

FECR

Fecr Yayınları: 413

TÂRÎH-İ EDEBİYYÂT-I ARABİYYE

CAHİLİYE DEVRİ -I-

Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi

Hazırlayan ve Notlandıran
İsmail ARAZ

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK KAĞITÇILIK TİC. VE SAN. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Mart 2021
2. Baskı: Temmuz 2023
(Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş)

ISBN: 978-625-6436-43-5 (1. Cilt)
978-625-6436-42-8 (Takım)

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

TÂRÎH-İ EDEBİYYÂT-I ARABİYYE

CAHİLİYE DEVRİ -I-

Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi

Hazırlayan ve Notlandıran
İsmail ARAZ

Ankara 2023

İsmail ARAZ

Mardin/Yeşilli'de dünyaya geldi. 2017 yılında İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden dereceyle mezun oldu. 2018 yılında Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı'nda araştırma görevlisi oldu. 2019 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı'nda *"Abdurrahman el-Berkûkî'nin Dîvân el-Mütenebbî'yi Şerh Yöntemi (İnceleme-Değerlendirme)"* adlı yüksek lisans tezini bitirdi. Hâlen aynı üniversitede klasik Arap şiir eleştirisi alanında doktora eğitimine devam etmektedir. Araz'ın başlıca çalışma alanları; klasik Arap edebiyatı, klasik Arap şiir eleştirisi, Arap edebiyatı tarihçiliği, edebiyat tarihi yazıcılığı, tezevvuk metodu ve metin şerhidir.

ÖN SÖZ

Yaygın kabule göre edebî eser, tür ve şahsiyetleri farklı açılardan inceleyen edebiyat tarihi disiplini 18. yüzyılda Batı'da ortaya çıkmıştır. Arap edebiyatı tarihini esas alan ilk çalışmalar ise Carl Brockelmann'ın aktardığına göre Osmanlı Devleti hakkında yaptığı araştırmalarla tanınan Avusturyalı şarkiyatçı Joseph von Hammer-Purgstall'ın 1850'li yıllarda Viyana'da yayımladığı yedi ciltlik *Literaturgeschichte der Araber* adlı eseriyle başlamıştır. Purgstall'ın çalışmasını Avrupa ülkelerinde hazırlanan farklı ölçeklerdeki birçok çalışma takip etmiştir. Konuyla ilgili çalışmalar bir yana, Brockelmann'ın 1898 yılında Weimar'da ilk cildini yayımladığı *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)* eseri büyük yankı uyandırmış, alandaki diğer çalışmalara hem muhteva hem de yöntem açısından yön vermiştir.

Batı'da Arap edebiyatı tarihini esas alan çalışmaların başlangıcı 1800'lü yıllara tekabül ederken Doğu dünyasında bu tarih, 1900'lerin başı olarak tespit edilmiştir. Bu alandaki çalışmalar her ne kadar Corcî Zeydân'ın Hilâl dergisindeki yazılarıyla, Hasan Tevfîk el-Adl, Hifnî Nâsıf ve Muhammed Diyâb gibi araştırmacıların ders notları mahiyetindeki çalışmalarıyla ya da Luvîs Şeyho'nun şair ve dönem eksenli eserleriyle 1900'den önceki yıllara götürülebilse de esas itibarıyla sistematik eserler, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde neşredilmeye başlanmıştır. Bu dönemde özellikle ilk Arap edebiyatı tarihçilerinden kabul edilen el-Adl, Zeydân ve Mustafa Sâdık er-Râfiî'nin çalışmaları sonraki çalışmalara örnek olmuştur.[1]

---

1 Modern dönemde Arap edebiyatına dair yapılan çalışmalara önemli katkılar sunan bu isimlerin üzerinde durulmalıdır. Bunlar arasında bilhassa Luvîs Şeyho'nun çalışılmaya değer bir isim olduğunu belirtmekte fayda vardır. Cizvit papazı olan Şeyho'yu çalışılmaya değer kılan en önemli husus, onun, 1800'lü yıllardan sonra Beyrut'taki matbaa kültürünün gelişmesinde büyük rol oynayan Mârûnî (Aziz Marûn'a mensup kimseler), Yesû'î (Îsâ Cemiyeti, Cizvitler) ve Süryânîlerin (Ya'kûbîler) Arap edebiyatına katkılarının mücessem hâli olmasıdır. Mezkûr Hıristiyan cemaatlerinin önemine dikkat çekmemizin sebebi ise, şarkiyatçılık ve misyonerlik çalışmalarının Ortadoğu'da genişlemesine ve birçok müsteşrikin yetişmesine katkı sağlamalarıdır. Nitekim Yesû'îlerin Lübnan'ın farklı yerlerinde açtıkları okullarda eğitim gören müsteşrikler, buradan edindikleri bilgi ve eserlerle 19. yüzyıl şarkiyatçılığının Arap edebiyatıyla ilgili kısmına büyük oranda katkı sağlamışlardır. Bu bağlamda Ahmed Muhammed Şâkir'in, "Bilgilerle oynamaları, ideolojik saplantıları ve hakikati tahrif etmeleri dolayısıyla Yesû'îlerin aktardıklarına güven olmaz." şeklindeki açıklamasından ya da Ömer Ferrûh'un, Şeyho'nun eserlerini ilmî görmeyerek eleştirmesinden hareketle -başarılı kabul edilsin ya da edilmesin- Şeyho'nun doğrudan ve dolaylı katkılarıyla oluşan geniş bir Arap edebiyatı literatürünün görmezden gelinmesi ne ilmî ne de etik bir yaklaşımdır. Biz, Şâkir kardeşlerinin (Ahmed Muhammed Şâkir ve Mahmûd Muhammed Şâkir) gelenek hassasiyetlerini anlıyor ve iyimserlikle karşılıyoruz. Aynı şekilde Arap edebiyatı tarihçisi Ferrûh'un açıklamalarını da kabul edilebilir nitelikte görüyoruz. Dolayısıyla 'ne ilmî ne de etik bir yaklaşımdır' ifadesiyle Mahmûd Şâkir'in müsteşrikler hakkındaki açıklamalarını hedef almadığımızı belirtmek isteriz (özellikle *Ebâtîl ve es-*

---

mâr ile *Risâle fi't-tarîki ilâ sekâfetinâ* eserlerine bk.). Üzerinde etraflıca durulması hâlinde Mahmûd Şâkir'in maksadı ile bizim dikkat çektiğimiz hususun aynı olduğu anlaşılacaktır.
Şeyho vb. araştırmacıların çalışmalarının ve -varsa- edebiyata menfi etkilerinin anlaşılması ya da Ahmed Şâkir'in Şeyho, Mahmûd Şâkir'in ise müsteşrikler hakkındaki açıklamalarının yerinde olup olmadığının tespit edilmesi ancak Mârûnî ve Yesû'î araştırmacıların ve bunlarla iletişim hâlinde olan müsteşriklerin eserlerinin nesnel bir şekilde derinlemesine tahlil edilmesiyle mümkündür. Buna ek olarak mezkûr isimlerin, müsteşrikler ve Şeyho hakkındaki görüşlerinin 20. yüzyılın siyasi ve edebî konjonktürü dikkate alınarak okunması gerektiği unutulmamalıdır. Bu bakımdan 'ne ilmî ne de etik bir yaklaşımdır' ifadesi, gelenekle özdeşleşen Şâkir kardeşlerin açıklamalarından hareketle, -geleneği hedef aldıkları ya da gelenekten gelen bilgileri tahrif ettikleri düşünülen- müsteşriklerin ve Şeyho'nun çalışmalarını göz ardı eden, hatta yokmuş gibi kabul eden araştırmacıların tutumuna yöneliktir. Ancak bunu ifade ederken de Rus müsteşrik Ignaty Yulianovich Krachkovsky'nin Şeyho hakkındaki "Süngerin suyu emmesi gibi edebiyatı emmişti." şeklindeki umumi övgüsüne katılmadığımızı da hatırlatmak isteriz. Kanaatimizce bu konuda benimsenmesi gereken esas yol, nesnellik ve itidal olmalıdır. Şeyho'nun *Mecâni'l-edeb fî hadâiki'l-'Arab* eserini dönemine göre Arapça öğretiminde başarılı gören, hatta tavsiye eden Mehmed Âkif'in yaklaşımı işaret ettiğimiz nesnelliğe ve itidale örnek verilebilir.
Altını ısrarla çizdiğimiz husus, modern dönemde Arap edebiyatının şekillenmesinde daha çok Napolyon ile başlayan Mısır'daki gelişmeler üzerinde durararak Lübnan'da Şeyho başta olmak üzere birçok müsteşrik ve misyonerin çalışmalarını derinlemesine incelemeyi ihmal etmemizin sağlıklı bir araştırma-inceleme faaliyeti olmadığıdır. Mezkûr tutum, Arap edebiyatı alanında birçok meselenin tam olarak anlaşılamamasıyla sonuçlanmaktadır. Bu ise modern Arap edebiyatının, biraz daha detaya girdiğimizde Lübnan eksenli modern Arap düşüncesinin etraflıca idrak edilememesine sebep olmaktadır. Elbette Nâsîf b. Abdullâh el-Yâzicî ve oğlu İbrâhim el-Yâzicî gibi Lübnanlı büyük Hıristiyan edebiyatçılar ya da Fâris eş-Şidyâk gibi Mârûnî şair ve edipler hakkında ülkemizde başarılı çalışmalar yapılmıştır. Ancak öncü olmaları itibarıyla bu çalışmaların, 19. ve 20. yüzyılın Lübnan'ındaki Arap edebiyatı çalışmalarına kıyasla kafi gelmediği ve artarak devam etmesinin gerektiği ortadadır. Şeyho'nun yüzlerce -bazı araştırmacılara göre binlerce- eseri bir kenara, yalnızca 1800'lü yılların sonunda kurduğu el-Meşrik (al-Machriq) dergisindeki makaleleri ile birçok yazma eseri içine alan el-Mektebetü'ş-Şarkıyye isimli kütüphanesinin incelenmesi ya da Yesû'î geleneği çerçevesinde açılan okullarda yetişen Arap edebiyatçılarının ilmî faaliyetlerinin tetkik edilmesi hâlinde neye vurgu yaptığımız daha net anlaşılacaktır. Ne var ki bu yazıyı kaleme aldığımız tarihte (Mayıs 2023) -yaptığımız araştırmalar neticesinde- ülkemizde Şeyho ile ilgili müstakil olarak -ansiklopedi maddesi dışarıda tutulduğunda- yalnızca bir çalışmayla karşılaşmamız, Yesû'î ve Marûnîlerin Arap edebiyatına etkilerinin -sayılı çalışmalar haricinde- tam olarak anlaşılmadığını, hatta fark edilmediğini gösterir. Bu ise ülkemizdeki Arap edebiyatı alanı için büyük bir eksikliktir.
Ahmed Şâkir'in açıklaması için bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Bs., 1967, c.2, s.791, dipnot no: 1; Âkif'in açıklamaları için bk. Mehmed Âkif Ersoy, *"Hasbihâl",* Sırât-ı Müstakîm, 4/96, (Cemazeyilahir, 1328/Temmuz 1910), s.304-305; Ignaty Krachkovsky'nin açıklaması için bk. Ignaty Yulianovich Krachkovsky, *Ma'al'l-mahtûtât el-'Arabiyye: safahât mine'z-zikreyât 'ani'l-kütübi ve'l-beşer,* çev. Muhammed Münîr Mursî, Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, gözden geçirilmiş bs., 1969, s.30; Ömer Ferrûh'un açıklamaları için bk. Ömer Ferrûh, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî,* Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 4. Bs., 1401/1981, c.1, s.23-24; Luvîs Şeyho ile ilgili Türkçe çalışma için bk. Ahmet Şen, *Mardinli Luvîs Şeyho ve Nuzhetu't-Tarf fi Muhtasari's-Sarf İsimli Eseri,* International Journal of Mardin Studies, 2/2,

Edebiyat tarihinin, klasik dönemde Müslüman edebiyatçılar ve münekkitler tarafından bir disiplin olarak bilinmiyor olması ve bu alandaki örnek çalışmaların ilk olarak Batı'da ortaya çıkması, konuyla ilgili yapılan çalışmalarda Batı'nın etken, Doğu'nun ise edilgen konumda kalmasına neden olmuştur. Bu durum, müsteşrikler tarafından esas alınan edebiyat tarihinin dönemlere ayrılması ve siyasi olaylara göre edebiyatın gelişiminin yorumlanması gibi yaklaşımların birçok Doğulu Arap edebiyatı tarihçisi tarafından benimsenmesinin önünü açmıştır. Örneğin Zeydân, Şevkî Dayf'ın da temas ettiği üzere *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye* adlı eserinde daha çok Brockelmann'ın zikredilen eserinden istifade etmiştir.

Batı'daki çalışmalarla şekillenen, gerek müsteşriklerin gerekse Zeydân'ın uyguladığı, edebiyatı tarihî ve siyasi dönemlere göre değerlendirme yöntemi genel anlamda kabul görmüştür. Ancak araştırmalarında özgünlüğü savunan ve Arap edebiyatını etraflıca inceleyebilecek, edebî metinlerin derinlemesine okunmasına imkân sağlayabilecek müstakil bir yöntem geliştirmek isteyen bazı araştırmacılar bu yönteme karşı çıkmıştır. Orijinal bir Arap edebiyatı tarihi yazıcılığını savunan bu araştırmacıların başında Râfiî gelir. Râfiî, Zeydân'ın eseri ile aynı yıl (1911) yayımlanan *Târîhu âdâbi'l-Arab* adlı eserinde Batı menşeli tarihî ve siyasi bir edebiyat tarihi dönemlendirmesini eleştirmiştir. Ona göre Arap edebiyatı tarihi yazıcılığı müstakil olarak işlenen asırlar ve dönemler çerçevesinde şekillenmemelidir. Bunun yerine konuların tarih içindeki seyrini esas alan değerlendirmelerle şekillenmelidir. Aslında yeni bir metodolojik alan inşa etmeye çalışan Râfiî'nin dikkat çektiği husus, edebiyat konularının, tarihî bir hadise gerekçe gösterilerek keskin çizgilerle birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığıdır. Buradan hareketle o, eserinde dönemlere vurgu yapmamış, belirlediği konular çerçevesinde tematik bir edebiyat tarihi yazıcılığına başvurmuştur.

…

Doğu dünyasında -Mısır özelinde- Arap edebiyatı tarihi yazıcılığını esas alan çalışmalar, çeşitli vasıtalarla diğer Ortadoğu ülkelerine de ulaşıyordu. Doğu dünyasında hâl böyleyken Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul'a bakıldığında edebiyat tarihi yazıcılığı hususunda durumun pek de farklı olmadığı görülür. Osmanlı edebiyatı tarihini ya da genel olarak Türk edebiyatı tarihini esas alan çalışmalar, Mısır'da olduğu gibi İstanbul'da da geç kabul edilebilecek bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Abdülhalim Mem-

(Ekim 2021), s.44-55; ilerleyen dönemlerde Lübnan'daki edebiyat faaliyetlerine, özellikle Şeyho ve Yesû'îler hakkında yapılacak çalışmalara örnek olması bakımından bk. Yılmaz Özdemir, *XIX. Yüzyıl'da Lübnan'da Arap Dili Grameri Çalışmaları,* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s.14 vd., -Şeyho hakkındaki bilgiler için- s.258-264.

duh'un *Târîh-i Edebiyyât-ı Osmâniyye* adlı eseri (1889) alandaki ilk çalışmalardan biri kabul edilir.

19. yüzyılın sonlarına doğru dönemin İstanbul'unda gündeme gelen edebiyat tarihi yazıcılığı sadece Türk edebiyatı tarihiyle sınırlı kalmamıştır. Arap edebiyatı tarihine dönük çalışmalar da yapılmıştır. Nihad Çetin'in dikkat çektiği üzere Arap edebiyatı tarihini esas alan ilk Türkçe (Osmanlıca) çalışma, Abdurrahman Fehmi'nin 1888 yılında İstanbul'da yayımladığı *Medresetü'l-Arab (İslam Medeniyeti Tarihi)* adlı eseridir. Müellif, altı bölüme ayırdığı eserinde Fransızca çalışmalardan yararlanmış olsa da müsteşriklerin ve Batılı edebiyat tarihçilerinin esas aldığı tarihî ya da siyasi bir dönemlendirmeye başvurmamıştır. Bunun yerine konu eksenli bir tasnif üzerinden bazı disiplinleri öne çıkan şahsiyetlerle birlikte ele almıştır. Yayım tarihi dikkate alındığında ve *Medresetü'l-Arab*'ın bir edebiyat tarihi eseri olduğu kabul edildiğinde İstanbul'daki Arap edebiyatı tarihi çalışmalarının, genel olarak Mısır'daki çalışmalarla eş zamanlı başladığı ortaya çıkar. Bununla beraber eserin, ihtiva ettiği konular bakımından edebiyat tarihinden ziyade İslam medeniyetinde öne çıkan bazı ilimlere temas eden ve tamamlanamayan muhtasar bir ansiklopedi olduğunu söylemek mümkündür.[2]

Abdurrahman Fehmi'nin öncü niteliğindeki mezkûr çalışmasından sonra Arap edebiyatı tarihi alanında yapılan ve günümüze ulaşan asıl çalışma Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi'nin *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* eseridir. Gerek başlığı gerekse müellifin işlediği konular bakımından bu eserin, Osmanlı döneminde Arap edebiyatı tarihi alanında kaleme alınan en kapsamlı ilk eser olduğunu söylemek mümkündür. Nihad Çetin'in de dikkat çektiği gibi Abdurrahman Fehmi'nin eseri genel itibarıyla bir edebiyat tarihi olarak değerlendirilebilir. Ancak değindiğimiz üzere tarih, coğrafya, matematik ve astronomi gibi nispeten edebiyattan uzak olan disiplinlere temas etmesi, eserin Arap edebiyatı tarihinden ziyade İslam medeniyetinin zengin ilmî birikimine vurgu yapan ansiklopedik bir özellik arz etmesine sebep olmuştur.[3]

---

2 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır'da ortaöğretim öğrencileri için bu türde eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin öne çıkan özelliği, İslam medeniyetinin ilmî zenginliğine vurgu yapmak amacıyla edebiyat ve İslami ilimleri bir arada olacak şekilde sade bir üslupla özetlemesidir. Bu bağlamda gerek tasnif gerekse muhteva yönüyle *Medresetü'l-Arab* eserine benzer bir eser için bk. Muhammed Hasan Nâil el-Mersafî, *Edebü'l-lugati'l-Arabiyye li'l-kısmi's-sânevî mine'l-medârisi'l-Emîriyye,* Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, 1326/1908, s.3 vd.

3 Aslında *edebiyat tarihi* kavramının neye delalet ettiği hususunda kesin bir görüş beyan etmek, edebiyat ve tarih disiplinlerinin birbiriyle ilişkisini esas alan ciddi ve kapsamlı bir araştırma gerektirir. Bize göre her şeyden önce söz konusu kavram çerçevesinde şu temel sorunun cevabı üzerinde durulmalıdır: "Edebiyat tarihi kavramından kasıt nedir?" Bu soruya verilecek cevap, edebiyat tarihinin mahiyetini daha anlaşılır hâle getireceği gibi bu alanla ilintili olarak kaleme alınan eserlerin tasnifini de kolaylaştıracaktır. Örneğin soruya,

Mehmed Fehmi, Irak'ta 1908 yılından önce yürüttüğü yazarlık ve editörlük mesleğinden gelmekle beraber İstanbul Dârülfünun başta olmak üzere farklı eğitim kurumlarında müderrislik vazifesinde bulunmuştur. 1917 yılında yayımladığı *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* eseri, bir Arap edebiyatı tarihi olmanın yanında 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar alanda yapılan çalışmaların, dönemin İstanbul'unda nasıl karşılandığı hakkında dolaylı olarak bilgi veren tarihî ve kültürel bir hususiyet taşır. Şöyle ki 1900'lü yıllardan sonra Mısır'da artan edebiyat tarihi çalışmaları, Zeydân ve Râfiî'nin eserleriyle iki farklı geleneği temsil edecek şekilde bir süreçten geçer. Müsteşriklerin edebiyat tarihi yöntemlerini esas alan Zeydân, edebiyatı dönemlere ayırarak incelerken; gelenekçi tutumuyla öne çıkan Râfiî, tür ve konu esaslı bir yöntem takip etmiştir. Tam da burada her iki yönteme de muttali olan Mehmed Fehmi'nin *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'sinin tarihî, ilmî ve kültürel değeri ortaya çıkar. Zira Mehmed Fehmi, konuyla ilgili Brockelmann gibi müsteşriklerin külliyatlarını ve Zeydân ile Râfiî'nin eserleri başta olmak üzere Rûhî el-Hâlidî, Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, Luvîs Şeyho ve Mustafa el-Galâyînî gibi Doğulu ilim adamlarının çalışmalarını gözden geçirdikten sonra eserini kaleme almıştır. Buradan hareketle onun, Arap edebiyat tarihi hususunda pratik bilgileri farklı eserlerden derleme yoluna gittiği anlaşılmaktadır.[4]

…

Bu açıklamaları ön sözde aktarmamızın sebebi, edebiyat tarihi yazıcılığında öne çıkan iki yöntemden birini kabul ederek diğer yöntemi itibarsızlaştırmak değildir. Müsteşriklerle ortaya çıkan ve Zeydân'la Doğu dünyasında geniş bir araştırmacı tarafından benimsenen edebiyat tarihini dönemlere ayırma yönteminin eksiklikleri olabilir. Ancak söz konusu eksikliklerden yola çıkarak yöntemi inkâr etmek ya da ilmî bir temelinin olmadığını iddia etmek doğru bir yaklaşım kabul edilemez. Her ne kadar Râfiî, söz konusu yöntemi sert eleştirilerle hedef almış olsa da onun esas aldığı ve önerdiği konu eksenli yöntemin de birçok yönden eksiklikleri olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Burada esas olan, Arap edebiyatı tarihini bazı siyasi gelişmeler üzerinden okuyarak edebiyatın gelişmesinden ya da geri kalmasından bir milletin sorumlu tutulmaması gerektiğidir. Bize göre yöntem farklılığının

---

"Edebiyat tarihi ile bir milletin edebiyatının asırlar boyunca kaydettiği gelişim kastedilmektedir." şeklinde cevap verilmesi hâlinde birbirinden farklı ilimlere yer veren Abdurahman Fehmi, Hasan Tevfîk el-'Adl, Zeydân vb. yazarların eserlerinin edebiyat tarihi alanının dışında değerlendirilmesi gerekecektir. Buna karşın soruya, "Edebiyat tarihi ile bütün ilimlerin gelişim serüveni kastedilmektedir." cevabının verilmesi hâlinde edebiyat tarihi adını taşıyan (ör: târîhu âdâb, târîhü'l-edeb, edebiyyât-ı Arabiyye) ve İslam medeniyeti ilimlerinin gelişimini esas alan (ör: Medresetü'l-Arab, GAL, GAS) çalışmaların edebiyat tarihi adı altında değerlendirilmesinin mümkün olduğu anlaşılacaktır.

4 Bu konu hakkında çalışmanın ilerleyen sayfalarında bilgi verilmiştir.

ilmî zenginlik olarak kabul edilmesi ancak bir milleti hedef alan etnik eleştiriler olmaksızın nesnel olarak uygulanmasıyla mümkündür.

Buradan Mehmed Fehmi'nin edebiyat tarihi yazıcılığında benimsediği yönteme atıf yaparken eserinin nasıl bir önem taşıdığına vurgu yaptığımız anlaşılır. Şöyle ki *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*, işlediği önemli konular bir tarafa, Mehmed Fehmi'nin benimsediği telif yöntemi üzerinden dönemin edebiyat tarihi eserlerinin okunabilmesi ve edebiyat tarihi yazıcılığında hangi araştırma yöntemlerinin öne çıktığının tespit edilebilmesi yönüyle ilmî; siyasi dönemlendirme üzerinden Osmanlı dönemi Arap edebiyatını karanlık bir dönem olarak tarif eden Zeydân vb. edebiyatçılara somut bir cevap olması yönüyle tarihî;[5] II. Meşrutiyet'in ilanından sonra dönemin en önemli ilim merkezlerinden olan Dârülfünun yüksek öğretim akademisindeki eğitimin işleyişini, akademisyenlerin (müderrislerin) hangi kaynaklardan faydalandığını, entelektüel birikimlerinin hangi seviyede olduğunu ve eğitim-öğretimde hangi yabancı dillerin ön plana çıktığını ortaya koyması yönüyle de akademik ve kültürel bir özellik arz eder.

…

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye'nin haiz olduğu önem, elinizdeki ikinci baskının ortaya çıkmasında etkili oldu. Aslında oldukça zahmetli geçen birinci baskıdan sonra mesaimizin kahir ekseriyetini ülkemizde büyük oranda ihmal edilen i'câzü'l-Kur'ân ile klasik Arap edebiyatı ilişkisi, sözün hakikatine nasıl ulaşılacağı, edebî metinlerin derin bir kavrayışla nasıl okunacağı gibi meselelere ayırmıştık.[6] Eserin ikinci baskısını ilerleyen yıllara ertelediğimiz bir dö-

---

5 Bazı Arap edebiyatı tarihçileri, Osmanlı dönemi Arap edebiyatının bir "çöküş/inhitât" yaşadığı görüşündedir. Buna göre Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1517 tarihinden Napolyon'un 1798 tarihindeki Mısır işgaline kadar geçen sürede Arap edebiyatı, tarihinin en karanlık dönemlerini yaşamıştır. Başka araştırmacılar biraz daha ileriye giderek bu karanlık döneme Memlûkler dönemini de dâhil etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken öncelikli husus, karanlık ya da çöküş olarak tarif edilen dönemin sonu için belirlenen tarihtir (1798). Fransızların Mısır'ı işgali bir kurtuluş, hatta parlak (mezkûr edebiyatçılara göre modern) bir dönemin başlangıcı kabul edilmiştir. Hiç şüphe yok ki bu bakış açısı, tarihî ya da edebî verilerin tetkik edilmesinden ziyade Batı'ya yaklaşımın bir sonucudur. Batı'nın ilerleme kaydettiği, İslam dünyasının ise geri kaldığı düşüncesi mezkûr bakış açısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Böylece bunu ilmî bir zemine oturtabilmek için bazı dönemler ve siyasi şahsiyetler belirlenmiştir (Memlûk-Osmanlı dönemi, Memlûk-Osmanlı sultanları). Bekrî Şeyh Emîn'in ifade ettiği üzere, Memlûk ya da Osmanlı dönemi Arap edebiyatının *çöküş* olarak tarif edilmesinin arka planında başka amaçlar saklıdır. (Bu hususta Şeyh Emîn'in *Mütâla'ât fi'ş-şi'ri'l-Memlûkî ve'l-Osmânî* eserinin özellikle mukaddime kısmına; Mahmûd Şâkir'in *Risâle fi't-tarîki ilâ sekâfetinâ* eserinin özellikle Mısır işgaline dair kısımlarına bk.)

6 Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *er-Risâletü'ş-şâfiye fi'l-i'câz* adlı eserinin tahlili çerçevesinde yaptığımız çalışmada söz konusu meseleleri gerek teorik gerekse pratik olarak ele aldık. Daha önce birinci baskısını yaptığımız bu çalışmayı hâlihazırda genişletilmiş ve gözden geçirilmiş ikinci baskıya hazırladığımızı belirtmekte fayda vardır.

nemde değerli hocamız merhum Kenan Demirayak'ın, eserdeki dipnotlar hususunda kıymetli görüşlerini bizimle paylaşması ve eserin gerek ilmî gerekse tarihî açıdan taşıdığı değere heyecan-engiz ifadelerle atıf yapması, doğrusu bizi hem mutlu etti hem de eserin önemine dair görüşlerimizi pekiştirdi. Eserin ikinci baskıya hazırlanması noktasında hocamızın herhangi bir değerlendirmesi ya da önerisi olmadı. Ancak esere dönük olumlu değerlendirmeleri ve Mehmed Fehmi'nin Arap edebiyatı tarihçisi olması itibarıyla taşıdığı öneme dair vurguları, eseri gözden geçirilmiş hâliyle yeniden okur ve araştırmacıların istifadesine sunmaya karar vermemizde önemli bir rol oynadı.

Eserin birinci baskısında zahmetli bir çalışma sürecinden geçtiğimizi belirtmiştik. Doğrusu ikinci baskı için de aynı süreçten geçtiğimizi söyleyebiliriz. Mehmed Fehmi'nin, dönemindeki eserleri nasıl okuduğunu tespit edebilmek için aktardığı bilgileri birçok kaynakla karşılaştırdık. Ayrıca atıf yaptığını tespit ettiğimiz müelliflerin eserlerine dipnotlar kısmında yer verdik. Araştırmacı ve okurlar için önemli gördüğümüz bilgileri detaylı bir şekilde izah ettik. Müellifin ilk okuyuşta anlaşılmayan açıklamalarındaki asıl maksadını serimlemeye çalıştık. Tüm bunların yanında eserin yeni baskısında yaptığımız değişiklikleri özetle sıralayacak olursak;

- Dipnotlardaki Arapça ifadeler, Türkçeye tercüme edildi.[7]
- İki cilde ayrılan eserin her bir cildine müstakil olarak dizin ve kaynakça eklendi.
- Eserde gözden kaçırılarak yanlış transkribe edilen ifadeler düzeltildi.
- Mehmed Fehmi'nin bazı kelime ve cümlelerine yeni açıklamalar eklendi.
- Mehmed Fehmi'nin hangi kaynaklardan faydalandığının daha net anlaşılabilmesi için ek kaynaklara başvuruldu.
- Arap dili ve edebiyatı öğrencilerinin eserden daha fazla istifade edebilmesi için harekeli olmayan kelime ve cümleler harekelendi.
- Eserin orijinal hâlini muhafaza etmek ve sadeleştirilmesinin önüne geçmek amacıyla metin içinde anlaşılmayan Arapça ve Farsça ifadeler izah edildi.[8]

---

7 Dipnotlardaki yeni açıklamaları, merhum hocamız Kenan Demirayak'ın yapıcı değerlendirmeleri sonrasında ekledik.

8 Burada etraflıca düşünülmesi hâlinde önemli olduğu fark edilecek bir hususa değinmek istiyoruz. Eserin sadeleştirilmemiş olmasını gerekçe gösteren bazı yayınevleri, eseri yayımlamayı kabul etmedi. Bundan yüzyıl önce sade ve anlaşılır bir Osmanlıca ile kaleme alınmış eserin, sadeleştirilmeden alandaki okur ve araştırmacılar nezdinde karşılık bulamayacağının düşünülmesi üzücü ve ironik bir durumdur. Bundan daha üzücü ve ironik olan ise yayınevlerinin, okur ve araştırmacı kitlesini göz önünde bulundurarak böyle bir değerlendirme yapmasıdır. Muhtemelen günümüzde ilim dünyasında yetkin araştırmacı kimliğinin

…

Son olarak, çalışmayı ikinci baskıya hazırlarken desteklerinden mahrum kalmadığım kıymetli hocalarıma teşekkür etmek isterim. Öncelikle klasik Arap edebiyatına dair tecrübe ve görüşleriyle ufkumu açan kadirşinas üsta-

---

inşa edilmesi hususunda yaşadığımız buhranlardan biri de bu değerlendirmenin, hakikatte bir karşılığının olmasıdır. Bundan yüzyıl önce yalın Osmanlıca ile telif edilmiş bir eserin, araştırmacılar tarafından anlaşılamayacağı ihtimali göz önünde bulundurularak sadeleştirilmesinin talep edilmesi ise söz konusu hakikatin bir yansımasıdır.
Hakikati ifade etmek gerekirse, 'akademik ya da eleştirel bakış açısı' adı altında klasik dönem âlimlerinin ilmî birikimlerine yaklaşımın oldukça garip bir hâl aldığı bu dönemde mezkûr yansıma tabii karşılanmalıdır. Halîl b. Ahmed, Asmaî, İbn Cinnî, Cürcânî, Zemahşerî, Sekkâkî ve daha nice âlimin, modern ilim anlayışının gerektirdiği ilkeler çerçevesinde sıradanlaştırılması, 'Biz de insanız onlar da insan!' sloganıyla âlimlerin eserlerindeki ilmî yoğunluğun göz ardı edilmesi, şüphesiz kimi araştırmacılar arasında gittikçe yaygınlaşan bir hastalığa dönüşmüş durumdadır. Sözde nesnellik adı altında âlimleri ilmî bir şekilde eleştirdiğini düşünen ve 'Asmaî, İbn Cinnî, Cürcânî … bizim gibiydi, onları eleştirilemez konumda görmek yanlıştır.' kanaatine varan araştırmacıların olduğunu görmek üzücüdür. Bu kanaatlerini henüz yetişmekte olan öğrencilerin önünde sarahaten ifade etmelerinin önüne geçilemez tahribatlara sebep olduğu ortadır. Ne var ki 'nesnellik ya da ilmî bakış açısı' olarak öne çıkan büyülü kullanımlara sarılmaları, âlimlerin ilmî birikimlerine yönelik saldırılarını ve müstehzi yaklaşımlarını değerli kılmaktadır. Sarıldıkları ilmî bakış açısının, 'Asmaî'nin binlerce beyit ezberleyen bir edebiyat âlimi olduğu; Cürcânî'nin ise Arap edebiyatını ilmik ilmik okuyan bir dil ve belagat bilgini olduğu…' hakikatini kendilerine unutturması ise hayret-âver bir durumdur. Bu bir tarafa, ilmî eleştirinin, eleştiren ile eleştirilen arasında tam olmasa da nispi bir mutabakatı gerektirdiğini görmezden gelmeleri başka bir hayret-âver durumdur. Muhtemelen eleştiren ile eleştirilen arasında olması gereken bu mutabakatı görmezden gelmeleri, âlimlerin ilimdeki derinliklerini göz ardı etmelerine sebebiyet vermektedir. Böylece 'Biz de insanız, onlar da insan!' şeklinde ilk başta gayet makul görünen bir söylem tercih etmektedirler. Hâliyle bu durum, İslam medeniyetinin erken dönemlerinde telif edilen eserlerin ilmî açıdan yoğun bir muhtevaya sahip olduğunu, âlimlerin açıklamalarının -yeri geldiğinde- kelime kelime, hatta harf harf okunması gerektiğini belirten araştırmacıların, "ilmî değeri olmayan bir hülyaya kapıldıkları" şeklinde bir eleştiriye maruz kalmalarına yol açmaktadır. Bu tür yaklaşımların 20. yüzyıldan itibaren İslam dünyasını kapsadığını söylemek mümkündür (bu konuda *"Geleneğin Müdafaası: Mahmûd Muhammed Şâkir'in Esrârü'l-belâga'ya Yazdığı Ön Söz"* adlı çalışmaya bk.).
Bu açıklamalar, çalışmanın muhtevasından uzak görülebilir. Ancak yukarıda altını çizdiğimiz üzere *etraflıca* düşünülmesi hâlinde açıklamaların, doğrudan çalışmayla ilintili olduğu; çalışmada adı geçen âlimlerin ilmî birikimlerine dikkat çeken ve daha nitelikli bir şekilde çalışılmasının önüne geçen kabullerin etik olmadığına vurgu yapan ilmî/akademik bir hususiyet taşıdığı anlaşılacaktır.
Son olarak, burada âlimleri 'eleştirilemez, tenkit edilemez konumda' görmediğimizi hatırlatmak isteriz. Bizim dikkat çekmek istediğimiz husus, âlimlerin ilmî birikimlerinin etraflıca tespit edilmesinden sonra -varsa- eksikliklerinin vurgulanması ve buna bağlı olarak ileri sürdükleri görüşlerin tenkit edilmesidir. Bu yönüyle âlimler, klasik ya da modern bilginler elbette tenkit edilebilir. Araştırmacı da bu tenkitler çerçevesinde ilmî sonuçlara pekâlâ ulaşabilir. Ancak eserlerindeki muhtevayı tam anlamıyla idrak etmeden, bilginin inşası sürecinde binbir zahmetle ortaya koydukları ilmin yoğunluğunu az da olsa fark etmeden, söylediklerini inceden inceye çözümlemeden âlimleri tenkit etmek bize göre ilmî bir faaliyet değildir.

dım Fahreddin KABÂVE'ye teşekkür ederim. Klasik Arap şiiri hususundaki önerileri, çalışmadaki edebî pasajları anlamamda bana rehber oldu. Bunun yanında esere dair ilmî değerlendirmeleriyle beni teşvik eden merhum hocam Kenan DEMİRAYAK'ı rahmetle yâd ederim. Müessif bir kaza sonucu aramızdan ayrılması sebebiyle çalışmanın yeni baskısını göremeyecek olmasının beni hayli üzdüğünü itiraf etmeliyim. Burada ancak çalışmayı onun pak ruhuna ithaf ettiğimi söylemekle iktifa edebilirim. Ve daha isimlerini zikredemediğim nice hocama ayrı ayrı şükranlarımı sunarım. Çalışmadaki Fransızca şiirleri çeviren Filiz PAŞA'ya ve sevgili dostum Abdullah YILDIZ'a teşekkür ederim. Son olarak, çalışma hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini benimle paylaşan sevgili eşim Cangül Hanım'a içtenlikle teşekkür ederim. Onun eleştiri ve teşvikleri sayesinde çalışmayı yeni baskıya daha sağlıklı bir şekilde hazırlama imkânım oldu.

Osmanlıca kelimeleri transkribe ederken ya da Arapça şiirleri Türkçeye aktarırken sehven vuku bulacak hatalara müsait bu çalışmada herhangi bir eksikliğin bulunmadığını iddia edemeyiz. Gerçek şu ki mükemmeliyet ve adem-i noksân yalnızca Cenabıhakk'a aittir. Çalışmayı titizlikle okumamıza ve gözden geçirmemize rağmen muhakkak eksikliklerimiz olmuştur. Dolayısıyla bu eksiklikleri telafi etmemiz amacıyla bize yöneltilecek her türlü munsifâne tenkidin, -çalışmanın ilerleyen baskılarını zengin kılacağının farkında olduğumuz için- bizi mesrur edeceğini belirtmek isteriz.

Çalışmanın faydalı olması temennisiyle.

İsmail ARAZ
Haziran 2023 - İstanbul

Bu çalışmayı;

Çalışmalarını herhangi bir ulusa indirgemeden yapan; hayatını bilime ve İslam medeniyetine adayan merhum
*Fuat SEZGİN'*e,

Beraber *el-Kavlü'l-Ceyyid'*i okurken, ileride çıkacak çalışmalarımı merakla beklediğini ifade eden ancak 08.03.2018 tarihinde aramızdan ayrılan, bütünleştirici konuşmalarıyla herkesi kucaklayan kıymetli kadirşinas hocam merhum
*Erdoğan ALBAYRAK'*a,

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye hakkındaki görüşlerini benimle paylaşma nezaketinde bulunan, müessif bir kaza sonucu aramızdan ayrılan Arap edebiyatı tarihçisi değerli hocam merhum
*Kenan DEMİRAYAK'*a,

İlim, irfan ve edep noktasında hassas olmamı her defasında tembihleyen, sevgi ve desteklerinden mahrum kalmadığım vâlideynim
Nektel ve *Süreyya ARAZ*'a

ithaf ediyorum.

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ VE KISALTMALAR

ḍ :	ض
ġ :	غ
ḥ :	ح
ḫ :	خ
ḳ :	ق
s̱ :	ث
ṣ :	ص
ṭ :	ط
ẕ :	ذ
ż :	ض
ẓ :	ظ
ʾ :	ء
ʿ :	ع
BEO :	Babıali Evrak Odası
bk. :	Bakınız
bs. :	Basım
çev. :	Çeviren
h. :	Hicrî
haz. :	Hazırlayan
m. :	Miladi
ts. :	Tarihsiz
thk. :	Tahkik
vb. :	ve benzeri
vd. :	ve diğerleri

İÇİNDEKİLER

TÂRÎH-İ EDEBİYYÂT-I ARABİYYE'NİN NEŞRİ: TARİHÎ ARKA PLAN

İslami ilimlerin yanı sıra Arap dili ve kültürünün incelenmesi ve anlaşılmasında Cahiliye şiiri başta olmak üzere klasik Arap edebiyatı önemli bir yere sahiptir. Bu önem, İslam'ın erken yıllarında fark edilmiş, böylece sahabilerden itibaren âlimler, şiirin öğrenilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Özellikle Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Abdullah İbn Abbas (r.a.) gibi sahabilerin özelde Kur'an'ın genelde ise Arap dilinin daha iyi anlaşılması hususunda klasik Arap şiirini işaret etmeleri, sonraki yüzyıllarda rivayet ve tedvin faaliyetleriyle beraber artan şiir çalışmalarına ayrı bir boyut kazandırmıştır. Elbette şiir, sadece dinî etmenlerle önem kazanmamıştır. Ancak dinî metinlerin yeri geldiğinde şiirden istifade edilerek izah edilmesi, şiirin lehviyat alanına girdiği görüşünün önüne geçmiştir. İbn Abbas'ın, Hâricîler'in Ezârika fırkasının lideri Nâfi‘ b. el-Ezrak ile olan münazarasında şiiri esas alması buna güzel bir örnektir.[1] Dinî etmenlerin yanında Arap dilinin temel kaynaklarından olması, nahiv-sarf gibi dil ilimleri için kayda değer malzeme sunması, kabilelerin tarihî, siyasi ve sosyokültürel arşivi olması gibi etmenler de şiirin önemini arttırmıştır.

Özellikle 1./7. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli alanlarda klasik Arap şiirine duyulan ihtiyacın artması, dil ve edebiyat râvilerini şiiri derlemeye sevk etmiştir. Bunun neticesinde kabilelere özgü divanların yanı sıra bazı şairlerin divanları rivayet edilerek kayıt altına alınmıştır. Ayrıca daha önce şifahi olarak sürdürülen şiir ve şairi eleştirme faaliyetleri de tedvin çalışmalarıyla birlikte şiir divanlarına paralel bir şekilde yazıya geçirilmiştir. Tüm bunlar göstermektedir ki henüz erken kabul edilebilecek bir dönemde İslami ilimlerden ayrı olarak klasik Arap şiirine ciddi anlamda önem verilmiştir. Aslında günümüze ulaşan eserlerden hareketle klasik dönemde şiire atfedilen önemin hangi boyuta ulaştığını tahmin etmek pekâlâ mümkündür. Öyle ki Fuat Sezgin'in (öl. 2018) *GAS* [*Geschichte des arabischen Schrifttums*] adlı eserinin birinci ve ikinci ciltlerindeki muhtevadan yola çıkan George Makdisi'ye (öl. 2002) göre, ilk dört buçuk asırlık dönemde yazılan ve ismen bilinen eserler arasında şiir eserlerinin sayısı, dinî ilimler ve tarih ilimleri alanlarında yazılan eserlerin hepsinin toplamından daha fazla olmuştur.[2] Neticede şiire verilen bu önem, sonraki tarihlerde de kendini korumuş ve şiir eksenli birçok çalışma yapılmıştır.

---

1 Âişe Abdurrahman Bintü'ş-Şâtî, *el-İ‘câzü'l-beyânî li'l-Kur'ân ve mesâilü (Nâfi‘) İbnü'l-Ezrak,* Kahire: Dâru'l-Maârif, 1971, s.269 vd.

2 Ayrıntılı bilgi için bk. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri İlimler,* çev. H. Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Bs., 2019, s.177.

Klasik Arap şiirinin haiz olduğu bu önem, Arap toplumunun sosyokültürel yapısına ayna tutmasından ziyade zirvede olduğu bir dönemde nazil olan Kur'ân-ı Kerîm'in beyanının anlaşılmasında ve idrak edilmesinde temel bir işleve sahip olmasından ileri gelir. Johannes Pedersen'ın (öl. 1977) da ifade ettiği üzere Arap edebiyatı, Kur'ân-ı Kerîm'in nazil olmasıyla beraber çok geçmeden Arapçanın en ulvi meselelerini ele almak için mükemmel bir vasıta kabul edilmiştir.[3] Şu hâlde 2./8. yüzyılda şiir rivayetinin tüm hızıyla devam etmesi ve hemen sonrasında *Mufaddaliyyât* ve *Asmaiyyât* gibi ilk şiir antolojilerinin oluşturulmasında klasik Arap şiirinin ihtiva ettiği *beyânî incelikler* ve *ifade katmanları* göz önünde bulundurulmuştur, denilebilir.

Çalışmada önemli bir yer tutan klasik Arap şiirinin nasıl tedvin edildiğine, şiirin yazıya geçirilmesinde etkili olan amillere ve klasik Arap şiirinin sahip olduğu ehemmiyete, -çalışmanın belirlenen sınırlarını aşması dolayısıyla- değinemiyoruz. Bu meseleleri etraflıca açıklamanın ayrı bir eser gerektirdiği ortadır. Ayrıca çalışma, klasik şiirin ehemmiyetini dolaylı da olsa ortaya koymuştur. Bununla beraber Arap dilinin beyânî yönünü/ifade gücünü kavrayabilmek adına klasik Arap şiirinin derinlikli bir şekilde mütalaa edilmesinin elzem olduğu izaha ihtiyaç bırakmayacak kadar bedihidir. Nitekim beyan yönüyle Arap dilinin doruğundaki Kur'ân'ın, sair Arap kelamından üstün olduğunu ve benzerinin getirilmesinin mümkün olmadığını ifade eden Abdülkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078-79), *Delâilü'l-i'câz* adlı eserinde Kur'an ayetlerinden ziyade Arap şiirinden örnekler vermiş ve bu örnekler üzerinden Arap kelamının yapısını/söz dizimini ortaya koymuştur. Cürcânî bununla yetinmemiş, eserin girişinde şiiri eleştirenlere cevap vermek amacıyla açtığı başlıkta Kur'an'ın mu'ciz olmasının belirli illetlere bağlı olduğuna ve bu illetlerin ancak şiiri bilenler tarafından kavranabileceğine atıf yaparak okuyucuyunun dikkatini önemli bir hususa çekmiştir:[4] "Kur'an ve Arap kelamının söz dizimi, beyânî incelikleri ve etkili ifade gücü gibi hususların kavranması, şiirin derinlikli bir şekilde çözümlenmesinden geçer." Bu yönüyle klasik Arap şiirinin, içinde neşvünema bulduğu toplumun yapısını yansıtması bir tarafa, muhtevi olduğu etkili ifade gücü dolayısıyla öğrenilmeye ve incelenmeye seza olduğu anlaşılır.

Arap edebiyatına, özellikle klasik Arap şiirine verilen bu ehemmiyet gerek İslam'ın ilk dönemlerinde gerekse yayılmasını takip eden ve Arapların farklı milletlerle buluşmasından sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. 19. ve 20. yüzyıllara gelindiğinde ise şiire geçmiş asırlarda verilen önem, yapılan çalışmalar sayesinde yeniden canlanmıştır. Ancak bu dönemde

---

3 Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi,* çev. M. Macit Karagözoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Bs, 2018, s.32.

4 Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz,* thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1984, s.8-9.

Mahmud Sâmî el-Bârûdî (öl. 1904) ve Ahmed Şevkî (öl. 1932) gibi klasik şiire ilgi duyan şairler dışında çoğu şair ve edip yeni tür şiirlere yönelmiştir. Aynı şekilde klasik dönemde telif edilen *el-Beyân ve't-tebyîn, el-Kâmil fi'l-edeb* ve *el-Egânî* gibi edebiyat eserleri ya da *Fuhûletü'ş-şu'arâ, Tabakâtü fuhûli'ş-şu'arâ* ve *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ* gibi yarı biyografik yarı şiir eleştirisi çalışmaları yerine edebiyatı tarihle ilişkilendiren bir çalışma sahası ortaya çıkmıştır. Edebiyatı metodolojik ve terminolojik anlamda ilmî değeri haiz müstakil bir disipline dönüştürmeyi amaçlayan bu çalışma sahası *edebiyat tarihi* olarak isimlendirilmiştir.

İlk önce Batı'da ortaya çıkan edebiyat tarihi çalışmaları 19. yüzyılda Arap edebiyatını esas alacak şekilde bir genişleme ve hareketlilik yaşamıştır. Ansiklopedik ve bibliyografik türden yapılan çalışmalarla ivme kazanan edebiyat tarihi sahasındaki bu hareketliliğe Doğu dünyası da katılmış; özelde şiirin genelde ise Arap edebiyatının ayrı bir öneme sahip olduğu yeniden idrak edilmiştir. Böylece 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Nâsîf el-Yâzicî (öl. 1871), Butrus b. Bûlus el-Bustânî (öl. 1883), Hasan Tevfîk el-'Adl (öl. 1904), Corcî Zeydân (öl. 1914) ve Lûvis Şeyho (öl. 1927) gibi edebiyatçılar tarafından *Arap edebiyatı* (şiir-nesir) eksenli birçok eser kaleme alınmıştır.

Arap dünyasında edebiyat alanında artan ilmî ve kültürel hareketliliğin yanı sıra dönemin payitahtı İstanbul'da da eş zamanlı birtakım çalışmalar yapılmıştır. Doğrudan Arap edebiyat tarihiyle ilintili olmasa da bu alanda önemli bir adım olması itibarıyla Abdurrahman Fehmi'nin (öl. 1904) *Medresetü'l-Arab* adlı eseri, söz konusu çalışmaların ilk adımı olarak kabul edilebilir.

Beyrut ve Mısır gibi Arap beldelerinde ve Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul'da yapılan çalışmalar, Arap edebiyatına yoğun bir ilginin olduğuna işaret eder. Bu bağlamda *Medresetü'l-Arab* eserinin yanı sıra Bosna-Hersek Müslümanlarından olan, Dârülfünun Arap dili ve edebiyatı müderrisliğine atanan Ali Fehmi Câbiç'in (öl. 1918) sahabi şiirlerini ele aldığı *Hüsnü's-sıhâbe fî şerhi eşʿâri's-sahâbe* eseri (İstanbul Ruşen Matbaası, 1324) ve Dârülfünun Edebiyat Fakültesi müderrislerinden Mehmed Fehmi'nin *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* eseri, Arap edebiyatına dair 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da yapılan kayda değer çalışmalar olarak dikkat çeker.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da Abdurrahman Fehmi'nin *Medresetü'l-Arab* eseriyle başladığı tahmin edilen Arap edebiyatı tarihçiliği çalışmaları, Mısır'daki Arap edebiyatı tarihi çalışmalarından etkilenmiştir. Bu etkilenmenin en güzel örneğini elinizdeki *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* eseri teşkil eder. Mehmed Fehmî'nin bu eserinden önce Arap dünyasında Arap edebiyatı tarihi adını taşıyan benzer eserler kaleme alınmıştı. İstanbul'daki Mehmed Fehmi gibi Arap asıllı Osmanlı aydınları, Arap dünyasında kaleme alınan bu eserleri sıkı bir şekilde takip ediyorlardı.

Böylece İstanbul'un jeopolitik konumu sayesinde hem Batı dünyasında hem de Doğu dünyasında konuyla ilgili yapılan çalışmalara muttali olma ve bunları değerlendirme imkânı bulabiliyorlardı. Bu durum, onlara Arapça başta olmak üzere Osmanlıca, Farsça, Fransızca ve Almanca gibi kaynakların yoğunlukta olduğu eserlerin telifine imkân sağlıyordu. Bu tür eserlere Mehmed Fehmi'nin *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye'*si örnek verilebilir. Nitekim bu eser, Arapça başta olmak üzere Osmanlıca, Fransızca ve Almanca kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır. Daha ayrıntılı ifade edecek olursak eser, Arap dünyasında kaleme alınan Rûhî el-Hâlidî'nin (öl. 1913) *Târîhu 'ilmi'l-edeb 'inde'l-Arab ve'l-İfrenc,* Zeydân'ın *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye,* Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin (öl. 1924) *Bulûgü'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab,* Luvîs Şeyho'nun *Şu'arâ'ü'n-Nasrâniyye,* Râfiî'nin (öl. 1937) *Târîhu âdâbi'l-Arab* ve Mustafa el-Galâyînî'nin (öl. 1944), *Ricâlü'l-Muallakâti'l-'aşr: kitâbu edeb ve târîh ve luga* adlı eserleri başta olmak üzere konuyla ilgili Batı'da yapılan birçok çalışmanın mezcedilmiş hâlidir.

Bu bilgilere göre *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'nin, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı'da ve Doğu'da Arap edebiyatı tarihine dair kaleme alınmış eserlerin sentezinden oluştuğunu söylemek mümkündür. Nitekim Mehmed Fehmi'nin, Zeydân ve Râfiî etrafında şekillenen iki ekolden hangisini benimsediğini tespit etmek güçtür. Bazı konulara dair yaptığı açıklamalarda Râfiî'nin eserini esas almış ve konuları aktarış biçimini benimsemiştir. Bunun yanında birçok meselede Zeydân'ın eserini de ihmal etmemiş, ondan ciddi nakillerde bulunmuştur. Aslında Mehmed Fehmi, Arap edebiyatı tarihi yazıcılığında iki temel yöntemin olduğuna atıf yapmış, dört cilt olarak planladığı eserinde edebiyatın dönemlere ayrılarak incelenmesini esas alan yöntemi uygulayacağına dikkat çekmiştir.[5]

Edebiyatı tarihî ve siyasi açıdan dönemlendiren yöntemi esas alacağını belirten Mehmed Fehmi'nin bu yaklaşımı, ilk bakışta Zeydân'ın izinden gittiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak ilgili açıklamalardan önce ve sonra ele aldığı konuları tasnif etme yöntemi dikkate alındığında Zeydân'dan etkilenmekle beraber yöntem yönüyle onu takip etmediği anlaşılır. Zira Zeydân, eserinde edebiyat tarihi yazıcılığında benimsenen yöntemlere dikkat çektiği açıklamalardan sonra sırasıyla Arap dili, Arapçanın karakteristik özellikleri, Cahiliye döneminde şiir, cengâver şairler gibi konuları işlemiştir. Ayrıca şairleri öne çıktıkları temaları (hiciv, hikemiyat, aşk, at tasviri vb.) göz önünde bulundurarak tasnif etmiştir. Mehmed Fehmi ise, Cahiliye şiirinin türlerine ve öne çıkan şairlerine atıf yapmış, daha sonra Cahiliye dönemi Arap edebiyatı ile Ortaçağ Avrupası'ndaki Trubadurları (halk ozanları) karşılaştırmış,

---

5 Bu konudaki önemli açıklamaları için Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye'nin Sûret-i Tedvîni başlığına bk.

sonrasında da Müslümanların Avrupa'daki siyasi faaliyetlerine geçerek Haçlı seferleri ve Endülüs şehirlerine değinmiştir. Dikkat edilirse Mehmed Fehmi, tasnif ile konuları işleme bakımından Rûhî el-Hâlidî, Râfiî ve Galâyînî'nin benimsedikleri yönteme benzer bir yöntem benimsemiştir.

Aslında Mehmed Fehmi'nin konuları tasnif yöntemi ve işleyişi de *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'nin alanında yazılmış en önemli üç eserin (Zeydân, Râfiî ve Galâyînî'nin eserlerinin) mezcedilmiş hâli olduğunu destekler. Eseri ilk defa incelediğimizde aslında Râfiî'nin adı geçen eserinin bir nevi Osmanlıcaya çevrilmiş hâli olabileceğini düşündük. Bunun üzerine eseri yayına hazırlamak yerine eserin orijinal hâli olduğunu düşündüğümüz Râfiî'nin *Târîhu âdâbi'l-Arab*'ını Türkçeye çevirmenin okuyucu ve araştırmacılar için daha faydalı olabileceğini gördük. Ancak ülkemizde bu alanda kaleme alınan Ahmet Suphi Furat'ın *Arap Edebiyatı Tarihi* (iki cilt) ile merhum Kenan Demirayak'ın (öl. 2022) yine *Arap Edebiyatı Tarihi* adını taşıyan (dört cilt + Osmanlı dönemi) iki kapsamlı çalışmanın varlığı ve önemi, bizi böyle bir tercümeye girişmekten alıkoydu. Böylece eserle ilgili hemen karar vermektense onu inceden inceye tetkik etmenin daha faydalı olacağını göz önünde bulundurduk. Eseri tetkik ettiğimizde içindekiler bölümü, müellifin konuları okuyucuya aktarma yöntemi, Arapça şiirleri kelime ve anlam eksenli çevirmesi, çoğu yerde okuyucunun dikkatini anlattığı konuya çekme gayreti, benimsediği samimi üslup, okuyucu tarafından anlaşılmaması muhtemel kelimeleri cümle içinde kullanarak açıklaması ve işlenen konulara dair birçok örnek aktarması gibi hususlar, eserin orijinal olduğunu anlamamıza yardımcı oldu. Hatta müellifin, kendisinden önce kaleme alınmış eserlerin mezcedilmiş hâlini özgün üslubuyla okuyucuya sunmasının, eseri orijinal kılan hususlardan olduğunu fark ettik. Bunun yanında müellifin ders notlarından oluşan eserini karşısında öğrenci varmış gibi okuyucuya sunmasının ve mülahazalarını paylaşmasının da eseri ayrıcalıklı kılan unsurlardan olduğunu gördük. Buradan hareketle eserin alanındaki temel kaynaklardan olduğuna ve okuyucuyu orijinal hâliyle (sadeleştirmeden) buluşturmanın, eseri ayrıcalıklı kılan özelliklerinin daha iyi anlaşılmasına kapı aralayacağına kanaat getirdik.

Müderriszâde Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'sini, ilk başta dört cilt olarak planlanmış ancak Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisiyle yalnızca bir cildini tamamlayabilmiştir. Bu cildin birinci bölümünde Arap yarımadasının siyasi ve coğrafi yapısı, Arapların nesebi, Arap coğrafyasındaki kabilelerin hangi oymaklara ayrıldığı, Arap dilinin genel tarihi, Arap dilinin lehçeleri, Cahiliye döneminde yazının mevcudiyetine dair bilgiler, Arap şiirinin ortaya çıkışı, Cahiliye şairlerinin sınıflandırılması, klasik Arap şiirinin özellikleri, dil bilimleri, Arapçanın diğer diller üzerindeki etkisi, Cahiliye dönemi âdetleri, Arap şiirinin gelişmesinde etkili olan amiller, hitabet, panayırlar, klasik Yunan edebiyatı, Yunan edebiyatında öne çıkan

isimler, Endülüs'ün fethi, Endülüs'ün önemli şehirleri, Trubadurlar, Haçlı seferleri, Müslümanların Avrupa üzerindeki siyasi ve kültürel etkileri gibi konuları ele almıştır. Arap şiirinin zirvesi kabul edilen kasidelerin yer aldığı *muallakâtı* incelediği ikinci bölümde ise muallakâtın tarihi, nasıl derlendiği, muallakât şairlerinin biyografileri, inşad ettikleri kasidelerin şerh ve tercümesi üzerinde durmuştur. Konuların çeşitliliğinden anlaşıldığı üzere eserin, Arap dili ve edebiyatı uzmanlarının yanı sıra Arapçaya ilgi duyan genel okuyucu kitlesine de hitap ettiğini söylemek mümkündür.

Mehmed Fehmi'nin *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'si, ihtiva ettiği konular yönüyle Osmanlı Devleti döneminde Arap edebiyatına dair Osmanlıca yazılmış *en kapsamlı* ilk eserdir. Bu yönüyle eser alanında ilk ve tek kabul edilebilir. Zira Mehmed Fehmi'den önce ve sonra Osmanlı Devleti'nde Arap edebiyatı tarihine dair bu kapsam ve hacimde başka bir eser neşredilmemiştir. Eserin bu özelliği, incelenmesi ve tetkik edilmesini ayrıca değerli kılar.

Klasik Arap şiiriyle ilgili çalışmalar yürüttüğümüz sırada fark ettiğimiz bu eserin, içerdiği şiirlerin miktarı dolayısıyla ilk bakışta bizi ürküttüğünü söyleyebiliriz. Şiirleri okuyucuya doğru bir şekilde aktarma, tercüme etme, yeri geldiğinde okuyucuyu bilgilendirme ve eksik görülen meselelerle ilgili açıklamalar yapmanın, daha ilk başlarda uzun ve yorucu bir süreç olacağının farkındaydık. Bu uzun ve zorlu süreçten çekinircesine eseri, birkaç gün inceledikten sonra İSAM Kütüphanesi'nin üçüncü katındaki rafına, yani onu ilk gördüğümüz yere koyduk. Aradan iki hafta geçmemişti ki farklı bir konu araştırırken eserle tekrar karşılaştık. 1917 tarihinde basılmış hâliyle raflarda okuyucu ve araştırmacıları bekleyen eserle ikinci kez karşılaşmamızın bizi oldukça etkilediğini itiraf etmeliyiz. Bu etkilenmeye eserin ilmî ve tarihî açıdan önemi de eklenince karşılaşacağımız tüm zahmetleri göze alarak eseri Türkçe harflerle araştırmacıların, Arap dili ve edebiyatına ilgi duyanların istifadesine sunmaya karar verdik. [Haziran, 2018].

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye ile serüvenimiz bu şekilde başladı. Mehmed Fehmi eserini yayımlarken ömrünün 43-44 yılını geride bırakmıştı. Eserin yayın sürecine nasıl girdiği, hangi zorluklarla karşılaştığı, Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileriyle nasıl mücadele ettiği hakkında bir iki cümlelik bilgi dışında bize ayrıntı vermemiştir. Mehmed Fehmi'nin karşılaştığı zorlukları bilmiyor olsak da eser boyunca biz epey zorlukla karşılaştık. Eski Arap şiirinden bazı kısımların tercümesi, müellifin hangi kaynaklardan nasıl faydalandığının tespiti ve Osmanlıca ifadelerin doğru bir şekilde okunmasını sağlamanın bu çalışmada bizi hayli yıprattığını söylesek mübalağa etmiş olmayız. Bazen müellifin atıf yaptığı Fransızca bir eseri bulmamız günlerimizi alıyordu. Bazen de müellifin faydalandığı Arapça eserlere başvurup alıntılanan metnin sağlamasını yapmamız saatlerce sürüyordu. Yeri geldiğinde şiirlerdeki ince hususlara değinmek ve okuyucunun dikkatini *edebî beğeni* ve

tezevvuk meselesine çekmek için bir şiir beytini onlarca defa okuduğumuz oluyordu.

Eser çerçevesinde yaptığımız araştırmalara rağmen Mehmed Fehmi'nin üslubu ve benimsediği yöntem, eserde yapmayı düşündüğümüz şerh eksenli kapsamlı müdahalelerin önüne geçmiştir. Bin sayfaya yaklaşan büyük hacmiyle alanında önemli bir kaynak olan esere böyle bir müdahalenin, orijinalliğine halel getireceğini fark ettik. Ayrıca bu şekilde ortaya çıkacak eserin, bambaşka bir çalışma olacağını gördük. Kendileriyle istişarede bulunduğumuz alanın uzmanı kıymetli hocalarımız da bu konuda bizimle hemfikirdiler. Dolayısıyla eserdeki şiirlere, Mehmed Fehmi'nin işlediği konulara ve atıf yaptığı her bilgiye şerh ve tenkit mahiyetinde yapmayı düşündüğümüz açıklamalardan, eserin orijinalliğine zarar vermemek adına olabildiğince kaçındık. Bununla beraber eserde karşılaştığımız ve dikkat çekilmesi zaruri olan meselelerle ilgili dipnotlarda bilgi vermeyi ihmal etmedik. Böylece eserin orijinalliğinin muhafaza edilmesinin yanı sıra eserde problemli görülen meselelerle ilgili genel açıklamalar yaparak ilk başta muğlak ve müphem kalan bilgileri izah etmeye çalıştık.

Değerli okuyucu ve araştırmacılar! Bu eseri kelime kelime, hatta yeri geldiğinde -Arapça şiirlerdeki kelimeleri- harf harf açıklayabilir ve şerh mahiyetinde bir sürü bilgi aktarabilirdik. Kolaylık sağlamak adına bazı yerlerde bunu yaptık. Anlaşılmayan Arapça ve Osmanlıca ibareleri dipnotta açıkladık, ihtilaflı meselelere dikkat çektik. Bununla beraber okuyucuyu kitabın aslından uzaklaştırıp yoğun dipnotlarla baş başa bırakmak istemedik. Nitekim böyle bir durumun, yukarıda belirttiğimiz gibi Mehmed Fehmi'nin vermek istediği mesajın ve eserin orijinalliğinin göz ardı edilmesine yol açacağından endişelendik. Esas amacımız, eserin orijinal hâlini araştırmacılara sunarak "1917 yılında, bundan tam 106-107 yıl önce dönemin İstanbul'unda üniversite hocalığı yapmış bir mütefekkirin eseri, orijinal hâliyle önünüzdedir." sözünü içtenlikle söylemektir. Bundan ötürü eserde *sadeleştirme* ve *metin içinde bilgi verme* gibi asıl metnin orijinalliğini bozacak herhangi bir faaliyete girişmedik. Her ne kadar eserin sadeleştirilmesi yönünde öneriler olduysa da bu türden bir faaliyetin, eserin aslına ve müellifin telifteki üslubuna haksızlık olacağını düşündük. Sadeleştirmek yerine açıklamak ve okuyucunun dikkatini çekmek istediğimiz bir kelime ya da cümleyle karşılaştığımızda gerekli açıklamayı dipnotta verdik. Verdiğimiz dipnotların müellifin dipnotlarıyla karıştırılmaması için müellife ait dipnotların sonuna *[Mehmed Fehmi]* şeklinde bir rumuz koyduk. Bu şekilde hem eserin orijinal hâlini en güzel şekilde sunmayı hem de muğlak ve müphem kalan bilgileri izah etmeyi amaçladık. Eseri çalışırken nelere dikkat ettiğimize ve nasıl bir yöntem takip ettiğimize dair müstakil bir başlık açtık. Bu başlık altında okuyucu ve araştırmacıların eserden rahatlıkla faydalanmalarını sağlamak adına ayrıntılı

bilgilere yer verdik. Ayrıca okuyucu ve araştırmacıların eserden daha fazla verim almalarına imkân sağlamak amacıyla tek cilt olarak neşredilmiş eseri iki cilde ayırdık.

Çalışmanın ana konularına geçmeden önce Mehmed Fehmi'nin hayatı ve edebiyat tarihçiliğine dair önemli bir hususa dikkat çekmekte fayda vardır. Bağdat'ta kültürlü bir çevrede dünyaya gelen Mehmed Fehmi, 1890'lı yılların Irak'ında ortaya çıkan karışıklıklardan etkilenen isimlerden biri olmuştur. Nitekim Bağdat'taki bazı olaylara karıştığı ve halkı kışkırttığı gerekçesiyle Rodos adasına sürgün edilmiştir. Sürgünden sonra İstanbul'a gelerek dönemin önemli öğretim kurumlarından Dârülfünun'da Arap edebiyatı tarihi müderrisi olmuştur. Burada üzerinde durulması gereken husus, sürgünden müderrisliğe uzanan bu serüvenin, Osmanlı dönemi Arap edebiyatına dönük eleştirilere cevap olmasıdır. Bu bağlamda Osmanlı döneminde Arap edebiyatının sekteye uğradığı, hatta gerilediği iddialarını dönemin payitahtı İstanbul'da konuyla ilgili bir eserin kaleme alınması çürütmektedir. Mehmed Fehmi'nin bu tür iddialara cevap vermediği doğrudur. Ancak kendine, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* gibi kapsamlı bir eser telif edecek ve neşredecek ilmî bir çevre bulması, söz konusu iddiaların tetkike muhtaç olduğunu gösterir. Bu bakımdan Mehmed Fehmi'nin ilerleyen satırlarda aktarılan hayatı başta olmak üzere *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'nin mezkûr iddialar çerçevesinde incelenmesi ve değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

BAĞDATLI MÜDERRİSZÂDE MEHMED FEHMİ

Doğumu ve Bağdat'taki Yaşamı

Mehmed Fehmi (Arapça: Muhammed Fehmî), 19. yüzyılda Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında bulunan Irak'ta kültürlü ve eğitimli bir ailede dünyaya gelir.[1] Doğum tarihinin 1869, 1872 ve 1873 olduğu yönünde farklı rivayetler bulunur. Ailesinin soy ağacını aktaran kaynaklar, Hazrec kabilesine mensup olması dolayısıyla kendisini *el-Hazrecî* künyesiyle zikreder. Kendisi ise çektiği telgraflar ve kaleme aldığı yazılarda *müderris* ve *müderriszâde* sıfatlarını tercih eder.[2]

20. yüzyılın özelde Arap genelde İslam âleminin önemli entelektüellerinden olan Mehmed Fehmi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.[3] Rivayetlere göre büyük dedesi Süleymân el-Hazrecî, Musul'dan ayrılarak Bağdat'a gelir ve burada yaşamaya başlar. Süleymân el-Hazrecî'nin, Mehmed Fehmi'nin doğumundan önce mi yoksa sonra mı Bağdat'a geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte kaynakların çoğu, onun Bağdat'ta dünyaya geldiğini kaydeder. Gençliğinde Abdüsselâm eş-Şevvâf (öl. 1900), Abdur-

---

1 Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Sâlih es-Sühreverdî, *Lübbü'l-elbâb,* Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1933, c.2, s.328-332; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957, c.8, s.79; Hayrî el-Umerî, *Fehmi el-Müderris,* Mecelletü'l-Aklâm, Irak, Sayı 4, Nisan 1964, s.76-87; Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris: min rüvvâdi'l-fikri'l-ʿArabî,* Kahire: Ma'hadü'l-Bühûs ve'd-Dirâsât el-Arabiyye, 1970, s.91 vd.; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, c.5, s.158; Fehmi el-Müderris, *Makâlât Fehmi el-Müderris,* haz. Abdülhamid er-Reşûdî-Hâlid Muhsin İsmâil, Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1970, s.5-30; Si[e]câd el-Gâzî, *Fehmi el-Müderris: ebrezü reis tahrîr li'z-Zevrâ el-Irâkiyye,* el-Merkezü'l-Arabî el-İklîmî li'd-Dirâsât el-İ'lâmiyye li's-Sükkân ve't-Tenmiye, Sayı 88, 1997, s.48-50; Abdülffettâh 'Âyiş, *Mu'cemü'l-üdebâ mine'l-asri'l-câhilî hattâ 2002,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, c.4, s.453; Zafer Kızıklı*, İstanbul Dârülfünûnu'ndan Bir Şahsiyet: Bağdatlı Mehmed Fehmi,* Ankara: XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, c.6, s.249-256; Zafer Kızıklı, *Dârülfünûn'da Okutulan Bir Ders Kitabı: Târîh-i Edebiyyât-ı 'Arabiyye,* İstanbul: Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu, 2010, s.47-54; Hulusi Kılıç, *"Bağdatlı Mehmed Fehmi",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991, c.4, s.448-449; Fehmi el-Müderris, *Mecelletü Irâkiyyûn,* (derleme), sayı 2211, 2011, s.1-15; Ali Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi,* Yeni Türkiye Dergisi, Sayı 84, 2016, s.224-240.
Mehmed Fehmi'nin üç ciltlik *Makâlât Fehmi el-Müderris* adlı eserinin birinci ve ikinci cildine ulaşamadık. Ciltlere ulaşmak adına Irak Devlet Arşivi ve Irak Millet Kütüphanesi'yle kurduğumuz iletişimden herhangi bir netice de elde edemedik. Dolayısıyla burada aktarılan bilgilere, arşiv belgelerinin yanı sıra mezkûr kaynakların irdelenmesi ve tetkik edilmesi sonucu ulaşılmıştır.

2 *BOA* (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *BEO* (Babıali Evrak Odası), Dosya Numarası: 2808, Gömlek Numarası: 210565, Sayı: 5.

3 Ülkemizde Bağdatlı Mehmed Fehmi hakkında hazırlanan ilk çalışma, İslâm Ansiklopedisi'nin 1991 yılında neşredilen 4. cildindeki biyografi maddesidir.

rahman el-Karadâğî (öl.1917) ve Mahmûd Şükrî el-Âlûsî (öl. 1924) gibi dönemin ilim adamlarından İslami ilimlerin yanı sıra hat sanatına dair dersler alır. Kardeşi Cemîl el-Müderris'in yanında ise güzel yazı konusunda eğitim görür.[4]

Ailesinin ana dili olması dolayısıyla Arapçayı, Bağdat'ta Farsça eğitim veren kurumların olmasıyla da Farsçayı öğrenen Mehmed Fehmi'nin İstanbul'a gelmeden önce Fransızca ve Türkçeyi nerede ve nasıl öğrendiği tam olarak bilinmemektedir.[5] Bununla birlikte bin sayfaya yakın eser telif edecek ve çeşitli disiplinlerde ders verecek derecede Osmanlı Türkçesini bilmesinde yaşadığı dönemde Irak'ta hayata geçirilen reformların etkili olduğu söylenebilir.[6] Nitekim müellifin dünyaya geldiği 1870'li yılların Bağdat'ında Ahmed Şefik Midhat Paşa (öl. 1884) valilik görevini deruhte etmekteydi. Burada dikkat edilmesi gereken, Midhat Paşa'nın Irak valiliğine atandığı dönemde Irak toplumunun gerek siyasi gerekse sosyokültürel durumudur.

Dönemin siyasi atmosferi dikkate alındığında Irak'ta bazı aşiretlerin vergi ödemekten kaçındığı, isyan faaliyetlerine yeltendiği ve idari kurumları tanımadığı görülür. Serdârıekrem Ömer Lutfi Paşa'nın (öl. 1871) valiliği döneminde yaşanan başarısızlıkların 1861 Ekiminde ikinci defa Irak'a vali olarak atanan Mehmed Nâmık Paşa'nın (öl. 1892) reformlarıyla giderilmeye çalışılmasına rağmen bölgede hem ilmî hem de ekonomik şartlar açısından büyük sıkıntılar yaşanmaya devam eder. Tam da bu dönemde Nâmık Paşa'dan sonra bölgeye vali olarak atanan Midhat Paşa, Irak'ın yaşadığı bu tablonun farkında olarak iktisadi, askerî ve idari reformların yanı sıra kültürel çalışmalarda bulunur.[7]

---

4 Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.6-7; Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.96.

5 Rivayetlere göre Mehmed Fehmi Farsçayı, İran'da baş gösteren istikrarsızlıktan sonra Bağdat'a gelen ve Kaçarlar olarak bilinen Türkmen oymağına mensup Mirza Mûsâ Mirza adında bir şahıstan öğrenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.7, dipnot: 11; Yûsuf İzzeddin'e göre ise Mehmed Fehmi, Farsçayı Bağdat'ın ileri gelenlerinden Ebû Sâlim Muhammed Ağa'dan öğrenmiştir. bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.99, dipnot: 2.

6 Midhat Paşa'nın etkisiyle 1870'li yıllarda Irak'ta ilmî ve kültürel bir iklim hâkim olmuştu. Nitekim Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) gibi edebiyatçıların, dönemin Irak'ında kültürlü bir çevrede gerçekleştirilen sohbet meclislerine katılmaları, Mehmed Fehmi'nin dünyaya geldiği yıllarda Irak'ın entelektüel anlamda gözle görülür bir ilerleme kaydettiğine işaret eder. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Orhan Okay, *"Ahmed Midhat Efendi",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989, c.2, s.100-103.

7 Abdürrezzâk el-Hassanî, *el-Irâk kadîmen ve hadîsen,* Sayda: Matbaatü'l-İrfân, 3. Bs., 1958, s.29-30, 90, 165-166 ve 204; Abdülazîz Süleyman Nevâr, *Târîhü'l-İrâki'l-hadîs: min nihâyeti hükm-i Dâvûd Paşa ilâ nihâyet-i hükm-i Midhat Paşa,* Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1968, s.356-444; Hasan Mahmûd Hasan Fegal, *Midhat Paşa Vâli Bağdâd min 'âm 1869-1872,* (Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans), 1994, s.56-151.

Midhat Paşa'nın ekonomik reformlarının yanı sıra ısrarlı teşvikleriyle hayata geçirilen kültürel faaliyetler, Mehmed Fehmi'nin yetiştiği çevrenin şekillenmesinde ve doğal olarak kendisinin de kültürlü bir ortamda yetişmesinde etkili olur. Matbaanın kurulması, mülkî rüşdiye okullarının açılması ve Türkçe-Arapça yayın yapan *ez-Zevrâ* isminde bir gazetenin yayımlanması, onun eğitim dünyasına ve yaşantısına katkı sağlar.[8] Kültür alanında Midhat Paşa'nın gerçekleştirdiği bu yenilikler, her ne kadar siyasi açıdan var olan istikrarsızlığın son bulmasına katkı sağlamasa da Mehmed Fehmi gibi kültür alanında ıslahat ve yeniliğe önem veren entelektüellerin yetişmesine, reformist düşüncelere sahip aydınların kendilerini geliştirecek ilmî bir çevre bulmasına imkân sağlar.

Mehmed Fehmi'nin böyle bir kültürel ortamdan etkilenmesinin yanı sıra hocası Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin ilmî birikiminden de istifade ettiğini söylemek mümkündür. Mehmed Fehmi gibi Âlûsî'nin de Türkçe ve Farsça biliyor olması, medrese benzeri eğitim kurumlarında müderrislik yapması, edebiyat alanında özellikle Cahiliye dönemi edebiyatıyla ilgili eser kaleme alması, Midhat Paşa'nın emriyle kurulan *ez-Zevra* gazetesinde edebî yazılar yayımlaması ve İngiliz mandasında kurulan Arap hükümetinde Meclisü'l-maârif üyeliği yapması, aynı serencama sahip Mehmed Fehmi'nin, hocasının izinden gittiğine işaret eder.[9] Mehmed Fehmi'nin, hocası Âlûsî'den ders almanın ötesinde *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'sinde onun eserinden alıntılarda bulunması, iki isim arasında hoca-talebe şeklinde bir alakanın olduğuna işaret eder. Ancak hoca-talebe arasındaki bu alakanın sadece ilimle sınırlı olmadığı; Mehmed Fehmi'nin gerek eğitim gerekse fikrî açıdan hocasından etkilendiği, iki ismin eserlerinin ve yaşadıklarının benzerliğinden anlaşılır.

Mehmed Fehmi, 21 yaşına geldiğinde 1893-95 yılında Midhat Paşa'nın reformlarıyla açılan matbaada neşredilen ez-Zevrâ gazetesinin Arapça-Türkçe yazı bölümünde çalışmaya başlar. Bu matbaanın yanı sıra Sanâyi'

---

8 Midhat Paşa'nın etkisiyle Irak'ta yaşanan bu gelişmeler için bk. Erdoğan Akkan vd., *"Irak",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999, c.19, s.111-115; Gökhan Çetinsaya-Ş. Tufan Buzpınar, *"Midhat Paşa",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2005, c.30, s.7-11; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Ahbâru Bağdâd ve mâ câverehâ mine'l-bilâd,* thk. İmâd Abdüsselâm Raûf, Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2008, s.11-13.

9 Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin faaliyetleri için bk. Muhammed Behcet el-Eserî, *A'lâmü'l-Irâk,* el-Matbaatü'l-Selefiyye, 1926, s.86-163; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Ahbâru Bağdâd,* s.5-15; İbrâhîm es-Sâmerrâî, *es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî ve Bulûgü'l-ereb,* Lübnan: el-Müessesetü'l-Câmiiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992, s.7-33; Yusuf Şevki Yavuz, *"Âlûsî, Mahmûd Şükrî",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989, c.2, s.548-549.

Mektebi'nde de birtakım çalışmalarda bulunur.[10] Midhat Paşa'nın, Irak bölgesine vali olarak atanmasından sonra gerçekleştirdiği ve Mehmed Fehmi gibi entelektüel hassasiyete sahip aydınlara çalışma imkânı sunan bu reformlar hem Iraklılar tarafından hoş karşılanır hem de Mehmed Fehmi başta olmak üzere dönemin aydınlarının ondan yana bir tutum içinde olmalarında etkili olur. Ancak Mehmed Fehmi'nin 1873 yılında doğduğu; Midhat Paşa'nın ise 1884 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda onun Midhat Paşa'yı doğrudan desteklemediği, Irak'ta yaptığı hizmetler sonucu Midhat Paşa'yı destekleyen ve onun faaliyetlerini takdirle karşılayan hayranlarından olduğu ihtimali öne çıkar.[11]

Mehmed Fehmi, Irak Vilayet Matbaası'nda çalıştığı sırada aleyhinde ortaya atılan iddialar ve kendisini hedef alan suçlamalardan ötürü Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 1905-1906 tarihinde Rodos adasına sürgün edilir.[12] Arşiv kaynaklarında işinden alıkonulması ve Rodos'a sürgün edilmesi gibi süreçler ayrıntılı bir şekilde belirtildiği hâlde kesin olarak hangi sebepten sürgün edildiği aktarılmaz.[13] Belgelerdeki bilgiler, çalıştığı Bağdat Vilayet Matbaası'nda yayımlanan bazı yazılarından rahatsız olan ordu kumandanlarının baskısı sonucu sürgün edildiğine işaret eder.[14] Mehmed Fehmi'nin aşa-

---

10 Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.7-8; Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.98; burada *Zevrâ* (الزَّوْراء) gazetesinin faaliyetlerinin incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Zira gazetenin, yeniliğe açık bir vali olan Midhat Paşa'nın emriyle kurulmuş ve bu Paşa'ya hayranlık duyan kişiler tarafından yayımlanmış olması, dönemin kültürel ve siyasal hareketlerini yansıtması bakımından oldukça önemlidir. Cumartesi ve salı günleri olmak üzere haftada iki gün Türkçe-Arapça yayımlanan gazete, Irak'ın sosyokültürel hayatı için dönüm noktası olmuştur. 1870'li yılların Irak'ında yaşanan sosyokültürel gelişmeler başta olmak üzere eğitim ve iktisadi durumunun kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarılması adına bu gazetenin sayılarının tetkik edilmesinde ve araştırmacıların istifadesine sunulmasında fayda vardır. Gazete hakkında genel bilgi için bk. Murat Hanilçe, *Orta Doğu'da Osmanlı Vilayet Gazetelerine Bir Örnek: Zevrâ Gazetesi (1869),* Elazığ: Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 2016, c.1, s.231-261.
Zevrâ gazetesinin bazı sayıları için bk. *https://www.wdl.org/ar/search/?collection=al-zaura-newspaper-collection&grouping=9956#9957.*

11 Bu kanaatimizi Mehmed Fehmi'nin, Midhat Paşa'nın Irak valiliği görevi hakkında kaleme aldığı yazı teyit etmektedir. 1930 yılında kaleme alınan yazıda Mehmed Fehmi, Midhat Paşa'dan hayranlıkla bahsetmiş ve onun üç yılda yaptığı ıslahatları, dönemin Irak hükümetinin on yılda yapamadığını belirtmiştir. Yazının tamamı için bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.485-505.

12 Fehmi el-Müderris, *Fehmi el-Müderris,* c.3, s.10.

13 Mehmed Fehmî'nin sürgün serüvenini esas alan çalışma için bk. İsmail Araz, *Sürgünden Müderrisliğe: Osmanlı Aydını Arap Edebiyatı Tarihçisi Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin Serencamı,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2022, Cilt 9, Sayı 2, s.914-937.

14 Vali ve ordu kumandanları arasında yaşanan anlaşmazlıklardan dolayı Mehmed Fehmi'nin Rodos'a sürgün edilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. BOA. DH. MKT., Dosya Numarası: 1016, Gömlek Numarası: 13, Sayı: 58; aynı dosya ve gömlek numarası altında 64. sa-

ğıdaki açıklamaları ise sürgünün arka planını kısmi de olsa aydınlatması yönüyle önemlidir:[15]

> Allah'a yemin olsun ki şimdiye kadar sürgün edilmemin gerçek sebebini bilmiş değilim. Ancak bana bu zararın verilmesine ve iftiraya uğramama kıskançlığın sebep olduğunu düşünüyorum. Zannedersem bu konuda onların da haklılık payı vardır. Çünkü ben, Hz. Peygamber'i (s.a.s.) yâd ettikleri kutlamalarda hutbelerine, 'Arapların ayıplarını sayarak ve noksanlarını vurgulayarak' sözü Kâinatın Efendisi'ni övmeye getirmelerini yadırgıyor ve bu tür girizgâhlardan rahatsız olduğumu sarahaten gösteriyordum. Onlara Resûlullah'ın, 'Allah kâinatı yarattı; bu kâinattan Âdemoğullarını, Âdemoğulları'ndan da Arapları, Araplardan Kureyş'i, Kureyş'ten de beni süzüp seçti.' mealindeki hadisini okuyordum.[16] Ancak bu konuda bana karşı çıkıyor ve söylediklerinde ısrar ediyorlardı.

Mehmed Fehmi'nin açıklamalarına bakıldığında; i. Bağdat'ta okunan ve kendisine göre Arapların değerini düşüren hutbelere karşı çıktığı, ii. dinî metinlerden hareketle Arapların Allah tarafından seçilen bir millet olduğunu düşündüğü, iii. bu düşüncesini açıkça dile getirdiği, iv. düşüncesini dile getirirken bunu hadis gibi dinî delillerle desteklediği görülür. Bu pasaj, Rodos'a sürgün edilen Mehmed Fehmi'nin fikir dünyasını ve dönemin Bağdat'ında var olan toplumsal karmaşayı aydınlatması yönüyle önemlidir. Nitekim arşiv belgelerindeki bilgilere göre Bağdat'ta mevcut ordu kumandanlarının şikayetlerinden biri de Mehmed Fehmi'nin, ahaliyi kışkırtması ve çarşıda bazı olayların çıkmasına sebebiyet vermesi yönündedir.[17] Her ne kadar bu iddia ispatlanamamış olsa da Mehmed Fehmi'nin yukarıda aktarılan "… şeklinde

---

yıda Mehmed Fehmi'nin 1321 Tişrîn-i Sânî'nin ikinci günü (14-15 Kasım 1905) 'Rodos'a müteveccihen' Bağdat'tan ayrıldığı ifade edilmiştir.

15 Iraklı bir şair olan el-Kaştînî, Mehmed Fehmi ile defalarca görüşmüştür. Yûsuf İzzeddin'e (öl. 2013) göre bu açıklamayı Nâcî el-Kaştînî'ye (öl. 1972) bizzat Mehmed Fehmi yapmıştır. bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.102.

16 İbn Hacer (öl. 852/1449), hadisin hasen olduğunu belirtmiştir. Hadisin tamamı için bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-Emâli'l-mutlaka,* thk. Hamdî b. Abdilmecîd b. İsmâîl es-Selefî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1995, s.68; Mehmed Fehmi'nin gerek Araplara vurgu yapan bu tür hadisleri aktarmasını gerekse Cahiliye Araplarını hedef alan "Fakirlik korkusuyla çocuklarınızın canına kıymayın!..." (İsrâ, 17/31) ve "Diri diri gömülen kıza sorulduğunda" (Tekvîr, 81/8) gibi ayetleri, müfessirlerin alışılagelen açıklamalarından farklı bir şekilde yorumlayarak dönemin Araplarının anlatıldığı şekilde kötü faaliyetlerde bulunmadıklarını ifade etmesini, Arapları -kendince hissettiği- 'ezilmişlik' duygusundan kurtarmak ve zengin bir tarihe sahip olduklarını vurgulamak istediği şeklinde okumak mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.103-104.

17 Bazı belgeler için bk. BOA. DH. MKT., Dosya Numarası: 1016, Gömlek Numarası: 13, Sayı:4 ve Sayı:7; BOA. DH. MKT., Dosya Numarası: 1016, Gömlek Numarası: 13, (102-103. Sayılar); BOA. DH. MKT., Dosya Numarası: 1016, Gömlek Numarası: 13; BOA. DH. MKT., Dosya Numarası: 1016, Gömlek Numarası: 13, Sıra: 105.

başlayarak sözü, Kâinatın Efendisi'ni övmeye getirmelerini yadırgıyor ve bu tür girizgâhlardan rahatsız olduğumu sarahaten gösteriyordum." ifadesi ile Yûsuf İzzeddin'in kendisi hakkındaki "İnsanlarla iletişime geçmede ve onlarla haşır neşir olmada inanılmaz bir isteği vardı." açıklaması bir arada düşünüldüğünde, Mehmed Fehmi'nin konuşmalarından bazı kesimlerin galeyana geldiği ve bu durumdan da devlet yetkililerinin rahatsız olduğu anlaşılabilir.[18] Pasajdaki *sarahaten* (Arapça metinde: أُظْهِرُ) ifadesi, Mehmed Fehmi'nin, Arapların değerinin tenkis edildiğini düşündüğü hutbelerden duyduğu rahatsızlığı, etrafındakilere açık bir şekilde ihsas ettirdiğini gösterir. Kanaatimizce Mehmed Fehmi'nin bu tutumu, Irak halkının, hutbeleri okuyanlar başta olmak üzere hutbelerin okunmasından sorumlu devlet yetkililerine karşı menfi görüşler benimsemesine sebep olur.[19]

Mehmed Fehmi'nin Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul ile doğrudan iletişime geçmesi Rodos adasına sürülmesiyle başlar. O, Rodos adasına sürüldükten sonra Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valisi Tahsin Hüseyin Nâzım ile iyi ilişkiler kurar.[20] Bu ilişki, adı geçen valinin İstanbul'da bulunan devlet yetkililerine Mehmed Fehmi lehinde kanaat belirtmesini sağlar. Bu kanaatler sonucunda Sultan II. Abdülhamid, sürgün kararının kaldırılması ve Mehmed Fehmi'nin Irak'taki eski görevine iade edilmesi emrini verir (28 Aralık 1906-17 Şubat 1907).[21] Rodos'tan tekrar Irak'a dönen Mehmed Fehmi, burada fazla kalmaz. Daha önce valinin, lehinde yetkililere ilettiği kanaatlerden faydalanarak İstanbul'a gelir.[22]

İstanbul'a Gelişi

Mehmed Fehmi, Rodos'ta bulunduğu süre zarfında suçsuz olduğunu ve hayat şartlarının kendisini maddi ve manevi anlamda olumsuz etkilediğini belirttiği telgraflar sayesinde İstanbul'daki devlet yetkilileri tarafından yakından tanınır. Bu tanınırlık sayesinde Bağdat'a geldikten sonra bazı devlet yetkilileri aracılığıyla İstanbul'a gitmeye karar verir. Bu durumu, Mehmed

---

[18] Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.100.

[19] Kendisi de "Bunun, beni dinden çıkmakla suçladıkları sebeplerden biri olduğunu düşünüyorum. Bu tür sebepleri bahane ederek yetkilileri bana zarar vermeleri için kışkırttılar. Allah onları affetsin…" açıklamasında bulunarak suçlu görülmesinde ve Rodos'a sürgün edilmesinde düşüncelerinin etkisi olduğunu ifade etmiştir. Açıklama için bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.105.

[20] Ayrıntılı bilgi için bk. Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde,* s.229-231.

[21] BOA. İ. HUS., Dosya Numarası: 148, Gömlek Numarası: 3; Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde,* s.232; Yûsuf İzzeddin, Mehmed Fehmi'nin Bağdat'a dönüş tarihini 9 Tişrînisânî 1322 Rûmî (miladi 22 Kasım 1906) olarak vermiştir. bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.107.

[22] Ayrıntılı bilgi için Valinin yazdığı telgraflara bk. BOA. BEO. Dosya Numarası: 2955, Gömlek Numarası: 2.

Fehmi'nin Bağdat'tan ayrılırken kendisi için yetkililere çekilen telgraftaki ifadeler de teyit eder. İstanbul'a çekilen telgrafta Mehmed Fehmi, "Halife'ye yakın, fazilet erbabından; bilgili ve bulunduğu memurluk görevini iyi ifa eden biri…" olarak tanıtılır.[23] Devlet yetkililerine çekilen telgraftaki bilgilerden Mehmed Fehmi'nin, yetkililer tarafından tanındığı ve İstanbul'a gitmesi için kendisine bir zemin hazırlandığı anlaşılır. Bunun yanı sıra kaynaklar, Mehmed Fehmi'nin İstanbul'daki devlet yetkililerine teslim etmek üzere Sayyâdî (öl. 1909) ismindeki önemli bir şahsiyetten niyet mektubu taşıdığını aktarır.[24] Sayyâdî'nin hayatı ve devlette sahip olduğu nüfuz dikkate alındığında Mehmed Fehmi lehine yazdığı düşünülen mektubunun olumlu etkisi olduğu söylenebilir.[25]

Mehmed Fehmi'nin İstanbul'a gelmesinden hemen sonra ilan edilen II. Meşrutiyet (23 Temmuz 1908) sırasında kaynakların aktardığına göre Sultan II. Abdülhamid aleyhinde *"Yaşasın hürriyet... Yaşasın adalet ... Yaşasın kanûn-i esâsî..."* şeklinde sloganlar atan gruba dâhil olması, onun Sultan II. Abdülhamid yönetiminden rahatsız olduğunu göstermesi yönüyle önemlidir. Zaten dönemin bazı entelektüelleri, Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı çıkmakta ve buna mukabil İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni desteklemekteydiler.[26] Ayrıca Mehmed Fehmi'nin özgürlükçü ve yenilikçi olması, bilimde Batı'yı örnek alması ve Batı'daki yenilikleri hayranlıkla takip etmesi onun, II. Meşrutiyet'e niçin destek verdiğini anlaşılır kılar. Mehmed Fehmi'nin açıklamasını aktaran kaynaklarda II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç gün önce İstanbul'a geldiği ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün Sayyâdî'nin evine gitmekte olduğu sırada *"Yaşasın adalet! Yaşasın kanûn-i esâsî!"* şeklinde sesler duyduğu bilgisine yer verilmiştir.[27] Başka bir kaynakta ise Mehmed Fehmi'nin yenilik ve ıslah hareketlerini hamasetle destekle-

---

23 Bu telgrafın aslına ulaşamadık. Telgrafın içeriğine Birinci'nin çalışması aracılığıyla muttali olduk. bk. Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde,* s.233.

24 Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.10-11.

25 Sayyâdî bir Rifâî şeyhi olup Haleb'e bağlı Hânşeyhûn köyünde dünyaya gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde oldukça yetki sahibi birisi olarak kayıtlara geçmiştir. Sahip olduğu yetkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ş. Tufan Buzpınar, *"Sayyâdî",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009, c.36, s.217-218; kaynaklar, Sayyâdî'nin yazdığı niyet mektubunun, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün Mehmed Fehmi tarafından yırtıldığını aktarır. Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.12; Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.108.

26 Bu konuda Mehmed Fehmi'nin kendilerinden faydalandığı iki isme işaret etmek istiyoruz. Bunlardan biri Filistinli edip ve siyasetçi Rûhî el-Hâlidî (öl. 1913); diğeri ise Arap edebiyatı tarihçisi ve aynı zamanda edip ve şair olan Zeydân'dır. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin bir üyesi olan Rûhî el-Hâlidî, *el-İnkilâbü'l-Osmânî ve Türkiyâ el-Fetât* (Kahire, 1908-1909) adlı eserinde II. Meşrutiyet'in ilanını açık bir şekilde desteklemiş ve bunun gerekliliğini vurgulamıştır. Zeydân da *el-İnkilâbü'l-Osmânî* (Kahire, 1911) isimli tarihî romanında bu inkılabı desteklemiştir.

27 Nâcî el-Asîl, *el-Eyyâm Gazetesi,* Sayı, 103, 1962; Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.11-12.

yen ve bu hareketlerin İslam dünyasındaki öncülerinden Cemâleddin Efgânî (öl. 1897) ile Muhammed Abduh'tan (öl. 1905) etkilendiği; bu etkilenmeden hareketle II. Meşrutiyet'in ilanını desteklediği aktarılmıştır.[28] Mehmed Fehmi, her ne kadar II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde ve Sultan II. Abdülhamid'in yönetimden uzaklaştırılmasında büyük rolü olan İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne karşı ilk başlarda ılımlı bir tutum içine girmiş olsa da ilerleyen yıllarda cemiyetin benimsediği Türkçülük politikalarını hedef alan bazı şiirler söyler.[29]

Mehmed Fehmi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilmî faaliyetlere yoğunlaşır. Bu bağlamda 1908-1909 yılı itibarıyla İstanbul Dârülfünun'da muallimlik görevine başlar.[30] Yûsuf İzzeddin'e göre Mehmed Fehmi'nin II. Meşrutiyet'in ilanı karşısındaki olumlu tutumu, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin kendisini müderrislik gibi görevlere getirmesinde etkili olur.[31] Aynı yıl Mülkiye-i Şâhâne'de İslam hukuku alanında dersler verir.

Bu bilgilerden hareketle "Mehmed Fehmi, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında sadece Dârülfünun'da ders vermekle mi yetinmiştir?" sorusu gündeme gelir. Mehmed Fehmi'nin İstanbul'da geçirdiği 10-11 yıl gibi uzun bir sürenin sadece derslerden ibaret olmadığını belirtmekte fayda vardır. Özellikle İstanbul'a gelmeden önce Bağdat Vilayet Matbaası'nda birtakım görevlerde bulunan ve muhalif tavrı aleyhinde kullanılarak sürgün edilen Mehmed Fehmi'nin, İstanbul'da da bazı faaliyetlerde bulunduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu faaliyetlerde siyasi çalışmaların olup olmadığı konusunda kesin bir kanaate varılamamıştır. Kaynaklar, onun 1912-1913 yılları arasında kurulan Hizbü'l-Ahd'in[32] kurucu üyeleri arasında olduğunu aktarsa da bu bilgi teyit edilmiş değildir.[33]

---

28 Hayrî el-Umerî, *Fehmi el-Müderris,* s.77

29 Yûsuf İzzeddin, *Mahtûtatün ferîdetün mechûletün li'l-Üstâz el-Kebîr Fehmi el-Müderris,* Kahire: Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1997, c.81, s.87 ve 92.

30 Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923),* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi), 2010, s.55, ayrıca dipnot: 175.

31 Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.110.

32 Arap vilayetlerinin kendi içinde bağımsız olmasını; dış ülkelerle ilişkilerinde ise Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı ve İstanbul'u kendileri için başkent kabul eden bir politika benimseyen Hizbü'l-ahd cemiyetinin oluşumunu aktaran kaynaklar, hareketin Mısırlı Binbaşı Aziz Ali (öl. 1965) önderliğinde bazı Arap subayları tarafından kurulduğunu ve iki sivil dışında cemiyete hiçbir sivilin dâhil edilmediğini aktarır. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed el-Mehdî el-Basîr, *Târîhu el-kadiyyetü'l-İrâkiyye,* Bağdat: Matbaatü el-Felâh, 1923, c.1, s.22-36; Muhammed İzzet Derveze, *Havle'l-hareketi'l-Arabiyyeti'l-hadîse,* Saydâ: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1950, c.1, s.32-33; Birinci, Mehmed Fehmi'nin, Hizbü'l-ahd cemiyetinin faaliyetlerinde adının geçmediğini ifade etmiştir. bk. Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde,* s.235.

33 Sühreverdî, *Lübbü'l-elbâb,* c.2, s.331; Ziriklî, *el-A'lâm,* c.5, s.158; Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, *Müzekkirâtu Rauf el-Bahrânî,* Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2009, s.166; kaynaklarda Mehmed Fehmi'nin İstanbul'dayken Servet-i Fünûn ve Şehbâl gibi dergilerde siyasi, edebî ve içtimai yazılar kaleme aldığı zikredilmiştir. Ancak bu bilgiye yer veren kaynaklar, Mehmed Fehmi'nin hangi başlık ve sayı altında makalelerini

Uzun süre müderrislik yapan Mehmed Fehmi, İstanbul'da müreffeh bir hayat yaşar. Kaynaklar onun iyi bir maaş aldığını; ailesi ve ilgilenecek kimsesi olmadığı için bu maaşı kendi giyim ve ihtiyaçlarını karşılamak için harcadığını aktarır. Bununla beraber Mehmed Fehmi, Rodos'ta sürgün cezasını çekerken devlet yetkililerine ilettiği telgraflarda bakmakla yükümlü *on dört masum* çocuğun olduğu bilgisine yer vermiştir. Bu on dört kişinin kim olduğu net olarak bilinmemektedir.[34] İstanbul'da ikamet ettiği süre zarfında Osmanlı Devleti, 1913 yılında eğitim kurumlarının vaziyetini teftiş etmek amacıyla kendisini Beyrut ve Dımaşk gibi şehirlere gönderir. Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin müfredatını ve bu üniversitenin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunun nasıl olduğunu araştırması istenir.[35]

İstanbul'dan Ayrılışı ve Ölümü

Birinci'nin aktardığına göre Mehmed Fehmi, Mondros Mütarekesi'ni takiben (30 Ekim 1918) İstanbul'daki müderrislik vazifesinden ayrılarak Bağdat'a geri döner.[36] İstanbul'a dönmemesi üzerine istifa etmiş olarak kabul edilip görevine son verilir.[37] Kaynaklarda Mehmed Fehmi'nin İstanbul'dan

---

yazdığını aktarmamıştır. Yaptığımız araştırmalarda Mehmed Fehmi'nin Servet-i Fünûn ve Şehbâl dergilerinde kendi adına veya Arapça makalelerde kullandığı *Hâris* müstearıyla bir yazısına ulaşamadık. Ayrıntılı bilgi için bk. Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.14.
Servet-i Fünûn yazarları için bk. http://www.servetifunundergisi.com/yazarlar/; Şehbâl dergisi ve yazarları için bk. Nazım M. Polat, *"Şehbâl",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010, c.38, 423-424.
https://digitale-sammlungen.ulb.uni-bonn.de/ulbbnioa/periodical/titleinfo/3137034.

[34] Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.13; BOA. DH. MKT., Dosya Numarası: 1016, Gömlek Numarası: 13, 102-103; *Makâlât* adlı eserde (c.3, s.15) kızı sıfatıyla Betûl el-Müderris'in açıklamalarının aktarılması, onun çocukları olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda Mehmed Fehmi'nin ailesi hakkında net bir bilginin bulunmamasından hareketle telgrafta geçen "on dört masum" ifadesindeki "masum" kelimesinin, ihtiyaçlarını karşıladığı kimsesizlere işaret ettiği düşünülmektedir.

[35] Sühreverdî, *Lübbü'l-elbâb,* c.2, s.330; Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.13-14; Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.120.

[36] Birinci, Mehmed Fehmi'nin İstanbul'dan Bağdat'a döndüğünü; Bağdat'taki hayatı hakkında ilk bilginin, Kral I. Faysal'ın İngiltere'yi ziyaretinde kendisini karşılayanlar arasında bulunmasıyla ortaya çıktığını belirtmiştir. Bununla beraber yaptığımız araştırmalar sonucu, Mehmed Fehmi'nin, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Bağdat yerine Şam'a gittiğini tespit ettik. Hatta Şam'a gitmesinde etkili olan temel faktörün, bağımsız bir Arap Devleti kurma hayalinde olan Kral I. Faysal'ın daveti olduğu bilgisine ulaştık.

[37] Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde,* s.235; Mehmed Fehmi'nin İstanbul Dârülfünun'da nasıl çalıştığı ve ne kadar maaş aldığı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde,* s.235; Mehmed Fehmi'nin "Derslerine uzun süre devam etmediği ve imkânı olduğu hâlde iznini uzatmadığı" gerekçesiyle yeni nizamnameye göre (Darülfünun-ı Osmanî Nizamnamesi, 13. madde) istifa etmiş sayılacağı karara bağlanarak durum emanete bildirilmiştir (6 Nisan 1336/1920). Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi*, s.244.

ayrılışının sebebi tam olarak belirtilmese de kanaatimizce asıl sebep, İngiliz ve Fransızların Ortadoğu'da meydana getirdikleri yeni oluşumlardan faydalanmak isteyen Arap liderlerine katkı vermekti. Bu tespitimizi onun ayrıldığı tarih ve gittiği yer teyit eder. Mehmed Fehmi'nin İstanbul'dan tam olarak ne zaman ayrıldığı tespit edilememiş olsa da kaynaklar, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinden sonra olduğu hususunda müttefiktir.

Mondros Mütarekesi'nin içeriği göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı Devleti'nin savunma yönüyle tamamen çökertildiği, Ortadoğu'daki Osmanlı subaylarının savaşı kazanan İtilâf devletlerine teslim olduğu ve İtilâf güçlerinin birçok bölgeye girdiği anlaşılır. Mehmed Fehmi, Osmanlı Devleti'nin çökertilmeye çalışıldığı Mondros Mütarekesi'nden çıkan tabloyu, diğer bir ifadeyle mütarekenin maddeleri aracılığıyla oluşan haritayı öngörür. Bu öngörüsü sayesinde mütarekenin imzalanmasından sonra İstanbul'dan ayrılarak Bağdat'tan önce Suriye'ye gider. Kaynaklardaki bilgilere göre Suriye'deki krallığın kurucusu I. Faysal (öl. 1933), tecrübe ve bilgisinden faydalanmak için kendisini yanına davet eder.[38]

Mehmed Fehmi'nin, Kral Faysal'ın davetine olumlu cevap vermesi, Ortadoğu'daki haritanın yeniden şekillenmesinde rol oynamak istediğini gösterir. Şu hâlde onun, Osmanlı Devleti'nden koparılan topraklarda Batılı güçlerin desteğiyle ve mandasıyla oluşan *Bağımsız Arap Devleti* fikrine destek verdiği ve bu fikrin hayata geçirilmesine katkıda bulunmak için Suriye'ye gittiği anlaşılır.[39] Suriye'de siyasi görevler üstlenmekten çok eğitimle ilgilenir.

Mehmed Fehmi, bağımsız bir Arap Devleti'ne katkı sağlamak için Suriye'ye gitmiş olsa da burada uzun süre kalmaz. Suriye'den Avrupa'ya gider. Avrupa'nın farklı şehirlerinde bir buçuk yıl ikamet eder. Bu sürede Sorbonne, Cambridge ve Oxford gibi üniversiteleri ziyaret ederek bu üniversitelerdeki hocalarla fikir teatisinde bulunur. Avrupa'dayken Ortadoğu'da 14 Temmuz 1920 tarihinde Fransızlar, Şam'ı işgal eder. Fransa'nın Suriyeli Araplara verdiği vaatlerin yerine getirilmemesi ve Fransız General Henry Gouraud'ın (öl. 1946) Kral Faysal hükümetine ağır şartlar içeren bir anlaşmayı dayatması üzerine 23-24 Temmuz 1920 tarihinde Araplar ile Fransız ordusu arasında vuku bulan Maysalun Savaşı'nın Fransızların kesin galibiye-

---

[38] Sühreverdî, *Lübbü'l-elbâb,* c.2, s.330; Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.15; Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.124; kaynaklar, Mehmed Fehmi'nin 18 Haziran 1919'da Suriye'ye gittiğini aktarmıştır. Yûsuf İzzeddin de Mehmed Fehmi'nin 1920 Temmuz ayının başlarında Suriye'nin başkenti Şam'da bulunduğunu ifade etmiştir. Bu tarihlerin teyidi ile ilgili ileride bilgi verilmiştir.

[39] Yûsuf İzzeddin, mukaddes vatan borcunu eda etmek amacıyla Mehmed Fehmi'nin Suriye'den gelen davete hemen icabet ettiğini aktarmıştır. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.124.

tiyle sonuçlanmasından hemen sonra Dımaşk, Fransızların eline geçer. Fransızların istilasına mukavemet gösteremeyen Kral Faysal ise Dımaşk'ı terk edip İngilizlerin desteğiyle Irak'a geçer. Ortadoğu'da Fransızlar ile Suriye'deki Kral Faysal yönetimi arasında savaş vuku bulduğunda Mehmed Fehmi Fransa'daydı.[40] Kral Faysal'ın emriyle Avrupa'ya giden Mehmed

---

[40] Yûsuf İzzeddin'e göre Mehmed Fehmi'nin Dımaşk'ta ne kadar kaldığı ve oradan tam olarak ne zaman ayrıldığı bilinmemektedir (Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.124-125); *Makâlât* adlı eserde ise (s.14-15) Mehmed Fehmi'nin 24 Eylül 1919 tarihinde Avrupa'ya gittiği belirtilmiştir. Buradan hareketle Mehmed Fehmi'nin Suriye/Dımaşk'a ve oradan ayrılıp Avrupa'ya gitmesine dair verilen tarihlerin teyide muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kaynaklarda hayatıyla ilgili verilen bilgilerden yola çıkarak onun bazı faaliyetlerini tarihlendirmek mümkündür. Bu bilgilerden bir tanesi Mehmed Fehmi'nin Irak'ta kurulan üniversiteye rektör olarak atanmasının kararlaştırıldığı sırada dönemin Evkâf bakanlığından sorumlu Sâlih Baş A'yân'ın, "Mehmed Fehmi'nin, Avrupa'da bir buçuk yıl kalması dolayısıyla yeteneği kat kat artmıştır…" ifadesindeki *bir buçuk* ibaresidir. Mehmed Fehmi'nin, Eylül 1920'de Suriye'den ayrıldığı ve Avrupa'da *bir buçuk yıl* kaldığı göz önünde bulundurulduğunda Avrupa'dan Bağdat'a geldiği tarihin 1922 yılının şubat aylarına denk gelmesi gerekir. Ancak kaynaklarda onun, Irak'ta kurulan Faysal Krallığı'ndan önce, yani 23 Ağustos 1921 tarihinden önce Irak'a döndüğü aktarılmıştır (Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.15). Faysal Krallığı'nın kurulduğu tarihin, Ağustos 1921 yılından sonra olduğu ve Mehmed Fehmi'nin de Avrupa'da *bir buçuk yıl* kaldığı göz önünde bulundurulduğunda onun 1919 yılının sonlarına doğru Avrupa'ya gittiği ortaya çıkar (Sühreverdî 24 Eylül 1919 tarihini vermektedir. bk. *Lübbü'l-elbâb,* c.2, s.330). Bu durumda Mehmed Fehmi, 1918 yılından sonra İstanbul'dan ayrılıp Şam'a ve 1919 yılında Şam'dan da ayrılarak Avrupa'ya gitmiştir. Bu ise Mehmed Fehmi'nin, Dımaşk'ta faaliyet gösteren, Kral Faysal'ın, hükümeti tam anlamıyla kuramadığı bir dönemde Avrupa'ya gittiğini gösterir. Bu kanaatimizi, Mehmed Fehmi'ye ait olduğu tahmin edilen şiirlerden birindeki "1 Mart 1920. Paris'te, Şam'ın bağımsızlığından önce Arap ileri gelenlerinin huzurunda okunmuştur." ifadesi teyit etmektedir. Bu kasideden ayrı olarak *"15 Mart 1920"* tarihli başka bir kasidesinin bulunması ve bu kasidenin Paris'te inşad edilmiş olması, Mehmed Fehmi'nin 1919 yılının sonlarına doğru Avrupa'ya gittiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. (Şiirler için bk. Yûsuf İzzeddin, *Mahtûtâtün Ferîdetün mechûletün,* s.89). Burada bu tarihler üzerinde durmamızın sebebi, ilk toplantısı 18 Ocak 1919 yılında gerçekleştirilen Paris Barış Konferansı'na dikkat çekmektir. Bu konferansa Hicaz bölgesi adı altında Arapları temsil etmek üzere Şerîf Hüseyin'in oğlu Kral Faysal'ın bizzat davet edilmesi kilit konumdadır. Zira Kral Faysal'ın Mehmed Fehmi ile bir dostluğu olduğu ve daha önceden birbirlerini tanıdıkları kaynaklarda geçmektedir. Paris Barış Konferans'ına Kral Faysal'ın katılması, Mehmed Fehmi'nin Avrupa'da bir buçuk yıl gibi bir süre kalması ve bu süre zarfında konferansın devam etmesi; Mehmed Fehmi'nin Kral Faysal'ı yakından tanıması, Paris'te Arapların özgürlüğünü esas alan kasideler yazması, bu kasidelerin başında 'Şam'ın bağımsızlığından önce' ifadesine yer vermesi, Paris Barış Konferansı'ndan sonra Kral Faysal'ın tam anlamıyla krallığını ilan etmesi gibi etmenler bir bütün olarak tahlil edildiğinde Mehmed Fehmi'nin Paris'e ne zaman ve hangi amaçla gittiği ortaya çıkmaktadır. Kasidelerin başındaki "10 ve 15 Mart 1920" gibi tarihlerin ve bu kasidelerin Paris'te ileri gelen Arapların huzurunda inşad edilmesinin tesadüfi olmadığı kanısındayız. Mehmed Fehmi'nin Avrupa'daki çalışmalarında eğitim esas olmakla birlikte Suriye ve Irak gibi Arap beldelerinin tam anlamıyla bağımsız olmasının da önemli bir hedef olduğunu söylemek mümkündür. Bu tespitler, Mehmed Fehmi'nin, Osmanlı hâkimiyetinden alınan topraklarda kurulması

Fehmi, dönüşte Fransa'nın mandası hâline gelen Suriye'ye gitmez. Bunun yerine İngilizlerin desteğiyle Irak'a geçen ve orada yeni bir hükümet kurmayı planlayan Kral Faysal'ın yanına, Irak'a dönmeye karar verir.[41]

Mehmed Fehmi, Irak'ta bağımsız bir Arap devletinin kurulmasını talep edenlerden olur. Irak'a gelir gelmez yeni kurulan kraliyet sarayında Kral Faysal'ın başkâtiplik görevini üstlenmesi ve sarayda çalışmaya başlaması, onun yeni oluşumun içinde olmak istediğini bir kez daha ortaya koyar.[42] Ancak o, bu görevinde uzun süre kalmaz. İngiliz mandası olarak gördüğü Irak hükümetinin tam anlamıyla bağımsız olması gerektiği vurgusunu gerek konuşmalarında gerekse yazılarında belirtmesi, Irak'taki İngiliz temsilcilerini rahatsız eder. Irak'ın ileri gelen aydın kişilerinden biri olması itibarıyla söyledikleri dikkate alınan Mehmed Fehmi'nin bu tutumunu Kral Faysal yeni kurduğu krallık için; İngilizler ise Irak'taki varlıkları için tehdit olarak görür. Bunun sonucunda kraliyet sarayında yürüttüğü görevden, dostu Kral Faysal'ın emriyle uzaklaştırılır.[43]

Mehmed Fehmi, saraydan uzaklaştırılmasıyla beraber siyasi faaliyetlerden uzak durarak daha çok eğitimdeki yeniliklerle meşgul olur. Bu süreçte üstlendiği en önemli görev, Bağdat'ta 1922'de inşasına başlanan ve 1924'te açılan Âlü'l-Beyt Üniversitesi'nin rektörlük görevi olur. Mezkûr üniversite, Mehmed Fehmi'nin çabaları ve Kral Faysal'ın desteği sonucu kurulur.[44] Mehmed Fehmi, kurulmasına öncülük ettiği üniversitede toplumun bilimsel ve kültürel anlamda ilerlemesi adına birçok çalışma yapar.

Mehmed Fehmi akıl, ıslah, irfan ve bilime oldukça önem veren, kaleme aldığı yazılarla insanları bilime ve ilerlemeye teşvik eden, devamlı yenilik

---

düşünülen Arap egemenliğine destek verdiğini göstermesi yönüyle de ayrıca önem arz etmektedir. Mehmed Fehmi'nin Şam'a ve oradan Avrupa'ya gittiği tarihler için bk. Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.14-15; Kral Faysal'ın bağımsızlık için yaptığı faaliyetler hakkında bk. Sâlim Hâşim Abbas, *Mevkifu'l-Melik Faysal el-Evvel mine's-Sevreti'l-Arabiyye ve'l-kadiyyeti'l-Filistîniyye (1908-1933),* Mecelletü Ehli'l-Beyt, Sayı 15, s.219-246; Suriye'de kurulan Faysal Krallığı'nın tarihi için bk. Mahmûd Meşhûr Sâlih, *el-Hükûmetü el-Arabiyye el-Faysaliyye fî Dımaşk (1918-1920),* (Yüksek Lisans Tezi, Âlü'l-Beyt Üniversitesi, Ürdün), 2018, s.16 vd.

41 Daha önce ifade edildiği üzere Yûsuf İzzeddin'e göre Mehmed Fehmi'nin Şam'dan ayrılıp Avrupa'ya gitmesinin sebebi bilinmemektedir. Kral Faysal'ın mı onu görevlendirdiği yoksa Kral Faysal ile arasında yaşanan bir anlaşmazlıktan dolayı mı Şam'dan ayrıldığı şu ana kadar kesin olarak tespit edilmiş değildir. Ancak Suriyeli bir heyetle gittiğini bizzat Mehmed Fehmi söylemiştir. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.124-125.

42 Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.149.

43 Mehmed Fehmi'nin uzaklaştırılmasıyla ilgili ileri sürülen gerekçeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.150-156; kaynaklar, Iraklıların kraliyet sarayı önünde İngiltere büyükelçisini şiddetle protesto etmelerinden Mehmed Fehmi'nin sorumlu tutulduğunu ve bu protestolardan sonra saraydan uzaklaştırıldığını aktarır (Eylül 1922).

44 Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.159-167; Muvaffak Hâdî Sâlim-Ca'fer Mahmûd Selmân, *Câmiatü Âli'l-Beyt fi'l-Irâk 1922-1930,* Mecelletü Diyâlî, Sayı 61, 2016, s.589-604.

arayışında olmaları gerektiğini vurgulayan, bilgi birikimi geniş ve entelektüellik seviyesi yüksek bir müfekkirdi. O, yalnızca ilmi değil aynı zamanda ilmin hayata geçirilmesiyle oluşan özgür düşünceyi savunmuş, Şark toplumunun klasik ilmin yanında modern bilimi de öğrenmesinin zorunlu olduğunu vurgulamıştır. Bu bakımdan okur-yazar oranının hızlı bir şekilde artmasını ve modern bilimden faydalanılmasını Şark toplumunun selameti ve terakkisi için hayati görmüştür.[45]

Mehmed Fehmi'nin gerçekleştirdiği yenilikler bağlamında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e (öl. 1938) sıkça atıf yapması, dünya görüşü ve reformist bakış açısı hakkında bize ipucu verir. Hatırlanacağı üzere 1916 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin topraklarını gizlice paylaştıkları Sykes-Picot Antlaşması ve Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup çıkmasıyla imzalanan sair anlaşmalar uyarınca İtilâf güçleri, Arap bölgelerini peyderpey işgal etmeye başlar. Anadolu topraklarının da işgale uğradığı bu dönemde Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kurulan Kuvâ-yi Milliye sayesinde işgalci güçler, kısa sürede Anadolu topraklarından çıkartılır (1918-1922). Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki bu mücadelenin başarıyla sonuçlanması, Osmanlı Devleti'nden koparılarak İngiliz ve Fransız mandaları hâline gelen Arapların dikkatinden kaçmaz. Tam da burada Mehmed Fehmi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye ile aynı kaderi paylaştıkları hâlde savaş bittikten sonra kaderlerinin değişmesine atıf yapar. Savaştan sonra işgalci güçlere karşı Türkiye'nin her yerinde verilen milli mücadele sonucunda Anadolu halkının, sömürgecileri bölgeden uzaklaştırmasına karşın Irak'ı hâlâ sömürgeci devletlerin hâkimiyetinde gören Mehmed Fehmi, Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesine ve gelişimine dikkat çekerek Mustafa Kemal Paşa'ya hayranlığını açık bir şekilde dile getirir.

Mehmed Fehmi, *Türkiye Cumhuriyeti 10. Yılında, Kemalist Cumhuriyet 11. Yılında* ve *Gazi Atatürk: İdeal Örnek* başlıklı yazılarında Türkiye Cumhuriyeti'nin işgalci güçlere karşı verdiği mücadele ve bu mücadelenin önderlerinden Mustafa Kemal Paşa'dan övgüyle bahseder.[46] Bu yazılarda dikkatleri çeken husus, Mehmed Fehmi'nin cumhuriyetin ilanını, hayatı bütün yönleriyle olumlu manada etkileyen büyük bir inkılap olarak görmesidir.[47] Onun, cumhuriyeti işaret eden *"Tarih, hayatın bütün yönlerini kuşatan böyle bir inkılaba şahit olmamıştır."* ifadesi, cumhuriyet ve cumhuriyetin getirilerini desteklediğini göstermesi bakımından önemlidir. Aslında Mehmed Fehmi, cumhuriyetin ilanını sadece siyasi bir değişiklik olarak görmez. Bunun ya-

---

45 Ayrıntılı bilgi için bk. Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.69 vd.

46 Makaleler Arapça yazılmış olup farklı gazetelerde yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.150-157 ve 243-248.

47 Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.150.

nında ülkeyi iktisadi, kültürel, siyasi, idari ve içtimai anlamda geliştiren, farklı görüş ve inançları kucaklayan, tecdidin ve ıslahın sancaktarlığını yapan, Şark milletlerinin bir kabiliyete sahip olduklarını kanıtlayan inkılap olarak görür. Dikkat edilirse bütün bu unsurlar, *kalkınma/dirilme* şeklinde ifade edilebilecek ortak bir noktada buluşur. Mehmed Fehmi, Türkiye Cumhuriyeti'ne değindiği yazılarında yoğun bir şekilde bu kalkınmaya dikkat çeker. Nitekim onun;

نَفَخَ الغَازِي فِي رُوحِ الجَيْشِ التَّائِهِ مِنْ رُوحِ الوَطَنِيَّةِ وَالبَسَالَةِ؛ مَا بَعَثَ مِنْهُ أَبْطَالاً يَحْمِلُونَ المَجْدَ عَلَى الجُثَثِ والهَامِ؛ سَوَاءٌ عِنْدهُمُ المَوْتُ والحَياةُ... فَقَضَى عَلَى الأَسَاطِيرِ والخُرَافاتِ التِي كانَتْ تَحولُ دونَ التَقَدُّمِ والرُّقِيِّ.[48]

cümlesi, hem hilafetin hâkim olduğu Osmanlı Dönemi'ne hem de meclisle yönetilen Cumhuriyet dönemine dair görüşünü yansıtır. O, Osmanlı Devleti'nden kalan orduyu 'yolunu şaşırmış' anlamında 'tâih' şeklinde niteleyerek bu ordunun eskiden olduğu yola tekrar döndürülmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Daha sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya atıf yaparak kendisinin bu orduyu iki şeyle beslediğini vurgulamıştır: *Ulusçuluk* ve *kahramanlık*. Bu iki kavramı özellikle kullanması, yazdıklarını okuyan Arapların dikkatini çekmeye matuftur. Makalenin sonundaki "Türkler, bizim için bir örnektir." ifadesi de bunu teyit eder.[49] Mehmed Fehmi'nin, "Ölüm ve yaşamın kendileri için eşit olduğu" ifadesiyle de Kuvâ-yi Milliye mücadelesinin zorluğuna ve bu zorluğa göğüs geren Anadolu insanının yaşam mücadelesine işaret etmiştir. "Masallara ve hurafelere" ifadesiyle de din, kültür, gelenek ve göreneklerin yozlaştığına dikkat çekmiştir. Bu duruma dikkat çektiği pasajdaki "Bugün bizde olduğu gibi…" ifadesi, başarı ve kahramanlıklarla kurulu bir maziye körü körüne sarılmanın bir işe yaramadığı şeklindeki kanaatine işarettir.[50]

Mehmed Fehmi, Türkiye Cumhuriyeti'ne değindiği yazılarında Türkiye'de ekonomik ve sosyal alanlarda atılan adımlar üzerinden Araplara seslenir. Mezkûr yazılarında öne çıkan en önemli husus ise, onun Türkiye Cumhuriyeti'ni överken Osmanlı Devleti'ni tenkit etmemesidir. Yazılarının çoğunda "Türkleri ve Türkiye Cumhuriyeti'ni örnek almalıyız. Türkiye'deki insanların başarısı ve gururu, bizim de başarımız ve gururumuzdur. Onların

---

[48] "Gazi Mustafa Kemal, yolunu kaybetmiş ordunun ruhuna, onuru bedenleri ve başları üzerinde taşıyan, ölüm ve yaşamın gözlerinde bir olduğu kahramanların çıkmasını sağlayan ulusçuluk ve cesaret ruhundan üfledi… Böylece ilerleme ve gelişmenin önündeki masallara ve hurafelere son verdi."

[49] Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.152.

[50] Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.151.

sevinçlerine ortak olmalıyız." şeklindeki cümleleri onun bu müspet tutumunu teyit eder.[51]

Mehmed Fehmi, Irak'ta üniversitede rektörlük görevini üstlendiği dönemlerde çeşitli gazetelerde yazılar yayımlamayı sürdürür. Kurulması için ciddi emekler harcadığı Âlü'l-Beyt Üniversitesi'nin 1930 yılında kapatılmasından sonra hükümete yönelik yazılarında daha sert bir üslup benimser. Kral Faysal hükümetinin İngiliz mandasında gayri bağımsız bir hükümet olduğunu ifade eden bir makalesinde Irak'ın sözde bağımsızlığını içeren anlaşmaya değinir. Mehmed Fehmi'nin hayatının dönüm noktası olan bu anlaşma, kendisini Irak Krallığı'nı hedef alan tenkit içerikli yazılar yazmaya sevk eder.[52] Bu bağlamda yazdığı *"el-İstiftâ' ve Masîruhu" (Kamuoyu ve Geleceği)* yazısından ötürü hükümetle arası iyice açılır.[53] Yazılarında krallığa ve krallığın uygulamalarına yönelik eleştiriler yöneltmesi, Kral Faysal'ın emriyle Kuzey Irak'ta bulunan Süleymaniye'ye sürgün edilmesine neden olur (1932).[54] Sürgüne gönderilme sebepleri arasında; devletin yüksek mercilerini hedef alan eleştirel yazılar yazması, devletin önemli organlarının işlemez hâlde olduğunu belirtmesi, devletin ilerlemekten ziyade geriye gittiğini ve kurumların iflas ettiğini ifade etmesi gösterilir.[55] Iraklıların, bu sürgüne tepki göstermeleri sonucu tekrar Bağdat'a dönmesine izin verilir. 1944 yılından vefat edene kadar Bağdat'ta kalarak edebî ve felsefî yazılar kaleme alır.

Kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak Mehmed Fehmi'nin hayatı aktarılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber konunun daha iyi anlaşılması adına aşağıda Mehmed Fehmi'nin doğumundan ölümüne değin üstlendiği görevler ve hayatında meydana gelen olayların kronolojik sıralamasına yer verilmiştir. Sıralamanın oluşturulmasında Mehmed Fehmi'nin hayatıyla ilgili bilgi veren kaynaklardan istifade edilmiştir.

---

51 Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.152; Mehmed Fehmi'nin Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal Paşa hakkındaki yazılarının müstakil bir çalışmayı gerektirdiğini belirtmekte fayda vardır. 20. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ni yakından tanıyan bir Arap entelektüelinin her iki dönemle ilgili görüşleri, ilgili dönemlerin değerlendirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Özellikle cumhuriyetin ilanına dair pasajlarında Mustafa Kemal Paşa'yı öne çıkartarak kendisinin Şark'ın örnek alması gereken bir şahsiyet olduğunu söylemesi ve Türkiye'nin Şark'ın gurur kaynağı olduğunu belirtmesi, Mehmed Fehmi'nin yazılarının sosyokültürel açıdan incelenmesini değerli kılmaktadır.

52 Bu anlaşma 30 Haziran 1930 yılında imzalanmıştır.

53 Yazı, 1930 tarihinde Irak'ta yayın yapan *Zaman* gazetesinde yayımlanmıştır. Yazının tamamı için bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.506-511.

54 Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.259.

55 Yûsuf İzzeddin, *Fehmi el-Müderris,* s.260-261.

Mehmed Fehmi'nin Hayatının Kronolojik Özeti

- 1873 (1869 ya da 1872) tarihinde Bağdat'ta dünyaya geldi.
- Gençliğinde Arapça-Türkçe bilen Bağdat'ın ileri gelen âlimlerinden ders aldı.
- 21 yaşındayken 1894-95 (Birinci'ye göre 13 Mart 1893) tarihinde Bağdat Vilayet Matbaası müdür yardımcılığına atandı ve ez-Zevrâ gazetesinin Arapça yayın bölümünden sorumlu oldu.
- 25 Şubat 1895 tarihinde aynı matbaanın genel müdürlüğüne getirildi (başka kaynaklarda bu tarih, 1901 olarak geçer).
- 1 Aralık 1902 tarihinde Bağdat Mektûbî Kalemi hulefalığına tayin edildi.
- 1903 tarihinde Botan Kürt Emiri Bedirhan Bey'in (öl. 1868) oğlu Halil Rami'nin, aleyhindeki iddiaları dolayısıyla görevden el çektirildi ve ev hapsine mahkûm edildi.
- 1905 tarihinde tekrar eski görevlerine iade edildi.
- 1905-1906 tarihinde aleyhindeki iddiaların tekrar gündeme gelmesi sonucu ordu kumandanlarının devlet yetkililerine çektikleri telgraflar akabinde 14 Kasım 1905 tarihinde Bağdat'tan çıkartıldı ve Rodos adasına sürgün edildi.
- 19 Kasım 1906 tarihinde Bağdat'taki görevlerine iadesi yönünde emir verildi.
- 28 Aralık 1906 tarihinde Rodos'tan ayrıldı.
- 15 Şubat 1907 tarihinde Bağdat'taki eski görevine döndü.
- 23-24 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyet'ten kısa bir süre önce İstanbul'a geldi.
- 29 Kasım 1908 tarihinde İstanbul Dârülfünun'daki ilk vazifesine tayin edildi.
- 28 Eylül 1912 tarihinde Arap edebiyatı muallimliğine tayin edildi.
- 27 Ekim 1915 tarihinde Arap edebiyatı tarihi (Târîh-i edebiyyât-ı Arabiyye) alanında ders vermek üzere müderris olarak aynı kuruma tayin edildi. Bu derslerdeki notlarından hareketle iki yıl sonra 1917'de *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* eserini yayımladı.
- Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra (30 Ekim 1918) İstanbul'dan ayrılarak Suriye'ye gitti.
- 1919 yılının sonlarına doğru Suriye'den ayrılarak Avrupa'ya gitti. Burada Paris ve Londra başta olmak üzere birçok Avrupa şehrini ziyaret etti.
- 1921 tarihinde Bağdat'a döndü ve kurulan krallıkta Başkâtiplik vazifesine tayin edildi.
- 1922 tarihinde İngilizler aleyhinde çıkan gösterilere destek verdiği gerekçesiyle görevinden uzaklaştırıldı.

- 1924 tarihinde kurulan Âlü'l-Beyt Üniversitesi'nin rektörlüğüne tayin edildi. Bu görevi 1930 yılına kadar sürdürdü.
- 1930 yılında üniversite kapatıldıktan sonra muhalefeti destekledi ve Hizbü'l-Vatanî partisine katıldı.
- 1932-33 tarihinde *"Kamuoyu ve Geleceği"* yazısında krallığı sert bir dille eleştirmesinden dolayı Kuzey Irak'ta bulunan Süleymaniye'ye sürgün edildi.
- 1935-36 tarihinde sürgünden dönerek Dâru'l-Maârif genel müdürlüğüne tayin edildi. İki hafta sonra bu görevinden istifa etti.
- 1936 tarihinde Azamiye Külliyesi'nde Arapça ve Dinî İlimler Bölümü'ne müdür olarak atandı. Bu görevini 1938 yılına kadar sürdürdü.
- 1941 yılında Reşîd Ali el-Geylânî'nin (öl. 1965) Irak hükümetine karşı başlattığı darbe girişimine destek verdi.
- Bu darbeden sonra evine çekildi ve 14 Ağustos 1944 tarihinde Bağdat'ta vefat etti.

Eserleri

Mehmed Fehmi (bundan sonra sadece müellif), henüz erken sayılabilecek yaştan itibaren Bağdat'ta matbaa müdürlüğü görevi ile Türkçe-Arapça olmak üzere iki dilli neşredilen ez-Zevra gazetesinin Arapça tercüme bölümünün idaresini üstlenir. Böylece yazı hayatına gazete ile adım atar. ez-Zevra gazetesinin onun entelektüel kimliğinin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Aslında gazetecilik ve matbaacılık, onun İstanbul'a gitmeden önceki asıl mesleğidir. Müellif, aylarca sürgün hayatı yaşadığı Rodos adasından döndükten sonra İstanbul'da Dârülfünun'a müderris olarak tayin edilir. Dersleri için hazırladığı materyallerden hareketle ders kitapları kaleme alır.

Müellif, 10 küsur yıl ikamet ettiği İstanbul'dan ayrıldıktan sonra edebiyat tarihi yazılarından daha çok toplumu her yönden reforma teşvik eden toplumsal, kültürel ve siyasi yazılar kaleme alır. Bu evrede (1918 ve sonrası) o, Arap toplumunu muasır medeniyetler seviyesine ulaştırma gayreti içindeki milliyetçi bir Arap aydını olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla İstanbul'dan ayrıldıktan sonra kaleme aldığı eserler de bu tanımlamaya uygunluk gösterir. Bununla beraber müellifin, İstanbul'dayken Osmanlı Türkçesiyle telif ettiği *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* eseriyle ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Müellif, Cahiliye devri Arap edebiyatı başta olmak üzere genel olarak Arapların ilk dönem tarihini ele aldığı bu eserinin yanında başka eserler de kaleme alır. Irak'ta 1924'te kurulan ve 1930'da kapatılan Âlü'l-Beyt Üniversitesi'nin müfredatı ve hedefleri hakkında ayrıntılı bilgi verdiği *Beyânün mûcez ʿan Câmiʿati Âli'l-beyt ve'ş-şuʿbeti'd-dîniyye fî devreyni min hayâtihimâ: devri't-teʾsîs ve devri'l-cihâdi'l-ʿilmî*; çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanan ve üç ciltten oluşan *Makālât siyâsiyye, târîhiyye, ictimâʿiyye*; İslam

hukukuna genel olarak temas ettiği *Hikmetü't-teşrîʿi'l-İslâmî* ve ders notlarından oluşan *Felsefetü'l-mevârîs fi'l-İslâm ve bahsün fi'd-diyâneti'z-Zerdüştiyye*, kaynaklarda adı geçen başlıca eserleridir.[56] Bunun yanı sıra İstanbul'da müderrislik yaptığı süre zarfında Arapça harflerin yazımı için kaleme aldığı *Kitâbet-i Arabiyye* adında bir eseri daha olduğu zikredilmektedir.[57]

Yukarıda zikredilen eserlerden *Hikmetü't-teşrîʿi'l-İslâmî* (Türkçe) adlı eser, Arapça ve Türkçe kaynaklarda müellife nispet edilse de Birinci'ye göre eser, aynı ismi taşıyan Mehmed Fehmi Ülgener'e (öl. 1943) aittir.[58] Ancak müellifin bu yönde doğrudan bir eseri olmasa da ders notu mahiyetinde kaleme aldığı (forma şeklinde de kabul edilebilecek) bir eseri mevcuttur. Fehmî Ülgener'in İstanbul Matbaa-i Kütüphâne-i Cihân'da 1329 yılında neşredilen *Hikmet-i Hukûk-i İslâmiyye* eserinin mevcudiyeti müellifin *Hikmetü't-teşrîʿi'l-İslâmî* adında bir eser kaleme almadığı anlamına gelmez. Nitekim hayatını ele alan Arapça kaynaklarda böyle bir eserin müellife ait olduğunun belirtilmesi ve müellifin bizatihi ilgili konularda yazılarının bulunması, bu hususta eser kaleme aldığı ihtimalini kuvvetlendirir. Makalelerinin derlenmesiyle yayımlanan bir eserinde başlıkları el-Hikmetü fî tahrîmi nikâhi'l-müşrike (müşrik bir kadınla evlenmenin yasak olmasının hikmeti), Müslüman erkeğin Ehli kitaptan bir kadınla evlenmesinin caiz olması ile Müslüman bir kadının Ehli kitaptan bir erkekle evlenmesinin caiz olmamasının hikmeti, Hikmetü'ş-teşrîʿ, Felsefetü't-teşrîʿ şeklinde olan yazılar, *Hikmetü't-teşrîʿi'l-İslâmî* eserinin müellife ait olduğunu teyit eder.[59]

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye Eseri

Napolyon Bonapart'ın 1798 tarihinde Mısır'ı işgal etmesi, Batı kültürünün Mısır başta olmak üzere diğer Arap beldelerine peyderpey girmesini beraberinde getirir. Mercidâbık (1516) ve Ridâniye (1517) muharebeleriyle Osmanlı hâkimiyeti altına giren Mısır'ın yaklaşık üç yüz yıl sonra Fransızlar tarafından işgal edilmesi, Mısır özelinde Ortadoğu'da sonradan ortaya çıka-

---

56 Hayrî el-Umerî, *Fehmi el-Müderris,* s.77; Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.26-27; Yûsuf İzzeddîn, *Fehmi el-Müderris*, s.286; Fuâd Sâlih es-Seyyid, *Aʿzamü'l-ehdâs el-Muâsira,* Beyrut: Mektebetü Hasen el-Asriyye, 2015, s.136; *Beyânün mûcez ʿan Câmiʿati Âli'l-beyt ve'ş-şuʿbeti'd-dîniyye fî devreyni min hayâtihimâ: devrü't-teʾsîs ve devrü'l-cihâdi'l-ʿilmî* adlı eser için bk. Yûsuf İzzeddîn, *Fehmi el-Müderris*, s.291-408.

57 Birinci'nin aktardığına göre bu eserin bazı sayfaları, Dârülfünun ve Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi cüzleri içinde bulunmaktadır. bk. Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde,* s.236; bunun yanında müellifin makale türünde kaleme aldığı yazılarının da olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Abbâsî şairlerinden Beşşâr b. Bürd'e (öl. 167/783-84) dair Osmanlıca makalesi bu bağlamda zikredilebilir. İlerleyen sayfalarda bu makaleye atıf yapılmıştır.

58 Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde,* s.238.

59 Fehmi el-Müderris, *Makâlât,* c.3, s.75-87.

cak muhtelif edebî, siyasi ve kültürel akımların tetikçisi olur. Osmanlı Devleti'nin Arap beldelerine gösterdiği ihtimam ortada olsa da bu beldelerde yaşayan bazı edebiyatçı aydınlar, Batı'nın etkisisiyle gelişen milliyetçilik düşüncesini 19. yüzyılın ortalarından itibaren alenen dile getirmeye başlarlar.

Batı'nın ilerleme kaydettiğini, buna karşın Doğu'nun ortaçağ döneminde kaldığını savunan bazı Arap edebiyatçılarının görüşleri üzerinde durulmalıdır. Zira bu edebiyatçılar, Doğu'nun geri kalmışlığını, siyasi bir söylem çerçevesinde etnik kimlik üzerinden izah ederler. Bu bağlamda şiirin yanı sıra nesir alanında da Osmanlı Devleti'nin hedef alındığı yazılar kaleme alırlar. Bu yazılarda Arap edebiyatının duraksamasına, hatta çöküşüne Osmanlı hâkimiyetinin sebep olduğunu sarahaten belirtirler. Bu süreçte Osmanlı'nın Arap dünyasını her yönüyle çöküntüye sürüklediği iddiası özellikle Zeydân gibi edebiyatçılar eliyle adım adım uygulanmaya konulur.[60]

Müellif, tam da burada Zeydân gibi Arap edebiyatı tarihçileri tarafından gündeme getirilen ve Osmanlı hâkimiyetinin kayıp halka, karanlık dönem, çöküş evresi gibi terkiplerle ifade edilmesinin önünü açan bu iddianın delillere muhtaç olduğunu *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* eseriyle ortaya koyar. Nitekim bu eserin 1917 yılında (bir kısmı 1919) Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul'da yayımlanmış olması ve İstanbul'un en önemli kurumlarından Dârülfünun'da okutulması, Osmanlı Devleti'nin son döneminde dahi Arap dili ve edebiyatına gösterilen önemin açık bir göstergesidir.

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye, öncelikle Osmanlı Devleti zamanında alanında Osmanlı Türkçesiyle yazılan *en kapsamlı* ilk eser olması yönüyle ön plana çıkar. Bu eserden önce, Arap diline ve Cahiliye şiirine kısmen temas eden ve Abdurrahman Fehmi (öl. 1904) tarafından yine Osmanlı Türkçesiyle telif edilen bir eser daha göze çarpar. Müellifin eserinden yaklaşık 30 yıl önce 1888 tarihinde yayımlanan *Medresetü'l-Arab* adlı eser, daha önce belirttiğimiz üzere bir edebiyat tarihi olmaktan çok İslam medeniyetinin yazılı kültürünün ortaya konduğu bir özellik arz eder. Eserin müellifi Abdurrahman Fehmi, genel olarak dil olgusuna ve Arap dilinin diğer diller arasındaki yerine değindikten sonra sırasıyla nahiv, lügat, edebiyat, şiir, nesir, tarih, coğrafya, matematik ve astronomi alanlarında öne çıkan isimlere temas etmiş ve literatür mahiyetinde bazı eserlere vurgu yapmıştır.[61] Abdurrahman Fehmi'nin

---

[60] Zeydân'ın bu konudaki tutumu için bk. Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye,* gözden geçiren: Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1957, c.3, s.290-291; Şevkî Dayf'ın tutumu için bk. Şevkî Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'ş-şi'ri'l-Arabî,* Kahire: Dâru'l-Maârif, 11. Bs., 1960'tan sonra, s.509-510.

[61] Eser, Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren tarafından hazırlanarak *İslam Medeniyeti Tarihi (Medresetü'l-Arab)* adıyla yayımlanmıştır. bk. Abdurrahman Fehmi Efendi, *İslam Medeniyeti Tarihi (Medresetü'l-Arab),* haz. Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren, İstanbul: Akademi Yayımları, 2005.

ifadelerinden, eserini başlangıçta daha geniş yazmayı planladığı ancak bunun zorluğunu farkedince bundan vazgeçtiği anlaşılır. Her hâlükârda alanında öncü kabul edilen eser, muhteva ve yöntem itibarıyla *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'den farklıdır. Nitekim müellif, eserinde sadece Arap edebiyatını değil, bunun yanında Arapların nesebi, Arap dilinin genel yapısı ve doğuşu, şiirin ortaya çıkışı, yazının Cahiliye dönemindeki serüveni, Arapçanın diğer diller üzerindeki etkisi, şairlerin biyografileri, Haçlı seferleri gibi birçok konuyu edebiyat tarihi eserlerinden istifade ederek aktarmıştır. Buradan hareketle *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'nin, Arap edebiyatı tarihi alanında Osmanlıca kaleme alınmış en kapsamlı ilk eser olmakla önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir.

Eserin Yazılış Amacı ve Biçim Özellikleri

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye'nin ilk formaları 1917 yılında; kitabın zeyli kabul edilebilecek son formaları ise 1919 yılında İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de yayımlanır.[62] Şu hâlde eserin ilk kısmının müellifin İstanbul'da olduğu dönemde, geri kalan kısımlarının ise İstanbul'dan ayrıldıktan sonra basıldığı anlaşılır. Daha önce ifade edildiği üzere müellif, tarihi kesin olarak bilinmese de 1918 yılından sonra İstanbul'dan ayrılır. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra eserin geriye kalan kısımlarının Matbaa-i Âmire tarafından neşredildiğini söylemek mümkündür. Sonradan basılan kısımların hangi konulardan oluştuğu belirtilmemiş olsa da müellifin, kitabın girişinde *Maksat* başlığı altındaki açıklaması, eserin eksik kalan kısımlarının neşredildiği ihtimalini gündeme getirir:

> Birinci cildin derece-i istî'âbı vehle-i ûlâda tahmin olunamadığından, Cahiliye devri ile az alakası olan bazı mebâhisin derciyle asıl mevzumuz olan edebiyyât-ı Câhiliyye'nin mühim bahislerinden bir kısmı hariçte kalmış ve binaenaleyh bir zeyl'in ilavesine mecburiyet hasıl olmuştur.

Bu açıklamaya göre 1919 yılında yapılan eklemeler, Cahiliye dönemine dair konulardan oluşur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki -tespit edebildiğimiz kadarıyla- günümüze ulaşan nüshalarda bu eklemelere dair herhangi bir bilgi ya da atıf bulunmamaktadır.

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye, 5 sayfa fihrist + 952 sayfa metin + 8 sayfa unutulmuş notlar + 8 sayfa hata ve savâb cetveli + 2 sayfa mehazlarımız

---

62 Bu bilgi, Birinci'nin ilgili çalışmasından aktarılmıştır. Birinci'ye göre farklı tarihlerde basılan eserin dış kapağında 1334-1919-1337 tarihi bulunmaktadır. Bizim müracaat ettiğimiz nüshalarda ise zikredilen tarih yer almamaktadır. Sadece eserin ilk basım tarihi olarak 1335-1917-1332 yıllarına yer verilmiştir. Bununla birlikte Ali Birinci koleksiyonundaki (şu anda İslâm Ansiklopedisi'nde *Bağdatlı Mehmed Fehmî* maddesinde) eserin dış kapağında Birinci'nin ifade ettiği üzere 1919 tarihi yer almaktadır. 1919 tarihli baskı, elimizdeki nüshalarda mevcut olmasa da eserin bir kısmının (ek kısımlar olarak da ifade edilebilir) formalar hâlinde 1919 yılında yayımlandığına işaret etmektedir.

(kaynaklar) olmak üzere toplam 975 sayfadan oluşur. Eser, sade ve yalın bir Osmanlı Türkçesiyle telif edilmiştir. Müellif, vurgulamak istediği noktaları parantez ve tırnak içinde göstererek okuyucunun dikkatini çekmeyi ihmal etmemiştir.[63] Ayrıca *Maksat* başlığı altında eseri kaleme alma sebebini de izah etmiştir. Buna göre eser;

- Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde müellifin tedris ettiği Arap edebiyatı tarihine dair notların bir araya getirilip kaybolmasının önüne geçmek,
- Gerek Cahiliye dönemi gerekse Muhadramûn, Müvelledûn, Muhdesûn ve modern dönemleri kapsayan ders notlarını bir araya getirmek ve bunları dört cilt hâlinde neşretmek,
- Arap edebiyatı tarihinin henüz Türkçeye aktarılmamış olmasından dolayı var olan boşluğu doldurmak,
- Bütün eksiklikleriyle beraber eseri, ilerleyen dönemlerde yapılacak benzer çalışmalar için bir öncü ve örnek hâline getirmek,

amacıyla kaleme alınmıştır. Yukarıdaki ifadelerden eserin, müellifin Edebiyat Fakültesi'nde verdiği ders notlarından oluştuğu, bu notlara önem verdiği ve kaybolmasını istemediği, bu eserle birlikte Arap edebiyatının diğer dönemlerini de ele alan kapsamlı bir eser meydana getirmeyi planladığı anlaşılır. Bunun yanında eserini alanında ilk kabul etmesi Abdurrahman Fehmi'nin *Medresetü'l-Arab* adlı eserini görmediğine ya da bu eseri gördüğü hâlde kendisine atıf yapmadığına işaret eder.

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye'nin, edebiyat tarihçiliği alanında yapılan diğer çalışmalarla kıyaslanması hâlinde erken denilebilecek bir tarihte telif edildiği görülür.[64] Hatırlanacağı üzere Arap edebiyatı tarihçiliği yazımına değinen Carl Brockelmann (öl. 1956), bu alanda yazılan ilk eserin Joseph von Hammer-Purgstall'ın (öl. 1856) 1850 yılında yayımlanan *Literaturgeschichte der Araber: Von ihrem Beginne bis zu Ende des zwölften Jahrhunderts der Hidschret* eseri olduğunu belirtir.[65] Bu tarihten sonra Arap edebiyat tarihini farklı yönlerden ele alan başka çalışmalar da yayımlanır.[66] 20. yüz-

---

[63] Bu ifadeler, tarafımızdan *italik* yazılarak ve bağlama göre müellifin yaptığı üzere tırnak/parantez içinde belirtilerek vurgulanmıştır.

[64] Arap edebiyatı tarihine dair ayrıntılı bilgi ve bu alanda yapılan çalışmaların bibliyografyası için bk. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I Câhiliye Dönemi,* Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 3. Bs., 2014, s.14-24.

[65] Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî,* (Almanca'dan Arapça'ya çev. Abdülhalim Neccâr – Ramazan Abdüttevvâb), Kahire: Dâru'l-Maârif, 1977, c.1, s.32; Brockelmann, iyi Arapça bilmemesinden ve yazıldığı tarihte Arap edebiyatının kaynaklarının tam olarak bilinmiyor olmasından yola çıkarak Hammer'in kaleme aldığı eserin büyük hacmine rağmen beklenilen faydayı sağlayamadığını söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Brockelmann, *Târîh,* c.1, s.32.

[66] Bu kitapların kronolojik sıralaması için bk. Brockelmann, *Târîh,* c.1, s.32-35.

yılla birlikte Arap edebiyatının dönemlere ayrılarak ya da bazı dönemlerin müstakil olarak incelendiği eserler ortaya çıkar. Müellifin de istifade ettiği eserler arasında hocalarından Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin 1314 (1897) tarihli *Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab* adlı eseri; Luvîs Şeyho'nun farklı tarihlerde neşredilen eserleri; Brockelmann'ın *Geschıchte der Arabıschen Lıtteratur* adlı eseri (1898-1902), Zeydân'ın 1911 tarihinde yayımlanan *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye* eseri, Râfiî'nin aynı yıl yayımlanan *Târîhu âdâbi'l-Arab* ile Galâyînî'nin *Ricâlü'l-Muallakâti'l-'aşr* eserleri sayılabilir.

Batı'da başlayan ve hemen sonrasında da Doğu'da kendini gösteren Arap edebiyatı tarihi eksenli eserlerin benzerlik göstererek yaygınlaşması Doğu-Batı arasındaki karşılıklı etkileşimi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu noktada Arap edebiyatı tarihinin kayda geçirilmesine önemli katkısı olan ve kaleme aldığı eserlerle bu alanın öncülerinden kabul edilen Zeydân ve meşhur eseri hatırlanmalıdır. Zeydân, Brockelmann başta olmak üzere müsteşriklerin Arap edebiyatı tarihi yazımından hem üslup hem de bakış açısı olarak etkilenmiş ve bu bakış açısını eserine yansıtmıştır.[67] Edebiyatı dönemlere ayırarak inceleyen Zeydân, Doğu dünyasında kendisinden sonraki müellifleri etkiler. Benimsediği yönteme karşı çıkan Râfiî ile beraber edebiyat tarihinde iki temel görüşün temsilcisi olurlar. Müellif, kaleme aldığı eserde bu iki ekolü sentezleyerek kullanmasıyla öne çıkan isimlerden biridir.

Eserin Kaynakları, Muhtevası ve Müellifin Metodu

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye, Arap edebiyatı tarihini konu edinen kapsamlı bir eserdir. Müellif, öncelikle eserinde işlediği konuları tarihî bağlamına oturtarak Arap edebiyatının doğduğu toplumsal ve kültürel yapıyı gözler önüne serer. Dolayısıyla konuya bu edebiyatı meydana getiren Arapların

[67] Zeydân, birinci ciltte eserinin, alanında ilk Arapça eser olduğunu belirtmiştir. Arapların doğuşu, tabakaları, örf ve gelenekleri, Cahiliye şairleri gibi Arap edebiyatının önemli konularına değinen Âlûsî'nin yukarıda belirtilen eseri dışarıda tutulduğunda Arap edebiyatı tarihini dönemlere ayırarak sistematik bir şekilde inceleyen ve tetkik eden ilk eserin, Zeydân'ın eseri olduğu söylenebilir. Zeydân, *Arapça/Arap Edebiyatı Tarihi (Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye)* başlığını ilk kullanan kişinin de kendisi olduğunu belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bu tür isimlendirme ve dönemlendirmeyi Râfiî, kaleme aldığı eserin girişinde gerekçeleriyle birlikte eleştirmiştir. Zeydân'ın açıklamaları için bk. Corcî Zeydân, *Târîhu âdâb*, c.1, s.8; Râfiî'nin Zeydân'a ve eserine eleştirisi için bk. Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-ʿArab,* (haz. Abdullah el-Minşâvî-Mehdi el-Buhkayrî), Kahire: Mektebetü'l-Îmân, c.1, s.13-19; Zeydân'ın eserinden 11 yıl önce 1900 yılında basılan Muhammed Diyâb'ın (öl. 1921) *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye* isminde bir eseri vardır. Ancak bu, Zeydân'ın alanda öncü olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Zira Zeydan, eserini kitap hâline getirmeden önce bazı formalarını 1890'lı yıllarda neşredilen el-Hilâl dergisinde yayımlamıştır (bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.8.) Bu bakımdan Zeydan'ın eseri gerek Diyâb'ın adı geçen eserinden gerekse Hasan Tevfîk el-Adl'in (öl. 1904) aynı adla 1904 yılında yayımlanan eserinden önce bu ismi aldığı anlaşılmaktadır.

kimler oldukları, nereden geldikleri ve soyları hakkında genel bilgiler vererek başlar. Müellifin aktardığı bilgilerin zaman zaman dağınık bir hâl alması, konular arası bütünlük gözetmediğine işaret eder. Bu durum, ders notlarından oluşan eserin, sistematik bir edebiyat tarihinden ziyade Arap edebiyatı tarihi ile ilişkili konulardan oluşan bir eser niteliğine bürünmesinde etkili olur. Bunda dönemin edebiyat tarihi yazım metodunun, -özellikle Râfiî'nin benimsediği tema/konu eksenli metodun da- etkili olduğunu söylemekte fayda vardır. Edebiyatı toplumun ve tarihin bir parçası olarak gören bu anlayışa göre, bir edebî eser ancak içinde doğduğu ortam ve onu meydana getiren unsurlar anlaşılırsa bir anlam kazanabilir. Tarih, çevre, yazar gibi eseri çevreleyen dış faktörler bir kenara bırakılarak bizatihi eserin kıymet kazanması ve anlamlandırılması ise daha geç tarihlerde gündeme gelir.

Müellif, eserini kaleme alırken Arapça, Türkçe ve Fransızca kaynaklardan yararlanır. Eserin sonunda *Mehazlarımız* başlığı altında esas aldığı kaynaklar şu şekilde sıralanabilir:

Kitaplar:

- Mustafa Sâdık er-Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-Arab,*
- Makdisî (Rûhî el-Hâlidî), *Târîhu ʿilmi'l-edeb ʿinde'l-İfrenc ve'l-ʿArab,*
- Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye,*
- Luvîs Şeyho el-Yesûʻî, *Şuʻarâ'ü'n-Nasrâniyye,*
- Süleyman el-Bustânî, *el-İlyâze,*
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egânî,*
- Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir,*
- Müberred, *el-Kâmil,*
- Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb fî maʿrifeti ahvâli'l-ʿArab*

Şerhler:

- Mustafa el-Galâyînî, *Ricâlü'l-Muallakāti'l-ʿaşr,*
- Ebû Abdillâh el-Hüseyn ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Muʿallakāti's-sebʿ,*
- Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hattâb el-Kureşî, *Cemheretü eşʻâri'l-Arab,*
- *Şerhu Kitâb es-Sumût es-sebʻa.*[68]

Divanlar:

- *Dîvânu İmruülkays*
- *Dîvânu Züheyr*
- *Dîvânu Tarafe b. el-Abd*
- *Dîvânu Antere*

[68] Müellif, bu eseri yayına hazırlayanın ismini vermemiştir. Eser, 1850 yılında Leipzig'de Friedrich August Arnold (öl. 1869) tarafından Arapça ve Latince olarak yayımlanmıştır. Eserle ilgili yeri geldiğinde bilgi verilmiştir.

Sözlükler:

- Muhammed b. Manzûr el-İfrîkî, *Lisânü'l-Arab,*
- Yâkût el-Hamevî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân,*
- (Mütercim Asım Efendi) Molla Âsım, *Tercemetü'l-Kâmûs.*

Yabancı Kaynaklar:

- Pierre Larousse, *Dictionnaire Enyclopédique Larousse Pour Tous,*[69]
- Paul Guérin, *Enyclopédique Universelle Dictionnaire des Dictionnaires,*[70]
- Paul Émile Littré, *Dictionnaire de la Langue Française,*[71]
- Henri Lammens, *Les Motsjratıçais Dérivés de l'arabe.*[72]

Kaynakçaya bakıldığında müellifin çalıştığı sahayla ilgili kendisinden önce kaleme alınan birçok esere muttali olduğu anlaşılır. O, yukarıda sıralanan eserlerin yanı sıra *Mehazlarımız* başlığı altında yer vermediği başka eserlerden de istifade etmiştir. Taberî'nin (öl. 310/923) *Târîh*'i, İbn Sîde'nin (öl. 458/1066) *el-Muhassas*'ı, Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin (öl. 379/989) *Tabakâtü'n-Nahviyyîn*'i, İbn Düreyd'in (öl. 321/933) *Cemhere*'si, dolaylı olarak Batalyevsî'nin (öl. 521/1127) *Şerhü'l-Fasîh*'i bu eserlerden bazılarıdır. Yaptığı açıklamalar ve atıf yaptığı meseleler dikkate alındığında özellikle şiir şerhleri ve sözlüklerden sıkça faydalandığı söylenebilir.[73]

Müellifin, eserini telif ederken kendisinden istifade ettiği birkaç önemli esere değinmekte fayda vardır.[74] Zira bu eserler gerek muhteva gerekse yön-

---

[69] Pierre Larousse (öl. 1875), önemli bir Fransız gramerci ve sözlük bilimcidir. Sonraları Larousse olarak bilinecek sözlük-ansiklopedik türündeki çalışmaların öncüsü olmuştur. Söz konusu çalışmalar, Larousse'un halefi Fransız sözlük bilimci ve ansiklopedi yazarı Claude Augé (öl. 1924) tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir. Müellifin istifade ettiği ansiklopedi, Larousse ve Augé'in çalışmalarının bir parçasıdır. Esere ulaşmak için bk. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3413127r.image.

[70] Paul Guérin (öl. 1908), Fransız felsefeci ve ansiklopedi yazarıdır. Müellifin atıfta bulunduğu eser, 1882-1895 tarihleri arasında *Dictionnaire des dictionnaires: lettres, sciences, arts; encyclopédie universelle* adıyla 6+1 cilt olarak Paris'te yayımlanmıştır. Esere ulaşmak için bk. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k201375w.

[71] Émile Littré (öl. 1881), Fransız dil bilimci, sözlük yazarı ve filozoftur. Müellifin zikrettiği ansiklopedi, 1863 ve sonrasında Paris'te 4 cilt olarak yayımlanmıştır. Esere ulaşmak için bk. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5406710m.texteImage.

[72] Henri Lammens (öl. 1937), Belçikalı şarkiyatçıdır. Müellifin atıf yaptığı eser*, Remarques sur les mots français dérivés de l' arabe* adıyla 1890 tarihinde Beyrut'ta yayımlanmıştır. Bu eserde Lammens, Arapçadan türetilen Fransızca kelimelerin anlamları üzerinde durmuştur. Müellif, özellikle Arapçadan Fransızcaya geçen kelimelere temas ettiği konuda bu eserden istifade etmiştir. Esere ulaşmak için bk. https://archive.org/details/remarquessurles00lammgoog/page/n7/mode/2up.

[73] Metin içerisinde yeri geldiğinde bu eserlere atıf yapılmıştır.

[74] Eserin ilerleyen sayfalarında müellifin açıklamaları çerçevesinde bu eserlere atıf yapılmıştır. Dolayısıyla burada özet mahiyetinde bilgi verilmekle yetinilmiştir.

tem yönüyle müellifin Arap edebiyatı tarihi yazıcılığındaki üslubuna şekil veren ana kaynaklar olarak değerlendirilebilir. Bu eserlerden biri *Bulûgu'l-ereb fî maʿrifeti ahvâli'l-ʿArab*'tır. Müellifin üstadı kabul edilen Âlûsî tarafından kaleme alınan eser, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'nin şekillenmesinde doğrudan olmasa da dolaylı olarak etkili olmuştur.[75]

Müellifin sıkça faydalandığı diğer bir kaynak ise Râfiî'nin *Târîhu âdâbi'l-ʿArab* adlı eseridir. O, Arapçanın doğuşu ve özellikleri, müterâdif ve müşterek lafızlar, rivayet ve râviler, Arap edebiyatının gelişmesi vb. birçok hususa dair yaptığı açıklamalarda Râfiî'nin eserinden istifade etmiştir. Hatırlanacağı üzere Râfiî, eserinde siyasi olaylara bağlı olarak Arap edebiyatının dönemlendirilmesine dair yazdığı eleştirel bir girişle konuya başlamıştır.[76] Müellifin, eserinin birçok yerinde Râfiî'den faydalandığı hâlde bu konuya değinmemesi dikkat çekicidir. Bunun yerine o, eserin ilerleyen bölümlerinde (s. 235-236) konuya temas ederek Zeydân'ın benimsediği yöntemle örtüşen şu açıklamayı yapmıştır:

> Târîh-i edebiyyât-ı Arabiyye iki suretle tedvin edilebilir: Birincisi, edebiyatın ilim noktainazarından geçirmiş olduğu tekâmül itibarıyla. Mesela Cahiliye'den itibaren tedrici olarak İslam, Emevî, Abbâsî ve Osmanlı devirlerine gelinceye kadar şiir, nesir, hitabet ve sair ulumun bu devirlerde sırayla geçirdiği safahât-ı tekâmülden ve târîh-i İslâm'dan bed' ile fıkıh, tefsir, hadis, nahiv ve sair ulûm-i lisâniyye inkişafından ve diğer dahîl denilen yabancı ilimlerden ve o ilimlerin inkılabâtından bahsetmek. İkincisi, şu'arâyı tabakalara taksim edip her tabaka-i şu'arâ hakkında ayrı ayrı malumat verildikten sonra infirat suretiyle her şairin terceme-i hâlinden, meslek-i edebiyyesinden, uslübundan ve o münasebetle mensup olduğu asrın ahvâl-i umûmiyyesinden bahsetmek.

Eserinde iki tür dönemlendirmeyi sentezleyerek uygulayan müellif, bu dönemlendirmelerin müspet ve menfi yönleri hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Buna mukabil eserinden sıklıkla atıfta bulunduğu Râfiî, yukarıda aktarılan birinci tür dönemlendirmenin Arap edebiyatını çalışan Batılı müsteşrikler tarafından yapıldığına dikkat çekmiş; edebiyatın Cahiliye, İslam'ın ilk dönemi (Sadrü'l-İslâm), Emevîler, Abbâsîler ve günümüze kadar ki dönem olarak sınıflandırılmasının iyi niyet taşımadığını ifade etmiştir.[77] Râfiî'nin aksine siyasi ve tarihî dönemlendirmeyi esas alan Zeydân'ın

---

[75] Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb fî maʿrifeti aḥvâli'l-ʿArab,* (Neşre hazırlayan: Behcet el-Eserî), Kahire: Dâru'l-Kitâb el-Mısrî, 2. Bs., c.1, s.8 vd.

[76] Râfiî, *Târîh*, c.1, s.13-19.

[77] Râfiî, *Târîh,* c.1, s.13; kanaatimizce Râfiî, bu tür dönemlendirmeyi tenkit etmekle önemli bir noktaya dikkat çekmiştir. Zira Arap edebiyatının siyasi olaylar dikkate alınarak dönemlere ayrılması, Arap edebiyatının tarihi hakkında bilgi vermekten ziyade bu dönemlendirmede yer alan devletleri/etnik unsurları -doğrudan olmasa da dolaylı olarak- değersizleş-

Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye adlı eserinden de istifade eden müellif, edebiyat tarihi yazıcılığı yöntemi hakkındaki açıklamalarına yer vermiş ancak eserinde uygulamamıştır. Bu ise onun, Râfiî'nin ilgili meseledeki eleştirisine katıldığı ihtimalini gündeme getirir.

Müellif, eserinde asıl konuya geçmeden önce Âlûsî, Zeydân, Râfiî ve Galâyînî'nin yaptığı üzere İslam öncesi Arap toplumu ve Arapların yaşadığı bölgeler hakkında genel bilgiler vermiştir. Dönemin edebiyat tarihi çalışmalarına paralel olarak edebiyat-toplum ilişkisini merkeze almıştır. Sonrasında da genelde Arap edebiyatının özelde Arap şiirinin doğduğu tarihî ve sosyal yapıyı okuyucuya göstermek istemiştir. Ardından Arap dilinin sair diller arasındaki yerini ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Bunu yaparken Arap dilinin, sair diller ile ilişkisini göstermek adına hem Türkçe ve Farsça gibi Doğu dilleriyle hem de Fransızca gibi Batı dilleriyle kelime alışverişlerini gösteren uzun listelere yer vermiştir. Yaptığı karşılaştırmalarla Arap dilinin mahiyetini ortaya koyduğu gibi dil felsefesini esas alan pek çok konuya değinmiştir. Edebiyat tarihi yazımında dilin bu şekilde teferruatlı anlatımı edebiyata bütüncül bakış açısının bir tezahürüdür.

Müellif, "Edebiyat nedir? Edebiyat ilimleri hangileridir?" sorularına verdiği cevaplardan sonra Yunan edebiyatına geçmiştir. Burada dünya edebiyatını birbirini takip eden bir bütün olarak görerek sözü Cahiliye şiirine getirmiştir. Bundan sonra da Cahiliye dönemi şiiri ve şairine dair pek çok malumat vermiştir. Şiirlerin çoğunlukla tercümesini vermekle kalmamış, zaman zaman Arap şairlerin şiirlerini Türk, Fars ve Fransız şairlerin şiirleriyle de örneklendirmiştir.

Müellif, eserinin bir kısmını Cahiliye dönemindeki muallaka şairlerine ayırmıştır. Arap edebiyatında önemli bir konuma sahip mezkûr şairler ve şiirleri hakkında okuyucuya tafsilatlı bilgiler sunmuştur. Bu hususta Galayânî'nin *Ricâlü'l-Muallakâti'l-'aşr* adlı eserinden istifade etmiştir. Kasidenin tahliline geçmeden önce şairin hayatını, nesebini, akidesini, şairin başından geçen olayları, edebî hayatını ve şiirini örneklerle okuyucuya aktarmıştır. Özellikle şairle-

---

tirmeye matuftur. Tam da burada Zeydân ve onunla aynı düşünceyi paylaşan Carlo Alfonso Nallino, Régis Blachere, Andre Miquel, Hamilton A. R. Gibb gibi müsteşrikler ile bunların İslam topraklarındaki temsilcilerinin Osmanlı Devleti dönemi Arap edebiyatı hakkındaki düşüncelerini hatırlamak gerekir. Zaman zaman hiç yokmuş gibi kabul edilen, zaman zaman da çöküş, yıkılış dönemi olarak adlandırılan, hatta *derin uykudaki edebiyat* ve *kayıp halka* diye nitelendirilen bu dönem edebiyatı hiç kuşkusuz kendisinden önce var olan edebiyatın bir devamıdır. Kendisinden sonra devam eden edebiyata da esas teşkil etmiştir. Nitekim bugün modern Arap edebiyatı olarak adlandırılan dönem, öncesi yani Osmanlı döneminde yazılan edebiyat üzerine kurulmuştur. Ancak bu olguyu görmezden gelen Zeydân, Osmanlı Devleti zamanında Arap edebiyatının bir çöküş yaşadığı, karanlık bir devirden geçtiği ve Napolyon'un Mısır'a gelmesiyle bu karanlığın son bulduğunu aktarmıştır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.3, s.291-292, c.4, s.6-8.

rin muallakaları üzerinde duran müellif, şairin örnek sayılabilecek güzel beyitlerini seçmiştir. Ancak kaynaklardaki rivayetleri verdikten sonra bazen bu rivayetleri tercüme etmiş bazen de olduğu gibi Arapça bırakmıştır. Eserin kendi içinde bir bütünlüğe sahip olmadığını gösteren bu durum, daha önce de vurguladığımız üzere ders notlarının bir araya getirilerek oluşmasından kaynaklı olmalıdır. Aynı durumu kitap boyunca şiir örneklerinde de görmek mümkündür.

Bu açıklamalara göre müellifin, edebiyat tarihi yazıcılığında öğretici ve pragmatik gayelere matuf olarak sentezci bir yaklaşım benimsediği ortaya çıkar. Örneğin Arapların soyu hakkında aktardığı bilgilerde bazı cümleleri Âlûsî'den, diğer bazısını ise Râfiî ve Galâyînî'den almıştır. Aynı pasajda üç kaynaktan faydalanmış olması, onun yöntem hususunda keskin bir görüşe sahip olmadığına işaret eder. Her ne kadar bu durum, eserin bilgi yönüyle zengin bir kaynağa dönüşmesinde etkili olsa da muhteva yönüyle bir bütünlük yakalayamamasına neden olmuştur. Ancak unutulmamalıdır ki *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'nin yayımlandığı dönemde diğer edebiyat tarihi eserlerinde de benzer problemler vardı. Muhtemelen edebiyat tarihçilerinin yaşadıkları metodolojik karmaşa ve eserlerini uzman araştırmacılardan ziyade öğrenciler için hazırlamaları, söz konusu problemlerin birçok farklı eserde tekrarlanmasına yol açmıştır.

Müellif, özellikle şiirleri açıklarken şiirdeki anlamı daha iyi ortaya koyabilmek adına kelimeler üzerinde durmuş; kelimelerin muhtemel anlamlarına yer vermiştir. Kelimelerin -varsa- eş anlamlarını aktarmayı da ihmal etmemiştir. Şiirde geçen kelimenin şerhi hususunda bazen kelime bazen de cümle eksenli tahliller yapmıştır. Bu durum, okuyucuya kendini sınıf ortamında, hocanın karşısındaymış ve onu dinliyormuş hissi uyandırması bakımından önemlidir. Eser bu yönüyle pedogojik ve didaktik bir görüntü çizer. Müellif, bu didaktik yönün tamamlayıcısı olarak Arap edebiyatı tarihinin anlaşılmasına temel teşkil eden Cahiliye döneminin kültürel, sosyal, dinî, lugavi ve tarihî gibi pek çok konuyu yine aynı üslupla sunmuştur.

İhtiva ettiği konuların ehemmiyeti, müellifin sade, anlaşılır üslubu ve başvurulan eserlerin birincil kaynaklar olması eserin öne çıkan özelliklerinden sadece bir kısmıdır. Buna rağmen eserde konular arasında bir bütünlüğün oluşamamasına yol açan yöntem eksikliği dikkat çekmektedir. Konu sıralaması, konuların okuyucuya aktarılması ve kaynaklardan faydalanmada kendini gösteren bu eksiklik, eserin ders notlarından oluşması dolayısıyladır. Misal vermek gerekirse, müellifin Arapların soyu ve yurtları hakkında bilgi verdikten sonra doğrudan Küleyb ve Cessâs arasında vuku bulan olayı aktarması, aktardığı bilgileri farklı yerlerde tekrar sunması, ikincil kaynaklardan faydalandığı hâlde bunu belirtmemesi, muallakât şairlerine değinirken şairin muallakasının tamamını aktarmaması gibi birçok unsur, eserin metodolojik bir zemine sahip olmadığını gösterir. Bununla birlikte eser, Arap

edebiyatı tarihinin en önemli kaynaklarından Zeydân'ın *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye* ile Râfiî'nin *Târîhu âdâbi'l-Arab* adlı eserlerini mezcetmiş olmasının yanı sıra konuyla ilgili kaleme alınan çağdaş eserlerden istifade etmesi yönüyle Arap edebiyatı tarihi yazıcılığı literatüründe oldukça önemli bir yere sahiptir. Başta Cahiliye şiiri olmak üzere Arap diline dair birçok meseleye değinen eserin, okuyucu ve araştırmacılara sağladığı kazanımlar ise şu şekilde özetlenebilir:

- Eski Arap toplumuna dair bilgi verir.
- Cahiliye dönemi Arap toplumunun tarihî seyrinin şiir üzerindeki etkisini irdeler.
- Farklı milletlere ait edebî türlerin etkileşimi hakkında bilgi verir ve bu edebî türlerin karşılaştırmasını yapar.
- Arapların yaşadıkları coğrafyaya dair bilgi verir.
- Şiirin gelişmesinde etkili olan amilleri irdeler.
- Edebiyat karşılaştırması yaparak Arap edebiyatının diğer edebiyatlara nazaran hangi konumda olduğunu ortaya koyar.
- Cahiliye şairlerini kısımlara ayırır ve her bir kısımda şairi yaşadığı şehir ve ölüm tarihiyle birlikte verir.
- Şiirin gelişmesinde etkili olan Eyyâmü'l-Arab'a değinir.
- Cahiliye döneminde Allah'ın vahdaniyetine inanan şairleri aktarır.
- Endülüs'ün fethi ve şehirleri hakkında ayrıntılı bilgi verir.
- Dil ilimlerine dair örnekler eşliğinde bilgiler aktarır.
- Muallakât şairlerinin soyu ve karakteristik özellikleri hakkında bilgi verir.
- Aktardığı şiirleri şerh eder.
- Şerhte kelimelerin eş anlamlarını aktararak okuyucunun kelimeyi daha iyi tanımasına katkı sağlar.
- Arap edebiyatının güzide kasideleri kabul edilen muallakâtı şerh eder.

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Arap edebiyatı tarihine dair tafsilatlı, içeriği bakımından alanında ilk sayılabilecek önemli bir çalışmadır. Dönem hakkında pek çok ayrıntıyı kaynaklar eşliğinde aktaran eser, Arap dili ve edebiyatı alanında çalışan araştırmacılar için bir hazine niteliğindedir. Eserin diğer ciltlerinin kaleme alınamamış olması Arap edebiyatı tarihi yazıcılığı için büyük bir kayıptır.

ÇALIŞMADA DİKKAT EDİLMESİ GEREKEN HUSUSLAR

Eserin sonundaki *Unutulmuş Notlar* ile müellifin faydalandığı kaynakların yer aldığı *Mehazlarımız* başlıklarıyla 975 sayfayı bulan *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye,* muhtevi olduğu Arapça ve Farsça terkiplerin yoğunluğuyla dikkat çeker. Gerek eserin içerik yönüyle geniş bir hacme sahip olması gerekse eserdeki pasajların kahir ekseriyetinin Arapça şiirlerden ve bu şiirlerin açıklaması olarak aktarılan kelime eksenli dipnotlardan oluşması, -orijinalliğinin muhafaza edilmesi kaydıyla- eserin yeniden şekillendirilmesini gerektirmiştir. Bu durum tabii olarak *"Okuyucunun, eseri en iyi şekilde okuması nasıl sağlanabilir?"* ve *"Eserin orijinalliğine ve müellifine haksızlık yapılmadan bu çalışma nasıl tamamlanabilir?"* sorularını gündeme getirmiştir.

Mezkûr sorular ekseninde eserin *aslına* hiçbir şekilde müdahale edilmemesi gerektiği hususunda bir kanaat hasıl olmuştur. Bununla birlikte Cahiliye şiirini inceleyen birçok eserde olduğu gibi Mehmed Fehmi'nin eserinde de şiir, darbımesel, özel adlar vb. Arapça ifadelerde bazı kıraat farklılıkları vaki olmuştur. Okuyucunun dikkatini bu gibi farklılıklara çekip çekmeme konusunda ilk başta tereddüde düşülmüştür. Bu doğrultuda eserin okuyucuya en güvenilir şekilde ulaşması adına iki seçenekten birinin tercih edilmesi uygun görülmüştür. Birincisi, şiir gibi edebî ürünlerde vaki olan kıraat farklılıklarına dikkat çekmek, farklılıklarla ilgili kaynaklardaki görüşlere değinmek ve aynı zamanda eserde adı geçen şahsiyetlere dair bilgiler aktarmak. İkincisi, eserde bulunan ve başka kaynaklara nazaran tartışmalı olan bilgileri, eserin orijinalliğini de muhafaza etmek kaydıyla olduğu üzere bırakmak.

Birinci şıkkın tercih edilmesi hâlinde okuyucunun konuyu daha iyi anlaması adına; i. klasik Arap şiirinin nasıl rivayet edildiği, ii. hangi râviler aracılığıyla günümüze ulaştığı, iii. kim tarafından yazıya geçirildiği, iv. şiirde vaki olan ihtilafların sebebinin neye dayandığı, v. şiirdeki kıraat farklılıklarının hangi kaynaklarda nasıl aktarıldığı, vi. bu farklılıklara değinen âlimlerin konuyla ilgili öne sürdükleri delillerin neler olduğu, vii. eserin müellifinin kaynaklardaki bu rivayetleri bırakıp başka rivayetler tercih etmesinin sebebinin neye dayandığı gibi birçok meseleye değinilmesi ve bu meselelerin metinler ekseninde tahlil edilmesi gerekecekti. Zira kaynaklarda var olan farklılıklara sadece değinmekle yetinilmesi okuyucunun, *"Aynı şiirde bu tür farklılıkların olmasının sebebi nedir?"* sorusunun cevaplanamamasına sebep olabilir. Okuyucunun bize yönelteceği bu türden bir sorunun cevaplandırılması ise yukarıda aktardığımız birçok meselenin mevzubahis olmasını ve kaynakların yoğun bir şekilde aktarılmasını zaruri hâle getirir. Dolayısıyla eserin, klasik Arap edebiyatına dair belli başlı bir kaynak olmasının oluşturduğu yoğunluğa ilaveten dipnotlarda tarafımızdan aktarılacak ayrıntılı mese-

leler ve bu meselelerle ilgili tartışmaların yol açması muhtemel zorluklar göz önünde bulundurulmuştur. Bu nedenle eserdeki farlılıklara olabildiğince değinilmemiş, değinilmesi zaruri görülen yerlerde ise sade, yalın ve açıklayıcı bir üslup tercih edilmiştir.

Açıklamalardan da anlaşıldığı üzere çalışmada *eserde bulunan ve başka kaynaklara nazaran ihtilaflı olan bilgileri, eserin orijinalliğini de muhafaza etmek kaydıyla olduğu üzere bırakmak* şeklindeki ikinci şıkkı tercih ettiğimizi ifade etmeliyiz. Tercihimizde iki temel faktör etkili olmuştur: Birincisi, müellif, kelime ve şiirlerin açıklamalarını yaparken yeri geldiğinde muhtelif rivayetlere değinerek farklı okuyuşların bulunduğuna okuyucunun dikkatini çekmiştir. Müellifin bu yöntemi, eserdeki Arapça metinlere tarafımızdan bir müdahalenin yapılmasının önüne geçmiştir. İkincisi, Arapça kullanımlardaki ihtilafların daha çok bir kelimenin merfû, mansub ya da meczum okunmasından kaynaklanması ve bu ihtilafların olduğu çoğu yerde kelimenin esas manasına etki etmemesidir. Bununla birlikte ikinci şıkkı tercih etmemizin, ihtilaflardan dolayı ortaya çıkan ya da ortaya çıkması muhtemel yanlış manaları göz ardı ettiğimiz anlamına gelmediğini belirtmekte fayda vardır. Okuyucuyu bilgilendirme amaçlı gerekli görülen yerlere tarafımızdan dipnotlar düşülerek ilgili meselelere dikkat çekilmiştir. Sadece eserin aslının muhafaza edilmesiyle yetinilmemiş; aynı zamanda eserdeki meselelerle ilgili bazı bilgilere ve nüanslara da dikkat çekilmiştir. Böylece Arap dili ve edebiyatı uzmanları başta olmak üzere genel okuyucu kitlesinin de eserden kolaylıkla faydalanması sağlanmıştır.

Çalışmanın hazırlanmasında karşılaşılan en güç meselelerden biri, müellifin aktardığı kelime eksenli açıklamalar olmuştur. Bu açıklamaları karışıklığa yer vermeden okuyucuya aktarmada olabildiğince dakik bir yöntem benimsenmeye dikkat edilmiştir. Bilhassa eserin asıl metninde geçen müfret ve mürekkep kelimelerin, müellif tarafından dipnotlarda bir-iki kelimeyle açıklanması ve açıklanan bu kelimelerin bazen eş anlamlı Arapça kelimelerden oluşması, okuyucunun hangi kelimenin *esas,* hangisinin *açıklama/şerh* olduğunu saptamakta birtakım sorunlarla karşılaşmasına yol açtığını söylemek mümkündür. Örneğin müellif, bir beyitteki kelimelere not düşerek aşağıda geçtiği şekilde izah etmiştir:

شَتِيت, seyrek dişler; الثَّغْرُ المُفَرَّق.

ناضِر, revnakdar; burada قَضِيبٌ ناضِر’den murat, misvaktır.

نُصوع, halis ve pek ak olmak.

خَدَعَ الرِّيقُ، إذا فَسَدَ وتَغَيَّرَ

نُرِيبُ، أيْ: لا نَأْتِيهِ بِأمْرٍ يُرِيبُه

Eserin kahir ekseriyetinde mevcut kelime eksenli bu açıklamaların aktarımında aşağıda belirtilen yöntem takip edilmiştir:

- Transkribe edilmesi hâlinde telaffuz hatalarının yaratacağı muhtemel yanlış anlamlar göz önünde bulundurularak *'açıklaması yapılmak'* amacıyla getirilen bütün Arapça kelimeler, müellifin aktardığı üzere Arapça bırakılmış ve yaptığımız çeviri/transkripsiyon faaliyetinin dışında tutulmuştur. Ör:

أَضَاعَهُ, أَفَاتَهُ

Açıklanan kelime / Kelimenin şerhi ya da açıklaması

- Açıklaması yapılan Arapça kelime, -yazı stili- yönüyle yukarıda görüldüğü üzere olduğu gibi bırakılmıştır. İlgili kelimenin açıklanması için aktarılan Türkçe kelime ve cümleler ise *italik olarak* yazılmıştır. Böylece okuyucunun *italik olarak* yazılan kelimenin, *esas* kelimenin anlamı olduğunu doğrudan saptaması hedeflenmiştir. Ör:

تَمَائِم, *göz boncuğu...* **اللَّحْو, *sövmek ve ağacın kabuğunu soymak***

Açıklanan kelime/ Türkçesi **Açıklanan Kelime/ Türkçesi**

- Müellif yeri geldiğinde Arapça kelimeleri eş anlamlarıyla açıklamayı tercih etmiştir. Açıklanmak üzere aktarılan *esas* kelimenin altı çizilmiş, açıklanması için aktarılan kelime ve cümleler ise olduğu gibi bırakılmıştır. Bu şekilde altı çizili kelimenin *açıklanan kelime* olduğunun anlaşılması sağlanmıştır. Ör:

قَوارِع, قارِعَة'nın cem'idir, *musibet ...*

Açıklanan kelime/Açıklanan kelimenin müfredi.

Bu örnekte altı çizili kelimelere dikkat edilmelidir. Altı çizili her kelime, müellifin *açıkladığı* ve metinde geçen *esas kelimedir.* Dolayısıyla uzun cümlelerde altı çizilen, *açıklanan esas* kelimedir; diğer kelimeler ise açıklama işlevi gören kelimelerdir. Bu durumda okuyucu, sağdan sola doğru yazılan;

نَاصِبٌ، ذُو نَصْبٍ، كَمَا تَقُولُ: طَرِيقٌ خَائِفٌ أَيْ ذُو خَوفٍ.

cümlesinde altı çizili نَاصِب kelimesinin açıklaması yapılan *esas kelime;* diğer kelime öbeklerinin ise ilgili kelimenin açıklaması olduğuna dikkat etmelidir. Bu şekilde uzun Türkçe pasajlardaki Arapça cümleleri okumaya nereden başlanacağı konusunda okuyucuya kolaylık sağlanmıştır. Şu hâlde yukarıda-

ki cümle, Türkçe pasajda geçtiği takdirde okuyucu, cümleye (altılı çizili kelimenin, açıklanan esas kelime olduğu bilgisinden hareketle) sağda kalan نَاصِب kelimesinden başlamalıdır.

- Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere müellif, bazı kelimelerin doğru bir şekilde okunması adına bu kelimelerin hangi vezinde geldiğine dair örnek babından birtakım kelimelere yer vermiştir. Kelimenin hangi vezinde olduğunu belirtmek dışında herhangi bir işlevi olmayan bu kelimeler, esas kelimelerden ayrılması için tarafımızdan *ara cümle* kabul edilmiş ve kısa çizgilerin (-) içine alınmıştır. Ör:

سَعوط, - صَبور vezninde- *burna çekilecek deva*

Açıklanan kelime/Kelimenin veznine işaret eden ör. kelime

- Müellif, kelime eksenli açıklamalar yapmanın yanı sıra konunun daha iyi anlaşılması adına yeri geldiğinde açıkladığı kelimenin cümle içindeki kullanımını da aktarmayı ihmal etmemiştir. Daha çok *denilir* anlamındaki "يُقالُ" fiiliyle aktardığı bu cümlelere "يُقالُ" fiilinin başa alınması dışında herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Ör:

إمْحالٌ, *kıtlığa düçar olmak,* يُقالُ: أَمْحَلَ القومُ، إذا أَجْدَبُوا

Açıklanan k./Kelimenin Türkçesi/Kelimenin cümle içindeki kullanımı.

Örnekte görüldüğü üzere müellif, ilk önce kelimenin açıklamasını yapmış, bu açıklamadan hemen sonra kelimenin cümle içindeki kullanımına dair örnek vermiştir. Cümlenin aslı,

يُقالُ: أَمْحَلَ القومُ، إذا أَجْدَبُوا

şeklindedir. Ancak okuyucuya kolaylık tanımak ve doğrudan anlama ulaşmasını sağlamak adına bu tür cümlelerde *'denilir'* anlamındaki "يُقالُ" fiili öne alınmıştır.[1] Bu şekilde okuyucunun okuma sırasında yakaladığı hız ve odaklanmanın sürdürülmesi hedeflenmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması adına *sağdan sola* okunması gereken cümleler şu şekilde özetlenebilir:

- Ayet ve hadis içerikli cümleler. Ayetler, ﴿﴾; hadisler ise {} şeklindeki parantezlerde aktarılmıştır.
- Paragraf dışında kalan (Türkçe harflerden ayrı olarak tek başına getirilen) cümleler.

---

[1] يُقَالُ fiili Türkçe cümleler arasında kullanıldığında bu yönteme başvurulmuştur. Fiil, Arapça müstakil bir cümlede geçtiğinde ise olduğu üzere (sağda) bırakılmıştır.

- Altı çizili kelime için aktarılan, aralarında “ve”, “veyahut” “ya da” gibi bağlaçların olmadığı iki kelimeden fazla olan açıklamalar. Ör: المضاعَف، الَّذِي نُسِجَ حَلْقَتَيْنِ.
- İçinde altı çizili kelimenin ve “يُقالُ” fiilinin bulunmadığı ancak Türkçe harflerden oluşan pasajın içindeki uzun cümleler.

Yukarıda aktarılan maddeler dışında eserde varit olan Arapça kullanımlar, Türkçede olduğu gibi soldan sağa okunmalıdır.

Arapça kelimelerin doğru ve anlaşılır yazımı için benimsenen yöntemin yanında eserin transkribe edilmesi ve Arapça metinlerin tercüme edilmesinde takip edilen yöntem şu şekilde özetlenebilir:

- Metnin transkripsiyonunda Türk Dil Kurumu’nun (TDK) sözlüğü esas alınmıştır. Bu vesileyle ‘istimal, müstamel, tenvir, taam’ gibi Arapça kelimeler; ‘emirname, cuşuhuruş, keşide’ gibi Farsça kullanımlar, sözlükteki hâliyle aktarılmıştır. Bu şekilde okuyucu, kelimeleri kesme, uzatma veya inceltme işaretleriyle okumak zorunda bırakılmamıştır. Dikkat edilirse aktardığımız kelimeler, orijinal kullanımları esas alınarak ‘isti‘mâl, müsta‘mel, tenvîr, ta‘âm, emîrnâme, cûş ü ḫurûş’ şeklinde de yazılabilirdi. Bu minvalde benimsenecek yöntemin doğru ve güvenilir olduğu bilinmekle beraber burada eserin muhteva yönüyle sahip olduğu yoğunluk göz önünde bulundurulmuş ve kelimenin nasıl okunacağı ya da yazılacağı konusunda okuyucunun dikkatinin dağılmamasına özen gösterilmiştir. Bu itibarla, mezkûr kelimeler kategorisinde yer alan kullanımlarda Türk Dil Kurumu’nun sözlüğü esas alınmıştır. Sözlükte bulunmayan kelimelerin ise Arapça ve Farsça kullanımları esas alınmış ve sözlükteki benzer kelimelerle insicamlı yazılmasına dikkat edilmiştir. Bazı kelimelerin yanlış telaffuzundan dolayı vukuu muhtemel hataların önüne geçmek adına da yeri geldiğinde transkripsiyon işaretleri kullanılmıştır. Bu konuda Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’ndeki transkripsiyon işaretleri göz önünde bulundurulmuştur.
- İsim tamlamalarında kelimelerin Arapça ve Farsça okunuşları dikkate alınmıştır. Örneğin Arapçada وَسائط olarak yazılan kelime, sözlükte *‘vesait’* şeklinde geçmiştir. Kelimenin tek başına geçtiği yerde sözlükte geçtiği üzere ‘vesait’ şeklinde; isim tamlamasından oluşan bir terkiple geçtiğinde ise Arapça okunuşu dikkate alınarak yazılmıştır. Ör: Fukdân-ı vesâit (tek başına yazıldığında vesait); zuhûr-i İslâm (tek başına yazıldığında zuhur); icrâ-yı hükümrânî (tek başına yazıldığında icra, hükümran), Câhiliyyet-i ûlâ (tek başına yazıldı-

ğında Cahiliye); hâiz-i ehemmiyet (tek başına yazıldığında haiz, ehemmiyet); târîh-i rivâyet (tek başına yazıldığında tarih, rivayet).

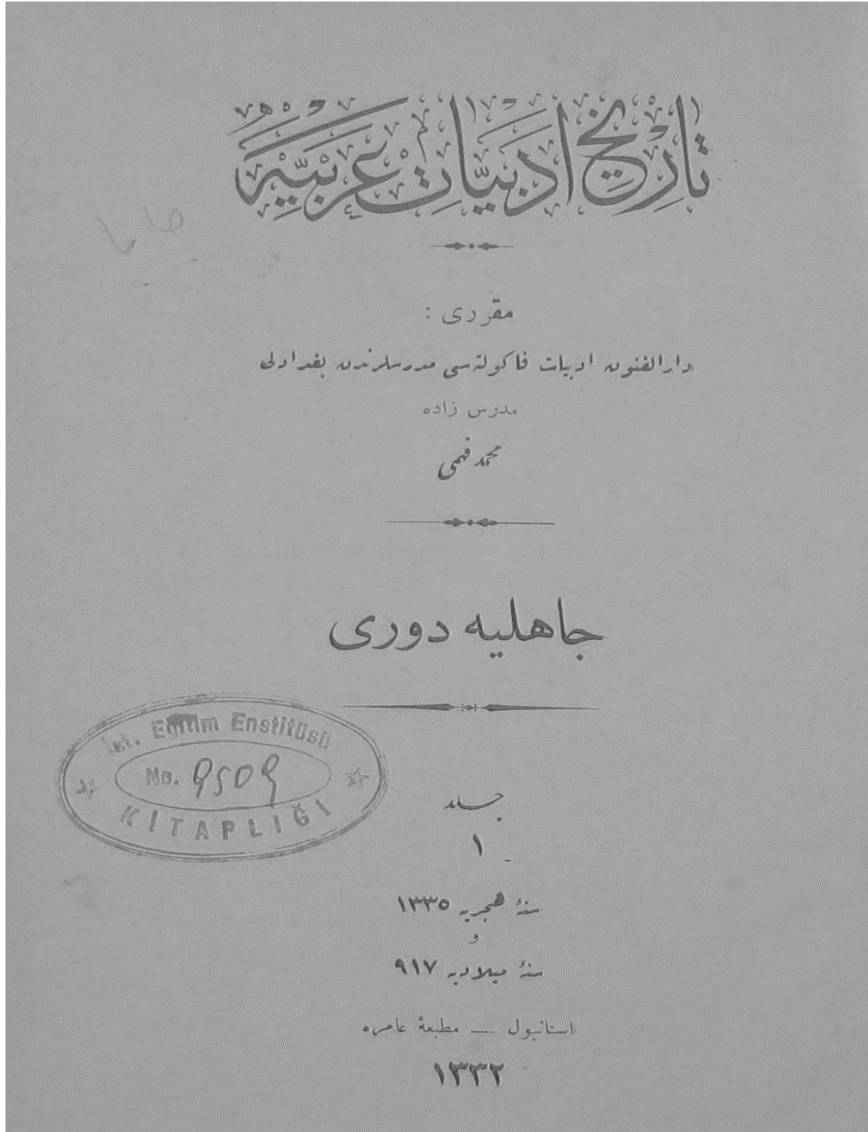
- Sözlükte bulunmakla beraber cümledeki konumuna göre yanlış anlamlandırılabilecek kelimelerde gerekli transkripsiyon işaretleri kullanılmıştır. Örneğin Türkçede *'engel, bir şeyin önünü kapayan'* anlamına gelen حائِل kelimesi, sözlükte *'hail'* şeklinde yazılmıştır. Buna mukabil *'ürkütücü, korkutucu'* anlamına gelen هائِل kelimesinin de *'hail'* şeklinde yazılması mümkündür. Bu yazım benzerliğinin yaratabileceği anlam kargaşasının önüne geçmek için حائِل kelimesi, *'ḥâil'* şeklinde yazılarak baştaki 'ḥ' harfinin, Arapçadaki ح harfine karşılık geldiği vurgulanmıştır. Farklı anlamlara sahip إفْحام ve إفْهَام kelimeleri de bu yöntemle birbirinden ayrılmıştır. إفْهام kelimesi sözlükte *'ifham'* şeklinde geçmiştir. Bu kelimenin, diğerinden ayırt edilebilmesi için إفْحام kelimesi *'ifḥâm'* şeklinde yazılmıştır. Yazılışı aynı manaları farklı kelimeler, bu şekilde birbirinden ayırt edilmiştir.
- Eserde yaygın olarak kullanılan '-ile, -iken, -idi, -yordu …' gibi geçmiş zaman ekleri metinde çoğu yerde beraber kullanıldığı kelimelerden ayrı yazılmıştır. Metni okuyuşa kolay hâle getirmek adına bu ekler, ilgili kelimelerle bir arada yazılmıştır.
- Klasik Arap edebiyatını konu edinmesi dolayısıyla eserde yoğun bir şekilde Arapça isimler yer almaktadır. Bu isimlerin yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin imla kuralları esas alınmıştır. Yeri geldiğinde dipnotta tarafımızdan aktarılan şahıs isimlerinin yazımında da aynı kurallar dikkate alınmıştır.
- Eserin sonuna, şahıs ve mekân isimlerinin yanı sıra belli başlı kavramları içeren bir dizin eklenmiştir. Eserde yüzlerce isim bulunması sebebiyle dizinde sadece önemli görülen isim ve kavramlara yer verilmiştir. Eserde çok tekrarlanması, ilgili konu hakkında bilgi vermesi ve konuyu özetliyor olması kelimenin/ismin dizine eklenmesinde etkili olmuştur.
- Şiir, ayet, hadis, darbımesel ve Arapça cümleler, günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Ayetlerin çevirisinde DİB Kur'ân-ı Kerîm meali esas alınmıştır. Şiir başta olmak üzere Arapça ibarelerin tercümesinde ise Cevherî'nin (öl. 400/1009) *Tâcü'l-luga,* İbn Manzûr'un (öl. 711/1311) *Lisânü'l-Arab,* Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhît, el-Kâmûsü'l-muhît'*in Osmanlıca tercümesi olan Mütercim Âsım Efendi'nin (öl. 1235/1819) *el-Okyânûsü'l-basît fî*

tercemeti'l-Kāmûsi'l-muhît gibi eserlerin yanı sıra müellifin açıklama mahiyetinde verdiği kelimelerden faydalanılmıştır.

- Eserin sonundaki *Unutulmuş Notlar* ve *Hata ve Savâb Cetveli* başlıkları altında aktarılan bilgiler, metinde ait oldukları yere eklenmiştir.
- Müellifin harekelemediği Arapça ifadeler, özellikle Arapçaya daha az aşina olan ya da bu dili yeni öğrenmeye başlayanlara kolaylık sağlamak üzere harekelenmiştir. Bu şekilde metinde harekesiz bir şekilde aktarılan metinlerin tümü harekeli hâle getirilmiştir.
- Konuların daha kapsamlı ve kolay anlaşılabilir hâle gelmesi adına müellifin aktardığı bilgiler, yeri geldiğinde tablo hâline getirilmiştir.
- *Asıl metne herhangi bir müdahale ve ekleme yapılmamıştır.* İhtiyaç duyulması hâlinde gerekli düzeltmeler ve kanaatimizce hatalı görülen noktalara dipnotlarda dikkat çekilmiştir. Verdiğimiz dipnotların, müellifin dipnotlarından ayırt edilebilmesi amacıyla müellifin açıklama mahiyetindeki dipnotlarının sonuna [Mehmed Fehmi] yazılmış, dipnotlarımız ise olduğu gibi bırakılmıştır. Bu şekilde eserle ilgili aktarılan görüş ve tespitler asıl metnin dışında aktarılarak metne ve müellifin ifadelerine müdahalenin önüne geçilmiştir.[2]
- Eserin fihristi olarak da nitelendirebilecek içindekiler kısmı dâhil müellifin belirlediği başlıklar olduğu gibi bırakılmakla beraber konuların daha iyi anlaşılması adına konular arası geçişteki kısa ve alt başlıklar yeniden oluşturulmuştur. Bu başlıkların tarafımızdan üretilmediğini, müellifin konular arası geçişte kullandığı alt başlıklar olduğunu belirtmekte fayda vardır.
- Eserin daha iyi anlaşılması adına Osmanlıca ve Farsça bazı kelimelerin günümüz Türkçesindeki karşılıkları dipnotta verilmiştir.
- Okuyucu ve araştırmacıların, transkribe edilen metni Osmanlıca orjinalinden takip etmelerini kolaylaştırmak adına metin içinde eserin orijinal sayfa numarası köşeli parantezde verilmiştir. Bazı sayfa numaraları yeri geldiğinde Arapça pasajlarda geçtiği için Arapça harflerle aktarılmıştır. Ör: [54], [٣٤٦].

2 Sadece Farsça ve Fransızca kelimelerin yer aldığı tabloda bazı kelimelerin Türkçe karşılıkları metin içinde verilmiştir.

ESERİN ASIL NÜSHASINDAN BAZI ÖRNEKLER

تاريخ ادبيات عربيه

مقرری :

دارالفنون ادبيات فاكولته‌سی مدرسلرندن بغدادلی

مدرس زاده

محمد فهمی

جاهليه دوری

جلد

١

سنۀ هجريه ١٣٣٥

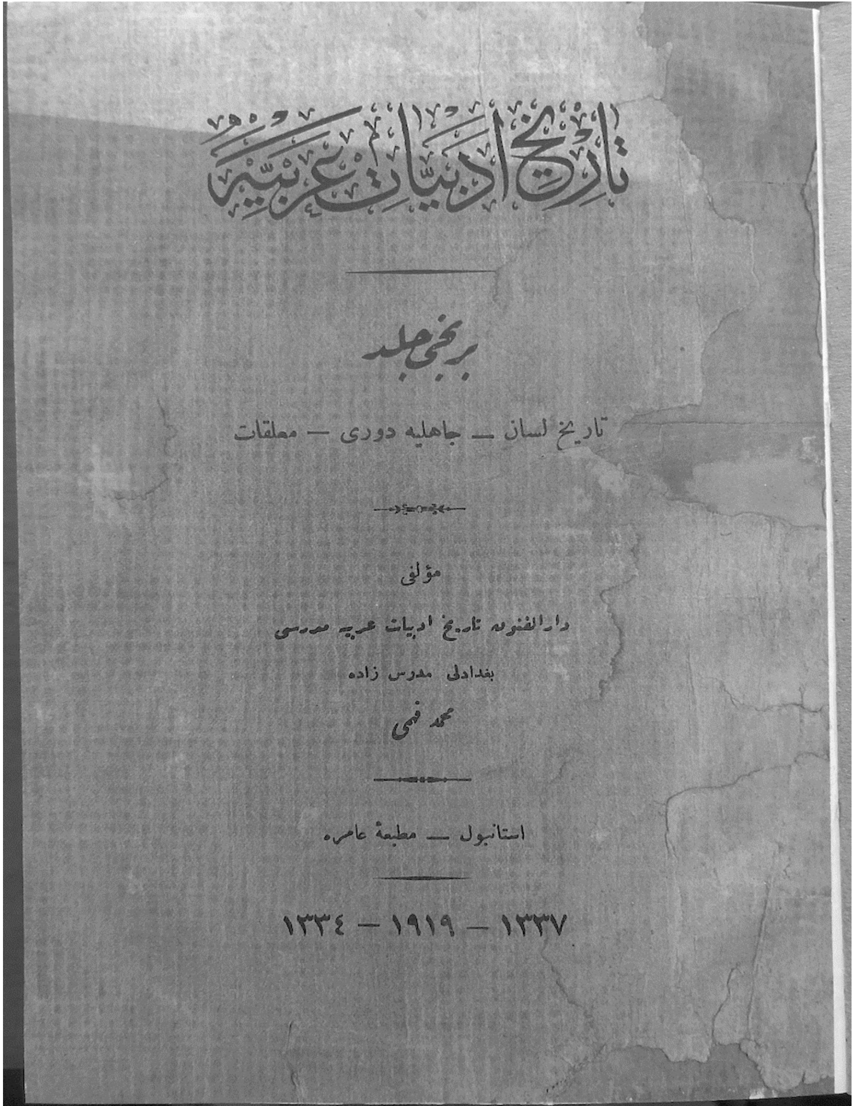
و

سنۀ ميلاديه ٩١٧

استانبول — مطبعۀ عامره

١٣٣٢

Şekil 1: Eserin asıl nüshasının kapak sayfası.

تاريخ ادبيات عربيه

برنجی جلد

تاريخ لسان ــ جاهليه دوری ــ معلقات

مؤلفی

دارالفنونده تاريخ ادبيات عربيه مدرسی

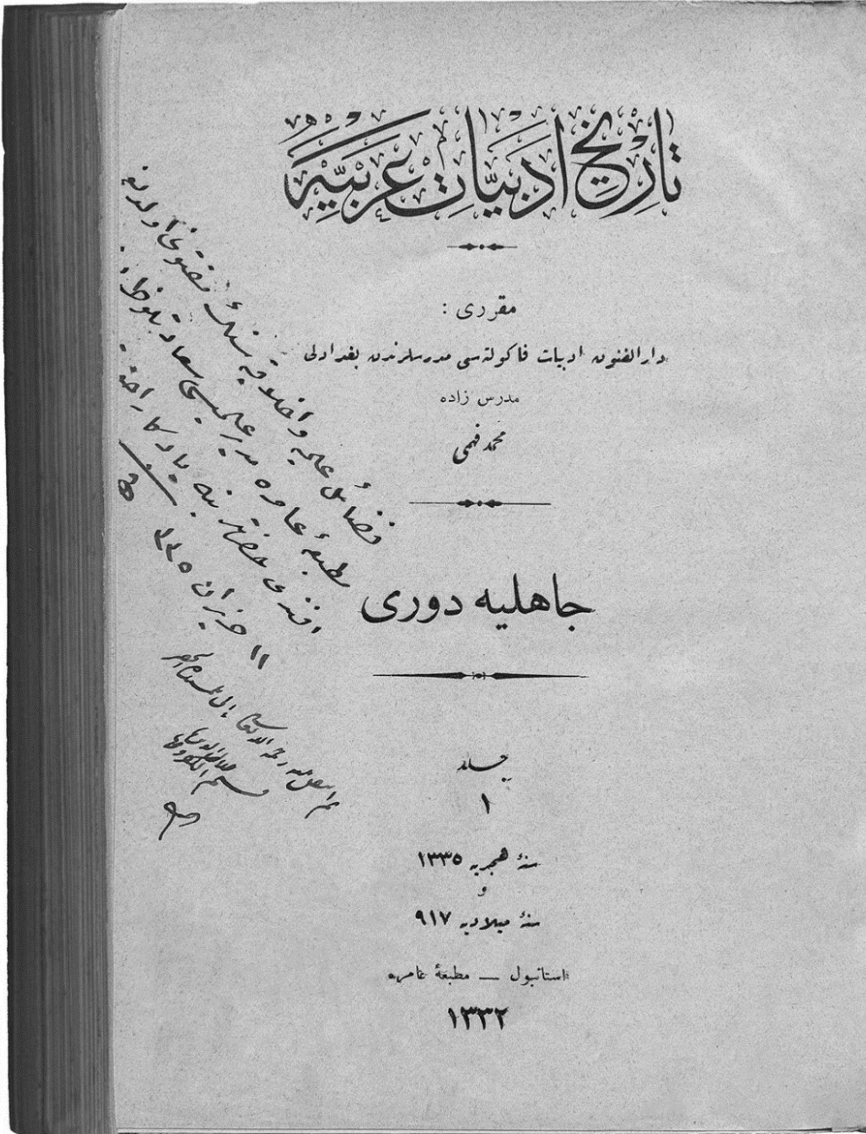
بغدادلی مدرس زاده

محمد فهمی

استانبول ــ مطبعهٔ عامره

١٣٣٧ - ١٩١٩ - ١٣٣٤

Şekil 2: Bazı formaları 1919 yılında neşredildiği tahmin edilen *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*’nin kapak sayfası.

تاريخ ادبيات عربيه

مقررى :

دار الفنونده ادبيات فاكولته سى مدرسلرندن بغدادلى

مدرس زاده

محمد فهمى

جاهليه دورى

جلد

١

سنهٔ هجريه ١٣٣٥

و

سنهٔ ميلاديه ٩١٧

استانبول — مطبعهٔ عامره

١٣٣٢

Şekil 3: *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye'*nin müellifi tarafından Matbaa-i Âmire Müdürü Zarîf Efendi'ye imzalanmış nüshasının iç kapağı. (İSAM, Ktp., nr. 151704)

— ٤٠٩ —

عین حالت روحیه ، (امرؤالقیس) ده :

اَلا اَیُّهَا اللَّیلُ الطَّویل اَلاَ اَنْجَلِی
بِصُبْحٍ ! وما الاِصباحُ مِنْكَ بِاَمْثَلِ

بیت شکایت آمیزینی ونظیف دده‌یه :

سحر وقتنك نه بیلسین ، خفتكان بستر غفلت
فیوضات صباحی خستهٔ هجران اولاندن صور !

دیکر شاعرده :

شب یلدایی ، منجمله موقت نه بیلیر ،
مبتلای غمه صور ! کیم کیجه‌لر قاچ ساعت ؟!.

مضمونلرینی سویلتمشدر .

بناءً علیه نابغه‌نك آچیق وپارلاق بر سما آلتنده ایکه‌ن حسیات عاشقانه‌سنك متمادی بر تجسسله تعقیب ایتدیکی کواکب شعله‌دارك سیر وحرکتلرنده بطائت کورمسی قدر طبیعی برشی تصور اولونه‌ماز .

کیجه‌نك اوزونلغنی (طال) کلمه‌سیله دکل ، تطاول صیغه‌سیله افاده ایتمسی ، طبیعیلکی اخلال ایتمه‌مك ایچیندر .

نابغه بوصورتله حسیات غرامنی دوکدن صوکره (اقتضاب) صنعتیله مدائحه باشلایور ، دیبورکه :

Şekil 4: Eserin 409. sayfası.

— ٥٢٦ —

امداد طلب ایتمك لزومنه دائر (اولیویه) نك مطالعه‌سنی (رولان) مغرورانه رد ایدییور .

Olivier dit :" ces païens sont bien forts,
Et nos français sont bien peu, ce me semble,
Ami Roland, sonnez de votre cor ;
Charles, en l'entendant, fera revenir son armée . "
Roland répond : " j'agirais comme un fou.
Et je perdrais ma gloire en douce France.
Je vais frapper de grands coups de Durandal,
Le fer en sera sanglant jusqu'à l'or de la garde.
Félons païens sont malvenus dans ces défilés,
Je vous assure qu'ils sont tous condamnés à mort ."

* * *

"Ami Roland, sonnez votre olifant ;
Charles, en l'entendant, fera revenir son armée ;
Le Roi, avec ses barons, viendra nous secourir . "
Roland répond : " A Dieu ne plaise
Que mes parents soient blâmés à cause de moi
Ni que France la douce soit déshonnorée !
Non ! mais je frapperai à grands coups de Durandal,
Ma bonne épée que j'ai ceinte au côté.
Vous en verrez tout le fer ensanglanté.
Pour leur malheur les païens se sont rassemblés,
Je vous assure qu'ils sont tous condamnés à mort. "

* * *

" Ami Rolant sonnez votre olifant ;
Charles, en train de franchir les défilés, l'entendra.
Je vous assure que les Francs retourneront .
— A Dieu ne plaise, lui répond Roland,
Que jamais homme vivant puisse dire
Que j'ai sonné du cor pour des païens !
Mes parents n'en auront pas de reproche.
Quand je serai dans la grande bataille

Şekil 5: Eserin 526. sayfası.

— ۹۰۲ —

اعشی ، عربلرك ایام مشهوره‌سندن اولان (یوم ذی‌قار) وقعه‌سنی
تصویر ایدرکن ، دییورکه :

لو ان کل (معد) کان شارکنا
فی یوم (ذی قار) ما اخطاهم الشرف
لما اتونا کان اللیل یقدمهم
مطبق الارض ، تغشاها لهم سدف
بطارق ، وبنو ملك ، مرازبة
من الاعاجم فی آذانها النطف
من کل مرجانة فی البحر احرزها
تیارها ، ووقاها طینها الصدف
وظعننا خلفنا تجری مدامعها
اکبادها [وجلا — مما تری —] تجف
یحسرن عن اوجه قد عاینت عبرا
ولاحها عبرة ، الوانها کسف
لما امالوا الی النشاب ایدیهم
ملنا ببیض ، فظل الهام یقتطف

Şekil 6: Eserin 902. sayfası.

Şekil 7: Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi

Şekil 8: Bağdatlı Mehmed Fehmi, Kral Faysal’ın sarayında görevli olduğu dönemde (Bağdat, 1921), [İslâm Ansiklopedisi]

TÂRÎH-İ EDEBİYYÂT-I ARABİYYE

Mukarriri

Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Müderrislerinden

BAĞDATLI MÜDERRİSZÂDE MEHMED FEHMİ

CAHİLİYE DEVRİ

Cilt
I

Sene-i Hicriyye 1335
Sene-i Mîlâdiyye 1917
İstanbul Matbaa-i Âmire
1332

MAKSAT

Gerek Cahiliye devrini ihtiva eden bu cilt ile zeylinin ve gerek Muhadramîn, Müvelledîn, Muhdesîn ve Asr-ı hâzır edebiyatını muhtevi olup derdest-i tab‘ olan diğer üç cildin temsilinden maksat,[1] Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde tedris etmiş olduğum *"Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye"* notlarını cem ve telfîk edip ziyâ‘dan vikaye etmektir.[2]

---

1 Maksat: Amaç. Müellif, burada eseri niçin kaleme aldığına değinmiştir. Derdest-i tab‘: Basılacak olan, yayına hazırlanan. Temsil: Baskı, yayım. Bu durumda "… temsilinden maksat", ifadesi "… yayımlanmasının, basılmasının amacı" anlamına gelir. Müellif, dikkat çektiği üç cildin ileride basılacağını ve bu yönde çalışmalarının olduğunu belirtmiştir. Ne var ki Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul'u terk etmiş, dolayısıyla diğer üç cilt basılamamıştır.
İmkân ölçüsünde gerek ülkemizde gerekse online platformlar üzerinden Irak devlet kütüphanelerinde yaptığımız kapsamlı araştırmalarda bu ciltlere dair herhangi bir ize rastlamadık. Kanaatimizce müellif, bu ciltleri müderris olduğu Dârülfünun'da Arap olmayan öğrencilerin Arap edebiyatını etraflıca anlamalarını sağlamak amacıyla hazırlamayı amaçlamıştır. Birinci Dünya Savaşı son bulup müellif İstanbul'dan ayrılınca tabii olarak bu amacı da sekteye uğramıştır. Özellikle gittiği yerlerde 'edebiyat müderrisliğinden' farklı olarak siyasi ve idari görevler üstlenmesi amacını nihayete erdirememesinde etkili olmuştur.

2 Cem ve telfîk etmek: Toplamak, bir araya getirip birleştirmek. Ziyâ‘dan vikaye etmek: Kaybolmaktan korumak.
Muhadram (مُخَضْرَم), خَضْرَمَ kökünden türeyen ism-i mef‘ûl olup Arapçada *"Sünnet olmamak, kulağının ucu kesilmiş deve, nesebinde belirsizlik olan (asil olmayan)"* gibi anlamlara gelir. Edebiyat ıstılahında ise genel olarak *'Cahiliye ve İslami dönemlerde yaşayan kimse'* anlamında kullanılır. Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), muhadramı, *"Ömrünün yarısını Cahiliye'de, diğer yarısını İslam'da geçiren kimse'* şeklinde tanımlamıştır. Bu tanıma göre Lebîd b. Rebîa (öl. 40 veya 41/660 veya 661) ve Hassân b. Sâbit (öl. 60/680 [?]) gibi sahâbî şairler, Cahiliye döneminde de yaşam sürmeleri dolayısıyla 'muhadram' kabul edilmiştir. Müvelled (مُوَلَّد), وَلَّدَ kökünden türeyen ism-i mef‘ûl olup *'Kendilerinden olmadığı hâlde bir topluluğun içinde yetişen, onların örf ve geleneklerini öğrenen kişi; Arapların kelamından olmayan ve sonradan üretilen (müstahdes) söz'* gibi anlamlara gelir. Edebiyat ıstılahında müvelled ya da muhdes; *'Cahiliye, Muhadram ve İslam dönemi şairlerinden sonra yaşayan, şiir ve sözleri istişhad olarak kabul edilmeyen müteahhir dönem şairlerini'* ifade etmek üzere kullanılmıştır. Beşşâr b. Bürd (öl. 167/783-784) ve Ebû Nüvâs (öl. 198/813 [?]), Arap şiirine yeni üsluplar getiren, muhdes/müvelled dönemi şairlerendir. Ayrıntılı bilgi için bk. Halîl b. Ahmed, *el-Ayn,* (thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî), Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts., c.4, s.329, c.8, s.71; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce,* thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1953, c.1, s.21, hadis no: 56; Müvelledûn ve Muhdesûn kavramları, bazı edebiyatçılar tarafından aynı anlamda kullanılmışken bir kısım edebiyatçı tarafından cüzi farklarla birbirinden ayrılmıştır. Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin (öl. 1093/1682) aktardığına göre Müvelledûn tabakasını kendi içinde kısımlara ayıran ve bu tabakadan sonra Muhdesûn tabakasının geldiğini kabul eden bazı edebiyat âlimleri olmuştur. Bu durumda Beşşâr b. Bürd ve Ebû Nüvâs gibi şairler Müvelledûn tabakasına giriyorken; Ebû

Umum notların tab'ı hitamında dört cildin mecmuu üzerinde yeniden bir kadro tanzim edilecek ve münderecatı arasındaki münasebet ve irtibatı daha ziyade nazarıdikkate alarak kitabın ikinci basması bittabi tehzip ve tasfiye edilmiş olacaktır.[3] Birinci cildin derece-i istî'âbı vehle-i ûlâda tahmin olunamadığından,[4] Cahiliye devri ile az alakası olan bazı mebâhisin derciyle asıl mevzumuz olan edebiyyât-ı Câhiliyye'nin mühim bahislerinden bir kısmı hariçte kalmış ve binaenaleyh bir *zeyl*'in ilavesine mecburiyet hasıl olmuştur.[5]

On altı asırlık hâdisât-ı edebiyyeyi cami olan *Arap Târîh-i Edebiyyât*'ı gibi vâsi bir eserin tedvininde -velev ki nakl ve intihal suretiyle olsun- ne

---

Temmâm (öl. 231/846) ve Buhtürî (öl. 284/897) gibi şairler Muhdesûn grubuna dâhil olmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab,* thk. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 4. Bs., 1997, c.1, s.3-9. Müellifin bu açıklamaları onun, dört cilt olarak planladığı eserin içeriğini, Arap şiirinin biçim ve şekil yönünden geçirdiği devirler bağlamında tasarladığına işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle o, Zeydân'ın, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye* eserinde takip ettiği 'siyasi ve tarihî hadiselere göre edebiyatın dönemlendirilmesi' yönteminden ziyade (bk. *Târîhu âdâb*, c.1, s.9) konjoktürün de etkisiyle şiirin kazanmış olduğu şekilsel ve içeriksel nitelikler bağlamında bir dönemlendirme tercih etmiştir. Aslında gerek Zeydân gibi edebiyatı İslam, Emevî, Abbâsî ve Moğol devri gibi siyasi açıdan dönemlere ayıran araştırmacılardan gerekse bu ayrıma giden araştırmacıları sert bir şekilde tenkit eden Râfiî'den faydalanan müellifin eseri için planladığı yöntem, Zeydân ve Râfiî başta olmak üzere alanda kaleme alınan eserlerdeki yöntemlerin mezcedilmiş hâlidir. Nitekim Zeydân, her ne kadar eserinde doğrudan Câhiliyyûn, Muhadramûn, İslâmiyyûn ve Muhdesûn gibi ayrımlara gitmemiş olsa da siyasi hadiseler bağlamında ele aldığı şairleri, bu sınıflandırmalara dolaylı olarak dâhil etmiştir. Müellif, ileride aktaracağımız üzere Zeydân'ın şairlerle ilgili aktardığı bilgilerden faydalanmış ve yeri geldiğinde bu bilgileri olduğu gibi eserinde aktarmıştır. Edebiyat tarihi eksenli bir eser meydana getirmeyi planlayan müellif, Zeydân'ın eserinden sadece ilgili yerlerden faydalanarak edebiyat tarihini dört döneme (Câhiliyyyûn, Muhadramûn, Muhdesûn ve Asr-ı Hâzır) ayırmıştır. Bunu yaparken de daha çok Râfiî'nin mezkûr eserinden istifade etmiştir.

3 Mecmuu: Toplamı. Münderecat: İçindekiler. Tehzip: Düzeltme.
"Kitabın ikinci basması" ifadesi, eserin ikinci basımının yapılmadığını gösterir. Zira eserin ikinci basımı yapılmış olsaydı müellif burada *'-edecek-, -alarak-'* gibi ileriye dönük anlam taşıyan cümleler kurmayacaktı. Buna göre kitabın giriş kısmında kendisine atıf yaptığımız 1919 tarihli kapağın, eserin ikinci baskısından ziyade ilerleyen satırlarda müellifin de belirttiği üzere eserde eksik bırakılan konuların formalar hâlinde basılmasından sonra hazırlandığı anlaşılmaktadır.

4 İstî'âbı: Kapasite, bir şeyi içermek. Vehle-i ûlâ: İlk başta.

5 Mebâhis: Konular. Derc: Bir şeyi başka bir şeye katmak.
Dikkat edilirse müellif, burada Cahiliye dönemi Arap edebiyatını tam olarak ele almadığını düşündüğü eserin birinci cildine ek (zeyl) mahiyetinde ilave açıklamaların yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak *"... hasıl olmuştur."* ifadesiyle geçmiş zamana mı yoksa gelecek zamana mı işaret ettiği tam olarak tespit edilmiş değildir. Kanaatimizce müellif, söz konusu ifadeyle gelecek zamana işaret etmiş, birinci cildin bazı konularda eklere ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Zira zeyl kelimesiyle kendisine dikkat çektiği ilaveler, eserde bulunmamaktadır. Bu ise, söz konusu açıklamaların eserin ilerleyen tarihlerde ikinci baskısının yapılacağına dikkat çekmek üzere yapıldığını gösterir.

kadar müşkülata tesadüf olunacağını beyana lüzum görmem.[6] Mamafih *Arap Târîh-i Edebiyyât'*ının henüz Türkçeye naklolunmamış olmasına ve bütün nevâkısiyle beraber bu eserin, ilerideki teşebbüsata bir esas olabilmek ihtimaline binaen tab ve temsili pek de fâidesiz addolunamaz.[7] Şu kadar var ki harb-ı hâilin te'sîrât-ı tahribkâranesine maruz kalan matbaalarımızın fıkdân-ı vesâiti yüzünden bu cildin gerek tertip ve gerek esnâ-yı tab'ında vukua gelen sehivler, âheng-i ibâreyi ihlal edecek derecede hâiz-i ehemmiyet olduğu görüldüğünden, hata ve savâb cetveline ve unutulmuş notlara müracaat olunduktan sonra mütalaa buyurulması rica olunur.[8]

Bağdâdî Mehmed Fehmi

[1]

---

6 Hâdisât-ı edebiyye: Edebî olaylar. Edebiyatın yüzyıllar boyunca geçirdiği serüvene atıf yapmıştır. Cami olmak: Bir arada bulundurmak, toplamak. Müşkülat: Güçlükler, zorluklar. Müellif burada eserinde takip ettiği metoda vurgu yapmıştır. *"Nakl ve intihal suretiyle ..."* ifadesinden, onun bazı bilgileri farklı eserlerden naklettiği ve yeri geldiğinde isim belirtmeden doğrudan alıntıladığı anlaşılmaktadır. Müellif, bu aşamaları gerçekleştirirken vaki olan hataları ise peşinen kabul ettiğini, *"... ne kadar müşkülata tesadüf olunacağını beyana lüzum görmem"* ifadesiyle belirtmiştir.

7 Mamafih: Bununla birlikte. Nevâkıs: Eksiklikler.

8 Harb-ı hâil: Korkunç savaş. Te'sîrât-ı tahribkârane: Yıkıcı etkiler. Fıkdân-ı vesâit: Araç-gereç eksikliği. Esnâ-yı tab': Eserin baskısı sırasında. Âheng-i ibâre: Cümlenin akışı, cümledeki kelimelerin dizimiyle oluşan uyumluluk. vb. Savâb: Doğru.
Müellifin işaret ettiği "Hata ve Savâb Cetveli" ile "Unutulmuş Notlar" başlıkları altında aktarılan bilgiler, tarafımızdan eserde bulunduğu yerlere eklenmiştir.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Mukaddime

ZUHÛR-İ İSLÂM'DAN EVVEL ARAPLAR

Arapların Bilâd ve Mevâkii

Cezîretülarap, Asya'nın cenûb-i garbiyesinde vâkidir. Garben Bahr-i Ahmer ve Süveyş Kanalı'na muttasıl Sahrâ-i Tîh; şarken Halîc-i Fâris; cenuben Bahr-i Muhît-i Hindî aksamından olan Bahr-i Umân; şimalen Fırat ve Şam arasında imtidat eden ovalarla muhattır. Mesahası 3.156.558 murabba kilometredir. Nüfusu takriben on-on iki milyondan ibarettir. Cezîretülarap sekiz kısma münkasimdir:[1]

Birincisi: Hicaz kıtasıdır. Hicaz, Bahr-i Ahmer sahilinde Tûr-i Sînâ'nın cenûb-i şarkiyesinde vâkidir. Tihâme ve Necid kıtaları arasında bir hâciz teşkil ettiğinden, *Hicaz* (حِجَاز) tesmiye olunmuştur.[2] Tihâme, Hicaz ve Yemen arasında mahsur bir kıtadır. Mekke-i Mükerreme ile Medîne-i Münevvere bu kısımdandır. Mekke'nin vasatında *Harem* denilen Mescid-i Şerif; mescidin ortasında Hacer-i Esved bulunur. Mekke, Hz. Fahr-i Kâinat Efendimiz'in mahall-i vilâdetleridir.[3] Hz. Resûl-i Ekrem orada büyüdüler ve orada makâm-ı nübüvveti ihraz buyurdular. Mekke'ye *Bekke* dahi denilir. Diğer bir rivayete nazaran Bekke, Mekke'nin dâhiline denilir. Bu arz-ı mübârekenin Mekke[4] ile vech-i [3] tesmiyesi, orada halkın izdihamından münbais ol-

---

1 Cezîretülarap: Arap yarımadası. Cenûb-i garbiye: Güneybatı. Bahr-i Ahmer: Kızıl Deniz. Sahra-i Tîh: Tih Çölü. Halîc-i Fâris: Basra Körfezi. Bahr-i Muhît-i Hindî: Hint Okyanusu. Mesaha: Yüz ölçümü. Murabba: Kare. Bu durumda "murabba kilometre" ifadesinin, kilometrekare anlamında olduğu anlaşılır. Münkasim: Kısımlara ayrılmış.
Arap coğrafcıları, Arap yarımadasını beş kısma ayırırlar. Edebiyatçılar da eserlerinde bu beş kısmı esas alırlar. Ancak müellif, yaygın olan bu tasnif yerine Galâyînî'nin eserinde aktardığı tasnife yer vermiştir. Aslında pasajın başındaki "Cezîretülarap" ifadesinden başlamak üzere sonraki başlığa kadarki -Fîrûzâbâdî'den alıntılanan bilgi dışında- açıklamaların kahir ekseriyeti Galâyînî'ye aittir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa el-Galâyînî, *Ricâlü'l-Muallakâti'l-'aşr: kitâbu edeb ve târîh ve luga,* Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1998, s.7-10; Arap yarımadasının beş kısma ayrılması hakkında bk. Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab,* thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hevâlî, San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1410/1990, s.85.

2 Hâciz: Engel, sınır. Hicaz isminin, engel ve sınır manasındaki hâciz kelimesinden alındığına dikkat çekmiştir.

3 Fahr-i Kâinat: Kâinatın kendisiyle övündüğü, dünyanın övünç kaynağı olan kişi. Mahall-i vilâdet: Doğum yeri.

4 Galâyînî'den aktarılan bu cümledeki Mekke kelimesi Bekke olarak anlaşılmalıdır. Açıklama için sonraki dipnota bk.

muştur.[5] Mekke'ye *Ümmülkurâ* dahi ıtlak olunur. Eskiden *el-Bâs* ve *el-Bâse* ve *el-Basâse* denilirdi.

Fîrûzâbâdî'nin *Besâir'*deki[6] izahatına göre bu arz-ı mukaddesenin *Mekke* ile tesmiyesine beş vecih vardır: Ya nakṣ (نَقْص) manasından me'hûzdur, gü-

---

[5] Münbais olmak: -den dolayı, -den ötürü, sebebiyle.
Galâyînî'den aktardığı bilgilerde müellif, Bekke yazması gereken yerde muhtemelen sehven Mekke kelimesini yazmıştır. Nitekim Galâyînî, Mekke'nin ismi hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

... وَتُسَمَّى (أَيْضًا) بَكَّةَ وَقِيلَ: إِنَّ بَكَّةَ هُوَ بَطْنُ مَكَّةَ. وَسُمِّيَ بِهٰذَا لِازْدِحَامِ النَّاسِ فِيهِ...

- … Mekke, Bekke olarak da isimlendirilir. Bir görüşe göre Bekke, Mekke'nin vadisi, yani iç kısmıdır. İçinde insanların kalabalıklaşmasından ötürü bu vadiye Bekke denilmiştir.

Açıklamalardan anlaşıldığı üzere Galâyînî, Bekke vadisine atıf yapmıştır. Zira سُمِّيَ meçhul fiilinin nâib-i fâili, Bekke'nin açılımı olan هُوَ بَطْنُ cümlesine raci هُوَ zamiridir. Burada Mekke kastedilmiş olsaydı fiilin, سُمِّيَتْ şeklinde gelmesi gerekirdi. Aynı şekilde فِيهِ'deki zamir de müzekker olan هُوَ بَطْنُ ifadesine racidir. Şu hâlde anlaşılıyor ki müellifin, "Bu arz-ı mübârekenin Mekke ile vech-i tesmiyesi" ifadesindeki Mekke kelimesi sehven yazılmıştır. Galâyînî'nin açıklaması için bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.8; bu açıklamalar, müellifin Galayînî'den doğrudan iktibasta bulunması dolayısıyla yapılmıştır. Bu bakımdan müellifin, "Bu arz-ı mübârekenin Mekke ile vech-i tesmiyesi" ifadesinin doğru ya da yanlış olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Zira Mekke isminin hangi kelimelerden türediği hususunda farklı görüşler vardır. Bunlardan bir tanesi de kaynaklardaki şu görüştür:

... يُقَالُ سُمِّيَتْ مَكَّةَ لِازْدِحَامِ النَّاسِ فِيهَا.

- Bir rivayete göre Mekke olarak isimlendirilmesinin sebebi, içinde insanların kalabalıklaşması dolayısıyladır.

Bu açıklamalardan yola çıkarak ilk başta müellifin aktardığı açıklamada isabet ettiği düşünülebilir. Ancak önceki iktibaslarından hareketle onun, mezkûr açıklamayı asıl kaynaklardan aktarmadığı anlaşılır. Daha önce belirttiğimiz üzere müellif, pasajın başından "Fîrûzâbâdî'nin" ile başlayan paragrafa kadar yer verdiği açıklamaların büyük bir kısmını Galayînî'den alıntılamıştır. Yaptığımız açıklamalarda "sehven" kelimesine yer vermemizin sebebi de Galayînî'den iktibasta bulunduğu hâlde Bekke'yi Mekke olarak yazmış olmasının ihtimal dâhilinde olmasından kaynaklıdır. Diğer bir ihtimal ise, müellifin Galâyînî'nin aktardığı bilgiyi -yani Bekke kelimesini- başka kaynaklara müracaat ederek Mekke olarak yazmış olmasıdır. Bekke yerine Mekke'yi aktaran kaynak için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977, c.5, s.182.

[6] Müellif, burada *el-Kâmûsü'l-muhît* sözlüğünün sahibi Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-ʿazîz* isimli tefsirine atıf yapmıştır. Eser, Muhammed Ali en-Neccâr tarafından 1963-1970 yılları arasında altı cilt hâlinde neşredilmiştir. Açıklamalar için bk. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-ʿazîz,* thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1412/1992, c.4, s.515.

nahları tenkis ettiği için;[7] yahut ihlâk'tan (إِهْلَاك), erbâb-ı zulüm ve cevri mahvettiği için;[8] yoksa maş'dan (مَصّ) (emmek) suyu az olduğu için; dördüncüsü cezb (جَذْب) manasından, halkı kendisine celbettiği için; beşincisi uçmak manasından, günahları uçurduğu için. Bu manaların kâffesi, el-mekk (الْمَكّ) ve el-Mükâke'den (الْمُكَاكَة) istihraç olunmuştur.[9]

Medîne-i Münevvere'ye de *Yesrib* denilir. Sâm b. Nûh'un evladından şu arz-ı mübârekede ilk ikamet edenin ismidir.[10] Medîne-i Münevvere, Hz. Peygamber'in dâr-ı hicreti ve cevelangâhı zafer ve nusretidir ve merkad-ı mübâreklerini muhtevidir.[11] Gerek Mekke-i Mükerreme ve gerek Medîne-i Münevvere'nin birer haremi vardır; onların hududu kütüb-i fıkhiyyede münderiçtir. Tihâme, kıta-i Hicâziyye'den mâduddur.

İkincisi: Yemen kıtasıdır. Yemen, Hicaz'ın cenubunda vâkidir. Asîr, Yemen'in şimalindedir. Yemen'de birçok mevâki'i meşhûre vardır: Muhâ, Hadîde, Aden, Sebe', Me'rib, San'a bu cümledendir. Bu kıta, Kâbe'nin sağ tarafında vâki olmasından dolayı *Yemen* (يَمَن) ile tesmiye olunmuştur.

Üçüncüsü: Hadramut'tur. Hadramut, Bahr-i Muhît-i Hindî sahilinde, Yemen'in şarkındadır.

Dördüncüsü: Hadramut'un şarkında kâin Mehre kıtasıdır.[12]

Beşincisi: Uman'dır ki şimalen Halîc-i Fâris'e; şarken ve cenuben Bahr-i Muhît-i Hindî'ye muttasıldır.

Altıncısı: Ahsâ kıtasıdır. Halîc-i Fârîs'te bulunan Cezâir-i Bahreyn bu kıtaya mücavirdir. [4]

Yedincisi: Necid kıtasıdır. Necid kıtasının arazisi mürtefidir.[13] Onun için bu nam ile tevsîm edilmiştir.[14] Necid, cezirenin vasatında olup Hicaz, Ahsâ, Şam ovaları ve Yemâme iklimi arasındadır.[15] Necid kıtası, şimalen Şam; şarken Irak; garben Hicaz ve cenuben Yemâme kıtasıyla mahduttur. Necid

---

7 Me'hûz: Alınan şey. Tenkıs: Azaltmak.

8 Cevr: Zulüm, haksızlık.

9 Kâffe: Tümü.

10 Yani Yesrib ismi, Medine topraklarına ilk yerleşen kişinin ismidir. Bu kişi, Nuh'un (a.s.) oğlu Sâm'ın neslindendir (Yesrib b. Vâil b. Kâyine).

11 Cevelangâhı zafer: Zafer yeri. Merkad: Mezar, kabir.

12 Kâin: Yer alan, bulunan.

13 Mürtefi: Yüksek.

14 Tevsîm edilmek: İsimlendirilmek. Müellif, Necid (نَجْد) bölgesinin isminin anlamına atıf yapmıştır. Buna göre نَجْد, ovalardaki düzlük yerlere kıyasla yüksek kısımlara ve platolara denilir. Ayrıntılı bilgi için bk: İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Bs., 1414, c.3, s.413-415.

15 "Cezirenin vasatı" ifadesinden kasıt Orta Arabistan'dır.

kıtasının arazisi bütün bilâd-ı Arabiyye'nin arazisine faiktir.[16] Necid kıtasında *el-Âliye* denilen yer mevcuttur. el-Âliye, Küleyb b. Vâil b. Rebîa'nın zîr-i idâresindeydi.[17] Bu kıtanın üzerindeki hâkimiyeti onun katlini müstelzim oldu.[18] Harbü'l-Besûs bundan tevellüt etti. Bu muharebe, kırk sene devam etmiş ve darbımesel hükmüne girmiştir; "أَشْأَمُ مِن حَرْبِ البَسُوسِ" derler.[19]

Bu kıtada Akâd (عَكَّاد) denilen bir dağ mevcuttur ki lisân-ı Arabî, bu dağda fesahat ve belagatini muhafaza etmişti. Akâd -سَحَاب vezninde- ahalisi, gurebânın üç günden ziyade ikametlerine müsaade etmezlerdi. Bu da şîve-i lisânın, ecânibin ihtilatıyla bozulmaktan muhafazası emrindeki şiddet-i itinâlarındandır.[20] Yemâme, Necid kıtasının cenubundadır.

Sekizincisi: Ahkâf iklimidir. Bu kıtanın arazisi munhafiḍdir.[21] Uman'ın cenûb-i garbiyesinde kâindir. Bu kıta, cebâbireden Âd kavmi tarafından imar edilmişti.[22] Âd kavmi, kum fırtınasıyla mahv ve nâbûd olmuşlardır.[23] Yemâme, cenuben Necid kıtası; şarken Ahsâ; garben Hicaz ile mahdut ve Necid ile Yemen arasında vâkidir. Yemâme'ye *Arûz* dahi denilir; zira Necid ve Yemen güzergâhına maruzdur.[24]

---

16 Faik: Üstün, yüksek, daha iyi. Necid topraklarının verimli ve güzel olduğunu ifade etmiştir.

17 Zîr: Altında. Zîr-i idâre: Yönetimi altında.

18 Müstelzim oldu: Gerekli kıldı, yol açtı.

19 "*Besûs savaşından daha uğursuz.*" Besûs savaşı, Cahiliye döneminde meydana gelen Eyyâmü'l-Arab'ın en önemli savaşlarındandır. *Eyyâmü'l-Arab,* Cahiliye ve İslami dönemlerde Arap kabileleri arasında vuku bulan savaşları ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Bu savaşlar, meydana geldiği yere ve savaşın vukuuna götüren sebeplere binaen isimlendirilmiştir. Örneğin Harbü'l-Besûs, ileride müellifin de açıklayacağı üzere Besûs adında bir kadının tahrikleri sonucu alevlenen savaştır. Harbü'l-Besûs, savaşın genel adı olmuş; uzun bir zaman dilimine yayılan bu savaşta aralıklarla yapılan çarpışmalar ise *eyyâm* olarak ifade edilmiştir. Yevmü Vâridât, Yevmü'z-Zenâib gibi. Eyyâmü'l-Arab, Arap edebiyatının gelişmesine ve şiir esaslı ürünlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunması yönüyle oldukça önemlidir. Müellif, eserinde Eyyâmü'l-Arab'a daha çok *Eyyâmü meşhûre* şeklinde atıfta bulunmuştur.

20 Şiddet-i itinâ: Çok dikkat etmek, fazla özen göstermek. Müellif, Yemen'deki Akâd dağı ahalisinin, yabancılarla uzun süre oturup kalkmadığını ve misafirleri sadece üç gün ağırladığını ifade etmiştir. Yabancılardan uzak bir hayat yaşamaları dolayısıyla Akâd dağı ahalisinin konuştuğu Arapça, uzun yıllar fasih ve beliğ kalmıştır. Müellif, bu bilgilerin ilk kısımlarını Galâyînî'den, son kısımlarını ise Râfiî'den almıştır. bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.9; Râfiî, *Târîh,* c.1, s.211.

21 Munhafiḍ: Alçak.

22 Cebâbire: Zorbalar, halkı zorlayan ve insanlara baskı yapan kişiler.

23 Mahv ve nâbûd olmak: Yerle bir olmak, yok olmak.

24 Yani Yemâme, Necid ve Yemen arasında bulunduğu için kendisine 'araya giren, ârız olan' anlamında Arûz (عَرُوض) denilmiştir.

Tihâme (تِهَامَة), - تـ’nin kesriyle- Yemen’in cenubunda, Hicaz’ın şimalindedir. Ahsâ kıtası, Uman’ın Haliç sahili üzerinde olup Basra’ya kadar imtidat eder.[25] Bahreyn dahi tesmiye olunur. Ahsâ ve Katîf, mevâki‘i meşhûresindendir.[26]

Arapların Ensâb ve Tabakâtı

Araplar, üç tabakadan ibarettirler: Birincisi, *el-Âribetü’l-ûlâ* yahut *el-Arabü’l-‘arbâ’; el-Bâide* dahi denilir. Bunlar, halis olan Arab-ı evvelîn’dir.[27] [5] Mazilerinin uzaklığı hasebiyle bunlara ait ahbâr ve tafsilat mefkuttur. Bunlar, birtakım şuûb ve kabâile münkasim olup İrem b. Sâm b. Nûh evladındandılar.[28] Dokuz kabiledir: Âd, Semûd, Emîm,[29] Ubeyl, Tasm, Cedîs, ‘İmlîk, Cürhümü’l-ûlâ ve Vebâr. Hz. Fahr-i Kâinat’ın cedd-i muazzamları bulunan Hz. İsmâil, bunlardan Arapçayı öğrendi.[30] Hz. Nûh kavminden sonra bunlar en kadim kavimlerdir. Kuvvet, mekânet ve satvet itibarıyla ihrâz-ı tefevvuk etmişlerdi.[31] Bâbil’den Cezîretülarab’a intikal ettiler. Muhaceretlerinin sebebi, evlâd-ı Hâm’ın rekabetidir. Bu taifelerin her birine mahsus hükümdarlar, kâşaneler vardı.[32] Satvet ve sâmânları, Ya‘rub b. Kahtân’a mağlubiyetleri tarihine kadar devam etti.[33] Meskenleri Cezîretülarap’ta Yemâme cihetindeydi.[34]

İkinci tabakaya *el-Arabü’l-‘âribatü’s-sâniye* yahut *el-Arabü’l-mütearribe* [denir]. Bunlar Cürhüm b. Kahtân b. Âbir’in evladındandırlar. Âbir, Hz. Hûd’dur. Hicaz’da sakindiler. Bunlara *el-Arabü’l-Yemâniyye* dahi denilir. Zira evvelce Yemen’de sakindiler. Benû Sebe’ bunlardandırlar. Sebe’in asıl ismi Abdüşems. Gazvelerde ve seby ve fetk etmek hususunda pek ileri gittiklerin-

---

25 İmtidat etmek: Uzanmak.

26 Mevâki‘: Yerler.

27 Müellif bu bilgileri, hocası Âlûsî’nin *Bulûgu’l-ereb* (c.1, s.9), Râfiî’nin *Târîh* (c.1, s.39 vd.) ve Galâyînî’nin *el-Mullakâtü’l-‘aşr* (s.11) adlı eserlerinden iktibas etmiştir. Ancak ifadeleri üzerinde durulduğunda Râfiî ve Galâyînî’nin aktardığı bilgilerden daha çok etkilendiği söylenebilir. Zira Âlûsî, Arapların tabakatı hakkında İbn Haldûn’un *el-İber* adlı eserinden faydalandığını belirterek onun aktardığı dört tabakayı özetlemiştir. Râfiî ise bazı tarihçilerin Arapları dört tabakaya (bâide, bâkiye ve bâkiye’nin iki kısmı olan el-müsta‘ribe ile et-tâbi‘e), diğer bazılarının da üç tabakaya ayırdığını (bâide, ‘âribe ve müsta‘ribe) ifade etmiştir. Galâyînî ise müellifin açıklamalarında görüldüğü gibi doğrudan konuya geçiş yapmış ve Arapların üç tabakaya ayrıldığını belirtmiştir.

28 Şuûb (شُعُوب): Şa‘b (شَعْب) kelimesinin çoğulu olup halk/ulus anlamındadır. Kabâil: Kabile kelimesinin çoğuludur. Münkasim: Kısımlara ayrılmış, bölünmüş.

29 Ümeym (أُمَيْم) şeklinde de okunabilir.

30 Cedd: Dede/ata.

31 İhrâz-ı tefevvuk: Üstünlük elde etmek, kazanım sağlamak.

32 Kâşane: Büyük, süslü ev.

33 Satvet: Güç. Sâmân: Kuvvet-hâkimiyet.

34 Müellif, bu bilgileri Galâyînî’den almıştır. bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü’l-‘aşr,* s.11.

den Sebe' namıyla tevsîm olundular.[35] Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'dır. Sebe'in birçok evladı vardı; Himyer ve Kehlân, o cümledendirler. Yemen'in bütün kabâili ile mülûk-i Tebâbia, Sebe' evladından tevellüt etmişlerdir; yalnız İmrân ile biraderi, Âmir b. Hârise b. İmruülkays'tan zuhur etmişlerdir.

Arab-ı mütearribe, medeniyet ve hadârata meyyaldiler. Şehirlerde ikamet edip vilayetler tesis ettiler. el-Menâzire denilen Hîre hükümdarları ve Gassâniyyûn diye yâd olunan Şam padişahları bu tabakadandılar.[36]

Son zamanlarda el-Arabü'l-mütearribe, kardeşleri bulunan birinci tabakaya yani el-Âribetü'l-ûlâ tabakasından olan Araplara muasırdılar. Onlara her vecihle muvâlât ve samimiyet gösterirlerdi.[37] Vakta ki onların satvet ve sâmânları inkıraza [6] yüz tuttu; el-Arabü'l-mütearribe tabakası neşvünema buldular, nüfusça çoğaldılar, her tarafa yayıldılar; kuvvet ve satvet peyda ederek onların yerine kaim oldular ve zimâm-ı idâreyi ele aldılar, münkariz olan bir şevketi ihya ettiler.[38] Bu, târîh-i mîlâdîden takriben sekiz asır evvel bir zamana müsadif oluyor.

Kahtân b. Âbir, Yemen'i teshir edip orada icrâ-yı hükümrânî eden ilk padişahtı.[39] Kahtân, Arapçayla ilk tekellüm eden zattır. Başka bir rivayete nazaran Arab-ı mütearribe'den ilk Arapça tekellüm eden Kahtân'ın oğlu Ya'rub'dur. Gerek Kahtân ve gerek oğlu Ya'rub, Arapçayı el-Âribetü'l-ûlâ tabakasından bulunan Araplarla temas ettikleri vakit öğrenmişlerdir.[40]

Ya'rub, Yemen'de bulunan Âd kavmine ve Hicaz'da bulunan Amâlika'ya galip gelerek kardeşlerini umûr-i mühimmede istihdam eyledi.[41] Cürhüm'ü Hicaz kıtasının ve Âd b. Kahtân'ı Şihr kıtasının ve Umân b. Kahtân'ı da Uman kıtasının valiliğine tayin etti. شِحْر, (Şihr) -şîn'in fethi veya kesriyle- Uman ile Aden arasında vâki bir sahildir ve bir vilâyet-i mahsûsadır.[42]

Hadâret ve medeniyetle iştihar eden Yemen hükümdarları Tebâbia,[43] Ya'rub b. Kahtân'ın neslindendirler. Bunların idareleri zamanında Seyl-i

---

35 Seby: Savaşta bir kimseyi esir almak. سَبَى (sebâ) fiilinden türemiştir. Fetk: Yarmak, yarılmak. Burada karşı tarafa zarar vermek anlamında kullanılmıştır.

36 Müellifin Hûd'un (a.s.) neslinden geldiklerini söylediği, daha önceleri Yemen'de sâkin olan ve büyük krallıklar kuran Sebe', Himyer ve Tebâbia hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-Himyerî, *Mülûkü Himyer ve akyâlü'l-Yemen ve şerhuhâ el-müsemmâ Hulâsatü's-sîre el-câmiʿa li-ʿacâʾibi ahbâri'l-mülûki't-tebâbiʿa,* (thk. es-Seyyid Ali b. İsmâil el-Müeyyed-İsmâil b. Ahmed el-Cerâfî), Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 2. Bs., 1975, s.1 vd. (dirâse kısmından sonra).

37 Muvâlât: Dostluk.

38 İnkıraz: Tükenmek. Neşvünema: Gelişmek, büyümek. Zimâm-ı idâre: Yönetim.

39 Teshir etmek: Ele geçirmek, zaptetmek. İcrâ-yı hükümrânî: Yönetmek.

40 Bu açıklamalar Galâyînî'den alınmıştır. bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.12.

41 Umûr-i mühimme: Önemli işler.

42 Vilâyet-i mahsûsa: Özel vilayet, bölge.

43 İştihâr etmek: Ünlenmek. Tebâbia (التَّبَابِعَة), Yemen'de hüküm süren krallara verilen lakaptı.

Arim hasıl oldu. O sel ki Yemen'i su altında bıraktı ve sekenesini dağıttı ve onları taifelere tefrik etti. Bu hadise, târîh-i mîlâdîden 130 sene evvel vuku bulmuştur. Âl-i Gassân bu taifelerden biridir. el-Gasâsine dahi tesmiye olunurlar. Bunlar, Şam'da Romanlar tarafından nasbedilmiş hükümdarlardır.[44] Biri de Âlü'l-Münzir ki el-Menâzire dahi tesmiye olunurlar. Bunlar da Farslar tarafından Hîre'de icrâ-yı hükümrânî ederlerdi.[45]

Üçüncü tabaka el-Arabü'l-müsta'ribe'dir, yani Araplara tabi olan [7] akvam. Fahr-i Kâinat Efendimiz bu kavimdendirler. Bu tabaka Araplarına *el-Adnâniyyûn* denilir, Adnân'a mensup oldukları için.[46] Bunlar evlâd-ı İsmâil'den ilk şöhret bulan kavimdir. Bunların *müsta'ribe* ile tesmiye olunmalarının sebebi ise, pederleri bulunan İsmâil b. Halîl aleyhimesselâmın Arap olmamasından ileri gelmiştir. İsmâil, pederi Halîl ve valideleri Hâcer ile beraber Mekke'ye geldiler. İsmâil, Cürhüm kabilesinin reisi bulunan Mudâd'ın kızıyla evlendi ve Arapça tekellüm etmeye başladı, asıl lisanı İbrânî idi.[47]

Adnân'dan büyük bir nesil hasıl oldu. Bu nesil, birçok kabâile münkasimdi. Bazıları çadır altında, çöllerde ihtiyâr-i ikâmet etmiş bedevilerdiler ki bunlara *a'râb* denilir.[48] Badiye-nişin olan her kavme *a'râb* namı verilir, Araplardan olmasa bile.[49] A'râb'ın (أَعْرَاب) müfredi, a'râbî (أَعْرَابِي). Bunlar deve ve koyun etiyle, sütüyle tagaddi ederler; su ve tarla arkasından koşarak yerden yere muhaceret ederlerdi.[50] Adnân kabâilinden bir kısım da Mekke, Medine, Cidde gibi şehirlerde ikamet ederlerdi. Bunlara *Arap* denilirdi. Bunlar ise, hariçten hiçbir kuvvete mahkum olmak istemezlerdi.[51]

---

44 "Romanlar" ifadesinden kastı Romalılardır.

45 1./7. yüzyılın başlarında Arap yarımadasında iki büyük siyasi merkez vardı. Bunlardan biri Sâsânî yönetimine bağlı olmakla birlikte uzun yıllar Lahmîler'in idaresi altında kalan ve 600'lü yılların başında doğrudan Sâsânî'ye bağlanan Irak'ın Hîre kentiydi. Diğeri ise Roma İmparatorluğuna bağlı olan Şam bölgesinin hâkimi Gassânîler'di. Lahmîler'in etkisi İslamiyet'ten önce zayıflayarak ortadan kalktı. Gassânî hanedanlığı ise genişleyen İslami fetihler sonucu yıkıldı. Müellifin, Lahmî hanedanlığını Menâzire olarak isimlendirmesinin sebebi hanedanlıkta Münzir ismini taşıyan birçok yöneticinin bulunması dolayısıyladır.

46 Adnân, müellifin de dikkat çektiği üzere Arab-ı mütearribe veya Arab-ı müsta'ribe denilen Adnânîler'in atası Adnân b. Üded'dir. İslam kaynakları Adnân'ın Hz. İbrâhim'in (a.s.) oğlu Hz. İsmâil'in (a.s.) soyundan geldiği konusunda müttefiktir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s.a.s.) de soyu Adnân'a uzanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, *"Adnân",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988, c.1, s.391-392.

47 Müsta'rib (مُسْتَعْرِب), sonradan Araplaşan kimse anlamındadır. Müellif, Hz. İsmâil'in (a.s.) Arap olmadığına, ancak Arapların arasına karışarak Araplaştığına dikkat çekmiştir.

48 İhtiyâr-ı ikâmet: Bir yerde ikamet etmeyi tercih etmek.

49 Badiye-nişin: Çölde/sahrada ikamet eden ve bu bölgenin sakinleri hâline gelen kişiler.

50 Tagaddi: Beslenmek. Muhaceret: Göç etmek.

51 Müellif, söz konusu şehirdeki Arapların, kimsenin yönetimi altına girmek ve başkaları tarafından yönetilmek istemediklerini ifade etmiştir. Dikkat edilirse müellifin sıraladığı Mekke, Medine ve Cidde şehirleri, İslamiyet'in geldiği dönemde Sâsânîler ile Habeşli-

Adnân'dan Mead, Mead'dan da Nizâr tevellüt etti. Nizâr'dan dört kabile şöhret buldu: İyâd, Enmâr, Rebîa ve Mudar… Benû Mudar, Hicaz'da nüfusça ekseriyete maliktiler ve binaenaleyh galibiyeti ihraz ve Harem-i Şerîf'in riyasetini kendilerine hasretmişlerdi. Bunlardan Kinâne ve ondan sonra da Kureyş kabileleri kesb-i iştihâr ettiler.[52] Hz. Resûl-i Ekrem, Kureyş kabilesindendirler. Kureyş kabilesi, altıncı asr-ı mîlâdîde şerâfet ve ulüvv-i himmet itibarıyla yüksek bir mevki ihraz etmişti. Beyt-i Harâm'ın riyaseti de Kureyş'in vedâ'atine intikal etti.[53] Kureyş kabilesi, bütün Arap kabâili üzerine bir hakk-ı hâkimiyet temin etmiş ve her şey onların istişarelerine vabeste idi.[54] [8]

Kureyş kabilesinden de hakk-ı rüchân,[55] Benî Lüey aşiretine aitti. Benî Lüey'in büyüğü de Kusay'dı. Kusay'ın onlara riyaset etmesinin sebebi, şerâfetçe, servet ve sâmânca ve evlat ve akrabaca ihrâz-ı tefevvuk etmesidir. Kusay, Kâbe riyasetini târîh-i mîlâdînin 440'ıncı senesinde deruhte etti. Kusay'dan Benû Abdimenâf hasıl oldu. Onların da idareleri Hâşim'in yedine ve ondan sonra oğlu el-Muttalib ve daha sonra biraderi Abdülmuttalib'e tevdi edilmişti.[56] Abdülmuttalib, Hz. Peygamber'in ceddidir.

İslamiyet'in târîh-i medeniyeti iptidasından bu güne kadar neşet etmekte olan Araplar ise bir beşinci tabaka teşkil ediyorlar. Bunların gerek müruruzaman ve gerek akvâm-ı sâire ile vuku bulan temasları vasıtasıyla lisanlarının şivesi bozuldu ve zamân-ı Câhiliyye ve İslam'daki mevki ve itibarları birtakım devirler geçirerek nihayet münkariz oldu.[57] Bunlar da birçok kabâil teşkil ederler; cümlesi hayme-nişindirler, daima çöllerde mukimdirler.[58] En meşhurları Anze, Sahr, ve Sibâ'a kabileleridir.[59]

Zuhûr-i İslâm'ı müteakip Araplar fevç fevç şehirlere gelerek Şam, Mısır ve Mağrip ahalisiyle ihtilat ettiler ve daha sonra bu vilayetlerde Arapça tekellüm eden herkes Arap addolunmaya başladı.

---

ler'in etkisi altında olan Yemen, Sâsânîler'in yönetimine tabi Hîre ya da Romalıların talimatlarıyla hareket eden Şam gibi Arap bölgelerinin aksine hiçbir yönetime bağlı değildi.

52 Kesb-i iştihâr: Şöhret kazanmak.

53 Vedâ'at: Korunmak üzere bırakılan şey, emanet.

54 Vabeste: Bağlı.

55 Hakk-ı rüchân ya da rüçhan hakkı: Kendisinden sonra gelen haklara nispetle önceliği olan hak.

56 Tevdi edilmek: Emanet edilmek, bir şeyin muhafaza edilmesi için birinin yanında bırakılması.

57 Müruruzaman: Zamanın geçmesi, zaman aşımı. Akvâm-ı sâire: Diğer kavimler.

58 Hayme-nişin: Çadırda ikamet eden. Mukim: Bir yerde ikamet eden; أَقَامَ fiilinden türemiş ism-i fâil.

59 Müellif, bu açıklamaları Galâyînî'den aktarmıştır. Galâyînî, farklı milletlerle karşılaşmalarıyla ve zamanın geçmesiyle beraber Arapçaları bozulan bu Arapları el-müs'taceme -الْمُسْتَعْجَمَة- (acemleşmiş, yabancılaşmış) olarak tarif etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.14.

ZUHÛR-İ İSLÂM'DAN EVVEL BİLÂD-I ARABİYYE

Zuhûr-i İslâm'dan evvel bilâd-ı Arabiyye, büyük ve vâsi hükümetlerle küçük ve muhtasar hâkimiyetlere münkasimdi. Büyük hükümetler üçtür:[1]

Birincisi Yemen hükümetidir ki onun makarrı San'a'dır.[2] Yemen'de ilk önce icrâ-yı hükümrânî eden Kahtân b. Âbir'dir. Âbir ise, bazı rivayetlere nazaran Hûd aleyhisselâmdır. Kahtân'a yirmi sekiz padişah halef olmuştur. Onlardan [9] idâre-i hükûmet, ikinci tabakaya intikal etti. Bunlardan en evvel, Tubba'ü'l-Evvel b. el-Akran, idâre-i hükûmeti ele almış ve onu da yirmi hükümdar sırayla takip etmiştir. Sonuncu padişah, Zûceden el-Himyerî idi. Buna Habeşistan hükümdarı Necâşî'nin ordu kumandanı Erbât tagallüp ederek 529'uncu sene-i mîlâdiyyesinde Zûceden el-Himyerî'nin mülkünü istila ve Habeşistan'a ilhak eyledi.[3] Erbât ise, żu'afânın hakkını tanımaz ve onları daima tekâlîf-i şâḳḳa altında bulundururdu.[4] Bu muameleden bizar olan żu'afâ ve biçaregân, ordu kumandanlarından Ebrehe'ye iltica ettiler.[5] Ebrehe bunları himaye eyledi. Erbât ile muharebe ederek onu katletti ve yerine kaim oldu. Vefatından sonra oğlu Yeksûm ve ondan sonra biraderi Mesrûk, zimâm-ı idâreyi ele aldılar. Bir müddet sonra Kisrâ Enûşirvân'ın muavenetiyle Seyf b. Zîyezen, makâm-ı hükûmeti ihraz eyledi. Yemen kıtası, 634'üncü sene-i mîlâdiyyesine kadar bunun zîr-i idâresinde kaldı. Bu tarihte Yemen, Müslümanlar tarafından fethedilerek valiliğine Bâzân tayin olundu. Bâzân, ahd-i Risâletpenâhî'de nûr-u İslâm ile tenevvür etmişti.

İkincisi, Irak padişahlarıdır. Bunların makarr-ı hükûmetleri Hîre idi. Bu şehir, Kûfe kurbunda vâkidir. Bunlar, mülûk-i ekâsire tarafından Irak Arapları üzerine icrâ-yı hâkimiyet ederlerdi. Hîre'de ilk padişah, Mâlik b. Fehm. Bunun nesebi Kahtân'a müntehidir.[6] Sonra kardeşi Amr b. Fehm, sonra biraderzadesi Cezîme b. Mâlik b. Fehm. Bunlar 26 padişah teşkil ederler. İslam'ın fethi akabinde Hâlid b. Velîd hazretleri, idareyi sonuncu padişahları bulunan el-Münzir b. Nu'mân'dan nezeyledi.[7]

Üçüncüsü, el-Gasâsine yâd olunan ailedir. Bunlar Şam'da icrâ-yı hükümrânî ederlerdi. 32 padişah teşkil ederler. Rum hükümdarları tarafından [10]

---

1 Müellif, bu açıklamaları Galâyînî'den aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.16 vd.

2 Makarr: Merkez demektir. İleride sıkça makarr-ı hükûmet tamlaması gelecektir. Bu ise yönetim merkezi, başkent anlamındadır.

3 Tagallüp etmek: Üstün gelmek, yenmek. Müellifin aktardığı Erbât, kaynaklarda daha çok Eryât olarak geçer.

4 Żu'afâ: Güçsüzler. Tekâlîf-i şâḳḳa: Zor, altından kalkılamayan yükümlülükler.

5 Bizar: Bezmiş, usanmış. Biçaregân: Çaresizler.

6 Müntehi: Burada 'son bulmak' anlamından ziyade 'ulaşmak, varmak' anlamındadır. Mâlik b. Fehm'in soyunun Kahtân'a ulaştığını belirtmiştir.

7 Nezetmek: Koparmak, çekip almak.

Şam kıtasına nasbolunurlardı. Birincileri Cefne b. Amr b. Sa'lebe; sonuncuları Cebele b. el-Eyhem. Cebele, Hz. Ömer'in zamân-ı hilâfetinde 16'ncı sene-i hicriyyesinde Dîn-i İslâm'ı kabul etmişti.[8]

Cebele b. el-Eyhem

Bu senede Hz. Ömer'in Hacc-ı Şerîf seferi vuku bulmuştu.[9] Cebele de maiyetindeydi. Esnâ-yı tavâfta Fezâre kabilesinden biri Cebele'nin entarisine bastı. Cebele hiddetlenerek ona bir tokat attı. Fezârî, Hz. Ömer'e onu şikayet etti. Hz. Ömer, Fezârî'ye tarziye verilmesi ve verilmediği takdirde Fezârî tarafından ona mukâbele-i bilmisil edileceği Cebele'ye ihtar ettiler.[10] Bunun üzerine Hz. Ömer ile Cebele arasında ber vech-i âti muhavere cereyan etti:[11]

Cebele: Bu hükme ben nasıl muvafakat edebilirim ki? Ben bir padişahım, o ise âhâd-ı nâstan!?

Ömer: İslamiyet, ikinizi hukukça müsavi kıldı. Bugün bir padişah ile bir fert arasında hukuk noktainazarından fark yoktur.

Cebele: Öyleyse ben tanassur ederim.[12]

Ömer: Tanassur edersen kafanı keserim.

Cebele: Bu gece bana müsaade et düşüneyim.

Hz. Ömer, Cebele'ye mühlet verir. Gece olunca Cebele, etbâ'ından beş yüz kişilik bir kuvvetle Şam'a ve oradan İstanbul'a firar etti. Cebele etbâ'ıyla beraber irtidat etti. Herakl de bunlara fevkalade hürmet ve riayet gösterdi; fakat Cebele, ahiren izhâr-ı nedâmet etmiş ve şu beyitleri söylemiştir.[13]

تَنَصَّرَتِ الأَشْرافُ مِنْ عارِ لَطْمَةٍ　　وَمَا كَانَ فِيهَا لَوْ صَبَرْتُ لَهَا ضَرَرْ

تَكَنَّفَنِي فِيهَا لَجَاجٌ وَنَخْوَةٌ [١١]　　وَبِعْتُ لَهَا العَيْنَ الصَّحِيحَةَ بِالْعَوَرْ

فَيَا لَيْتَ أُمِّي لَمْ تَلِدْنِي وَلَيْتَنِي　　رَجَعْتُ إِلَى القَوْلِ الَّذِي قَالَه عُمَرْ

Tercümesi: "Bir tokatın şenaatinden eşraf tanassur etti. Hâlbuki sabretmiş olsaydım bunun hiçbir ziyanı bana dokunmayacaktı. Gurur ve inadıma mağlup oldum ve binaenaleyh sağlam bir gözü, sakat bir göz ile değiştirdim. Keşke validem beni doğurmasaydı, keşke Ömer'in sözünü kabul edeydim!"

8 Müellif, Cebele b. el-Eyhem'le ilgili bilgileri Galâyînî'den aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.17-18 vd.

9 "Bu senede" ifadesinden kasıt, önceki paragrafta aktarılan "16'ıncı sene-i hicriyyesinde" ifadesidir.

10 Tarziye vermek: Hoşnut etmek, gönlünü almak. Mukâbele-i bilmisil: Misliyle karşılık vermek. İhtâr etmek: Önemli bir şey için kişiyi uyarmak.

11 Ber vech-i âti: Aşağıda olduğu gibi, geleceği üzere, aşağıda görüleceği üzere.

12 Tanassur etmek: Hristiyan olmak.

13 İzhâr-ı nedâmet: Pişmanlık duymak.

İşte bilâd-ı Arabiyye'de büyük üç silsile teşkil eden hükümdarlar bunlardan ibarettirler. Bundan maada küçük kıtalarda ufak ufak hükümetler de vardı, Kinde gibi.[14] Şurada burada müteferrik surette bazı hâkimler de bulunurdu; Kays b. Züheyr el-Absî ve Benî Vâil ve Tağlib hükümdarı Küleyb gibi. Küleyb, Cessâs b. Mürre tarafından katlolundu.

Küleyb'in Katli ve Cessâs'ın Hemşiresi Celîle

Küleyb'in katli, Hansâ'nın biraderi Sahr'ın katli gibi Arap târîh-i edebiyyâtında risâ kısmında bir fasl-ı mahsûs teşkil eder.[15] Küleyb hakkında söylenilen mersiyeler, mevkiinde bittabi dercolunacaktır; ancak Küleyb'in matemi münasebetiyle vukua gelen bir hadisenin kıymet-i edebiyyesinden dolayı burada istitraden zikrini münasip gördük.[16] Şöyle ki;

Küleyb, Cessâs b. Mürre tarafından katlolunup merâsim-i tedfîniyesi icra olunduktan sonra kabilenin tekmil kadınları ve bakir kızları, âdet-i ma'rûfa vecihle Küleyb'in hanesinde hemşiresi bulunan Esmâ nezdinde toplanıp matem kavâidini ifaya başladılar.[17] Serapa siyahlara büründüler; mücevherat ve muḫaşşelâtı çıkardılar.[18] O büyük [12] içtimada katil Cessâs'ın, Celîle namındaki kız kardeşi de hazırdı. Celîle, aynı zamanda maktul olan Küleyb'in de zevcesidir. Celîle'nin o esnada bulunması, hazır bulunan kadınlara giran gelmiş ve onun oradan uzaklaştırılması, Küleyb'in hemşiresi Esmâ'ya teklif olunmuştur.[19] Esmâ, hiss-i teessüre mağluben teklîf-i vâkii kabul etmiş ve Celîle'nin kendi hanesine gitmesini emretmiştir.[20] Celîle, bittabi muhalefet edemeyerek meclisi terk etmiştir; fakat terk ettiği esnada atideki beyitleri söylemiştir.

Celîle, evvela hakkında reva görülen muamelenin gayrihak olduğunu ispat etmek istiyor, diyor ki;[21]

---

14 … - maada: -den başka, gayrı.

15 Risâ: Mersiye, ağıt. Fasl-ı mahsûs: Özel, özgü konu.

16 İstitrat: Sırası gelmişken söylenen söz. Müellifin "istitraden" kaydını düşmesinin sebebi, Galâyînî'den aktardığı bilgileri yarıda bırakarak Besûs savaşında öne çıkan isimlere yer vermesinden kaynaklıdır. Nitekim o, Besûs savaşına dair bilgi verdikten sonra tekrar Galâyînî'den alıntılar yapmaya devam etmiştir. Örneğin sonraki başlık olan *Arapların Ahlak ve Âdatı* hakkında aktardığı bilgiler için bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.19-20; Besûs savaşına dair ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egânî,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Bs., 1429/2008, c.5, s.24-42, Celîle'nin şiiri için bk. s.40-41; müellif, muhtemelen bu beyitleri Luvîs Şeyho'nun (öl. 1927) eserlerinden istifade ederek aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Luvîs Şeyho, *Riyâzü'l-edeb fî merâsî şevâ'iri'l-Arab,* Beyrut: Mektebetü'l-Kâsûlikiyye li'l-Âbâ' el-Yesû'iyyîn, 1897, c.1, s.9-16.

17 Merâsim-i tedfîniye: Defin işlemleri. Tekmil: Bütün, herkes. Âdet-i ma'rûfa: Bilinen, alışılagelen âdet. Vecihle: Üzere. Hemşire: Kız kardeş. Kavâid: Kurallar, usuller.

18 Serapa: Baştan başa. Muḫaşşelât: Süslü şeyler.

19 Giran gelmek: Ağır gelmek.

20 Hiss-i teessüre mağluben: Üzülmenin etkisi altında kalarak, üzüntünün vermiş olduğu hisse yenik düşerek. Teklîf-i vâkii: Yapılan teklif, yapılması talep edilen şey.

21 Gayrihak: Haksızlık.

يَـــا ابْنَـــةَ الأَقْـــوَامِ إِنْ لُمْـــتِ فَـــلاَ   تَعْجَـــــلِي بِـــــاللَّوْمِ حَـــــتَّى تَسْـــــأَلِي
فَـــــإِذَا أَنْـــــتِ تَبَيَّنْـــــتِ الَّذِي   يُوجِـــبُ اللَّـــوْمَ، فَلُـــومِي وَاعْـــذُلِي
إِنْ تَكُـــنْ أُخْـــتُ امْـــرِئٍ لِيمَـــتْ عَلَى   شَـــفَقٍ مِنْهَـــا عَلَيْـــهِ، فَـــافْعَلِي

Tercümesi: "Ey asil ve necip olan kavimlerin kızı! Muaheze etmek istiyorsan acele etme! Evvela sor, tahkik et! Eğer muahezeyi mucip esbap, sence tahakkuk ederse levm et, muaheze et, ne yaparsan yap![22] Eğer bir [13] hemşirenin kardeşine karşı gösterdiği hiss-i şefkat ve hürmetten dolayı muahezesi vaki ise, sen de et!"

Celîle, bu suretle muahezeyi reddettikten sonra maktul olan Küleyb'e zevciyet gibi samimi bir rabıta ile merbut olmak hasebiyle Küleyb'e karşı aynı teessür hissiyle mütehassis olduğunu beyan ve Küleyb'in bu yokluğunu, fezâilini tadat ediyor, diyor ki;[23]

يَـــا كُلَيْـــبٌ أَنْـــتَ لِي ذُخْـــرُ المُـــنَى،   كُنْـــــــتَ عِـــــــزِّي وَرِدَائِي الْمُسْـــــــبَلِ
مَـــا أَظُـــنُّ الدّهْـــرَ يَـــأْتِي مِثْلَـــهُ   فَـــارِسُ الحَـــرْبِ، وَمُـــرْدِي الْبَطَـــلِ

Tercümesi: "Ey Küleyb! Sen, benim medâr-ı saâdetimdin. Sen, benim için vücudu setreden bir libâs-ı 'iz ve mefharettin. Zamanın, bir daha senin gibi bir fâris-i meydân-ı veğâ, bir kahramanlar afeti getireceğine inanmam..."[24]

Şimdi, zevcini katleden kardeşi Cessâs'ın hareketini tasvire geçiyor, diyor ki;[25]

جَـــلَّ عِنْـــدِي فِعْـــلُ جَسَّـــاسٍ، فَيَـــا   حَسْـــرَتِي عَمَّـــا انْجَلَـــتْ أَوْ تَـــنْجَلِي
فِعْـــلُ جَسَّـــاسٍ عَلَى وَجْـــدِي بِـــهِ   قَـــاطِعٌ ظَهْـــرِي وَمُـــدْنٍ أَجَـــلِي [١٤]

Tercümesi: "Cessas'ın hareketi, nazarımda gayet müthiştir. Neler oldu ve daha neler olacak!? Cessâs'ı son derece sevmekle beraber onun bu hareketi belimi kırdı ve ecelimi yaklaştırdı."

Felaketin tesiratını beyan ettikten sonra ne kadar müşkül bir vaziyette olduğunu tasvir ediyor, diyor ki;

لَـــوْ بِعَـــيْنٍ فُـــدِيَتْ عَـــيْنٌ سِـــوَى   أُخْتِهـــا فَانْفَقَـــأَتْ، لَـــمْ أَحْفِـــلِ

---

[22] Muaheze: Eleştirmek, yerden yere vurmak. Sence: Sana göre, senin nezdinde. Mucip: Gerektiren, vacip kılan. Esbap: Sebepler.

[23] Merbut: Bağlı. Mütehassis: Duygulu. Fezâil: İyilikler, üstünlükler. Tadat: Saymak.

[24] Medâr-ı saâdet: Mutluluk kaynağı, sevinç sebebi. Setretmek: Örtmek. Libâs-ı 'iz: Şeref elbisesi. Mefharet: Övünme. Fâris: Atlı, savaşçı. Meydân-ı veğâ: Savaş meydanı.

[25] "Hareket" ifadesinden kasıt, eylemdir. Yani Cessâs'ın karıştığı hadise.

يَا قَتِيلًا قَوَّضَ الدَّهْرُ بِهِ   سَقْفَ بَيْتَيَّ جَمِيعاً مِنْ عَلِ
هَدَمَ البَيْتَ الَّذِي اسْتَحْدَثْتُهُ   وَانْثَنَى فِي هَدْمِ بَيْتِي الأَوَّلِ
كَانَ لِلدَّهْرِ يَدًا، سَطْوَتُها   قُطِعَتْ مِنّي فَوَاهًا شَلَلِي
وَرَمَانِي فَتْلُهُ مِنْ كَثَبٍ   رِمْيَةَ المُصْمَى بِهِ المُسْتَأْصَلِ

Tercümesi: "Eğer kaybolan gözün icrâ-yı kısâsı, kardeşi olmayan diğer bir gözle kabil olsaydı bir gözün fıkdanından o kadar müteessir olmazdım.[26] [15] [Kaybolan ilk göz, zevci Küleyb; ikinci kaybedeceği göz, kardeşi Cessâs. Çünkü Cessâs da Küleyb'in veresesi tarafından katlolunacaktır. O zaman iki gözünü birden kaybetmiş olacaktır. Vakıa ne kadar müthiş ise, sûret-i telâfisi ondan daha müthiştir; biri zevç, diğeri kardeş.]

Ey Küleyb, sen öyle bir maktulsün ki zaman, senin katlinle iki evimin tavanını birden yıktı. Evvela yeni yaptığım yuvayı, sonra döndü dolaştı eski hanemi de viran etti. Küleyb, benim için bu dünyada bir eldi, onunla ben savlet ederdim. Şimdi o elin satveti benden kesildi. Eyvah mefluç oldum![27] Tek bir darbe ile hayatına hatime verilen bir kuş gibi yakından vuruldum."

Badehu,[28] uğradığı musibetin hâletiruhiyesi üzerine icra eylediği tesiri nazarıitibara almayarak matemde onu teşrik etmek istemeyen kadınlara tevcîh-i hitâb ile diyor ki;

يا نِسائِي، دُونَكُنَّ اليَوْمَ قَدْ   خَصَّنِي الدَّهْرُ بِرُزْءٍ مُعْضِلِ
خَصَّنِي قَتْلُ كُلَيْبٍ بِلَظَّى   مِنْ وَرَائِي وَلَظَّى مُسْتَقْبِلِي
لَيْسَ مَنْ يَبْكِي لِيَوْمٍ واحدٍ   مِثْلَ بَاكِي الدَّهْرِ حَتَّى يَنْجَلِي

Tercümesi: "Ey benim akrabam olan kadınlar! Durun size bir şey söyleyeyim: Bugün [16] ben, dünyanın en bedbaht bir felaketzedesiyim. Küleyb'in katli, beni iki ateş arasında bıraktı: Önümde cehennem, arkamda sa'îr. Bir gün için ağlamak başka, ölünceye kadar girye ü figan etmek başkadır."[29]

Müsibetin onu nasıl müşkül bir mevkide bıraktığını başka bir suretle izaha intikal ediyor, diyor ki;

يَشْتَفِي المُدْرِكُ بالثَّأْرِ وَفي   دَرَكِي ثَأْرِيَ، ثُكْلُ المُثْكِلِ

26 İcrâ-yı kısâs: Kısasın uygulanması. Yani bir şeyin aynısını karşı tarafa yapmak. Kabil olmak: Mümkün olmak. Fıkdan: Yokluk.
27 Savlet etmek: Saldırmak. Satvet: Ezici güç, karşı konulamaz kuvvet. Mefluç: Felçli.
28 Badehu: Ondan sonra.
29 Sa'îr: Ateş, cehennem. Girye ü figan: Ağlayıp feryat etmek.

لَيْتَــــــهُ كَانَ دَمًـــــــا فَــــــاحْتَلَبُوا دِرَرًا مِنْـــــــهُ دَمِي مِـــــــنْ أَكْحَـــــــلِي

الْمُثْكِلِ, *daima yavrusunu kaybeden kadın.* ثُكْل, -s̱â'nın zammıyla- *ölüm.* دِرَر, -dâl'ın kesriyle- دِرَّة'nin cem'idir, *seyelan.*[30] أَكْحَل, kolda *'irkü'l-hayât* denilen damardır ki kesilirse kanı durmaz.[31]

Diyor ki; "İntikamını alan herkes teşeffi-i sadr eder.[32] Hâlbuki ben, intikamımı alırsam çocuğunu kaybeden validenin diğer çocuğunun vefatıyla uğrayacağı akibete düçar olurum. Bu kan, keşke kolumun damarını kesip ondan akan kanlarla telafi edilir bir kan olsaydı. [Yani kendimi feda ederdim]; fakat heyhat!"

Bu kanlı ve dehşetli faciayı tasvir ettikten sonra bugün, aile efradı arasında onun ne nam ile ne sıfatla yâd olunacağını beyan ve Hz. Allah'a arz-ı iltica ediyor, diyor ki;[33] [17]

إِنَّـــــــنِي قَاتِلَــــــــةٌ مَقْتُولَــــــــةٌ وَلَعَــــــــلَّ اللهَ أَنْ يَرْتَـــــــــاحَ لِي

Tercümesi: "Bugün ben, hem katileyim hem maktuleyim. Allah bana yardım etsin!"

---

30 دِرَّة, bol akan süt anlamında da kullanılır. Dikkat edilirse şiirde süt sağmak anlamına gelen احْتَلَبُوا fiiliyle birlikte varit olmuştur.

31 'İrkü'l-hayât: Hayat damarı, can.

32 Teşeffi-i sadr: Kişinin gönlünün rahatlaması. Daha çok birinin intikamı alındığında kullanılır.

33 Yani şiirleri söyleyen Celîle, nasıl anılacağını ve tarif edileceğini açıklamıştır. O hem öldüren hem de öldürülendir. Öldüren Cessâs kardeşidir, öldürülen Küleyb ise eşidir.

ARAPLARIN AHLAK VE ÂDATI

İleride dercolunacak âsâr-ı edebiyyeden müstebân olacağı üzere zamân-ı Câhiliyye'deki Araplar, birçok mehâsin-i ahlâk ile mütehalliktiler.[1] Muttasıf oldukları ahlâk-ı hasene, ber vech-i âti hülasa edilebilir: Şecaat, iffet, şehamet, necdet -yani (mu'ḍilât-ı umûra ikdam etmek)-, ulüvv-i himmet, hamiyet, muhâfaza-i ahd, îfâ-yı va'd, son derece ırz ve namusu muhafaza, komşuyu müdafaa etmek, komşuluğun hukukunu tanımak, sehâ ve kerem, karîb ve garibe ibẕâl-ı ta'âm, izzetinefis, kuvvet ve satvetle iftihar etmek, zulmü kabul etmemek, eş'âr ile me'lûf olmak, [çünkü edebiyat, Araplar için bütün manasıyla tarihti], durûb-ı emsâle, hikemiyata heves etmek, metanet, hilm ve sebat, fesahat, vakar ve haysiyete haris olmak.[2]

Lisanları ise kendilerince pek muazzez, her şeye müraccahtı. Lisanlarına o derecede haristiler ki şîve-i lisânı muhafaza etmek için akvâm-ı sâire ile temastan ḥaẕr ederlerdi.[3] Bu mehâsin-i ahlâka ifrat derecesine varan riayetlerinden birtakım i'tiyadât-ı seyyie tevellüt etti.[4] Mesela ırz ve namusa fevkalade haris olmalarından, şayet mugâyir-i nâmus bir hareket irtikâp ederler mülahazasıyla kızlarını diri diri gömmek;[5] zül, [18] fakr ve ihtiyaca düçar olmamak hususundaki inhimaklarından, muhtaç olmak hülyasıyla evlatlarını öldürmek;[6] ahz-i se'r ve intikamdaki tehâlüklerinden, bir kişinin kanı için kırk sene muharebe etmek;[7] sehâ ve semahate meclubiyetlerinden, bütün serveti îsâr eylemek; şecaat ve besaletle meftûr olmalarından, tehlikelere atılmak; şefkatteki ifratlarından, âgûş-i mürüvvetlerinde terbiye ettikleri eytama hakiki evlat nazarıyla bakarak onları mirasta teşrik eylemek gibi.[8]

---

1 Âsâr: Eserler. Müstebân: Açıkça ortaya konmak. Mehâsin-i ahlâk: Güzel ahlak. Mütehallik: Ahlaklanmak, bir şeyi huy edinmek.
Müellif, bu başlık altındaki bilgileri genel olarak Galâyînî'den almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.19-20.

2 Şehamet: Zeka ile beraber olan cesaret. Mu'ḍilât-ı umûr: Zor, içinden çıkılamaz işler. İkdam etmek: İleriye atılmak. Ulüvv-i himmet: Yüksek gayret sahibi, çalışkan. Muhâfaza-i ahd: Verilen söze, yapılan anlaşmaya bağlı kalmak. Îfâ-yı va'd: Verilen sözü yerine getirmek. Sehâ: Cömertlik. Karîb: Yakın, akraba. Garib: Yabancı. İbẕâl-ı ta'âm: Bolca yemek vermek. Eş'âr: Şiirler. Me'lûf olmak: İçli-dışlı/hemhâl olmak. Durûb-ı emsâl: Atasözleri, deyimler. Haris olmak: İstekli, hırslı olmak.

3 Ḥaẕr etmek: Sakınmak.

4 İ'tiyadât-ı seyyie: Kötü alışkanlıklar.

5 Mugâyir-i nâmus: Namusa aykırı. İrtikâp: Bir suç işlemek. Mülahazasıyla: Düşüncesiyle.

6 İnhimak: Düşkünlük, bir şeye aşırı şekilde bağlanmak. Hülya: Kuruntu. Burada hülya, 'korkusuyla, endişesiyle' anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

7 Ahz-i se'r: İntikam/öç almak. Tehâlük: Bir şey için büyük bir arzuyla can atmak.

8 Buna tebennî denilir. [Mehmed Fehmi]

Başka ilel ve esbap saikasıyla da diğer seyyieler tevellüt etmiştir: الْمُنَابَزَةُ بِالْأَلْقَاب (el-münâbeze bi'l-elkâb), *müstehcen ve kabih lakaplarla birbirini tahkir etmek*; عِبَادَةُ الأَصْنَامِ ('ibâdetü'l-esnâm) *putperestlik, birçok âlihaya tapmak*. Lât, Uzzâ, Hübel, Nesr, Süvâ', Yegûs, Yeûk namında büyük büyük âlihadan mâdud sanemleri vardı. Şemse, kamere, utârid ve müşteri seyyarelerine de ibadet ederlerdi.[9] Esnâma izafetle kendilerini tevsîm ederlerdi; Abdüluzzâ, Abdüyegûs, Abdüşems gibi.[10] O zaman bilâd-ı Arabiyye'de Hz. Îsâ ve Hz. Mûsâ'nın diyanetleri de mevcuttu. Ondan evvel de Araplar, İbrâhîm el-Halîl ve İsmâil aleyhimesselâm hazerâtının dinlerine tabiydiler yani muvahhittiler. Bu gibi itiyadât ve itikadât-ı bâtılanın baş gösterdiği esnada şu'arâ, hutabâ ve hükemâdan olan zevat ihtarâtta bulundular.[11] Ümeyye b. Ebi's-Salt, Züheyr b. Ebî Sülmâ, Kus b. Sâide, gerek nazmen ve gerek neşren halkın efkârını tenvir, hakâik-i ahvâli izah ve teşrih etmekten hali kalmadılar. Fakat bu buhran, Dîn-i İslâm'ın zuhuruyla ancak zail olmuştur. Her inkılapta olduğu gibi şu'arâ ve hutabâ, Dîn-i İslâm'ın ahkâm-ı münîfesini kabul etmek için halkın kabiliyet ve istidatını hazırlamış ve temhîdâtta bulunmuş oldular.[12]

Âgûş-i mürüvvet: İyilik ve yardım kucağı. Aslında âguş (آغُوش), kucak, himaye ve koruma gibi anlamlara gelir. Müellif, Arapların, yetim kalan çocuklara kucak açarak onları himaye ettiklerini ifade etmiştir. Teşrik eylemek: Ortak yapmak.

9 Şems: Güneş. Kamer: Ay. Utârid: Güneş sisteminin en küçük gezegenlerinden biri olan ve Merkür olarak bilinen gezegenin ismidir. Müşteri: Jüpiter ya da Erendiz adı verilen büyük gezegenlerden birinin ismidir. Seyyare: Yıldız.

10 Putların (esnâm) isimlerini çocuklarına verirlerdi. Abdüluzzâ, put olan Uzzâ'nın kulu demektir. Aynı şekilde Abdüşems, güneşin kulu demektir.

11 İtiyadât: Alışkanlıklar, âdetler. İtikadât-ı bâtıla: Batıl inançlar.

12 Ahkâm-ı münîfe: Yüce hükümler. İstidat: Yetenek, kabiliyet. Temhîdât: Hazırlıklar.

ŞU‘ARÂ-YI DÎN

Kus b. Sâide’nin Hutbesi[1]

Sûk-i Ukâz’da[2] Kus b. Sâide’nin tilavet eylediği hutbe: [19]

أَيُّهَا النَّاسُ، اسْمَعُوا وَعُوا، فَإِذَا وَعَيْتُمْ فَانْتَفِعُوا. مَنْ عَاشَ مَاتَ، وَمَنْ مَاتَ فَاتَ، وَكُلُّ مَا هُوَ آتٍ آتٍ. مَطَرٌ ونَبَاتٌ وَأَرْزَاقٌ وَأَقْوَاتٌ وآباءٌ وأُمَّهاتٌ وَأَحْيَاءٌ وأمْواتٌ وَجَمْعٌ وشَتَاتٌ وآيَاتٌ بَعْدَ آياتٍ، لَيْلٌ مَوْضوعٌ، وسَقْفٌ مَرْفُوعٌ، وَنُجُوم تَغُورُ، وَأَرْضٌ تَمُورُ[3] وَبُحُورٌ تَمُوجُ وَتِجَارَةٌ تَرُوجُ، وَضَوْءٌ وَظَلَامٌ وَبِرٌّ وآثَامٌ ومَطْعَمٌ ومَشْرِبٌ ومَلْبَسٌ ومَرْكَبٌ. أَلَا إِنَّ أَبْلَغَ العِظَاتِ، السَّيْرُ فِي الفَلَوَاتِ وَالنَّظَرُ إِلَى مَحَلِّ الأمْوَاتِ. إنَّ فِي السَّمَاءِ لَخَبَرًا، وإنَّ فِي الأَرْضِ لَعِبَرًا، لَيْلٌ دَاجٍ وَسَمَاءٌ ذَاتُ أَبْرَاجٍ وَأَرْضٌ ذَاتُ رِتَاجٍ[4] وَبِحَارٌ ذَاتُ أَمْوَاجٍ. مَا لِي أَرَى النَّاسَ يَذْهَبُونَ وَلاَ يَرْجِعُون، أَرَضُوا بِالمُقامِ فَأَقَامُوا؟ أمْ تُرِكُوا هُنَاكَ فَنَامُوا؟ أَقْسَمَ قُسٌّ بالله قَسَمًا لَا إِثْمَ فِيهِ وَلَا حَانِثًا، إِنَّ لله دِينًا، هُوَ أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنْ دِينِكُمْ الّذِي أَنْتُمْ عَلَيْهِ. تَبًّا لِأَرْبَابِ الغَفْلَةِ مِنَ الأُمَمِ الخَالِيَةِ والقُرُونِ المَاضِيَةِ. يَا مَعْشَرَ إيَادٍ: أَيْنَ الآبَاءُ والأَجْدَادُ وَأَيْنَ المَرِيضُ وَالعُوّادُ وَأيْنَ الفَرَاعِنَةُ الشِّدَادُ؟ أَيْنَ مَنْ بَنَى وشَيَّدَ وَزَخْرَفَ وَنَجَّدَ[5] وَغَرَّهُ المَالُ والوَلَدُ؟ أيْنَ مَنْ بَغَى وطَغَى وَجمَعَ فَأَوْعَى وَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الأَعْلَى؟ أَلَمْ يَكُونُوا أكْثَرَ مِنْكُم أمْوَالاً وأَطْوَلَ آجَالاً؟! طَحَنَهُم الثَّرَى [٢٠] بِكَلْكَلِهِ،[6] وَمَزَّقَهُمْ بِتَطَاوُلِه، فَتِلْكَ عِظَامُهُم بَالِيَةٌ وَبُيُوتُهُمْ خَاوِيَةٌ عَمَرَتْهَا الذِّئَابُ العَاوِيَةُ. كَلَّا بلْ هُوَ المَعْبُودُ.[7]

---

1 Müellif, Kus b. Sâide hakkındaki Arapça pasajları *Egânî* ve *Şu‘arâ’ü’n-Nasrâniyye* eserinden istifade ederek aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İsfahânî, *el-Egânî,* c.15, s.164-168; Luvîs Şeyho, *Şu‘arâ’ü’n-Nasrâniyye,* Beyrut: Matbaatü Âbâ el-Murselîn el-Yesû‘iyyîn, 1890, c.1, s.211-218.

2 Tâif ve Batn-ı Nahle arasında kâin Sakîf ve Kays’a aitti. [Mehmed Fehmi]

3 مَوْر, -جَوْر- vezninde- *hareket*. [Mehmed Fehmi]

4 رِتاج, -كِتَاب- vezninde- *büyük kapı*. [Mehmed Fehmi]

5 تَنْجِيد, *yükseltmek ve haneyi tezyin etmek*. [Mehmed Fehmi]

6 كَلْكَل, -her iki kâf’ın fethiyle- *göğüs*. [Mehmed Fehmi]

7 “Ey insanlar! Geliniz, dinleyiniz, belleyiniz; bir şeyi bellediniz mi ondan faydalanınız. Her yaşayan ölür, her ölen de fena bulur. Gerçekleşecek olan ise zamanı geldiğinde gerçekleşir. Yağmur yağar, otlar biter, rızıklar dağıtılır, azıklar verilir, babalar-anneler gelir; diriler, ölüler, bir arada olanlar, dağınık olanlar… Bütün bunlar ibret üstüne ibret! Gece gölgeli bir yatak, gökyüzü yüksek bir tavan… Yıldızlar doğup batar, denizler dalgalanıp durur; ticaret canlı olur, etraf aydınlanır, karanlık çöker; iyilikler yapılır, kötülükler işlenir; yenilir, içilir, giyilir... Ancak agâh olun! Öğütlerin en etkilisi, uçsuz bucaksız çöllerde yolculuk yapmak, ölülerin mekânlarına bakıp bakıp düşünmektir! Hakikat şu ki gökyüzünden bir mesaj, yeryüzünde de ibretler vardır. Kapkaranlık gece, burçlu bir gökyüzü, vadilerle yarılmış yeryüzü ve dalgalı denizler… Bana ne oluyor da insanların sürekli gidip dönmediklerini görüyorum?! Yoksa gittikleri yeri beğenip de orada mı kaldılar?! Ya da orada bakakalıp uykuya

فِي الذَّاهِبِينَ الأَوَّلِينَ   مِنَ القُرُونِ لَنَا بَصَائِرُ
لَمَّا رَأَيْتُ مَوَارِدًا   لِلْمَوْتِ لَيْسَ لَهَا مَصَادِرُ
ورأَيْتُ قَوْمِي نَحْوَهَا   تَمْضِي الأَصَاغِرُ وَالأَكَابِرُ
لَا يَرْجِعُ المَاضِي وَلَا   يَبْقَى مِنَ البَاقِينَ غابِرُ
أَيْقَنْتُ أَنِّي لَا مَحَالَةَ   حَيْثُ صَارَ القَوْمُ صَائِرُ[8]

Kus b. Sâide, bu hutbeyi Sûk-i Ukâz'da جَمَلٌ أَوْرَقُ, *-yani rengi siyah ve beyazla karışık bir deveye-* râkib olarak irat ederken Fahr-i Kâinat Efendimiz hazretleri ile Ebû Bekir es-Sıddîk hazretleri hazırdılar. Hz. Resûl-i Ekrem, Kuss'un belagatini takdir buyurmuşlardı. Bir zaman sonra yani ahd-i nübüvvette Hz. Peygamber, bu hutbeyi ezberlemiş olanlardan dinlemek istemişler ve Ebû Bekir es-Sıddîk, huzûr-i Peygamberî'de kıraat etmişlerdir. [21] el-Cârûd b. Abdullah, Kus b. Sâide'nin başka bir hutbesini ve başka bir kasidesini Hz. Fahr-i Kâinat'a rivayet etmiştir.[9]

Kus b. Sâide Arapların şairi, hatibi, müdebbiri, hekimi ve hakemiydi.[10] Hutbeyi yüksek bir yerde okuyan ilk hatiptir. أَمَّا بَعْدُ tabirini ilk kullanan oy-

---

mı daldılar?! Kus, içinde yalan dolanın olmadığı bir yeminde bulunarak diyor ki; Allah katında öyle bir din var ki bu din, kendisine şu anda üzerinde olduğunuz dinden daha sevimlidir! Gaflet içinde olan eski milletlere ve geçmişte kalan asırlara yazıklar olsun!
Ey İyâd kabilesi! Hani babalarınız ve dedeleriniz?! Hani hastalar ve onları ziyaret eden ziyaretçileri?! Zorba Firavunlar nerede?! Binalar inşa edip yükselten, binaları yaldızlayan, mal ve evlada aldanan kişiler nerede?! Haddi aşıp azan, servet toplayan, halkına, 'Ben sizin en yüce Rabbinizim!' diye o kişi hani nerede?! Bunlar, sizden daha fazla servete ve daha uzun ömre sahip değiller miydi?! Bu toprak, onları değirmeninde öğütüp toz etti. İşte kemikleri çürüyüp gitmiş; inşa ettikleri evler ise bomboş kalmış! Evlerini şimdi kurtlar şenlendiriyor! Hayır hayır, sadece Allah mabuttur!"

8 Bizden önce yaşayıp ölen önceki asırların insanlarının yaşadıklarında bizim için ibret vardır.
Ölümün; vardığı yeri belli olan ancak kaynağı olmayan pınarlarını görünce;
Akrabalarımın büyük-küçük demeden hepsinin bu ölüm kaynaklarına doğru yol aldığını,
Gidenin dönmediğini, kalanlardan da kimsenin daim olmadığını fark edince;
Kesin olarak anladım ki er ya da geç bu insanların gittiği yere ben de gideceğim!

9 Müellifin aktardığı el-Cârûd b. Abdullah ismine şüpheyle yaklaşmaktayız. *Hizânetü'l-edeb*'te de aynı isim geçmiş olsa da rivayete konu olan hadisede öne çıkan Benû Abdülkays ayrıntısı, mezkûr ismin Ebü'l-Münzir el-Cârûd b. el-Mullâ (öl. 20/641) olma ihtimalinin daha kuvvetli olduğunu gösterir. *Hizânetü'l-edeb*'teki bilgi için bk. el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb,* c.1, s.89-90; farklı senetlerle aktarılan rivayet hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Mecmû'atü eczâ' hadîsiyye,* haz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl-i Selmân, Cidde: Dâru'l-Harrâz, 1422/2001, s.62-75.

10 Müdebbir: Sonucunu görerek işleri tetkik edip düzene sokan, tedbirli ve ihtiyatlı davranan.

du.[11] "البَيِّنَةُ على مَنِ ادَّعَى واليَمِينُ على مَنْ أَنْكَرَ" düsturunu,[12] hutbe okurken ya bir kılıca yahut bir değneğe dayanmak usülunu o vazetti. Muharrarâtta "مِنْ فُلانٍ إِلَى فُلانٍ" tabirini ilk önce o kullandı.[13] Hz. Peygamber, ondan bizzat bazı sözler işiterek naklederlerdi. Vahdâniyet-i ilâhiyyeye, ba'se, haşir ve neşre iman ederdi. Hakimane sözleri pek çoktur. Bir gün Kayser ile Kus arasında şu sözler teati edilmiştir:

Kayser: İlmin efdali hangisidir?
Kus: İnsanın kendi nefsini bilmesidir.
Kayser: Aklın efdali hangisidir?
Kus: İnsanın bildiğini tecavüz etmemesi.
Kayser: Edebin efdali hangisidir?
Kus: İnsanın âbırûnu muhafaza etmesi.[14]
Kayser: Mürüvvetin efdali hangisidir?
Kus: İnsanın, vaadinde hulf etmek hususunda az hâhiş-ger olmasıdır.[15]
Kayser: Malın efdali hangisidir?
Kus: Bir hakkın ifasını temin eden.
Mealindeki;

قَيْصَرٌ: مَا أَفْضَلُ العِلْمِ؟
قُسٌّ: مَعْرِفَةُ الرَّجُلِ نَفْسَهُ.
قَيْصَرٌ: فَمَا أفضلُ العَقْلِ؟
قُسٌّ: وُقوفُ المَرْءِ عِنْدَ عِلْمِهِ.
قَيْصَرٌ: فَمَا أَفْضَلُ الأَدَبِ؟ [٢٢]
قُسٌّ: اسْتِبْقَاءُ الرَّجُلِ مَاءَ وَجْهِهِ.
قَيْصَرٌ: فَمَا أَفْضَلُ المُرُوَّةِ؟
قُسٌّ: قِلَّةُ رَغْبَةِ المَرْءِ فِي إِخْلَافِ وَعْدِهِ.

Halkı ba'se inandırmak hakkında söylediği kasidelerden şu beyitler iktibas edilmiştir:

---

[11] Bu tabir, "Bunun için, bu sebepten, bundan dolayı, o halde, binâenaleyh" manalarına gelen "imdi" kelimesine karşılık gelir.

[12] Delil getirmek iddia edenin; yemin etmek ise inkâr edenin üzerinedir.

[13] Muharrarât: Yazılı belgeler, mektuplar. مِنْ فُلانٍ إِلَى فُلانٍ: Falancadan falanca kişiye.

[14] Âbırû veya âbrû: Şeref, haysiyet, insanın izzetinefsi.

[15] Hulf etmek: Verilen sözden dönmek, vaadi yerine getirmemek. Hâhiş-ger: İstekli, hırslı, arzulu.

يَـا نَـاعِيَ المَـوْتِ والمَلْحُـودُ في جَـدَثٍ   عَلَـيْهِمُ مِـنْ بَقايَـا خَـزِّهم خِـرَقُ
دَعْهُـم، فَـإِنَّ لَهُـمْ يَوْمـاً يُصَـاحُ بِهِـم   فَهُـمْ إِذَا انْتَبَهُـوا مِـنْ نَـوْمِهم فُـرُقُ
حَـتَّى يَعُـودُوا بِحَـالٍ غَـيْرِ حَـالِهِم   خَلْقًـا جَدِيـدًا كَمـا مِـنْ قَبْلِهـا خُلِقـوا
مِـنْهُمْ عُـرَاةٌ ومِـنْهُم في ثِيَـابِهِم   مِنْهـا الجَدِيـدُ ومِنْهـا المُـنْهَجُ الخَلَـقُ

ناعِي, Arapların âdât-ı kadîmesi vecihle *meşhur bir zatın haber-i vefâtını kabâile tebliğ eden*. جَدَث, -fethateyn ile- *mezar,* cem‘i أَجْدَاث. خَزّ, -ẖâ’nın fethi ile- ve -zâ’nın teşdîdiyle- *safî ipek* veyahut *yün ile karışık kumaş*. Bundan maksadı ya *kefen* veyahut ber hayat iken iktisâ ettikleri *elbise-i fâhire*.[16] المُنْهَج, ism-i mef‘ûl sigasıyla *yırtılmadan eskiyen gömlek.*

يُقالُ: نَهِجَ الثّوبُ وَنَهُجَ وَأَنْهَجَ فَهُوَ نَهِجٌ ومُنْهَجٌ .

خَلَق, -fethateyn ile- müzekker ve müennese denir, *eski* demektir. Birinci, dördüncü ve beşinci bablardandır; أَخْلَقَ ve اِخْلَوْلَقَ, *eskidi* demektir. [23]

Tercümesi: “Mezarda uyumakta olanların üzerinde ipek kumaşların bakayasından henüz birer palaspare mevcut olduğu hâlde yeni vefâyâttan haber getiren ey nâ‘i-i mevt![17] Bırak, uyusunlar! Bunların bir yevm-i mev‘ûdleri vardır; çağrılacaklar, hâl-i hâzırları değişecek, evvelce nasıl halk olundularsa öylece yeniden halk olunacaklar! O mahşerde ayaklanan mevtanın bir kısmı çıplak, bir kısmı giyinmiş; bazılarının elbisesi yeni, bazıları da köhnedir.”

İşte Kus b. Sâide, bu beyitlerle sahne-i mahşeri temsil ediyor. Dîn-i İslâm da bu levhayı bu şekilde tasvir etmiştir. Kus b. Sâide, bu beyitleri Sem‘ân’da yüksek, salhurde, dalları etrafa sarkmış bir ağacın gölgesinde oturarak ve elindeki değneği yere vurarak ince, ahenktar bir sesle terennüm ederdi.[18]

Kus b. Sâide, İyâd kabilesindendir; pek uzun bir ömür sürmüştür.

Diğer hutbesi:

أَيُّهَا الأَشْهَادُ، أَيْنَ ثَمُودُ وَعَادٌ، أَيْنَ الآبَاءُ وَالأجْدَادُ، أَيْنَ ذهَبَ أَبْرَهةُ ذُو المَنَارِ وَعَمْرٌو ذُو الأذْعَارِ؟ هَلْ تَدْرُونَ إِلَى مَا صَارَ إِلَيْهِ عَبَادَةُ الفَتّاحِ وَأُذَيْنَةُ الصَّيَّاحِ وَجَذِيمَةُ الوَضّاحِ؟ عَزُّوا فَقَهَرُوا، وَنَهَوْا وأَمَرُوا وجَدَّدُوا المَصَانِعَ والآثَارَ وجَدْوَلُوا الأَنْهَارَ وغرَسُوا الأشْجَارَ واسْتَخْدَمُوا اللَّيْلَ والنَّهَارَ، فَهَجَمَتِ الآجَالُ دُونَ الآمَالِ، أَلَا وَإِنَّ كُلَّ شَيْءٍ إِلَى الزَّوَالِ.[19]

---

16 İktisâ etmek: Giymek, elbiseye bürünmek. Elbise-i fâhire: Süslü, pahalı elbise.
17 Nâ‘i-i mevt: Birinin ölümünü duyuran kişi.
18 Salhurde ya da salhorde: Büyük, eski, yaşlı.
19 “Ey burada hazır bulunanlar! Hadi söyleyin bakalım; nerede Semûd ve Âd, nerede bizim atalarımız ve dedelerimiz?! Zülmenâr lakaplı Ebrehe ve Zülez‘âr lakaplı Amr nereye gitti-

قَدْ كُنْتُ أَسمَعُ بِالزَّمَانِ وَلَا أَرَى ... أَنَّ الزَمَانَ يُطِيقُ نَتْفَ جَنَاحِي [٢٤]

فَأَرَاهُ أَسرَعَ فِيَّ حَتّى أَصْبَحَتْ ... بِيضًا مُتُونُ عَوَارِضِي وصِفَاحِي

وَأَنَا الكَبِيرُ لِنِسْبَةٍ في قَوْمِهِ ... هَيْهَاتَ كَمْ نَاسَمْتُ مِنْ أَرْوَاحِ

صَافَحْتُ ذَا جَدَنٍ وَأَدرَكَ مَوْلِدِي ... شَمِرُ بنُ عَمْرٍو يُتَّقى بِالرَّاحِ

وَالقَيْلُ ذُو يَزَنٍ رَأَيْتُ مَحَلَّهُ ... بِالقَهْرِ بَيْنَ جَنادِلَ وَصِفَاحِ

فَتَكَ الزَّمانُ بِمُلكِ حِميَرَ فَتكَةً ... تَسْعَى بِكُلِّ عَشِيَّةٍ وَصَبَاحِ

أَوْدَى أَبُو كَرِبٍ وَعَمْرٌو قَبْلَهُ ... وَأَبَادَ مُلْكَ أُذَيْنَةَ الوَضَّاحِ

وَأَبَادَ أَفْرِيقِيسَ بَعْدَ مَقامِهِ ... فِي المُلكِ بِالمُستَغرِقِ المُجْتَاحِ

وَالصَعْبُ ذُو القَرْنَيْنِ أَصْبَحَ ثَاوِيًا ... بِالحِنْوِ بَينَ تَلاعُبِ الأَرواحِ

وَغَدا بِأَبرَهَةَ المَنَارِ فَأَصبَحَتْ [٢٥] ... أَيّامُهُ مَسْلُوبَةَ الإِصْبَاحِ

أَخْنَى عَلى صَيْفي بِحَادِثِ صَرْفِهِ ... مُستَأْثِراً بِجَذيمَةَ الوَضّاحِ

أَفَأَيْنَ عَلْكَدَةُ الهُمَامُ وَمُلْكُهُ ... أَمْ أَيْنَ عِزُّ عَبَادَةَ الفَتّاحِ

لا تُمْسِ في شَكِّ المَنونِ أَما تَرى ... أَيّامَهُ مَشْهُورَةَ الإِيضَاحِ

لا تَأْمَنَنْ مَكْرَ الزَّمَانِ فَإِنَّهُ ... أَرْدَى الزَّمانُ بِشَمَّرَ الوَضّاحِ

بَرَكَ الزَّمانُ عَلى اِبنِ هَاتِكِ عَرْشِهِ ... وَعَلى أُذَيْنَةَ سَالِبِ الأَنْوَاحِ

وَعَلى الَّذِي كانَتْ بِمَوْكَلٍ دَارِهِ ... يَهَبُ القِيَانَ وَكُلَّ ذَاتِ وِشَاحِ

مِن بَعْدِ مُلْكِ الصِّينِ أَصْبَحَ هَالِكًا ... أَكْرِمْ بِهِ مِن هالِكٍ مُجْتَاحِ

إِنَّ الَّذينَ تَمَلَّكُوا قَد أُهلِكُوا [٢٦] ... وَعَلى المُقَنَّعِ حَلَّ بِالأَبْرَاحِ

شَخَصَتْ عَلى بُعدِ النَّوى أَشْخَاصُهُم ... فَرَأَتْهُمُ الأَوْهَامُ كَالأَشْبَاحِ

---

ler?! Abâde el-Fettâh, Üzeyne es-Sayyâh ve Cezîme el-Veddâh'ın yaşadıkları sonları mı yaşamak istiyorsunuz?! Bunlar, makam-mevki elde edip insanları boyundurukları altına aldılar, istediklerini yasakladılar, emirler yağdırdılar, müstahkem yapılar ve eserler inşa ettiler, nehirlere kanallar yaptılar, ağaç diktiler, gece ve gündüzden faydalandılar! Ne var ki ecel, diğer arzuları daha tam karşılanmadan üzerlerine çullandı. Agâh olun! Muhakkak her şey yok olmaya mahkûmdur!"

أَفَبَعْـــدَ أَمْـــلاكٍ مَضَـــوْا مِـــن حِمْـــيَرٍ   يُـــرْجَى الفَـــلَاحُ وَلَاتَ حِـــينَ فَـــلَاحِ
مَـــنْ ذَا تَصَـــافَقَ كَفُّـــهُ كَـــفَّ الـــرَّدى   يَشْـــري التُّـــقَى عَـــنْ بَيْعَـــةِ الأَرْواحِ[20]

Hutbedeki bazı kelimâta dair izahat:

الأَشْهَادُ, -hemze'nin fethiyle- شُهُود'un cem'idir ki bu itibar ile cem'ü'l-cem' oluyor. Müfredi *şâhid-i hâzır* manasındadır; أَيُّهَا الأَشْهَادُ, *ey huzzâr* demektir. أَبْرَهَة -hemze'nin ve rânın fethiyle- Yemen hükümdarlarından ve Tebâbia'dan İbnü'l-Hâris'tir. Bir diğer Ebrehe vardır ki Kur'ân-ı Kerîm'de münderiçtir. Fil sahibidir ki Kâbe'nin tahribini kastetmişti. Tebâbia'dan Ebrehe İbnü'r-Râyiş, Zülmenâr lakabıyla telkîb olunmuştur. Bunun sebebi ise gaza ettiği semtlerin yollarını hîn-i rec'atte kaybetmemek için nişanlar nasbetmesidir.[21]

---

[20] Zamanın ilerlediğini duyar ancak onu görmezdim. Doğrusu, onun bir gün şakaklarımdaki tüyleri aka çevireceğini de hiç düşünmezdim.
Bakıyorum ki zamanın etkisiyle aklık, saçlarımın her tarafını sardı; hatta yanaklarım ve saçlarımın tümü bembeyaz oldu.
Kabileme bakılırsa aralarında en büyük benim! Heyhat, nice vefat etmiş kişilerle hemhâl oldum! (Ne faydası var; ben de onlara er ya da geç yetişeceğim!),
Zûceden ile el sıkıştım; sağlam bir şekilde korunan Şemir b. Amr doğumuma yetişti.
Kral Zûyezen'in Kahr'daki büyük kayalar ve ince-geniş taşlar arasındaki mezarını gördüm.
Felek, Himyer krallığını öyle bir kırıp geçti ki sabah akşam her şeylerini vurup durdu!
Ebû Kerb'i ve ondan önce Amr'ı helak etti; Üzeyne el-Vaddâh'ın saltanatını da tarumar etti!
Ondan sonra da saltanatını oturtan İfrîkîs'i yerle bir etti.
Zülkarneyn es-Sa'b da Hiniv'de, ruhların oynaşmaları arasında mezarında yatmaktadır.
Felek, aynı şekilde Ebrehe Zülmenâr'a da çattı; böylece onun şen şakrak günleri yok olup karardı.
Felaketiyle Sayfî'nin üzerine de çöküverdi, Cezîme el-Vaddâh'ın canını alarak!
Alicenap Alkade ve saltanatı nerede veyahut Abâde el-Fettâh'ın kudreti hani nerede?!
Sakın ölümden kuşkulanma! Görmüyor musun, ölümün yapıp ettiği apaçık ortada!
Feleğin hilesine aldanmayasın! Zira felek, Şemmer el-Vaddâh'ı helak etti!
Felek, İbn Hâtik'in tahtına ve dövünen kadınlara matem elbisesi giydiren Üzeyne'nin üzerine de çöküverdi!
Aynı zamanda Mevkel şehrinde kendisini ziyaret edenlere, cariye ve kayış bağlayan kadınlar hibe eden kişinin üzerine de çöktü!
Çin'e kadar uzanan hâkimiyetinden sonra ölüp yok oldu! Her tarafı ele geçiren, ölen bu kral ne kadar da alicenaptı!
Doğrusu, hâkimiyet sağlayıp kral olanlar öldüler; aynı şekilde başında miğfer bulunan kişiye de çattı ölüm!
Var olan uzaklığa rağmen şekilleri göründü; bunun üzerine insanlar, onları hayalet zannetti!
Himyer'in ölüp giden bu krallarından sonra artık kurtuluş mu ümit edilir?! Artık zaman, kurtuluş zamanı değildir!
Kimin eli, anlaşmak üzere ölümün eliyle tokalaşırsa; işte o zaman canını kurtarma uğruna iyiliği satın alır!

[21] Hîn-i rec'at: Dönüşte. Nasbetmek: Dikmek.

ذُو الأَذْعار, -hemze'nin fethiyle- Yemen Tebâbia'sından Ezvâ' denilen ümeradan birinin lakabıdır. Suret ve şekilleri garip birtakım vahşi insanları esir edip Yemen'e götürerek halk, onlardan havf ve haşyet ettiklerinden ona bu lakap verilmiştir. ذُعْر, *havf* demektir. أُذَيْنة, -جُهَيْنَة, vezninde- hükümdârân-ı Amâlika'dan biridir. جَذِيمة, -سَفِينَة [27] veyahut جُهَيْنَة vezninde- Fehm kabilesinden İbn Mâlik'tir, Hîre kıtasının emiridir. Zebbâ' namındaki melikenin zevcidir. Vücudunda 'baras' vardı; onun için *el-Vazzâh* ve *el-Ebraş* ile yâd olunurdu.[22]

Kasidedeki bazı kelimâta dair izahat:

نَتْف, -nûn'un fethi ve tâ'nın sükûnu ile- *kıl ve tüy yolmak.* عَوارِض cem'dir, müfredi عَارِض; buradaki manası *yüzün bir canibidir.* مُتُون, مَتْن'in cem'idir, *sert ve yüksek olan zemin;* burada sath-ı zâhirî manasınadır. الصِّفاح, -كِتاب vezninde- *yanakların arzı cihetinde sıyrınmış gibi olan yassılığa* denir.[23] ذا جَدَن, -fethateyn ile- *hüsnüsavt* manasındadır.[24]

Zûceden (ذُو جَدَن), Yemen'de Himyer padişahlarındandır ki Îsâ b. Yeşruh b. Hâris b. Sayfî b. Sebe'dir. Sebe' melikesi Belkıs'ın ceddidir. Yemen'de ilk önce tarab ve taganni eden bu zattır.[25] شَمِر, -şîn'in fethi ve mîm'in kesriyle- Yemen Tebâbiası'ndan İfrîkîs'in oğludur. Mâverâünnehr'e yani Türkistan'a sefer edip Soğd memleketinin payitahtını tahrip ve alâ rivâyetin[26] tamir ettiğinden dolayı شمر كند denilmiş, yani *muharrib veya muammirdir,* كندن masdarından müştak ise; yahut كَنْت, -tâ ile- ki aslı Türkçede *karye* demektir.

Müellif, Zülmenâr (ذُو المَنَار) isminin anlamına dikkat çekmiştir. Buna göre menâr (مَنَار), iki toprak parçasının arasını ayırmak için yere konulan alamettir. Menâr, aynı zamanda yol kenarlarındaki işaretler ve ışıklar demektir.

22 Cezîme el-Ebraş, diğer adıyla el-Ebraş el-Vazzâh (öl. 268), Irak civarında hüküm süren Tenûhî Devleti'nin önemli krallarından biridir. Müellifin de belirttiği üzere alaca (baras) hastalığına yakandığı için kendisine el-Ebraş (الأَبْرَش) veya el-Vazzâh (الوَضَّاح) adı verilmiştir. Babasının intikamını almak için Tedmür kraliçesi Zebbâ tarafından öldürülen Cezîme, karakteristik özelliklerinden ötürü Arap şiirine konu olmuştur.

23 الصِّفَاح, yanakların, diğer bir ifadeyle yüzün haddinden fazla genişleyip yayvan ve düz hâle gelmesidir.

24 Hüsnüsavt: Güzel ses, tatlı ses.

25 Tarab: Coşmak, sevinç ve şenlik içinde olmak. Taganni: Şarkı söylemek.

26 Alâ rivâyetin: Bir rivayete/görüşe göre, bir söylentiye göre, söylenenlere göre.

O yeri teshir ettiği için kendi namına izafetle yâd olunmuştur ki ta‘rîb ile *Semerkant* denildi.[27]

القَيْل -ḳâf ile سَيْل vezninde- Âd kavminden biri olup istiskâ için bir cem‘i gafîr ile Mekke’ye geldiğinde mahv ve helaka maruz kalmıştı.[28] Bir rivayete nazaran Yemen hükümdarlarına ıtlak olunur bir unvandır. يزن, -yâ’nın ve zâ’nın fethiyle- bir vadinin ismidir; ona hâkim olanlara *Zûyezen* denilir. القَهْر, bir mevzi adıdır. [28] أَوْدَى, masdarı إيدَاء, lazım ve müteaddi olarak gelmiştir; *helak olmak* ve *eylemek* manasındadır, burada lazımdır. أبو كَرِب, -كَتِف vezninde- Es‘ad b. Mâlik el-Himyerî’dir. Yemen Tebâbiası’ndan bir padişahın künyesidir. اجْتِيَاح *istîsâl,* أَجاحُوهُم وَاجْتَاحُوا denilir.[29] صَعْب, -ṣâd’ın fethi ve ayn’ın sükûnu ile- ümeradan Münzir b. Mâissemâ’nın lakabıdır, *sert* manasındadır. ذُو القَرْنَين, yine Münzir’in lakabıdır; başının iki tarafında birer keysû sarkık olmasındandır.[30] صَرْف, *zamanın nevâib ve mesâibi.*[31] الاِسْتِيثَار, اسْتَأْثَرَ بِالشَّيْءِ’den *istibdat ve nefse hasretmek ve meyyite rahmet-i hak talep eylemek.* القِيَان, -ḳâf’ın kesriyle- cem‘dir, müfredi قَيْنَة *muganniye.*[32] المُقَنّع, *başında miğfer olan zata* denir.

Tarihin rivayetine bakılırsa Kus b. Sâide, Hz. Îsâ’nın Havâriyyûn’undan birkaçını görmüş, altı yüz ve alâ rivâyetin yedi yüz sene ömür sürmüştür. Tarihin bu rivayeti her hâlde şâyân-ı istiğrâbtır.[33] Mamafih Kus b. Sâide, fevkattasavvur medîdber hayat geçirmiştir.[34] Yalnız şurası şâyân-ı teessüftür ki

---

[27] *Tâcü’l-arûs* müellifi konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “Şemir b. el-Umlûk, Soğd bölgesine sefer düzenlemiş ve bu bölgeyi tahrip edip halkını öldürmüştür. Bundan dolayı buraya ‘Şemir’in harabesi, söküğü’ anlamında Şemirkend (شَمِر كَنْد) denilmiştir. Diğer bir rivayete göre (*Tâcü’l-arûs* müellifi bunu, أَوْ şeklinde ifade etmiştir), Şemir, istila ettiği bölgeyi harap olduktan sonra bina etmiştir. Bunun için bölgeye ‘Şemir’in şehri/köyü’ anlamında شَمِر كَنْت denilmiştir. كَنْت kelimesi, Türkçede *‘şehir’* anlamındadır. كَنْد kelimesi ise Farsçada *‘sökmek’* anlamındadır. Bu şekilde isim, Semerkant (سَمَرقَنْد) olarak Arapçaya dönüştürülmüştür.” Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs,* thk. kolektif, Kuveyt: Vizâretü’l-İrşâd ve’l-Enbâ’, 1965-2001 arası, c.12, s.238.

[28] İstiskâ: Yağmur duası. Cem‘i gafîr: Kalabalık bir grup.

[29] Onları kökten yok ettiler.

[30] Keysû: Saç bölüğü, perçem, kâkül.

[31] Nevâib: Belalar, felaketler. Mesâib: Musibetler.

[32] Muganniye: Şarkıcı kadın.

[33] Şâyân-ı istiğrâb: Şaşılacak, hayret edilecek nitelikte olan.

[34] Fevkattasavvur: Hayalin, tasavvur etmenin ötesinde. Medîdber: Çok uzun.

asırlar imtidat eden şu hayât-ı edebiyyeden elde edilen asar pek azdır; belki hiç mesabesindedir.[35]

افْرِيقِيس, İfrîkîs b. Kays b. Sayfî b. Sebe’ b. Yeşcüb b. Ya‘rub b. Kahtân. Bir rivayete nazaran İfrîkîs, Ebrehe Zilmenâr’ın oğludur. [29] Diğer bir rivayete göre mülûk-i Himyeriyye’den Zülkarneyn’nin oğludur. Hasılı İfrîkîs, Yemen kıtasının hükümdarlarından biridir. Ebrehe Zilmenâr’dan sonra icrâ-yı hükümrânî etmiştir. Afrika’ya esnâ-yı seferinde Yeşû‘ b. Nûn’un muharebe ettiği cebâbire-i Ken‘âniyye’den kalan bakiyeyi yakalayarak onları Afrika’ya nakletmiş ve Afrika’yı feth ve teshir ile orada birçok şehirler tesis edip o kıtayı namına izafetle tevsîm eylemiş ve ahalisine *Berâbire* namını vermiştir. Bu da konuşurken *gıriv ve feryat etmek, kaba ve bî-sûd söz söylemek* manasında[36] olan بَرْبَرَة’den müştak بَرْبار’ın cem‘idir. Cercîr namındaki padişahı katlettikten sonra kendi kavmi olan Himyer’den iki batın ki biri Sanhâce, diğeri Kunâme’yi orada iskan ettirdi[37] ve orada hasıl olan nesil, bu iki batından tevellüt etmiştir. القَهْر, -ḳâf’ın fethi ve hâ’nın sükûnuyla- Ebû Ziyâd’ın beyanatına nazaran Tâif cihetinden Necid’e muttasıl olan Hicaz’ın aşağı kısımlarına ıtlak olunur. Hidâş b. Züheyr’in şu:

دَعُــــوا جَــــانِبِي إِنِّي سَــــأَنْزِلُ مَــــنْزِلًا   لَكُــــمْ وَاسِــــعًا بَــــيْنَ اليَمامَــــةِ وَالقَهْــــرِ[38]

beyti de bunu müeyyittir. Müzâhim el-Ukaylî de Kahr (قَهْر) mevkiini atideki beytiyle tavsif etmiştir:

أَلَيْسَــتْ جِبَــالُ القَهْــرِ قَعْسًــا مَكَانُهَــا   وَعَــــرْوى وأَجْبَــالُ الوِحَــافِ كَمَــا هِيَــا[39]

Bu beyitteki قَعْس, -ḳâf’ın fethi ve ayn’ın sükûnu ile- *bet-bûyi toprak* demektir.[40] [30]

عَرْوَى, -سَكْرَى-vezninde bir mevzi adıdır. وِحَاف, -vâv’ın kesriyle- yine bir yerdir. الحِنْو -ḥâ’ın kesriyle- *her şeydeki eğriliğe denir ve her mün‘erece* ıtlak olunur. Mün‘erec (مُنْعَرَج) de ism-i mef‘ûl sigasıyla *eğri büğrü yerler ve derenin sağ ve sol taraflarıdır.* Bir de الحِنْو Arapların eyyâm-ı mahsûsesinden

---

35 Şâyân-ı teessüf: Üzülmeye değer, üzülecek nitelikte olan. İmtidat etmek: Uzanmak. Hayât-ı edebiyye: Edebiyat serüveni. Asar. Eserler, yani şiir ve hutbeler.

36 Bî-sûd: Faydasız, boş.

37 Müellifin aktardığı Kunâme (كُنامة) ismi, kaynaklarda Kutâme (كُتامة) olarak da geçer.

38 Beni bırakın, Yemâme ve Kahr arasında size ait geniş bir mekâna yerleşeceğim!

39 Kahr dağları, kötü kokulu değil midir?! Aynı şekilde Arvâ ve el-Vihâf dağları da bunun gibi değil midir?!

40 Bet-bûyi: Kötü, verimsiz toprak.

biridir; "حِنْوُ ذِي قَارٍ وحِنْوُ قُراقِرٍ".[41] A'şâ, Yevmü Zîkâr ve Yevmü Kurâkir ile iftihar ederek:

فَصَــــبّحَهُمْ بِـــالحِنْوِ حِنْــــوِ قُرَاقِـــرٍ   وَذِي قَارِهَــــا مِنْهَــــا الجُنُــــودُ فَفَلَّــــتِ[42]

demiş.

شَمّر, -şîn'in fethi ve mîm'in teşdîdiyle- mülûk-i Himyeriyye'den olup Belkıs'ten sonra icrâ-yı hükümrânî etmiş ve şarka doğru asker sevk ederken çölde aç ve susuz kalarak telef olmuştur. الفَتّاح, -tâ'nın teşdîdiyle- Yemen ıstılahınca hâkim ve kadıya ıtlak olunur.[43] الأنْوَاح, nevha-gerân.[44]

يُقالُ: نِسَاءٌ نَوْحٌ وأنْواحٌ ونُوّحٌ وَنَوائِحُ ونائِحاتٌ.[45]

التَّصَافُق، يُقَالُ: تَصَافَقُوا بِمَعْنى تَبَايعُو .

denilir, *mübayaa etmek* ve

صَفَقَ يدَه بالبَيْعَةِ، ضَربَ بِيَده عَلى يَدِه.[46]

المُنَاسَمة, burada *teneffüs etmek* manasındadır. الوِشَاح, *inciden ve cevahirden mamul hamâil şeklinde kadınlara mahsus bir nev'i hilyedir,* kılıca ve zırha da ıtlak olunur. Hz. Peygamber'in ذَاتُ الوِشاح namında bir dır'ı vardı.[47] مَوْكَل, Yemen'de bir mevzi ve padişahlara mahsus bir sarayın ismidir. Bundan maksadı Yemen hükümdarlarından Ebrehe İbnü'l-Hâris'tir. Lebîd'in beytinde zikrolunmuştur. Lebîd, eyyâm ve leyâlinin tesiratı hakkında diyor ki;

وَغَلَـــبْنَ أَبْرَهَـــةَ الَّذِي أَلْفَيْتَـــهُ   قَــدْ كَانَ خَــلَّدَ فَــوْقَ غُرْفَــةِ مَــوْكِلِ[48] [٣١]

القِيَان, -kâf'ın kesriyle- cem'dir; müfredi قَيْنة, *cariye* manasındadır, muganniye olsun olmasın. الأَبْرَاح cem'dir, müfredi بَرْح, -râ'nın sükûnu ile- *ağaçtan, sudan hali olan kurak yer.*

---

41 Müellif, 'Hinv' kelimesinin, Arapların kendi aralarındaki bazı savaşlara verilen özel isim olduğunu belirtmiştir. Buna örnek olarak da Hinv-i Zîkâr ve Hinv-i Kurâkir'i örnek vermiştir.

42 Hiniv'de vaki olan Kurâkır ve Zîkâr Hinv'inde (kıvrımında) askerler, sabah erkenden onların üzerine çullandı; bu şekilde darmadağın oldular!

43 Yemenliler, 'açan' anlamından hareketle فَتَّاح ismine hâkim (arayı düzelten) anlamı yüklemişlerdir.

44 Nevha-gerân: Feryat ederek ağlayan kimse, ölü ağlayıcısı.

45 Ağıt yakan kadınlar.

46 Biat için el ele tokalaşmak veya eli karşı tarafın eline vurmak anlamında kullanılmaktadır.

47 Dır': Zırh.

48 O gördüğün Ebrehe'yi bile yenilgiye uğrattılar. Hâlbuki sarayın bir köşeşinde oturmuş, ölümsüz olduğunu zannediyordu.

Ümeyye b. Ebi’s-Salt

Halkın akidesini tashihe çalışan şu‘arâ-yı Câhiliyye’den biri de Ümeyye b. Ebi’s-Salt’tır. Ümeyye’nin asıl ismi Abdullah b. Ebî Rebîa b. Amr b. Avf b. Ukde b. Anze b. Kasî ki Sakîf ile yâd olunurdu. Ümeyye ibadetle müştehir; hamrı, zinayı tahrim; putperestliği reddeder müdekkik bir şairdi. "بِاسْمِكَ اللّهُمَّ" tabirini kendisi bulmuş,[49] bunu Mekke ahalisi kabul ederek kitaplarının evvelinde yazmaya başlamışlar.

Ümeyye, peygamberliğe heveskârdı. Ondan bazı harikalar mervîdir; perilerle münasebeti olduğu da rivayet olunmuş. Tevhide, sevap ve iḳâba, cennete, cehenneme dair pek çok şiirler söylemiştir. İlâhiyyâtından:

الحَمْدُ لله الَّذِي لم يَتَّخِذْ   سَنَدًا وَقَدَّرَ خَلْقَه تَقْدِيرًا
وعَنا لَهُ وَجْهِي وخَلْقِي كُلُّهُ   في الخَاشِعِينَ لِوَجْهِهِ مَشْكُورًا[50]

[32] Diğeri:

إِنَّ آيَاتِ رَبِّنَا بَيِّنَاتٌ   مَا يُمَارِي فِيهِنَّ إِلَّا كَفُورُ
خُلِقَ اللَّيْلُ والنَّهَارُ فَكُلٌّ   مُستَبِينٌ حِسَابُهُ مَقْدُورُ
ثُمّ يَجْلُو النَّهَارَ رَبٌّ كَرِيمٌ   بِمَهَاةٍ شُعَاعُها مَنْشُورُ
كُلُّ دِينٍ يَوْمَ القِيَامَةِ عِنْدَ   الله إلاَّ دِينَ الحَنِيفَةِ زُورُ[51]

العَنَاء, -عَطَاء vezninde- ve العُنُوّ, -عُلُوّ vezninde- burada *hudû‘ ve tezellül* manasındadır.[52] المُمَارَاة, -مُبَاهَاة vezninde- ve مِرَاء, -جِدَال vezninde- *münakaşa ve mücadele*. المَهَاة, -حَصَاة vezninde- *güneş.*

Ümeyye, İyâd kabilesinden ve şu‘arâ-yı Câhiliyye’nin müdekkiklerindendir. Âsâr-ı kadîmeyi tetebbu etmiş. Şiirinde meçhul kelimeler bulunur. Arapların bilmedikleri şu kelimeleri, âsâr-ı kadîmeden iktibas etmiştir; Allah’a السِّلْطِيط ve التَّغْرُور der.

[49] “Senin adınla Allah’ım.”

[50] Yardımcı edinmeyen ve mahlukatı bir ölçüye göre yaratan kişiye hamdolsun!
Yüzüm ve vücudumun tümü, yüzü suyu hürmetine şükretmek için boyun eğenlerle birlikte kendisine boyun eğiyor!

[51] Rabbimizin ayetleri apaçıktır; onlara ancak inkâr eden itiraz eder!
Gece ve gündüz yaratıldı; her birinin durumu önceden takdir edilmiş olup apaçıktır!
Daha sonra onurlu bir Rab, geceyi ışınları etrafa yayılan bir güneşle açıverdi!
Gerçek şu ki; kıyamet günü Allah katında her inanç yalan dolandır, Hanîf inancı hariç!

[52] Hudû‘: Eğilmek, itaat etmek.

وَالسِّلْطِيطُ فَوْقَ الأَرْضِ مُقْتَدِرٌ[53]

mısraında olduğu gibi.

Bir yerde de وَأَيَّدَهُ التَّغْرُور demiş.[54] [33] Bir beytinde ساهور kelimesini kullanmış:

قَمَرٌ وَسَاهُورٌ يُسَلُّ وَيُغْمَدُ[55]

demiş. Semaya da صَاقُورَه ve حَاقُورَه derdi.

Bir peygamberin lüzumundan daima bahsederdi. Nübüvvete kati bir ihtiyaç olduğunu atideki beyitlerde beyan etmiştir.

أَلَا نَبِيٌّ لَنَا مِنّا فيُخْبِرُنَا مَا بَعْدَ غايَتِنَا مِنْ رَأسِ مَحْيَانَا

بَيْنَا يُرَبِّبُنَا آبَاؤُنَا هَلَكُواْ وبيْنَما نَقْتَنِي الْأَوْلَادَ أَفْنَانَا

وَقَدْ عَلِمْنَا لَوْ أَنّ الْعِلْمَ يَنفَعُنَا أَنْ سَوْفَ يَلْحَقُ أُخْرَانا بِأُولَانَا[56]

Ba'ʻs ba'ʻde'l-mevt hakkında da izahat vermiştir,[57] diyor ki;

ألسْتَ تَرَى فِيمَا مضَى لَكَ عِبْرَةً ؟ فَمَهْ! لَا تكُنْ يَا قَلبُ أَعْمَى يُلَدَّدُ

فَكُنْ خَائِفًا لِلْمَوْتِ والبَعْثِ بَعْدَه وَلَا تَكُ مِمّنْ غَرَّه اليَوْمُ أَوْ غدُ [٣٤]

فإنَّكَ فِي دُنْيَا غُرُورٍ لِأَهْلِهَا وَفِيهَا عَدُوٌّ كاشِحُ الصَّدْرِ يُوقِدُ[58]

التَّرْبِيب, *çocuğu sinn-i bülûğa kadar beslemek.*[59] مَهْ, -mîm'in fethi ve hâ'nın sükûnuyla- ism-i fi'l-i emirdir, اُكْفُفْ manasınadır, zecr makamında

[53] Her şeye hâkim olandır; gökyüzünde olup muktedirdir her şeye!

[54] Allah, onu muhafaza etti.

[55] Ay ve ayın ağılı; kınından çekilir ve kına sokulur.

[56] Aramızdan çıkıp bizim bu gidişimizin nereye varacağını söyleyecek bir Peygamber yok mudur?
Babalarımız bizi büyüttüler, sonra da ölüp gittiler; biz de çocuklar edinirken yıpranıp gidiyoruz (zaman geçiyor)!
Şunu biliyoruz ki -tabi bildiklerimiz işe yararsa- bizden en sona kalan bile er ya da geç evvelimize yetişecektir!

[57] Ba'ʻs ba'ʻde'l-mevt: Ölümden sonra dirilmek.

[58] Bu gelip geçen şeylerden bir ibret almıyor musun?! Yeter artık! Şaşırıp kalan bir âmâ olma ey kalp!
Hadi, ölüm ve ölümden sonraki hayat için endişelen! Bugün ya da yarının kendisini aldattığı kişi gibi olma (günübirlik olma)!
Sen, içinde bulunanları kandıran bir dünyadasın; bu dünyanın içinde ise bağrında gizlediği düşmanlıkla yanıp tutuşan bir düşman var!

[59] Sinn-i bulûg: Rüşt, ergenlik yaşı/çağı.

söylenir.[60] Tekit için tekrar edilir, مَه مَه denir. التّلَدُّد, *tereddüt ve hayretten sağa sola boyun çevirip bakmak.* الكاشِح, *kalbinde kin ve adaveti izmâr eden kimse ki mubtın* tabir olunur. Bundan maksadı şeytandır.

Ümeyye bâlîn-ihtizârında şu beyitleri söylemiştir.[61]

كُلُّ عَيْشٍ وإنْ تَطَاوَلَ دَهْرًا، مُنْتَهَى أمْرِهِ إِلَى أنْ يَزُولَا
لَيْتَنِي كُنْتُ قَبْلَ مَا قَدْ بَدَا لِي فِي رُؤُوسِ الجِبَالِ أرْعَى الوُعُولَا
فَاجْعَلِ المَوْتَ نَصْبَ عَيْنِكَ وَاحْذَرْ غَوْلَةَ الدَّهْرِ، إنّ لِلدّهْرِ غَوْلَا[62]

الوُعُول, وَعْل’ın cem‘idir, *geyik.* نُصْب, - nûn’un zammı ve ṣâd’ın sükûnuyla- *göz önünde dikilip duran şey;* -nûn’un fethi de lugattır-.[63] [35] غَوْل, -قَوْل vezninde- burada *kapmak* manasınadır.

Ümeyye, Kureyş’ten Abdullah b. Cüd‘ân’ın lütuf-dîdenelerinden ve meddahlarındandı.[64] Abdullah, zamân-ı Câhiliyye’de salah ve fezâil-i ahlâk ile iştihar etmiş eâzımdan biriydi. Ümeyye, onun methinde pek çok kasideler inşad etmiştir. Kasidelerinden birinde şu beyitleri söylemiştir:

أأذْكُرُ حَاجَتِي أَم قَدْ كَفَانِي حَيَاؤُكَ؟ إنَّ شِيمَتَكَ الحَيَاءُ
وعِلْمُكَ بِالْحُقُوقِ وَأَنْتَ فَرْعٌ لَكَ الْحَسَبُ الْمُهَذَبُ والسَّنَاءُ
خَلِيلٌ لَا يُغَيِّرُهُ صَبَاحٌ عَنِ الْخُلُقِ الْجَمِيلِ وَلَا مسَاءُ
وَأَرْضُكَ كُلُّ مَكْرُمَةٍ بَنَتْهَا بَنُو تَيْمٍ وَأَنْتَ لَهَا سَمَاءُ
إذَا أَثْنَى عَلَيْكَ المَرْءُ يَوْمًا كَفَاهُ مِنْ تَعرُّضِهِ الثَّنَاءُ
تُبَارِي الرِّيحَ مَكْرُمَةً وَمَجْدًا إذا مَا الْكَلْبُ أَجْحَرَهُ الشِّتَاءُ[65] [٣٦]

---

60 Zecr: Menetme, kovma, engelleme.
61 Bâlîn-ihtizâr: Ölüm döşeği.
62 Her hayat, -belli bir müddet uzun ömür sürse de- eninde sonunda yok olacaktır!
Ah, keşke bu başıma gelenlerden önce dağın tepesinde geyik otlatan biri olsaydım!
Ölüme karşı pür dikkat ol ve zamanın, seni gafilce avlamasından sakın! Nitekim zaman gafil avlar!
63 نُصْب kelimesinin fethalı olarak نَصْب şeklindeki kullanımının bir lehçe olduğuna dikkat çekmiştir.
64 Lütuf-dîde: Lütuf görmüş, iyilik görmüş. Meddâh: Çok öven, metheden.
65 İhtiyacımı açıkça dile getireyim mi? Bilmem senin utangaçlığın buna gerek bırakır mı? Nitekim utangaçlıktır senin mizacın!

المُبَارَاة, المُسَابَقَة، المُجَارَة، المُعَارَضَة; يُبَارِي الرِّيحَ سَخَاءً denir.[66] Burada *müsabaka* manası daha muvafıktır. الإِحْجَار, *canveri kaçırıp ine sokmak*:

أَحْجَرَ الضَّبَّ، إِذَا أَدْخَلَهُ فِي الجُحْرِ.[67]

Araplardan bir peygamberin zuhur edeceğini kütüb-i kadîmeden istinbat ettiği için o makamı kendine arzu ediyordu. Onun içindir ki Hz. Peygamber'in nübüvvetini haseden tasdik etmedi ve Bedir vak'asında maktul olan Kureyşliler'e mersiye söyledi. O mersiyenin efkârıumumiye üzerine suitesir hasıl etmemek için alenen kıraati taraf-ı Risâletpenâhî'den menolunmuştu. Mersiyeden bazı beyitler, ber vech-i âti dercolunur:

Kasidenin vezni bahr-ı kâmilin meczû'undandır.[68]

أَلّا بَكَيْـــــتَ عَلَى الكِـــــرا   مِ بَـــنِي الكِـــرَامِ أُولِي المَمَـــادِحْ
كَـــبُكا الحَمَـــامِ عَلَى فُـــرُو   عِ الأَيْـــكِ فِي الغُصُـــنِ الجَـــوَانِحْ
يَبْكِـــينَ حَـــرَّى مُسْـــتَكِي   نَـــاتٍ يَـــرُحْنَ مَـــعَ الـــرَّوائِحْ
أَمْثـــالُهُنَّ الباكِيَـــا   تُ المُعْـــوِلاتُ مِـــنَ النَّـــوَائِحْ
مَـــنْ يَـــبْكِهِم يَبْـــكِ عَلَى   حُـــزْنٍ ويَصْـــدُقُ كلُّ مَـــادِحْ [٣٧]
مَـــنْ ذَا بِبَـــدْرٍ فَـــالعَقَنْ   قَـــلِ مِـــنْ مَرَازِبَـــةِ جَحَـــاجِحْ
شُـــمْطٍ وشُـــبَّانٍ بَهَـــا   لِيـــلٍ مَغَـــاوِيرٍ دَحَـــادِحْ

Sen, atalarının asıl soyundan gelip hak-hukuka riayet edensin; gerçekten tertemiz soy ve ululuk sana aittir!
Öyle bir dostsun ki sen, sahip olduğu huyu değiştiremiyor ne gündüz ne de akşam!
Benû Teym'in yaptığı her iyilik ve asalet, sana nazaran yeryüzüdür, sen ise sema!
Kişi seni övmeye kalksa bir gün, sadece seni övmeye girişmesi bile yeterdir ihtiyacını dile getirmeye!
Takdire şayan iyilikler ve onurlu davranışlarla kış mevsiminin köpeği inine sokması gibi açlıktan köşelerimize çekildiğimiz zamanlarda bize yardım ederek âdeta yarışırsın rüzgarla!

[66] المُبَارَاة, rekabet etmek, yarışmak ve çekişmek gibi anlamlara gelir. يُبَارِي الرِّيحَ سَخَاءً, "falan kişi cömertlikte rüzgarla yarışıyor." anlamındadır.

[67] Kertenkeleyi yuvasına sokmak.

[68] Meczû' (مَجْزُوء), aruz ilminde kullanılan cez' (جَزْء) teriminden türemiştir. Aslında cüz' (جُزْء), beyitteki vezni oluşturan tef'ilelerin her birisine verilen isimdir. Cez' ise bu cüz'den yani tef'ilelerden birinin (darb ve arûz) hazfedilmesidir. Tef'ilesi hazfedilen vezne ism-i mef'ûl kalıbında meczû' denilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed A'lâ b. Alî et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm,* haz. Refîk el-Acem - Ali Dahrûc vd., Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996, c.1, s.558.

أَوَ لَا تَـرَوْنَ لِمَـا أَرَى   وَلَقَـدْ أَبَـانَ لِـكُلِّ لَامِـحْ
أَنْ قَـدْ تَغَـيَّرَ بَطْـنُ مَكَّـةَ، فَـهِيَ مُوحِشَـةُ الأَبَـاطِحْ[69]

مَرَازِبَة, cem‘dir; müfredi مَرْزُبَان, Fârisî’den muarrebtir; Fârisî’de مَرْز *serhattır;* بَانَ *gözetici ki, serhat muhafızı* demektir; badehu Acemler, tevsi‘an *serkerdelerine* ıtlak ederlerdi. Araplar, bunu ta‘rîben reis ve azim makamında istimal ettiler, دِهْقَان ve دَهْقَنَة gibi. الجَحَاجِح, -قَلَائِد vezninde- cem‘dir; جَحْجَح, جَحْجَاح, جَحَاجِحَة ve جَحَاجِيح üzerine de cem‘lenir, *bir kavmin büyüğü.* شُمْط, -şîn’in zammı ve mîm’in sükûnuyla- cem‘dir, müfredi أَشْمَط, *saçı sakalı kırgıl olan kimseye* denir; شُمْطَان üzerine de cem‘lenir. بَهَالِيل cem‘dir, müfredi بُهْلُول, -bâ’nın zammıyla- *güler yüzlü ve bir kavmin büyüğüne* denir. المُغاوِير cem‘dir, müfredi مِغْوار, -مِحْرَاب vezninde- *kesîrü’l-gârât, gârat ve şebhûn eden.*[70] [38] دَحَادِح, -dâl’ın zammı ve fethiyle- cem‘dir, müfredi دَحْدَاح, *kısa boylu*; burada *gençlerden* kinayedir. بَدْر, Harameyn arasında bir mevkidir. Esasen Bedr b. Kureyş tarafından orada hafr olunan kuyunun ismidir. الأَيْك, -hemze’nin fethi ve yâ’nın sükûnuyla- cem‘dir, müfredi أَيْكَة, *sık ve birbirine sarmaşık ağaç, koruluk, orman.* المُعْوِلَات, -mîm’in zammıyla- إِعْوَال’den müştaktır, *yüksek sesle ağlamak.* حَرَّى, -ḥâ’nın fethi ve râ’nın teşdîd ve fethiyle- حَرَّان’ın müennesidir, *susuz* demektir; burada *yanık* manasındadır. الاِسْتِكَان, *zül ve hudû‘* manasınadır.

Ümeyye, levha-i tulû‘u tasvir ederken demiş:[71]

وَالشَّـمْسُ تَطْلُـعُ كُلَّ آخِـرِ لَيْلَـةٍ   حَمْـرَاءَ مَطْلَـعُ نُورِهَـا مُتَـوَرِّدُ

---

[69] Hadi, alicenap soylu kişilerin güzel hasletler sahibi çocuklarına ağlasana!
Güvercinlerin, sık ağaçların eğik dalları üzerinde ötüp ağladıkları gibi!
Boyun eğmiş bir şekilde içlerindeki yanık acısından ötürü ağlar dururlar ve gidenlerle beraber giderler!
Ağıt yakıp feryat ve figan eden kişilere benzerler. Kim bunlara ağlarsa, esefe ağlamış olur ve bunları öven herkes de hakikatin ta kendisini söylemiş olur!
Bedir’de büyük bir lider ve saçı sakalı ağarmış bir kabile eşrafı bulunmaktaydı!
Saçı sakalı ağarmış kişilerle, gençlerle ve bunların yaptıkları saldırılarla dolu bir gece!
Yoksa benim gördüğümü görmüyor musunuz? Her bakan görüyor ki Mekke vadisi değişti; artık orada vadiler bulunmuyor!

[70] Kesîr: Çok. Gârât: Baskın, operasyon. Şebhûn: Gece baskını.

[71] Levha-i tulû‘: Güneş doğarken oluşan manzara.

تَـــأْبَى فَـــلَا تَبْـــدُوا لَنَـــا فِي رِسْـــلِها إِلَّا مُعَذَّبَـــــــــــــةً وَإِلَّا تُجْـــــــــــــلَدُ

Tercümesi: "Güneş, her gecenin nihayetinde sürh-rû, müşrik envârı da gülgûn olarak tulu eder;[72] her gün bize görünmekten imtina eder ve cebr ve ikrah ile, dayak altında tazip edilmek suretiyle aheste aheste böyle kırmızı bir çehre ile arzıendam eder."[73] [39]

Güneşin bize görünmekten imtinaından Ümeyye'nin maksadı, beşerin mesâvîsini ve gûnâgûn cerîmelerini görmek istemediğine işarettir.[74]

Kus b. Sâide dahi, güneş tasvirinde şu beyitleri söylemiştir:

مَنَـــعَ البَقَـــاءَ تَقلُّـــبُ الشَّـــمْسِ وطُلُوعُهَـــا مِـــنْ حَيْـــثُ لَا تُمسِـــي

تَجْـــرِي علَى كَبِـــدِ السَّـــمَاءِ كَمَـــا يَجْـــرِي حِمَـــامُ المَـــوْتِ بِـــالنَّفْسِ

Tercümesi: "Bekayı meneden, güneşin dönmesi ve her gün başka başka mahallerden tulu etmesidir. Güneşin kalb-i semâda seyri, ölümün nefiste cereyanı gibidir." demektir.[75]

Ümeyye'nin zükûr olarak dört evladı vardı:[76] Amr, Rebîa, Vehb ve Kâsım. Bunlardan Kâsım, şairdi. Pederinin eserini takiben babasının memduhu olan Abdullah b. Cüd'ân'ı methetmiş.[77] Şu beyitler, bir kasidesinden iktibas olunmuştur:

قَـــوْمٌ إِذَا نَـــزَلَ الغَرِيـــبُ بِـــدَارِهِمْ رَدُّوهُ رَبَّ صَـــــــــــــوَاهِلٍ وَقِيَـــــــــــــانِ

لَا يَنْكُثُـــونَ الأَرْضَ عِنْـــدَ سُـــؤَالِهِمْ لِتَلَمُّـــــسِ العِـــلَّاتِ بِالْعِيـــدَانِ [٤٠]

الصَّوَاهِلِ, صَاهِلَةٌ'nin cem'idir, *kişneyen kısrak.* قِيَانٌ, قَيْنَةٌ'nin cem'idir, *cariye.* النّكْثُ, *ezip bozmak, çözmek, dağıtmak.* العِيدَانِ, -ayn'ın kesriyle- عُود'un cem'idir, *değnek.*

Tercümesi: "Onlar, öyle bir kavimdir ki hanelerinde misafir olan bir garibi, cariyeler ve asil kısraklara malik olarak yerine iade ederler. Lütuf ve ihsanlarına müracaat olunduğu zaman ellerindeki değnekle yeri kazarak bahane aramaya kalkışmazlar…"

---

72 Sürh-rû: Kırmızı. Müşrik: Aydınlatan. Envâr: Işık. Gülgûn: Gül renkli, kırmızı. Tulu etmek: Doğmak.

73 Cebr ve ikrah ile: Zorla, baskı uygulayarak. Aheste Aheste: Yavaş yavaş.

74 Mesâvî: Kötülükler. Gûnâgûn: Türlü türlü.

75 "Güneşin kalb-i semâda seyri" ifadesinden kasıt, gökyüzünde hareket etmesidir. Aslında kalb, bir şeyin ortası ve merkezi anlamındadır.

76 Zükûr: Erkek çocuklar.

77 Eser: Burada iz manasındadır. Müellif, Kâsım'ın, babası Ümeyye'nin izinden gittiğini kastetmiştir. Memduh: Övülen kimse.

Ümeyye, oğullarının birisinden münfail olarak ma‘raz-ı itâb ve muahezede şu beyitleri söylemiştir:[78]

غَدَوْتُكَ مَوْلُودًا ومُنْتُكَ يَافِعًا   تَعُلُّ بِمَا أَجْنِي عَلَيْكَ وَتَنْهَلُ

إِذا لَيْلَةٌ آبَتْكَ بالشَّجْوِ لَمْ أَبِتْ   لِشَكْوَاكَ إِلَّا سَاهِرًا أَتَمَلْمَلُ

كَأَنِّي أَنَا المَطْرُوقُ دُونَكَ بِالَّذِي   طُرِقْتَ بِهِ دُونِي فَعَيْنِي تَهْمِلُ

تَخَافُ الرَّدَى نفْسِي عَلَيْكَ وإِنَّنِي   لَأَعْلَمُ أَنَّ المَوْتَ حَتْمٌ مُؤَجَّلُ [٤١]

فَلَمَّا بَلَغْتَ السِّنَّ والغَايَةَ الَّتِي   إِلَيْهَا مَدَى مَا كُنْتُ فِيكَ أُؤَمِّلُ

جَعَلْتَ جَزَائِي غِلْظَةً وَفَظَاظَةً   كَأَنَّكَ أَنْتَ الْمُنْعِمُ المُتَفَضِّلُ

المَوْنُ, مَانَ – يَمُونُ’den *bir adamın mu’netini,*[79] *idaresini temin etmek*, مانَهُ, إِذَا قَامَ بِكِفَايَتِه.[80] العَلّ ve العَلَل, *bir mayi‘den mükerreren içmek.*[81] النَّهَل, dördüncü babtan *bir mayi‘den ilk defa içmek*. الأَوْب, -hemze’nin fethi ve vâv’ın sükûnuyla- burada *kastetmek* manasınadır. تَمَلْمُل, -تَزَلْزُل vezninde- *bir marazdan yahut başka bir sebepten dolayı yatakta bikarar olmak.*[82] الهَمْل, -حَمْل vezninde ve الهَمَلَان fethateyn ile- ve الهُمُول, *gözyaşı şiddetle akmak*. يَافِع, *sinnen yetişmiş oğlana* denir, cem‘i يَفَعَة, طَلَبَة gibi. الجَنْي, -cîm’in fethi ve nûn’un sükûnuyla- *ağaçtan meyve dermek*.

Tercümesi: “Küçükken seni besledim; genç olunca idareni temin ettim. O derecede ki sana dermiş olduğum ni‘âm-ı gûnâgûndan istediğin kadar zevk-yâb oldun...[83] Bir gece rahatsız olursan senin eleminle müteellim olur, sabaha kadar uykusuz kalır, yatakta yuvarlanır dururum. O arıza sana değil bana isabet etmiş gibi gözyaşı akıtırım.

Ölümün maḥtûm ve vakti de muayyen olduğunu bildiğim hâlde sana dokunmasın diye ondan korkar ve daima hazr ederim.[84] Vakta ki sinn-i kemâle erdin ve senden, [42] o yaşta ümit ettiğim gayeye vasıl oldun, dürüştâne mu-

---

[78] Ma‘raz kelimesi, eserde birçok yerde geçmiştir. Arz (عَرْض) kelimesinden ism-i mekân olarak gelen bu kelime, “Bir şeyin sunulduğu, bildirildiği, arzedildiği yer ve zaman” anlamındadır. Bu durumda “ma‘raz-ı itâb” ifadesi, “Eleştirdiği zaman, eleştirdiğinde …” anlamına gelir.

[79] Mu’net ya da meûnet: Azık, ihtiyaç.

[80] Birinin ihtiyaçlarını karşılamak.

[81] Mayi‘: Sıvı şey.

[82] Bikarar: Huzursuz, rahatsız, muzdarip.

[83] Ni‘âm-ı gûnâgûn: Çeşit çeşit nimetler. Zevk-yâb: Zevk almak.

[84] Maḥtûm: Kesin. Hazr etmek: Sakınmak, uzak durmak, yasaklamak.

amelelerle mükâfatımı verdin. Güya ikimizden velinimet olan ve lütuflar îsâr eden sendin.”[85]

Ümeyye, hicret-i seniyyenin ikinci senesinde vefat etmiştir; Ümeyye hakkında Hz. Resûl-i Ekrem’den birkaç hadis rivayet olunmuştur, birisi:

Ümeyye’nin şiiri, huzûr-i Risâletpenâhî’de kıraat olundukça

{كَادَ أُمَيَّةُ يُسْلِمُ}،

yani *Ümeyye, İslamiyet’i kabul etmeye yakındı.*[86] İkincisi,

{آمَنَ شِعرُه وكَفَرَ قَلْبُه}

yani, *Ümeyye’nin şiiri mümin, kalbi kâfirdir.*[87]

Züheyr b. Ebî Sülmâ

Âsâr-ı şi‘riyyesiyle vücûd-u bâriye ve bazı hakâik-i dîniyyeye dair irşadatta bulunan şu‘arâ-yı Câhiliyye’den biri de Züheyr b. Ebî Sülmâ el-Müzenî.

Nesebi: Züheyr b. Ebî Sülmâ. Ebû Sülmâ’nın adı Rebîa’dır, İbn Rebâh b. Kurre b. el-Hâris b. Mâzin b. Sa‘lebe b. Sevr b. Herme b. el-Esam b. Osmân b. Amr b. Üd b. Tâbiha b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr.

Züheyr’in âsâr-ı edebiyyesi, Hz. Ömer’in takdirine mazhar olmuştur. Hz. Ömer, Züheyr için *‘şâirü’ş-şu‘arâ’* buyurmuşlar ve atideki beytini pesend etmişlerdir:[88]

وَلَـوْ أَنَّ حَمْـداً يُخْـلِدُ النَّـاسَ أُخْـلِدواْ　　　ولٰكِـنَّ حَمْـدَ النَّـاسِ لَـيْسَ بِمُخْـلِدِ

Tercümesi: “Halkın sitayişi tahlîdi mucip olsaydı birçok adamlar muhalled olurlardı; fakat hamdüsena kimseyi tahlîd etmez.”[89] [43]

---

85 Dürüştâne: Kötü, hoyratça. Velinimet: İyilik sahibi. Îsâr etmek: İkram etmek, kendinden çok başkalarını düşünmek.
Son cümlede şair, “güya” ifadesiyle sitemde bulunmuştur. “Sanki bütün bunları ben değil de sen yapmışsın gibi bana kötü davrandın!” anlamını kastetmiştir.

86 Kaynaklarda hadis lafız farklılığıyla beraber aktarılmıştır. Buhârî (öl. 256/870), hadisi وَكَادَ أُمَيَّةُ بْنُ أَبِي الصَّلْتِ أَنْ يُسْلِمَ lafzıyla aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdillâm Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhü’l-Buhârî,* thk. Mustafa Dîb el-Boğâ, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr ve Dâru’l-Yemâme, 5. Bs., 1414/1993, c.3, s. 1395, hadis no: 3628; Müslim (öl. 261/875) ise hadisi, إِنْ كَادَ لِيُسْلِم ve فَلَقَدْ كَادَ يُسْلِمُ فِي شِعْرِهِ şeklinde iki farklı rivayetle aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü’l-Hüseyn Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim,* thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1374/1955, c.4, s.1767, hadis no: 2255.

87 Hadis zayıftır. bk. Nâsırüddin el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîs ed-dâ‘ifâ ve’l-mevzû‘a ve eserühâ es-seyyi’ fi’l-ümme,* Riyad: Dâru’l-Maârif, ts. c.4, s.52, hadis no: 1546.

88 Şâirü’ş-şu‘arâ: Şairlerin şairi. Pesend: Beğenmek, takdir etmek.

89 Sitayiş: Övgü. Tahlîd: Ölümsüzleştirmek. Mucip: Gerektirmek. Muhalled: Ölümsüz olmak.

Hz. Ömer, Züheyr'i ber vech-i âti tavsif buyurmuşlardır:

كَانَ لَا يُعاظِلُ فِي الكَلامِ وَكانَ يَتَجَنَّبُ وَحْشِيَّ الشّعْرِ وَلَا يَمْدَحُ أَحَدًا إلَّا بِمَا فِيهِ.

Yani; "Sözü münsecimdir, haşivden ve gayrimenus kelimelerden azadedir; hiçbir kimseyi muttasıf olmadığı evsaf ile tavsif etmez."[90]

Hz. Ömer, Züheyr'i başka bir mevkide cümel-i âtiye ile tavsif buyurmuşlar:

لاَ يَتْبَعُ حُوشِيَّ الكلامِ ولا يُعاظِلُ مِنَ المَنْطِقِ وَلَا يَقولُ إلَّا مَا يُعْرَفُ وَلَا يَمْتدِحُ الرّجُلَ إلَّا بِمَا يَكُونُ فِيهِ. أَلَيْسَ الَّذِي يَقُولُ:[91]

إذا ابْتَدَرَتْ قَيْسُ ابْنُ عَيْلاَنَ غَايَةً مِنَ المَجْدِ مَنْ يَسْبِقْ إلَيْهَا يُسَوَّدِ

سَبَقْتَ إلَيْهَا كُلَّ طَلْقٍ مُبَرِّزٍ سَبُوقٍ إلَى الغَايَاتِ غَيْرِ مُزَنَّدِ

حُوش ve وَحْش, bir manadadır.[92] طَلْق, *sahî ve beşuş.*[93] مُبَرّز, *ihrâz-ı fezâil için meydana atılan.* غَيرِ مُزَنَّد *hiddete, muahezeye maruz olmayan.*

Bu beyitler, Herim b. Sinân b. Ebî Hârise el-Mürrî'nin medâihi hakkında söylediği kasidedendir. [44]

Tercümesi: "İhrâz-ı maâlîye vesile olan bir fazilete, Kays b. Aylân kabilesi koştuğu zaman o gayeyi ilk önce sen elde edersin ve fazilet kahramanlarını ve sebbâķü'l- ġâyât olan maâlî mübârizlerini geride bırakırsın."[94]

Züheyr'in feylesofâne eş'ârından:

أَلا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ يَرَى النَّاسُ مَا أَرَى مِنَ الْأَمْرِ أَوْ يَبْدُو لَهُمْ مَا بَدا لِيَا؟

بَدَا لِي أَنّ النَّاسَ تَفْنَى نُفُوسُهُمْ وَأَمْوَالُهُمْ وَلَا أرَى الدَّهْرَ فَانِيَا

وَأَنِّي مَتى أَهْبِطْ مِنَ الأَرْضِ تَلْعَةً أَجِدْ أَثَرًا قَبْلِي جَدِيدًا وعافِيَا

---

90 Münsecim: Bir bütünlük ve düzgünlük içinde olmak. Haşiv: Gereksiz, doldurma söz. Gayrimenus: Alışılmışın dışında olan, garip. Azade: Özgür, bir şeye bağlı olmayan. Muttasıf: Bir hâl ve sıfatla nitelenmiş kimse.

91 "Sözü münsecimdir; haşivden ve karışık-gayrimenus kelimelerden azadedir. Sadece bilinen şeyleri söyler; hiç kimseyi muttasıf olmadığı bir vasıfla tavsif etmez." Hz. Ömer'in (r.a.) açıklamasında geçen يُعْرَفُ (bilinen) fiili, müellif tarafından meçhul sigasına gelecek şekilde harekelenmiştir. Kanaatimizce bu fiil, يَعْرِفُ şeklinde malum sigasında da kullanılabilir. Bu durumda anlam, "Züheyr, bildiğini söylerdi." şeklinde olur. Yani abartıya kaçmadan ve yalan tasvirler yapmadan sadece hissettiğini söylerdi.

92 حُوش, burada yabancı, nadir ve hemen anlaşılmayan kelimeler anlamındadır.

93 Sahî: Cömert, eliaçık. Beşuş: Güler yüzlü, şen şakrak.

94 Sebbâķü'l- ġâyât: Hedeflere önce ulaşan, gayeleri ilk elde eden. Maâlî: Yüce hedefler, ulvi şeyler. Mübâriz: Mücadeleye girişen, rakip.

أَرَانِي إِذا مَا بِتُّ، بِتُّ عَلَى هَوًى فَثَمَّ إِذا أَصبَحْتُ، أَصبَحْتُ غادِيَا

إِلَى حُفْرَةٍ أهْوِي إِلَيْهَا مُقِيمَةٍ يَحُثُّ إِلَيْهَا سَائِقٌ مِنْ وَرَائِيَا

بَدَا لِي أَنِّي عِشْتُ تِسْعِينَ حِجَّةً تِبَاعًا وَعشْرا عِشْتُها وثَمانِيَا [٤٥]

التَّلْعَة, -تَمْرَة- vezninde- *bayır ve dere* manasındadır, burada *dere* demektir. العَفَاء, -سَمَاء- vezninde- *mahv ve helak olmak*. الحِجَّة, -ḥâ'nın kesriyle- *yıl*. مُقِيمَة yerine مُصَمَّة de mervîdir, *kapalı* demektir.

أَصَمَّ القَارُورَةَ، إِذَا جَعَلَ لَهَا صِمَامًا أيْ سِدَادًا. وجَمْعُ الصِّمَامِ أَصِمَّةٌ، والصِّمامة بِمَعْنَى الصِّمَامِ أَيْضًا.[95]

Tercümesi: "Acaba benim gördüğüm hakikati herkes görüyor mu? Bana inkişaf eden şey, herkese münkeşif oluyor mu? Ben görüyorum; halkın canları, malları, fenâpezîr oluyor;[96] fakat zaman yine o zamandır. Bir dereye indiğim vakit, benden evvel yeni ve eski birtakım eserler görürüm. Ben kendime ait bir şey de görüyorum. Görüyorum ki gece yattığım zaman arzum dairesinde mütehassis olduğum hisle yatarım;[97] fakat o yerde sabah olunca kendimi yolcu buluyorum. İhtiyarımla değil; arkamdan bir saikin def ve tazyikiyle kapalı bir hufreye doğru yürürüm ve içinde sukut ederim.[98] Görüyorum ki yekdiğerini müteakip doksan sene yaşamışım, bundan maada on ve ondan başka sekiz sene de ömür sürmüşüm."

Züheyr'in bu taksimden muradı on sene tufûliyet devri, sekiz sene de gençlik hayatı, mütebakisi sinn-i kemâl ve şeyhûhetle ömrün edvâr-ı sâiresidir ki bu kasideyi inşad ederken ömrü yüz sekiz seneye baliğ olduğu tebeyyün ediyor.[99] Bu hesabı ileriye sürmekten maksadı ise, tecrübe-dîde olduğunu ve binaenaleyh muhitinin âdât-ı câriyesine nazaran vaaz ve nasihat etmek ve bildiği hakâiki, efkâr-ı ammeye arz eylemek hakkını haiz olduğunu anlatmaktır.[100] [46]

بَدَا لِي أَنَّ اللَّهَ حَقٌّ فَزَادَنِي إِلَى الحَقِّ، تَقْوَى اللهِ مَا قَدْ بَدَا لِيَا

بدَا لِي أَنِّي لَسْتُ مُدْرِكَ مَا مَضَى وَلَا سَابِقًا شَيْئًا إِذَا كَانَ جَائِيَا

95 Şişe tıkacına denir.

96 Fenâpezîr: Sürekli ve ebedi olmayan, yok olucu.

97 Yani yatağa girdiğimde istediklerimi düşenerek ve isteyerek giriyorum; ancak uyandığımda bir de bakıyorum ki istediklerimin zıttı olan şeyler yaşıyorum.

98 Tazyik: Baskı. Hufre: Çukur. Sukut etmek: Düşmek.

99 Tufûliyet: Çocukluk. Mütebaki; Geriye kalan. Sinn-i kemâl: Olgunluk dönemi. Şeyhûhet: Yaşlılık. Edvâr-ı sâire: Diğer dönemler. Tebeyyün: Ortaya çıkmak, açık olmak.

100 Âdât-ı câriye: Devam eden, uygulanan âdetler. Efkâr-ı âmme: Kamuoyu.

ومَـا إِنْ أَرَى نَفْسِي تَقِيهَا كَـرِيمَتِي وَمَـا إِنْ تَـقِي نَفْسِي كَرِيمَةَ مَالِيَا
أَرَانِي إِذا مَـا شِـئْتُ لاقَيْـتُ آيَـةً تُـذكِّرُني بَعْـضَ الَّذِي كُنْـتُ نَاسِـيَا
أَلَا لا أَرَى فَـوْقَ الحَـوَادِثِ بَاقِيًـا وَلَا خَـالِدًا إِلَّا الجِبَـالَ الرَّوَاسِـيَا
وَإِلَّا السَّـمَاءَ وَالبِـلَادَ ورَبَّنَـا وَأَيَّامَنَـا مَعْـدُودَةً وَاللَّيَالِيَـا

Tercümesi: “Allah’ın hak olduğu bana tecelli ediyor. Hakka doğru olan bu tecelli, Allah’a karşı takvamı tezyit etti. Bana öyle görünüyor ki geçmiş olan bir şeyi iade edemem; gelmiş olan bir şeyin önüne de geçemem.” [47]

Bundan, Züheyr’in kaza ve kadere iman ettiği istidlal olunuyor.

“Görüyorum ki arzu ettiğim vakit öyle delâile tesadüf ederim ki onlar, bana unuttuklarımın bir kısmını hatırlatır. Yine görüyorum ki malik olduğum en nefis en zikıymet şeyler, nefsimi vikaye edemiyor (yani ölümden masun etmiyor) ve nefsim dahi malik olduğum o aziz şeyleri muhafazaya kadir değildir.”

Bu mazmunda evvelki itikadını ve âcâla kani olduğunu teyit ediyor.[101]

“Avârız-ı kevniyyeye karşı mevcudiyetini muhafaza eden yalnız Allah’ı, yerleşmiş olan dağları, semayı, bilâdı ve mâdud olan eyyam ve leyâlimizi görüyorum.”[102]

Badehu Züheyr, serdettiği hakâikin bir kısmını tarihten misal getirmekle teyit ediyor, diyor ki;

أَلَـمْ تَـرَ أنّ اللهَ أَهْلَـكَ تُبَّعًـا وأَهْلَـكَ لُقْمَـانَ بْـنَ عادٍ وعادِيَـا
وَأهْلَـكَ ذَا القَـرْنَينِ مِـنْ قَبْـلِ مَـا تَـرَى وَفِرْعَـوْنَ أَرْدَى جُنْـدَه والنَّجاشِـيَا
أَلَـمْ تَـرَ لِلنُّعْمَـانِ كَانَ بِنَجْـوَةٍ مِـنَ الشَّرّ لَـوْ أَنَّ امْـرَأً كَانَ ناجِيَـا
فَلَـمْ أرَ مَسْـلوبًا لَهُ مِثْـلُ مُلْكِـه أَقَـلَّ صَـدِيقًا صَـافِيًا أَو مُواسِـيَا [٤٨]

Tübba‘ (تُبّعُ) İbnü’l-Akran, Yemen’de icrâ-yı hükümrânî eden ilk padişahtı. Badehu bunu takip eden ve *tebâbia* namıyla yâd olunan silsile-i mülûke ıtlak olundu.[103] Fakat tübba‘ unvanını ihraz etmek için Yemen, Şihr ve Hadramut kıtalarının zîr-i hâkimiyetine girmesi şart ittihaz edilmiştir. Lokman Âd (لُقْمانُ بنُ عاد), hekim, feylesof ve salih bir zattı; nübüvvetine kail olanlar da vardır.

---

[101] Yani önceki beyitlerde inancını yansıtan ifadeleri tekit ediyor ve ecele inandığını gösteriyor.

[102] Avârız-ı kevniyye: Kâinatın engelleri, değişiklik gösteren durumu.

[103] Silsile-i mülûke: Hanedanlık.

İsmi Kur'ân-ı Kerîm'de mezkûrdur.[104] Âd, Arapların birinci tabakası el-Âribetü'l-ûlâ yahut el-bâide rüesasındandır; Hûd kavminin reisidir.

Zülkarneyn, mülûk-i Himyeriyye'dendir, Kur'ân-ı Kerîm'de ismi geçmiştir. Zülkarneyn ile vech-i tesmiyesi ise, başının iki tarafında birer keysû bağlamış olmasıdır; zaten başın bir tarafına قَرْن denir. ذو, *sahip* manasındadır. ذو ile telkîb olunan padişahlar: ذو جَدَن, *hüsnüsavt sahibi* demek; ذو كَلَاع, *içtima sahibi;* zira etrafına birçok akvam toplanmıştı.

ذو نُواس، [لِضَفِيرةٍ كانَتْ تَنُوسُ، أيْ تَتَدلَّى على ظَهرِهِ]،

Arkasına sarkmış olan bir keysûden dolayı tesmiye olunmuştur. ذو شَنَاتِر, *elindeki fazla parmaktan dolayı*. Bunların kâffesi, Yemen hükümdarlarındandır. ذو ile telkîb olunan padişahlara الأَذْوَاء denir ki ذو'nun cem'idir.

Zülkarneyn'in ismi, es-Sa'b er-Râiş. Râiş'in ismi el-Hâris b. Seded -[Seded ile vech-i tesmiyesi, reyindeki isabet ve sedâttandır]- İbn Âd b. el-Mâtât b. Sebe'. Bu kasidedeki mezkûr olan Zülkarneyn budur; İskenderiye banisi olan Makedonyalı İskender değildir. O Yunanlı'dır, bu Arap'tır. Zülkarneyn, sâlih ve müttakî bir padişahtı.

Âdiyâ (عاديا) aslı عَادِيَاء, vezin için hemzesi hazfolunmuştur.[105] Alâ rivayetin Semev'el'in pederidir. Firavun, Araplardan Mısır'da icrâ-yı hükümrânî eden padişahların lakabıdır. Bunlar Amâlika'dandılar, Şam'dan Mısır'a geçmişlerdi. Buradaki Firavun'dan maksadı, uluhiyet iddiasında bulunan Firavun'dur; yani [49] Hz. Mûsâ'nın Firavun'udur. İsmi el-Velîd b. Mus'ab. İbrânî'den veyahut lisân-ı Kiptî'den alınmıştır; mutaassıp ve mütekebbir manasındadır. Fâ'nın ve ayn'ın zammıyla de lugattır, cem'i فَرَاعِنَة'dir. en-Necâşî, Habeşistan'da hükümdarlık eden padişahların lakabıdır. en-Nu'mân, İbnü'l-Münzir el-Lahmî'dir. Katlolunmak üzere Kisrâ tarafından takip olunurken firar etmişti. نَجْوَة, *mürtefi olan mahelle* denir. غاوي, *gümrah.*[106]

Tercümesi: "Görmüyor musun, Allah nasıl tübba' gibi bir hükümdarı, Lokman gibi bir hekimi, Âdiyâ ve Âd gibi koca bir ırkın müessisini nâbûd

---

[104] Müellif, Lokmân suresindeki ayetlere atıf yapmıştır (Lokmân, 31/12-19). Câhiz (öl. 255/869), Kur'an'da adı geçen Lokman'ın, Lokmân b. Âd olmadığını ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn,* thk. M. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 7. Bs., 1998, c.1, 184-185; müellif bu ve sonraki bilgileri Galâyînî'den aktarmıştır. bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.151-152'deki dipnotlar.

[105] Yani şiirde kafiye uyumu için ismin sonundaki ء harfi kaldırılmıştır.

[106] Gümrah: Yolunu kaybetmiş, yolunu şaşırmış.

eyledi. Zülkarneyn'i, Firavun gibi sâhib-i ceberûtun ordusunu, Habeşistan hükümdarı Necâşî'yi tarumar etti!?

Görmüyor musun; Nu'mân, şerden ne kadar uzak ne kadar yüksek bir mevkideydi? Lakin insan için beladan kurtulmak imkânı yoktur. Bir günlük dalalet, onun yirmi senelik rüşt ve hidayetini altüst etti. Nu'mân gibi muhteşem bir hükümdarın taç ve tahtından mahrumiyeti hengâmında âlâm-ı musîbetini tehvîn edecek ve ona teselli verecek asdikânın bu derece az olmasını başka bir padişahın sergüzeştinde tesadüf etmedim."[107]

Züheyr, ahlâk-ı fâzile hakkında da pek çok şiirler söylemiştir. Onlar ve sair âsâr-ı edebiyyesinin aksâm-ı müntehabası, muallakası bahsinde zikredilecektir.[108]

Varaka b. Nevfel

Tevhîd-i bârîye halkı irşad eden şu'arâ-yı Câhiliyye'den biri de Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdüluzzâ b. Kusay. [50] Varaka, putlara takdim olunan kurbanların etini yemezdi. Ümeyye gibi kütüb-i kadîmenin tetebbuatında bulunmuş, pek yaşlı ve âmâ idi. Beş yüz doksan ikinci sene-i mîlâdiyyesinde vefat etmiştir. Tevhîd-i bârî hakkındaki manzumelerinden:

لَقَدْ نَصَحْتُ لِأَقْوَامٍ وَقُلْتُ لَهُمْ:   أَنَا النَّذِيرُ، فَلَا يَغْرُرْكُمْ أَحَدُ

لا تَعْبُدُونَ إِلٰهًا غَيْرَ خَالِقِكُمْ   فَإِنْ دَعَوْكُمْ فَقُولُوا: بَيْننا حَدَدُ

سُبْحَانَ ذِي العَرْشِ سُبْحانًا نَعُوذُ بِهِ   وَقَبْلُ قدْ سَبَّحَ الجُودِيُّ والجُمُدُ

مُسَخَّرٌ كلُّ ما تَحْتَ السَّمَاءِ لَهُ   لَا يَنْبَغِي أَنْ يُناوِيَ مُلكَه أحَدُ

لَا شَيْءَ مِمَّا نَرَى تَبْقى بَشاشَتُه   يَبْقى الْإِلَهُ ويُودِي المَالُ وَالْوَلَدُ

لَمْ تُغْنِ عَنْ هُرْمُزٍ يَوْمًا خزائِنُه   والخُلْدَ قدْ حاوَلَتْ عَادٌ فَمَا خَلَدُوا

وَلَا سُلَيْمَانُ إِذْ دَانَ الشُّعُوبُ لَهُ   وَالْجِنُّ والإنْسُ فِيمَا بَيْنَنا تَرِدُ [٥١]

أَيْنَ الْمُلُوكُ الَّتِي كَانَت لِعِزَّتِها   مِنْ كُلّ أَوْبٍ إِلَيْهَا وَافِدٌ يَفِدُ

حَوْضٌ هُنَالِكَ مَوْرُودٌ بِلَا كَذِبٍ   لَابُدَّ مِنْ وِرْدِه يَوْمًا كَمَا وَرَدُوا[109]

[107] Hengâm: Zamanında, vaktinde. Âlâm-ı musibet: Musibetin acıları. Asdikâ: Dostlar. Sergüzeşt: Macera, serüven. Yani Nu'mân, tacından olduğunda ona sahip çıkan ya da onu teselli eden çok az kişi çıkmıştır. Aslında bu tespit tartışmalıdır. Zira tarihte önemli bir yeri olan Zîkâr (ya da Zûkâr) savaşı, esasında Nu'mân b. Münzir'in Kisrâ tarafından tutuklanması sonucu vuku bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Kelpetin, *"Zûkâr Savaşı",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013, c.44, 506-507.

[108] Aksâm-ı müntehaba: Seçilmiş kısımlar.

الحَدَد, -fethateyn ile- *def ve meneylemek* manasınadır. İkinci babtan ve arz-ı Temâ'da[110] bir dağın ismidir ki burada bu mana matluptur; yani aramızda bir dağ cesametinde mâni vardır. الجُودِيّ, üzerine sefîne-i Nûh'un tevakkuf ettiği dağın ismidir. A'meş'in kıraati, yâ'nın tahfifiyledir.[111] İki dağın ismidir: Biri Musul muzafâtından olan İbn Ömer Cezîresi'ne hâkim olandır ki sefine-i Nûh'un oturduğu dağdır.[112] Diğeri Cebel-i Tay denilen mevkie mühâzîdir.[113]

الجُمُد, Necid kıtasında Benî Nasr'a ait bir dağın ismidir. دَانَ الشُّعوبُ لهُ, yerine تَجْرِي الرِّياحُ بِه dahi mervîdir.[114] الأَوْب, -hemze'nin fethi ve vâv'ın sükûnuyla- burada *semt ve cihet* manasınadır.

Varaka, zamân-ı Câhiliyye'de tanassur etmişti. İbrânî yazısıyla İncîl-i Şerîf'ten istediği ayetleri istinsah ederdi. Onun hakkında Hz. Peygamber'den bazı ehâdîs-i şerîfe mervîdir. Ezcümle:

{قَد رَأَيْتُه في المَنامِ كَأَنَّ عَلَيْهِ ثِيابًا بِيضًا، أَظُنُّ أَنْ لَوْ كانَ مِنْ أَهْلِ النّارِ لَمْ أَرَ عَلَيْهِ البَياضَ}.[115]

---

109 İnsanlara öğütte bulundum, onlara dedim ki; Benim, uyarıcı olarak size gelen; kimse sizi kandırmasın!
Sizi yaratandan başka kimseye ibadet etmeyin! Başka ilahlara ibadet için sizi çağırırlarsa onlara, 'Hadi oradan! Aramızda Haded dağı kadar mesafe vardır.' deyin!
Arşın sahibi münezzehtir, her şeyden münezzehtir, kendisine sığınırız; bizden önce Cûdî ve Cümud dağları da O'nu tenzih etmiştir.
Gökyüzünde ne varsa hepsi O'nun buyruğu altındadır. O'nun mülküne kimse düşmanlık etmemelidir.
Zaten bu gördüğümüz neşeli durumların hiçbirisi baki değildir! Sadece ilah baki kalır; onun dışında mal da çoluk çocuk da yok olur!
İşte baksana; Hürmüz'ün hazineleri, kendisinin baki kalmasına yaramadı! Âd kabilesi de ölümsüzleşmek istedi; ancak başaramadı!
İnsanların kendisine boyun eğdiği, ins ve cinnin emri altına girdiği Süleymân da baki kalmadı!
Nerde ihtişamlarından ötürü her cihetten insanların kendilerine akın ettiği o krallar!
Orada havuz (ölüm) vardır; akıyor; yalan yok bu konuda! O havuzun başına onların gittiği gibi elbette biz de gideceğiz bir gün!

110 -Elif-i memdûde ile- Şam etrafında bir belde. [Mehmed Fehmi]

111 Yani kıraat âlimi A'meş Süleymân b. Mihrân (öl. 148/765), الجُودِيّ kelimesindeki ي harfini şeddesiz (الجُودِي şeklinde) okumuştur.

112 Muzafât: Bir şeyin eki, uzantısı.

113 Mühâzî: Paralel.

114 Bu durumda mana, "Rüzgarlar, onunla hareket eder." ya da "Rüzgarlar, onun emri altındadır." şeklinde olur.

115 "Rüyamda onu gördüm; sanki üzerinde beyaz elbiseler vardı. Cehennem ehlinden olsaydı, üzerinde bu beyazlığı görmezdim."
Müellifin aktardığı hadis, Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsned*'inde şu şekilde yer almaktadır:

Varaka, zevce-i mutahhare-i Risâletpenâhî olan Hz. Hatice binti Huveylid'in ammizâdesiydi.[116] Bu münasebetle Hatice, Hz. Fahr-i Âlem Efendimiz'i alıp Varaka ile görüştürdü. Hz. Peygamber de kablennübüvve müşahade ettiği ahvâl-ı favkelâdeyi, o hissiyat ve maneviyatı Varaka'ya naklederdi. Varaka, cevaben, [52] *"Bu ahval, aynıyla Hz. Mûsâ tarafından müşahede olunmuştu."* demiş ve Peygamber'e tebşirâtta ve o müşahedâtın tecelliyât-ı hakîkiyyesi hengâmında yani ilân-ı nübüvvet esnasında hazır olması temenniyâtında bulunmuş ve şayet o zamanı idrak ederse Hz. Peygamber'in ensarından olacağını ve maruz kalacağı eza ve cefalarda kendisine muin ve müzahir olacağını vadetmişti.[117] Eza ve cefaya maruz kalmak ihtimali olup olmadığı hakkındaki istîzâh-ı Peygamberî üzerine[118] *"Evet, sizin vaziyetinizde olanların kâffesi buna maruz olmuşlardır."* cevabını vermiştir; fakat Varaka, zamân-ı nübüvveti idrak etmedi.

Hz. Hatice, daima Varaka'ya gider ve Peygamber'den müşahede ettiği havâriki naklederdi.[119] Varaka da bu 'alâimin peygamberliğe delalet ettiği tebşirâtında bulunurdu.[120] Hz. Peygamber, Varaka'nın sebbini menetmişler ve onun biraderine yahut biraderzâdesine, Varaka için bir veya iki cennet görmüş olduklarını beyan buyurmuşlardır.

Varaka, bir gün Dîn-i Hakk'ı tanıyanlardan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'e mülaki olmuş ve şu beyitleri inşad etmiştir:

رَشِـــدْتَ وأَنْعَمْـــتَ ابْـــنَ عَمْـــرٍو! وَإِنَّمَـــا تَجَنَّبْـــتَ تَنُّـــورًا مِـــنَ اللهِ حامِيَـــا

بِــــدِينِكَ رَبًّــــا لَـــــيْس رَبٌّ كَمثْلِـــهِ وترْكِـــكَ أَوْثَـــانَ الطَّـــوَاغِي كَمَـــا هِيَـــا

وإِدْراكِـــكَ الدِّيـــنَ الّذِي قَـــدْ طَلَبْتَـــه وَلَـــمْ تَـــكُ عَـــنْ توحِيـــدِ رَبِّـــكَ سَـــاهِيَا

فَأَصْــــبَحْتَ فِي دَارٍ كَـــــرِيمٍ مُقامُهَـــــا تُعَلَّـــــلُ فِيهَـــــا بِالْكَرامَـــــة لاهِيَـــــا

"قَدْ رَأَيْتُهُ فِي الْمَنَامِ، فَرَأَيْتُ عَلَيْهِ ثِيَابُ بَيَاضٍ، فَأَحْسِبُهُ لَوْ كَانَ مِنْ أَهْلِ النّارِ، لَمْ يَكُنْ عَلَيْهِ بَيَاضٌ؟"

*Müsned'*in muhakkiki Şuayb el-Arnaût'a (öl. 2016) göre hadisin senedi râvi İbn Lehî'a dolayısıyla zayıftır. Tirmizî (öl. 279/892) ise hadisi şu şekilde aktarmıştır:

"أُرِيتُهُ فِي الْمَنَامِ وَعَلَيْهِ ثِيَابٌ بَيَاضٌ، وَلَوْ كَانَ مِنْ أَهْلِ النّارِ لَكَانَ عَلَيْهِ لِبَاسٌ غَيْرُ ذَلِكَ."

Tirmizî'ye göre hadis garîbtir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel,* thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1421/2001, c.40, s.430, hadis no: 24367; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî),* Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996, c.4, s.127, hadis no: 2288.

116 Ammizâde: Amca çocuğu.

117 Tecelliyât-ı hakîkiyye: Burada "tam olarak ortaya çıktığında" anlamındadır. Ensar: Çoğul bir isim olup yardımcı anlamındadır. Muin: Yardımcı. Müzahir: Destek veren, arka çıkan.

118 İstîzâh: Bir mesele-konu hakkında açıklama istemek.

119 Havârik: Fevkalade, olağanüstü.

120 'Alâim: Alametler.

تُلَاقِي خَلِيلَ اللهِ فِيهَا وَلَمْ تَكُنْ   مِنَ النَّاسِ جَبَّارًا إِلَى النَّارِ هَاوِيَا

وَقَدْ تُدْرِكُ الإِنْسَانَ رَحْمَةُ رَبِّهِ   وَلَوْ كَانَ تَحْتَ الأَرْضِ سَبْعِينَ وَادِيَا

أَقُولُ إِذَا مَا زُرْتُ أَرْضًا مَخُوفَةً   حَنانَيْكَ لَا تُظْهِرْ عليّ الأَعادِيَا

حَنانَيْكَ إنّ الجِنّ كانَتْ رَجاءَهُمْ   وَأَنْتَ إِلٰهِي، رَبَّنا ورَجائِيَا

أَدِينُ لِرَبٍّ يَسْتَجِيبُ وَلَا أَرَى   أَدِينُ لِمَنْ لَا يَسْمعُ الدَّهْرَ دَاعِيَا[121]

الإِنْعَام, -hemze'nin kesriyle- burada إِمْعَان manasınadır; أَنْعمْتَ وأَمْعَنْتَ النّظَرَ denir.[122] [54] التَّنُّور, *ocak, yeryüzü, su kaynayan yer,* ﴿وَفَارَ التَّنُّورُ﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi;[123] fakat burada birinci mana matluptur. حَنانَيْكَ, tesniye sigasıyla لَبَّيْكَ ve سَعْدَيْكَ gibi tekrarı mutazammındır; *rafet et, merhamet kıl* manasınadır. [أَيْ تَحَنَّنْ عليَّ مَرَّةً بَعْد أُخْرَى] ki *daima* demektir.[124]

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl

Varaka b. Nevfel'in muhatabı olan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl dahi muvahhit olan şu'arâ-yı Câhiliyye'dendi. Âsâr-ı şi'riyyesiyle halkı irşad etmişti. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl b. Abdüluzzâ b. Rebâh b. Abdullah b. Kurt b. Rezâh b. Adî b. Ka'b b. Gâlib.

---

121 Akıl erdirip dikkatlice hakikatleri bilmeye başladın İbn Amr! Bu şekilde Allah'ın kızgın tandırından kurtuldun!
Benzeri olmayan bir Rabb'i tanıman ve tağutların putlarını olduğu gibi kendi hâline terketmenle bunu başardın!
Arayıp bulmayı istediğin dini bulmanla bu hidayet gerçekleşti. Zaten Rabbi'nin vahdaniyetini dile getirmeyi de ihmal etmiyordun.
Bu şekilde konuksever bir yere geçtin; orada sana saygı ve değer atfedilir!
Orada karşılaşırsın Halîlullah ile! Bu yaptığın manevra ile insanlardan zulüm işleyip ateşe giden kişilerden olmadın!
Allah'ın rahmeti, yerin yetmiş kat altında olsa dahi ulaşır insana istediğinde!
Tehlikeli bir yeri ziyaret ettim mi; 'Kurban olayım sana, düşman salma üstüme' diye dua ederim!
'Kurban olayım sana! Bu düşmanlar, cinlerden umuyorlar istediklerini; sen ise İlahımız, Rabbimiz ve umudumuzsun!' diye dua ederim!
Duamı işitip ona icabet eden bir Rabbe itaat ediyorum; hiçbir zaman dua edeni duymayan şeylere değil!

122 Dikkatlice bakmak, incelemek.

123 "Sular coşup yükseldi." (Hûd, 11/40).

124 Bana sürekli merhamet et, art arda şefkat göster.

Zeyd b. Amr, ibâdet-i esnâmı reddeder, esnâm için zebh olunan kurbanların etini yemezdi ve daima;[125]

"يا مَعْشرَ قُرَيشٍ! أَيُرسِلُ اللهُ قَطْرَ السَّمَاءِ، وَيُنْبِتُ بَقْلَ الأرْضِ، وَيَخْلُقُ السّائِمَةَ فَتَرْعَى فِيهِ، وَتَذْبَحونَها لِغَيْرِ اللهِ! واللهِ مَا أعْلَمُ عَلى ظَهْرِ الأَرْضِ أحَدًا عَلَى دِينِ إبْرَاهِيمَ غَيْرِي."

derdi.[126]

Hz. Resûl-i Ekrem, vahyin nüzulünden evvel Zeyd b. Amr ile Beldah'ın aşağısında görüşmüşlerdir. [Beldah, Cidde yolunda Mekke-i Mükerreme civarında bir vadidir]. Hz. Resûl-i Ekrem, ona et ikram etmişler, Zeyd ise bu etin ensâb için zebh edilmiş kurban eti olduğuna zâhib olarak[127]

"إنِّي لَا آكُلُ إلَّا ما ذُكِرَ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ"

demiş ve eklinden imtina etmiştir.[128] [55]

Zeyd b. Amr, üç refiki bulunan Varaka b. Nevfel, Abdullah b. Cahş ve Osman b. el-Hüveyris ile birlikte bir bayram gününde esnâmın ziyaretine giderler. Kureyşîler'den bir cemm-i ġafîr, esnâmın karşısında ibadetle ve kurban kesmekle meşguldüler. Bu bayram, senede bir defa tekerrür ederdi. Bunların dördü, birden bu hâle karşı nagehanî bir hiss-i nefret duyarlar;[129] fakat hakikati ifşa etmekte birbirinden hazr ederler.[130] Nihayet içlerinden biri dayanamayarak ve herçi bâd-âbâd diyerek şu suretle idâre-i kelâm eder,[131] der ki;

"اِعْلَمُوا واللهِ، ما قَوْمُكمْ عَلى شَيْءٍ، لَقَدْ أَخْطأُوا دِينَ أَبِيهِمْ إبْرَاهِيمَ. ما حَجَرٌ نُطِيفُ بِهِ؟ لا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يَضُرُّ وَلَا يَنْفَعُ، يَا قَوْمِ، اِلْتَمِسُوا لِأَنْفُسِكُمْ دِينًا؛ فَإِنّكُمْ وَاللهِ مَا أَنْتُمْ عَلَى شَيْءٍ."[132]

---

125 Esnâm: Sanem'in (صَنَم) çoğulu olup putlar anlamındadır. Zebh etmek: Boğazlamak, kesmek.

126 "Ey Kureyş halkı! Allah yağmuru gönderir, onunla topraktan bitkiyi çıkartır; hayvanı yaratır, böylece bu hayvan, o bitkiyi otlar. Siz ise kalkıp Allah'tan başkası adına mı bu hayvanı kesiyorsunuz! Allah'a yemin olsun ki yeryüzünde İbrâhim'in inancı üzerine olan benden başka kimse bilmiyorum!"

127 Ensâb: Dikili taşlar, putlar. Zebh: Boğazlamak, kurban etmek. Zâhib olmak: Düşünmek, zannetmek.

128 "Ben, Allah adına kesilen etten başka bir et yemem!"

129 Nagehanî: Birdenbire ortaya çıkan, ansızın olan.

130 Yani birbirlerine gerçeği söylemekten çekiniyorlardı.

131 Herçi bâd-âbâd: Ne olursa olsun!

132 "Şunu iyi bilin ki; vallahi insanlarınız elle tutulur bir yolda değiller! Ataları İbrâhim'in inancından saptılar. Bu etrafında döndüğümüz taş da neyin nesi?! Ne duyar ne görür ne de yarar sağlar! Kavmim, kendinize uygun bir inanç bulun! Vallahi sizler, doğru yolda değilsiniz!"

Bunun üzerine dördü dağılırlar ve hakikat dini aramaya giderler.[133] Varaka b. Nevfel ile Zeyd b. Amr muvaffak oldular ve vahdâniyet-i ilâhiyyeyi kabul ettiler. Hatta Zeyd, Hz. Peygamber'in haber-i nübüvvetini işitince Dîn-i İslâm'ı kabul etmek için Mekke'ye müteveccihen Şam'dan hareket etti ve esnâ-yı seferinde Meyfa'a ahalisi tarafından katlolundu.[134] Zeyd b. Amr'ın tevhide ait kasidelerinden:

عَزَلْتُ الْجِنَّ وَالْجِنَّانَ عَنِّي — كَذَلِكَ يَفْعَلُ الْجَلْدُ الصَّبُورُ

فَلَا الْعُزَّى أَدِينُ وَلَا ابْنَتَيْهَا — وَلَا صَنَمَيْ بَنِي طَسْمٍ أَدِيرُ

وَلَا هُبَلًا أَدِينُ وَكَانَ رَبًّا [٥٦] — لَنَا فِي الدَّهْرِ إِذْ حِلْمِي صَغِيرُ

أَرَبًّا وَاحِدًا أَمْ أَلْفَ رَبٍّ — أَدِينُ إِذَا تَقَسَّمَتِ الْأُمُورُ؟

أَلَمْ تَعْلَمْ بِأَنَّ اللّٰهَ أَفْنَى — رِجَالًا كَانَ شَأْنَهُمُ الْفُجُورُ

وَأَبْقَى آخَرِينَ بِبِرِّ قَوْمٍ — فَيَرْبُو مِنْهُمُ الطِّفْلُ الصَّغِيرُ

رَأَيْنَا الْمَرْءَ يَعْثُرُ ذاتَ يَوْمٍ — كَمَا يَتَرَوَّحُ الْغُصْنُ النَّضِيرُ

وَلَكِنْ أَعْبُدُ الرَّحْمَنَ رَبِّي — لِيَغْفِرَ ذَنْبِيَ الرَّبُّ الْغَفُورُ

فَتَقْوَى اللّٰهِ رَبِّكُمُ احْفَظُوهَا — مَتَى مَا تَحْفَظُوهَا لَا تَبُورُوا

تَرَى الْأَبْرَارَ دَارُهُمُ جِنَانٌ — وَلِلْكُفَّارِ حَامِيَةٌ سَعِيرُ [٥٧]

وَخِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ وَإِنْ يَمُوتُوا — يُلَاقُوا مَا تَضِيقُ بِهِ الصُّدُورُ

الجِنانُ، الّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْفَسَادِ مِنْ شَيَاطِينِ الإنْسِ أوْ مِنَ الجِنِّ

yani *insanlardan olsun, ecinneden olsun halka fesadı öğretenler;* müfredi جَانّ. طَسْم, Âd kavminden olup Mekke-i Mükerreme'de sakin bir kabilenin ismidir, el-yevm münkarizdirler.[135] الإدَارَة, lazım manasındadır; *dönmek, top-*

---

133 Hakikat dini: Gerçek dini. Bu ifade, "hakîkat-i dînî" şeklinde de anlaşılabilir. Böylece anlam, *dinin hakikati* şeklinde olur.

134 Müellif, Meyfa'a (ميفعة) yerine, Muneyka'a (منيقعة) tabirini kullanmıştır. Kaynaklarda ise Meyfa'a (ميفعة) şeklinde geçer. Zeyd b. Amr'in öldürülmesi hakkında farklı rivayetler vardır. Bazı kaynaklar, zehirlenerek öldürüldüğüne yer verir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n- nihâye,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecr, 1997, c.3, s.327; Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm,* Beyrut: Dâru's-Sâkî, 4. Bs., 2001, c.12, s.47.

135 Münkariz: Soyu tükenmiş, ortadan kalkmış.

lanmak demektir.[136] هُبَل, -hâ'nın zammı ve bâ'nın fethiyle- müşrikîn-i Kureyş'e ait büyük ve cesim bir sanemin adıdır ki Kâbe-i Muazzama'da dururdu.[137] الرُّبُوّ, -عُلُوّ vezninde-; الرِّبَاء, -كِتَاب vezninde- *neşvünema bulmak, artmak*; رَبا الشَّيءُ، يَرْبُو رُبُوًّا.[138] التَّرَوُّح, -تَفَعُّل vezninde- *kıştan evvel yağmursuz olarak ağacın çatlayıp yapraklanmasıdır.* البَوَار, *çürümek, helak olmak.* العَثْر, *kaymak ve muttali olmak;* birincisinden عِثَار; ikincisinden عُثُور dahi gelmiştir. النَّضِير, *koyu yeşil.*

Zamân-ı Câhiliyye'de periler, ezhân-ı umûmiyyeyi istila etmişti.[139] Her şeyde, hayırda şerde, a'mâl-i rûzmerrede ecinnenin parmağı vardı.[140] Bu itikat ile istidrâc-ı şeytânî de mebzuldu.[141] Onun içindir ki eş'âr-ı Câhiliyye'de ecinneden daima bahsolunur. Kahramanları ecinneye teşbih ederler. Derelerde, ormanlarda gece zulmetlerinde ecinneye rast gelirler ve onlardan bahsederler. Zeyd b. Amr da bu akidenin te'sîrâtı altında bulunanlara hitaben diyor ki; [58]

"Ecinneyi ve ecinne gibi muzır ve müfsit olan insanları yanımdan defettim. Metin ve cesur olan böyle yapar."

Hakikaten koca bir heyet-i içtimâiyyenin akidesini reddetmek, büyük bir cesaret ve metanete mütevakkıftır.[142] Bu cesaretle Zeyd b. Amr, evvela ecinneyi reddediyor, badehu hamileri olan esnâma nakl-ı kelâm ediyor, diyor ki;

"Ne Uzzâ namındaki saneme tapınır ne onun iki kızına ne de Tasm'ın iki sanemi etrafında dönerim ve ne de benim küçükken, aklım ermediği zamanlarda Allah diye tanıdığımız Hubel'e karşı takdîm-i taat eylerim! Hakâik kesb-i vuzûh edince bir Allah'a mı, bin Allah'a mı ibadet etmeliyim? Bilmiyor musun Cenabıhak, erbâb-ı fücûru mahv ve nâbûd eyledi ve salâh hallerine binaen diğerleri[ni] payidar etti ve onlardan bir nesil yetiştirdi? Bazen susuz olarak bir dal nasıl yeşilleniyorsa insan da günün birinde ansızın bazı hakâika vâkıf olur. İşte ben şimdi, Rabbim olan Allah'a ibadet ediyorum. Günahlarımı ancak o Rabb-ı Gafûr affeder. Size nasihatim de budur. Allah'a

---

136 Müellifin, الإِدَارَة kelimesinin lazım anlamına dikkat çekmesi, kelimenin sarf ilmi açısından ortaya çıkan delaletiyle ilgilidir. Aslında kelimenin fiil hâli olan أَدار, geçişlidir (müteaddidir). Ancak beyitte geçişsiz (lazım) anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır (اسْتَدَرْتُ gibi). Müellif, *lazım* kelimesiyle bu ayrıntıya dikkat çekmiştir.

137 Cesim: Büyük, dev.

138 Nesnenin yetişmesi, büyümesi.

139 Ezhân: Zihinler, düşünceler.

140 A'mâl-i rûzmerre: Günlük işler.

141 İstidrâc: Bir kimseyi, bir şeye adım adım yaklaştırmak. Mebzul: Yaygın.

142 Mütevakkıf: Bağlı.

karşı taat ve takvanıza dikkat ediniz! Buna dikkat ettikçe felaketten, mahv ve izmihlalden masun kalırsınız! Erbâb-ı salâhın makarrı dâr-ı naîm, küffarın me'vâları nâr-ı cahîmdir. Hayatta nasipleri şenaattir; mematta tahammülfersa azap ve nikmettir."[143]

Zeyd b. Amr'ın diğer tevhidnâmesi:

أَسْلَمْتُ وَجْهِي لِمَنْ أَسْلَمَتْ — لَهُ الْأَرْضُ تَحْمِلُ صَخْرًا ثِقَالَا

دَحَاهَا فَلَمَّا رَآهَا اسْتَوَتْ — عَلَى المَاءِ أَرْسَى عَلَيْهَا الْجِبَالَا [٥٩]

وَأَسْلَمْتُ وَجْهِي لِمَنْ أَسْلَمَتْ — لَهُ الْمُزْنُ تَحْمِلُ عَذْبًا زُلَالَا

إِذَا هِيَ سِيقَتْ إِلَى بَلْدَةٍ — أَطَاعَتْ فَصَبَّتْ عَلَيْهَا سِجَالَا[144]

الإِسْلَام, *itaat ve inkıyat ve tefviz*. الدَّحْو, *yaymak,*

[دَحَا الأَرْضَ يَدْحُوهَا وَيَدْحَاهَا، إِذَا بَسَطَها].[145]

الإِرْسَاء, *sabit olmak ve durdurmak* manasınadır. المُزْن, -mîm'in zammıyla- cem'dir, müfredi مُزْنة, *bulut yahut yağmurlu bulut*. سِجَال, -sîn'in kesriyle- cem'dir, müfredi -sîn'in fethiyle- سَجْل, *kova* demektir.

Lebîd b. Rebîa

Lebîd dahi Cahiliye zamanında vahdâniyet-i ilâhiyyeyi halka tefhim etmişti.[146] Lebîd'in bütün âsâr-ı edebiyyesi devr-i Câhilîye aittir. Dîn-i İslâm'ı kabul ettikten sonra şiir söylememiştir. Bunun sebebi kendisinden sorulunca, *"Kur'ân-ı Kerîm'in belagati beni susturdu."* cevabını vermiştir.

Lebîd'in Nesebi: Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer b. Kilâb el-Âmirî. Künyesi, Ebû Akîl. Lebîd, sahabîdir. Cahiliye ve İslam devirlerini idrak etmiştir. Muhadramîn'den addolunur. Yüz kırk beş ve bir rivayete nazaran yüz elli beş sene ömür sürmüştür.

---

143 Dâr-ı naîm: Cennet. Nâr-ı cahîm: Cehennem ateşi. Şenaat: Çirkinlik. Memat: Ölüm. Tahammülfersa: Tahammül bırakmayan, dayanılmaz.

144 Ağır kayaları üzerinde taşıyan yeryüzünün kendisine boyun eğdiği Allah'a yüzümü çevirip teslim oldum.
O yeryüzü ki, Allah onu ezip açtı; düz olunca da suya eyerleyiverdi ve üzerine de dağları demirledi.
Tatlı sular taşıyan bulutların kendisine boyun eğdiği Allah'a yüzümü çevirip O'na teslim oldum.
Bu bulutlar, bir bölgeye gönderildi mi sesini çıkarmadan itaat eder ve oraya kova kova su yağdırır.

145 Toprağı ezerek yaymak.

146 Tefhim etmek: Anlatmak.

Lebîd, şu‘arâdan ve meşhur atlılardan ve erbâb-ı cûd ve sehâdandı.[147] [60] Lebîd, Dîn-i İslâm’ı kabul ettikten sonra yalnız şu beyti söylemiştir.

مَا عَاتَبَ الْمَرْءَ الْكَرِيمَ كَنَفْسِهِ ‌ ‌ ‌ وَالْمَرْءُ يُصْلِحُهُ الْقَرِينُ الصَّالِحُ

Tercümesi: “İnsan için en iyi mürebbi kendi nefsidir. İyi bir arkadaş, insanı ıslah eder.” demektir.

İlâhiyyâta ait âsâr-ı edebiyyesinden:

أَلَا تَسْأَلَانِ الْمَرْءَ مَاذَا يُحَاوِلُ؟ ‌ ‌ ‌ أَنَحْبٌ فَيُقْضَى أَمْ ضَلَالٌ وَبَاطِلُ؟

حَبائِلُهُ مَبْثُوثَةٌ في سَبِيلِهِ ‌ ‌ ‌ ويَفْنَى إِذَا مَا أَخْطَأَتْهُ الحَبَائِلُ

إذا المَرْءُ أَسْرَى لَيْلَةً خَالَ أَنَّهُ ‌ ‌ ‌ قَضَى عَمَلاً والمَرْءُ مَا عاشَ عامِلُ

فَقُولَا لَهُ إنْ كانَ يَقْسِمُ أمْرَهُ: ‌ ‌ ‌ أَلَمّا يَعِظْكَ الدَّهْرُ، أُمُّكَ هَابِلُ

فَتَعْلَمَ أنْ لَا أَنْتَ مُدْرِكُ مَا مَضَى ‌ ‌ ‌ وَلَا أَنْتَ مِمّا تَحْذَرُ النَّفْسُ وَائِلُ [٦١]

فإنْ أنْتَ لَمْ تَصْدُقْكَ نفسُكَ فَانْتَسِبْ ‌ ‌ ‌ لَعَلَّكَ تَهْدِيكَ القُرُونُ الأوائِلُ

فإنْ لَمْ تَجِدْ مِنْ دُونِ عَدْنَانَ بَاقِيًا ‌ ‌ ‌ وَدُونَ مَعَدٍّ فَلْتَزَعْكَ العَوَاذِلُ

أرَى النَّاسَ لَا يَدْرُونَ مَا قَدْرُ أَمْرِهِمْ ‌ ‌ ‌ بَلَى كُلُّ ذِي رَأْيٍ إِلَى الله وَاسِلُ

أَلَا كُلُّ شيءٍ مَا خَلَا اللهَ بَاطِلُ ‌ ‌ ‌ وَكُلُّ نَعِيمٍ لَا مَحالَةَ زَائِلُ

وَكُلُّ أُنَاسٍ سَوْفَ تَدْخُلُ بَيْنَهُمْ ‌ ‌ ‌ دُوَيْهِيَّةٌ تَصْفَرُّ مِنْهَا الأَنَامِلُ

وَكُلُّ امْرِىءٍ يَوْمًا سَيَعْلَمُ سَعْيَهُ ‌ ‌ ‌ إذا كُشِّفَتْ عِنْدَ الإلٰه الحَصائِلُ

مَاذَا, مَا ism-i istifhâmdır, mahallen merfû mübtedâdır. ذَا, ism-i mevsûldür, mahallen merfû haberidir. يُحاوِلُ cümlesi mevsûlün sılasıdır, zamiri mahzuftur, يُحَاوِلُهُ takdirindedir. نَحْب, مَا’dan bedeldir. نَحْب, *ecel ve müddet* manasınadır. حَبَائِل cem‘dir; müfredi حِبَالَة, *av için kullanılan kement*. يَفْنَى, burada *ihtiyarlar* demektir. القَسْم, -ḳâf’ın fethi ve sîn’in sükûnuyla- burada *takdir ve idrak etmek* manasınadır. [62]

أُمُّكَ هابِلُ ve هَبِلَتْكَ أمُّكَ, masdarı -fethateyn ile- (هَبَل), *validenin veledini kaybetmek* manasınadır. Bu gerçi bir dua ise de takdir ve taaccüp ma‘razında

[147] Erbâb-ı cûd ve sehâ: Eliaçık ve cömert kişiler.

kullanılır. [لَا أُمَّ لَهُ] ve [لا أبَا لهُ] gibi.[148] الوُؤل, ikinci babtan *sığınıp kurtulmak.* الاِنتِسَاب, *nesebi beyan etmek.* الوَزْع, -نَزْع vezninde- ve الوَزُوع, üçüncü babtan [وَزَعهُ - يَزَعَهُ] *kandırmak, menetmek, zecr ve tevbih etmek.* العَوَاذِل, burada mesâib-i kevniyyeden kinayedir.[149] دُونَ, birinci دُون'un mahalli üzerine matuftur; zira mef 'ûlün gayrisarîhtir.[150] وَاسِل, ذُو وَسِيلَة manasındadır.[151] لَابِن ve تَامِر gibi ki ذُو لَبَن ve ذُو تَمْر demektir.[152] لا مَحَالَةَ, لَا بُدَّ manasınadır.[153] دُوَيْهِيّة, دَاهِيَة'nin tasgîridir; fakat buradaki tasgir tazim içindir, دَاهِيَةٌ عَظِيمَةٌ demektir.[154]

القَدْر, -بَدْر vezninde- burada *göç etmek ve tedbir eylemek* demektir. الحَصَائِل, cem'dir; müfredi حَصِيلَة'dir, *insanın tahsil ettiği şey ki netâic-i a'mâl* demektir.[155]

Bu beyitler, Lebîd'in en beliğ ve en revnakdar ve hakimane eş'ârındandır. Lebîd, insanın vahi ve abes şeylerle uğraşıp hakâikten, ciddiyâttan bigâne kalmasına kızıyor, diyor ki;[156]

"İnsana sorar mısınız neyle uğraşıyor; yani hedef-i âmâli nedir?[157] Ecel midir ki onun zamanı malumdur yoksa batıl ve dalal mıdır?! İnsan, hangi yoldan geçerse ve nerede bulunursa ecelin yayılmış olan kementlerine mülaki olur. Şayet onlardan kurtulursa yine bir fâide temin etmiş olmaz. [63] Zira yaşamak, ihtiyarlamak demektir; ihtiyarlamak ise ölümden beterdir. İnsan, bir gece yolculuk etse bir iş işlemiş olduğuna zâhib olur. Hâlbuki hayattan ramak kaldıkça insan, işlemekle mükelleftir; eğer erbâb-ı idrâkten ise ona söyleyiniz; Allah seni kahretsin! Zamandan ibret almıyor musun? Zaman sana öğretmedi mi ki maziyi iade etmek muhaldir; nefsinin korktuğu şeyden

---

148 "Annesi olmayasıca!" ve "Babası olmayasıca!"

149 Mesâib-i kevniyye: Dünya musibetleri.

150 Müellif, burada فإِنْ لَمْ تَجِدْ مِنْ دُونِ ile başlayan beyte atıf yapmıştır. Dikkat edilirse beyitte iki kez دون kelimesi geçmiştir. Müellife göre her iki kelime de تَجِدْ fiilinin mefulüdür. Buna göre birinci دونِ mahallen mansubtur. İkinci kelime ise mahallen mansub olan kelimeye matuf olarak دونَ (fethalı) şeklinde gelmiştir. Müellif, bu bilgileri Galâyînî'den aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.181-182'deki dipnotlar.

151 Vesilet sahibi, yani bir şeye ulaşmak için kullanılan araç.

152 ذُو لَبَن, süt sahibi, sütü olan; ذُو تَمْر, hurması olan anlamındadır.

153 Mutlaka, kaçınılmaz ve zorunlu gibi anlamlara gelir.

154 Büyük felaket, musibet.

155 Netâic-i a'mâl: İşlerin, çalışmaların sonucu.

156 Vahi: Boş, gereksiz. Bigâne: Yabancı, ilgisiz.

157 Hedef-i âmâl: İstekler, ülküler.

yani ölümden kurtulmak da kabil değildir?! Eğer kendi nefsine de inanmıyorsan nesebini hatırla; âbâ ve ecdadını tadat et! Belki kurûn-u ûlâdan ibret alırsın![158] Eğer başta Adnân ve Mead olmak üzere bu iki büyük silsileden müteferri‘ nesillerden bir tekini berhayat görmezsen, o zaman şuûn-i kevniyye, seni ikna etsin ve inandırsın!"[159]

Lebîd, efkârıumumiyeyi bu muhakemenin etrafına topladıktan sonra hükmü veriyor, diyor ki;

"Ben görüyorum; halk, işin derece-i ehemmiyetini takdir etmiyorlar. Evet, her sâhib-i idrâk, Allah'a vusul için vesîle-cû olur.[160] Allah'tan maada her şey batıl ve her na‘îm zaildir."

Lebîd, beşeriyeti ciddi surette tetkik etmiş olduğu cihetle beşere karşı tehevvürler püskürtüyor ve onun mazarratını tahdit için manevi vesaite müracaatla ahkâm-ı uhreviyye ile tehdit ediyor, diyor ki;[161]

"Halka gelince; hangi bir unsurun arasına girersen onu, parmakların ucunu sarartır bir afet, bir maraz müstevli olduğunu görürsün. Mamafih yarın huzûr-i bârî'de netâic-i a‘mâlin inkişafı hengâmında herkes kendi sayini bulur."

Lebîd, bu beyitlerle yalnız vahdâniyet-i ilâhiyyeye değil; hisâb ve kitaba, haşir ve neşre, sevap ve ‘ikâba da iman etmiş olduğunu bildiriyor.

Lebîd, takdîr-i Âlicenâb-ı Risâletpenâhî'ye mazhar olmuştur. Hz. Resûl-i Ekrem, [64]

{أَصْدَقُ كَلِمَةٍ قَالَهَا شاعِرٌ، قوْلُ لَبِيدٍ: ألا كُلُّ شَيْءٍ ما خَلا اللهَ باطِلُ}

buyurmuşlardır.[162]

Hz. Aişe, Lebîd'in eş‘ârından on iki bin beyit ezberlemişti.[163] Lebîd'in ilâhiyyâtından:

إنَّ تَقْوَى رَبِّنا خَيْرُ نَفَلْ ... وبِإذْنِ اللهِ رَيْثي وَعَجَلْ

أَحْمَدُ اللهَ ولا نِدَّ لَهُ ... بِيَدَيْهِ الخَيْرُ ما شاءَ فَعَلْ

[158] Kurûn-u ûlâ: İlk çağlar, ilk dönemler. Metinde "Geçmiş asırlar" anlamında kullanılmıştır.

[159] Müteferri‘: Ayrılan, ana ve temel bir şeyden bölümlere ayrılan. Berhayat: Hayatta, yaşayan.

[160] Vesîle-cû: Vesile arayan kimse.

[161] Tahdir: Belirlemek, tespit etmek. Tehevvür: Çok kızmak, hiddetlenmek, öfkelenmek. Mazarrat: Zarar.

[162] "Şairlerin söylediği sözlerin en doğrusu, Lebîd'in söylediği *'Agâh olun! Allah'tan başka her şey batıldır.'* sözüdür." Hadis için bk. Buhârî, *Sahîh,* c.3, 1395, hadis no: 3628.

[163] Galâyînî'den iktibas edilen bu bilginin asıl kaynağı için bk. İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb,* thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992, c.3, s.1338, no: 2233; Galâyînî'nin aktardığı bilgi için bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.182.

مَـــنْ هَـــداهُ سُـــبُلَ الخَـــيرِ اهْتَـــدَى نـــاعِمَ البَـــالِ ومَـــنْ شـــاءَ أضَـــلْ

واكْـــــذِبِ النّفْـــــسَ إذا حَـــــدَّثْتَها إنَّ صِـــدْقَ النَّفْـــسِ يُـــزْرِي بِالأَمَـــلْ[164]

<u>نَفَل</u>, *ganimet, mevhibe,* cem'i أنْفَال. الرَّيْث *gecikmek.* النِّد, -nûn'un kesriyle- *şebîh ve nazir,*[165] cem'i أنْداد. الإزْراء, *taksir, tehâvün ve nakisa isnat etmek.*[166]

Lebîd'in bu beyitlerdeki bazı mazmunları, âyet-i Kur'âniyye'nin meâl-i şerîfine mutabakatıyla teali etmiştir.[167] Mesela;

﴿وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ﴾،[168] ﴿بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾،[169] ﴿مَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَن يُضْلِلْ فَلَن تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ﴾.[170] [65]

Lebîd'in anasından kardeşi olan Erbed hakkında söylediği mersiye de pek hakimanedir; atideki beyitler, o kasideden iktibas olunmuştur:

بَلِينـــا ومَـــا تَـــبْلَى النّجـــومُ الطَّوالِـــعُ وتَـــبْقَى الجِبـــالُ بَعْـــدَنَا والمَصَـــانِعُ

وَقَـــد كُنْـــتُ في أكنـــافِ دارِ مَضِـــنَّةٍ فَفَـــارَقَني جـــارٌ بأرْبَـــةَ نَـــافِعُ

[164] Rabbimizden sakınıp kendisine itaat etmek en iyi kazançtır. İşin gecikmesi de anında yapılması da Allah'ın izniyledir.
Allah'a hamdolsun, O'nun eşi-benzeri yoktur! Bütün hayır O'nun elindedir, dilediğini yapar!
Kimi hidayet yoluna yönlendirirse, o kişi doğru yolu bulur. Kerimdir istediğine;, dilediğini ise yoldan saptırır!
Nefsinle konuştuğunda onun dediklerine inanmayasın! Nitekim nefsin dediklerine bel bağlamak umutları boşa çıkarır!

[165] Şebih ve nazir: Benzer, eş, misil.

[166] Tehâvün: Umursamamak, önemsememek.

[167] Yani beyitlerde bazı anlam ve vurgular, Kur'an'daki bazı ayetlerin içerikleriyle uyuşmaktadır. Bu ise söz konusu beyitleri değerli kılmıştır.

[168] "… Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır…" (Bakara, 2/197).

[169] "… Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kâdirsin." (Âl-i İmrân, 3/26).

[170] Kanaatimizce müellif, ayeti aktarırken başka ayetlerin içeriğini hesaba katarak hataya düşmüştür. Kendisi yukarıda aktarılan ayetteki "فَلَن تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ" ifadesi yerine "فَلَن تَجِدَ لَهُ مِنْ هاد" ibaresini, "وَمَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَن يُضْلِلْ" ayetinin devamı olarak aktarmıştır. Ancak "وَمَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَن يُضْلِلْ" ifadesinin geçtiği İsrâ (17/97) ve Kehf (18/17) surelerindeki ayetlere bakıldığında müellifin aktardığı ifade bulunmamaktadır. Bununla birlikte müellifin, ayetin devamı olarak aktardığı ifade, Ra'd (13/33), Zümer (39/23 ve 36), Mü'min/Ğâfir (40/33) surelerinin farklı ayetlerinde "فَما لَهُ مِنْ هادٍ" şeklinde mevcuttur. Müellifin aktardığı ayetin İsrâ (17/97) suresinde geçtiği şekliyle meali ise şöyledir: "Allah kime hidayet verirse doğru yolu bulan işte odur; kimi de hidayetten uzaklaştırırsa artık böylelerine Allah'tan başka destekçiler bulamazsın."

فَلا جَزَعٌ إنْ فَرَّقَ الدَّهْرُ بَيْنَنَا　　فكُلُّ امْرِيٍ يَوْمَاً لَهُ الدَّهْرُ فاجِعُ
ومَا المَرْءُ إلاَّ كالشِّهابِ وضَوْئِهِ　　يَحُورُ رَماداً بَعْدَ ما هُوَ سَاطِعُ
ومَا المَرْءُ إلاَّ مُضْمَراتٌ مِنَ التُّقَى　　وَما المَالُ وَالأَهْلُونَ إلاَّ وَدائِعُ
ومَا النّاسُ إلاَّ عامِلانِ: فَعامِلٌ　　يُتَبِّرُ ما يَبْنِي، وآخَرُ رافِعُ
فَمِنْهُمْ سَعيدٌ آخِذٌ بِنَصِيبِهِ　　وَمِنْهُمْ شَقِيٌّ بالمَعيشَةِ قانِعُ
أَلَيْسَ وَرائي، إنْ تَرَاخَتْ مَنِيَّتي [٦٦]　　لُزُومُ العَصَا تَحْنُو علَيْها الأصابعُ
أُخَبِّرُ أخْبارَ القُرُونِ الَّتي مَضَتْ　　أَدِبُّ كَأَنّي كُلّما قُمْتُ راكِعُ
فأصْبَحْتُ مِثْلَ السَّيفِ أَخْلَقَ جَفْنَهُ　　تَقَادُمُ عَهْدِ القَيْنِ والنَّصْلُ قاطِعُ
فَلا تَبْعُدَنْ، إنَّ المَنِيَّةَ مَوْعِدٌ　　عَلَيْنا فَدَانٍ لِلطُّلُوعِ وطالِعُ
أَعاذِلُ ما يُدريكَ، -إلاَّ تَظَنِّيَا-　　إذا رَحَلَ السُّفَّارُ مَنْ هوَ راجِعُ؟
أَتَجْزَعُ مِمّا أحْدَثَ الدَّهْرُ بِالْفَتى؟　　وأيُّ كَرِيمٍ لمْ تُصِبْهُ القَوَارِعُ؟
لَعَمْرُكَ ما تَدري الطَّوارِقُ بِالْحَصَى　　وَلا زاجِراتُ الطّيْرِ ما اللهُ صانِعُ

البِلى, -bâ'nın kesri ve elif'in kasrıyla- ve البَلاء, -bâ'nın fethi ve elif'in meddiyle- *eskimek,* dördüncü babtan. المَصَانِع cem'dir, müfredi مَصْنَع, *kurâ, mebânî, kılâ' ve kâşaneler.*[171] أَكْناف cem'dir, müfredi كَنَفٌ, *taraf, canip, ẓıl* manasınadır.[172]

دارُ مَضِنَّةٍ، يُضَنُّ بِها،

yani *müfârakatı arzu olunmaz bir hane.* [67] أَرْبَة, bir mevkidir. الشِّهاب, *şûle-i ateşîn.*[173] يَحُورُ, حارَ – يَحُورُ – حَوَرًا ve وحُؤُرًا, رَجَعَ manasınadır.[174] التَّتْبير, *tahrip ve tedmîr*. تَراخَتْ, *tebâ'üd etti* veyahut *gecikti* demektir.[175]

تَحْنُو: حَنا – يَحْنُو – حَنْوًا وحَنْيًا. يُقال: حَنَى عَلَيْهِ أيْ عَطَف.[176]

---

[171] Kurâ: Köyler. Mebânî: Binalar. Kılâ': Kaleler. Kâşane: Büyük, süslü köşkler.
[172] Ẓıl: Gölge.
[173] Şûle-i ateşîn: Alev parıltısı.
[174] حارَ fiili عَنْ harf-i cerri ile kullandığında "bir şeyden geri dönmek, vazgeçmek"; إلَى harfi ile kullanıldığında ise "bir şeye geri dönmek" anlamına gelir.
[175] Tebâ'üd etmek: Uzaklaşmak.

الدَّبّ, -dâl'ın fethi ve bâ'nın teşdîdiyle- ikinci babtan,

دَبّ – يَدُبُّ – دبًّا –؛ دبَّ النَّمْلُ ودبَّ الشَّيْخُ.[177]

derler, *aheste aheste yürümek, emeklemek.* الإِخْلاق, *eskitmek.* الجَفْن, burada *kılıcın kınıdır;* -cîm'in kesriyle de lugattır-

يُقالُ: وَضَعَ السَّيْفَ في جِفْنِه، أيْ في غِمْدِهِ.[178]

النَّصْل, -nûn'un fethiyle- *kılıcın, kargının, bıçağın ve okun demirine* denir. البَعَد, -fethateyn ile- ve البُعْد, *helak ve iğtirâb.*[179]

يُقالُ: بَعِدَ وبَعُدَ: قال تَعالى: ﴿اَلَا بُعْداً لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ﴾.[180]

السُفَّار, -sîn'in zammı ve fâ'nın teşdîdiyle- *misafirler,* müfredi سافِر.

يُقالُ: سَفَرَ، إذا خَرَجَ إلى السَّفَرِ.[181]

الجَزَعُ, -fethateyn ile- *sabırsızlık ve hüzün göstermek.* القَوارِع, *mesâib*, müfredi قارِعة.

زاجِراتُ الطَّيْر, *kuş ile tefeül edenler.*[182]

Lebîd, kardeşinin fıkdanından mütevellit teessürden mülhem olarak diyor ki;

"Biz eskidik, çürüdük; fakat her gece parlayan yıldızlar eskimez; o yüce dağlar, o muhteşem şehirler, o müzeyyen kâşaneler, bizden sonra yine kalacaklar."

Lebîd, kardeşini nerede kaybettiğini söylemek istiyor, diyor ki;

"Ben, müfârakatı arzu olunmaz bir hanenin etrafında, Erbe'deydim; orada nafi bir komşunun müfârakatına maruz kaldım."[183] [68]

Lebîd, bu müfârakatın netâic-i tabîiyyesinden olan hüzün ve kedere karşı izhâr-ı metânet maksadıyla diyor ki;[184]

"Zaman bizi ayırdıysa sıkılmak lazım gelmez; zira her insan, günün birinde zamanın felaketine maruzdur."

Lebîd, şimdi hayatın mahiyetini teşrih ediyor; diyor ki;

"İnsan, bir şûle-i ateşîn gibidir; parlar, alevlenir ve sonra kül olur."

---

176 Acımak, merhamet etmek; şiirde ise "eğilmek, bükmek" manasındadır.
177 Karıncanın ya da yaşlı kimsenin hareket ettiği gibi oldukça yavaş hareket etmek ve sürünmek anlamındadır.
178 Kılıcı kınına sokmak.
179 İgtirâb: Gurbette olmak, ortadan kaybolmak, bir yerden ayrılmak.
180 "… İşte böyle, Semûd'un yıkıldığı gibi Medyen de yıkılıp gitti!" (Hûd, 11/95).
181 Yolculuğa çıkan kişi için kullanılır.
182 Yani kuşun hareketlerinden hareketle iyimser olmak, güzel temennilerde bulunmak.
183 Nafi: Yararlı.
184 Netâic-i tabîiyye: Doğal neticeler. İzhâr-ı metânet: Dayanıklılık göstermek.

İnsanın akibeti bu olunca ona terettüp edecek vazifeyi beyan ediyor, diyor ki;[185]

"İnsan, muzmer olan iyiliklerden, a'mâl-ı hayriyyeden başka bir şey değildir.[186] Mal ve menâl, ehl ve iyâl, birer vediadır.[187] Beşer, iki amilden ibarettir: Biri yaptığı binayı yıkar, diğeri yükseltir; biri mesuttur, saadetten hissemend olmuş; diğeri bedbahttır, maişetine kanaat etmiştir."

Lebîd beşer için şu taksîmât-ı tabîiyyeyi yaptıktan sonra kendi şahsına, kendi istikbaline ait izahatta bulunuyor, diyor ki;

"Ecelim biraz teahhur edecek olursa ne olur?[188] Beni bir gün takip eder, o günde ben şu hâle girerim: Elimde asa, asanın üzerinde parmaklarım eğilmiş, daima maziden bahseder, adımlarımı yavaş yavaş atarım ve doğruldukça kendimi rükû vaziyetinde bulurum. O devirde ben, kılıca benzemiş olurum; demircinin tekâdüm-i ahdi, kınını eskitmiş; fakat demiri yine kâti'dir."[189]

Lebîd'in bu mukaddimesi kardeşine hitaben söyleyeceği teselli-âmiz sözlere temhîddir.[190] Diyor ki; "لَا تَبْعُدْ!", yani "Sen bizden uzak oldun zannetme! [69] Ölüm bir emr-i mev'ûddur; kimi gider, kiminin gitmesi yaklaşır."[191]

لَا تَبْعُدْ cümlesi, meyyiti tazim için kullandıkları tabirât-ı mahsûsedendir.[192]

Lebîd'in bu nazariyesi, âyât-ı celîle-i Kur'âniyye ile de müeyyettir: ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ قَضٰى نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ﴾.[193]

Badehu kendi nefsine nakl-i hitâb ediyor, diyor ki;

"Ey lâim-i muahezekâr! Seyyahlardan hangisinin avdet edeceğini tayin edebilir misin?! Tabi edemezsin. O hâlde bu badireye karşı metanetini niçin kaybettin? Mesâibten azade bir necip tasavvur edebilir misin?"[194]

---

185 Terettüp etmek: Üzerine düşmek.

186 Muzmer: Saklanmış, dışa vurulmamış. A'mâl-ı hayriyye: Hayırlı işler, uğraşlar.

187 Menâl: Kişinin sahip olduğu mal, mülk. İyâl: Kişinin bakmakla yükümlü olduğu ailesi.

188 Teahhur: Gecikmek.

189 Yani demircinin üretmesinden uzun zaman geçtiği için kılıcın kını eskimiştir. Ancak kılıcın kendisi keskindir.

190 Teselli-âmiz: Teselli veren, teselli eden. Temhîd: Hazırlık.

191 Emr-i mev'ûd: Vadedilen, zamanı gelince gerçekleşecek bir durum.

192 Meyyit: Ölü. Yani söz konusu cümle, ölen kişiyi tazim etmek amacıyla Arapların kullandığı özel ifadelerdendir.

193 "… Kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar…" (Ahzâb, 33/23); müellif, burada Lebîd'in önceki cümlesine atıf yapmıştır. Lebîd, bazı kişilerin öldüğünü, diğer bazılarının ise ölmeyi beklediğini ifade etmiştir. Tam da burada müellif, bu anlamdan hareketle söz konusu ayeti örnek vermiştir.

194 Lâim: Levmeden, kınayan, eleştiren. Muahezakâr: Eleştiren, yerden yere vuran.

Lebîd, bu münasebetle de Cahiliye'nin iki batıl itikadını reddediyor, diyor ki; "Kuşlarla istihare edenler ve çakıl taşlarıyla fal açanlar, mukadderât-ı ilâhiyyeye nasıl kesb-i ittilâ' ederler?"[195]

Asrımızda bakla ile fal açmak da zannederim o devrin yadigârlarındandır. Tarafe b. el-Abd, bu mazmunu beyt-i âti ile eda etmiştir:

لَعَمْـرُكَ مَـا تَـدْرِي الطَّـوَارِقُ بِالْحَصَـى وَلَا زَاجِــرَاتُ الطَّــيْرِ مَــا اللّٰهُ فاعِــلُ

Beytin yalnız kafiyesi değişmiştir; صانِع yerine فاعِل demiş. Tarafe ile Lebîd'in bu tevârüd-i hâtırları pek gariptir.[196]

[195] Kesb-i ittilâ': Bir şey hakkında önceden bilgi sahibi olmak.
[196] Tevârüd: İki şairin birbirinden haberdar olmadan aynı beyit veya mısrâı söylemesi.

İstitrat (Ebâtîl)[1]

CAHİLİYE’NİN BAZI İTİYADÂTINA DAİR İZAHAT

Zâcirâtü’t-Tayr

زَاجِرَاتُ الطَّيْرِ: Kuş ile tefeül edene زاجِر denilir, زَجْر’den; çünkü fal uğursuz çıkarsa kâhin, bülend-âvazla fal açan zatı, [70] niyet ettiği işten ‘unf ile meneder.[2]

Tefeül Keyfiyeti: Kuş uçurulur; soldan sağa uçarsa uğurludur, çünkü şaydı kolaydır.[3] Sağdan sola uçarsa uğursuzdur; zira şaydı biraz güç olur. Birinciye سانِح, [sânih] ikinciye بارِح [bârih] derler. Bu nev’i kehanete عِيافَة [ıyâfe] denir, -ayn’ın kesriyle-. طِيَرَة [tıyara] dahi tesmiye olunur. Herkes kendi kendine de bu suretle tefeül edebilir; niyet eder ve yanından bir kuşun yahut başka bir vahşi hayvanın o tertip üzerine geçmesinden hüküm istihraç eder. Şerîat-ı İslâmiyye, {لا طِيَرَة} hadîs-i şerîfi ile bunu menetti.[4]

et-Tavârik Bi’l-Hasâ

الطَّوَارِقُ بِالْحَصَى: *Taşa el dokundurmaktır* ki bir nev‘i kehanettir; الطَّوَارِقُ, *el-mütekehhinât.*[5] Bu nev‘i kehanet alelağleb kadınlar tarafından ifa olunurdu.[6] الطَّرْق, طَرَقَ - يَطْرُقُ - طَرْقًا, esasen *darp* manasınadır. طَرْق’ın bir nevi de parmaklardaki çizgiden mugayyebâta dair malumat istihraç etmektir. Bu nev‘i kehanetle mütevaggil olanlara طُرَّاق denir.[7] طَرْق denilen kehanetin envaından biri de yerde evvela iki, sonra bir parmakla çizgi çizmek ve şu:

"اِبنَيْ عِيان، اَسْرِعا بِالبَيان"

---

1 İstitrat: Sırası gelmişken söylenen söz anlamındadır. Bu kelimeyle anlaşılıyor ki müellif, Lebîd’in beyitlerde temas ettiği âdetlerden hareketle Araplar arasında yaygın olan bazı alışkanlıklara atıf yapmak için özel başlık açmıştır. Onun için başlıktan önce istitrat kelimesine yer vermiştir.

2 Bülend-âvaz: Yüksek ses. ‘Unf: Sertçe, kaba bir şekilde. Yani kuştan hareketle fal açan kişinin bu falı uğursuz çıkması hâlinde kâhin, niyet ettiği şeyi yapmaması için söz konusu kişiye yüksek sesle bağırır.

3 Şayd: Avlamak.

4 İslam’da tıyara (uğursuzluk) yoktur. Hadisin tamamı için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* c.22, s.252, hadis no: 14349.

5 Kehanette bulunan kadınlar.

6 Alelağleb: Çoğunlukla.

7 Mütevaggil: Derinleşen.

cümlesini söyleyip hükümler istihraç etmektir.[8] Şerîat-ı İslâmiyye bunu,

" الطِّيَرَةُ والعِيافَةُ والطَّرْقُ منَ الجِبْتِ"

–ki *sihir* demektir- hadîs-i şerîfiyle menetmiştir.[9] Hadîs-i şerîfteki العِيافة, kuşun yalnız geçmesiyle değil; ismiyle, sesiyle ve konmasıyla tefeül etmektir ki tiyâreden daha vâsi bir manayı mutazammındır. İyâfe ile iştigal edene عائف denir. [71]

İstiksâm Bi'l-Ezlâm

اسْتِقْسام بالأزْلام: Cahiliye devrinde Arapların, *istiksâm bi'l-ezlâm* denilen başka bir nev'i tefeülleri de vardı. اسْتِقسام, *kısmeti aramak*. أزْلام, cem'dir, müfredi زَلَم yahut زُلَم -zâ'nın fethi veya zammıyla- *tüysüz oktur*.

Bunun Keyfiyet-i İstimâli: Kendilerince mühim addolunan işlere teşebbüs etmezden evvel Kâbe'de bulunan Hübel namındaki en büyük sanemin önüne gelirler. Kâbe'nin muhafızı nezdinde mahfuz olan yedi okla tefeül etmek için muayyen meblağı verdikten sonra oklarla istihare ederler; okların bazıları üzerine[10] "أَمَرَني رَبِّي" ve birkaç tanesi üzerine "نَهاني رَبِّي"[11] ve diğerleri üzerine "غُفْل" ibaresi yazılmıştır.[12] Birincisi uğurludur, niyet edilen iş yapılır; ikincisi uğursuzdur, yapılmaz; fakat bir sene intizardan sonra tekrar istihare olunabilir; üçüncüsü çıkarsa intizar etmeksizin tekrar tefeül olunur. Şerîat-ı İslâmiyye,

﴿وَاَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْاَزْلَامِ﴾[13]

ve

﴿إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ﴾

gibi evâmir-i celîle-i Kur'âniyye ile bunu menetti.[14]

---

8 "Ey iki çizgi! Hadi, görünün artık!"Araplar, Cahiliye devrinde tefeül için toprağa çizgiler çizerlerdi. Bunu yapan kişi, hızlı bir şekilde çizgileri çizdikten sonra yine hızlı bir şekilde silmeye başlardı. Eğer ki bu hızlı silme eyleminden sonra toprağın üzerinde çizdiklerinden geriye iki çizgi kalmışsa bu hayra yorulurdu ve yapılacak işin başarıya ulaşacağı düşünülürdü.

9 "Tıyara, iyâfe ve tark (yere çizgiler çizmek) putların işidir." Arnaût'a göre isnadı zayıf olan hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* c.34, s.208, hadis no: 20603 ve 20604.

10 Rabbim bana buyurdu.

11 Rabbim bana yasakladı.

12 Boş.

13 "… Fal oklarıyla paylaşmanız…" (Mâide, 5/3).

Meysir Oyunu

Meysir ise bir nev‘i kumardır. Bu kumarı oynayana يَسَرٌ denir, cem‘i أَيْسار. Araplar, bu oyunla iftihar ederlerdi; zira kış mevsimine mahsustu. O münasebetle fukaraya et tevzi olunurdu, zaten erbâb-ı servetten olan [72] gençlere aitti. *Meysir,* kumarda vazolunan deveye denir.[15] Devenin eti, sûret-i mahsûsada parçalanırken hakem heyeti ihzar olunur. Bu heyete ياسِرُون denir, müfredi ياسِر. Eti parçalayana da قدّار derler.[16] Bu oyunda oklardan on tane bulunur. Oklara القِداح derler, müfredi قِدْحٌ’dur. Bu on okun ayrı ayrı isimleri de vardır. Sırayla dercolunur:

الفَذّ، التَّوْأَمُ، الرَّقيبُ، الحِلْسُ، النّافِس، المُسْبِلُ، المُعَلَّ، المَنيحُ، السَّنيحُ، الْوَغْدُ .

Bunlardan المَنيحُ, السَّنِيح ve الوَغْد, kazanmaz; bu oklar, bilardo okları şeklindedir. Mahsus bir ağaçtan kesilir, yontulur.[17] Bu yedi okun üzerine birden yediye kadar çizgiler çizilmiştir. Bu çizgiler, okun kazanacağı hissenin adedini gösterir. Mesela الفَذّ bir hisse alır, التَّوْأَمُ iki, ilâ-âhirihi.[18]

Hisseleri dolduracak kadar oyuncu bulunmazsa, bulunanlar ikişer üçer ok edinebilirler ve o nispette de hisse kazanırlar. Okların üzerindeki çizgiler nispetinde devenin eti parçalanır. Parçalanması da bir sûret-i mahsûsa ile icra olunur. Sûret-i takti‘i birçok tafsilata muhtaç olduğu cihetle onu tay ettik.[19] Kemikler ayrılır, ona رِيم derler; onu ḳudâr alır yahut fukaraya verilir.[20]

Meysir oyunu alelekser gece oynanırdı; ona ateşler yakarlardı. Okları çekmek için memûr-i mahsûs ihzar olunur. Ona الحُرْضَة derler, -غُرْفَة veznindedir-. Okların çizgilerini tefrik etmemek için de el-hurda’nın elini deri parçasıyla sararlar. el-Hurda, oyuncuların namına okları birer birer çeker ve bakmadan arkasında duran kontrol memuruna verir, ona da الرَّقيب derler. er-

---

14 “… İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının…” (Mâide, 5/90).

15 Yani kumara konu olan deveye denir.

16 Aslında قُدَار, جَزَّار gibi kasap anlamındadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü’l-luga,* thk. Remzi Münîr Ba‘lebekkî, Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1987, c.2, s.576.

17 Mahsus bir ağaç: Özel bir ağaç.

18 İlâ-âhiri: Diğerleri de böyledir, sonuna kadar anlamındadır. Günümüzde kullanılan ‘vb.’ ifadesine karşılık gelir.

19 Sûret-i takti‘: Kesilme ve parçalanma şekli. Tay etmek: Dürmek. Burada “ele almamak, değinmemek” anlamındadır.

20 Ḳudâr: Deve kasabı.

Rakîb oku el-hurda'dan aldıktan sonra sahibine teslim eder; o da ortada tefrik edilen parçalardan hissesini alır. [73]

Âyet-i Kerîme'deki الأَنْصاب cem'dir, müfredi نَصْب veyahut نُصْب, *esnâm* manasınadır. Bir de Kâbe'nin yanında bir taştır ki kurulur, ona kurbanlar kesilirdi. Bunu da Şerîat-ı Ahmediyye menetti.

el-Münâbeze Bi'l-Elkâb

المُنابَزَةُ بِالأَلْقاب: Dîn-i Mübîn İslâm'ın tashih ettiği i'tiyadât-ı mezmûme-i Câhiliyye'den biri de fena lakaplarla yekdiğerini telkîb etmektir.[21] Mesela-birbirine, *"Sen Yahudi idin, Hıristiyan idin, yahut şu din ile bu itikat ile mütedeyyin ve mü'takit idin, senin adın şu idi, bu idi"* gibi hakaret-âmiz vasıflar isnat ederlerdi. Ahlakça mezmûm olan bu itiyadı şeriat,

﴿وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ﴾

âyet-i kerîmesiyle menetti.[22] التَّنابُز, التَّداعي بالأَلْقاب, yani *lakaplarla birbirini çağırmaktır.* Burada lakaplardan murat, müstahsen olmayan lakaplardır.

el-Mev'ûde

المَوْؤُدَةُ: O i'tiyadât-ı seyyieden biri de kızları doğar doğmaz diri olarak gömmek. Bunun da sebebi, büyük olunca namus-şikenâne bir hareket îkâına tasaddi etmek ihtimalinden mütevellit fena bir taassub-i ahlâkîdir; كُلُّ شَيْءٍ تَجاوَزَ حَدَّهُ، انْقَلَبَ ضِدَّه hükmünce[23] ifrat derecesine varmış olan bu itiyadı, şerîat-ı garrâ şu;

﴿وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنبٍ قُتِلَتْ﴾[24]

bir de;

﴿وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِن سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ﴾

ayetleriyle takbih ederek menetmiştir.[25] [74]

---

21 İ'tiyadât-ı mezmûme: Çirkin görülen, iyi karşılanmayan alışkanlıklar. Telkîb etmek: Birisine lakap takmak.

22 "… Birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fâsıklıkla anılmak ne kötüdür!..." (Hucûrât, 49/11).

23 Sınırı aşan her şey, aleyhine dönüp sana zarar olur.

24 "Diri diri gömülen kıza hangi suçundan dolayı öldürüldüğü sorulduğunda…" (Tekvîr, 81/8-9).

الوَأْدُ الوَأْدُ، وَأَدَ – يَئِدُ–وأْدًا،

diri olarak gömmek ve الوَئِيد, yer üzerindeki şiddet-i hareketten mütevellit *uzak bir ses*. Tefsirlerde mev'ûde ikiye ayrılmıştır; biri sugrâ diğeri kübrâdır. Mev'ûde-i kübrâ, ber vech-i bâlâ tarif olundu;[26] mev'ûde-i suğrâ ise, çocuk hasıl olmamak için zevcin, haremine yanaşmamasıdır ki bu hareket nesli boğmak demektir. Şerîat-ı garrâ-yı İslâmiyye'den evvel, Cahiliye'nin hükemâ ve şu'arâsı bundan da gafil değildiler. Bunun men'i ile uğraşmışlardır. Ferezdak, ma'razı-ı iftihârda diyor ki;

وَعَمِّي الَّذِي مَنَعَ الوَائِدَاتْ وَأَحْيَا الوَئِيدَ فَلَمْ يُوأَدِ[27]

Amcasından muradı, Sa'saa b. Nâciye'dir. Çocukları bu suretle öldürmek, yalnız bu sebepten münbais olmayıp bir de fakr ve zarurete düçar olmak ihtimâl-i baîdinden[28] de tevellüt etmiş olduğu atideki âyet-i kerîmeden istidlal olunuyor ki bu elim akibete zükûr evlatları da maruz kalırlardı.

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ﴾.[29]

الإِمْلَاق, *fakr ve fâka*'dır.[30] Bu da izzinefsin ifrat derecesidir. Her ne sebebe mebni olursa olsun şeriat, bu amel-i mekrûhu da kati surette menetmiştir.

Şecaat ve besaletin ifrat derecesinden de fena bir âdet tevellüt etmiştir: Tehlikelere atılmak. Şeriat, ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ âyet-i kerîmesiyle bu âdeti de tadil etti.[31]

Cûd ve sehâdan ise bütün serveti îsâr edip sıfrü'l-kef kalmak neticesi,[32] ekseriyetle vuku bulmuş olmasından şeriat, buna da bir hadd-i itidâl [75] bahşetti. ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا﴾ âyet-i kerîmesi mükemmel bir düstûr-i iktisâdîdir.[33]

---

25 "Onlardan birine bir kız müjdelendiğinde, öfkelenerek yüzü mosmor kesilir. Verilen müjdenin (kendisine göre) kötülüğünden dolayı halktan gizlenir. Böyle bir alçaltıcı duruma rağmen onu yanında mı tutsun yoksa toprağa mı gömsün!..." (Nahl, 16/58-59).

26 Ber vech-i bâlâ: Yukarıda olduğu üzere.

27 Amcam ki kendisi; kızların diri diri toprağa gömülmesini engellemiş ve bu şekilde çocukların yaşamasını sağlamış kimsedir!

28 İhtimâl-i baîd: Uzak ihtimal. Zükûr: Erkekler.

29 "… Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz…" (En'âm, 6/151).

30 Fâka: Fakirlik, zorluk.

31 "… Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayınız…" (Bakara, 2/195).

32 Îsâr etmek: Yeğlemek, tercih etmek. Burada bütün serveti başkası için harcamak anlamında kullanılmıştır.. Sıfrü'l-kef: Elde avuçta bir şey kalmamak.

33 Düstûr-i iktisâdî: Ekonomik kural. Ayetin meaili: "Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!" (İsrâ, 17/29).

Lahika

Cahiliye’de Taaddüd-i Zevcât

Mevki‘i coğrafîsi hasebiyle Cezîretülarab’ın bir taraftan Acemlerin, bir taraftan Habeşîlerin, diğer taraftan da Rumların istilalarına maruz olması, Arapların daima kuvvetli bir vaziyette bulunmalarını müstelzimdi.[34] Kuvvetli olmak için en mühim tedbir, tezyîd-i nüfûstur. Tezyîd-i nüfûs esbabının en mühimmini de taaddüd-i zevcâtta bulmuşlar.[35] Onun için Cahiliye zamanında taaddüd-i zevcât, pek vâsi bir şekil almış ve bunun netâicinden olan talak dahi taammüm etmişti.

Dîn-i Mübîn İslâm, Arap akvamı beyninde bir vahdet-i kavmiyye tesis ettiği gibi, Arap olmayan akvamın da râbıta-i dîniyye hasebiyle Araplara müzaheretini temin ettiğinden bu mahzur, kısmen bertaraf olmuş ve binaenaleyh hudûd-u tabîiyyeyi aşmış olan taaddüd-i zevcâtın tahdidi, tabiatıyla icap etmişti.

Şerîat-ı İslâmiyye’nin taaddüd-i zevcât hakkındaki mahdut müsaadesi, icrası güç bir şarta, beyne’z-zevcât temîn-i adâlete[36] talik etmekle şu mahdut olan taaddüd-i zevcâtın da taammümüne mani olmuştur:

Cahiliye zamanındaki taaddüd-i zevcâtın şekl-i vâsii, nazarıdikkat ve mukayeseye alınacak olursa,

﴿فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً﴾

âyet-i kerîmesinden zevcelerin taaddüdü değil, tahdidi murat olunduğu tebeyyün eder.[37] Zaten ﴿وَلَنْ تَعْدِلُوا﴾ nass-ı celîli, taaddütten melhuz mehâzirin önüne bir set çekmiş ve pek meşru bir daireye hasretmiştir.[38] [76]

Talak

Talakın esbâb-ı mûcibesi baki olduğu cihetle Şerîat-ı İslâmiyye, talakı ibkâ etmiş ve fakat ahkâmında bazı tadilat icra etmiştir. Talak, esasen İsmâil b. İbrâhim aleyhimesselâm hazretlerinin vazeylediği ahkâm-ı meşrûadan biridir. Cahiliye zamanında talakın üç defa tekerrürüne müsaade edilir ve üçüncü defadan sonra zevç, artık zevcesinden ebediyen mahrum olurdu.

Tadil edilen hükm-i talâk bu,

---

34 Burada Acemler ifadesinden kasıt Farslardır.

35 Burada esbab, araç ve vesile anlamındadır. Taaddüd-i zevcât: Çok eşlilik.

36 Beyne’z-zevcât temîn-i adâlet: Eşler arasında adaleti sağlamak. Müellif burada İslam’daki dört eş sınırının da bir şarta bağlandığına dikkat çekmiştir. Buna göre eşler -yani kadınlar- arasında adaletin sağlanamayacağından endişe duyulması hâlinde birden fazla kadınla evlenmek doğru değildir. Müellif, İslam’ın bu şartla çok evliliğin yayılmasının önüne geçtiğini ifade etmiştir. Sonraki açıklamalarıyla bunu daha net ortaya koymuştur.

37 “… Beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın…” (Nisâ, 4/3).

38 Mehâzir: Sakınılacak, hazr edilecek şeyler.

﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ﴾

âyet-i kerîmesinde izah buyurulmuştur.[39]

Câhilîler, zevceyi üzmek maksadıyla iddet müddetinin inkızâsından evvel irca ederler ve yeniden iddeye girsin diye tekrar tatlîk ederlerdi. Şeriat bunu menetti: *"Ya zevcenizi alıkoyun yahut hürriyetini bahşedin!"* diyor. Zaten talak ayetinde de bunu zikretmiştir:

﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ﴾

buyurmuştur.[40]

Zevcin vefatından sonra zevceler, tam bir sene matem tutarlar ve iddeye girerlerdi. Şeriat, idde(t) müddetini ﴿أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾ dört ay ve on güne indirdi.[41] Bunun da sebebi, müfessirîn-i kirâmın beyanatına nazaran zevce şayet hamil ise haml devirlerini geçirmek için bu kadar zaman lazımdır. Kırk günlük nutfe, kırk günlük alaka, kırk günlük mudga devirleri, on gün de 'alâim-i hayâttan olan hareketin vuzuh ve taayyünü için terk edilmiştir.[42] [77]

Kıskançlıktan veyahut kibir ve gururdan mütevellit olarak bazı hükümdârân veya ashâb-ı nüfûz, boşanmış olan veya ermel kalan[43] bir zevcenin iddesinin müddet-i meşrûası hitamında hürriyet-i şahsiyyesinin gasbıyla, evlenmek hususundaki hakk-ı meşrûunun istimaline mâni olurlardı. Bu âdet-i mezmûme dahi Dîn-i İslâmca reddolunmuştur:

﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُم بِالْمَعْرُوفِ ذَٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَن كَانَ مِنكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَٰلِكُمْ أَزْكَىٰ لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾.

âyet-i kerîmesi, bu hükm-i münîfi şamildir.[44]

---

[39] "Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında ya onlarla yeniden evlenip iyilikle tutun ya da iyilikle serbest bırakın. Onları zarar vererek haklarını çiğnemek için nikâh altında tutmayın. Bunu yapan bilsin ki kendine haksızlık etmiştir…" (Bakara, 2/231).

[40] "Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir…" (Bakara, 2/229).

[41] "… Dört ay on gün …" (Bakara, 2/234).

[42] Bebeğin rahimdeki gelişimini ifade eden nutfe, alaka ve mudga için bk. Mü'minûn, 23/12-14.

[43] Ermel: Dul.

[44] "Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini tamamladıklarında, aralarında mâkul ve meşrû ölçülerde rızalaştıkları takdirde boşayan kocalarıyla yeniden evlenmelerine engel olmayın. Bu söylenenler, içinizden Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere verilen öğüttür.

Nikah

Şeriatın, ahkâm-ı nikâhta menettiği mesailden biri de üvey valide ile teehhül etmek.[45]

﴿وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

âyet-i kerîmesi, bu hükm-i münîfi mutazammındır.[46] Bu nikah, Cahiliye zamanında gayrimüstahsendi. Hatta üvey validesini alana ضَيْزَن, yani *nâhalef evlat* ve bu sûret-i mukârenetle hasıl olan çocuğa, مَقْتِيّ ve مَقِيت yani *mekruh, müstahkar* ve *menfûr* ve bu nikaha da نِكَاحُ المَقْت derlerdi. Demek ki şeriat, bu memnuiyeti kanuni bir surette teyit etmekle ona bir hükm-i katiyet vermiş oluyor.

İki kız kardeşin, aynı zamanda bir zevcin nikahı altında bulunması da

﴿وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الأُخْتَيْنِ إِلاَّ مَا قَدْ سَلَفَ﴾

âyet-i kerimesiyle kati surette menolunmuştur.[47]

Zevci vefat eden bir kadının nail olduğu mirasa konmak maksadıyla meyyitin velileri tarafından onu, istedikleri adamla kerhen evlendirmek ve kendisinin [78] istediği adama varmaktan menetmek âdeti de

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ﴾

âyet-i kerîmesiyle menolunmuştur.[48]

Şerîat-ı İslâmiyye, inâs unsurunun hukukunu son derece himaye etmiştir.[49]

Arapların Cahiliye devrindeki ahlâk-ı hasene ve mezmûmelerine birer fasl-ı mahsûs tefrik edildiğinden, sırasında izahat ve tafsilât-ı tâmme verilecek ve ona dair şu‘arâ-yı Câhiliyye'nin müntehap parçaları dercedilecektir.

Bunlar sizin için en iyi iç ve dış temizliği sağlayan öğütlerdir. Tam mânasıyla bilen Allah'tır, siz ise bilmezsiniz." (Bakara, 2/232).

45 Teehhül etmek: Evlenmek. Birisiyle aynı evde yaşamak.

46 "Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın nikâhladığı kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir edepsizliktir…" (Nisâ, 4/22).

47 "… İki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir…" (Nisâ, 4/23).

48 "Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için -evlenme ve boşanma konusunda- engel çıkarmayın…" (Nisâ, 4/19).

49 İnâs: Kadınlar.

TÂRÎH-İ LİSÂN

Lisân-ı Arabî Hakkında İzahât-ı Mücmele

Lisân-ı Arabî, elsine-i Sâmiyye'dendir. Elsine-i Sâmiyye, ebnâ-yı Sâm arasında tedavül eden ve Cezîretülarap -Mâbeynennehreyn- ahalisi tarafından tekellüm edilen Süryânî, İbrânî, Fenikî, Asurî, Bâbilî ve Habeş lisanlarıdır. Berhayat olup elsine-i mütedavileden addolunabilecek lisanlar; Arabî, İbrânî, Süryânî ve Habeş lisanlarıdır.[1] Bunlardan Arabî ve Habeş lisanları, daha ziyade mütedavildir. Bu ikisinin de en müterakkisi Arapçadır.

Elsine-i Sâmiyye yekdiğerinin kardeşidir. Yalnız asılları hakkında ulemâ-yı lisân ihtilaf etmişlerdir. Bazıları tayininde tereddüt göstermişler; bazıları Âsûri-i kadîm, bir kısmı da Bâbil lisanı olduğuna zâhib olmuşlardır. İtalyan, İspanyol, Portugal lisanlarının anaları, Latin lisanı olduğu gibi. Bir kısım lisâniyyûn, elsine-i Sâmiyye'nin anaları, ezmine-i kablettarihte münkariz olduğu mütalaasını dermeyan ediyorlar.[2] Bu lisanlar, Sâm'ın evladından Aram'a nispetle elsine-i Ârâmiyye ile de yâd olunurlar. [79]

Bazı mutahassıslar,[3] eski Bâbil lisanı bakayasından olan ve Hammurabiler'in asarından olup hafriyatta elde edilen vesaike nazaran Bâbil ve Arap lisanları beyninde bir müşâbehet-i tâmme görüyorlar.[4] O müşabehet, o derecede kavidir ki bazı kelimât-ı Arabiyye'nin aynen Bâbil lisanından nakledilmiş olduğu saraheten tebeyyün ediyor. Süryânî ve İbrânî lisanlarında ise o kelimeler aynen değil; az çok tahrif edilerek naklolunmuştur. Buna binaendir ki Arabî lisanının, Bâbil lisanından iştikak etmiş olduğu nazariyesi kesb-i kuvvet ediyor. O müşabehet, harekât-ı i'râbda da mevcuttur. Bâbil lisanında i'rab hareketi, lisân-ı Arabî'deki harekâta tamamıyla mutabıktır. Hatta bu keşiften evvel, i'rab harekâtının lisân-ı Arabî'ye has mümeyyizâtından olduğuna kanaat hasıl olmuştu. Vâkıâ, Sanskrit lisân-ı kadîmi ile Garp elsine-i hâzırasının bir kısmında kelimenin ahirini tahrik etmekle bir i'rab şekli hasıl oluyor; ancak Arabî lisanında olduğu gibi muhtelif, mevzun ve vâsi bir surette değildir. Bu müşâbehet-i tâmme yalnız Bâbil lisanında görülüyor. O müşabehetlerden biri de tenvinde tezahür ediyor. Bâbil lisanında tenvin yeri-

---

1 Yani sıraladığı diller arasında Arapça, Habeşçe, İbranice ve Süryanice hayatta kalmıştır, diğerleri ise yok olmuştur. Müellif, ilk iki paragraftaki açıklamaların kahir ekseriyetini herhangi bir değişiklik yapmadan Zeydân'dan almıştır. Sonraki açıklamaları ise Râfiî'den iktibas etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.35; Râfiî, *Târîh,* c.1, s.62 vd.

2 Lisâniyyûn: Dilbilimciler.

3 Buradan başlamak üzere *Lisân-ı Arabî'ye Giren Ecnebi Kelimeler* başlığına kadar müellifin yaptığı açıklamalar, genel olarak Râfiî'nin eserinden iktibas edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.62-92.

4 Müşâbehet-i tâmme: Tam bir benzerlik.

ne م (mîm) kullanılıyor. Tenvin, lisân-ı Arabî'de ن'dur (nûn). İkisi de hurûf-i ibdâldendir. Hatta bu iki harfin birbiriyle ibdâlini tecviz edenler de vardır. Bir de cem' alametinde müşabehet görülüyor. Bâbil lisanında cem' alameti, Arapçada olduğu gibi و (vav) ve ن'dur (nûn). Süryânî'de ي (yâ) ve ن (nûn) ve İbrânî'de ي (yâ) ve م'dir (mîm). O müşabehet, ef'âl sigalarında da tezahür ediyor. Bâbil lisanının ef'âl sigaları, Arabî lisanına diğer elsine-i Sâmiyye'den ziyade yakındır. Hele Bâbilî'den Arabî lisanına menkul kelimeler, aynıyla şeklini muhafaza etmiştir; أَنْف ve عِنَب gibi. Hâlbuki bu iki kelime, sair elsine-i Sâmiyye'ye ن'nun (nûn) hazfiyle naklolunmuştur. Elsine-i Sâmiyye'nin aslı, Bâbil lisanı olduğuna ve bütün elsine-i Sâmiyye, o lisandan teferru ettiğine kanaat hasıl olmuştur. Elsine-i Sâmiyye bu asıldan doğduktan sonra elsine-i şimâliyye ve elsine-i cenûbiyye olarak ikiye ayrılmış ve bunlardan her biri birtakım hasâis ve mümeyyizât ile kesb-i temâyüz [80] etmiştir. Zira lisan, bir heyet-i içtimâiyyenin mecmuundan ibarettir. Her heyet-i içtimâiyye ise kendine has ahval, âdat ve avarız(ı) vardır ki biri diğerine benzemez. Elsine-i Sâmiyye, Bâbil lisanından teşa'üb ettikten[5] sonra Hammurrabi asrında Bâbiller'in medeniyetini iktibas edip Yemen'e giden Maînîler, orada Bâbilliler'in usûl-i mimarisini tesis ettiler ve fakat tekellüm ettikleri Bâbil lisanı, ihtilat ve geşt ve güzâr[6] münasebetiyle şekli değişerek asıl Bâbil lisanı ile onların tekellüm ettikleri şive arasında, şimdiki Arabî lisân-ı fasîhi ile avam lehçesi arasındaki fark kadar bir tahavvül hasıl oldu. Bunlar, Fenikeler'den de harfler iktibas edip onları bittedvin gitgide şekilden şekle sokarak nihayet Müsned (مُسْنَد) hattı yani kalem-i Himyerî kalıbına ifrağ etmişler. Lisanlarına gelince müruruzaman ile o derece değişti ki Bâbil lisanından müştak olduğuna tarihten başka delalet edecek bir vesika kalmadı.

Maînîler'den sonra Kahtânîler zuhur ettiler. Bunlar, Sebe' devletini teşkil eden el-Arabü'l-mütearribe ile yâd olunurlar. Bunlar, kablelmilat 115'inci senesine kadar hükümet sürmüşler ve Maînîler'in lisanını iktibas etmişlerdir. Kablelmilat 115'inci senesinde devlet-i Himyeriyye teşekkül ve badelmilat 525'inci senesine kadar imtidat etmiş ve bu asırda Mudar lisanı parlak ve şaşaadâr bir surette taammüm etmiştir.

Habeşîlere gelince; bazı muerrihlerin ifadelerine nazaran bunlar, Maînîler zamanında Yemen'den hicret etmişler ve Maînîler'in lisanını beraber götürmüşler. Zira Habeş lisanıyla Maînîler'in lisanı arasında müşâbehet-i tâmme

---

5 Teşa'üb etmek: Dallanıp budaklanmak.
6 Gezip dolaşmak, seyahat.

vardır. Bahusus zamîr-i gâib her iki lisanda س’dir (sîn). Habeş lisanı, Maînîler’in lisanına müşabih olduğu gibi lisân-ı Himyerî’ye de yakındır. Hele yazı harfleri her iki lisanda birdir; ancak Habeş yazısı soldan sağa doğrudur ve üzerinde Himyerîler’de bulunmayan [81] harekeler vazolunur. Habeşîlerin Yemen’den gelmiş olduklarına hutût-i vechiyyelerinden ve sair asardan istidlal olunur.

Şimal Arapları ki İsmâilî’dirler ve *müsta‘ribe* ile yâd olunurlar. Onların tarihleri milattan on dokuz asır evvel başlar. Arapların neseb-i sahîhi ise Adnân’dan itibar edilmiştir.[7] Adnân’ın milattan altı asır evvel zuhur etmiş olmasına nazaran Adnân Araplığı’nın ya Himyer’den sonra yahut ondan pek az evvel vücut bulmuş olması lazım gelir.

Her ne ise mevcut Arap lisanının aslı Habeş ve Himyer lisanları ile sair elsine-i Sâmiyye’dir. Çünkü Araplar seyyardırlar, bu münasebetle birçok akvam ve ümem ile ihtilat ettiler. Bu ihtilatın tesiri az çok lisanlarının teşekkülü üzerine icrâ-yı nüfûz etmiştir. Zaten bu tesir, bütün elsinenin teşekkülünde kendini göstermiştir. Hatta el-yevm mevcut elsinenin bazısı, haddizatında müstakil bir lisan olmayıp muhtelif lisanlardan mürekkeptir. Mesela Cezayir’deki Sâbir (سابِر) lisanı Arapçadan, Fransızcadan, İspanyolcadan ve İtalyancadan mürekkep bir halitadır. Lisân-ı Arabî de bidâyet-i teşekkülünde böyleydi. Seylü’l-Arim[8] hadisesinden sonra –ki bu hadise milattan üç asır evvel vuku bulmuştur- Arabî lisanının istiklali temin ve iştikakı için itina edildi.

Himyer lisanı, İslam’ın zuhurundan evvel münkariz olmuş ve ondan pek az kelimeler tedavülde kalmıştı. Bu kelimelerden Cezîre’nin cenubunda kâin Mehre ve Şihr lehçeleri tevellüt etti.[9] Bu lisana dair milattan beş-altı asır evvele ait birtakım eserler elde edildi. O kelimeler vasıtasıyla Hatt-ı Müsned’in okunmasına imkân hasıl oldu. [82]

Badehu Bâbil veya Asur veyahut Keldâni-i kadîm lisanlarına vukuf peyda edilerek kavâid-i mahsûsesi istihraç edilmiş ve bu lisanda on iki fiil sigaları

---

[7] Yani Adnân’dan sonraki isimler dikkate alınmamıştır. Asıl kabul edilen soy ağacı Adnân’la beraber başlamaktadır.

[8] Seylü’l-Arim, Sebe’ sûre-i şerîfesinde zikrolunmuştur. Başka bir rivayete nazaran Seddü’l-Arim, milattan sekiz asır evvel bina edilmiştir. Buna elde edilen sedef parçalarının üzerindeki nakışlardan istidlal ediyorlar. [Mehmed Fehmi]
Müellif, Sebe’ suresinin *“Ama onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların iki bahçesini, acı yemişli, ılgınlı ve birkaç da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik”* (Sebe’, 34/16) ayetinde geçen “سَيْلَ العَرِمِ” ifadesine atıfta bulunmuştur.

[9] Mehre (Mehere), bir nev‘i develerin mensup olduğu bir memlekettir. Bir de bir kabilenin ismidir. Mehere b. Haydân b. Amr b. el-Hâf b. Kudâa. Şihr ise Aden ve Uman arasında kâin Bahreyn sahiline ıtlak olunur. [Mehmed Fehmi]

bulunmuştur ki bu sigaların çoğu Arabî'de, İbrânî'de ve Süryânî'de mevcuttur. Bazıları mevcut değilse de telaffuzdaki şiveden bu lisanın asıl olduğuna ve diğerlerinin ondan teferru etmiş bulunduğuna hükmetmek lazımdır.

Siyag-ı mezkûre bunlardır:[10]

شَفْعَل	فاعَل	نِفْعَل	فَعَل
اِتَّنْفَعْل	اِتَفَعّل	اِفْتَنْعل	اِفْتعَل
اِسْتَنَفْعَل	اِستَفْعَل	اِفْتَناعَل	اِفْتاعَل

اِفْتَنْعَل ve اسْتَنْفَعَل Asurî'den başka lisanda yoktur. فَعَل ve فَاعَل sigaları Arapçada ve bu lisanda bulunur. نِفْعَل ve اِتّفَعل Süryânî'de ve İbrânî'de bulunur; Arapçada bulunmaz.

Asurî ve Arabî lisanları beynindeki müşâbehet-i tâmme, atide münderiç kelimelerden bütün vuzuhuyla anlaşılır.

Manası	عَرَبي	آثُوري
Kulak	أُذُن	اوزون
Göz	عَيْن	اَينْ
Peder	أب - أبو	آبو
Hane	بَيْت	بيت
Kapı	بَاب	بابو
Dil	لِسَان	ليشان
Su	ماء	مه
Irmak	نَهْر	ناهار
Hep [83]	كُلّ	خالو
Nur	نُور	نور
Yemek	أَكْل	آخال
Köpek	كَلْب	خالبو

[10] Giriş kısmında da belirttiğimiz üzere konunun daha iyi anlaşılması adına müellifin aktardığı karşılaştırmalı bilgiler, tarafımızdan tablo hâline getirilmiştir. Müellif, fiil sigalarını Râfiî'nin eserinden alıntılamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.92.

Gök	سَماء	شامو
Kan	دَمٌ	دامو
Güneş	شَمْس	شامسو
Derin	عَميق	اموخو
Halk	عالَم	الامو
Gün	يوْم	يومو
Kardeş	أَخ	آخو
Deve	جَمَل	غامال
Yıldız	كَوْكَب	قاققابو
Açmak	فَتَح	پاتا
Yıl	سَنَة	شانات
İnsan	آدَم	آدمو
Akrep	عَقْرَبُ	اقرابو
Binici	راكِب	راخيب
Erkek	ذَكَر	ذيخارو
Gündüz	نَهار	ناهارو
Padişah	مَلِك	ماليقو
Baş	رَأْس	ريشو
Boynuz	قَرْن	خارنو
Kız	بِنْت	بينتو
Ölü	مَيِّت	مى ايت
İki	اِثْنين	شانيه
Üç [84]	ثلاثة	شالاش
Dört	أَرْبَعَة	آربا
Beş	خَمْسَة	خامشا

Yedi	سَبْعَة	شيبا
Sekiz	ثَمانِيَة	شومونو
Dokuz	تِسْعَة	تيشو
On	عَشَرَة	اشريتو
On Beş	خَمْسَة عَشَر	خامه شه شريت
Yirmi	عِشْرين	اشرا
Otuz	ثلاثِين	شالشا
Yüz	مِائَة	مه
Bin	أَلْف	آلاب

Arapça ile İbrânî ve Süryânî lisanları beynindeki müşabehete gelince; o derecede tahakkuk etmiştir ki her üçünün kardeş olduğuna veyahut bir asıldan teferru etmiş bulunduğuna şüphe edilemez. Hususuyla bu müşabehet, yerin değişmesiyle değişmeyen elfâz-ı tabîiyyede, arz ve sema gibi ve avârız-ı tabîiyye ile a'zâ-yı insânda görülüyor.[11] Bu kelimelerde evzân ve makâti' itibarıyla görülen cüzi bir farktan maada asıl madde muhafaza olunmuştur. Zamâir ise, zirde münderiç eşkâlinden müstebân olacağı üzere her üç lisanda birdir. Aralarında görülen fark, lisanın muktezâ-yı şîvesi olan bir imâle veya işbâ'dan veyahut bir hareke veya harf-i meddin ilavesinden ibarettir.[12]

سُرْيانِي	عِبْرَانِيّ	عَرَبِيّ
انا	انى	أَنَا
انت	ئه ته	أَنْتَ
انتي	ات	أَنْتِ
هو	هوا	هُوَ
هي	هيا	هِيَ

11 A'zâ-yı insân: İnsanın uzuvları, organları.

12 İmâle: Fetha harekesi ve onu takip eden elif harfinde ortaya çıkan telaffuz değişikliğidir. İşbâ': Beytin bir ve ikinci mısralarında yer alan kelimelerin son harflerinin (harekelerinin) dolgu öğesi olarak uzatılmasıdır.

سُرْيانِي	عِبْرانِي	عَرَبي
حنن	انحنو	نَحْنُ
انتون	اتم	أَنْتُمْ
انتين	اَتن	أَنْتُنَّ
هنون	هِم	هُمْ
هنين [٨٥]	هِي	هُنَّ

Cezîrenin şimal tarafında ise Nabatîler ve Tedmürîler gibi mütemeddin devletler türedi. Bunlar Arap iseler de lisanları-lehçeleri, badiye şivesidir. Zira Hicaz'a muttasıl badiye etrafında ikamet ederlerdi. Şiveleri Adnân Arapçasından uzaktır. Zaten bunlar, kablelmilat dördüncü asrın evâilinde idiler ve memleketleri, Şam nevâhîsine iltisak peyda etmişti. Bunlar Ârâmî hurûfuyla yazı yazarlardı. Hatt-ı Ârâmî, Bâbil hattını istihlâf etmişti.[13] Bu yazı ile müdevvenât-ı siyâsiyye ve ticâriyye yazarlardı; çünkü hurûf-u Arabiyye o vakit vazolunmamıştı. Maahâzâ yazılarında elfâz-ı Arabiyye'ye müşabih lugatler bulunurdu.[14] Bu ciheti tetkik eden erbâb-ı ihtisâsın mütalaasına nazaran bu müşabehet, Bâbil yazısından müştak olan Ârâmî yazısındaki tahavvül neticesidir ve binaenaleyh lisanlarının da Arabî olması lazım gelir. Arabî olmamış olsaydı kitabette bu kadar müşabehet olmazdı. Buna nazire olarak Nûbîler'in yazıları gösterilebilir. Nûbîler, el-yevm Arabî hurûfuyla kendi lisanlarını yazarlar. Endülüs'ün sukutundan sonra da Endülüslüler'in bir kısmı İspanyol harfleriyle Arapça ifadelerini yazarlardı ki bu nev'i yazıya *Aljamiado* denir. Hatta bu yazıyla fıkıh, hadis ve tasavvuf kitaplarını yazarlardı. Süryânîler'in *el-Kalemü'l-Kerşûnî* denilen yazıları bu kabîldendir. Onlar, Süryânî harfleriyle Arapça mazmunları yazarlardı.

Miladın ikinci asrında Nabat memleketi, Roma'nın zîr-i hâkimiyetine girince Nabat tarihi söndü ve yerine Tedmürîler türedi. Onlar da Nabatîler gibi Ârâmî yazısını istimal ettiler ve seleflerinden almış oldukları Arapça şivesini yazılarında kaybetmemişlerdi. Ulemâ-yı lisân, bunların asarından olarak Şam ve el-Ûlâ arasında bazı mevâkide birtakım taşlar buldular. Bu taşlar üzerindeki yazılardan anlaşıldığına göre edât-ı ta'rif onlarca, hâ (ه) idi. Mesela bir taşın üzerine şu cümle yazılıydı:

[13] İstihlâf: Birini yerine geçirmek, ardından bırakmak.

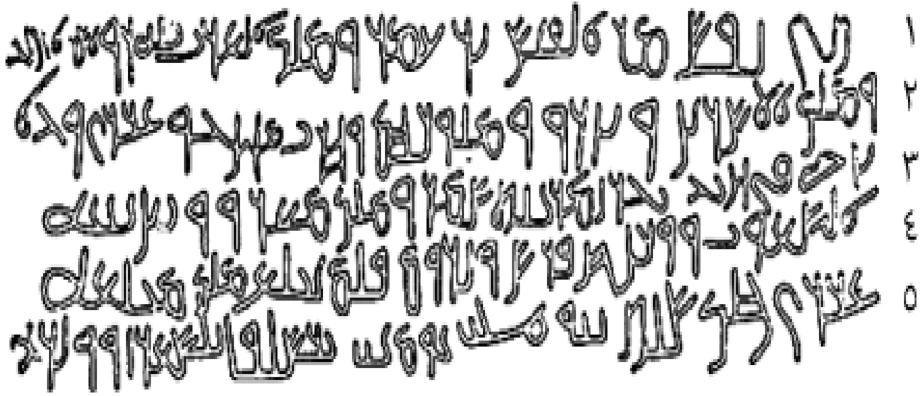
[14] Maahâzâ: Bununla beraber.

” حامل بن سلم، أخذ هفرس بخمسة امنى“

أَخَذَ الفَرَس demektir.[15] “امنى” ise, kendilerine ait bir nev‘i sikkedir. Bu hatların [86] tarihi, miladın ikinci asrının evâiline müsadifti; zira bir taşın üzerinde

”الأنعم بن فاحش غنم سنة حرب نبط“.

Bu harp, Roma padişahlarından Trayanus’un ahd-i saltanatına ve o da miladın ikinci asrının evâiline müsadiftir.[16] Lahm padişahlarından İmruülkays b. Amr’ın kabri üzerinde de bir kitabe bulundu. Lahm hükümdarlarının makarr-ı saltanatları Hîre de Irak etrafındaydı. Onlar, Farslar tarafından nasbolunurlardı; fakat bu kabir, Gassânîler’in asarı meyanında Havran’da bulundu. Gassânîler ise Şam etrafında Rumlar tarafından nasbolunurlardı. Yazı, Nabatî yazısıyla miladın 328 senesinde yazılmıştır. Ârâmî şivesi ile Arabî elfâzını muhtevidir. Sureti budur:[17]

---

15 هفرَس kelimesindeki ه harfinin الفَرَس kelimesindeki *edât-ı ta‘rif* olarak bilinen الْ harfine karşılık geldiğini kastetmiştir.

16 Daha çok Trajan ismiyle bilinen ve miladi 98-117 yılları arasında hüküm süren Roma İmparatorudur.

17 Burada bir hususa dikkat çekmekte fayda vardır. Müellif bu ve bundan önceki bilgileri, Râfiî’nin mezkûr eserinden nakletmiştir. Her ne kadar Zeydân, eserinde aynı konuya değinmiş olsa da (*Târîhu âdâb,* c.1, s.27-29) müellifin yaptığı açıklamalar, bu bilgilerin Râfiî’nin eserinden tercüme edildiğini ortaya koymaktadır. Metindeki bilgilerle Râfiî’nin aktardığı bilgileri karşılaştırmak için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.70-72; ancak Lahmîler’in kralı İmruülkays ile ilgili aktarılan sonraki bilgilerde müellif, Zeydân’ın eserinden istifade etmiştir. Zira metindeki 5 numaralı maddede müellif, Râfiî’nin aktardığı هَلَكَ fiili yerine Zeydân gibi تُوُفِّيَ fiiline yer vermiştir. Ayrıca bu maddeden sonra aktardığı bilgiler, Zeydân’ın bilgileriyle örtüşmektedir. Bu ise eseri telif ederken müellifin, Râfiî ve Zeydân’ın mezkûr eserlerini birlikte mütalaa ettiğini ve duruma göre iki eser arasında geçiş yaptığını gösterir.

Arabî yazısına nakli:

1- تي نفس مر القيس بن عمرو، ملك العرب كله، ذوا سر التاج

2- وملك الأسدين ونزور وملوكهم وهرب مذحجو عكدي وجاء

3- يزجو (؟) في جبح نجران مدينة شمرو وملك معدو ونزل

4- بنيه الشعوب ووكله لفرس ولروم فلم يبلغ ملك مبلغه

5- عكدى هلك سنة ٢٢٣ يوم ٧ بكسول بلسعد ذو ولده

İşte bu satırlar Arabî'dir; fakat Ârâmî şivesiyle karışıktır. Onun için izaha muhtaçtır. Şimdiki Arapça ile izah olunur, şöyle ki; [87]

1-هٰذَا قبرُ امْرِئ القَيْسِ بْنِ عَمْرٍو مَلِكِ العَرَبِ كلِّهم، الَّذي تَقلَّدَ التّاجَ،

2- وأخْضَعَ قَبِيلَتَيْ أسَدٍ ونِزارٍ ومُلوكَهُم، وهَزَمَ مَذْحِجَ إلى اليَوْمِ، وقادَ،

3- الظَّفَرُ إلى أَسْوارِ نَجْرَانَ مَدِينةِ شَمْرٍ، وأخْضَعَ مَعدًّا، واسْتَعْمَلَ بَنِيهِ،

4- عَلى القَبائلِ، وأنابَهُمْ عَنْهُ لَدَى الفُرْسِ والرُّومِ؛ فَلَمْ يَبْلُغْ مَلِكٌ مَبْلَغَه،

5- إِلَى اليَوْمِ؛ تُوُفّي سَنةَ ٢٢٣ في اليَوْمِ ٧ مِنْ أيْلُول، وُفِّق بَنُوهُ لِلسّعادَةِ.

Tercümesi:

1- Bu, bütün Araplara hâkim olan İmruülkays b. Amr'ın mezarıdır.
2- Esed ve Nizâr kabileleri ile hükümdarlarını teshir, Mezhic'i bugüne kadar münhezim etti. Dâire-i zaferi,
3- Şimr memleketi olan Necran surlarına kadar isal etti. Mead'ı tezlîl eyledi. Evladını,
4- Kabâil üzerine hâkim kıldı. Fars ve Rum memleketlerinde de onları tevkil eyledi; bugüne kadar onun ka'bına bir hükümdar varamadı.[18]
5- 7 Eylül 223 senesinde vefat etti. Evladı mazhar-ı saâdet olsunlar!

Asılda görülen yazı ile nakildeki yazılar beyninde tezahür eden fark, takriben yirmi asrın vücuda getirdiği inkılabât-ı lisâniyyenin neticesidir.[19] Bu da kanûn-i tekâmülün icabâtındandır. Denilebilir ki Nabatî lisanı, Ârâmî ve Arabî lisanları beyninde mütevassıt bir halkadır.[20] Sair lisanlar da böyledir.

---

[18] Yani çocuklarını Arap kabilelerine yönetici olarak atadı. Onları Fars ve Rum topraklarına vekil olarak görevlendirdi. Bugüne kadar Kral İmruülkays'ın ulaştığı konuma kimse ulaşmadı.

[19] İnkılabât-ı lisâniyye: Dilin geçirmiş olduğu devirler, inkılaplar.

[20] Burada bir noktaya değinmekte fayda vardır. Dikkat edilirse müellif burada ilginç bir şekilde daha önce Râfiî'den aktardığı bilgilere son verip Zeydân'ın eserinden iktibasta bu-

Latinceden teferru eden İtalyanca, İspanyolca lisanlarıyla İngilizcenin eski ve yeni lisanları beynindeki fark gibidir.

O esnada Şam ve Havran ve etrafında sakin olan akvâmca mer'î olan tarih, takvîm-i Busrâvî idi.[21] Busrâvi, Busrâ'ya mensuptur. Busrâ, Havran payitahtıdır. Bu takvim, havâli-i mezkûrenin Rum hükümetinin zîr-i [88] hâkimiyetine girdiği tarihi, mebde itibar ediyor ki yüz beşinci sene-i mîlâdiyyeden başlıyor. Bu müddet, taşın üzerindeki erkâma[22] ilave edilirse 328'inci sene-i mîlâdiyye hasıl oluyor ki bu sene, İmrüulkays'ın târîh-i vefâtını teşkil ediyor.

İslamiyet'in zuhurundan şimdiye kadar mürur eden on üç asır zarfındaki tahavvülâta gelince; Lisân-ı Arabî epey tebeddüllere, inkılaplara uğramıştır. Hatta bu günkü lisân-ı avâm, mebde-i İslâmiyet'teki lisanın şivesine külliyen mugayirdir.

Sadr-ı İslâm'daki şîve-i lisânı tamamıyla indirâstan vikaye eden,[23] Kur'ân-ı Azîmüşşân'dır. Kur'ân-ı Kerîm, lisan ile inkılabât-ı lisâniyye beyninde bir sedd-i âhenin teşkil ediyor.[24] Bugün, lisân-ı Arabî'nin sâha-i inkılâbında büyük bir musâraa vardır.[25] Bir taraftan tabiat, şiveyi tebdil etmek için bütün kuvvetini istimal ediyor; diğer taraftan Kur'an'ın belagat ve fesahati, muhâcemât-ı tabîiyyeye karşı ḥail oluyor.[26] Tabiat bugün, yalnız lisân-ı avâm üzerinde icrâ-yı tesîr edebiliyor.

Lisân-ı Arabî'nin Sûret-i Tekâmülü

Lisân-ı Arabî'nin münakkahiyete doğru attığı ilk hutve,[27] Hz. İsmâil'in devrine aittir. [Ondan evvelki zamanlara ait safahatı, kanûn-i tekâmüle tabi

---

lunmaya başlamıştır. Râfiî, eserinde mezkûr yazının Arapçasını aktarmakla yetinerek farklı bir konuya geçmiştir. Müellif, bu durumun farkında olarak Râfiî'den yaptığı alıntıları, konuyu götürdüğü yere kadar götürmüş ve ondan sonra Zeydân'a müracaat ederek eserinden alıntılar yapmıştır. Müellifin aktardığı *"Takriben yirmi asrın ..."* ifadesi, Zeydân'ın eserinde "وَبَيْنَهُما بِضْعَةٌ وعِشْرُونَ قَرْنًا؟" şeklinde ifade edilmiştir. Bu cümledeki soru işareti (?), müellif tarafından *'takriben'* şeklinde aktarılmıştır. Gerek bu ifadelerin gerekse sonraki paragrafın aynısının Zeydân'ın eserinde bulunması (*Târîhu âdâb,* c.1, s.28-29) müellifin, kitabı hazırlarken takip ettiği yöntemi yansıtır. Burada dikkatleri çeken husus, müellifin alıntılarda bulunurken Râfiî'ye öncelik vermiş olmasıdır. Yukarıda görüldüğü üzere kendisi, aynı konuyu işleyen iki müelliften öncelikle Râfiî'nin görüşlerini aktarmış, Râfiî'nin görüşleri son bulunca da konuyu tamamlamak için Zeydân'ın açıklamalarına yer vermiştir.

21 Mer'î: Uygulanan.
22 Erkâm: Sayılar.
23 İndirâs: Yok olmak.
24 Sedd-i âhenin: Demirden bir set.
25 Musâraa: Mücadele.
26 Ḥail: Engel.
27 Münakkahiyet: Ayıklanmak, arınmak, bir şeyin en iyisini seçmek. Hutve: Adım.

olup her devir için ayrı ayrı tetkîkât-ı mûşikâfâne ve hurdebîynâne,[28] târîh-i lisânın cümle-i mebâhisinden olduğu cihetle ondan sarfınazar edilmiş ve yalnız bahsimize alakası olan malumatı mücmel surette beyan etmekle iktifa olunmuştur.]

Lisân-ı Arabî'nin ikinci devresi, Hz. İsmâil'in evladından münşa'ib [89] olan kabâilde inkişaf etmiştir.[29] Bu devirde lisân-ı Arabî'nin şekli, müştak olduğu aslın şekline nazaran uzak bir mesafe kateden bir lisanın şekil ve vaz'ını andırır. Bu devirde lisan, istiklalinin suver ve eşkâl-ı mümeyyizesi görülmeye başladı. Lisanda istiklâl-i tâmmın şeraitinden biri, lisanın kendinde maẖfî olan kuvânın[30] istimaliyle içinden neşvünema ve madde-i hayâtiyye almaktır. Hariçten istihsal edilecek kuvvetle lisan müstakil olmaz, tabi olur. Lisân-ı Arabî de aynı inkişafa mazhar olarak kendi kuvvetine istinaden gitgide neşvünema bulmuş. Bu inkişafın avâmilinden en mühimmi, yazısı olmamasıdır. Zira yazı, eşkâli muhafaza eder ve inkişafâta mâni olur. Lisân-ı Arabî'nin bu inkişafı bittabi kable'l-İslâm vuku bulmuştur. Lugat-ı Adnâniyye ile yâd olunan bu devrin şivesi, ihtilat münasebetiyle mücavir kabâile intikal ederek iki kabilenin lisanından bir üçüncü lisanın tevellüt ettiği de vakidir; zira lisanın şivesi de bir zevk-i tabîidir. Beşerin ezvâkı beynindeki tenevvü, lisanlarında da kendini göstermiştir. Herkes, meftûr olduğu[31] zevk-i tabîiye teba'an kelamı tezyin ve ibarede türlü türlü tasarruflar göstermekle arz-ı mübâhâta kalkıştı[32] ve lisandaki beyan ile vukua gelen bu müfâharelere Arapların eyyâm-ı mahsûseler ile umumi panayırları ve hâkimiyet zevki gibi avâmil-i müessirenin inzimamı,[33] lisân-ı Arabî'nin şu ikinci devrinin inkişafına yardım etmiştir. Bu devir, sırf Kureyş kabilesinin himmetiyle husul bulmuştur. Hâlbuki birinci devir, ihtilat eden bütün kabâilin netîce-i â'mal ve mesaisidir. İşte bu suretle lisân-ı Arabî, târîh-i içtimâînin edvâr-ı tabîiyyesine göre sâha-i terakkide kat'i merâhil etmiş oldu.[34]

Kureyş'in Lisana Hizmeti

Kureyş kabilesi, Mekke-i Mükerreme'nin vâdi-i gayrizîzar'ında nazil olurlardı.[35] [90] Mevkileri hasebiyle levâzım-ı hayâtiyyelerini bizzat temin ede-

---

[28] Cümledeki yerine ve anlamına göre hurdebînî, hurdebînân ve hurdebîniyye gibi farklı kullanımları olan *hurdebînâne* kelimesi, bir meseleyi kılı kırk yararcasına tetkik ve tahlil etmek anlamında kullanılan mûşikâfâne kelimesine benzer olup bir meseleyi inceden inceye, en küçük ve en ince şeylerini görecek şekilde incelemek anlamındadır.

[29] Münşa'ib: Ayrılan şey, bir şeyin kısımlara ayrılması.

[30] Maẖfî olan kuvâ: Gizli kuvvet-güç.

[31] Meftûr: Yaratılıştan gelen bir şeye sahip olmak.

[32] Arz-ı mübâhâta: Övünmek, gururlanmak.

[33] Avâmil-i müessire: Etki eden amiller. İnzimam: Katılmak, eklenmek.

[34] Kat'i merâhil: Merhale, seviye katetmek.

[35] Vâdi-i gayrizîzar': Ekin bitmeyen, tarıma elverişli olmayan vadi.

mezlerdi ve eğer Arap kabâili kafile kafile oraya gidip de erzak ve emtia-i mukteziyeyi[36] taşımazlarsa bittabi dehşetli bir buhrân-ı maîşet içinde kalırlardı.[37] Kâbe-i Mükerreme ise, zamân-ı Câhiliyye'de bütün Arapların matmah-ı enzârı ve tecelligâh-ı ibâdetleri olmak[38] hasebiyle fevç fevç oraya koşarlar ve her kabile kendine mahsus olan saneme karşı kurbanlarını keserek ibadetini ifa ederdi. Hişâm b. Muhammed b. el-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm* nam eserindeki beyanatına nazaran Kâbe-i Mükerreme'de üç yüz altmış saneme, deve ve koyunlardan kurbanlar kesilirdi. Şüphe yok ki oraya her sene koşan kabilelerin lehçeleri birbirine mugayirdi. Kureyş kabilesi ise bu muhtelif lehçeleri işiterek en güzidelerini alırlar ve lisanlarına idhâl ile onu tasrif ederlerdi. Bu tasarrufa kendilerine yardım eden temeddünleridir; yoksa kabâil-i sâire gibi bedevi olmuş olsalardı bunun farkına varmazlardı. Hayât-ı lugaviyye, hayât-ı içtimâiyyeden iktisâb-ı kuvvet ederek tekâmüle doğru daha geniş hutveler atıldı. Ticarette emval ve bedâi'in mübadelesi münasebetiyle de birçok kelimeler vaz' ve ihdas edilmiş oldu ve lisân-ı Arabî, bu ihtilatlarla vüsat peyda etti[39] ve birçok kaba ve dürüşt[40] kelimelerin terkiyle incelmeye başladı.

Kureyş kabilesi, lisân-ı Arabî'de intikâd sanatını tesis etmiş oldular. Bir derecedeki şiveye mugayir olan sözü işitir işitmez reddederler ve hemen tashihine kalkışırlardı. Kureyş kabilesinin senede iki seferleri vardı: Birisi Yemen kıtasına olan kış seferidir; diğeri Havran'ın makarr-ı hükûmeti Busrâ'ya olan yaz seferidir.[41] Buradan Habeşistan ve Acemistan'a seyahat ederlerdi. Bu seyahetlerde akvâm-ı sâirenin de şivelerine muttali olarak onlardan da intihap ettikleri kelimeleri bitta'rîb[42] lisanlarına idhâl ederlerdi. Rumcadan ve Fârisî'den kelimeler iktibas ettikleri gibi İbrânî'den, Himyerî'den ve Habeş lisanlarından da kelimeler aldılar. Bunun içindir ki Kureyş kabilesi, Arap kabâili arasında bir mecma'ı lugavî makamına kaim oldular ki, lisân-ı Arabî onların kuvvetlerine istinat etmiş ve servetini [91] onlardan kazanmış ve daha doğrusu bir lisanın hayatına ne mukteza ise, o levazımın kâffesini Kureyş'ten istihsal etmiş ve binaenaleyh hayatını onlara medyun olmuştur. Lisân-ı Arabî'nin Kureyş vasıtasıyla olan şu devre-i tekâmülü, tabiatın bir hârika-i nizâmıdır.

---

[36] Emtia-i mukteziye: Gerekli, hayati eşyalar.

[37] Buhrân-ı maîşet: Geçim krizi, geçimsizlik.

[38] Matmah-ı enzâr: Göz dikilen, göz konulan. Tecelligâh-ı ibâdet: İbadet edilen yer.

[39] Vüsat peyda etmek: Genişlemek.

[40] Dürüşt: Kaba, sert.

[41] Kur'an'daki "Kureyş'in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lütuflarda bulundu)" (Kureyş, 106/1-2) ayetlerine dikkat çekmiştir.

[42] Bitta'rîb: Arapçalaştırmak.

Arapların Panayırları

Lisân-ı Arabî'nin tekâmülüne hizmet eden Kureyş kabilesi, son zamanlarda Sûk-i Ukâz'da ettiği himmet, târîh-i lisân-ı Arabî'de büyük bir mevki tutmuştur. Lisân-ı Arabî'nin şu devrine *Devr-i Ukâzî* derler.[43] Arapların her ayda bir panayırları vardı. Rebîülevvelin ilk gününde Dûmetü'l-Cendel[44] pazarına inerler ve orada içtima ederlerdi. Rebîülâhirde Bahreyn'de kâin Hecer pazarına inerler, oradan Bahreyn'de kâin Umân'a giderler ve orada Cemâdilûlânın evâhirine kadar pazar kurarlar; oradan Bahreyn'deki Sûku'l-Müşaḳḳar'a giderler (bu yer bir kaledir). Bu çarşı, Cemâdilâhire'nin ilk günü açılır, oradan Sûk-i Suhâr'a giderler. Beş gün ikamet ettikten sonra Recebülferdin onuncu günü hareket ederler ve Sûku'ş-Şihr'e gelirler. Bu çarşı, Umân ve Aden arasında bir sahildedir. Şaban'ın nısfında açılır, oradan Aden Ebyen mevkiine gelirler ve orada çarşı kurarlar. Bu yer, Yemen'de bir ceziredir. Orada Ebyen ikamet etmiş ve namına izafetle tevsîm olunmuştur. Ebyen ise, İbn Züheyr b. Eymen b. el-Hümeysa‘ b. Himyer b. Sebe'. Taberî'nin ifadesine nazaran Ebyen ve Aden, Adnân b. Üded'in evladındandırlar. [92] Oradan Hadramut'a gelirler ve çarşı kurarlar. Bu çarşı Zilkade'nin nısfında açılır. Bazıları bu çarşıya inmezler, doğrudan doğruya San‘a'ya gelirler ve çarşı kurarlar.

Hac mevsimine yakın Arafe nahiyesinde Zîmecâz ve Sûk-i Mecenne'ye de gidilir. Bu çarşılardan maada kendi hudutları ile Acemistan hudutları arasında mübayaât için ayrıca çarşıları vardı.[45] Bu çarşılardır ki medhûl ve muarreb kelimelerin ilavesine sebep olmuştur. Bunlardan Sûku'l-Übülle ve Sûk-i Lakke ve Sûku'l-Enbâr ve Sûku'l-Hîre en meşhurlarıdır.[46] el-Übülle, Basra'ya dâhil olan Haliç'in deltasındaki sahilin üzerinde bir şehirdir. el-Enbâr, Bağdat'ın garbında Fırat üzerinde kâin bir şehirdir; bugün *Felluce* kasabasıyla yâd olunur. Acemler ona *Fîrûz Sâbûr* derlerdi; çünkü onu ilk defa Sâbûr b. He(ü)rf bina etmiş ve sonra el-Abbâs es-Seffâh, binasını tecdit ey-

43 Arapların panayırları hakkında bilgilerin aktarıldığı bu pasajlar, Âlûsî (*Bulûgü'l-ereb,* c.1, s.264-270), Zeydân (*Târîhu âdâb,* c.1, s.170-173) ve Râfiî'nin eserlerinde (*Târîh,* c.1, s.80-82) yer alır.

44 Medîne-i Münevvere mülhakatındandır. Dûm b. İsmâil b. İbrâhim'in namına izafetle tesmiye olunmuştur. [Mehmed Fehmi]

45 Mübayaât: Alışveriş.

46 Sûk-i Lakke'nin ismi konusunda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Râfiî, bu ismi metinde geçtiği üzere "Lakke" (لَقَّه) şeklinde aktarmıştır. Müellif de bu konuda Râfiî'nin görüşünü benimsemiştir. Bununla beraber Arapların pazarlarını, çarşılarını, panayırlarını ve ticaretlerini kapsamlı bir şekilde araştıran İrfân Muhammed Hammûr, Lakke şeklindeki kullanımın yanlış olduğunu, doğrusunun Bakke olması gerektiğini ve bu yerin Irak'ta bilinen bir mekânın ismi olduğunu ifade etmiştir. Râfiî'nin ifadesi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.80; Hammûr'un açıklaması için bk. İrfân Muhammed Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Bs., 2006, c.2, s.707, dipnot no: 5.

lemişti.[47] el-Hîre, Necef'e mülhak Kûfe'den üç kilometre mesafede kâin bir şehirdir. Mülûk-i Câhiliyye'nin payitahtlarından biriydi.

Ukâz

Arapların en büyük çarşıları Sûk-i Ukâz'dır. Bu sûk,[48] Âmü'l-Fîl'den on beş sene sonra yani târîh-i mîlâdînin 540'ıncı senesinde tesis edilmiştir.[49] İslam'dan sonra 129'uncu sene-i hicriyyesine kadar mevcuttu. Bu senede Mekke'ye karşı huruç eden Muhtâr b. Avf'ın avanesi tarafından nehb ve gârat edilmiştir.[50] Ukâz,

عُكاظ، عَكَظَ-يَعْكِظُ -عَكْظًا

'den müştaktır.

يُقالُ: تَعَكَّظَ القَوْمُ، إذا تَحَبَّسُوا لِيَنْظُرُوا في أُمُورِهِمْ،

bir mesele hakkında bir yere kapanıp i'mâl-ı fikir etmek.

وَيُقالُ: عَكَظَ خَصْمَهُ بِالحُجَجِ يَعْكِظُهُ إذا قَهَرَهُ،

[93] *hasmı edille ile ifḥâm etmek.*

وَيُقالُ: تَعاكَظَ القَوْمُ إذا تَفاخَرُوا،

kabâil yekdiğerine karşı mafharetlerini tadat ettiler demektir. Sûk-i Ukâz'da da bunların kâffesi vaki idi. Hususuyla tadad-ı mefâhir'e meczup olan Araplar, bu çarşıda içtima eden umum kabâilin muvacehesinde fahriyelerini bağıra bağıra inşad ederlerdi. Bu gibi içtimalar, yalnız lisanın değil; ahlakın da tashihine hizmet etmiştir. Mesela mekârim-i ahlâk ile temayüz etmeyen aşiretin bu gibi içtimalarda mevkii olamazdı! Onun içindir ki mekârim-i ahlâk hususunda kabâil, birbirine müsabakat ederdi. Ukâz, Nahle ve Tâif arasında kâin bir vadi içindeki nahlistândır. Hac güzergâhında vaki olduğu cihetle bütün Arap kabâili orasını ziyaret ederler. el-İbtidâ namındaki mevkide içtima ederler ve çarşılar kurarlar; hutbeler tilavet edilir, kasideler inşad olunur; ke-

---

47 Müellifin aktardığı Sâbûr isminin aslı şah-pûr olup Arapçaya şâbûr ya da müellifin aktardığı üzere sâbûr olarak geçmiştir. Türkçede ise bu kelime *şâpûr* şeklinde bilinir. Bununla birlikte müellif, Enbâr şehrini ilk inşa eden kişi olarak Sâbûr/Şâpûr'un ismini vermede isabet etse de babasının isminde sehven hataya düşmüştür. Müellifin değindiği ve Enbâr'ın da aralarında bulunduğu birçok şehir ve kasabayı inşa eden kişi, kaynakların da ifade ettiği üzere Sâsânî Devleti'nin kurucusu Erdeşir'in oğlu I. Şâpûr'dur (Şâpûr b. Erdeşir).

48 Sûk: Panayır, pazar, çarşı.

49 Bazı tarihçiler, Fîl Vak'ası'nın tarihini miladi 525 olarak aktarmıştır. Râfiî de Ukâz panayırının Fîl Vak'ası'ndan 15 yıl sonra 540 yılında kurulduğunu aktararak (*Târîh,* c.1, s.80-81) Fîl Vak'ası'nın 525'te meydana geldiğini iddia eden tarihçilerin görüşünü benimsemiştir. Müellif, bu bilgileri Râfiî'den aktardığı için 540 tarihini vermekle yetinmiştir. Bununla beraber Ukâz panayırının 585 tarihinde, yani 570-571 yılında meydana geldiği kabul edilen Fîl Vak'ası'ndan 15 yıl sonra kurulduğu yönündeki görüşler vakıaya daha yakındır.

50 Nehb ve gârat: Yağmalamak.

lime üzerine, mazmun üzerine, ibare üzerine münakaşalar, mübaheseler edilir ve bu mecâlis-i edebiyye günlerce imtidat eder ve onun içindir ki rüesâ-yı kabâil behemehâl bu mecmada isbât-ı vücûd ederlerdi ve her taraftan fevç fevç cemiyetler koşar gelirdi. Darbımesel olsun, şiir olsun, lisaniyata müteallik ne varsa hep bu içtimalarda mevzubahis olur, tashih edilir, zapt olunurdu.

Halkın buraya incizaplarına bâis olan esbaptan biri hubb-u riyâsettir. Araplarda hubb-u riyâset bir garizedir.[51] Hubb-u riyâset ise fesahate mütevakkıftır. Fasih olmak için buraya gelirler; üslûb-u fesâheti öğrenirlerdi. Bu çarşıda en beliğ şair, kasidesini; en beliğ bir hatip, hutbesini teşhir ederdi. Amr b. Külsûm, meşhur muallakasını burada inşad etti. Arapların hekim ve hakemi ve şair ve müdebbiri olan Kus b. Sâide, *Cemelün Evrak'*a[52] râkib olarak hutbelerini bu çarşıda tilavet etmiştir. Hutbelerinden birinde Fahr-i Âlem Efendimiz de kablennübüvve hazırdılar ve takdir buyurmuşlardır. Bu çarşıda Nâbiga ez-Zübyânî için deriden mamul bir kubbe kurulurdu ve kendisi hakem mevkiine geçerek şu'arânın [94] kasidelerini tenkit ve eş'âr kim ise onu beyan ederdi. Huzurunda kasidelerini inşad eden A'şâ, Hansâ ve Hassân'ın kıssa-i meşhûreleri bu çarşıda vuku bulmuştur. Kıssa-i meşhûre, Nâbiga'nın muallakası bahsinde 853'üncü sahifede zikrolunmuştur. Hasılı bu çarşı, Arap lisan ve edebiyatı için bir akademi vazifesini ifa etmiştir.

Lisanın bu suretle tehzib ve tekâmülüne ihtimam etmek, hadâret ve medeniyete delalet eder. Sanat-ı lisâniyyeyi i'lâ eden medeniyettir, onun içindir ki Araplar arasında lisana ait olan ihtilafât hakkında Kureyş'e müracaat olunurdu. Kureyş dahi tenkitte son derece iltizâm-ı dikkat ederdi. Bu devir, lisanın tekâmülüne ait son devirdir. Bunu müteakip lisanın fesahati taammüm etmiş ve yaşamaya kesb-i istihkâk[53] eden kelimeler payidar olmuş, hakk-ı hayâta malik olmayan kelimeler de inkıraz bulmuştur. Kureyş'in şivesi, lisanın mütekâmil bir lehçesi olduğundan Kur'ân-ı Kerîm, o şive ile nazil olmuştur.

Lisân-ı Arabî'ye Giren Ecnebi Kelimeler

Akvâm-ı sâire ile ihtilatları münasebetiyle Araplar da sair ümem ve akvamın lisanlarında olduğu gibi başka lisanlardan bazı elfâz ve tabirât iktibas etmişler.[54] Avâmil-i mühimme-i tabîiyyeden olan te'sîrât-ı hâriciyye, lisân-ı Arabî üzerine de hükmünü icra etmiştir. Araplar, ihtilatla iktibas ettikleri kelimeleri, şivelerine uydurarak mürurızaman ile onları lisanlarına mal etmişlerdir. Malumdur ki her kavmin lisanı, dini, edebiyatı, birtakım inkılaplar

---

51 Hubb-u riyâset: Liderlik-yönetim sevdası.

52 جَمَلٌ أَوْرَق: Kızıl deve.

53 Kesb-i istihkâk: Hak kazanan.

54 Buradan başlamak üzere *Lisân-ı Türkî'ye Giren Arapça Kelimeler* başlığına kadar müellifin aktardığı açıklamalar, genel olarak Zeydân'ın eserinden iktibas edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.35-39.

geçirir. O inkılaplar bazı hadisattan doğar ve his olunmayacak derecede aheste ve hafi bir seyir ile tekâmüle doğru kat'ı merâhil eder ve zamanla farkına varılır. Bazen o seyr-i batî esnasında büyük hadiseler zuhur eder, onun şeklini tamamıyla değiştirir. Bu hadisata *intibah* namı verilir. Bu intibahların esbabı tetkik edilince görülür ki [95] alelekser ya bir ḳaḥt ve galâ[55] veyahut fıkdân-ı asâyiş gibi sevâik-i tabîiyye ile vuku bulan muhaceret esnasında başka bir kavim ile hasıl olan temaslardır. Bu temaslar, bazen başka sebeplerden de tevellüt eder. Bir peygamberin, bir müessis-i medeniyyetin, büyük bir feylesofun zuhuru yahut tamahkâr, haris bir hükümdarın feth-i bilâd ve teshîr-i ibâd hususundaki inhimakı veya sair inkılabât-ı siyâsiyye ve içtimâiyyedir. Bu vesilelerle hasıl olan ihtilat ve temas, yeni yeni âdetlerin türlü türlü ahlak ve hissiyatın, hatta din ve ayinlerin tevellüdüne sebep olur.

Lisan, bütün bu tebeddülata, bu terakkiyâta, bu inkılaplara tabi olur ve bunların bütün eşkâl ve avârızını asırlarca sîne-i sâf ve masumunda saklar ve şayet onlardan biri yeniden değişecek olursa, değişen safhayı da beraber muhafaza ederek hepsini birden a'sâr-ı müstakbelenin enzâr-ı tetkîkine arz eyler.[56] Lisân-ı Arabî dahi bütün bu safahata maruz olmuş ve sair zihayat olan elsine gibi muhtelif inkılaplara uğramış; elfâzı naht (inceltmek), kalb ve ibdâl gibi avârız ile muhtelif asırlarda bazı ecnebi kelimeler kabul eylemiştir. Fakat bütün bu inkılaplar, lisân-ı Arabî'nin zapt ve tedvininden evvel vukua gelmiştir ki ezmine-i kablettarihteki devirlere aittir.

Lisân-ı Arabî, Hicaz'dan bize intikal etmiştir. Zuhûr-i İslâm'dan mukaddem, kabâilin taaddüdü nispetinde lisân-ı Arabî'nin şivesi de müteadditti. Lisanlar, o vakit esmâ-i kabâile izafetle yâd olunurdu. Elfâz ve terâkib itibarıyla o lisanlarda oldukça mübayenet vardı. Temîm, Rebîa, Mudar, Kays, Hüzeyl, Kudâa lisanları gibi. Bu lisanların, lisân-ı asli-i Sâmî'ye en ziyade karîb olanı, ihtilattan baîd bulunanıdır. Ümem ve akvâm-ı sâire ile en ziyade ihtilat eden, Hicaz ahalisidir. Bilhassa Mekkeliler ve bunlardan ziyade Kureyşîler'dir ki daima şimalen Şam'a, Irak ve Mısır'a; cenuben Yemen kıtasına; şarken Halîc-i Fâris'e; garben Habeşistan'a kadar icrâ-yı seyrüsefer ederlerdi. Bir de Mekke-i Mükerreme'de içtima eden [96] ümem ve akvâm-ı muhtelife ile ihtilat ederlerdi ki o içtimalarda alelekser Hintliler, Nabatîler, Yemenliler, Habeşîler, Acemler, Mısırlılar bulunurdu. İşte bu gibi ihtilatât münasebetiyle tevellüt eden iştikaklar, terkipler ve hususuyla Dîn-i İslâm'ın intişarından mukaddem asırlarda vukua gelen hâdisât-ı intibâhiyye[57] vasıtasıyla edilen iktibaslar, lisân-ı Arabî'yi tevsi etmiştir. Hadisattan biri:

Yemen hükümdarı Zînüvâs, Yahudi olmak hasebiyle Yemen'de sakin bilcümle Hıristiyanlar'a Dîn-i Mûsevî'nin kabulünü teklif ve istinkâf edenler

---

[55] Ḳaḥt: Kuraklık-kıtlık. Galâ: Pahalılık, kıtlık.

[56] A'sâr-ı müstakbele: Gelecek asırlar. Enzâr-ı tetkik: İncelemek.

[57] Hâdisât-ı intibâhiyye: Ders ve ibret veren, katkı sağlayan olaylar.

hakkında envâ'ı mezâlim icra ederdi. Ezcümle Necran ahalisini, idam ve ihrâk etmekle cezalandırmıştı. Havl-i cân ile bunların bir kısmı Habeşistan'a iltica ve arz-ı dehâlet etmişler. Habeşîler, Yemen üzerine yürüyerek o kıtayı feth ve teshir ve bütün hükümdarlarını tezlil ile orada bir müddet icrâ-yı hükümrânî ettiler.

Yemen hükümdarlarından Zûyezen ise Acemlerden istimdat etti. Kisrâ Enûşirvân, Yemen'in fethi sevdasıyla Zîyezen'i kurtardı ve Yemen'de yetmiş iki sene icrâ-yı hükûmet eden Habeşîleri Yemen'den çıkarmaya muvaffak oldu. Habeşîlerin Yemen'i istilaları, târîh-i mîlâdînin beşinci asrına müsadifti. O sıralarda Habeşîler, Hicaz'a gidip gelirlerdi. Altıncı asr-ı mîlâdînin evâsıtına doğru ordularıyla, filleriyle Mekke üzerine yürüdüler; fakat muvaffak olamadılar. Hicaz ahalisi, Habeşîlerin hareket-i vâkıalarına fevkalade ehemmiyet verdiler ve ona bir târîh-i mahsûs vazettiler: *'Âmü'l-Fîl.*

Acemler, Yemen'i fethedince orada ihtiyâr-ı ikâmetle Yemenlilerle ihtilat ve temasta bulundular, alışveriş ettiler, evlendiler ve âdeta orada yerleştiler. Bu esnada Hicaz'a gidip gelirlerdi. Hicaz ahalisi de Yemen'e âmed-şod ederlerdi.[58] İşte bu gibi hadiselerle lisân-ı Arabî, ezmine-i kablettarihte birçok safhalar geçirmiş ve bu suretle elfâzı, müştakâtı çoğalmış ve yabancı kelimeler kabul etmiştir. Şu kadar ki bu kelimelerin çoğu, şeklen değişmiş ve fark olunmayacak [97] kalıba girmiştir. Bu kelimeleri tayin etmek için lisân-ı Arabî'nin kardeşleri olan sair elsine-i Sâmiyye'ye müracaat etmek lazımdır. Mesela İbrânî, Süryânî ve Habeş lisanlarında asli olmayan elfâz ve terâkib, lisân-ı Arabî'de görülüyor. Bundan anlaşılıyor ki bu kelimeler, ecnebidir. Bu ecnebi kelimeler alelekser edevat, masnuat, ma'âdin[59] ve edviye isimlerinde tesadüf olunur. Bunlar Acem, Hint ve Rum memleketlerinden bilâd-ı Arabiyye'ye nakledilirdi ve o münakalattan evvel, Araplarca maruf değildi yahut ıstılahât-ı dîniyye arasında görülüyor ki İbrânî ve Habeş lisanlarından alındığına hükmetmek icap eder. Zira bu iki lisanın mensup olduğu unsurların ikisi de ehl-i kitaptandırlar.

Lisân-ı Arabî'ye Giren Fârisî Kelimeler

Lisân-ı Fârisî'den iktibas olunan kelimeler, elsine-i sâireden ziyadedir. Onun için ulemâ-yı lisân, Arabî lisanında tesadüf ettikleri ecnebi bir kelimenin aslını bulmakta müşkülata maruz kalınca onu Fârisî addedip geçiyorlar.

Şüphe yok ki Araplar, Sanskrit (Senscrite) lisanından da kelimeler iktibas etmişlerdir; zira hac ve ticaret münasebetiyle Hintlilerle temasta bulunmuşlardır. Cezîretülarap, Şark ve Garp beyninde bir hatt-ı muvâsala teşkil etmiştir.[60] Hindistan'dan Mısır'a, Şam'a veyahut Mağrib'e naklolunan emvâl-ı

---

[58] Amedşod/Amedşüd: Gidip gelmek, geldi-gitti.

[59] Ma'âdin: Madenler.

[60] Hatt-ı muvâsala: İletişim yolu.

ticâriyye, bilâd-ı Arabî'den geçer ve onun nakl ve revacında Arapların dahl-i küllîleri olurdu.

Sanskrit lisanı, kelimât-ı Arabîyye'ye müşabih birçok elfâzı muhtevidir. صُبْح, بَهاء, ضِياء, سَفينَة gibi. Bu kelimeler, Sanskrit lisanında aynı manayı ifade eder. Sanskrit lisanı, Arapçadan evvel tedvin edilmiş olduğu için bu kelimelerin lisân-ı Arabî'den alındığına hükmolunamaz. Itriyata, edviyeye, kıymetli taşlara ve gemilere ait bazı elfâz, Sanskrit lisanından alındığı müstebat değildir.[61] Mesela; كافُور-مِسْك kelimelerinin Sanskrit lisanındaki mukabili مشكا ve [98] كابور'dur. Esbâb-ı ma'rûza,[62] her lisanın üzerine icrâ-yı tesîr etmiştir. İhtilatla lisanlar, yekdiğerinden iktibas etmişler ve fakat her lisan iktibas ettiği kelimeyi, şivesine uydurarak kendine mal etmiştir.

Lisân-ı Arabî'ye giren Fârisî kelimelerden birkaç misal:[63]

Arabî (عَرَبِي)	**Fârisî (فارِسِي)**
[Lenger, gemi halatı] أَنْجَر	لنكر
داناج [Âlim, bilge]	دانا
أُسْطُوانَة [Direk, sütun]	ستون
فُولاذ [Çelik demir]	پولاد
اِسْتَبْرَق [Kalın sırmalı kumaş]	استبره
[Endam] هِنْدام	اندام
[Değerli ipek bez] دِيباج	ديبا
[Kıpkırmızı, erguvan ağacı] أُرجُوَان	ارغوان
[Hesap defteri] بَرْنامج	برنامه
[Gem, dizgin] لِجام	لكام
[Gülsuyu] جُلاّب	كلاب
خَلَنج (Bir nev'i çam ağacı)	خَلَنَكْ

61 Müstebat: Uzak görülen, ihtimal dışı olan.
62 Esbâb-ı ma'rûza: Meydana gelen sebepler.
63 Müellif, aktardığı kelimelerin Türkçede hangi anlama geldiğini belirtmemiştir. Bu sebeple kelimelerin anlamlarını vermek amacıyla köşeli parantezde [] Türkçe karşılıkları verilmiştir. Yay ayraç () şeklindeki parantezde yer alan açıklamalar ise müellife aittir.

[Tarçın] دارُ صِيني	دارچين
[Nakışlı olmayan sade elbilse] ساذَج	ساده
[Şahtere otu] شاهْتَرَج	شاه تَره
[Kendir ve kenevir tohumu] شَهْدانَج	شاهدانه
شافافج (Bir nev'i nebat)	شابابك
الدَّستِينَج (Bilezik)	دستينه
[İbrik] إِبْريق	آبريخ – آبريز
[Siccîl, çamurlu taş] سِجِّيل	سنك كل
[Satranç] الشَّطْرَنْج	صدرنج ,صدرنك'dan muarrebtir.
الشِّيطرَج (Bir nev'i maraz)	چيترك (Aslı Hintçe'dir)
السّمَرَّج (Üç taksit üzerine haraç almak)	سه مرّه
السِّكْباج (Sirkeli paça)	سركه باپاچه
الاِسْفيداج, (Tebeşir nevinden beyaz tuz) [64]	-
الإسْفنْج, (Müteaffin yaralarda kullanır bir kök) [99]	-
السُّنْباذج, (Dişleri, mücevheratı ve kılıçları temizleyen bir taş)	-
الشَّفارِج, cem'i, شَفاريج *tatlı tabağı*	-
الصَّوْلَجان, cem'i صَوالِجة [Çevgan oyunu]	چوگان
الدَّسْتَجَة, cem'i دَساتِج, *demet-deste*	دسته
مَرْزُبان [Yüksek dereceli mahallî memur]	مرزْبان[65]

64 Müellif, burada bazı kelimelerin Farsça karşılıklarını vermemiştir.

65 Fârîsî'de مَرْز, *serhat;* بان, *gözeticidir ki serhat muhafızı* demektir. Sonradan Acemler, tevsîan bunu serkerdelerine ıtlak etmeye başladılar. Araplar da bunu *büyük* ve *reis* manasında kullandılar ve مَرازِبة üzerine cem'lendirdiler. [Mehmed Fehmi]

الدَّهْقان[66] والدَّهْقَنة و التَّدَهقن، دَهْقان	-
السَّبَنْجُونه, (Deriden mamul siyah veyahut yeşilimtırak bir nev'i kürk)	آسمان veyahut شب كون كون'den muarrebtir.
أُسْتوجة veya أُسْجوتة; Irak ahalisine mahsus bir lugattır. Fârisî'den muarrebtir. Parmaklar arasına bırakılır ve üzerine iplik sarılır bir nev'i âlet.	-
زِيبَق [Civa]	ژيوه
فَيْروزج [Mavi renkte değerli bir taş, Firuz]	پيروزه
فالوذج [Un, su be baldan hazırlanan helva]	پالوده
قُرْبُج *(Dükkân)*	كُلْبه
[Nişasta] نشاسْتج، النَّشا	نِشاسْته
[Kara boya] زاج	زاك
[Mısır gülü, nesrin] نِسْرين	نَسْرين

Lisân-ı Türkî'ye Giren Arapça Kelimeler

Bu kelimelerin çoğu, lisân-ı Arabî'de mukabilleri bulunduğu hâlde temas ve ihtilatın tesiriyle Araplar, bunları ta'rîb ederek istimal etmekten kendilerini tutamamışlardır; nasıl ki Araplarla münasebette bulunan akvâm-ı sâire de bu ihtilat ve temas sebebiyle lisân-ı Arabî'den birçok kelimeler, tabirler iktibas etmişlerdir. Mesela Türkçeye şiveye uydurulmak suretiyle birçok kelimeler alınmış ve Türkçeleştirilmiştir. Alınan kelimelerden birkaç tane irat olunur: [100]

Arapça	**Türkçe**
صَليب	Çalap[67]
مِزْراق	Mızrak (Kargı)

---

66 Fârisî'de دَهْقان, *fellahların maslahatgüzarı, kethüda ve ağa ve reis* demektir. Araplar da bunu *aşiret reisine* ıtlak ettiler. دهاقِنَة ve دهاقِين üzerine cem'lendirdiler. [Mehmed Fehmi]

67 Çalap: Haç. Müellifin چلاب şeklinde aktardığı kelime, Farsçada چليپا (çelîpâ) olarak geçer.

كوب	Küp
عَنْتَري	Entari
قيرمزي	Kırmızı
مَزّة	Meze
بهار	Bahar (Sarı papatya manasında olan بهار’dan alınmıştır)
حَقيبَة	Hukbe
جُلّ	Çul (Semer)
عُود	Ot ağacı
كَوسَج	Köse
دُرْدي	Tortu
فُلْك	Filike
توث	Dut
خَمير[68]	Hamur, Hamîr
دَامِغَة	Damga, Tamga
قَبْقاب	Habhâb
بَدْلى	Budala (بَدِيل’in cem‘i olan بَدْلى’den alınmış olduğu muhtemeldir. بَديل; *âbid, zahit* manasındadır; أَبْدال üzeri-ne de cem‘lenir.
أَبْدال	Abdal
قِرْمِيد	Kiremit
عَطّار	Aktar
-	Mizmiz, مَزْمَزَ’den alınmıştır.[69]

[68] خَمير, esasen *maya* manasınadır ki خُمْرَة dahi denilir. [Mehmed Fehmi]

سُوس[70]	Süs
مَثَل	Masal
مِلحية	Mulûhiye[71]
مِنْقَل	Mangal
مِقَصّ	Makas
حَريف	Herif
زُقاق	Sokak
حَبْل	Abli (Elde tutulan ve onunla yelken kullanılan ip. حَبْل'den alınmıştır.)
خَرْق	Ark
جَيْم	Çim (Yeni biten nebat manasındaki)
صُوم	Som Kaya. أصَمّ ve صَمَّاء'ın cem'i. صُمّ'dan alınmıştır.) [101]
مِصْدَغَة، يُوضَعُ علَيْها الصّدغ	Yastık
أنائِي[72]	Enayi
أُقّة	Okka
بُرْغُل	Bulgur
بَلور	Billur
ثَرِيد	Tirit
تُرَّهات	Türrehât (müfredi تُرَّهَة)[73]
أُتْرُج وتُرُنْج	Turunç

---

69 *Az ve emerek içmek.* -mîm'in zammıyla- مزة, *ekşimiş şarap*. [Mehmed Fehmi]

70 سُوس, esasen *tabiat, seciye* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

71 Rumcadan alınmış olduğu da muhtemeldir. [Mehmed Fehmi]

72 Arapçadan müştak ise de Arapçada gayrimüstameldir. [Mehmed Fehmi]

73 Türrehât: Saçma, manasız, boş sözler.

دَف	Tef
تَفْتِيك	Tiftik (Pamuk atmak manasında olan تَفْتيك'ten alınmıştır.)
تَنُّور	Tandır
طُنُب	Tenef (çadırın ipi)
طومار	Tumar, Tomar
جارِس	Câris
جِهاز	Cehîz[74]
حَصِير	Hasır
حَلاّج	Hallaç
حَلْوى	Helva
حِنّاء	Kına
غِرارَة	Harar[75]
خَرْدَل	Hardal
دَواة	Divit
زِفْت	Zift
سَاطُور	Satır
حَصى الثَّعْلب - سَحْلَبٌ	Salep (حَصى الثَّعْلب'den yahut سَحْلَبٌ)
صَعْتَر وسَعْتَر	Zater
سُفْرَة	Sofra
سُمّاق	Sumak
سِمْسِم	Susam

74 Burada cehîz (جَهيز), günümüzde evlilik öncesi damat ve gelin için hazırlanan *'çeyiz'* anlamındadır.

75 Harar: Kıldan dokunmuş büyük çuval.

سِرْوال	Şalvar
مَطَرَة	Matara
شَبْشَبَ	Şipşip (bir nev'i sesli terlik)
شَرِيط	Şerit [102]
صَهارِج cem'i صِهرْنج ,صِهريج	Sarnıç
زَعفَران	Safran
صَكّ	Çek
سَليط[76]	Salata
صَهْ	Sus
صُفَّة[77]	Sofa
تَعْبِيَة	Tabya
طَويلة	Tavile (Ahır)
طَبَق	Tabak (Kap)
طُرْفة وطَريف	Turfanda
طَسْت	Taşt
عارِيةً	Eğreti
-	Gırgır, (kavga). غَرْغرَ'den alınmıştır.[78]

76 Zeytin yağı. [Mehmed Fehmi]

77 الصُفَّةُ، هُوَ المَوْضِعُ المُظَلَّلُ في المَسْجِدِ، كانَ يَأْوِي إلَيْه فُقَراءُ المُهاجِرينَ و يُقال لَهُم: أهْلُ الصُّفَّة. وهِيَ البَهْوُ الواسِعُ الطَويلُ السَّمْكِ.

[Mehmed Fehmi]

(Sofa/Suffa, Mescid-i Nebevî'de bulunan gölgelik bir yerdir. Muhacirlerden yoksul olanlar burada kalırdı. Bundan dolayı kendilerine *Suffa Ehli* denilmiştir. Geniş, büyük ve uzun salona denir.)

78 غَرْغَرةٌ, *et kaynayıp harıl harıl seslenmek.*

يُقالُ: غَرْغَرَ اللَّحْمُ، إذا سُمِعَ له فَشيشٌ.

[Mehmed Fehmi]

غِلاف	Kılıf
غَوْغاء[79]	Kavga
فَخّ	Fak (Tuzak)
فَتيل	Fitil
فُرْن	Fırın
فُوطة	Futa
غُرابِيّ[80]	Gurâbiye, Kurabiye
غِرْبال	Kalbur
هِتْر	Kıtır (Uydurma söz)
قِصارة – قصّار	Kastar (Ağartmak)
قِطار	Katar[81]
قَطايف	Kadayıf
قَطيفَة	Kadife [103]
قَفا	Kafa
قَفَص	Kafes
-	Kalabalık (غَلَبَة'den müştaktır.)
خَليفَة	Kalfa
قُله	Kule
قِمار	Kumar
قُمْقُم	Güğüm

[79] غَوْغاء, *ses ve gürültü ve sufle-i nâsa* denir.

يُقالُ: جاءَتِ الغَوْغاءُ أَيْ سَفَلَةُ النَّاسِ المتَسَرِّعينَ لِلشَّرِّ.

[Mehmed Fehmi]

Yani kötülük isteyen ve olay çıkartmaya meyilli insanlar için kullanılır.

[80] غُرابِي, -ġâyn'ın zammı ve yâ'nın teşdîdiyle- gayet nefis bir hurmadır. [Mehmed Fehmi]

[81] Bir nesak üzerine dizilmiş olan develer. [Mehmed Fehmi]

قُنَّب	Kınnap
قوّاس	Kavas
قُرْنة	Kurne
جَوز	Koz
قولَنج	Kulunç
كِبْريت	Kükürt
كَرَفس	Kereviz
كِيس	Kese
قِسّيس	Keşiş
كَلْبَتان	Kerpeten
كَمُّون	Kimyon
كَنيف	Kenef
قُفَّة	Küfe
كَبْكَبَ	Kevkebe (debdebe), كَبْكَبَ'den alınmıştır.
كوْمَةٌ	Küme
لقلق	Leylek
لُقْمَةٌ	Lokma
نَفْساء	Lohusa (Rumcadan alınmış olduğu muhtemeldir)
لَحْم	Lehim
مِثْقَب	Matkap
مِحَفّة	Mafa
مَنْديل ومِنْدَلٌ	Mendil
مَعُونَةٌ	Maûne. مَعُونَةٌ'den müştaktır.
مائِي	Mavi

مِهْمَز ومِهْماز	Mahmuz [104]
-	Merak (sancımak manasında olan مَرْق'den alınmıştır.)
مَرَمَّة[82]	Meremmet[83]
مَرْهَم	Melhem
رِهْمَة[84]	Rahmet
تَذْكِرَة	Teskere
-	Musakka. مُصْقَع'dan alınmıştır.
مُشَبَّك	Muşâbak[85]
مِشْرَبَة	Maşraba
-	Makat. مَقْعَد'dan alınmıştır.
بَكْرَة	Makara
-	Mukavva. قَوَّة'dan alınmıştır.
مُكاري	Mekâre
مُلا[86]	Molla
مَدْبُور[87]	Mendebur
بالِطه	Balta
فُطُر	Mantar

---

82 رَمه، رما ومرمَّة. [Mehmed Fehmi]

83 Meremmet: Tamir etme, onarma.

84 *Muttasıl yağan hafif yağmur,* cem'i رَهْمٌ ve رِهامٌ.

يُقَالُ: وَقَعَتْ رَهْمَةٌ، أيْ مَطَرٌ ضَعيفٌ دائِمٌ.

[Mehmed Fehmi]

85 Muşâbak: Kafes içinde göz göz oymalı müşebbek.

86 "مَنْ لا جَهْلَ لهُ" cümlesinden muhtasar olan مَنْلا veyahut مَولَا'dan alınmıştır. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: Cahil olmayan.

87 *Paralı* bir de *medbur, pek zengin olana* denir ki tesmiyetü'ş-şey biismi zıddihi kabîlinden olarak müflise *medbur* denilmiştir. [Mehmed Fehmi]

مَوْز	Muz
مِحَكّ	Mihenk
نَعْلَين	Nalın
ناسُور	Nasır
نَعْناع	Nane
نِفْط	Neft
نَوْل	Navlun
وَقِيّة	Kıyye
مِسْك	Mis
قَطْران	Katran
عِكام[88]	Hekkâm[89]
حِين	Hin[90]
يَأْس	Yas, matem. يَأْس'den alınmıştır.
صَمْك	Zamk [105]

Fransız Lisanına Giren Arapça Kelimeler[91]

Aynı ilel ve esbaptan dolayı Fransızlar dahi Arapçadan; ilme, fenne, nebatata, edevata ait kelimeler, tabirler iktibas etmişlerdir. Lisân-ı Arabî'den Fransızcaya kabul olunan kelimeler, o kadar çoktur ki sûret-i iktibâs ve iştikâkı, ondan müteferri ilel ve esbabı mübeyyin müstakil müellefat tedvin edilmiştir. O tafsilat, ilm-i lisân mebâhisinden olup onu burada zikretmek, mevzumuzun haricindedir; yalnız bahsimizi tenvir maksadıyla misal olarak birkaç kelime irad ediyoruz.[92]

---

88 كِتاب- vezninde- *metaı sarıp bağlamakta kullanılan şerit.* [Mehmed Fehmi]

89 Hegâm şeklinde de okunabilir. Kendisiyle çadırın bağlandığı ip/halat anlamındadır.

90 Hin oğlu derler, yani zamane adamı. [Mehmed Fehmi]

91 Müellif, Arapça-Fransızca kelimeler hususunda Henri Lammens'in *Remarques sur les mots français dérivés de l' arabe* adlı eserinden istifade etmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Henri Lammens, *Remarques sur les mots français dérivés de l' arabe,* Beyrut: Imprimerie Catholique, 1890, s.1 vd.

92 Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları, Fransızca anlamları da göz önünde bulundurularak tarafımızdan köşeli parantezde [] verilmiştir.

Fransızca	Arapça
la guerre	الكَرّ [Savaş]
solda	سُلْطَة [Yönetim]
climat	إقْليم [İklim]
métre	المِتْرُ [Metre]
récif	رَصيف [Resif]
chandelle	قِنْديل[93] [Mum]
rideau	رِداء [Perde, elbise]
caisse	كِيس [Kutu, kasa]
causer	قَصّ [Kesmek]
influenza	أَنْفُ العَنْز [Grip]
riz	رُزٌّ [Pirinç]
magasin [106]	مَخْزَن [Dükkân, depo]
refuser	رَفْض [Reddetmek]
gargariser	غَرْغَرَة [Gargara]
casser	كَسر [Kırmak]
amer	أَمَر (*Acı* manasında olan مُرّ'un ism-i tafdili-dir.)
bauquet - paquet	باقَة [Paket, demet]
scéne	صَحْنه, صَحْن (Şano) [Sahne]]
taureau	ثور [Boğa]

93 قِنْديل'in Yunancadan; كُرْكُم ile كاكنج'ın Fârisî'den; جَهَنَّم'in ya Fârisî'den veyahut İbrânî'den ve كافور'un Sanskrit lisanından alınmış olduğu bazı lisâniyyûn tarafından beyan olunuyor. Bizim esasen bu misalleri irat etmekten maksadımız, ihtilat münasebetiyle lisanların birbirinden kelime iktibas etmiş olduklarını göstermektir; yoksa bu gibi müşterek kelimelerin nesebini, seyrini ve bilhassa tarih ve mahall-i vilâdetini tayin etmek erbâb-ı ihtisâsa ait bir meseledir ki onlar bile bu tetkikatta düçâr-ı müşkülât olmuşlardır. Her hâlde bu iktibaslar, tabii ve zaruridir ve medeniyet-i müştereke icabâtındandır. [Mehmed Fehmi]

haras	حارَة [Damızlık çiftliği, mahalle]
faner *(pejmürde)*	فَناء - فاني [Kurumak, solmak]
Gare	غار [Gar, istasyon]
Capre	كبَر وكُبار [Büyük]
matou *(huysuz)*	مَعْتُوه
rabbin[94]	رَبّ [Haham]
syndic	صَنْدوق [Sandık, kutu]
sirop	شُروب [Şurup]
gazelle	غَزال [Ceylan]
guide	قائِد [Rehber]
Cedre [107]	سِدْر [Sedir]
Messie	مَسِيح [Mesih]
harmal	حَرْمَل [Harmal]
jarre	جَرَّة [Kavanoz]
bocal	البُوقال, *kulpsuz bardak*
gypse	الجِبْس, *alçı*
chéque	صَكّ *(çek)*
soupe	[Çorba] شَوب
noble	نُبْل'den alınmıştır. [Asil, soylu]
store	سِتار [Perde, kör]
thériaque	تِرْياق[95] [Tiryak, panzehir]
chemise	قَميص [Gömlek]

94 رَبّ'den alınmıştır. Rab de sahip, malik, mabut manasına gelmiştir ki âlim ve muktedâ olan hahama ıtlak olundu. [Mehmed Fehmi]

95 Yunancadan alınmış olduğu muhtemeldir. [Mehmed Fehmi]

friction	فَرْك [Sürtünme]
coton	قُطْن [Pamuk]
race	رَأْس - عُنْصُر [Cins]
marbre	مَرْمر [Mermer]
chimie	كِيمْيا [Kimya]
chérubins	كروبيين [Melekler]
an *(yıl)*	آن -ki *vakit* demektir-.
couteuma *(âdet)* [108]	قَديم'den alınmış olduğu muhtemeldir. [Alışılmış]
alambic	الأَنْبِيق [İmbik]
algébre	الجَبْر [Cebir]
alcool	الكُوْل [Alkol]
paradis	فراديس[96] [Cennet]
chiffre	جَفْر [Şekil, figür, rakam]
corbeau	غُراب [Kuzgun]
noyau	نَوى [Çekirdek]
sucre	سُكّر [Şeker]
café	قَهْوَة [Kahve]
limon	لَيْمُون [Limon]
mesquin	مِسْكين [Âciz, zavallı]
daigner	دَنِيّة [Tenezzül etmek]
fourrure	فَرْوَة [Kürk]
comme	كَمَا [Gibi, olarak]
caréme	حَرام, *perhiz*

96 Yunancadan alınmış olduğu muhtemeldir. [Mehmed Fehmi]

éléphant	الفيل [Fil]
Élixir [109]	الإكْسير [İksir]
collége	كُلّيّة [Üniversite, kolej]
chûte	سُقوط [Düşmek]
chameau	جَمَل [Deve]
corne	قَرْن [Boynuz]
tabac	تبْغ [Tütün]
chaud	شَوْب, avam lugatından alınmıştır. [Sıcak]
chut	صَهْ [Sus]
amiral	أَميرُ الماء [Amiral]
mate	ماتَ'den me'hûz, *perdahsız.* [Ölüm]
satire	أَساطير, *hiciv*
divan	ديوان [Kanepe]
l'église	الكَنِيسا [Kilise]
artichaut	شَوْكِيّ [Enginar, enginarlı]
Musulman	مُسْلِم - مسْلمين [Müslüman]
salut	سَلام - سلامة [Merhaba, selam]
alidade	العِضاه, *mastara*
Alide [110]	عالي, *ulvi*
aldébaran	الدَّبَران[97] [Aldebaran yıldızı]
abricot	البُرْقُوق *Kaysı ve erik.* Kaysıya ıtlakı Endülüs ve eriğe ıtlakı Mısır ve Şam lugatıdır.

[97] سُمِّيَ دَبَرانًا لِدُبورِه الثُّرَيّا ويُسَمّى تابِعَ النَّجْمِ. [Mehmed Fehmi]
Süreyyâ yıldızını takip ederek hareket ettiği için kendisine *deberân* denilir. *Yıldızı takip eden*, *izleyen* olarak da isimlendirilir.

abutilon	أبو طيلون, *kabak*
abattre	اهبط [Kesmek]
abouqel	أبو كَلْب, *Hollanda arslanı*
alcade	القاضي [Yargıç]
alcarraza	الكَرّاز yahut الكُرَاز, *suyu sağutmaya mahsus bir nev'i mesammâtlı testi*
alcazar	القَصْر, *tenezzüh bahçesi*
alcove	القُبّة, *yatak odası*
algarade	الغارَة, *ılgar*
algorithme	el-Hevârezmî'ye mensup *hesap, logoritma*
alizari	عُصارة'den me'hûz. [Sıkacak]
almanach	المُناخ, *takvim*
arrobe	الرُّبْع [Çeyrek]
arsenal	دارُ الصِّناعة, *silahhane* [Cephanelik]
auge [111]	أَوْج'den me'hûz bir alet. [Uç]
azébro - azébre	هُزَبْر'den alınmış, *yabani astar*
azérole	زُعْرور, *yabani vişne*
bagatelle	باطل [Önemsiz, batıl]
barde	بَرْدَعَة, *palan*
bardot	بِرْذَون, *bergir*
barque	بِرْكَة'den istiare edilmiştir, *sandal*
bédaine	بِطْنَة, *büyük karın*
bédouin	بَدَوِي [Bedevi]
bismuth	أُثْمُد [Bizmut]
bordat	بُرْدة وبُرْد [Elbise, bürde]
câble	حبْل- كَبْل -تَكْبيل, *halat*

cafard	كَفَرَ’den me’hûz كافِر. *Riyakâr*
calame	قَلَم [Kamış kalem]
calibre	قالِب [Kalibre]
camphre	كافُور [Kâfur]
cancan	كان وكان, *dedikodu*
candi	قَنْد, *şeker*
carafe [112]	غَرَفَ’den müştak غَرّاف, *sürahi*
carat	قِراط وقيراط [Karat]
caroube	خُرّوب وخُرْنوب, *keçiboynuzu*
casbah	قَصَبَة’dan alınmış *kale ve saray*
casse	كأْس - قِصْعَة [Bardak, tas]
cavass	قوّاس [Silah kullanan avcı]
sandal	صَنْدَل [Sandalet]
chéri	شريف- عَزيز [Sevgili, canım]
cid	سَيّد [Lider, efendi]
civette	زَباد [Misk kedisi]
corvée	كُرْبَة, *angarya*
curcuma	كُرْكُمة الكُرْكُم [Zerdeçal]
danek	دانِق [Küçük ölçü]
degré	دَرَجَة [Derece]
djinn	جِنّ [Cin]
douar	دار-دُوّار, *haymeleri sıralayarak onlardan yapılan muvakkat köy*
drogman	تَرْجُمان [Tercüman]
Ébahir [113]	أَبْهَر, *şaşmak*

escafe	أَسْكَفُ-إِسْكاف'dan me'hûz, *hafif ayakkabı.* أَسْكَف, Arapçada *kunduracı* demektir. Bir de أُسْكُوف, *kunduracı* demektir.
fagarier	غِرة (كَبابَة), müfredatta *ağzı açık deva* ile müfesserdir.
fardeau	فَرْدة, *yük*
quintal	قِنطار [Kental, kantar]
cramoisi	قِيرمزي [Kıpkırmızı]
gehenne	جَهَنَّم-جَهنم'den me'hûz bir nev'i tazip.
macabre – dance ma-cabre	مَقابِر, *ölüler raksı, makâbir raksı.*[98]
barbare	بَرْبارة *(berâbire)*
stabulum	إِصْطَبْل [Ahır]
savon	صابُون (aslı, أَصابَ البُونِي) [Sabun]
safran	زَعْفَران [Safran]
luth	العُود [Ud]
fanfaron	فَرْفار [Çok konuşan, böbürlenen]
faquir	فَقير [Fakir]
felouque	فُلْك [Gemi]
Fomalhaut [114]	فَمُ الحُوت, *büyük yıldız*
fennec	فَنَك (Derisinden kürk yapılır *karsak* denilen hayvan)
fondouck	فُنْدُق, *han*
frise	إِفْرِيز (*Sudan, yağmurdan muhafaza için ya-pılan saçak)*

[98] Edîb-i muhterem Süleyman Nazif Bey, bu tabiri "رقْص مركامرك" ile tercüme ederek ona bir hayat bahşetmiştir. [Mehmed Fehmi]

gala	خِلْعَة’dan alınmış, *üniforma*
gerboise	يَرْبُوع, *tarla sıçanı*
girafe	زُرافَة [Zürafa]
goule	غُول [Gulyabani]
goure	غُرُور’dan alınmış, *hileli ilaç*
hab-el-zelin / habzéli	حَبُّ الزَّلِم [Yer bademi]
henné	حِنّاء, *kına ağacı*
houle	هَوْل, *fırtınadan sonraki dalga*
jambette	جَنْبِيَّة Irak lugatında bir nev‘i *çakı*
julep	جُلاّب
jupe	جُبّة’den alınmış, *eteklik*
raïs - réïs	رَئِيس, *kaptan*
régulus	رِجْلُ الأَسَد, *bir necm-i sâbit*
Rob [115]	رُبّ[99]
roupie, rubia, rupio	رُبْعِية’den alınmıştır.
sacre	صَقْر, *tepeli akdoğan*
safre, saffre	صُفْرة وَعُصْفُر[100] [Safre]
salep	سَحْلَب [Salep]
sambac	زَنْبق [Zambak]
saphéne	صافن, *ayak tomarı*
sarbacane	زَبَطانة – سَبَطانة[101] [Ağız ya da boru tüfeği]

99 Fransızcada meyvelerden çıkarılıp pelteleştirilen tatlı şurup. مُرَبَّى, Arapçada *hurma pekmezi*. [Mehmed Fehmi]

100 Hamz-ı kobalttan ibaret sarımtırak bir boya. [Mehmed Fehmi]

101 -Fethateyn ile- Arapçada *ağız tüfeğine* denir ki ufak ufak yuvarlakları, ondan ağızlarıyla üfürüp serçeye vururlar. [Mehmed Fehmi]

satin	زَيْتونِي [Saten, zeytin renginde]
sébile	زِبّيل وزِنْبيل [Tas]
séné	سناء مَكّي (bir nev'i مُسَهِّل) [Sinameki bitkisi]
sensal	سِمْسار [Komisyoncu]
simoun- semoun	سَموم [Yakıcı, zehirli rüzgar]
siroc	شَرْق'tan alınmıştır. *Akdenizde şark-ı cenûbî cihetinden esen sıcak rüzgar*
coupe	كُوب, *bardak*
goufre	حُفْرَة [Çukur]
salade	سَليط [Salata]
Billet [116]	بِالْيَد'den alınmış, *bilet*
achernar - akharnar	آخِرُ النَّهْر, *yıldız*
afrite	عِفْريت [İfrit]
génie	جِنّ [Dahi, cin]
alhaiot	العَيُّوق, *yıldız*
alicates	اللَّقاط - مِلْقاط [Pense]
almée	عالْمه'den alınmış, *şark rakkase ve muğniyesi*
almude - almoude	المُدّ [Ölçü]
alvarde	البَرْدِي [Papirüs]
arratel	الرَّطْل [Rıtl, ağırlık birimi]
athanor	التَّنّور [Tandır, büyük ateş]
nafé	نَفْحَة'den alınmış, *hatmî şurubu*
nems	نِمْس, *bir canavar*
oliban	اللُّبان, *yaprağı ve çiçeği yasemine benzer bir küçük ağaç*

risque	رِزْق’den alınmış, *Chance*
matras[102]	مَطَرَة
moise[103]	مُوزايِ’den alınmıştır
tamarin	تَمْرٌ هِنْدِيّ [Demirhindi]
Thuban [117]	ثُعْبان, *yıldız*
valise	وَليحَة [Valiz, bavul]
zagaie	زَغايه, *bir nev‘i silah*
betelgeuse	إِبْطُ الجَوْزاء, *yıldız*
marande	مارِد, *asker kaçağı, akını*
moucharaby	مَشْرُبَة, *pencere, balkon*. Sûfa ve odaya ıtlak olunur; cem‘i مَشْرَبات ve مَشارِب.
élémi	لامِي[104] [Zamk]
goudron	قَطْران [Katran]
scheat	سَعْدُ البارِع, *yıldız*
sesban	سَيْسَبان[105] [Sesbanya bitkisi]
sheregrig	شَرَقْرَق, *bir nev‘i kuş*
soda	صُداع [Baş ağrısı]
ambre	عَنْبَر [Kehribar]
arzel	أَرْجُل’den alınmıştır, *ayakları beyaz at*
assogue	الزَّوَق، زاووق’ın cem‘idir. – زِئْبِق *civa*
atlé	أَثْلَة[106], *ılgın ağacı*

[102] Kimya ve hikmet-i tabîiyyede müstamel, boynu uzun bir nev‘i sürahi. [Mehmed Fehmi]
[103] Fenn-i mimârîde birbirine merbut tahta parçaları. [Mehmed Fehmi]
[104] Bir nev‘i ağaçtan çıkan zamktır ki yaraların iltiyâmında istimal olunur. Yemen’den gelir. [Mehmed Fehmi]
[105] Bir sebzedir; Mısır’da yaprakları, müshil ilacı makamında kaynatılıp içilir. [Mehmed Fehmi]

bénethnash [118]	بَنَاتُ نَعْش, *Dübb-i ekberin kuyruğundaki yıldızlar*
carabé	كَهْرِباء [Elektrik]
chiffre	شِفّ'den alınmış, *bez parçası.*
courge	خُرْج'den alınmış olduğu muhtemeldir.[107]
cuine	قَنِينَة - قِنِّينَة [Şişe]
dourah	ذُرَة [Tohum, tane]
grabeler	غِرْبال [Elek, süzgeç]
haret	هِرَّة, *yabani kedi*
houri	حُوري [Huri]
hoqueton	القُطْن'den alınmıştır.[108]
jarde	جَرَذ, *Beygirin bacağının haricinde hasıl olan ur, verem*
matraca	مِطْرَقَة [Çekiç]
zibeth	زِباد [Misk kedisi]
alfa	حَلْفاء, *sazlık nevinden yakı otu*
algide	الجَليد, *soğuk hissettiren, şebnem*
alezan	الحِصان'dan me'hûz, *doru at*
albatros[109] [119]	البَطّ
alcali	القِلي[110], *kolye taşı*
alea	طالع [Öngörü]

[106] Tarfâ' nevindendir; fakat ondan daha büyüktür. Ondan en iyi sarı oklar imal olunur. Minber-i Hz. Risâletpenâhî bu ağaçtan imal edilmişti. [Mehmed Fehmi]

[107] Fransızcada pamuktan mamul keten paketidir. [Mehmed Fehmi]

[108] Önündeki (h) okunmaz. Fransa'da vaktiyle kavaslara mahsus kaput. [Mehmed Fehmi]

[109] Ahirindeki (s) telaffuz olunur. Bahr-ı Muhît'te bir nev'i ördek. [Mehmed Fehmi]

[110] Arapçada أَشْنانُ خِضر dahi denir; *sabunun cüzü a'zamıdır.* [Mehmed Fehmi]

algatran	القَطْران, *kalafat katranı*
alifére	الفارّ, *kanatlı*
aliment	المَؤُنَة, *maişet, nafaka*
alkékenge	الكاكنج, *bir nev'i nebat*
allé	وَلَّى [Gitmek]
almageste	المَجِسْطِي, *Zîc*
alfier	الفَارس'den alınmış, *alemdar*
alhandal	الحَنْظَل [Hanzal]
almoucantarat	المُقَنْطَرات, *mütevazi daireler*
sofa	صُفَّة, *yüksek minder, divan*
sorbet	شَرْبَت [Şerbet]
souche	ساق, *ağaç kütüğü*
sumac	سُمّاق *küçük ağaçtır, boyacılıkta müstameldir*
tabala	طَبْل *Zencilerin bir büyük davulu*
tabis [120]	عَتَّابي *canfes, Hâre*
talc	طَلْق, *bir nev'i maden*
timbale	طَبْل, *süvari dümbeleği*
tandour	تَنُّور [Tandır]
tartre	دُرْدي – دَرَد – طَرْطير, *tortu*
tasse	طاس [Bardak]
tiber	تِبْر, *altın tozu*
typhon	طُوفان *Bahr-ı Muhît-i Hindî'nin şiddetli kasırga fırtınası*

ville, village	وِلاية [Köy, vilayet]
waggart	وَجُور, *ağza dökülen ağız otu,* masdarı وَجَر
wéga	واقِع - النَّسْرُ الواقع, *yıldız*
mâche	ماشٍ [Kuzu marulu, maş fasulyesi]
mamelouk	مَمْلوك [Memlük, köle]
manége	مَنْهج, *at talimi*
marcher	مَشَى [Yürümek]
marfil	نابُ الفِيل, *fil dişi*
mascarade	مَسْخَرة, *maske*
momie	مُوميا [Mumya]
Mosquée [121]	مَسْجِد [Cami, mescit]
mousseline	مُوصلي[111]
mousson	موسم[112]
mulâtre	مُوَلّد[113]
nabca	نَبْقة [Cehri bitkisi]
nébulasit	ذَنَبُ الأَسَد, *yıldız*
ocque	[1282 ya da 1248 gram ağrlığı ifade eden أُقَّة ağırlık birimi]
orange	نارنج [Portakal, turunç]
pastéque	بِطِّيخ [Karpuz]
potiron	فُطُر, *mantar*
arack	عَرَق, *bir nev'i mantar*
rame	رزْمة [Kürek]

[111] Bu kumaş esasen Musul'da nescolunurdu. [Mehmed Fehmi]
[112] Bahr-ı Muhît-i Hindî'de altı ay zarfında esen mevsim rüzgarı. [Mehmed Fehmi]
[113] Biri beyaz, diğeri zenci olan zevceynden mütevellit adam. [Mehmed Fehmi]

raze	أَرُزّ, *Lübnan'da bir ağaç*
razia	غَزْوة – غازية, *akıncılık*
réalgar	رَهَجُ الفار, *kırmızı bir nev'i kibritli hamız arsenik*
rebec[114]	رَباب [Rebâb, ayaklı kemane]
rubebbe [122]	رُباب [Çalgı aleti]
souche	ساق, *ağaç ve nebat sapı*
tabaschir	طَباشير [Tebeşir]
targe	دَرَقَة, *kalkan*
usnée	أُشْنَة, *ağaç yosunu*
sésame	سِمْسِم [Susam]
zinzolin	جُلْجُلان[115]
talisman	طِلْسِم[116]
sumbul	سُنْبُل, *çiçek*
matelas	مَطْرَح'den alınmış *şilte*

Bazı kelimeler de vardır ki birkaç lisan arasında müşterektir. Rumcadaki *İklidîs* gibi. Araplar da onu إِقْليد ve cem'ine مَقاليد; Acemler *kilit,* Fransızlar da *clef* dediler. *Papagalu* da böyledir; *Papağan* şeklinde Türkçeleşti, بَبْغَاءُ suretiyle ta'rîb olundu.

---

114 Me rendre en me torchant le bec.
Le ventre creux comme un rebec. (Régnier) [Mehmed Fehmi]
Şiirin tercümesi:
Gagamı silerken teslim olurum,
Bir rebab gibi boştur karnım.

115 Esasen susam tohumuna denir ki bundan bir boya istihraç olunur. [Mehmed Fehmi]

116 Yunancadan alınmış olduğu da mervîdir; manası *açılmaz ukde*. [Mehmed Fehmi]

LİSÂN-I ARABÎ’DE İHTİLÂF-I LUGÂT

Lisân-ı Arabî’de görülen ihtilâf-ı lugâtın esbabından biri, Arapların ümmi olmalarıdır.[1] Araplar, okuryazar olmadıklarından kelimelerin telaffuzunda efvâhtan sûret-i telakkîlerinden başka bir vasıtaları yoktu.[2] Okuryazar olmuş olsalardı elfâzın sûret-i telaffuzu bittabi mazbut olurdu. Elfâzın [123] eşkâli olmamasındandır ki lisan, te’sîrât-ı tabîiyyeye tabi idi. Aheng-i telaffuz, selikaya ve kolay görülen inhiraflara maruz kalmış ve o inhiraflar, mantık-ı mevrûs gibi istimal edilmiştir.

İhtilafın sûret-i tevvessüüne gelince; malumdur ki Araplar birçok kabilelere, her kabile müteadditbatınlara, her batın fahiz denilen kollara, her kol aşiretlere, her aşiret de faṣîle yani ailelelere münkasimdir. Kanûn-i ihtilâf, bu aksamın kâffesine az çok icrâ-yı tesir etmiştir. Lugatın esasında değilse; şivede, teferruatta mutlak bir iz bırakmıştır. Mesela *el-Muhassas* sahibi diyor ki;[3]

“182’de vefat eden nahviyyûndan Kisâî’nin,[4] Ebû Ubeyd’den rivayetine nazaran نَمَى’nin fiil-i muzârii, -vâv ile- يَنْمُو olarak yalnız Benî Süleym’den iki kardeşten işitilmiştir. Bunlardan başka Benû Süleym’den vâv ile telaffuz eden olmamıştır. İşte bu iki kardeş, bir aile hayatını geçirmiş olmalarından, ikisi aynı suretle telaffuz etmişler; hâlbuki mensup oldukları aşiretin umum efradı başka suretle, (يا) ile telaffuz ederlermiş.”

Mamafih bu ihtilâf-ı lugât, lisanın tedvininden evvelki devirlerde tezahür etmiştir. Kureyş lugatı üzerine tedvin edildikten ve kelimelerin asıl ve esası zapt olunduktan sonra husule gelen ihtilaflar her lisana arız olmuştur. Lisân-ı Arabî’nin tedvininden sonra lugat ikiye ayrılmıştır: Biri lugat-ı fushâ’dır ki Kureyş lugatıdır; diğeri lugat-ı avâm. Lugat-ı avâmda hasıl olan ihtilaflar, asıl ve esasi olan Kureyş lugatıyla mukayese edilerek tadil edilirdi. Kur’ân-ı Kerîm, o lugatla nazil olmuş; hadîs-i şerîf o lugatla irat buyrulmuştur. Onun için lugatın tatbikatında Kur’ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf ve eş‘âr-ı Câhiliyye birer mercidir. Lugat-ı fushâya mugayir olan şive reddolunurdu.

---

1 Bu konu ile bundan sonra gelen *‘İhtilâf-ı Lugatın Manası’* konusu, Râfiî’nin eserinden olduğu gibi aktarılmıştır. Karşılaştırma için bk. Râfiî, *Târîhu âdâb,* c.1, s.108 vd.

2 Efvâh: Ağızlar. Burada şifahi/sözlü geleneğe atıf yapmıştır.

3 *el-Muhassas,* İbn Sîde olarak bilinen Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Mürsî’nin (öl. 458/1066) ‘kitâbü’l-insân, kitâbü’n-nisâ, kitâbü’l-hayl’ gibi konulara dair hazırladığı Arapça sözlüktür. Burada müellifin doğrudan İbn Sîde’nin eserinden alıntı yapması, onun bizzat esere müracaat ettiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Daha önce ifade edildiği üzere bu bilgiler, Râfiî’nin eserinden (*Târîh,* c.1, s.108) aktarılmıştır.

4 Kisâî’nin vefat tarihi bazı kaynaklarda hicrî 189 olarak aktarılmıştır. bk. Tayyar Altıkulaç, *“Kisâî, Ali b. Hamza”,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2002, c.26, s.69-70.

Arap kabâili ikiye münkasimdir: Biri kabâil-i Kahtâniyye; diğeri kabâil-i Adnâniyye'dir. Dîn-i İslâm'ın zuhurundan sonra bu iki kısım kabâilin [124] lisanları birleşerek ufak tefek farklar müstesna olduğu hâlde her ikisi Kureyş lugatını kabul etmişlerdir. Kabâil-i Kahtâniyye Himyer, Gassân, Lahm, Ezd, Mezhic, Kinde ve Tay kabileleridir ki bunlara *Cenup Arapları* denir. Bazı muerrihler, Kudâa kabilesini de bu kabâil meyanında göstermişlerdir. Kabâil-i Adnâniyye –ki şimal Araplarıdır- bu lugata mensupturlar. Bunların makarları Tihâme, Necid ve Hicaz'dır. Kureyş ise Mekke-i Mükerreme'de lisanlarını tedvin ve temdîn etmişlerdir.[5] Bu Araplar, iki fer'e müntehi olurlar. Her iki fer' de Adnân'a vasıl olur. Mezkûr fer'ler, Ak ve Mead'dır. Ak'tan ahd-i İslâm'a bekâ-yı nesil kalmıştı.

Mead bir batn-ı azîm, bir kabîle-i kübrâ idi. Mead'dan da iki fer' teferru etti: Biri Nizâr, diğeri Kanas.[6] Nizâr'dan da beş fer' zuhûr etti: Enmâr, Mudar, Kudâa,[7] Rebîa ve İyâd. Bu fer'lerden her birinin namı altında birçok kabâil türedi. Bunlardan Mudar kabilesi fesahatle kesb-i iştihâr etti. Onun için lugat-ı fushâ, *lugat-ı Mudariyye* diye yâd olunurdu. Mudar kabilesi arasında da Kinâne kabilesi daha ziyade şöhret buldu. Kinâne batınlarından da Kureyş kabilesi fesahatte teferrüt etti.

Fesâhat-i Arabiyye, muhitin te'sîrât-ı Arabiyye'sindendir. Irak, Yemen ve Şam etrafında geşt ü güzar[8] eden akvâm-ı Arabiyye lisanlarındaki fesahatin derecesi, ümem-i sâire ile temas ve ihtilât-ı tabîileri nispetindedir. Hülâsa-i kelâm; fesahat, hakikaten tabiatın başlattığı ve verasetin tekmil ettiği bir şeydir; bu iki amilin birinde husule gelen iẖtilal nispetinde tesiri görülür.[9]

Arap kabâili arasında *el-Erhâ'* yâd olunan birtakım akvam vardır ki vatanlarından, me'vâlarından ayrılmamışlar;[10] daima kendi muhitlerinde dönüp dolaşırlar, kutbu etrafında dönen değirmen gibi. Yalnız kaht ve ġalâ senelerinde su ve mera aramak için muhitlerinden biraz uzaklaşırlar, bunlar da azdırlar. Temîm b. Mürre, Mudar'dan [125] Esed b. Huzeyme, Küleyb. b. Debre, Yemen'deki Tay b. Üded kabileleri ile Rebîa'dan isimleri zikredilmeyen iki kabile ki mecmuları altıdır. *el-Cemerât* denilen kabâil de bu kısımdandırlar. el-Cemerât (الجَمَرَات), جَمْرَة'nin cem'idir. Cemre (جَمْرَة), *cemaat, tecmîr, tecmî'* de-

---

5 Temdîn: Medenileştirme, uygar hâle getirme.

6 Kanas (قَنص), kaynaklarda Kuns ve Kans şeklinde de varit olmuştur.

7 Kabâili Kahtâniyye'den addetmeyenlere nazaran. [Mehmed Fehmi]

8 Geşt ü güzar: Gezip dolaşma.

9 İẖtilal: Halel, bozukluk.

10 الأَرْحاء, رَحَى'nın cem'idir. Bu kısım Araplara أرحاء denilmesinin sebebi, seng-i sâbit gibi muhitlerinden ayrılmamalarıdır. الأَرْحِي de denilir. [القَبائلُ التِي تَسْتَقِلُّ بِنَفْسِها وَتَسْتَغْنِي عَنْ غَيْرِها]. [Mehmed Fehmi]
Tek başına yaşayan ve başka bir kabileye ihtiyaç duymayan kabileler.

mektir.[11] Bunların meslekleri, ne kendilerinden harice bir kimse çıkarırlar ne de hariçten muhitlerine kimsenin girmesine müsaade ederler. Bu karar üzerine âdeta muahede etmişlerdir. Bunlar Benû Temîm b. Âmir b. Sa‘saa, Benü'l-Hars b. Ka‘b, Benû Dabbe, Benû Îsâ b. Bagîd kabileleridir.

Kabâilin efsahı olup lisanın maddesini teşkil edenler ise Kays, Temîm, Esed ve Hevâzin aşiretinden *'Ulyâ Hevâzin* (عُلْيَا هَوَازِن) yâd olunan kabâildir ki Medîne-i Münevvere ile etrafında sakin olan kabâildir. Bunlar da beş yahut dört kabile teşkil ederler: Sa‘d b. Bekir, Cüşem b. Bekir, Nasr b. Muâviye ve Sakîf kabileleridir. Bunlardan da en fasihi, Benî Sa‘d b. Bekir kabilesidir. Buna kail olanlar, atideki hadîs-i şerîfe istinat etmişlerdir.

{قالَ رَسُولُ الله صلّى الله عليه وسَلَّمَ: أَنا أَفْصَحُ العَرَبِ؛ بَيْدَ أَنِّي مِنْ قُرَيْشٍ وأَنِّي نَشَأْتُ في بَنِي سَعْدِ بْنِ بَكْرٍ}.[12]

Zaten Fahr-i Kâinat Efendimiz'in süt anası bu kabiledendi. Onun içindir ki Hz. Ömer ve Osman'ın emirleri mucibince Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahı, Sakîf'ten olan kâtiplere münhasırdı. Bu kabâilin kâffesi Necid, Hicaz ve Tihâme badiyelerinde tavattun etmişlerdir. Fesâhat-i Arabiyye'nin menâbi‘i, ahd-i İslâm'dan bir zaman sonraya kadar mevcuttu. Râviler, onlara şedd-i rahl ederlerdi.[13] Hatta Kisâî, Basra'ya seyahati esnasında Halîl b. Ahmed'e mülaki oldu ve nâdi-i fazîletinde bulundu.[14] A‘râbtan biri, ona tevcîh-i hitâb ederek "Madeni fesahat olan Esed ve Temîm kabilelerini bırakıp da Basra'ya gelmende mana var mı?" dedi. Bunun üzerine Kisâî, Halîl'e, "İlmi nereden ve kimden telakki ettin?" diye sual etti. Halîl cevaben, "Hicaz, Necid ve Tihâme badiyelerinden." Bu izahata binaen Kisâî, ilm-i lugatı [126] tahsil etmek için oralara gitti ve lisân-ı Arabî'nin zapt ve tedvininde on beş şişe mürekkep tüketti. Hevâzin, Temîm ve Esed kabileleri, fesahat ve belagatta ve bedâvete mahsus saf ve sade söz söylemekte dördüncü karn-ı hicrîye kadar şöhretini muhafaza etmişti. 370 senesinde vefat eden *Tehzîbü'l-luga* sahibi el-Ezherî de diyor ki; "Hevâzin, Temîm ve Esed kabileleri arasına düştüğüm zaman, onların yek diğerleriyle olan muhavere ve mücâmelelerinden[15] pek çok nevâdir ve elfâz öğrendim. Onları kitabımda mevâki‘i mahsûsasında zikrettim. Bunlardan istifadem çoktu. Bunlar sade bir üslûb-u bedevî, saf bir kariha ile konuşurlar; sözlerinde fahiş bir hata tesadüf edilmez."

Başka kabilelerle ihtilat eden kabâil ise, halis olarak fasih addolunmazlardı.

---

11 Tecmîr: Biriktirmek. Tecmî‘: Bir araya getirmek, toplamak.

12 "Ben Arapların en fasihiyim. Zira Kureyş kabilesine mensubum ve Sa‘d b. Bekir diyarlarında büyüdüm."

13 Şedd-i rahl: Yolculuk etmek.

14 Nâdi-i fazîlet: Fazilet-ilim meclisi.

15 Mücâmele: Karşılıklı iyi ve güzel muamelede bulunmak.

İhtilâf-ı Lugâtın Manası

Her ne suretle olursa olsun ihtilâf-ı lugatın üç manası vardır:

1- Lehçelerin tebâyününden ve sûret-i telaffuzun tenevvüünden[16] hasıl olur ki bu nev en başlıcalarıdır. Zira bu; harflerin ibdâli, i'rab ve binanın harekâtı, takdim ve tehir, hazf ve ziyade ve bunun gibi kelimenin sigası ile sûret-i telaffuzuna ait ahvalde bulunur. Araplar bizzat bu gibi ahvali, kendilerinde ihtilâf-ı tabîi envaından birini temsil eden lugât-ı asliyyeden addederler.

Hatta Hz. Ömer b. Hattâb'a birisi ber vech-i âti sual irat etti:

"ما تَرَى في رَجُلٍ ظَحَّى بِضَبْيٍ؟".[17]

Birinci kelimeyi ظـ ve ikincisini ض ile telaffuz etti. Hâlbuki lugat-ı fushâ bunun aksidir; bu sûret-i telaffuzdan Hz. Ömer ile bütün huzzâr, izhârı-ı hayret ettiler. Hz. Ömer, [127] bu garîbe-i lisâniyyeye bu suretle mukabele ettiler: "ما عَلَيْكَ لوْ قُلْتَ ضَحَّى بِظَبْيٍ؟"[18] Sâil buna cevaben:

"يا أميرَ المُؤْمِنينَ، إنَّها أَشْكَلُ لِغَةٍ"

demiş;[19] Bu sefer, لغة -lâm'ının kesri-, huzzârı daha ziyade düçâr-ı hayret etmiştir.

2- İhtilâf-ı lugât hasebiyle bir lafz-ı vâhidin muhtelif manalara delalet etmesidir. Elfâz-ı müterâdife ve mütezâdde bu kabîldendir. Fıkra-i âtiye buna güzel bir misaldir:

Hz. Ebû Hüreyre, Hayber vak'ası senesinde Devs'ten[20] avdet ederken Hz. Fahr-i Kâinat'a mülaki olmuş, Peygamber'in elinden bıçak düşmüştü. Ebû Hüreyre'ye, "ناوِلْنِي السِّكِّينَ" buyurmuşlar.[21] Ebû Hüreyre ise sağa sola dönüp bakarak سِكّين'den maksat ne olduğunu anlamamıştır. Peygamber

---

[16] Tebâyün: Farklılık. Tenevvü: Çeşitlilik.

[17] Geyik/ceylan kurban eden birinin bu yaptığı hakkında ne dersin?

[18] 'ضَبْي' yerine 'ظَبْي' deseydin olmaz mıydı?

[19] "Ey Müminlerin emîri, bu (en sağlam) lehçedir." Cümlede geçen ve *'sağlam'* şeklinde Türkçeye çevirdiğimiz أَشْكَل kelimesini çoğu kaynak aktarmamıştır. Bununla beraber bağlamdan hareketle ilgili kişinin bu kelime aracılığıyla konuştuğu lehçeye atıfta bulunduğunu göz önünde bulundurarak tercüme ettik. Böylece konuşan kişi, أَشْكَل kelimesiyle kullandığı lehçenin daha sağlam ve yerinde bir lehçe olduğunu ifade etmiştir. Buna mukabil أَشْكَل kelimesi, kişinin lehçesine işaret etmekten ziyade Hz. Ömer'in belirttiği üzere harflerin doğru bir şekilde kullanıldığı lehçeye atıf ise o zaman cümle, "Ey Müminlerin emîri, bu işaret ettiğiniz lehçe, en zor/muakkat lehçedir." anlamında olur. Kanaatimizce birinci anlam, daha makbul ve yerinde bir anlamdır.

[20] Devs, Ezd kabilesinden bir batındır. [Mehmed Fehmi]

[21] Bana sikkîni (bıçağı) uzat.

ikinci-üçüncü defa sözlerini tekrar ettilerse de Ebû Hüreyre yine kemâl-i hayretle bakar durur ve ne demek istediğini bilmez. Nihayet bıçağı görünce; ona işaret ederek, "يا رَسُولَ اللهِ، المُدْيَةَ تُرِيدُ؟" demiş[22] ve huzzâr tarafından, "Evet" cevabı verilmiştir. Bunu anlayınca kemâl-i taaccüble, "أوَ تُسَمَّى عِنْدكمْ سِكِّينًا؟" demiş[23] ve sonradan, "واللهِ لمْ أَكُنْ سَمِعْتُها إلاّ يَوْمَئِذٍ" demiştir.[24]

3- Bütün Arapların hilafına olarak yalnız bir Arap tarafından telaffuz olunan kelimelerdir. Bu üçüncü nev, zikrolunan envaın ekallidir.[25] Bu da nasıl olabilir? O Arab'ın ağzına düşen o kelime eski, pek eski ve münkariz bir lugatın bakayasından olmak ihtimali vardır. Mesela Ebû Hâtim, شَغُوش denilen ufak ve yassı bir nev'i buğdayın Arapçada ismini, a'râbîye Ümmü Heysem'e sormuş; mumaileyhâ "Bana tanelerini göster!" demiş. Habbelerini görünce: "Buna البُحْدُقُ derler" cevabını vermiştir. Hâlbuki bu, Ümmü Heysem'den başka birisinden işitilmemiştir.

İhtilâf-ı lugât, felsefe noktainazarından tetkik edilirse şu suret inkişaf eder: Bütün bu ihtilaflar, lisanın rehgüzâr tekâmülünde tarihî [128] birer derecedir.[26] Bu dereceleri katederek seyreden târîh-i lugavî, tabakadan tabakaya yükselir; çünkü edvâr-ı lisâniyyeden de anlaşıldığı üzere bu lugatların ednası, âlâsına yani gayrimüterakki olanı, müterakki nevine tedahül etmiş ve bu suretle lisan, edvâr-ı tekâmülünü geçirerek kavânîn-i hayâtiyyenin icabâtından olan vahdet-i lisâna doğru yürümüş ve o ihtilaflardan yalnız cinse ait bazı farklar kalmıştır. Fakat selikalar bozulunca ve sözün fesahati muhtel olunca lisan, talime tabi tutuldu ve onun yalnız namı kaldı ve o furûk-u cinsiyye de sahâif-i târîhe geçti. O ihtilafların her birine birer lugat namı verilmesinin sebebi, Arapların ekseriyetini teşkil eden cumhurun lisanına muhalif olmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm de vahdet-i lisânın yani lugat-ı cumhûrun mümessilidir. Endülüslü Ebû Bekir ez-Zübeyrî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn* nam eserinde diyor ki; "Pederim, 154 senesinde vefat eden Ebû Amr b. Alâ'ya sordu: 'Lisân-ı Arabî'nin keyfiyet-i vaz'inde istişhâd ederken bütün Arapların sözünden mi misal getirirdin?' 'Hayır' dedi. 'Ya kabâilin şivelerindeki ihtilafa ne yaparsın, bunların kâffesi birer hüccet-i kâtıa değil midir?' sualine cevaben Ebû Amr, 'Ekseriyetin lisanıyla istişhâd eder ve onlara muhalif olana 'lugat' derim' demiştir." Onun içindir ki Sîbeveyhi, *el-Kitâb* nam eserinde 'Bu kelime Arapçadır, Arapların birçok kabâili tarafından istimal edilmiştir' gibi kayıtlar zikreder. Bazı mevâkide bir kelime hak-

---

22 Ey Allah'ın Resûlü, midyeyi (bıçağı) mi kastediyorsun?

23 Bu (midye), sizde sikkîn olarak mı geçiyor?

24 Allah'a yemin olsun ki o güne kadar bıçağı, bu isimle hiç duymamıştım.

25 Ekal: En az.

26 Rehgüzâr tekâmül: Mükemmeliyete ulaşma yolunda.

kında ‘Bu kelime, Arapçadır; Arapların bütün lugatlarında işitilmiştir’ ibaresiyle izah eder.

el-Muhassas sahibi diyor ki; “Ulemâ-yı lisân, Hicaz lugatını asıl addederler, zira Arapçanın aslı İsmâil aleyhisselâmdır.” Sîbeveyhi dahi idgam babında bunu teyit etmiştir. Sîbeveyhi diyor ki; “Hicaz ahalisi, muzaafın ahirini sükûn ile telaffuz ederler,[27] (ارْدُدْ، لا تَرْدُدْ) derler. Hâlbuki Benû Temîm, bunun hilafına olarak idgam ile söylerler.” [129]

Bu lugatler, ulemâ-yı lisân ve râviler nezdinde üçüncü karne kadar mensup akvamın isimlerine izafetle yâd olunurdu.

İhtilâf-ı lugate dair emsileden biri, 232 senesinde vefat eden Halife el-Vâsiḳ ile Ebû Osman el-Mâzinî arasında cereyan eden muhavere. Halife, mumaileyhe sormuş: “Nerelisin?” “Benî Mâzin’den” cevabına karşı “Mevâzin’in hangisinden; Temîm Mâzin’inden yoksa Kays Mâzin’inden veyahut Rebîa Mâzin’inden mi?” “Rebîa Mâzin’inden” cevabı üzerine Halife, mumaileyhin mensup olduğu Rebîa kabilesinin şivesiyle konuşmaya başladı ve dedi: "بَاسْمُكَ" ki, -ما اسْمُكَ- demektir. Zira Rebîa kabilesi mîm yerine bâ (ب) ve bâ (ب) yerine mîm (م) kullanırlar. Mâzinî diyor ki; “Mensup olduğum kabilenin şivesiyle halifeye cevap vermek istemedim ve ‘Bekir, ya emîre’l-mü’minîn’ dedim. Eğer kabilemin şivesiyle cevap verseydim "مَكْر" demek lazımdı ki bunu münasip görmedim.[28] Bu cevap, Halifenin hoşuna giderek "اِجْلِسْ فاطْبَئِنْ" dedi ki, -اِطْمَئِنْ- demektir.[29]

Arapçada Telaffuzun Meâyibi

Talâkat-ı lisânı ve hüsnüeda ve beyanı ihlal eden meâyib, ber vech-i âti tadat olunur:[30]

التَّمْتَمة: -زَلْزَلَة vezninde-, sözü tâ (ت) ve mîm (م) harflerine reddederek söylemektir. Sahibine تَمْتام denilir, -سَلْسال vezninde-; müennesi تَمْتامَة. يُقالُ: بِهِ تَمْتَمةٌ.[31]

---

[27] Muzaaf: Şeddeli sülâsi fiil, عَدَّ gibi.

[28] مَكْر, ‘hile, kurnazlık, tilkilik, tuzak’ anlamındadır. Metinde geçen şahıs, bunun anlamını göz önünde bulundurarak Halife’ye bu şekilde cevap vermek istememiştir.

[29] Otur, rahatına bak!

[30] Müellif, bu bilgileri Râfiî’den aktarmıştır. Râfiî’nin yer verdiği العُقْلَة (konuşma sırasında dilin tutulması) kelimesini sehven aktarmadığı düşünülmektedir. bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.138-139.

الْفأْفَأَة: -زَلْزَلَة vezninde-, fâ (ف) harfini çok telaffuz etmek ve söze başlarken fâ harfiyle başlamak yahut fâ'nın telaffuzunda güçlük çekmek. Sahibine فَأْفَأ, -فَدْفَد vezninde- ve فَأْفاء, -سَلْسال vezninde- denilir. يُقالُ: رَجلٌ فأْفأٌ وفأْفأء، أيْ مُرَدِّدُ الفاء ومُكْثِرُه demektir.[32] [130]

الحُبْسَة: -غُرْفَة vezninde- *lisandaki tutkunluğa* denir ki bu, alelekser söze başlandığı zaman arız olur ve söze devam edilirse geçer.

اللَّفَف: -Fethateyn ile- *batâetle dili ağza doldurarak söylemeye* denir. Sahibine أَلَفُّ derler.

الرُّتَّة, -râ'nın zammıyla- *söz söylerken anlatamayacak derecede acele etmek;* sahibine أَرَتّ derler.

الغَمْغَمَة: -زَلْزَلَة vezninde- *mırıl mırıl söylemektir* ki konuşurken mütekellimin yalnız sesi işitilir. Ne hurûfun taktii belli olur ne mana anlaşılır.

الطَّمْطَمَةُ: Bir mahreçten olan harflerden birinin diğerine ibdâli, tâ'nın (ط) te'ye (ت) ibdâli gibidir. Mesela سُلْطان yerine سُلْتان demek. رَجلٌ طِمطِمٌ وطِمْطِميّ, -ṭâlar'ın kesriyle- ve طُمْطُمانِيّ -ṭâlar'ın zammıyla- denilir ki, *lisanında ucme var* demektir ki kelimât-ı Arabîyye'yi başka bir lisanın şivesiyle söyler.

اللّكْنَةُ واللُّكُونَةُ: -Lâm'ın zammıyla- *peltek olmak, lisandaki ağırlık, hurûfun edasında zahmet çekmek;* sahibine أَلْكَن denilir. يُقالُ: لَكَنَ الرّجُلُ لَكْنًا ولَكْنَةً ولُكُونَةً dördüncü babtan.

الغُنَّة: -Ġayn'ın zammı ve nûn'un teşdîdiyle- *genizden gelen savte* denir. Nûn'dan gayrı harfleri hayşumdan çıkarmak meâyibtendir. Bu suretle harfleri telaffuz edene أَغَنّ derler.

الخُنَّة: -Ḫâ'nın zammı ve nûn'un teşdîdiyle- ve الخَنْخَنَة, -زَلْزَلَة vezninde- *genizden himhim ederek konuşmak.* يُقالُ: خَنْخَنَ الرَّجلُ; sahibine de أَخَنّ derler.

التَّرْخِيم: *Nutukta çekilen güçlük münasebetiyle kelimenin bazı harflerini hazfetmek.*

---

31 Onda 'temteme/pepelik bulunuyor' denilir. Temteme, telaffuz ederken kişinin ağzından çıkan seslerin râ ve mîm harflerine dönüşmesidir.

32 Konuşmasında fâ harfini çok kullanan kişi.

اَللَّثَغُ: -Fethateyn ile- اَللُّثْغَةُ -lâm'ın (ل) zammıyla- *bir nev'i pelteklik.* Sîn'in s̱e'ye (ث), râ'nın ġayn'a yahut yâ'ya tahvil ederek konuşmak; sahibine أَلْثَغُ derler. يُقالُ: لَثِغَ الرَّجلُ لَثْغًا, dördüncü babtan. [131]

Lisân-ı Arabî'de Âsâr-ı Kadîme Bakayası[33]

Arapların bedâvet devirlerine ait olup *Arabiyyet-i ûlâ* denilen hayât-ı lisâniyyeleri ile temeddün ve hadâret devirlerine ait lisân-ı hayâtı arasında bir mukayese yapılacak olursa; görülür ki devr-i hadâret, îcâbât-ı medeniyyeden[34] olarak pek çok elfâz, yeniden vaz' ve ihdas ve bedâvet devirlerinden birçok elfâz-ı metrûke bize devretmiştir. Bugünkü kevnde istimaline lüzum görülmeyen o elfâz-ı metrûkeye *bakâyâ-yı eseriyye* namı verilir;[35] çünkü lisân-ı Arabî'nin, el-yevm bu elfâza muhtaç olmadığı gibi istikbalde de onlara arz-ı iftikâr[36] edeceğine intizar olunmaz. Mesela deveye ve bazı haşerata vesaireye ait sahifeler dolusu isim ve sıfatlar… Dâire-i hasr ve ihsâdan bîrun[37] olan bu gibi elfâz-ı metrûkeye lisân-ı Arabî'nin Latincesi demek muvafık olur. Latinceden Avrupalılar, bugün yalnız ihtiyaç görüldüğü takdirde ıstılahata müteallik isimleri iştikak ettiriyorlar; yoksa Latince lisanı metruktur. Şu kadar var ki lisân-ı Arabî'nin mazisiyle hâl-i hâzırın ahvâliruhiyeleri beynindeki mülayemet, bir mülâyemet-i tâmme değildir; fakat bu fark, mukayesenin esasını rahnedar etmez.[38]

Bakâyâ-yı eseriyyeyi ulemâ-yı lisân cemedip üç sınıfa ayırmışlardır: *Münker, metruk ve mümât.* Münker, bir kitle-i kalîleden maada umum Araplar tarafından istimali ihmal olunup ulemâ-yı lisânca meçhul olan kelimelerdir ki fasih derecesinden aşağı ve zaiften dundur.[39] Hicaz ahalisinin, ذَوَى - يَذْوي النَّباتُ yerine, ذَأَى - يَذْأى demeleri gibidir. Birincisi Necid ahalisinin lugatıdır ki müstamel de odur.

Metruk, pek eski olup istimali bütün bütün terk olunup yerine başka kelimeler istimal olunan elfâzdır ki o gibilere *mustalahât-ı lugaviyye* denilir. [132] شَدْقَين yerine غَزَّين ki müfredi, غَزّ ve قَصير yerine بُعْقوط ve بُلْقوط kelimeleri gibi vesaire.

---

[33] Müellif, bu başlık altındaki bilgileri Râfiî'den aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.141-144.

[34] Îcâbât-ı medeniyye: Medeniyetin gerekleri.

[35] Bakâyâ-yı eseriyye: Kalıntılar, arta kalanlar.

[36] Arz-ı iftikâr: İhtiyaç duymak.

[37] Dâire-i hasr ve ihsâdan bîrun: Sayılmak ve hesaplanmaktan daha fazla, sayılamayacak kadar çok.

[38] Rahnedar etmek: Zarar vermek.

[39] Dun: Aşağı.

Mümât, istimali öldürülmüş olan kelimelerdir. Arabîyyet-i ûlâ'da eyyam ve şuhûr isimleri gibi. *Cemhere* sahibi, onları ber vech-i âti zikretmiştir:[40]

السَّبْت (١)	الأَحَدُ (٢)	الإِثْنِينُ (١)	الثُّلاثاء (٤)
شِبار	أوّل	أهون وأوهَد	جُبار

الأَرْبِعاء (٥)	الخَميس (٦)	الجُمُعَة (٧)
دُبار	مُونس	عَرُوبَة

...

المُحَرَّم (١)	صَفَر (٢)	رَبِيعُ الأَوّل (٣)
المُؤْتَمِر	ناجِر	خَوَّان

رَبيعُ الآخِر (٤)	جُمَاذى الأولى (٥)	جُمَاذى الآخِرة (٦)
وَبْصان	الحَنِين	رنَّى

رَجَب (٧)	شَعْبان (٨)	رَمَضان (٩)
الأَصَمُّ	عاذل	ناتِق

شوَّال (١٠)	ذُو القَعْدَة (١١)	ذو الحِجَّة (١٢)
وَعْل	وَرْنَة	بُرَك

İbnü'l-Kelbî, رنَّى ve حَنِين'in Âd lugatından olduğunu beyan ediyor. Ferrâ, *Kitâbü'l-Eyyâm ve'l-leyâlî* nam eserinde diyor ki; Arapların bir kısmı خَوَّان'ı teşdîd ve bir kısmı tahfîf ile ve bazıları ح ile telaffuz etmişlerdir. وَبصَان da بُوصان ve بُصان suretiyle de mervîdir; حَنِين, -ḥâ'nın fethi ve zammıyla- rivayet olunmuştur. ذُو القَعْدَة'ye هُواع diyen de vardır.

Bu isimlerin sûret-i iştikâk ve vech-i tesmiyesi hakkındaki uzun tafsilata burada lüzum görmedik. Ef'âl-i nâkisadan[41] olan لَيْسَ'nin muzârii ile fiil-i

---

[40] Tablonun oluşturulması ve gün-ay isimlerinin numaralandırılması tarafımızdan yapılmıştır.

emri ve هَبْ-ذَرْ-دَعْ kelimelerinin mâzileri de kelimât-ı meyyiteden addolunmuştur.

Kelimât-ı metrûke aksamından biri de âdat-ı Arabiyye'den olup da İslam'ın zuhuruyla medlulü zail olan kelimeler. المِرْباع gibi ki *emvâl-ı ganâimin rub'u* demektir.[42] Bu reise hastı; Dîn-i İslâm, bunun yerine خُمس'u vazetti. Bir de النَّشِيطَة, *emtianın taksimi esnasında reis tarafından beğenilip kendisine ayrılan nefis bir şey*. Bu kelime de metruktur. الفُضول da o kabîldendir. فُضول, *emvalın taksiminde fazla kalan şey;* bir inci, bir kılıç, bir zırh yahut bir halayık[43] gibi ki bu yine reis ve kumandan olan zatın [133] kısmetindendir. Bütün bu âdatı İbn Ganeme ed-Dabbî'nin Bistâm b. Kays hakkında söylediği mersiyede cemetmiştir. Diyor ki;

لَـــكَ المِرْبَـــاعُ مِنهـــا والصَّـــفَايا وحُكْمُـــكَ والنَّشِـــيطَةُ والفُضُـــولُ[44]

Bunlardan yalnız safâyâ (صَفايا), ahd-i İslâm'da müstameldi. Hz. Peygamber, bazı gazavâtında emvâl-ı ganâimden âbdâr bir kılıç,[45] asil bir kısrak, metin bir zırh gibi nevâdiri seçip almışlardır; buna *safî* (صَفِيّ) denilir. İrtihâl-ı Risâletpenâhî akabinde bunun da zail olduğu mervîdir. Arapların âdetlerinden olup imâte[46] edilen isimler çoktur. Onların hepsini zikretmek müstakil bir eser teşkil eder. Yalnız o bakâyâ-yı eseriyyeden fıkra-yı âtiyenin zikrini elzem gördük. Bazen bir Arap, tek olduğu hâlde sîga-i cem' ile konuşur. Bunun sebebi Arap kabâilinin reisleri, kabilelerinin inzimâm-ı rey ve muvafakatları olmayınca bir işe teşebbüs etmezler. Bütün hareketlerini kabilenin mutavaat ve müşâreket-i maddiyye ve maneviyyesiyle yaparlar. Söz söylerken, bütün kabilenin lisanıyla konuşulduğunu anlatmak için sîga-i cem' ile konuşurlar. Bu siganın efrâd-ı lisânlarında tedavülü bu esasa müstenit bir usulün bakâyâ-yı âsârındandır.

---

41 Ef'âl-i nâkisa: Nakıs fiiller. İsim cümlelerinin başına gelip isimleri ref' haberleri de nasb eden كان ve kardeşlerine denir.

42 Emvâl-ı ganâim: Ganimet malları. Rub': Çeyrek, bir şeyin dörtte biri.

43 Halayık: Esir edilmiş veya satın alınmış kız.

44 O elde edilenlerin dörtte biri de aralarından seçtiklerinin en güzeli de beğendiklerin de almak istediklerin de ve arta kalanlar da senin olsun!

45 Âbdâr: Keskin, parlak.

46 İmâte: Öldürülen, terk edilen, bırakılan.

Kelimât-ı Garîbe

İstitrat kabîlinden şunu da zikretmek isteriz ki kelimenin aksamından; vahşî, garîb ve hûşî denilen üç kısım daha vardır. İbn Reşîk'in tarifine nazaran mütebahhir bir âlim veya halis bir Arap'tan başka kimselere manası anlaşılmayan kelimeler güzel, ahenktar dahi olsalar vahşîdir.[47]

Garîb kelimelerin derecesi mütefâvittir. Bazı garîb kelimeler vardır ki bir zaman mergup olur ve yeniden tedavüle başlar ve garabetten kurtulmuş olurlar. Bazılarının manası da ilmî şevâhidi de münkariz olur. Onların garabetlerinde [134] tereddüt edilmez. 684'te vefat eden Endülüslü Muhammed b. Ali el-Ensârî diyor ki; "Ben, iki kısım lugat bilirim: Bir kısmının manasını da şevâhidini de bilirim; bir kısım kelimeler vardır ki yalnız sûret-i telaffuzunu zapt etmişim."[48]

İmam Süyûtî, elfâz-ı garîbeyi şu suretle tarif etmiştir: "Kamuslara müracaat edilmeksizin medlulü anlaşılmayan kaba ve sâmia-hirâş kelimeler:

داهِيَةٌ خَنْفَقِيقُ، ماءٌ نُقاخٌ، كَريمُ الجِرِشَّى

gibi ki;

داهِيَةٌ دَهْيَاءُ، ماءٌ عَذْبٌ، كَرِيمُ النَّفْس

demektir."[49]

740 sene-i hicriyyesinde vefat eden Safiyyüddin Hillî diyor ki;[50] "Bu gibi kelimelere enkaz demeli; bunların yerine ahenktar ve sâmia-nevâz kelimeler kullanmalı; yalnız kıymet-i târîhiyyeleri hasebiyle âsâr-ı kadîme gibi muhafaza olunmalıdır."

Safiyyüddin, kelimât-ı garîbeden bir kaçını silk-i nazma keşide ederek diyor ki;

إنّمـــــا الحَيَزَبـــــونُ والدّردَبـــــيسُ　　　والطَّخَـــــا والنُّقـــــاخُ والعَلْطَبِـــــيسُ

والْغَطَـــاريسُ والشَّـــقَحْطَبُ والصَّـــقْبُ　　　والحَرْبَصِـــــــيصُ والعَيْطَمُـــــــوسُ

---

47 Yani engin ilme sahip bir âlim ve başka etnik yapılarla karşılaşmayan fasih bir Arap dışında kimsenin anlamadığı kelimeler, güzel ve kullanışı hoş olsa da Arap dilinde 'çok az kullanılan ve manası anlaşılmayan kelimeler' kategorisinde değerlendirilir.

48 Müellif bu bilgileri, Râfiî'nin eserinden alıntılamıştır. bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.142, dipnot no: 2; Muhammed b. Ali el-Ensârî, Radıyyüddin Ebû Abdullah el-Ensârî eş-Şâtibî olarak bilinir. Hicrî 601 yılında Belensiye'de doğmuş olup döneminin önemli lugat âlimlerinden biri kabul edilir. Lugat hakkında engin bir bilgi birikimine sahip olan el-Ensârî'nin hayatı ve ölümü üzerine yazılan mersiyeler için bk. Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât,* thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000, c.4, s.135; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakāti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât,* thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts., c.1, s.135.

49 Kelimelerin anlamları: Çok büyük bir felaket, tatlı su ve yüce gönüllü.

50 Bazı kaynaklarda el-Hillî'nin ölümü 749/1348 olarak verilmiştir. Mustafa Kılıçlı, *"Hillî, Safiyyüddin",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998, c.18, s.41-44.

والْحَراجِيجُ والعَفَنْقَسُ والْعَفْلَقُ والطِّرِفسانُ والعَسَطُوسُ[51]

لُغَةٌ تَنْفِرُ المَسامِعُ مِنها حِينَ تُرْوَى وتَشمَئِزُّ النّفوسُ

وقَبِيحٌ أنْ يُسْلَكَ النّافِرُ الوَحْ [١٣٥] شِيُّ مِنْها ويُتْرَكَ المَأْنوسُ

إنَّ خَيْرَ الألْفاظِ ما طَرِبَ السّامِعُ مِنها وطابَ فيه الجَليسُ

أتَراني إنْ قُلْتُ لِلْحُبّ يا عَلْ قٌ درَى أنَّهُ العَزيزُ النَّفيسُ

أو تَرَاه يَدْري إذا قُلتُ خَبَّ العَيْرُ أنّي أقُولُ سَارَ العِيسُ

دَرَسَتْ هٰذَهِ اللّغاتُ وَأَضْحَى مَذْهبُ النّاس ما يَقُولُ الرَّئيسُ

إنّما هٰذَه القُلوبُ حَديدٌ ولَذيذُ الألْفاظِ مِغْناطِيسُ

Tercümesi: "Kocakarı demek olan حَيزَبونُ ve دردَبيسُ, yüksek bulut manasındaki طَخَا, saf ve berrak manasını ifade eden نُقاخُ, parlak demek olan عَلْطَبيسُ, cebâbire manasındaki غَطَاريسُ, iri boynuzlu koç demek olan شَقَحْطَبُ, uzun ve cüsseli manasında olan صَقْبُ, zinet altını demek olan حَرْبَصِيصُ, tâmmu'l-bünye manasına gelen عَيْطَمُوس, şiddetli rüzgar demek olan حَراجِيجُ, leîm manasında olan عَفَنْقَسُ, kumsal demek olan طرِفِسانُ, bir nev'i ağaç olan عَسَطُوسُ gibi [136] kelimeler; söylendiği zaman sâmiayı tahdîş,[52] zihni teşviş eder ve canları sıkar.[53] Güzide lafızlar, savtin ihtizazıyla beraber sâmii heyecana getiren ve hembezm-i sohbet[54] olanları pür-şevk ve sürur eden kelimelerdir. Acaba canana يا عَلْقٌ desem bundan o muazzez, o muhteşem manayı kastetmiş olduğumu tasavvur edebilir mi; yoksa خَبّ العَيْرُ tabirinden, develerin süratle yürüdüklerini anlayabilir mi? Bu lugatler, bugünkü lisanda yer tutamazlar."

Bu babta üstâd-ı muhterem Ebû Alî b. Sinâ'nın felsefesi rehber olmalıdır. Müşarünileyh diyor ki; "Elfâz ile ervah arasında bir manevi alaka vardır. Kalpler, birer pâre-i âhenîndir;[55] elfâz ise birer mıknatıs ibresidir ki âheng-i dilrubalarıyla[56] kalpleri cezp ve teshir ederler."

---

51 حَراجِيج, cem'dir, müfredi حُرْجُوج, *uzun ve cesim yahut beli ince olan nâkaya* ıtlak olunur. [Mehmed Fehmi]

52 Sâmia: Kulak. Tahdîş: Tırmalamak.

53 Teşviş etmek: Bulandırmak, karıştırmak.

54 Hembezm-i sohbet: Aynı meclis ve sohbette bulunanlar.

55 Pâre-i âhenîn: Demir parçası.

56 Âheng-i dilruba: Kendine çeken, etkileyen ahenk.

LİSÂN-I ARABÎ'NİN SÛRET-İ VAZ'I

Elfâz-ı Arabiyye üç suretle vazolunmuştur:[1] İrtical, iştikak, nakil. *Nakil'*den murat vücûh-u mecâzden biridir. Lisân-ı Arabî bu üç suretle vazolunmuş ve inkılap devirlerini geçirmiştir. Hilkatte aynı suretle tekâmül eder: Terkip, kuvvet, cemal. Mecaz lisanın güzelliği; iştikak kuvveti; irtical de hilkatin terkibi mesabesindedir. İrtical, lisanın ilk teşekkülünde tabiati taklit ederek onu vazetmektir. Arapların ilk sözleri ve ne makta ve miktar üzerine vaz'a başladıkları malum değildir. Bir de irtical olunan süver-i terâkibede Arapların gösterdikleri tasarrufata nazaran mürtecel kelimelere yeniden bir şey ilave etmek için bir sebep görülmüyor. Lisanın tedvininden sonra ihdas edilen lugatların kâffesi, iştikak suretiyle vazedilmiş olmasına nazaran lisân-ı Arabî için irtical devri kapanmıştır. [137]

İştikak

İrtical suretiyle lugatların vazolunması, dâl ve medlul arasında –vechan mine'l-vücûh- mevcut olan bir münasebetten ileri gelmiş olduğu gibi, iştikakta da aynı sebep nazarıitibara alınmıştır. İştikakta mana ve madde arasında bir münasebet gözetmek esastır. Bu münasebet, vaktiyle tahakkuk etmemiş olsaydı, bir lafızdan diğer bir lafzın iştikakı, bir vâzı' için mümkün olamazdı. Şüphe yok ki birinci vaz'da münâsebet-i mâddiyye ve maneviyye gözetilmemiş olsaydı, ikinci vaz'da da buna riayet edilmezdi. Bir de tabîat-ı eşyâ beyninde bir silsile-i revâbıt vardır. Öyle revâbıt ki eşyayı yek diğerine cezp suretiyle bağlamıştır. Kânûn-i tekâmülde de nispetin ıttıradı zaruridir. Bu rabıtaların bahşeylediği salahiyete binaen iki harfli makta'lar, delalette esas ittihaz edilmiş ve ondan bi'l-iştikâk muhtelif meânî tefrî' olunmuştur. O muhtelif manalar, esas delaletteki manaya az çok gözetilmiş olan nispetlerden doğmuştur. Demek oluyor ki meânî, mürettep birtakım silsilelerdir. Onların her kısmı, muayyen bir cinsin altında toplanır. Kânûn-i tekâmül de bunu icap ediyor. Bu teselsül, diğer elsine-i Sâmiyye'de de tahakkuk etmiştir; ancak lisân-ı Arabî'de daha ziyade halkaları muhtevidir. Terâkib-i lisâniyyeyi tetkik ve istikra eden bazı ulemâ-yı lisân, bu esasın her terkip hakkında tatbik olunmuş olduğuna zâhib olmuşlar ve 'hiçbir terkip yoktur ki hakiki veya mecazi bir rabıtayla asla merbut bulunmuş olmasın' iddiasında bulunmuşlardır. Bundan, yalnız esas vaz'a arız olan bir sebepten dolayı kendi silsilesinden ayrılmış olan kelimeler istisna olunabilir; başka bir lafızdan kalb ve ibdâl edilmiş veyahut başka bir lugatın maddesine girmiş olan kelimeler

---

[1] Bu başlık altında aktardığı bilgilerde müellif, Râfiî'nin eserinden istifade etmiştir. bk. Râfiî, *Târîh,* s.145-156.

gibi. Zira ulemâ-yı lisân, lugatların birbirine tedahülünden[2] sonra lisanın tedvinine mübaşeret etmişlerdir. Bu tedahül münasebetiyle vaz'ı iştikâkînin [138] vücûh ve esbabı meçhul kalmış ve nakl vasıtasıyla da silsile-i evzâ'da husule gelen fıkdân-ı halakât, birçok kelimenin ziyâına sebebiyet vermiştir. O derecede ki manalarına delalet edecek teselsülün tahakkuku için ağlebiyet-i âmmeden başka bir emare kalmamıştır.

Meânînin mürettep birtakım silsilelerden ibaret olduğu ve elfâz-ı muhtelifenin emr-i iştikâkta bir kadr-i müştereke ircaı lazım geleceği nazariyesini ileriye süren lisân-ı Arabî'nin feylesof-ı şehîri Ebü'l-Feth İbn Cinnî'dir. Bu nazariye, müşarünileyhin üstadı bulunan Ebû Ali el-Fârisî'nin mazhar-ı takdîr ve tasvibi olmuştur.

İmam Beyzâvî, ﴿وَمِمّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقونَ﴾ âyet-i kerîmesinin tefsirinde diyor ki;[3] "أَنْفَقَ الشَّيْءَ ve أَنْفَدَهُ, mana itibarıyla iki kardeştir. Elfâz-ı Arabiyye tetkik edilirse görülür ki fâ'ül-fiili ن (nûn) ve aynü'l-fiili ف (fâ) olan her kelime, *zehâb ve huruç*[4] manasına delalet etmiştir."

﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ âyet-i kerîmesinin tefsirinde de diyor ki;[5] "(مُفْلِح) demek, maksadına nail olmuş ki ebvâb-ı zafer ona fetholunmuş demektir. Gerek bu terkip ve gerek fâü'l-fiil ve aynü'l-fiil itibarıyla ona müşareket eden diğer kelimeler, hep شَقَّ ve فَتَحَ manalarını tazammün etmişlerdir; فَلَقَ, فَلَذَ ve فَلَى gibi."

İmam Zemahşerî de tefsirinde bu gibi izahata itina etmişlerdir. Birkaç misal iradıyla bahsi daha ziyade tenvir etmek isteriz. Hemze (أ) ve bâ (ب) harflerini muhtevi terkipler; *kaçmak, ayrılmak, uzaklaşmak* gibi manalara delalet etmişlerdir. (أَبَّ لِلسَّيْرِ) *yolculuğa hazırlandı;* (أَبَدَ الوَحْشُ) *kaçtı;* (أَبَرَ النَّخْلَ) *hurma ağacını kesti;* (أَبَقَ العَبْدُ) *firar etti;* (أَبَزَ الظَّبْيِ) *ceylanın ipi koptu;* (أَبَلَ) *merdümgiriz oldu;*[6] (أَبَهَ عَنِ الشَّيءِ) *uzaklaştı;* (أَبَى الضَّيْمَ) *zulmü reddetti* demektir.

Elif (أ) ve zâ (ز) harflerini muhtevi terkipler, *müzâyakaya* delalet eder.[7] [139] يُقالُ: أَزِرَ المَجْلِسُ, *daraldı;* أَزَقَ الرَّجُلُ *göğsü daraldı;* أَزَلَ *müzâyakaya dide oldu;* أَزِمَ *buhrân-ı maîşete giriftar oldu;*[8] أَزَى الظِّلُّ *gölge daraldı* demektir.

---

2 Tedahül: İç içe girmek-geçmek.
3 "… Kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar." (Bakara, 2/3).
4 Zehâb: Gitmek. Huruç: Çıkmak.
5 "… Kurtuluşa erenler de yalnızca onlardır." (Bakara, 2/5).
6 Merdümgiriz: İnsanlardan uzak duran, onlarla karşılaşmak istemeyen.
7 Müzâyaka: Darlık, sıkıntı.

Bâ (ب) ve dâl (د) terkipleri, *ibtida ve zuhura* delalet etmiştir. بَدأَ الشَّيْءُ وبَدا, *zuhur etti;* بَدَحَ فُلانًا بالأمْرِ *basiretsiz olarak ona izhar etti;* بَدَحَ *izhâr-ı ta'zîm etti;* بَدَرَ إلَيْهِ بِكذا *ona izhar etti;* بَدَعَ *başladı;* بَدَخَ بالشَّرِّ, *şerri gösterdi;* بَدَهَ بالأمْرِ بَديهَةً *ibtida eyledi* demektir.

Bâ (ب) ve ẕâl (ذ) terkipleri, *bir şey çıkarmaya* delalet eder. بَذَى *fahiş sözler fırlattı;* بَذَحَ ve بَذَلَ *verdi;* بَذِرَ *sırrını faş etti;* بذَنَ *itiraf etti*. Bunların kâffesi ihraç manasını muzammindir.

Bâ (ب) ve râ (ر) terkipleri de *zuhura* delalet etmiştir. بَرَأَ اللهُ الخَلْقَ, *halkı izhar etti;* بَرَتَ *izhâr-ı hayret etti;* بَرَجَ *zuhur etti;* بَرِحَ الخَفاءُ *aşikâr oldu;* بَرَّخَ *ziyadeliği görüldü;* وَبَرَ *zahir oldu;* بَرَزَ *aşikâr oldu;* بَرَشَ ve بَرِصَ *beyazı görüldü;* بَرَضَ الماءُ *zuhur etti* demektir.

Bâ (ب) ve zâ (ز) harfleri de o manayı tazammun etmişlerdir. بَزَجَ, *faziletini gösterdi;* بَزَحَ الصَّيْدُ *çıktı;* بزَرَ النَّباتُ *nebatın tohumu göründü;* بَزَغَتِ/بَزَقَتْ الشّمْسُ, *gün doğdu;* بَزَلَ نابُ البَعير, *devenin dişi çıktı;* بَزَنَ الحَقُّ, *zahir oldu* demektir.

İşte, bu suretle her terkibin muhtevi olduğu madde, bir asla müntehi olur velev ki tevil ve mecaz tarikiyle olsun.

Silsile-i iştikâk, her kelime için bir nesak tarihidir ki tedvinde kelimenin neseb-i lugavîsini gösterir; fakat inkâr olunamaz ki bazı selâsil-i iştikâkın bir taraftan kopması, [140] ona müntehi olacak kelimelerin nesebini meçhul bırakmıştır. O gibi kelimeler, istikra neticesinde hilkat-i lafziyyenin[9] müşabeheti delaletiyle birer asla irca edilmişlerdir.

Mecaz

Mecaz, lugatların vaz'ında ittihaz olunan son tariktir. Onun için bu kısımda münasebete pek az ve zayıf bir şekilde riayet olunmuştur. Vâzi'ler, vaz'ın birinci şeklinde yani irticalde bütün manasıyla sabit ve lâ-yatagayyer[10] bir münasebet gözetmişler. Bunu tevsîan ikinci vaz'da yani iştikakta bir nev'i tasarruf göstermişler. Üçüncü vaz'da yani mecazda münasebetin son hududunu aştılar ve bu suretle tabiatı taklit etmiş oldular.

Mecazdan murat, hakikatteki tevessüdür. Malumdur ki bir hakikat, haddizatında müteşabih cüzlere tenevvü ettiği gibi, mana itibarıyla de żı'f ve kuv-

---

8 Giriftar olmak: Yakalanmak, müptela olmak.

9 Hilkat-i lafziyye: Lafzın şekilsel yönü.

10 Lâ-yatagayyer: Değişmeyen.

vette mütefâvit derecelere mütenevvidir. Mesela kevkeb'in (كَوْكَب) manası, vaz'ı lugavîde beyaz bir noktaya benzeyen cirm-i semâvîye delalet etse, sonra insanın gözünde siyahlığı kaplayan beyaz bir nokta görülse; hakikât-ı nazariyye haddizatında tecezzi etmiş[11] olacağından iki mana arasındaki münasebet, كوكب'in mecazen gözdeki beyaza ıtlakını intaç etmiş olur. Tekitte de "فُلانٌ أَسَدٌ" denilir ki bundan maksat, onun şecaatini mütenahi bir derecede ve müekket bir surette ispat etmektir. Teşbihte de "فلانٌ علَى جَناحِ السَّفَرِ" derler ki bundan maksatları, birinin yola çıkmak üzere olduğunu anlatmaktır. Güya o zat, uçmak için kanadını açmış bir kuşmuş. Tabirde me'lûf olan hakikat daraldığı zaman bu gibi hissî misallerde tevessü edilmiştir. Mecâzî vaz'lar, şüphe yoktur ki Arapların tekâmül-ü ictimâîleri akabinde vuku bulmuştur. Bu da ihtilattan ve yekdiğerlerinden iktibas ile lisan hususunda kendilerinin bir mecmû'u manevî olduklarını idrak edip [141] o hâl-i ictimâîye göre sözlerinin tanzimine ve manaların eczâ-yı kelâmdan istihracına lüzum hissettikten sonra vukua gelmiştir.

Mecaz suretiyle olan vaz', iştikâk-ı manevî itibar olunur. İştikak suretiyle temini kabil olmayan manaları, mecaz tarikiyle ahz ettiler ve bununla lisân-ı Arabî'yi birkaç cihetten tevsi etmiş oldular. Birincisi, ibarede tefennünü göstermek için elfâzın çoğalmasıdır. مَطَرٌ yerine سَما ve نَباتٌ yerine غَيْثٌ kullanmak gibidir. İkincisi; mahsusâttan, lafzı olmayan şeylere kelime vaz'ına imkân bulmaktır. Gözdeki beyaz noktaya كَوْكَب lugatını ve عُنُقُ الإِبْرِيقِ ve ساقُ الشَّجَرةِ ve إِبْطُ الوَادِي ve ذُؤابَةُ الرَحْلِ terkiplerini vazetmek gibi.[12]

Üçüncüsü; Suvar-ı meânînin[13] temsili için terkipler vaz' ve ihdas etmek. Damarın atmasından نبَض البَرْقُ, suda yüzen adamın vaziyetinden سَبَحَ الفَرَسُ ve kanatlarını tahrik edip uçmayan kuşun vaziyetinden رَنَّقَتِ السّفِينَةُ terkiplerini istihraç etmek gibi ki birincisi az çakan şimşek; ikincisi yürürken iki elini birden öne doğru uzatan kısrak; üçüncüsü de kendi yerinde dönüp dolaşan gemi için söylenir.

Vaz'ı mecâzîdeki dördüncü fâide, hakâik-i meânîyi rumuz ile anlatmaktır. *Binek hayvanı olmayarakyolculuk edene,*

---

11 Tecezzi: Küçük parçalara ayrılmak, bölünmek.

12 Terkiplerin sırasıyla tercümesi: İbrikin boynu (başı). Ağacın ayağı (gövdesi-kökü). Vadinin koltuk altı (içi). Semerin perçemi.

13 Suvar-ı meânî: Mananın türleri, biçimleri.

سافَرَ وَلا ظَهْرَ لهُ؛ أَيْ ولا دَابَّةَ يَرْكَبُ ظهْرَها.[14]

Şu kadar köleye maliktir diyecek yerde يَمْلِكُ كذا رَقَبَةً؛ أيْ عَبْدًا ve *emir, hayırsızın elini kesti* cümlesine bedel, قَطَعَ الأميرُ اللِّصَّ؛ أيْ قطعَ يَدَهُ ve *şarap fıçısını açtım* tabiri yerine, بَزَلْتُ الخمْرَ؛ أيْ ثَقَبْتُ دَنَّها terkiplerini kullanmak gibidir. İşte bu dört vecih, mecazın envaını camidir.

Bahsin daha ziyade kesb-i vuzûh etmesi için lugatın mevâddından, bu vaz'ı temsil edecek ve bununla lisân-ı Arabî'nin nasıl tevessü ettiğini gösterecek [142] bir maddenin sûret-i naklini ve bir mananın meânî-i kesîreye[15] keyfiyet-i tenevvüünü göstermek isteriz. Mesela:

(ك-ف-ف) Maddesi: Bu maddenin manâ-yı aslisi, cevârihden[16] كَفّ'tir ki *pençe* demektir. Bu kelime, Arapça ile sair elsine-i Sâmiyye arasında müşterek kelimelerden biridir. İbrânî'de ve Süryânî'de اِنْحِناء ve اِنْعِطاف manasından yani *eğilmekten* alınmıştır. Bundan

كَفَّهُ عنِ الأمْرِ؛ إذا مَنَعَهُ، كأنَّهُ دَفَعَهُ بِكَفِّه،

manası iştikak ettirildi.[17] كَفّ, burada *men* manasınadır. El ile menetmek manâ-yı lâzımından müştaktır ki buna *"mecâz-ı mürsel"* derler. Bundan bir ikinci mana iştikak ettirildi:

اِسْتَكَفَّ السَّائِلُ وتَكَفّفَ؛ إذا طلبَ بِكَفِّهِ،

yani *sâil, sadakaya el açtı*.[18] Bir de

اِسْتَكَفَّ بالصَّدَقةِ؛ إذا مَدَّ يَدَه بِها يُعْطِيها

derler; yani *sadaka vermek için sâile elini uzattı* demektir. Birincisine اِسْتِعْطاء; ikincisine إعْطاء manası tazmin ettirildi. İkisi de o nevidendir. Yine bu kabîlden olarak

اسْتَكْفَفْتَ الشَّيءَ؛ إذا اسْتَوْضَحْتَهُ بِأنْ تَضَعَ كفَّكَ على حاجِبِكَ كَمَنْ يَسْتَظِلُّ منَ الشَّمسِ.

Bir şeyi istizah ma'razında اسْتِكْفاف kullanırlar. Bu ise *güneşten sakınmak için elini kaşları üzerine vazeden adamın vaziyetinden* müştak bir manadır. Bu itibar ile كَفّ'in manâ-yı lâzımına naklolunmuş demektir.

---

14 Sırtı olmadan yolculuk etti. Yani sırtına bineceği binek olmadan yolculuk etti.

15 Meânî-i kesîre: Birçok mana.

16 Cevârih: Organlar.

17 Birisi başkasını engellediğinde 'onu işten alıkoydu' denilir. Sanki avucuyla onu itmiş/engellemiş gibi.

18 Sâil: Dilenci.

Mecâz-ı mürsel olup âmmıyı hâssın yerine kullanmak kabîlindendir ki كُفَّ بَصَرُهُ derler.[19] Yine o mehazdan olarak

عِنْدَهُ كَفافٌ مِنَ الرِّزْقِ؛ أيْ ما كَفَّ عَنِ النّاسِ وأغْنَى،

halka arz-ı ihtiyâcı defeden rızka كَفاف demeleridir.[20] Cevârihden olan كَفّ'den كِفَّةُ المِيزانِ iştikakı, istiare envaındandır.[21] Sonra aynı kelime, tefin çemberine istiare edilmiştir. Bu manaya naklinde nazarıitibara alınan münasebet, dairevi ve ihatalı olmasıdır. Mizanın kefesi de böyledir. Suyun biriktiği çukura da كِفَّة denilir, yine dairevi olmasındandır. كِفَّةُ الصَّائد, avcının daire şeklinde bükülüp [143] boynuna taktığı kement de bu kabîldendir.

كُفَّةُ القَمِيصِ-كُفَّةُ الثَّوب; *gömleğin eteği etrafında çevrilen kenar;* evvelki manalardan müştaktır.[22] Sonra şu son manadan كَفَّ القَمِيصَ dediler, *gömleğin haşiyesini dikti* demektir. Ve daha pek çok manalar iştikak ettirilmiştir ki leda't-tedkîk[23] o manaların kâffesi, birbirine muttasıl bir silsile olduğu görülür. Onun için lisân-ı Arabî'yi teşkil eden lugatların çoğu hakiki değil; mecazi manaları muhtevidir.

---

19 Âmâ oldu.

20 Kendisine yetecek rızkı vardır. Yani insanlara el-avuç açmaya ihtiyaç bırakmayan bir rızka sahiptir.

21 Terazinin kefesi.

22 Aslında كَفَّ kökünden türetilen bu isimler, müellifin de belirttiği üzere dairevi ve yuvarlak biçimde olması hâlinde كِفَّة şeklinde -kâf (ك) harfinin kesriyle- söylenir; buna mukabil uzunlanmasına bir şeye işaret ediyorsa o zaman كُفَّة -kâf harfinin zammıyla- şeklinde okunur.

23 Leda't-tedkîk: İncelendiğinde, tetkik edildiğinde.

LİSÂN-I ARABÎ'NİN TEVESSÜÜNE HİZMET EDEN AVÂMİL

Lisân-ı Arabî'nin tevessüünü ve neşvünemasını temin eden turûk-ı vaz' meyanında; ibdâl, kalb, naht, terâdüf, iştirak, tezat, ta'rîb, tevlîd gibi avâmile dair muhtasar izahat vermek isteriz.[1]

İbdâl

İbdâl, bir harfin yerine başka bir harf koymaktır. مَدَحَ ve مَدَهَ; اسْتَعْدَى عليْه ve اسْتَأْدَى gibi. İki harfli makta'ların vaz'ından sonra lisanın girdiği yeni devir, harflerin kalb ve ibdâliyle başlamıştır. İbdâli muhtevi olan lugatların ekserisi, insanın evâil-i hayâtında en ziyade muhtaç olduğu kat', kesr, hedm, şaḳḳ, harḳ, müfârakat, tebdît gibi vahşi manaları[2] tazammun eden elfâz-ı tabîiyye arasında görülüyor ki bu müşahedât, bâlâdaki nazariyeyi müeyyittir. Şurası şâyân-ı istiğrâbtır ki fi'li قطع, hemen bu lugatların çoğunda asıl gibi görülüyor. Herhangi bir madde ile elsine, velev ki mecaz tarikiyle olsun fi'li قطع'dan, onda bir iz görülür. [144]

İşte bu ibdâller, ihtilâf-ı lugatın esbabından biridir. Mesela bazı kabileler, *koyu siyah* için حَلَكٌ ve diğerleri حَنَكٌ demişlerdir. Yahut aynı kabilede fakat ayrı ayrı manalarda kullanılmıştır. Mesela لَطَحَهُ ve لَدَمَهُ, ikisi de *vurmak* manasını mutazammındır; fakat birincisi, *el ile ve el de açık olmak şartıyla;* ikincisi, *sesi işitilir ağır bir şeyle vurmaktır.*

İkinci misal; لَثَمَ ve رَثَمَ. لَثَمَ أَنْفَهُ ve رَثَمَه derler. Birincisi لَكَمَ manasındadır ki *yumrukla vurmak;* ikincisi, *vurup kırmak* ve رَضَمَ بِه الأَرْضَ *yere vurmak.*

Üçüncü misal, أَكَلَ manasını mutazammın olan قَضِمَ, *kuru veyahut dişlerinin yanlarıyla bir şey yedi* ve خَضِمَ, *en uzak dişleriyle veyahut taze bir şey yedi* ve قَطَمَ *ısırdı,* yahut *dişinin etrafıyla bir şeyi alıp tattı ve* كَزَمَ الشَّيْءَ *bir şeyi ağzının ön kısmıyla kırıp içindekini yemek için çıkardı* ve كَدَمَهُ, *ağzının aşağı kısmıyla ısırdı* ve قَشَمَ *yemeğin iyisini seçip yedi* demektir.

---

1 Müellif, bu başlık altında aktardığı konuları (*el-Garîbü'l-Müvelled* başlığı dâhil) Râfiî'nin eserinden tercüme etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.157-181.

2 Kat': Kesmek. Kesr: Kırmak. Hedm: Yıkmak. Şaḳḳ: Yarmak. Harḳ: Yırtmak, delmek. Müfârakat: Ayrılmak. Tebdît: Yerle bir etmek.

Buradaki ibdâller ile manalar, cüzlere taksim edilmiştir. Onun için manalar, mütekâribdir ve aynı makta‘a racidir ve her kısmın manaları bir cinse merbuttur. Sonradan mütekârib mübayenetlerle ayrılmış ve bununla, lisanın tekâmül-ü târîhiyyesine delalet eden irtibât-ı müselsel tahakkuk etmiştir.

Bazen bir mana için müteaddit lafızlar bulunur. Lafızların her biri, delalette asıl olduğu ve ondan ibdâl tarikiyle diğer lafızların teferru eylediği ve her lafzın, manalardan birer cüzüne delalet ettiği görülür. قَطّ ve قَصّ ve جَذّ gibi. Bu lafızlar, vaktiyle kat‘ın (قَطْع) seslerinden mütehassıl manalara delalet etmek üzere vazolunmuşlardır. Bu ses ya hakiki veyahut muhayyeldir. Biri bir şey [145] kesilirken قَطّ sedasını, diğeri aynı sedayı قَتّ gibi işitir. Diğer bir şeyin kat‘ında جَذّ veya كَسّ veyahut قَصّ gibi sesler çıkar. İki harfli makta‘ olan قَطّ, asıl ittihaz olundu ve ondan قَطَعَ, قَطَفَ, قَطَبَ, قَطَمَ, قَطَلَ fiilleri; yine iki harfli makta‘ olan قَصّ’dan قَصَلَ, قَصَمَ, قَصَبَ, قَصَفَ ve قَصرَ fiilleri; ve جذّ’den جذَبَ, جَذَرَ, جَزَفَ ve جذَمَ fiilleri çıkarıldı. Bu manaların kâffesi, birbirine yakındır. Ondan müteferri olan lafızlar, aynı makta‘dan alınmıştır. Bu nev, lisanın neşvünemasına hizmet eden envaın en mühimmidir.

Kalb

Kalb (قَلْب), bir kelimenin harfleri arasında takdim ve tehir yapmaktır. جَذَبَ ve جَبَذَ gibi ve ما أَطْيَبَهُ ve ما أَيْطَبَهُ gibi. Ulemâ-yı lisân bu gibi kelimeleri, maklûb nevinden ad ile onları bir lugat itibar ediyorlar.

Bu takdim ve tehir, hiffet ve sıklet gibi bir sebepten dolayı nutukta arız olmuş bir hâldir. Yalnız Kûfiyyûn ve Basriyyûn, bu meselede ihtilaf etmişlerdir. Kûfiyyûn, daha ziyade tevessü göstermişler. Bütün bu gibi kelimeleri, maklûb nevinden ve bir asıldan addetmişler. Basriyyûn ise, bu gibi maklûb kelimelerin esâs-ı lugatta aslı tebeyyün etmez ve ayrı bir vaz‘ olmasına imkân görülmezse o zaman aynı vaz‘dan ve maklûb nevinden addetmek ve şu maklûb kelimelerden en vâsi olan hangisi ise, onu asıl ittihaz eylemek fikrini iltizam etmişlerdir. فُلانٌ شاكِي السَّلاحَ وشائِكٌ[3] ve جُرُفٍ هَارٍ وهايِرٍ gibi;[4] yoksa, جَذَبَ ve جَبَذَ gibi fiilleri, bu kabîlden addetmezler. Zira bunlardan her birinin ayrıca [146] sûret-i tasrîfi vardır; جذَبَ -يَجذِب-جَذْبًا ve جبَذَ–يَجبِذ–جَبْذًا. Basriyyûn’a göre جَبَذَ ve جَذَبَ ayrı ayrı vaz‘lar ve asıllardır.

---

[3] Falanca silah kuşanmıştır.

[4] Kaymak üzere olan bir uçurum. Bu kullanım, Tevbe süresinde (9/109) geçmektedir.

Naht

Naht (نَحْت), ihtisar nevindendir. İki kelimeden bir kelime yontmak. عَبْدُ شَمْس’ten عَبشَميّ ve عَبْدُ قَيْس’ten عَبْقَسِيّ ve شِقُّ حَطَب’tan شَقَحْطَبٌ. Bazı ulemâ-yı lisân, kelimeyi hazfedip yerine ona delalet edecek bir harfin ibkâsını, nahtın envâından addetmişlerdir, muzâri harfleri gibi. Mesela أَنا, hazfolunup yerine hemze bırakılmıştır. أَنْتَ yerine ت; نَحْن yerine ن; هُوَ’den و konmak lazım gelirken ondan daha hafif olan ي bırakılmış. Zaten bu harfler, asıllarının manalarına delalet etmektedirler. Bundaki fâide; aynı mana, daha mûciz bir lafız ile temin edilmiş olmasıdır.

Elsine-i Sâmiyye mukayesesiyle tevaggul eden ulema, lisân-ı Arabî’de bulunan bazı harflerin elsine-i Sâmiyye’deki kelimelerin bakayasından olduğunu netîce-i tetebbuâtta tahkik etmişlerdir. Hurûf-u cerden olan با gibi. با, Arapçada ilsâk, ta‘diye, istiane ve sair manalara delalet eder. Hâlbuki با’nın asıl manası ilsâktır. Elsine-i Sâmiyye’de ise yalnız zarfiyet için kullanılır. İbrânîde بيت, Keldânîde بي, Arapçada yalnız با’dır. Bu da bir nev‘i naht’tan başka bir şey değildir iddiasında bulunuyorlar.

Müteradif

Terâdüf, bir manaya iki veyahut daha ziyade lafzın delalet etmesidir. [147] Kılıç manasına سَيْف ve عَضْب; arslan için لَيْث, أَسَد ve غَضَنْفَر; rakı için خَمْر, راح, عُقار ve قَرْقَف gibi kelimelerin delaleti gibidir.

Bu babda ulemâ-yı lisân, dört rey beyan etmişlerdir.

1- Ulemanın bir kısmı terâdüfü, esasen inkâr ediyorlar ve diyorlar ki; bir manaya delalet etmek üzere vazolunan müteaddit lafızlar, o mananın sıfatına delalet etmezlerse abes bir vaz‘ olur. Hâlbuki lisân-ı Arabî’de abes olarak vazedilmiş bir şeye tesadüf olunmuyor. Elfâz-ı müterâdife denilen kelimelerin her biri, diğerinin delalet etmediği manayı ve fâideyi mutazammındır. Bu mezhebin taraftarları pek çoktur. İbnü’l-A‘râbî, Sa‘leb ve İbn Fâris o cümledendirler. İbnü’l-A‘râbî diyor ki; “Müteradif gördüğümüz kelimelerin manaları ayrı ayrıdır. Bizim bilmediğimiz bir mananın Araplarca meçhul olması lazım gelmez, قعَدَ ve جَلَسَ gibi. قعَدَ fiilinin tazammun ettiği mana başka; جَلَسَ’nin manası başkadır. قُعُود, mutlak kıyamı müteakip vaki olan bir fiildir. جُلُوس öyle değildir; قامَ ثُمَّ قَعَدَ[5] ve كانَ مُضْطَجِعًا فَجَلَسَ derler…”[6]

[5] Kalktı, sonra oturdu.

2- Bir kısım ulema da ‘müteradiflerden yalnız bir kelime, mevzu olduğu manaya delalet eder; diğerleri sıfattırlar.’ Mesela kılıcın manasına esasen سَيْف kelimesi vazolunmuştur. مُهَنَّد, صَارِم, عَضْب, حُسام vesaire birer sıfattır derler. Bu reyin ashabından biri İbn Cinnî’nin üstadı Ebû Ali el-Fârisî’dir.

3- Üçüncü rey ashabı: Terâdüfü kabul ediyorlar ve bu müteradif kelimelerin birbirine yakın manaları tazammun etmiş olduğuna zâhib oluyorlar ve buna misal olarak: أَصْلَحَ الفاسِدَ ve لَمَّ الشَّعَثَ ve رَتَقَ الفَتْقَ ve شعَبَ الصَّدْعَ cümlelerini irat ediyorlar.[7] Bir medlule delalet eden isimlere gelince; onlara müteradif demiyorlar da mütevârid diyorlar. خَمْر وعُقار ve لَيْث وأَسَد gibi. [148]

4- Dördüncüsü: Zevk ve tabiatın tenevvüü ve kabâil-i Arabiyye’nin taaddüdü hasebiyle her kabile, kendi zevk ve meşrebi mucibince ve tabiatın, dimağı üzerine icra eylediği tesir icabınca medlulât ve meânîye birer lafız vazetmiş ve ahiren leda’t-tedvîn aynı isim için müteaddit lafızlar vazedilmiş olduğu görülmüştür ki bu itibar ile müteradifi bilakayduşart kabul etmiş oluyorlar.

Kabâilin vazetmiş oldukları o müteaddit isimler, yekdiğerleri tarafından kabul olunmuş ve osuretle lisanları tevsi ve tezyin edilmiş oldu. Mamafih vâzi‘lerin her biri keyfe mattefaka bir medlul için bir lafız vazetmiş değildir. Vâzi‘lerin cümlesi, dâl ve medlul arasında bir münasebet gözetmiştir. Müteradif kelimelerin bir kısmı, sıfat olarak vazedilmiş ve ahiren taammüm ve kesret-i istimâl münasebetiyle hakâik menzilesine tenzil edilerek isimler gibi kullanılmıştır. Müteradiflerin en meşhurlarından birkaç misal: Bal için 80; arslan için 350 ve bir rivayete nazaran 500 ve hatta üçüncü rivayete göre 670; yılan için 200 ve bir rivayete nazaran 500; dâhiye için 400; köpek için 70; kılıç için 30; şarap için 100; kuyu için 88; su için 170; dişi deveye 255; erkek deve için 1000 kelime vazolunduğu görülmüştür. جَمَل’in altı suretle cem‘i mervîdir. أَجْمُل, أجمال, جِمال, جِمالة, جامِل ve cem‘ü’l-cem‘i جُمَالات. نَاقَة’nin yedi cem‘i vardır: ناقَات, نُوق, ناق, أَيانِق, نِياق, أَنْوُق ve أَنْيُق.

Cem‘lerin taaddüdü ayrı ayrı kabilelerden mervi olan suvar-i istimâlden ileri gelmiştir. Arapların deveye verdikleri bu ehemmiyet istigrâb edilmemelidir; çünkü deve bir Arap için her şeydir; sütünü içer, etini yer, yününden elbise yapar, ona biner, hayatını kurtarır; zahiresini, metaını, evini yükletir.

6 Uzanıyordu, bunun üzerine doğruldu/oturdu.

7 Cümlelerin -soldan sağa- sırasıyla tercümesi: “Arızayı/bozuk olanı düzeltti, işleri düzene soktu, yırtık yeri yamaladı (işleri düzeltmek), çatlağı/yarığı onardı.” Bütün bu ifadeler, bozulan/halele uğrayan ya da çatlayan durumların düzeltilmesi ve eski hâline döndürülmesi gibi anlamlara işaret eder.

طَوِيل, قَصِير, شُجاع, جَبان, كَرِيم, بَخِيل gibi sıfât-ı şâiada da pek çok müteradif bulunur.[8] [149]

Müşterek

Müşterek, müteradifin aksidir. İştirak, bir lafzın iki veya daha ziyade manaya delalet etmesidir. Bu, yine ihtilâf-ı lugâttan ve vaz'ın taaddüdünden ileri gelmiştir. Çünkü bir lisan, ne kadar vâsi olursa olsun elfâzı mütenahi; meânî ise gayrimütenahidir. Binaenaleyh meânî, elfâz üzerine tevzi olunursa böyle bir iştirak görülür ve birkaç mananın bir lafızda toplandığı bizzarûre tezahür eder. İştirak, mahdut lafızlarda görülmüştür. Müşterek kelimelerin başlıcaları; عَيْن, خال, هِلال, غَرْب ve عَجُوز'dur. Mesela عَيْن'ın tazammun eylediği manalardan biri ayn-ı bâsire; biri de altın ve gümüşten olan nukut; üçüncüsü menba' suyu; dördüncüsü casus; beşincisi bir şeyin zat ve nefsidir. Şu'arâ-yı müteahhirîn, kafiyeleri geniş tutmak için bu manaları daha ziyade tevsi etmişlerdir.

Şüphe yok ki iştirak, vücûh-u vaz'dan biridir. Zira çoğu, iştikak ve mecaza racidir. Mesela *yürümek* demek olan مَشى'dan مَشَى ve mevâşisi çok olana da أَمْشَى derler.[9] أَمْشَى الرَّجُلُ, *mevâşisi çoğaldı* demektir. Bir de مَشَتِ المَاشِيَةُ derler; أَيْ كَثُرَتْ أولادُها. Nâbiga ez-Zübyânî diyor ki;

وَكُلُّ فَتىً -وإنْ أَثْرَى وأَمْشى ... سَتَخْلِبُهُ عَنِ الدُّنْيا مَنُونُ[10]

Kuşun isimlerini, atın uzuvlarına nakletmek de bu kabîldendir. Mesela atın başındaki en yüksek kemiğe هَامَةٌ dediler; hâlbuki هَامَةٌ bir kuştur. Atın beynine فَرْخ -ki *kuşun yavrusu*- demektir; *kafasını örten deri parçasına* نَعامَة; üzerine *nâsiyesinin çıktığı kemiğe* de عُصْفور derler, ilâ-âhir.

Müşeccer ve Müselsel

Lugatta iştirak denilen nevden müşeccer (مُشَجَّر) veyahut müselsel (مُسلْسَل) namıyla bir nev'i diğer istihraç etmişlerdir. Müselsel, ber vech-i âti tarif olunur: "Müşterek olan [150] kelimeyi bir şecere ve ondan tenevvü

8 Soldan sağa (طويل'den başlanarak) okunmalıdır.

9 Deve ve sürüleri çoğalan kişi için مَشَتْ إبِلُهُ (develeri yol aldı) veya sadece مَشَى (yol aldı gitti) derler.

10 Ölümün pençeleri herkesi, -zenginleşse ve çoluk çocuğu olsa dahi- dünyadan çekip alacaktır.

eden manaları, o şecerenin dalları mesabesinde telakki etmektir.” Vech-i müşterek üzere kelamı, tefsir ede ede manaları yüze yahut daha ziyadesine iblağ ederler ki bütün bu müteselsil manalar bir kelimeden tenevvü etmiştir. Bu bahse has olarak 350 senesinde vefat eden lugaviyyûndan Ebü’t-Tayyib’in *Şecerü’d-dür* namındaki eserinden misâl-i âti iktibas edilmiştir. Müşarunileyh, müşterek kelimelerden şeceretü’l-ayn hakkında diyor ki;[11]

الْعَيْنُ، عَيْنُ الوَجْهِ. والوَجْهُ، القَصْدُ. والقَصْدُ الكَسْرُ والكَسْرُ جانِبُ الخِباء. والخِباءُ مصدَرُ خَابَأْتَ الرّجُلَ، إذا خَبَأْتَ له خَبْأً وخَبأَ لكَ مِثْلَهُ والخَبْءُ، السَّحابُ، إلخ.

Müselsel’e misal olarak diyor ki; Ebû Ubeyde, a‘râb çocuklarına:

لِمَـــــــــــنْ زُحْلُوقَـــــــــــةٌ زُلُّ؟ بهَـــــــا العَيْنـــــــانِ تَنْهَـــــــلُّ
يُنـــــــــــادي الآخِـــــــــــرَ الأُلُّ أَلاَ خَلُّـــــــــوا أَلاَ خَلُّـــــــــوا[12]

kıtasını inşad etmiştir. Bu kıtadaki الأُلُّ kelimesinin teselsülü, ber vech-i âti gösterilmiştir:

الأُلُّ، الأوّل والأوّلُ يوْمُ الأحَد، والأَحَدُ هوَ الوَحَدُ، والوَحَدُ هو الفرْدُ، والفردُ الثَّورُ، والثّورُ الظُّهورُ، والظُّهورُ الغلَبَةُ، والغَلَبَةُ [١٥١] جمْعُ غالِب، وغالِبٌ أبو لُؤَيّ، ولُؤَيٌّ تَصْغيرُ اللآي، واللآي الثَّورُ، والثَّورُ فَحْلُ البَقَر، والبَقَرُ الفَرْقُ، والفَرْقُ تَباعدُ ما بينَ الثَّنايا، والثَّنايا العِقابُ، والعِقابُ المُوالاةُ، والمُوالاةُ المُظاهرةُ، والمُظاهرةُ لُبْسُ ثَوْبٍ على ثَوْبٍ والثَّوْبُ الرُّجُوعُ، والرُّجُوعُ الكَرُّ، والكَرُّ حَبْلُ النَّخْلِ، والنَّخْلُ الخِيارُ، والخِيارُ الحُكْمُ، والحكْمُ الحِكْمَةُ، والحكمَةُ العِلْمُ والعَدْلُ، والعَدْلُ القِيمَةُ، والقِيمةُ الثَّمَنُ، والثَّمَنُ العِوَضُ، والعِوَضُ البَدَلُ، والبَدَلُ الخَلَفُ، والخَلَفُ الجَبْرُ، والجَبْرُ إِصْلاحُ الكَسْرِ، والكَسْرُ كَسْرُ جانِبِ البَيْتِ، والبَيْتُ الزَّوْجُ، والزّوجُ النَّمَطُ، والنَّمَطُ مِنَ النّاس الضَّرْبُ، والضّربُ مِنَ الرِّجالِ المَمْشُوقُ القَدِّ، والقدُّ قَطْعُ السَّيْرِ، والسّيرُ سُرْعَةُ المَشْيِ، والمَشْيُ سَعْيُ الوَاشِي، والوَاشِي المُحَسِّنُ، والمحَسِّنُ اسْمُ إنسانٍ، والإنْسانُ صَبِيُّ العَيْن، والعَيْنُ خاصّةُ المَلِكِ، والمّلِكُ الصَّيْدَنُ، والصَّيْدَنُ الثّعْلَبُ، والثَّعْلَبُ ما يَدْخُلُ السِّنانَ مِنَ القَنَاةِ، والقَنَاةُ القامَةُ، والقامةُ جمْعُ قائِمٍ، والقائمُ مَقْبَضُ السَّيْفِ، والسَّيْفُ الضَّرْبُ بهِ، والضرْبُ الذَّهابُ في الأرْضِ، والأَرْضُ الرِّعْدَةُ، والرِّعْدَةُ الرَّعْشُ، والرَّعْشُ سُرْعَةُ الظَّلِيمِ، والظَّليمُ اللَّبَنُ قَبلَ الرَّوْبِ،

---

[11] Burada verilen örnekler, “göz, yüzün gözüdür; yüz, yönelmektir; yönelmek kesirdir…” şeklinde kelime eksenlidir. Tercüme edilmeleri hâlinde sahip oldukları anlam tam yansıtılamayacağından örnekler, asılları üzere bırakılmıştır.

[12] Bu kaygan yer (kabir) de kime aittir? Ondan ötürü gözyaşları boşalır!
Sonuncu, evvele seslenir: ‘Bu gittiğimiz yere gelin! Hadi, ardımızdan gelin!’
Beyitteki خَلُّوا fiili, حُلُّوا (konaklayın) şeklinde de rivayet edilmektedir. bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.166.

والرَّوبُ خُثارَةُ النَّفْسِ مِنْ كَثْرَةِ النَّومِ، والنَّوْمُ الكَرَى، والكَّرَى طائِرٌ، والطّائِرُ عَمَلُ العامِلِ، والعاملُ مِنَ الرُّمْحِ الصَّدْرُ، والصّدْرُ الأوّلُ.

Silsilenin bazı kelimelerine dair izahat:

الفرد, -zammeteyn ve fethateyn ve fâ'nın fethi ve râ'nın kesriyle üç surette- *münferit* demektir ki asıl lugatta الفرد, *yabani sığır*. اللّآى, -اللَّعا vezninde- *yabani sığır,* tesniyesi لَأْيَان ve cem'i أَلْآءُ müennesi لَأت. العِقاب, -ayn'ın kesriyle- عَقَبة'nin cem'idir, *uzun dağlar*. الكَرُّ -kâf'ın fethi ve râ'nın teşdîdiyle- *hurma dallarından örülmüş ip*. الخِيار *seçmek*. البَيْتُ, *ehil ve iyâl*. الصَّبِيّ, -غَنِيّ vezninde- *göz bebeği*. سُرْعَةُ الظَّليم, buradaki ظَليم, *devekuşunun erkeği;* cem'i ظُلْمان, -ẓâ'nın zammı ve kesriyle-. الرَّوْبُ, -ثَوْب- vezninde- [152] *yağsız süt,* الخَاثِر dahi denilir. Bir de الرَّوْبُ, رَابَ'nin masdarıdır, vücuda arız olan füturun tesiriyle *uyuklamak*. الكرا, -kâf'ın fethiyle- حُبارَى ve حَجَل denilen kuş, cem'i كِرْوانٌ. الطّائر, *amel* manasınadır. ﴿وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi.[13]

Tezat

Tezat (تَضادّ), bir lafzın mütenakız iki manaya delalet etmesidir. Ulemâ-yı lisânın tezat hakkında dört nazariyeleri vardır: Birincisi, ezdâdı inkâr etmek. Yani lisân-ı Arabî'de bir lafzın mütenakız iki manaya delaletini kabul etmemek ve ezdâddan olarak irat olunan kelimelerin yalnız bir manaya dâl olduğunu iddia eylemektir. İkincisi, aynı kabile bir kelimeyi mütenakız iki manaya istimal etmiş olduğunu ve tezatın envâ'ı vaz'dan biri olduğunu kabul etmektir. İbn Düreyd, bu reyin müeyyitlerindendir. Üçüncüsü, mütenakız manaların ikisi aynı kabilenin vaz'ı olmayıp her biri, başka bir kabile tarafından vazolunmuş olduğu kaydıyla tezatı kabul etmektir. Bu nazariye, cumhûr-u ulemâ tarafından tasvip olunmuştur. Dördüncüsü, tezatı bir vâzı'ın vaz'ı olduğunu kabul etmekle beraber, zıt denilen mananın aynı asıldan müştak olduğunu iddia etmektir. Bu nazariyenin mürevviçlerine nazaran lugatın aslı bir manaya delalet etmiş, sonradan tevsi suretiyle manalarda tedahül husule gelmiştir. Bunu iddia edenler, iki mütenakız mananın iştikakta bir asla rücuunun imkân dâhilinde olduğu mütalaasındadırlar. صَريم kelimesinin leyl ve nehara delalet etmesi gibidir. Zira ikisi de birbirinden kopar ve ayrılır. İkisinin aslı kat'dır.

13 "Her insanın sorumluluğunu omuzuna yükledik…" (İsrâ, 17/13).

Beşinci bir nazariye vardır: Tezatın hâdis olup envâ‘ı vaz‘dan olmaması-dır; çünkü buna bir ihtiyâc-ı tabîi olmamıştır. Ezdâddan olan kelimelerin hiçbirine lisân-ı Arabî muhtaç değildir. Şu kadar var ki lisanın İslamiyet'ten biraz evvel başlayan devr-i inkişâfında [153] tefennün ve ibarenin tezyini maksadıyla bazı kabâil tarafından o zamana ait birer münasebetle istimal olunmuş ve miras olarak o kabâilin ahlafına intikal etmiştir. Zaten tezâd-ı tabîiyi ihtiva eden elfâz pek azdır. Zulmet ve ziyaya الدُّقَّة'nin, leyl ve nehara صَريم'in, beyaz ve siyaha الجَوْن'in, inhina ve kıyama سُجُود'ın delaleti gibi.

Esmâ-i ezdâddan lugat kitaplarında gösterilen kelimelerin çoğu, ahd-i İslâm'da hâdis olmuş ve sırf tefennün için ihdas olunmuştur. Vâzi‘leri ne bir-dir ne müteaddittir. Bunlar, sınâat-ı lafziyyeden veyahut işaret ve icaz gibi envâ‘ı bedîidendir. Hatta ilm-i bedî‘de tezattan birtakım envâ‘ı bedîiyye istih-raç edilmiştir. Mesela tibâk ve tehekküm gibi. Tibâk, mütenakız iki lafzı ce-metmek.

﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ﴾

âyet-i kerîmesinde olduğu gibi.[14] Tehekküm de zıttın yerine onun manasından bir kelime getirmektir. ﴿بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ âyet-i kerîmesinde oldu-ğu gibi.[15] Hiciv mevzuunda medih; medih mevzuunda zemmetmek de bu en-vaın cümlesindendir. Ebû Ubeyde, *Garîbü'l-musannef*'te ezdâddan ancak kırk kelime dercetmiştir.

Elfâz-ı mütezâdde'ye birkaç misal:

الرَّجاء, *şek* ve *tayin* manalarında kullanılmıştır. Kinâne, Huzâa, Nadr ve Hü-zeyl kabileleri لَمْ أُبالِ yerine لَمْ أَرْجُ derler. Benû Ukayl, *yazmak* ma‘razında; لَمَقْتُ الكِتَابَ – أَلْمُقُهُ – لُمُوقًا ولَمْقًا derler. Sair Benî Kays ise *yazıyı silmek* ma‘razında لَمَقْتُ لُمُوقًا derler ki *yazıyı mahvettim* demek isterler. Yemen ahali-sinin lugatında السَّامِد *mesrur;* Tay şivesinde *hazin* demektir. *Satın aldım* de-mek olan شَرَيْتُ, Gâdire lugatında *sattım* manasına kullanılmıştır. Benû Temîm, السُّدْفَة'yi *zulmet* için; Kays kabilesi *ziya* için kullanmıştır. [154]

ed-Dahîl

Dahîl, Arapların ümem-i sâire ile ihtilatları münasebetiyle lisanlarına ka-bul eyledikleri yabancı kelimelere ıtlak olunur. Ta‘rîb olunan bu kelimeler mahduttur. Bu kelimelere, coğrafya ve hudûd-u yadkârî demek daha muva-

---

14 "Görmeyenle gören, karanlıklarla aydınlık, gölge ile sıcak bir olmaz." (Fâtır, 35/19-20).
15 "Münafıklara haber ver ki, onlar için acı bir azap vardır!" (Nisâ, 4/138).

fıktır; çünkü alelakser ecnebi hududuna yakın olan kabâil ve aşâir lisanında tesadüf olunur. Bazen de Cezîretülarab'a Mısır'dan, Habeşistan'dan Acemistan'dan, Yunanistan'dan ve Hindistan'dan gelen emtia ve mevâdd-ı hayâtiyye ile beraber girmiş ve tedavül etmiştir. Araplar, gerek ism-i âlem ve gerek ism-i cins olsun lisân-ı Arabî'de olmayan harfleri, muhtevi kelimeleri hemen şivelerine uydururlar. Ta'rîbde yalnız harflerin tebdiliyle iktifa etmemişler; bazı harfleri hazf ve bazılarını ilave etmek suretiyle de kelimede tasarruf etmişler. Esmâ-i a'lâmın harfleri, hurûf-u Arabiyye'ye muvafık olursa onu aynen kabul etmişler. فُعالان veznindeki خُرَاسَان ve سُلَّم veznindeki خُرَّم gibi. Bu kelimeleri aynen kabul etmekte bir beis görmemişler; çünkü kelimenin vezni, hurûfu ve ahengi Arapçanın şivesine mugayir değildir. Eimme-i lugatın beyanatına nazaran bir kelimede عُجْمَة'nin yani yabancılık 'alâiminin bulunması birkaç suretle taayyün eder:

Birincisi, eimme-i lugatın nakl ve beyanı; ikincisi, kelimenin esmâ-i Arabiyye'nin vezinlerine adem-i müşâbeheti, ابْريسم gibi. Lisân-ı Arabî'de bu vezinde bir isim yoktur; üçüncüsü, kelimenin evvelinde nûn (ن) ve râ'nın (ر) bulunması, نَرْجس gibi. Arapça kelimelerinin evâilinde nûn ve râ harflerine tesadüf edilmemiştir; dördüncüsü, ṭâ (ط) ve cîm'in (ج) bir araya gelmesi. *Tava* manasına gelen الطَّاجِن ve الطَّيْجَنُ gibi; beşincisi, cîm (ج) ve ḳâf'ın (ق) birleşmesi, المَنْجِنيق gibi. *Sıhâh*'da deniliyor ki;[16] Cîm ve ḳâf harfleri, ya muarreb veyahut hikâye-i savtî mutazammın kelimelerde bulunur. Büyük bir kapının açılıp [155] kapanması esnasında hasıl olan sedayı hikaye eden جَلنبَلَق kelimesi gibi. *Cemhere*'de İbn Düreyd diyor ki; "Cîm ve ḳaf harflerinin birleşmesi, lisân-ı Arabî'de yalnız altı kelimede tesadüf olunmuştur."

Altıncısı, bir kelimede lâm'dan (ل) sonra şîn'in (ش) bulunmasıdır. Zira halis Arapça kelimelerde şîn'lerin kâffesi lâmlar'dan evvel gelmiştir. *Muhkem*'de İbn Sîde'nin tahkikatı da bunu müeeyyittir; yedincisi, dâl'dan (د) sonra ẕâl'in (ذ) gelmesi. *Şerhü'l-Fasîh*'te Batalyevsî diyor ki; "Kelimât-ı Arabiyye'de dâl ile zâl, pek az birleşmiştir."[17]

---

[16] Tam adı *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye* olan sözlük, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (öl. 400/1009'dan önce) tarafından kaleme alınmıştır. Sözlük sahih, meşhur ve fasih kabul edilen kelimelere yer vermesiyle ön plana çıkmıştır.

[17] Müellif, Batalyevsî'den naklettiği bu bilgiyi Râfiî'nin zikri geçen eserinden (c.1, s.173) alıntılamıştır. Tam adı Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Sîd (öl. 521/1127) olan

Sekizincisi, kelimenin ahirinde dâl (د) ve zâ'nın (ز) bulunması, مُهَنْدِز gibi. Onun için Araplar, zâ'yı (ز) sîn'e (س) kalb ederek مُهَنْدِس derler. Bu kelime esasen انْدازه'den ta'rîb edilmiştir.[18]

Istılahât-ı dîniyyeye ait isimlerin bir kısmı, İbrânî'den ve Habeş lisanından iktibas edilmiş olduğu ulemâ-yı lisânın cümle-i tahkikâtındandır. مِنْبَر'in Habeş lisanındaki وَمبر'den; حَجّ, كاهِن ve عاشُوراء lafızlarının İbrânî'den; ıtriyata, edviyeye ve mücevharata ait isimlerin çoğu Hintçeden alınmıştır. Mesela فُلْفُل, Sanskrit lisanında فَيْفلا yahut پيپالا'dır. Et'ime, elbise ve esliha ile mefruşat ve edevata ait isimlerin ekserisi Fârisî'den alınmıştır.

*Müzhir'*de[19] Arapların Fârisî'den, Rumcadan, Süryânî'den ve lisân-ı Nabatî'den almış oldukları kelimâta bir fasl-ı mahsûs ayrılmıştır. Fârisî'den alınan kelimelerin çoğu, Abbâsîler'in devrine tesadüf ediyor. Zira o devirde Fârisî lisanı, hemen taammüm etmişti. Mamafih lisân-ı Arabî'de o muarreb kelimelerin mukabilleri vardır. Mesela إبْريق için تامُوره; meze tabağı manasına gelen سُكُرُّجَة yerine الثّقوة; جاسُوس'a mukabil النّاطِس kelimeleri esasen mevzudur. جاسُوس kelimesini, allâme-i Süyûtî, *el-Müzhir'*de muarreb kelimeler meyanında zikrediyorsa da ümmahât-ı kütüb-i lugatta buna dair bir işaret görülmemiştir. Şüphe yok ki kabâil arasında bu kelimelerin asılları da dahîlleri de müstameldi. Zaten Dîn-i İslâm'ın zuhurundan evvel bu kelimeler [156] pek mahduttu. Fütuhat münasebetiyle Arapların akvâm-ı sâire ile temasları, o kelimelerin mütemeddin olan Arapların lisanlarında çoğalmasına sebebiyet vermiştir. Halis ve bâdiye-nişin olan Araplar, o kelimelerden istiğrâb ederlerdi. Hatta lugat ma'hezlerinden biri olan Ebû Mehdiyye el-A'râbî, asrında şuyu bulan birkaç dahîl kelimeyi şu:

يَقولـــونَ لي شَـــنْبِذْ ولسْـــتُ مُشَـــنْبِذًا   طِـــوالَ اللَّيـــالي مـــا أقـــام ثَبـــيرُ

ولا قـــائلا: زُودا لِيَعْجَـــلَ صـــاحِبِي   وبُسْـــتانُ في قَـــوْلي عليَّ كبـــيرُ

ولا تـــارِكًا لَحْـــنِي لِأَتْبَـــعَ لَحْـــنَهُمْ   ولَـــوْ دَارَ صَرْفُ الدَّهْـــرِ حَيْـــثُ يَـــدُورُ

Batalyevsî'nin birçok eseri bulunmaktadır. Bunlardan *Şerhü'l-Fasîh li-Sa'leb* adlı eser, günümüze ulaşmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Batalyevsî, *Müselles,* thk. Salâh Mehdî el-Fertûsî, Bağdat: Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, 1981, s.35-45.

[18] انْدازه: Ölçü, mikyas.

[19] Tam adı *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga* olan sözlük, Süyûtî'ye (öl. 911/1505) aittir. Sözlük, farklı dilsel konuların işlendiği elli bölümden oluşur.

beyitlerle o kelimelerin istimali aleyhinde bulunmuştur.

Tercümesi: “Bana, ‘nasıl’ yerine شُنبِذ demesini teklif ediyorlar.[20] Hâlbuki dünya durdukça ve Mekke’de Sebîr dağı baki kaldıkça bunu söylemem! Tacil ma‘razında da arkadaşıma kat‘a زُودا demem; hele söz arasına بُسْتانْ kelimesini sokmak, benim için büyük bir şeydir. Ben onların şivelerine kendi şivemi feda etmem, hadisat istediği gibi dönsün!”

Vakta ki Abbâsîler devri hulul etti ve Fârisî’den, Hintçeden, Rumcadan müellefât-ı ilmiyye tercümesine ihtimam edildi. Ta‘rîb sanatı ilerledi ve hendese, tıp, kozmografya ve felsefe gibi ilimlerin ıstılahatı tercüme olundu ve bu [157] yüzden dahîl kelimeler ve şîve-i Arabî’ye mugayir terkipler çoğaldı. Lisân-ı Arabî’nin fesahatini muhafaza etmek üzere Me’mûn, *Dârül-hikme* namıyla vâsi bir kütüphane tesis ederek mütercem kitapların tadil ve tashihine memur ettiği heyet-i ilmiyyeyi oraya topladı ve o kütüphane âdeta bir dârü’t-ta‘rîb şeklini aldı.[21] Bu heyet-i ilmiyye, esmâ-i ecnâs ve a‘lâmı ve sair tabirleri, şîve-i Arabî’ye muvafık surette tashih ve emr-i ta‘dilde tağyir, ibdâl ve hazf gibi vesaite müracaat ettiler ki bu suret, epey müşkülatı mucip oldu.[22] Çünkü lisân-ı Arabî’nin sigalarıyla vaz‘ları, hariçten gelecek herhangi bir kelimenin kabulüne müsait değildir. Binaenaleyh evvela o ecnebi kelimelerin elfâz-ı Arabiyye şekline ifrağı lazımdı ve böyle yaptılar. Yalnız esmâ-i a‘lâmın ta‘rîbleri, tedavül ede ede şekl-i aslîlerinin bütün bütün değişmesine ve bilinmeyecek bir hâle gelmesine ve belki bazı hakâik-i târîhiyyenin ziyâına bâdi olmak ihtimalini de tevlit etti. Mesela; İskender’in pederi

---

[20] Müellif, bu örnekleri Râfiî’nin ilgili eserinden aktarmıştır (*Târîh,* c.1, s.175). Râfiî de bunları muhtemelen İbn Cinnî’nin *el-Hasâis* ve Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî’nin *el-Muarreb* adlı eserlerinden almıştır. bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis,* thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 2012, s.202; el-Cevâlîkî, *el-Muarreb mine’l-kelâmi’l-a‘cemî ‘alâ hurûfi’l-mu‘cem,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1942, s.210; Ahmed Muhammed Şâkir’in *el-Muarreb* eserine yaptığı tahkik, diğer tahkikleri gibi oldukça dakiktir. Bununla beraber tahkikin, Arapça olmayan kelimelerin aslını belirtmede bazı eksiklikleri mevcuttur. Dolayısıyla Şâkir’in bu dakik tahkikinin yanı sıra *el-Muarreb’*in diğer tahkiki için ayrıca bk. el-Cevâlîkî, *el-Muarreb,* thk. F. Abdürrahîm, Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1990, s.418; şiirdeki شَنْبِذْ kelimesi, شُون بوذ terkibinden oluşan Farsça bir ifade olup كَيْفَ anlamına gelir. زود kelimesi ise *‘hızlan’* anlamındaki عَجِّل kelimesine; بُستان ise *‘al’* anlamındaki خُذْ kelimesine karşılık gelir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü’t-Tâhir Muhammed b. Yûsuf b. Abdullah et-Temîmî, *el-Müselsel fî garîbi’l-luga,* thk. Muhammed es-Seyyid Osman, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2013, s.65.

[21] Tadil ve tashih: Düzeltmek. Dârü’t-tâ‘rîb: Arapçalaştırma okulu. Yani yabancı eserleri Arapçaya çeviren kişilerin görevlendirildiği okul.

[22] Esmâ-i ecnâs ve a‘lâm: Cins ve özel isimler. Başka dillere ait cins ve özel isimlerin Arap diline uygun bir şekilde çevrilmesi hususunda kelimelerin yerini değiştirmek, bazı harfleri çıkartmak vb. yöntemlere başvurulduğuna dikkat çekmiştir.

Filip (Philippe), Arapça tarihlerde, فيلقوس، فيلثوف، فيلنوس، فيلبوس، فنلتوس gibi şekillere girmiştir. Bu gibi ihtilaflardan dolayı İbn Haldûn, ecnebi esmâ-i a'lâmı ta'rîb etmeyerek hâlleriyle dercetmiştir.

Hasılı, Abbâsîler'in devrine ait olan asr-ı ta'rîbde dahîl kelimeler, lisân-ı Arabî'yi istila etmiş ve bu kelimeler, nefs-i lugatta tarih iken tarihte lugat olmuştur.[23] 539 senesinde vefat eden Ebû Mansûr el-Cevâlîkî, muarreb ve dahîl kelimeleri havi *el-Muarreb* namında bir eser vücuda getirmiş ve on birinci asrın üdebasından el-Hafâcî dahi *Şifâü'l-galîl* namında bir kitap telif etmiştir.[24]

el-Müvelled

Müvelled yahut el-Mühdes, ıstılâh-ı lugavîde şiveleri istidlalde hüccet [158] olmayan mütemeddin Araplar tarafından ihdas olunan kelimelerdir. Bu gibi kelimeler, vehle-i ûlâda vaz'ın aksamına müşabih görülürse de ulemâ-yı lisân, halis olmayan Araplardan vaz'ın hiçbir nevini kabul etmezler. Onun için kelimeyi esas lugatte ikiye ayırmışlardır: *Kelime-i Arabiyye, kelime-i müvellede.*

Müvelled kelimeler, Arapların eski sözlerinde ve bâdiye-nişin kabâil arasında tedavülü işitilmemiş kelimelerdir. Sa'leb'in *Emâlî'*sinden anlaşıldığına göre müvelled kelimeler, esasen Arapça olup avam tarafından birer suretle tağyire uğrayan kelimelerdir. Mesela, esasen mehmûz olup sonradan hemzesi düşen kelimeler; هَنأَكَ الطَّعَامُ yerine هَناكَ الطَّعَامُ yahut hemzesi başka bir harfe ibdâl olunmuş آخَيْتُهُ yerine وَاخَيْتُ veyahut bütün bütün ıskat edilmiş أَقْفَلْتُ البابَ yerine قَفَلْتُ veya hemzesiz iken mehmûz edilmiş عَزَبَ yerine أعْزَبَ; bazen kelime muhaffef olduğu hâlde teşdîd edilir دُخَان yerine دُخّان; sakin iken harekelenir حَلْقة yerine حَلَقَة; bazen de bir harf, başka bir harfle ibdâl edilmiş olur زُمُرُّذ yerine زُمُرُّد yahut meksûr olduğu hâlde meftuh okunur دِهْلِيز yerine دَهْلِيز veya aksine كَتّان yerine كِتان söylemek gibidir. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib* nam eserinde bunun envaına dair birçok misaller getirmiştir.

---

23 Müellif, bu cümleyi Râfiî'den iktibas etmiştir. Râfiî, Abbâsîler'in zayıflamasıyla beraber Arapçalaştırma faaliyetlerinin dile hâkim olduğunu, böylece dahîl kelimelerin çok kullanılmaya başlandığını ifade etmiştir. Bunun sonucunda ise tarihe karışmış dahîl kelimeler, artık bir lehçe hâline gelmiştir. bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.176.

24 *Şifâü'l-galîl,* Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî'ye (öl. 1069/1659) ait bir eserdir. el-Cevâlîkî'nin *el-Muarreb* adlı eseri gibi Arapçada bulunan yabancı asıllı kelimeleri, albetik olarak sıralayan ve yeri geldiğinde açıklayan bir sözlüktür. Bundan önce aktarılan ve ileride aktarılacak bilgiler, Râfiî'nin mezkûr eserinden iktibas edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.174 vd.

Elfâz-ı İslâmiyye

Elfâz-ı İslâmiyye, devr-i Câhilî'de maruf olan manaların haricinde olarak birtakım medlullerde istimal edilen elfâz ve kelimâttır.

İbn Fâris, bunun esbabını teşrih ederken diyor ki;[25] Araplar, Cahiliye devrinde lugatleri, âdat ve ahlakı, terbiye ve edebi, mesâil-i taabbüdiyyeyi bir mirâs-ı peder telakki ederlerdi. Dîn-i Mübîn İslam zuhur edince hâletiruhiye değişti. [159] Birçok diyanetler nesh olundu. Birçok ahval tebeddül etti, birçok âdetler iptal edildi. Yeniden tesis olunan şerâi'in, vazedilen şeraitin, icabât-ı zarûriyyesinden olarak lisân-ı Arabî'den bazı lugatler, mevzuu değişerek başka manalara naklolundu. Bu suretle ikinci vaz', birinci vaz'ı nesh etmiş oldu. Mümin, kâfir ve münafık kelimeleri o kabîldendir. Araplar mümini, emân'dan (أَمَان) almışlardır; iman (إيمان) ise *tasdik* demektir. Şeriat, iman için birtakım şerait vazetti ki o şeraiti haiz olanlara ancak *mümin* ıtlak olunabilir. إِسْلَام - مُسْلِمٌ kelimeleri de öyledir. Araplar, كُفْر denildiği zaman سِتْر ve غِطاء manalarını anlarlardı. Münafık ise şerîat-ı İslâmiyye'de lisanı, vicdanına muvafık olmayana denilir. Hâlbuki esas lugatte نافِقاء kelimesinden müştaktır, "نافِقاء اليَرْبوع" derler. اليَرْبوع, -yâ'nın fethi ve râ'nın sükûnuyla- *tarla sıçanı*. Bu canavar, ininde gizli bir yol açar, ona نافِقاء derler. Diğer bir rivayete nazaran münafık, Habeşî bir kelimedir, *bidat ve dalalet* manasınadır ki elfâz-ı Nasrâniyye'den demektir.

Erbâb-ı sanâyi' ve fıkıh, nahiv, aruz gibi ulûm-i müstahdese vâzi'leri tarafından ihdas olunan kelimelerin -ki biri lugavî, diğeri ıstılahî olmak üzere iki manası vardır- başlıca vâzi'i şeriattır.

Vakıan Cahiliye zamanında lisanın neşvünemasına hadim olan bu gibi vaz'ı mecâzî usulü cari idiyse de bu suretle vazolunan kelimelerden hiçbirinin vâzi'i belli değildir. Yalnız Câhiz'in *Kitâbü'l-hayevân*'daki beyanatına nazaran, kazılmayan ve ekilmeyen yere مَظْلومة kelimesini vazeden Nâbiga imiş. Elfâz-ı İslâmiyye bahsine mülhak olarak şunu da ilave ederiz ki Arapların, ba'de'l-İslâm, itikâdât-ı Câhiliyyeye recat etmeleri ihtimaline karşı bir tedbîr-i ilmî olmak üzere devr-i Câhilî'de müstamel bazı tabirler menolundu.

---

[25] Müellif, her ne kadar İbn Fâris'in ismini vermiş olsa da bu açıklamanın, Râfiî'nin adı geçen eserinden (*Târîh,* c.1, s.178) iktibas edildiğini belirtmekte fayda vardır. Bilginin asıl geçtiği yer için bk. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga,* thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Mektebetü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts., s.78.

{لا يَقُولَنَّ أحَدُكُمْ لِمَمْلوكِهِ: عَبْدِي وأَمَتِي؛ [١٦٠] ولَكِنْ يَقُولُ: فَتايَ وفَتاتِي ولا يَقولَنَّ المَمْلوكُ: رَبِّ ورَبَّتِي؛ ولَكِنْ يَقولُ: سَيِّدي وسَيِّدَتِي}

hadîs-i şerîfinde olduğu gibi.[26] Bu men'in esbabı ise malumdur. İbn Mes'ûd ve Ebû Hüreyre'den rivayet olunan

{لا تَسُبُّوا الكَرْمَ، فإنَّ الكَرْم هُوَ الرَّجُلُ المُسْلِمُ}؛[27]

İbn Abbas'tan da mervi olan

{لا تَقُولُ: والَّذي خاتَمُهُ عَلَى فَمِي، فإنَّما يَخْتِمُ اللهُ عَزَّ وجَلَّ عَلَى فَمِ الكافِرِ}

gibi hadislerde[28] de devr-i Câhilî'den kalan tabirlerin istimali menolunmuştur. İbn Abbas, قَوسُ قُزَح tabirinin istimali şu;

{لا تَقُولوا: قَوسَ قُزَحٍ، فإنَّ قُزَحَ، اسمُ شَيْطانٍ ولَكِنْ قُولُوا قَوْسَ اللهِ}

hadîs-i şerîfi[29] ile menolunmuş olduğunu rivayet ediyor. Bunun hikmeti esnâm ve şeyâtîne izafetle eşyanın yâd olunması hakkındaki itiyâdât-ı Câhiliyye'yi unutturmak ve iptal etmektir. Bunların yerine أرضُ الله, سَماءُ الله, قوسُ الله tabirleri kaim oldu.

Riyaziyat, felekiyat, ilm-i kelâm, tıp, fıkıh ve tasavvuf ıstılahatı ile sair elfâz-ı İslâmiyye, müvelled nevinden mâduddur. Buna mahsus müellefat vücuda getirmişlerdir. Cürcânî'nin *Kitâbü't-Ta'rifât*'ı, Tehânevî'nin *Keşşâfü ıstılahâti'l-ulûm* namındaki eseri, Ebü'l-Bekâ'nın *Külliyât*'ı bu babtaki müellefatın ümmehâtındandır.

Bu babta ilk önce karn-ı râbi' ricalinden Muhammed b. Ahmed el-Havârizmî, *Mefâtîhu'l-ulûm* namında bir eser vücuda getirmiştir.[30] Bu eser,

---

[26] "Biriniz sakın kölesine/câriyesine, 'abdim' ve 'emem' (kulum, kölem) demesin! Fakat, 'benim fetâm (delikanlım), benim fetâtım (genç kızım) desin! Köle de efendisine, 'Rabbim' demesin, fakat 'seyyidim (efendim)' desin." Bazı farklılıklarla beraber hadis için bk. Müslim, *Sahîh,* c.7, s.46, hadis no: 2349.

[27] "Üzüme 'kerm' deyip ona sövmeyiniz; çünkü kerm, müslim kişidir." Bazı farklılıklarla beraber hadis için bk. Müslim, *Sahîh,* c.4, s.1763, hadis no: 2247.

[28] 'Ağzımı mühürleyen kişiye yemin olsun' demeyin! Zira Allah (c.c.), kâfirin ağzını mühürler.

[29] 'Kavs-i Kuzah' demeyiniz; çünkü kuzah, bir şeytan adıdır; siz, 'kavsullah' deyiniz."

[30] Havârizmî veya Huvârizmî'den kasıt Hârizmî'dir. Aral gölünün güney tarafları boyunca uzanan toprakların yanı sıra bu topraklarda ikamet eden halka Hârizm adı verilir. Hârizm halkı İslamiyet'i kabul ettikten sonra bölgede İslam medeniyetine önemli katkılarda bulunan âlimler yetişmiştir. Müellifin kendisine el-Havârizmî adıyla işarette bulunduğu Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî de (öl. 387/997) bu bölge halkındandır. Eser ve eserin müellifi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm,* thk. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 2. Bs., 1989.

muhtasar olmakla beraber gayet müfittir. Sanâyi'i muhtelife ve ulûm-i mütenevvienin ıstılahatını camidir. Ondan birkaç misal ber vech-i âti irat olunur.

Müşarünileyh diyor ki;[31] "Dîvân-ı harâc ketebesinin ıstılahât-ı mahsûselerinden biri, الحَشْري tabiridir. الحَشْري, *varisi olmayan mirasa* denir. Buna mukabil biz, مَحْلول kelimesini kullanıyoruz. İkincisi, الإقْطاع tabiridir. إقْطاع, *padişah tarafından birisine bir arzın rekabesini temlik etmek.* O gibi araziye [161] قَطائع denilir ki müfredi قَطيعَة'dır. Üçüncüsü, الطُعْمة tabiri. طُعْمة, -ṭâ'nın zammıyla- *tamir edilmek ve öşrü verilmek üzere kaydıhayat şartıyla birisine verilen çiftlik.* Bu kayıt ve şart ile verilen arazi miras olmaz; قَطيعَة miras olur. Dördüncüsü التَّسْويغ denilen usul. تَسْويغ, *birisine senevi hisse-i harâctan bir şey tenzil etmek.* الخطيطة ve التَّريكة yine böyledir.

Küttâbü dîvâni'l-ceyş denilen devâir-i askeriyye aklâmında müstamel tabirâttan الأطْماع, yani *asker ve zabıtân muhassasâtı,* الرَّزَقات dahi denilir. التَّلْميظ, *bazı mürtezikaya, istihkakından evvel erzak vermek.* الْمُقَاصَّة, *bir kâbızın istidane eylediği miktarı, hasılatından alıkoymak."*

340 senesinde müteveffa Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî'nin *ez-Zâhir* namındaki eserinde,[32] elsine-i nâsda tedavül eden müvelled kelimelerin ve elfâz-ı İslâmiyye'nin medlullerini zikretmiştir. el-Mufaddal dahi muhaverât ve muhatabâtta kesretle tedavül eden elfâzın mefâdını ve sûret-i iştikâkını mübeyyin *el-Fâhir* namında bir eser telif etmiştir.[33] 328 senesinde müteveffa Muhammed b. Kâsım el-Enbârî ise, *ez-Zâhir* namındaki eserinde el-Mufaddal'ı daha ziyade tafsil ve daha çok şevâhid ile izah eylemiştir. Ondan

---

31 Hârizmî, yukarıda aktarıldığının aksine konuya الحَشْرِي kelimesiyle başlamamıştır. Müellif bu bilgileri Râfiî'den doğrudan naklettiği için onun üslubunu takip etmiştir. Hârizmî, Dîvânü'l-harâc terimleri hakkında açtığı babta Müslümanların gayrimüslimlerden aldığı bazı gelirlerin ortak adı olan *fey* terimini açıklamakla konuya giriş yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hârizmî, *Mefâtîh,* s.85 vd.

32 Eser, *ez-Zâhir'*den ziyade *Muhtasarü'z-Zâhir* olarak bilinir. Zira müellifin de ileride değineceği üzere *ez-Zâhir,* Enbârî'ye ait bir eserdir. Zeccâcî, bu eseri ihtisar etmiştir. Ayrıca Zeccâcî'nin vefat tarihi bazı kaynaklarda 337 olarak aktarılmıştır. bk. Musa Yıldız, *"Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013, c.44, s.175-176; müellif bu bilgiyi Râfiî'den herhangi bir değişiklik yapmadan aktarmıştır. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.180-181.

33 Müellifin kendisine değindiği Mufaddal, 3./9. yüzyılın başlarında Bağdat'ta doğan Mufaddal b. Seleme en-Nahvî el-Kûfî'dir. İsim benzerliğinden ötürü *el-*Mufaddaliyyât isimli şiir antolojisinin sahibi Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178/794) ile karıştırılmamalıdır.

sonra ez-Zeccâcî, onu ihtisar ederek sehv ve hatalarını tayin ve tashih ve manalarını şerh ve tavzih eyledi.

Müşarünileyhin irat eylediği tabirâttan biri; ﴿حَسْبُنَا اللّٰهُ ونِعْمَ الوَكِيل﴾;[34] ikincisi, [لا حَوْلَ ولا قُوَّةَ إلاّ بِاللّٰه];[35] üçüncüsü elfâz-ı kunût; dördüncüsü istiğfar; beşincisi ezan; altıncısı teşehhüttür. Bunların asıllarından ve sûret-i iştikâklarından ve manaları hakkında varit olan akvâlden bahisle çoğunu Arapça olan aslına irca etmiştir. Getirdiği emsileden biri, [بَيْتٌ مُزَوَّقٌ] demeleridir.[36]

Sa‘leb Ebü'l-Abbâs diyor ki; مُزَوَّقٌ'un manası, بِالزَّاوُوق demektir. Medine ahalisinin bir kısmı, civa manasına [162] olan زِئْبَق yerine زَاوُوق derler. Bunun sebebi, تَزَاوِيق'de yani tezyinatta istimal olunmasıdır. مُزَوَّق, -مُفَعّل veznindedir-.

el-Garîbü'l-Müvelled

Lisân-ı Arabî'nin eski lehçesinde garîb ve hûşî denilen kelimeler bulunduğu gibi müvelled kelimeler arasında da bazı elfâz-ı garîbe vardır. Bu elfâza, alelekser tefsirlerde tesadüf olunuyor. Bazı müfessirler, avamı ikna ve kalplerini teshir etmek için kelimelere garîb manalar vermişlerdir. İkrime, el-Kelbî, es-Süddî, ed-Dahhâk, Mukâtil b. Süleymân, Ebû Bekir b. el-Esam bu zümredendirler. Câhiz diyor ki; Müşarünileyhim, ﴿وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ﴾ nazm-ı celîlindeki[37] وَيْل'in cehennemde bir vadi olduğunu beyan ederek uzun uzadıya tavsife kalkışmışlar.[38] ﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ﴾ âyet-i kerîmesindeki[39] الْفَلَقِ, yine cehennemde bir vadi olup tavsifinde itnâb etmişlerdir.

﴿ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾

âyet-i kerîmesindeki النَّعِيمِ'in tefsirinde *'kışın sıcak, yazın soğuk su'* demişler ve onu esmâ-i ezdâddan addetmişlerdir.[40]

---

34 "Allah bize yeter, o ne güzel vekildir." (Âl-i İmrân, 3/173).
35 Bütün güç ve kuvvet ancak Allah sayesindedir.
36 Süslü ev.
37 "Eksik ölçüp tartanların vay hâline!" (Mutaffifîn, 83/1).
38 Ayet üzerinden verilen bu örnekler, metinde adı geçen müfessirlerin yaptıkları zorlama tevillere reddiye amacıyla Mu‘tezile ekolünün en önemli kelamcılarından ve aynı zamanda Câhiz'in de hocası olan Ebû İshâk en-Nazzâm (öl. 231/845) tarafından aktarılmıştır. Kaynağın aslı ve konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân,* thk. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Müessesetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Bs., 1965, c.1, s.343-345.
39 "De ki; Sabahın rabbine sığınırım" (Felak, 113/1).
40 "Nihayet o gün nimetlerden elbette sorguya çekileceksiniz." (Tekâsür, 102/8).

LİSÂN-I ARABÎ'DE HÂSSE-İ TEMEDDÜN

Lisân-ı Arabî'nin beliğ ve ahenktar olması, birtakım ilel ve esbaptan ileri gelmiştir.[1] O ilel ve esbabın en mühimmi, elfâzını teşkil eden hurûfun arasında bulunan münasebatttır. Arapça kelimelerde gayrimü'telif olup sâmiayı tahdîş ve ahengi ihlal veyahut telaffuzu işkâl edecek iki harfin yanyana geldiğine tesadüf edilemez. Ġayn (غ) ile ḥâ (ح), ķâf (ق) ile kâf (ك) gibi. Malumdur ki hurûfun itilaf ve imtizacı, elfâzın insicamını; insicam dahi lisanın ahenktar olmasını müstelzimdir. [163]

Meânîye gelince; lisân-ı Arabî'de elfâz ve meânî arasında bir münâsebet-i tâmme vardır. Vâzi'ler, mecaz ve istiare tarikiyle tefrik etmiş oldukları manalara münasip lafızlar bulmakta dikkat ve itina etmişler. Mütekarip lafızların iştikâkına müsait olmayan kelimelerden mecaz ve istiare suretiyle manalar istihracına kalkışmamışlar. Mecazları, yani mütebâyin ve muhtelif manaları, mütenasip ve mütekarip lafızlar husulüne, maddesinde kâbiliyet-i lisâniyye gördükleri kelimelerden istinbat etmişler ve o gibi kelimelerde istedikleri gibi tasarruf etmişlerdir.

Kâbiliyet-i temeddünî ve iktisâd-ı lugavîyi teshil eden esbaptan biri de i'rabın harekeleridir. Yalnız harekenin değişmesiyle aynı cümleden birkaç medlul istihracına imkân hasıl olmuştur. Taaccüp ma'razında ما أَحْسَنَ زَيْدًا, istifham makamında ما أَحْسَنُ زيْدٍ, nefiy yerinde ما أَحْسنَ زيْدٌ demek gibi.[2] Birisi de tasrif harekeleri; anahtar için مِفْتَح, ism-i mekân için مَفْتَحٌ demeleri gibi.

رَجُلٌ لُعْنَةٌ وضُحْكَةٌ ile رَجُلٌ لُعَنَةٌ وضُحَكَةٌ da bu kabîldendir. Birincisi bu adam, *telin olunur ve harekâtına gülünür;* ikincisi, *bu adam lanethân ve handan* demektir.[3] Esbâb-ı belâgatten biri de birçok manaları ifade etmek için bir harfi vasıta kılmaktır. Kütüb-i nahivde beyan olunan meânî-i hurûf gibi. Şurası şâyân-ı taaccübtür ki bir harfin delalet ettiği meânî-i kesîre arasında hiçbir vech-i şebeh yoktur. Meğerki o manaların bir asla ircaı, tevil ve mecaz suretiyle olsun. Bazı ulemâ-yı lisân, bu hurûfun müstakil birtakım kelimâtın bakayası olduğuna zâhibtirler. Bunun sıhhati tahakkuk ederse mesele daha ziyade câlib-i hayret bir şekil alır. Şüphe yoktur ki bu gibi esbap, bir lisanın neşvünemasını teshil eder.

---

1 Müellifin bu başlık altında aktardığı bilgiler, Râfiî'nin konuyla ilgili ayrıntılı açıklamalarının özetidir. Daha fazla bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.182-200.

2 Cümlelerin sırasıyla tercümesi: "Zeyd ne kadar da güzeldir. Zeyd'in neyi (hangi özelliği) güzeldir? Zeyd iyi yapmadı."

3 Lanethân ve handan: Çok lanet okuyan kimse.

İktisâd-ı lugavîyi temin eden avâmilden biri de fi‘li mechûldür. ضُرِبَ زَيْدٌ gibi ki[4] ضَرَبَهُ شَخْصٌ demektir.[5]

Süryânî’de fi‘li mechûlden eser yoktur. İbrânî’de yalnız sakil iki siga [164] vardır: فُعّال ve هُفْعال. Lisân-ı Arabî’de fi‘li mechûl, bütün vezinlerden gelir. Fi‘li mücerret ve mezîdün fîh, lisân-ı İbrânî’de azdır. Sîga-i müşâreke, yalnız lisân-ı Arabî’ye hastır. Bir de tetkik edilirse görülür ki Arapçada vezinler, manaların vücûh-u muhtelifesini, iktisat dairesinde idare etmek için vazolunmuştur. Lisân-ı Arabî’nin bu havas ve mümeyyizâtıdır ki şu‘arâsının, ketebe ve hutabâsının, elsine-i sâirenin hutabâ ve şu‘arâsıyla gayrikâbil-i kıyâs bir derecede çoğaltmıştır.

Arapçanın havas ve mümeyyizâtından biri de tesniye sigasıdır. Süryânî’de tesniye yoktur. İbrânî’de tesniye sigası, manâ-yı tabîiyyesine veyahut onun hükmünde olan şeylere maksûrdur. Mesela tabiatta esasen ikişer olarak mevcut olan şeylerde tesniye vardır; يَدَيْن ve رِجْلَيْن veyahut istimal vasıtasıyla bu neviden addolunabilecek şeylerde, نَعْلَيْن gibi. Hâlbuki Arapçada tesniye sigası, bütün isimlerde mevcuttur. Nizâm-ı tabîi de bunu icap ettirir. Binaenaleyh lisân-ı Arabî, bir lisanın ihtiyacât-ı tabîiyyesini de diğer elsineden ziyade temin etmiştir.

Elfâz ve Meânî Beynindeki Tenasüp

Halîl ve Sîbeveyhi’n mütalaalarına nazaran Araplar elfâzı, meânîye göre isâğa etmişler.[6] Yani lafzın şekli ile mananın ruhu beyninde bir karabet gözetmişlerdir. Halîl diyor ki; “Araplar, gece çekirgesi demek olan الجُنْدَب’n sesinde bir imtidat tasvir etmişler ve ondan bahsederken صَرّ ve doğan kuşu demek olan الْبازِي’nin sesinde kesiklik tevehhüm ettikleri için ondan bahsederken صَرْصَر demişler.” Sîbeveyhi ise فَعَلاَن –üç hareke ile- vezninde olan masdarlar, *ızdırap ve harekete* delalet eder diyor, غَلَيَان gibi. Sebebi de harekelerinin mütevali olmasıdır. İbn Cinnî de diyor ki; Masâdir-i rubâiyye, *tekerrür ve sarsılmaya* delalet eder, قَلْقَلَة ve صَلْصَلَة gibi. Bir de masdar olsun, sıfat olsun فَعَلَى –üç hareke ile- [165] vezninde olan kelimeler, *sürati* tazam-

---

4 Zeyd dövüldü.
5 Birisi onu dövdü.
6 Yani Araplar, lafızları anlamlar çerçevesinde cümleye dönüştürüyordu. Lafız-anlam düzlimine dikkat ediyorlardı.

mun eder, الْجَمَزَى ve الْوَقَلَى gibi. Aynü'l-fiilin tekerrürü, fiilin tekerrürünü müstelzimdir, كَسَّرَ ve قَطَّعَ gibi.[7] Bunun da aynü'l-fiile hasrolunması, hurûf-u fiil arasında ayn'ın en kuvvetli olmasından ileri gelmiştir. Zira fâü'l-fiilin misâlde ve lâmü'l-fiilin nâkısta hazfolundukları vakidir. عِدَة ve زِنَة ile يَدٌ ve فَمٌ gibi ki asılları وِعْدَةٌ ve وِزْنَةٌ; يَدُو ve فَمُو.[8] Ayn'ın hazfi ise nadirdir. Ayn'ın tekriri, mübalağayı da müstelzimdir.

أَسَدٌ غَشَمْشَم، يَوْمٌ عَصَبْصَب؛ اِعْشَوْشَبَ المكانُ، اِغْدَوْدَنَ الشَّعْرُ

gibi.[9] İbn Fâris de bunu teyiden diyor ki; "Araplar elfâzı, meânîye göre takbih ve tezyin ederler. Mesela müfrit derecede uzun bir şeye طِرِمَّاح derler. Bunun aslı, *uzak* manasına olan طَرَح'dır; uzunlukta ifratı murat ettikleri için طِرِمّاح dediler."

Elfâz ile meânî beynindeki şu muntazam ahenklerden biri de mananın tazammun eylediği sedaya göre lafzın isâğa olunması. Mesela taze bir şeyin eklini beyan ederken خَضَمَ ve kurusu için de قَضَمَ derler. Ḫâ'yı gevşekliğinden dolayı taze şeylere; ḳâf'ı da sertliğine binaen kuru şeylere intihap ettiler ve bu savtle elfâz ile meânî beynindeki münasebeti temin etmiş oldular.[10] Hafif bir surette cereyan eden suya نَضْح ve şiddetli cereyana نَضْخ dediler. Çünkü ḫâ, ḥa'dan daha kabadır. Bir şeyi tulani kesmeye الْقَدّ ve arzan kat' etmeye الْقَطّ dediler. Ṭâ'nın ahenginde dâl'dan ziyade hasr ve tazyik bulun-

---

7 Aynü'l-fiil, فَعَلَ vezninde orta harf olan ع (ayn) demektir. Arap dilcileri, ayn harfinin şeddeli bir şekilde tekrarlanmasının, fiilin tekrar edildiğine ya da sıkı bir şekilde yapıldığına işaret ettiğini belirtmişlerdir. Örneğin كَسَرَ, kırmak anlamındadır. Orta harfin şeddeli bir şekilde tekrarlandığı كَسَّرَ ise iyice ve üst üste kırmak anlamındadır.

8 Fâü'l-fiil: فَعَلَ veznindeki ilk harf olan فَ'ye denilir. Misâl ise ilk harfi illetli olan (ا, و, ي) fiillere verilen isimdir. Müellif burada örnek olarak misâl türünde gelen fiillerin mastarlarını aktarmıştır. وَعَدَ'nin mastarı وَعْد ya da وِعْدَة'dir, ancak fâül'l-fiil olan وَ hazfedilmiş ve kelime عِدَة olmuştur. Nâkıs ise sondaki harfin illet harflerinden olmasıdır.

9 اِغْدِيدَان: *Saçın uzayıp kemale ermesi*. [Mehmed Fehmi]

أَسَدٌ غَشَمْشَم, korkutucu, hiç kimseden çekinmeye aslan. يَوْمٌ عَصَبْصَب, oldukça sıcak bir gün. اِعْشَوْشَبَ المكانُ, bir yerde çok otun bitmesi. اِغْدَوْدَنَ الشَّعْرُ, saçın çok uzaması.

10 Yani harflerin fonetik yapısından hareketle lafız ve lafzın delalet ettiği anlam arasında bir ilişki kurulmuştur.

duğundan onu, mesafe itibarıyla yakın ve seri olan kat'ı 'arzânîde; dâl'ı da kat'ı tûlânîde kullandılar.[11]

İmam Süyûtî, *Müzhir'*in mebâdîsinde diyor ki; Araplar harflerden en zayıf, en hafî, en kolay ve en yumuşak olanları hafif, sehl, az sesli manalara delalet eden lafızlarda; şiddet, zuhur ve yüksekliğe [166] delalet eden manaları mutazammın kelimelerde ise o ahenkte harfler toplamışlardır. Mesela bir hasta veya bir felaketzedenin çıkardıkları *ince sese* رَنِين, *gizledikleri sese* هَنِين, *izhar ettikleri sese* حَنِين, *daha ziyade bir kuvvetle çıkardıkları sese* أَنِين, *yükselttikleri avaza* خَنِين derler.

Görülüyor ki beyan olunan bu hasâis, lisân-ı Arabî'nin temeddüne derece-i kâbiliyetini ispat etmiştir.[12] Nasıl etmesin ki; o lisanın vâzi'leri hayat-ı rûhâniyye ve cismâniyyeye müteallik ne kadar meânî-i tabîiyye varsa, hepsine delalet edecek ayrı ayrı lafızlar ihdas ve manaların derecelerini, ahvâliruhiyesini o lafızların eczâsına mezcetmişler ve bu suretle lisanı, her lisandan ziyade zenginleştirmişlerdir. Hayât-ı rûhâniyyeye delalet eden manalardan biri muhabbettir. Bu hâletiruhiyenin derecâtını anlatmak için ber vech-i âti lafızlar ihdas etmişlerdir:

الْهَوَى، العَلاقَة، الحُبّ، الكَلَفُ، العِشْق، الشَّغَفُ، اللَّوْعَة واللاّعِج، الجَوَى، التَّيْم، التَّبْل، التَّدْلِيَة، الهُيُوم .

İşte muhabbet, هَوَى'dan başlar ve هُيُوم'da nihayet bulur. Bu kelimeler, ale'd-derâcât vazolunmuştur. Bunlardan الشَّغَفُ, *muhabetten hasıl olan lezzetli sûzişe* denir. Bu kelime, شَغاف'den alınmıştır. شَغاف*, kalbin altındaki ciltpâredir*. اللَّوْعَة ve اللاّعِج *onun şiddeti,* التَّيْم *âşıkı istirkâk etmek,* التَّبْل *muhabbetten hastalanmak,* التَّدْلِيَة *sersemleşmek ve tecennün etmek,* الهُيُوم *bir yerde duramayıp serseriyâne dolaşmaktır*. رَجُلٌ هائِمٌ tabiri bundan müştaktır.[13]

Meserret, husumet, sürat, hiddet, hüzün gibi manalara da bu tertipte kelimeler vazetmişler. Hayata müteallik manalarda bu tertip takip olunmuştur. Atlar, develer, koyunlar için vazolunan müteaddit isimler, hep bu lüzuma [167] mübtenidir. İmâm-ı Süyûtî, *el-Müzhir* nam eserinde 15 fasıl 29 nevde buna dair tafsîlât-ı tâmme vermiştir. İmâm-ı Seâlibî de *Fıkhü'l-luga* nam

11 Kat'ı 'arzânî: Enine, genişlemesine kesmek. Kat'ı tûlânî: Uzunlamasına kesmek.

12 Yani lafızların fonetik yapısı ve delaleti, Arapçanın gelişerek zenginleşen bir dil olduğunu göstermiştir.

13 رَجُلٌ هائِمٌ, şaşkın, başıboş gezen, kara sevdaya tutulan kimse.

eserinde bu meânî-i mütefâviteyi derecâtıyla zikr ve izah etmiştir. Hâlbuki diğer lisanlarda bu gibi meânî birer kelimeyle değil, mürekkebât ve cümlelerle ifade edilir. Lisân-ı Arabî'de ise o kelimeler, birer ıstılâh-ı ilmî gibi her biri bir cümleden takallüs etmiştir.[14]

Nizâm-ı Karîne

Nizâm-ı karîne, karine ile delalet etmektir ki *en-Nizâmü'l-bedî'* (النِّظَامُ البَدِيعُ) ile de yâd olunur. Ulemâ-yı lisân bu nevi, *Sünenü'l-Arab* (سُنَنُ العَرَب) meyanında zikretmişlerdir. Yani *Arapların söz söylemekte takip ettikleri düsturlar*. İmam-ı Seâlibî, *Fıkhü'l-luga* nam eserinin *Sırrü'l-Arabiyye* ile tevsîm olunan kısmında, bu babta pek çok misaller irat etmiştir. Bu sanat-ı bedîiyye, lisanın tenkîh ve tehzîbinden ve edebiyatının tekâmülünden sonra vücut bulmuş ve tarih itibarıyla Dîn-i İslâm'ın zuhurundan bir asır mukaddem zamana tesadüf etmiş olmalıdır. Zira ibarede tefennün, sanat-ı elfâzın tekâmülünden sonra hasıl olacak bir safha-i intizâmdır. Bu kısım, envâ'ı i'câz'dan biridir ve birkaç kısma münkasimdir.

Birisi: Bir cümleden, o cümlenin ihtiva ettiği lafızların medlulleri haricinden bir mana kastetmek. Mesela takdir ma'razında قَاتَلَهُ اللّٰهُ ما أَشْعَرَهُ[15]; هَبِلَتْهُ وَ ثَكِلَتْهُ أُمُّهُ cümleleri gibi.[16]

İkincisi: Hazf ve ihtisar etmek; لا أَفْعَلُ yerine harf-i nefyin hazfiyle وَاللهِ أَفْعَلُ ذاكَ demeleri gibi.[17]

Üçüncüsü: Cem' yerine müfret sigasını zikretmek: هؤلاءِ ضَيْفِي ve ﴿فإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي﴾ nazm-ı celîlinde[18] olduğu gibi ve müfret veyahut tesniye yerine cem' sigasını kullanmak: ﴿إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ﴾ [168] âyet-i kerîmesinde[19] olduğu gibi ki burada taifeden murat, bir kişidir ve Hz. Mûsâ ile biraderine hitaben ﴿اِرْجع إِلَيْهِم فَقَدْ صَغَتْ قُلوبُكُما﴾ âyet-i kerîmesindeki[20] قُلوبُ gibi ki tesniye ye-

---

14 Takallüs etmek: Kasılmak, büzüşmek anlamlarına gelir. Burada müellif, metindeki kelimelerin bir cümlenin ifade ettiği anlamı karşıladığına dikkat çekmiştir.

15 Allah onun canını alsın, nasıl bir şair ama!

16 Annesi onu kaybedesice, yitiresice.

17 Allah aşkına, ben onu hiç yapar mıyım?!

18 "… Benim düşmanımdır." (Şu'arâ, 26/77).

19 "… İçinizden bir kısmını affetsek de…" (Tevbe, 9/66).

20 Müellif, ayeti sehven farklı aktarmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de böyle bir ayet bulunmamaktadır. Tahrim suresi 4. ayette ﴿إِن تَتُوبَا إِلَى اللّٰهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا﴾ (İkiniz de Allah'a tövbe ederseniz (çok iyi olur), çünkü kalpleriniz eğrilmişti) geçmektedir. Müellifin dikkat çektiği

rine geçmiştir. Sıfatta da bu suret tatbik edilmiştir. Mesela cem‘ sıfatı yerine müfret kullanmak; ﴿وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَٰلِكَ ظَهِيرٌ﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi.[21] Yahut ferdin ve tesniyenin sıfatı yerine cem‘in sıfatını kullanmak; ثَوْبٌ أَسْمالٌ وأكْباشٌ, *eski ve kaba demektir* ki cem‘ sıfatıyla tavsif olunmuştur.

Dördüncüsü: Muhatap sigasını gaibe ve gaip sigasını muhataba nakletmektir ki sanâyi‘i meşhûre-i bedîiyyeden olan bu neve *iltifât* denilir. ﴿حَتَّىٰ إِذَا كُنتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم﴾[22] أَيْ: بِكُمْ؛ ﴿وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا، إِنَّ هَٰذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً﴾[23] أيْ لَهُمْ.

İbnü’l-Enbârî, eş‘ârdan buna dair *el-Ezdâd*’da birçok misal irat etmiştir.

Beşincisi: İkiye ait olan bir şeyi birisine nisbet etmek,

﴿وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَن يُرْضُوهُ﴾

âyet-i kerîmesinde olduğu gibi.[24] Bir kişiye tesniye sigasıyla hitap etmek; bir kişiye اِفْعَلَا ذٰلِكَ demek gibi.[25] Ferrâ diyor ki; Araplar, hadd-ı asgar olarak üçer üçer refakat ederlerdi. Onun için her biri, hitapta tesniye sigasını kullanırdı. Şairler de bu sebepten dolayı يَا صَاحِبَيَّ ve يا خَلِيلَيَّ derler.[26]

Altıncısı: Fi‘li hâl ve müstakbel yerine sîga-i mâzi getirmek:

﴿أَتى أَمْرُ اللهِ﴾ أَيْ: يَأْتِي. ﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ﴾ أَيْ: تَلَتْ.[27]

Sîga-i mef‘ûl yerine fail ve fail yerine mef‘ûl sigalarını irat etmek. Mesela:

سِرٌّ كاتِمٌ، أيْ: مَكْتُومٌ وأمْرٌ عارِفٌ، أيْ: مَعْروف وَبَيْعٌ مَغْبونٌ، أي: غابِنٌ.[28]

Yedincisi: Bir şeyi, ona hulul eden diğer bir şeyin evsafından biriyle tavsif etmek:

---

husus, ayetin anlamından ziyade içindeki قُلُوبكما ifadesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda onun, Tahrîm suresindeki ayete işaret ettiği anlaşılır.

21 “… Melekler de bunların ardından onun yardımcısıdır.” (Tahrîm, 66/4).

22 “…Gemide bulunduğunuzda, güzel bir rüzgârla gemiler onları kaydırıp götürdüğü…” (Yûnus 10/22).

23 “… Rableri onlara tertemiz bir içecek verir.” (İnsân, 76/21).

24 “… Asıl Allah ve resulünü hoşnut etmek için çalışmaları gerekirdi.” (Tevbe, 9/62); müellif ayetteki يُرْضُوهُ kelimesini -ḍâd harfinin üstün olmasıyla-, يُرْضَوهُ şeklinde aktarmıştır.

25 Bunu yap[ın]!

26 Ey iki dostum/Ey iki gönüldaşım!

27 Ayetin mealleri: “Allah’ın emri yerine gelecektir…” (Nahl, 16/1); “Onlar, Süleyman’ın hükümranlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular…” (Bakara, 2/102).

28 سِرٌّ كاتِمٌ, gizli tutulan sır; أمْرٌ عارِفٌ, bilinen bir durum; بَيْعٌ مَغْبونٌ, zararına alışveriş, taraflardan birinin aldatıldığı satış.

لَيْلُهُم نَائِمٌ، إِذَا نَامُوا فِيهِ وَلَيْلُهُم سَاهِرٌ إِذَا سَهِرُوا فِيهِ.

gibi.[29] [169]

Sekizincisi: Vezin ve kafiyeyi tadil ve tesviye için bir karinenin delaletiyle iltibası melhuz olmayan isim ve fiillerin harflerini çekmek. Gecenin zulmetini tavsif eden bir şairin:

ولَيلَـــــــةٍ خامِـــــــــدَةٍ خُمُـــــــــودَا   طَخيـــــاءَ تُغْشِـــــي الجَـــدْيَ والفُرْقُـــودَا[30]

beytindeki فُرْقود gibi ki aslı فَرْقَد'tır ve şu:

لَوْ أنَّ عَمْراً هَمَّ أنْ يَرْقُودَا[31]

mısraındaki يرقُودا gibi ki aslı يَرْقُد ve bazı harflerin hazfi;

لاهِ ابنُ عَمِّكَ، أيْ لِلّه[32]

ve bazı mevâkide isimlerin, fiillerin ve harflerin izmârı; أَلَا يَا اسْلَمِي gibi ki يَا هِنْدُ takdirindedir[33] ve أَثَعْلَبًا وتَفِرُّ ki; أَتَرَى ثَعْلَبًا وتَفِرُّ takdirindedir[34] ve Tarafe'nin:

أَلاَ أَيُّهذَا الزَّاجِرِي أَشْهَدَ الوَغَى[35]

mısraındaki أَشْهَدَ, أَنْ أَشْهَدَ takdirindedir. Yine bu kabîlden fi'li emrin yerine sîga-i masdarın irat olunması, ﴿فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾[36] فَاضْرِبُوا, takdirindedir. Masdarın yerine ism-i fâilin irat olunması, ﴿لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ﴾ gibi ki تَكْذِيب demektir.[37] Masdarın yerine ism-i mef'ûlü getirmek, ﴿بِأَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ﴾ gibi ki

---

29 Eğer uyumuşlarsa, içinde uyudukları geceyi ifade etmek adına *'geceleri uyuyandır'* denilir. Buna mukabil uyumadıkları geceyi ifade etmek için de *'geceleri uyanıktır/uyumayandır'* denilir.

30 طَخْيَاءَ, *muzlim* demektir. [Mehmed Femi]

Beytin tercümesi: "Yatışmış kapkaranlık bir gece! Karanlığı, oğlağı ve buzağıyı kaplar ve uyutur."

Beyitte geçen تُغْشِي fiili, asıl kaynakta تُخْفِي şeklinde yer almıştır. Ferrâ, *el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve'ş-şühûr,* thk. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut ve Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî – Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 2. Bs., 1980, s.55.

31 Amr, uyumaya yeltenirse (yatışırsa)…

32 Helal olsun amcazadene!

33 Ey Hind, esen kal!

34 Tilkiyi görür görmez fırlıyor musun?!

35 Ey beni eleştirip duran kişi! Savaş meydanında hazır bulunur…

36 "… Hemen öldürücü darbeyi vurun…" (Muhammed, 47/4).

37 "Artık onun vukuunu yalan sayacak kimse kalmayacaktır." (Vâkıa, 56/2).

فِتْنَة takdirindedir.[38] الاِزْدِوَاج ve المُحَاذَاة denilen tevâz-i cümel dahi bunun envaındandır. [170]

إِنَّهُ لَيَأْتِينا بالغَدَايَا وَالْعَشَايَا'daki الغَدَايَا, vâvî olduğu hâlde العَشَايَا kelimesine muhâzî olmak için şekli ona benzetilmiştir.[39] Ve şairin,

هَتَّاكُ أَخْبِيَةٍ وَلَّاجُ أَبْوِبَةٍ[40]

mısraındaki أَبْوِبَةٍ, mücerret أَخْبِيَةٍ kelimesinin ahengine muvazi olmak maksadıyla بَاب için cem' olarak getirilmiştir. Müennes sıfatlarının fail vezninde gelmesi de bu kabîldendir. امْرَأَةٌ بَادِنٌ ve عَاقِرٌ ve جَارِيَةٌ عاتِقٌ gibi[41] ve müenneste fail sigasının mef'ûl makamında kullanılması. Mesela; دَابَّةٌ حَاسِرٌ، أَيْ: حَسَرَهَا السَّيْرُ.[42] Bu babda fazla malumat almak için *el-Muhassas*'ın 16. cüzüne müracaat olunmalı.

Bu envadan biri de tefennün göstermek için ibareyi ve i'rabı kalb etmektir. Abbâs b. Mirdâs'ın:

فَدَيْتُ بِنَفْسِهِ نَفْسِي وَمَالِي[43]

mısraında olduğu gibi ki asıl ibare, فَدَيْتُ نَفْسَهُ بِنَفْسِي وَمَالِي idi. İ'rabın kalbi de A'şâ'nın:

مَا كُنْتُ فِي الحَرْبِ العَوَانِ مُغَمَّراً   إِذْ شَبَّ حَرُّ وَقُودِهَا أَجْزَالَهَا[44]

beytinde olduğu gibi ki aslı إِذْ شَبَّ حَرَّ وقُودِهَا أَجْزَالُهَا idi; fakat kasidenin harf-i revîsi meftuh olduğundan feth ile أَجْزَالَهَا dedi. [171]

---

38 "Aranızdan hanginizin aklı bozuk olduğunu..." (Kalem, 68/6).

39 Sabah akşam bize gelir.

40 Otağları parçalayıp giren, kapıları ardına kadar açıp gelen…

41 امرأةٌ بادِنٌ: Gövdeli demektir. [Mehmed Fehmi]

42 Bitkin deve. Yani yolculuktan bitkin düşen deve.

43 Onun canı yerine kendi canımı ve malımı feda ederdim.

44 Savaşın ateşi tutuştuğu vakit, uzun uzadıya süren o savaşlarda tecrübesiz biri gibi değilim!

LAHN'İN MEBDE-İ VE İLM-İ NAHVİN VAZ'I

لَحْن,[1] -lâm'ın fethi ve ḥâ'nın sükûnuyla- *harekât-ı i'raba riayet etmemek.* Zuhûr-i İslâm'dan evvel lisân-ı Arabî'de ondan eser yoktu. Lahin, ahd-i Risâletpenâhî'de başladı. Bilal, Habeş şivesiyle; Suheyb, Rum lehçesiyle; Selmân-ı Fârisî de Acem ahengiyle konuşurdu. Lahin, İslamiyet'ten sonra akvâm-ı mütearribe arasında başlamış ve onlardan intişar etmiştir. Hz. Ebû Bekir, kelimenin karii tarafından ıskatını, yanlış olarak telaffuzuna tercih ederdi. Huzûr-u Peygamberî'de lahin eden bir adam hakkında Hz. Resûl-i Ekrem, {أَرْشِدُوا أَخَاكُمْ؛ فإِنَّهُ قَدْ ضَلَّ} buyurmuşlardır.[2]

İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbü Ezdâd'*daki rivayetine nazaran Hz. Ömer, bir gün ok atmakla meşgul bir cemaatin yanından geçmiş ve onlara hitaben: "Ne kadar fena atıyorsunuz!" demiş. Onlar cevaben, "نَحْنُ قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ" demişler.[3] Hz. Ömer mukabeleten, "لَحْنُكُمْ أَشَدُّ عَلَيَّ مِنْ فَسَادِ رَمْيِكُمْ" buyurmuşlardır. Yani, 'Oku atmaktaki acemiliğinizden ziyade, sözdeki yanlışlığınızdan müteessir oldum.' Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin kâtibi, Hz. Ömer'e yazdığı bir mektupta lahin etmiş. Hz. Ömer, yazdığı cevapta Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye hitaben, "قَنِّعْ كَاتِبَكَ سَوْطًا" demiştir. التَّقْنِيع, *kamçı ve değnekle birisinin tepesine harıl harıl vurmak*. Mektuptaki lahin, "مِنْ أَبِي مُوسَى الأَشْعَرِيّ" cümlesindeki hatâ-yı fâhiştir.[4] Kâtip, bu hatadan dolayı bihakkin dayağa müstehak olmuştur. Bu da kitabette vuku bulan ilk lahindir. Lahinler, en ziyade haraç ve maliye ketebesinin ibarelerinde görülüyordu. Mısır köylerinde 127, 182, 250, 279 ve 295 senelerinde yazılan bazı ufak parçalarda gerek ibare ve gerek imla hataları görülmüştür. [172]

---

1 Müellifin bu başlık altında aktardığı bilgiler, Râfiî'nin eserindeki açıklamalardan oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.201-228.

2 Kardeşinize hatasını gösterin; zira hata (lahin) yaptı.

3 Buradaki hata, قَوْم kelimesine sıfat olarak gelen مُتَعَلِّمِين kelimesinin, merfû okunması (مُتَعَلِّمُون) gereken yerde mansub okunmasından kaynaklanmıştır.

4 Müellif, hatanın vaki olduğu cümleyi aktarmakla beraber hatanın tam olarak nerede ve nasıl vuku bulduğunu belirtmemiştir. Hz. Ömer'i (r.a.) öfkelendiren lahin hatası, cümlenin harf-i cerden sonra gelen أَبِي kelimesinde vaki olmuştur. Kâtip bu kelimeyi, âdeta kendisinden önce harf-i cer yokmuş gibi أَبُو şeklinde yazmıştır. Bu ise Arap dilinde manen ve lafzen mümkün olmayan bir şeydir. Müellif de bu apaçık hataya dikkat çekmiş ve *hatâ-yı fâhiş,* yani çok çirkin, aşırı kötü bir hata olarak tarif etmiştir.

İkinci asr-ı hicrîde dahîl kelimeler çoğalınca ve bu yüzden mütemeddin Arapların lisanları, şîve-i Arabî'den inhiraf etmeye başlayınca Ebü'l-Esved ed-Düelî, usûl-i nahvî vazetti. Lisanın muhafazası emrinde gösterilen fart-ı dikkat ve itinayı fıkra-i âtiye tayin etmiştir:

Abdullah b. Ömer hazretleri, lahn-i lisândan dolayı defaatle evladına dayak atmıştır. Câhiz diyor ki; Badiyede ilk işitilen lahin, "هٰذِهِ عَصَاتِي" cümlesindeki عَصَاتِي terkibidir. Zira aslı, "هٰذِهِ عَصَايَ".

Abdülmelik, lahinlere dikkat ederdi. Bir gün satranç oynarken huzuruna birisi gelir. Müşarünileyh, satranç masasının örtülmesini emreder. Zâir konuşurken hata eder. Onun üzerine müşarünileyh, satranç masasının açılmasını emreder ve "لَيْسَ لِلَاحِنٍ حُرْمَةٌ" der.[5]

Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs, bir gün lahin ederken "حَسِّ، إِنِّي لَأَجِدُ حَرَارَتَها فِي حَلْقِي" demiş. حَسِّ, *teessürden* söylenir bir tabîr-i mahsûstur. Benî Mervân zamanında lahinleri işitilmemiş olanlar meyanında Abdülmelik b. Mervân, eş-Şa'bî, Hasan-ı Basrî, Eyyûb b. el-Kirriyye şöhret bulmuşlardır.[6]

Hasan-ı Basrî, bir gün meclisinde bulunanlara "تَوَضَّيْتُ" demiş. Cevaben: "Ya Ebâ Saîd, sen de mi lahin edersin?" demişler. Müşarünileyh, "Bu, Hüzeyl'in lugatıdır." demiş ve bu cevap, fesahatten ziyade huzzârın hoşuna gitmiştir.

Bülegâdan lahin ile müştehir olanlar meyanında meşhur hatiplerden 126 senesinde vefat eden Hâlid b. Abdullah el-Kasrî ile Hâlid b. Safvân ve Îsâ b. el-Müdevver zikrolunmuştur. Haccâc, ara sıra lahin ederdi. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin, Rihmetü'l-Kelbî namında bir müderrisi vardı. Müşarünileyh minbere çıkarken hocası, minberin önünde ahz-ı mevki ederdi. Bir ibarede tereddüt ederse ona işaret ederdi.

Benû Mervân, şîve-i Arabiyye'ye ülfet etmek için evlatlarını badiyeye [173] gönderirlerdi. Bunun içindir ki Abdülmelik: "Velîd, bizim muhabbetimizden ziyan gördü." derdi. Abdülmelik'in evladı arasında Velîd ile Muhammed pek çok lahin ederlerdi. Onlara nispetle Hişâm ve Mesleme fasihtiler. Bir gün Arab'ın biri, damadından yahut eniştesinden şikayet etmek üzere Velîd'in huzuruna çıkar. Halife ile Arap arasında ber vech-i âti bir muhavere cereyan eder:

5 Konuşmasında hata edene hürmet yoktur!

6 Kaynaklarda Eyyûb b. el-Kirriyye veya el-Karriyye (القريّة) olarak geçer. Fesahati darbımesel olmuş biridir. 84/703 yılında vefat etmiştir.

Velîd: "ما شَانَكَ؟"[7] -nûn'un fethiyle-. Arap: "أعوذُ بالله مِنَ الشَّيْنِ" der.[8] Huzzârdan Süleyman b. Abdülmelik, Arab'a hitaben "Emîrü'l-mü'minîn sana, "ما شَأْنُكَ؟" -nûn'un zammıyla- diyor."[9] Arap "خَتَنِي ظَلَمَنِي" cevabını verir.[10] Halife, "مَنْ خَتَنَكَ؟" -nûn'un fethiyle-;[11] Arap, "إنَّما خَتَنَنِي الحَجَّامُ; fakat ben bunu istemiyorum." demiş.[12] Süleyman, "Emîrü'l-mü'minîn, مَنْ خَتَنُكَ؟ diyor." –nûn'un zammıyla-.[13] Arap, yanındaki hasmına işaretle "İşte bu!" dedi. Bu gibi lahinlerden dolayı Velîd'e, "Araplar, fesâhat-ı kelâmdan mahrum olanların riyasetini tanımazlar." denildiği ve bunun üzerine ulemâ-yı nahvi hanesine toplayıp ulûm-i Arabiyye ile iştigal ettiği mervidir.

Abbâsîler'in devrinde lahinler, taammüm etmişti ve sözden mana çıkarmak hemen selikaya, karineye kalmış bir şeydi.[14] Hatta Hârûnürreşîd, gemilerdeki taifenin tagannilerinden zevk aldığı hâlde söyledikleri güftelerin yanlışlıklarından canı sıkılırdı ve binaenaleyh birkaç şarkı nazmetmek hususunda şu'arâya emir vermişti. Şu'arâ ise bu babta hepsinden ziyade muktedir olan Ebü'l-Atâhiye'ye havale olunmasını beyan ettiler. Ebü'l-Atâhiye o esnada mevkuftu. Ona haber gönderildi; fakat bu vesile ile de mazhar-ı afv olmamaktan müteessir olan Ebü'l-Atâhiye, Hârûn'un canını sıkacak şarkılar söylemeye karar vermiş ve hakikaten Halife, Ebü'l-Atâhiye'nin şarkısını işitince ağlamıştır. Şarkı budur: [174]

خَانَكَ الطَّرْفُ الطَّمُوحُ   أيُّها القَلْبُ الجَمُوحُ
هَلْ لِمَطْلُوبٍ بِذَنْبٍ   تَوبَةٌ مِنْهُ نَصُوحُ
كَيْفَ إصْلاحُ قُلُوبٍ   إنَّما هُنَّ قُرُوحُ
مَوْتُ بَعْضِ النّاسِ في الأرْ   ضِ عَلى قَوْمٍ فُتُوحُ

---

7 Seni kirleten, sana halel getiren ve zarar veren nedir?
8 Kirlilikten/zarardan Allah'a sığınırım.
9 Sıkıntın nedir?
10 Damadım, bana haksızlık ediyor.
11 Kim seni sünnet etti?
12 Hacamatla uğraşan kişi beni sünnet etti.
13 "Damadın kimdir?" Bu ve bundan önceki ibareler, yanlış harekelerin telaffuz edilmesi sonucu oluşan lahinlere örnektir. Halifenin huzuruna gelen kişi, Halifenin yanlış telaffuz ettiği ibareleri anladığı üzere, diğer bir ifadeyle kelimelerin yanlış telaffuzundan kaynaklanan zahirî anlamlarına göre cevap vermiştir. Bunun sonucunda yanlış anlaşılmalar meydana gelmiştir.
14 Hemen ya da hemân: Yalnız, ancak vb. anlamlara gelir.

نُـــــحْ على نَفْسِـــــكَ يـــــا مِسْـــــــ ـــــــكِينُ إنْ كُنْـــــــتَ تَنُـــــــوحُ[15]

Me’mûn derdi ki; “Ben, herkesle serbest konuşurum; yalnız Ali İbnü’l-Heysem ile konuştuğum zaman dikkat ederim. Çünkü harekât-ı i‘râba riayet eder.” Ali, müşarünileyhin divan kâtibi idi.

262 senesinde vefat eden er-Râviye Ömer b. Şebbe en-Nahvî, kendi asrına kadar lahin eden nahviyyûn hakkında bir kitap telif etmiştir.

Lahinler, hatalar, bir sürat-i mütezâyide ile gitgide taammüm ederek ne ders ne ilm-i nahiv tesir etmez oldu ve medeniyet terakki ettikçe lisanın [175] fesahat ve belagati tenakus ederdi. Hatta meşâhîr-i nahviyyûn ile müştehir olan Endülüs’ün lisanı, avam lisanına döndü. *Nefhu’t-tîb* müellifi diyor ki;[16] “Endülüslüler, harekât-ı i‘râb ile konuşmaktan âdeta istiskal etmeye başladılar.”

Badiyede lisanın safveti, dördüncü asr-ı hicrîye kadar devam etmişti. Bu asırdan sonra bâdiye-nişin Arapların lisanlarında bir eser-i hâlisiyyet kaldığına delalet edecek vesaik elde edilememiştir. Hem de hâlisiyetine nasıl ihtimal verilebilir ki! O devirden sonra lugat-ı avâm taammüm etmiş, hükûmet-i Arabiyye Acemleşmiş, ulemanın lisân-ı Arabî’de fıtriliğe ihtiyacı kalmamış, mehâfil-i rivâyet münderis olmuş; Arapların her yere her iklime seyrüseferleri ve bütün ümem ve akvam ile ihtilatları sıklaşmıştı. 626 senesinde vefat eden Yâkût el-Hamevî’nin *Mu‘cemü’l-büldân’*daki ifadesine nazaran yalnız *ez-Zerâib* şehri üzerindeki Akâd (عكاد) dağlarında sakin olan Arapların lisanları, zamân-ı Câhiliyye şivesini muhafaza etmişti. Bunun sebebi ise ahalinin mütemeddin Araplarla ihtilat etmemeleri ve münâkehâtta taassup göstermeleri ve harice çıkmamalarıdır. 817 senesinde Zebîd şehrinde vefat eden kamus sahibi Fîrûzâbâdî Mecdüddîn b. Ya‘kûb diyor ki; “Akâd, Yemen’de Zebîd şehri ḳurbunda kâin bir dağdır. Sekenesi, lugat-ı fushâyı kaybetmemişlerdir. Bunlar lisana olan fart-ı riâyetlerinden, bir misafiri memleketlerinde üç günden ziyade alıkoymazlar.”

Ulemâ-yı lisân, bir a‘râbînin karihası bozulup bozulmadığını anlamak isterlerse ona yanlış bir kelime söylerler. Kabul edip söylenen şekilde onu telaffuz ederse karihasının bozulduğuna hükmederler ve ona bir müşkül hallettirmezler. Asmaî’nin rivayetine nazaran bir a‘râbînin fesahatinden şüphe eden Ebû Amr, a‘râbîye şu, [176]

---

15 İhtiraslı bakışlar sana ihanet etti ey asi gönül!
Kendisine durup dururken suç atfedilen kişinin samimi bir pişmanlığı olur mu ki?!
Yara-bere olan gönüllerin düzeltilmesi nasıl mümkün olur ki?!
Dünyada bazı insanların ölümü, diğer bazı insanlar için bir zaferdir.
Ağlayıp sızlayacaksan kendine ağlayıp sızla ey zavallı!

16 Eserin müellifi, Ahmed b. Muhammed el-Makkarî’dir. Tilimsân’da doğan Makkarî, 1041/1632 tarihinde vefat etmiştir. Müellifin işaret ettiği eserde Makkarî, Endülüs hakkında geniş malumata yer vermiştir.

كَـمْ رَأَيْنـا مِـنْ (مُسْـحَبٍ) مُسْـلَحِبٍّ   صـــــارَ لَحْـــــمَ النُّسُـــــورِ والعِقْبَـــــانِ[17]

beytini okumuş. A‘râbî biraz düşündükten sonra “المَسْحُوب demek lazımdır.” demiş. Bundan, fesahatine halel gelmemiş olduğu anlaşılmıştır; fakat selikası medenileşirse lisanındaki fıtri mafsallar gevşer ve bundan fesahati muhtel olur.

İbn Cinnî diyor ki; “Benî Ukayl’den eş-Şecerî namında bir a‘râbîye –ki hall-i müşkülât emrinde ona müracaat ederlerdi- sordum; ‘حَمْراءُ kelimesinin tasgiri nasıl olur?’ Gerek kendisi ve gerek yanında bulunan ammizadesi birden ‘حُمَيْراءُ’ dediler. Buna benzer birkaç kelimenin tasgirini sorduktan sonra tağlîten عِلْبَاءُ kelimesinin tasgirini sordum.[18] Ġisn namındaki ammizadesi hemen عُلَيْباء demek istedi ve Şecerî de ona tabiiyet ettiyse de kelimenin yarısını telaffuz eder etmez pürtelaş ‘آه عُلَيِّبِي’ dediler. Bu suretle tasgiri, ahirindeki hemzenin yâ’dan maklûb olmasındandır. Bir gün de دُكّان’nın sûret-i cem‘ini sordum. دَكاكِين dedi. ‘سِرحان nasıl cem‘ olunur?’ dedim. ‘سَرَاحِين’ dedi. ‘عُثْمان’nın cem‘i nedir?’ deyince ‘عُثْمانُون’ dedi. ‘Niçin onlara kıyasen عَثامِين demedin?’ sualime cevaben: ‘Hiç insan, lisanında olmayan bir şeyi söyler mi?’ dedi.”

Dîn-i İslâm’ın intişarından sonra lugatın râvileri, badiyenin her tarafını gezerler, dolaşırlar, bütün kabâil ile görüşürler ve onlardan şaz, vahşî, metruk ve dahîl kelimeler alıp hepsini lugat diye kabul ederlerdi. Fesahatte Kureyş kabilesi, mikyas ittihaz edildiğinden, rivayet hususunda kabâile olan itimatlarını, o kabâilin Kureyş’e olan ḳurbları nispetinde ölçerlerdi. Kureyş’ten sonra sarahat ve fesahatte Sakîf, Hüzeyl, Huzâa, Benî Kinâne, Gatafân, Benî Esed, Benî Temîm kabileleri temayüz etmişlerdir. Rebîa, Lahm, Cüzâm, Gassân, İyâd, Kudâa ve Yemen Arapları gibi Kureyş’ten uzak olan [177] kabâilden lugat almazlardı. Çünkü bu kabâil Acemlere, Rumlara ve Habeşîlere mücavirdiler. Lisanlarında sarahat ve fesahat olamazdı. Bununla beraber bazı lugaviyyûn, bunların lehçelerini nazarıitibara alarak onlardan yine bazı lugatler ahz ve telakki etmişlerdir.

---

17 Biz, yüzükoyun yatıp akbaba ve kartallara yem olan nice kişiler gördük!

18 عِلْبَاءُ, -ayn’ın kesriyle- *omuza kadar imtidat eden boyun sinirine* denir. Tesniyesi عِلْباوان, cem‘i عِلَابِيّ, tasgiri عُلَيْبِي. سَقّا’nın da tasgiri سُقَيْقِي gelir. Buna dair *Kitâb-ı Sîbeveyh’*in ikinci cüzünde 108’inci sahifede tafsîlât-ı tâmme vardır. [Mehmed Fehmi]

RİVAYET VE RÂVİLER

Araplar,[1] ümmi olduklarından yalnız tabiatın yazdığını okurlar. O yazılardan yalnız öğrendikleri manaları yazarlar. Tabiattan hisle telakki ettikleri şeyleri sahîfe-i hâfızaları üzerinde lisanlarıyla tersim ederlerdi. Her Arap, kendi hafızası ve akıl ve idraki nispetinde bir kitap veyahut kitaptan bir cüzdü ve bu kıyasa nazaran her kabile, asar ve ahbârın zapt ve tedvininde âdeta bir sicil makamındaydı. Vâkıâ Yunanlılar da devr-i câhilîlerinde ilahlarına vazettikleri ensâbı ezberler ve sonra kendi neseplerini ona rabt ederlerdi. Hiçbir asil aile yoktu ki nesebine dair uzun bir sahife talik etmiş olmasın. Romalılar da kurûn-i ûlâ devrinde neseplerini patriklere ezberletirlerdi ve patrikleri, hıfz-ı ensâbda bu usule tabiiyet ederlerdi.

Araplar, birtakım esbap ve avâmil-i tabîiyyenin tesiriyle her kavimden ziyade bir kuvve-i hâfızaya maliktirler. Onun için kitabet, kanûn-i ictimâîlerinde bir emr-i gayritabii idi. Bu sebepten naşidir ki içlerinde râviler türedi. Her Arap, ferdî hayatında veyahut hayât-ı kavmiyyesinde birer râvi idi. Usûl-i rivâyet o derece kesb-i ehemmiyet etmişti ki bir şair, kavminin lisanı mesabesindeydi. Onları müdafaa eder, namus ve haysiyetlerini vikaye eyler, düşmanlarını hicveder.

Şairin sözü, tarihî bir rivayet telakki olunurdu. Her rivayetin bir şiire müstenit olması da rivayetin esaslarından biriydi. Bir şiire müstenit olmayan rivayetlere ehemmiyet verilmezdi. Vakta ki şiirin derecesi teali etti; Arapların mefahirini, meâyibini ve ahbâr ve asarını rivayet etmek için mütehassis râvilere lüzum görüldü. Cahiliye'nin uleması, râvileri olan tabakâ-i nessâbîn neşet etti ve bu suretle [178] rivayet, ilmî bir mana iktisap etmiş oldu. Dağfel b. Hanzale, Ubeyd b. Şeriyye el-Cürhümî, İbnü'l-Keysî en-Nemerî,[2] İbn Lisânü'l-Hummare meşâhîr-i ruvâttandılar.

Dîn-i İslâm'ın zuhurundan sonra ahkâmın mercii Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet-i seniyye olduğundan sahâbe-i kirâm, ahkâm-ı dîniyyeyi Hz. Fahr-i Kâinat'tan ilmî bir surette ahz ve telakki etmeye başladılar. Meclis-i 'Âli-i Risâletpenâhî, Arapların silsile-i târihinde ilk halka-i ilmiyyeyi teşkil etmiş ve o meclis-i 'âlîden, müellefât-ı ilmiyye şeklinde risaleler sudur etmeye başlamıştı. İlk risale, Hz. Ebû Bekir tarafından tanzim edilen ve nezdinde mahfuz kalan zekat risalesidir. İrtihâl-i Risâletpenâhî akabinde ilm-i rivâyet, daha esaslı ve daha lüzumlu olarak teessüs etti. İstidlal ve hall-i müşkülât, rivayete vabeste idi. Hz. Ebû Bekir, rivayeti isnâd-ı sahîh ile takyit buyurdular ve râvinin rivayet ettiği haberi, Hz. Risâletpenâhî'den işitmiş olduğunu şuhûdun şehadetiyle ispatına lüzum gösterdiler. Zaten Asr-ı saâdet yakındı,

---

1 Bu paragraftan başlamak üzere *Edeb* başlığına kadarki açıklamalarda müellif genel olarak Râfiî'nin eserinin birinci cildinden istifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.232 vd.

2 İbnü'l-Keyyis olarak da bilinir; asıl adı Zeyd b. Abdullah en-Nemerî'dir.

bütün sahâbe-i kirâm mevcuttular; haber-i mervî de henüz nakzolunmamıştı. Hz. Peygamber de {مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ} buyurmuşlardı.[3]

Araplar, zamân-ı Câhiliyye'de muttehaz olan bu usulü ahd-i İslâm'da terk etmediler. Dîn-i İslâm da buna mâni değildi. Dîn-i İslâm, yalnız şirki ve şirke müeddi olan esasları yıktı. İslamiyet'ten sonra usûl-i rivâyet eş'ârda, ahbâr ve ensâbda, eyyam ve makamâtta muteberdi. Hatta İslamiyet'in ilk zuhurunda Peygamber'in şairlerini hicveden şu'arâ-yı müşrikîne karşı reddetmek için daha vâsi bir şekil almıştı. Sahâbe-i kirâmdan en ziyade nesep ezberleyen Hz. Ebû Bekir'di. Hz. Ömer, şiirin rivayetinde teferrüt etmişti. Şurası şâyân-ı teessüftür ki hıfzolunan o asar ve eş'ârın, dine alakası olmadığı için tedvinine lüzum görülmemiş ve devr-i Muhadramîn'e ait âsâr-ı edebiyye bile zapt olunmamıştır.

İlm-i edebe dair yazılan ilk sahife [179] 69 ve alâ rivâyetin 99 senesinde 85 yaşında vefat eden Ebü'l-Esved ed-Düelî'nindir. Bu eser nahviyyûnca *Ta'lîkatü Ebi'l-Esved* diye maruftu. Hulefâ-yı Emeviyye'nin birincisi olup 60 senesinde vefat eden Muâviye b. Ebî Süfyân, Arapların vakâyi'i târîhiyyelerine ve Arap ve Acem padişahlarına ve lisanların esbâb-ı tebelbülüne dair malumat almak üzere San'a'dan getirdiği nessâbe-i şehîr Ubeyd b. Şeriyye el-Cürhümî'nin bu babta izahât-ı kâfiye vermesi üzerine bu malumatın namına izafetle tedvinini mumaileyhe emretti.[4] İşte ahbârda ilk tedvin olunan eser budur.

53'üncüde vefat eden Ziyâd b. Ebîh, köle olduğu hâlde Ebû Süfyân'ın oğlu olduğunu iddiaya kalkışmış ve iddiası Araplar tarafından tasdik edilmemişti. Bundan münfail olarak Arapların nekais ve meâyibi hakkında bir kitap telif etmiş. Arapların meâyibini cami olan ilk eser bu olmuştur.

Siyer'de en evvel eser vücuda getiren 93'üncü senede vefat eden Urve b. ez-Zübeyr'dir. Farslardan olup Yemen'de tevellüt ve 116'ncı senede 90 yaşında olduğu hâlde vefat eden ahbâr ve kısas sahibi Vehb b. Münebbih; Himyer hükümdarları, hükümdarlarının vakâyi' ve metfenleri, şiirleri hakkında ilk eseri o vücuda getirmiştir. Ondan sonra 124'üncü senede vefat eden Muhammed b. Müslim ez-Zührî, *megâzîye* dair eser telif etmiştir. 151'inci senede vefat eden Muhammed b. İshâk, hurâfat ve ahbâr-ı mevzûa ile meşbu olan kitabını yazdı. Bunu müteakip ahbâriyyûndan İbnü'n-Nettâh, ikinci karnın evâhirinde Devlet-i İslâmiyye'nin tarihini yazan ilk müerrihti. Lugatte ilk yazılan eser, 160'ıncı senede vefat eden Halîl b. Ahmed'in *el-Ayn* namındaki eseridir.[5] Ensâb-ı Arab hakkında yazılan ilk eser 204'üncü senede vefat eden nessâbe İbnü'l-Kelbî'nindir. Arapların eyyâm-ı mahsûsesi

---

3 "Kim kasten bana yalan bir şey isnat ederse, cehennemdeki yerini hazırlasın!" Hadis için bk. Buhârî, *Sahîh,* c.3, s.1275, hadis no: 3274; Müslim, *Sahîh,* c.1, s.10, hadis no: 3.

4 Esbâb-ı tebelbül: Karışıklığın sebepleri.

5 Bazı kaynaklar, Halîl b. Ahmed'in 175/791 yılında vefat ettiğini aktarmaktadır. bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, *"Halîl b. Ahmed",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997, c.15, 309-312.

hakkında yazılan ilk eser, 211'inci senede ve yüz yaşında vefat eden râviye Ebû Ubeyde'nindir.[6] Hicaz'da ehâdis-i şerîfeye müstenit olarak yazılan ilk eser, [180] 150'nci senede vefat eden ve *Rûmî* şöhretiyle meşhur olan Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc'dir ve bu zeminde Irak'ta ilk eser yazan Saîd b. Ebî Amr'dır.

Vakta ki lisanın bozulmak tehlikesi, mülahaza olunacak dereceye vardı ve onun muhafazası ve bahusus Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadîs-i şerîfin manalarını anlamak lüzumu hissolundu, isnad usulü vazedildi. Râviye Hammâd ve Ebû Amr b. Alâ, isnâd-ı edebî ricâlindendiler. Sonra isnadı bunlardan telakki eden tabaka zuhur etti. Bunların isnâd-ı edebîden maksatları, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîs-i şerifte, tefsiri mûcib-i iştibâh olan garîb kelimeleri halletmektir. Hatta muhaddislerce lugattan rivayet etmeyenlere *râvi* demezler. Çünkü ilm-i hadîsin mevzuu Hz. Peygamber'in akvâl-ı şerîfesidir. Peygamber ise Arapların en fasihidir. Ahâdis-i şerîfede tesadüf edilecek bir kelimenin halli için müsned rivayetlerle müeyyet olan manzum veyahut mensur sözlerden başka bir vasıta yoktur. İmâm-ı Şafiî hazretleri mesâil-i fıkhiyyeyi halletmek maksadına binaen yirmi sene ilm-i edeb ve lugatın tahsiliyle uğraştı. Udebânın her asırdaki isnadları, bilastisna râvilerden Hammâd ve Ebû Amr b. Alâ gibi tabaka-i ûlâ ricaline müntehîdir. Bunlar sema ve tedvin vasıtalarıyla sanat-ı rivâyetin müessisiydiler. Târîh-i rivâyetin mebdeini teşkil etmiş olduklarından, onlardan rivayet edenler, isnadın Cahiliye şu'arâsına isalına lüzum görmemişlerdir. Bunlar velev ki Cahiliye devrini görmemişlerse de Cahiliye devrini idrak eden a'râb-ı Câhiliyye ile görüşmüşlerdir. Ebû Amr, 70'inci senede tevellüt ve 159'uncu senede vefat etmişti.[7] Asmaî diyor ki; "Ebû Amr ile on sene görüştüm. Bu müddet zarfında İslam'a ait tek bir şiir ile istişhâd ettiğini işitmedim."

Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadîs-i şerîfin tefsir ve şerhinde isnada görülen lüzum, lisân-ı Arabî'yi şevâib-i kizb ve iftiradan masun kılmıştır. Muhaddisler, ilm-i isnâd hususunda o kadar itina göstermişler ki onu, tarihin ilm-i ahlâkı derecesine vardırmışlardır. Evvela ricâl-i isnâdı tabakalara ayırmışlar [181] ve onlara zapt ve adl gibi vasıfları şerâit-i asliyyeden addetmişler. *Zâbit*'den murat, rivayette hatası az olan; *adaletten* de maksatları, ahlak üzerine mübteni nefsin melekât-ı sâbitesidir. Hıfz ve zapta verilen ehemmiyetin derecesini tayin etmek için fıkra-i âtiye kâfi bir misaldir:

Buhârî Şerîf sahibi, 256'da vefat eden Muhammed b. İsmâil, Bağdat'a gelince nezdinde ulemâ-yı hadîs toplandılar ve onu imtihan etmek istediler. Yüz hadisin metin ve isnadlarını baştan aşağı kalb, tağyir ve tahrif ettiler ve

---

6 Asıl adı Ma'mer b. el-Müsennâ olup 209/824 [?] yılında vefat etmiştir. Müellif, onun *Kitâbu Eyyâmi'l-Arab kable'l-İslâm* adlı eserine atıf yapmıştır.

7 Arap dili ve edebiyatının ilk dönem râvilerinden ve aynı zamanda yedi kıraat imamından biri olan Ebû Amr b. el-Alâ, 154/771 yılında vefat etmiştir.

bu şekilde her on hadisi huzzârdan birine verdiler. Huzzâr da birer birer o maklûb hadisleri sormaya başladılar. Müşarünileyh, yüz hadisi tamamen dinledikten sonra onların metinleri ile isnadlarını vech-i sahîh üzere beyan etmiş ve hıfızdaki maharetini itirafa ulemâ-yı müşarünileyhimi mecbur eylemiştir. Müşarünileyh Semerkant'ta iken nezdine talabe-i hadîsten dört yüz raddesinde bir cemm-i gafîr gitmiş ve onu imtihan maksadıyla Irak isnadlarını Şam'a ve Şam isnadlarını Irak'a; Yemen'inkini Hicaz'a ve Hicaz'ınkini Yemen'e tahvil ederek mugalataya başlamışlar. Metinde ve isnadda ne tahrifat yaptılarsa hepsini tashih etti ve kuvve-i hâfızasını herkese tasdik ettirdi.

Devr-i isnâdtan sonra, devr-i tashîf hulul etti. Tashîf, isnâd-ı marûf tarikiyle efvâhdan değil, kitaplardan rivayet etmektir. Beşinci asrın evâhirinde nahviyyûndan Hasan b. Ahmed bu kısımdandı. Onun şöhreti es-suhufî (الصُّحُفِي) idi, yani sahifelerden nâkil. Sîbeveyhi'n nahivdeki kitabını itkan etmişti. 585'de vefat eden nahviyyûndan Muvaffakuddin, ilm-i nahivde asrının bir harikasıydı.[8] Hâlbuki malumatını sırf tetebbu ve mütalaa ile iktisap etmişti. İştibâh ettiği yerde kendi hissine müracaat ederdi. Mumaileyh, meşâhir-i nahviyyûndan Ömer İbnü'ş-Şıhne ile mübahese ederken, "Sen suhufîsin!" tabiriyle tayip olunmuştu. Bunu hazmetmeyerek Erbil'den Bağdat'a gitti ve orada bulunan Mekkî b. Reyyân'dan İbnü's-Serrâc'ın [182] *Usûl'*ünü ve *Kitâbü Sîbeveyhi'*n bir kısmını ders suretiyle okudu. Bundan maksadı asrın usulüne tebaan bir imama intisap etmekti; yoksa bilmediğini öğrenmek değildi.

Yâkût diyor ki; Sicilya'dan olan İbnü'l-Kattâ' es-Sıkıllî şöhretiyle müştehir 515'te vefat eden Alî b. Ca'fer, ulûm-i Arabiyye ve funûn-i edebiyyede asrının imamıydı. Mısır'a gidince ulemâ-yı intikâd, mumaileyhe *Sıhâh'*ı görüp görmediğini sormuşlar. Cevaben, kitâb-ı mezkûrun kendi memleketlerine henüz girmediğinden onu görmemiş olduğunu söylemiş ve binaenaleyh, rivayette mütesâhil olduğu zemininde bir tariza uğramıştı. Bu itinadan dolayı her nerede bir müellif, bir kitap telif ederse isbât-ı isnâd maksadıyla talebe-i ulûm, hemen o kitabı müellifinden okumaya koşarlardı. 516'da vefat eden Harîrî'den *Makâmât'*ı okuyanlar pek çoktu.

Nahve ve ilm-i lugate dair olan kitapları Mısır'a ilk getiren ve isnadlarıyla rivayet eden, meşâhîr-i nahviyyûndan Velîd b. Muhammed et-Temîmî'dir. Mumaileyh, Basra'da tevellüt ve Mısır'da neşet etmiş, Halîl b. Ahmed'in talebesinden olan el-Mühellebî'den ders okumuş ve ilm-i nahiv ve lugatı ondan rivayet eylemiştir.

---

8 Müellif, Muvaffakuddin'in tam adını aktarmamıştır. Kaynaklara müracaat edildiğinde hicrî 585 yılında vefat eden ve Muvaffakuddin adını taşıyan kişinin, nahiv ve şiir âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Bahrânî el-Erbîlî olduğu görülür. Ayrıntılı bilgi için bk. Emîl Bedî' Ya'kûb, *Mevsûatü ulûmi'l-lugati'l-Arabiyye,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006, c.8, s.369.

HAT

Kurûn-u ûlâ'da kitapların tedvini bittabi müşküldü; çünkü o zaman kağıt yoktu. Yazılarını lihâf (لِخَاف) denilen beyaz, ince, geniş taşlar ile hurma ağacının dalları, kemik ve deri ve buna müşabih olup mümkün mertebe dayanabilecek şeyler üzerinde yazarlardı. İslamiyet'ten sonra yazılarını ceylan ve sair hayvanların sanatkârane yumuşatılmış olan derileri ve nadir olarak başka şeyler üzerine yazarlardı. Emevîler'in son devirlerine kadar bu suret devam etti. 136'da vefat eden Hulefâ-yı Abbâsiyye'nin birincisi olan es-Seffâh'ın veziri 163'te vefat eden Hâlid b. Bermek, birbirinden munfasıl deri parçalarından olan defâtir ve kuyûdu kitap şekline ifrağ etti; fakat yapraklar yine deridendi. Bermekî Fazl b. Yahyâ, bugünkü kağıdı istimal ve imalini terviç edince yazılar, hem bu kağıt üzerine hem de deriler ve Çin'den, [183] Horosan'dan gelen birtakım kağıtlar üzerine yazılmaya ve kuyûd ve defâtir, bunlardan yapılmaya başlandı ve bu suretle levâzım-ı te'lîfiyye tehyie edilmiş oldu.

HAFIZLAR

İslam'da mâdud olan hafızlar, Abdullah b. Abbas'tan başlar. Nadir bir kuvve-i hâfızaya malik olan müşarünileyhin sîne-i irfân defineleri, *hizânetü'l-Arab* demeye sezaydı. Tefsirde, hadiste, helal ve haramda ulûm-i Arabiyye'de ve şiirde merci-i 'âmdı. İbn Abbas'tan sonra yerine tâbiînden eş-Şa'bî kaim oldu. Müşarünileyh diyordu ki; "Ne yazarsam ne işitirsem, hafızamda rüsûh peyda eder." Müşarünileyhin hadiste ve şiirdeki mahfuzâtı o kadar çoktu ki hiçbir beyti tekrar etmemek şartıyla mütemadi surette bir ay şiir inşad edebileceğini iddia ederdi.

Üdebadan ilk önce *râviye* lakabını ihraz eden, 155'te vefat eden Hammâd er-Râviye'dir. Mülûk-i Mervâniyye, ona hürmet ve riayet ederlerdi.[1] Bir gün Velîd b. Yezid'in, müşarünileyhe "Sen, ne ile 'râviye' lakabına kesb-i istihkâk ettin?" sualine cevaben Hammâd: "Ya emîre'l-mü'minîn! İsimlerini işittiğin bütün şu'arânın şiirlerini ezberlemişim ve onu rivayet ederim. Bundan maada senin tahte i'tirâfında olmak şartıyla bildiğin şairlerden ziyade bilmediğin birtakım şairlerin şiirlerini rivayet ederim. Yeni ve eski şiirleri tefrik hassasına malikim." demiş. Velîd bundan taaccüp etmiş ve bu ilim, pek vâsi olduğundan, ezberlediği şiirin miktarını sormuş. Cevaben, "Ezberlemiş olduğum şiir pek çoktur! İstersen hurûf-u mu'cemeden her harf [184] için sana yüz kaside inşad ederim. Eş'âr-ı Câhiliyye'den olan maktualar da ayrıdır" demiş.

Velîd, onu imtihan eder ve Hammâd da kasideleri okumaya başlar. İnşad saatlerce sürer, Velîd sıkılır. Hammâd'ı dinlemek için yerine birisini tevkil eder. Günlerce devam eden bu imtihandan Hammâd, iki bin dokuz yüz kaside inşad etmiş ve bunlardan dokuz yüz kaside şu'arâ-yı Câhiliyyeye aitmiş.

el-Vâsik Billâh, bir gün 248'de vefat eden Ebû Muhallim eş-Şeybânî'ye الْمَرْت kelimesini havi bir beyit okur.[2] -الْمَرْت, *nebattan arı, kurak bir yer*- eş'âr-ı Arab'tan buna şahid ister. Ebû Muhallim, düşünmeye başlar. Îrâd-ı misâlde biraz taahhür edince huzzârdan biri, Benî Esed'e ait bir beyit irat eder. Ebû Muhallim güler ve الْمَرْت kelimesini havi yüz beyit inşad eder.

---

1 Kaynaklarda Hammâd er-Râviye'nin 160/776-777 [?] yılında vefat ettiği aktarılır. Burada müellifin işaret ettiği Mervânîler'in, 983-1085 yılları arasında Meyyâfârikīn (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbekir, Nusaybin, Cizre, Ahlat ve Hısnıkeyfâ (Hasankeyf) bölgelerinde hüküm süren İslâm hanedanı Mervânîler ile karıştırılmamalıdır. Müellifin işaret ettiği hanedanlık, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın 661 tarihinde kurduğu Emevîler'dir. Emevî hanedanlığı ismini, kurucusu ve ilk yöneticisi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın mensup olduğu ve aynı zamanda Kureyş'in ileri gelen kabilelelerinden olan Benî Ümeyye kabilesinden almıştır. Muâviye ve ondan sonra gelen iki halife bu kabilenin Süfyânî kolundan, diğer on bir halife ise aynı ailenin Mervânî kolundandır. Müellif, Emevîler'in bu son koluna işaret etmiştir.

2 Ziriklî, eş-Şeybânî'nin vefat tarihini 245/859 olarak kaydetmiştir. bk. Ziriklî, *el-A'lâm,* c.7, s.131.

Ebû Muhallim'in muasırlarından olan Bindâr b. Abdülhamîd, matlaı بَانَتْ سُعادُ olan yedi yüz kaside ezberlemişti.

321'de vefat eden İbn Düreyd, asrında müstesna bir hafıza, vâsi bir ilim sahibiydi. Huzurunda Arap divanlarından hangi biri okunursa, ezberden onu itmam ederdi. Altmış sene tedrîs-i ulûm ile meşguldu. 327'de vefat eden Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Kur'ân-ı Kerîm'de şâhid olabilecek üç yüz bin beyit ezberlemişti. Müşarünileyh bir gün hastalanır. İyâdatına giden rüfekası, şiddetle müteessir olan pederine teselli vermek isterler. Pederi, "Nasıl müteessir olmayayım? Oğlum, karşınızda bulunan şu azim kütüphanedeki tekmil kitapları ezberlemiştir." Müşarünileyh diyordu ki; "On üç sandık kitap ezberlemişim."

Beşinci asırdan sonra müteahhirler, kitabı ezberlemek hususunda şedit bir inhimak göstermişlerdir; çünkü hıfz, rivayetin halefidir. Kitaplar, [185] râvilerin yerine kaim olmuştur. 604'te vefat eden Şam Padişahı Îsâ b. el-Melikü'l-Âdil el-Eyyûbî,[3] fukahaya Ebû Hanîfe hazretlerinin mezhebinin, İmâmeyn -Muhammed ve Ebû Yûsuf- mezheplerinden bittecrit tedvinini emretmişti. Fukaha, bunu on ciltten ibaret olan *et-Tezkire* namındaki kitapta topladılar. Müşarünileyh, bunu ezberleyinceye kadar kıraatine muvâzabet etmiş ve her cildi üzerine, "حَفِظَهُ عِيسَى" ibaresini yazmıştır.[4] Müşarünileyh, Zemahşerî'nin *el-Mufassal'*ını ezberleyecek olanlara bir hilat ve caize olarak yüz lira vadetmiş ve bu teşvik sayesinde pek çok zevat *Mufassal'*ı ezberlemiş oldu. Endülüs uleması da Sîbeveyhi'n *Kitâb'*ı ile sair kitapları ezberlemekte tehalük gösterirlerdi.[5]

eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye sahibi diyor ki; "Sekizinci asrın evâhirinde Karîm'de *Medresetü's-Silsile* namında meşhur bir medrese vardı. Müderrisliğine tayin olunacak zatın *Sıhâh-ı Cevherî'*yi ezberlemiş olması, banisi tarafından şart kılınmıştır."[6]

---

[3] Tam adı Ebü'l-Feth (Ebü'l-Fütûh) el-Melikü'l-Muazzam Melikü Mülûki'l-Arab ve'l-Acem Şerefüddîn Îsâ b. el-Meliki'l-Âdil Ebî Bekr Muhammed b. Eyyûb olup 624/1227 yılında vefat etmiştir. bk. Cengiz Tomar, *"el-Melikü'l-Muazzam",* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2004, c.29, s.71-73.

[4] Muvâzabet etmek: Devam etmek. Arapça cümlenin tercümesi: Îsâ, bunu ezberlemiştir.

[5] Hilat ve caize: Mükâfat ve ödül. Tehalük göstermek: Büyük bir istekle bir işe koyulmak.

[6] Burada kanaatimizce mühim bir noktaya değinmekte fayda vardır. Müellif, diğer birçok yerde yaptığı gibi burada da eser ismi vermeden alıntı yapmıştır. Bu şekilde okuyucu, yukarıdaki bilginin bizzat müellif tarafından *Şekâiku'n-nu'mâniyye* adlı eserden iktibas edildiği vehmine düşebilir. Hâlbuki müellif, bu bilgiyi Râfiî'nin adı geçen eserinden almıştır (*Târîh,* c.1, s.265). Buna dair en önemli tespitimiz müellifin, Medresetü's-Silsile'nin bulunduğu yeri belirten ve asıl kaynakta *'Karaman topraklarında'* şeklinde geçen ifadeyi, Râfiî'nin *'Muhtemelen el-Karîm'dir'* ifadesinden yola çıkarak Karîm şeklinde aktarmış olmasıdır. Eserin müellifi Taşköprizâde Ahmed Efendi (öl. 968/1561), Cemâleddin Ak-

Müteahhirînden huffâzın hatimesi, 817'de vefat eden kamus sahibi Şeyh Mecdüddîn Fîrûzâbâdî'dir.[7] Müşarünileyh diyor ki; "Her gün iki yüz satır ezberlemeyince gözüme uyku girmez."

Lugatta Hafızların Vazifeleri

Lugat hafızları, tamamıyla hadis hafızları gibidirler. Bir muhaddis, nasıl ki hadislerin neşir ve tamimi vazifesiyle mükelleftir; bir lugat hafızının da vazifesi, ilm-i lugatı zapt ve tamim etmektir. Bir lugat hafızı, ilm-i lugatı nasıl tamim eder? Evvela imla vasıtasıyla ki bu suret gerek muhaddisîn ve gerek lugaviyyûnca vazifelerinin esasını teşkil ediyor. [186]

İmla Ne Suretle İcra Edilirdi?

Lugatı telakki etmek isteyen zat, hafızın muvacehesinde ahz-ı mevki eder, bir zapt varakası tutar; içtima hangi camide[8] ve hangi günde ise zapt varakasının başında dercolunur. Sonra hafızın isnadı, fusahâ-yı Arab'tan hangi şahsa hangi kabileye muttasıl ise o da zapt varakasına yazılır. Badehu garîb olan lugatları şevâhidiyle şerh ve tefsir ve ebyât-ı Arabiyye ile isnadını teyit eder ve isnadlı isnadsız bazı fevâid-i lugaviyyeden istediğini de ilave eyler. Sadr-ı evvelde usûl-i rivâyet böyleydi. Ahiren hafızlar birer birer münkariz oldu. İsnadlar, inkıtaa uğradı. Esbâb-ı rivâyet iptal edildi. Halk müellefata, devâvîne itimat etmeye başladı ve *imlâ-yı lugat* denilen usûl-i rivâyete hatime çekildi. Lugat hafızlarının ikinci vazifeleri iftadır. Yani lugaviyyûnun hall-i işkâl hususundaki davetlerine icabet etmektir. Lugat müftilerine terettüp eden adap; bildiği lugatlara dair izahat vermek, bilmediğini itiraftan çekinmemek, istinkâf etmeksizin bilmediğini bilenlerden öğrenmek ve hata ederse, savâbı görür görmez hatada ısrar etmemektir. Zira hatadan dönmek, savâba girmek demektir. Onun için hatada ısrar edenlere *kezzap, melun* derler. Ehli vefat eden dekâikten biri hakkında kendisinden istizah edildiği zaman ilmi i'zâz ve faziletini de ibraz için bu suale karşı sükût, cümle-i şerâittendir. Şüphe yok ki bu adap, ahlâk-ı ilmiyye ve fezâil-i edebiyyedendir.

---

sarâyî'nin (öl. 791/1388-89 [?]) hayatını aktarırken Medresetü's-Silsile (Zincirli Medresesi) adını taşıyan bir medresede müderrislik yaptığını ve bu medreseye ancak Cevherî'nin *Sıhâh*'ını ezbere bilenlerin tayin olunduğunu aktarmıştır. Bu bilgiyi aktaran Taşköprizâde, Aksarâyî'nin görev yaptığı bu mederesenin Karaman topraklarında yer aldığını belirtmiştir. Dolayısıyla müellifin Karîm olarak aktardığı ifade, Taşköprizâde'nin eserinden alıntılanmadığı, Râfiî'nin adı geçen eserinden iktibas edildiği anlaşılır. Ayrıntılı bilgi için bk. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâikü'n-nu'mâniyye,* Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1975, s.14-17.

7 Sözlük anlamına gelen kamustan kasıt, *el-Kâmûsü'l-muhît* eseridir.

8 Çünkü o asırda mehâfil-i ilmiyye mescitlerde teşekkül ederdi. İslam'da tesis edilen ilk medrese, Selçûkî Melikşah'ın vezirlerinden Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta Nizâmiye namıyla inşa eylediği medresedir. [Mehmed Fehmi]

Hafızların üçüncü ve dördüncü vazifeleri, öğrenmek ve öğretmektir. Bu iki vazife ne mal ne şöhret kazanmak için alet ittihaz olunmamak, râvinin sinn-i şeyhûhete varıp hafızasının intizamı muhtel olunca rivayeti terk etmesi de [187] meşruttur. Riyâşî, yüz yaşına yaklaşmış olan Ebû Zeyd el-Ensârî'den *eş-Şecer ve'l-kele'* namındaki telifini okumak arzusunda bulunmuştu. Müşarünileyhin kuvâ-yı akliyyesi zinde olmakla beraber hafızası muhtel olduğundan, Riyâşî'ye beyân-ı mazeret etti. Hıfz ve rivayetteki ihtiyat bu derecedeydi.

Râvilerden Suver-i Telakkî

Suver-i telakkîden murat, râvilerin telakki edenlerin beyan ve edalarında kullanacakları ıstılahattır. Bu da evzâ'ı muhaddisîn cümlesindendir.[9]

(1)- Üstattan veyahut bir Arap'tan işittiğini söylemektir. Bunun da derecâtı, rivayetin derecâtı nispetinde mütefâvittir. Rivayetin en muteberi, "أَمْلَى عَلَيَّ فُلانٌ" tabiriyle ifade olunur. İkincisi, "سَمِعْتُ فُلَانًا"; üçüncüsü, "حَدَّثَنِي، حَدَّثَنا فُلانٌ"; sonra "أَخْبَرَنِي, أَخْبَرَنا"; dördüncüsü, nefsine izafet etmeksizin "قالَ فُلانٌ" ve "زَعَمَ فُلَانٌ" gibi edalar. Râvinin de "عَنْ فُلانٍ" demesi bu kabîldendir. Lugatta ve ahbârda böyledir; şiirde ise "أَنْشَدَنا, أَنْشَدَني" denilir.[10]

Semâ, rivayetin esasıdır. Şu kadar var ki Basra uleması, Kûfe ulemasından yahut Kûfe a'râbından bir şey ahz ve telakki etmezlerdi. Basra'da semâ usulünü Halef el-Ahmer ihdas etti. Kûfî olan Hammâd er-Râviye'den edebiyata ait mebâhisi ahz ve telakki eyledi.

Usûl-i telakkînin ikincisi (2): Bir üstattan ders okumak ve rivayet ederken, "قَرَأْتُ على فُلانٍ" cümlesini söylemektir.[11]

Üçüncüsü (3): Bir üstattan ders okuyan bir zatın dersini dinlemektir ki "قَرَأَ فُلَانٌ وَأَنَا أَسْمَعُ" yahut "أَخْبَرَنِي قِرَاءَةً عَلَيْهِ وَأنا أَسْمَعُ" suretiyle ifade etmektir.[12] [188]

---

9 *'Evzâ'ı muhaddisîn'* ibaresinden kasıt, hadis âlimlerinin rivayetler için istihdam ettikleri kullanımlardır.

10 "أَمْلَى عَلَيَّ فُلانٌ", "Falan kişi, bana -ezberinden ya da eserinden- yazdırdı." "سَمِعْتُ فُلَانًا", "Falan kişiden duydum." "حَدَّثَنِي، حَدَّثَنا فُلانٌ", "Falan kişi bana, bize rivayet etti." "أَخْبَرَنِي, أَخْبَرَنا", "Falan kişi bana, bize haber verdi, iletti." "قالَ فُلانٌ" ve "زَعَمَ فُلَانٌ", "Falan kişi söyledi; falan kişi iddia etti." "عَنْ فُلانٍ", "Falan kişiden…". "أَنْشَدَنا, أَنْشَدَنِي", "Bize, bana inşat etti."

11 Filan kişiye okudum/huzurunda bildiklerimi arzettim.

12 قَرَأَ فُلَانٌ وَأَنَا أَسْمَعُ, "Falan kişi hadisi hocasının huzurunda okurken ben de dinliyordum."; أَخْبَرَنِي قِرَاءَةً عَلَيْهِ وَأنا أَسْمَعُ, "Falan kişi, kıraat yoluyla rivayet etti."

Dördüncüsü (4): İcazet tarikiyledir. İcazet, kütüb ve müdevven eş'ârda olur. İcazet de iki kısımdır: İcâzet-i hâssa ve icâzet-i âmme'dir. İcâzet-i hâssa, muayyen bir kitap için; icâzet-i âmme, "أَجَزْتُكَ بِجَمِيعِ مَسْمُوعَاتِي وَمَرْوِيَّاتِي" ibaresiyle takyit olunan icazettir.[13] Bu babta yazılan en güzel icazetname, 745'te vefat eden hâfız-ı şehîr Endülüslü İmam Esîrüddin b. Hayyân'ındır. Sureti, aynıyla *Nefhu't-tîb*'in birinci cildinde münderiçtir.

Beşincisi (5): Muhabere tarikiyle edilen telakkidir. Mesela râvilerden birinin, birisine yazdığı bir mektupta bir haber yahut bir beyit, bir maktua, bir kaside yazmış olur; mürselünileyh de o râviyeden nakleder.

Altıncısı (6): Bir kitaptan nakletmektir. Bu ise, turuk-u telakkînin en zayıfıdır. İlim ve edebin hukukunu sıyanet etmek üzere turuk-u rivâyet, dördüncü asrın evâhirine kadar bu tertip üzere devam etti ve buna ciddi bir surette ihtimam edildi ve her haber sûret-i telakkîsiyle beraber zikrolunurdu…

Fusahâ-yı A'râb

أَعْراب (A'râb), -hemze'nin fethiyle- أَعْرابي'nin cem'idir. أَعْرابي, *bâdiye-nişin olan Araplardır.* عَرَب'ın müfredi ise عَرَبِي'dir. A'râb, bir lugatın tayîn-i fesâhatinde merci addolunurlardı. Dîn-i İslâm'ın zuhurundan sonra, ulemâ-yı lisâna göre a'râbın fesahati darbımesel hükmüne geçmişti. Hâlisiyet, selâset, savâba mukarenet, żı'f ve rekâketten selamet gibi evsaf, lisân-ı a'râbın hasais ve mümeyyizâtındandır. Şehirlerde sakin ve ümem ve akvâm-ı sâire ile muhtelit olan Arapların lisanlarında bu evsaf mevcut değildi. Sadr-ı evvel bülegâsı, a'râbın şivelerini taklit ederlerdi.

A'râbın biri, bir şehre geldiği zaman lugat râvileri derhal etrafını [189] alırlar ve muhtelefün fîhi olan lugatları ondan tashih ederlerdi.[14] A'râbînin bir lugate dair verdiği izahat râvilere hüccet olur. Bazı a'râbîler şehirlere gelir, tavattun ederler ve erbâb-ı lugatın müftileri ve merci-i hâsları olurlardı.[15] A'râbîler, lisanlarına o kadar haristiler ki şivelerinin bozulmasından korkarak şehirlerde ikametlerini temdit etmezlerdi. Bunlara *fusahâ-yı a'râb* denir. Bunların tarihleri, nahvin tedviniyle kıyasa lüzum görüldüğü zamandan başlar ki râvilerden istişhâd için şiddetli ihtiyaç hisseden tabaka-i s̱âniye devrine müsadiftir. Bu tabakanın rivayet hususunda müracaat ettikleri Ebû Hayra, Ebü'd-Dükayş, Rü'be b. el-Accâc er-Râciz, Ebi'l-Mehdî, Ebi'l-Münteci' ve emsali gibi a'râbdan evvel rivayette merci olmuş bir a'râbînin ismine tesadüf edilmemiştir. Ahiren tashîh-i rivâyet maksadıyla şehirlere gidip gelen a'râb,

---

[13] Bütün işittiklerimi ve rivayetlerimi, başkalarına rivayet etmen konusunda sana icazet (izin) verdim.

[14] Muhtelefün fîhi: Üzerinde ihtilaf edilen mesele, konu vb.

[15] Tavattun etmek: İkamet etmek, yerleşmek. Merci-i hâs: Özel ve öncelikli kaynak.

ulemâ-yı lisândan ders almak hevesine düştüler. Bu şakirtliğe ilk heves eden Ebû Mishal el-A‘râbî’dir. Bu zat, badiyeden gelince 189’da vefat eden Kisâî’den ilm-i nahvi okumuş ve şevâhidde Alî b. el-Mübârek’ten pek çok şiir rivayet etmiş ve nihayet nevâdir ve garîbte de bir telif vücuda getirmiştir. Ondan evvel a‘râbîler, râvilerin halka-i tedrîslerinde sâmi‘ sıfatıyla bulunurlardı.[16] Bazıları Basra’da Yûnus b. Habîb’in ve bazıları Ebû Zeyd el-Ensârî’nin halkasına devam ederler ve muhtaç olmadıkları hâlde mücerret iktisâb-ı zarâfet maksadıyla bazı şeyler istizah eylerlerdi.[17] Bir a‘râbî, bir şehirde ikametini temdit ederse selikası düçâr-ı żı‘f olur, lisanı inceleşir. Râviler, ondan bunu hisseder etmez gayrisahih kıyaslarla onu imtihan ederlerdi. O gibi kıyasları şehirli Araplar gibi istimal etmeye başladığını görünce onu terk ederlerdi; çünkü a‘râbîden rivayetin tashihi birtakım şartlara mütevakkıftır. O şartlardan biri, lahni bilmemesidir. Zira lahni bilirse şehirli gibi ondan tevakki etmeye başlar ve bu tekellüf, asıl tashihteki maksadı ihlal etmiş olur. Mesela bir a‘râbî, "مِنْ أَبو زيْدٍ" [190] ve "رَأَيْتُ أبي عَمْرٍو" cümlelerindeki lahnin nereden geldiğini bilmemelidir.[18] Câhiz diyor ki; "Nahviyyûn, ne zaman bir a‘râbînin bu gibi lahinleri tefrik etmeye başladığını duyarlar, derhal onu a‘râb zümresinden ıskat ederler. Çünkü bunu anlaması, şehirde uzun müddet ikamet ettiğine ve şîve-i beyândaki kabiliyeti haleldar olduğuna delalet eder.”

Müberred, *el-Kâmil’*de diyor ki; خَضَعَ manasında olan استخْذَى kelimesinin mehmûz olup olmadığını kestiremeyen Asmaî, bir a‘râbîye müracaat eder ve "أَتقولُ اسْتَخْذَيْتُ أَمِ اسْتَخْذَأْتُ؟" sualini irat eder.[19] A‘râbî cevaben: "لا أَقولُهما" demiş.[20] Asmaî "وَلِمَ؟";[21] A‘râbî,

"لِأَنَّ العَرَبَ لا تَسْتَخْذِي، (أي لا تَخْضَعُ)"

demiş.[22] Diğer bir a‘râbîye Asmai, "أَتَهْمِزُ الفَأْرَةَ؟" demiş,[23] A‘râbî "تَهْمِزُها الهِرَّةُ" cevabını vermiştir.[24]

---

16 Halka-i tedrîs: Ders halkası. Sâmi‘: Dinleyici.

17 Yani a‘râb, bilgi yönünden ihtiyaç duymadıkları hâlde sadece görgü kuralları ve adabımuaşaret hususunda kendilerini geliştirmek için katıldıkları derslerde hocalara soru sorarlardı.

18 Birinci cümlede lahin, مِنْ harf-i cerrinden sonra gelen أبي kelimesinin merfû okunmasından kaynaklanmıştır; ikinci cümlede ise fiil + failden oluşan رَأَيْتُ ibaresinin mansub üzere mef‘ûlü olması gereken yerde mecrûr gelen أبِي (aslı أَبَا) kelimesinde vuku bulmuştur.

19 اسْتَخْذَيْتُ (يـ harfi ile) mi dersin yoksa اسْتَخْذَأْتُ (أْ harfi ile) mi dersin?

20 İkisini de demem.

21 Neden ki?

22 Çünkü Araplar, kimseye boyun bükmez; -yani baş eğmez-!

23 الفَأرَة (fare) kelimesini mehmûz (أ) mu söylüyorsun?

Câhiz diyor ki; Bir gün, el-Mufaddal el-Anberî'nin İbn Beşîr'e hitaben, "عَثَرْتُ البارِحَةَ بِكِتابٍ وَقدْ الْتَقَطْتُهُ وهُوَ عِنْدي، وقدْ ذَكرُوا أنّ فيه شِعْرا؛ فإنْ أَرَدْتَهُ وهَبْتُهُ لكَ" demiş.[25] İbn Beşîr, cevaben:

"أُريدُه إنْ كان مُقيَّدًا (أيْ: مَشْكولاً)"

-*harekeli*-.[26] el-Mufaddal,

"واللهِ ما أَدْري إنْ كان مُقيَّدًا أمْ مَغْلولًا"

demiş.[27] Câhiz diyor: "Eğer takyidin manasını bilmiş olsaydı, rivayeti nazarıitibare alınmazdı."

Bir a'râbî, ne kadar tazyik edilse kavim ve kabilesinin lahninden başka bir lahin ile konuşmaz velev ki kendi lugatından daha fasih olsa. Asmaî diyor ki; "Biz, bir gün Ebû Amr b. el-Alâ nezdinde iken Îsâ b. Ömer es-Sekafî gelir ve Ebû Amr'a hitaben,

"ما شيءٌ بَلَغَنِي عَنْكَ تُجِيزُهُ"

der.[28] Müşarünileyn "ما هوَ؟"; Îsâ,

"يا أبا عمرٍو! بلَغَني أَنّكَ تُجيزُ؛ ليسَ الطِّيبُ إلاّ المِسْكُ (بالرَّفْع)"؛[29]

Ebû Amr,

"نِمْتَ وأَدْلَجَ النَّاسُ! لَيْسَ في الأرضِ حِجازِيٌّ إلاّ وهو يَنْصُبُ، ولا في الأرْضِ تَمِيمِيٌّ إلا وهُوَ يَرْفَعُ" demiş[30] ve sonra Yahyâ el-Yezîdî ile Halef el-Ahmerî'nin, Hicaz a'râbından olan Ebü'l-Mehdî'ye ve ondan sonra Temîm a'râbından Ebü'l-Münteci'e gitmelerini ve birinciye hâlet-i ref'i ve ikinciye [191] hâlet-i nasbı telkin et-

---

[24] Onu kedi yer!

[25] Dün bir kitaba rastladım ve onu aldım. Yanımda mevcuttur. İçinde şiir bulunduğunu söylediler; eğer istiyorsan onu sana hediye edeyim.

[26] Eğer harekeli ise onu alırım.

[27] Kendisine kelepçe mi vurulmuş bukağı mı vurulmuş onu hiç bilmiyorum vallahi.
Bu cümleler, nahiv-sarf ilimlerinde kullanılan terimleri bilmeyen, lahnin nerede vuku bulduğunu hemen anlayan ancak dil bilgisi yönüyle izah edemeyen bedevilerin, fesahat noktasında kusursuz olmalarına dikkat çekmektedir. Buradan anlaşılıyor ki bedeviler mehmûz (hemzeli), meşkûl (harekeli-noktalı) gibi dil bilgisi eksenli kavramları bilmemekle beraber Arapçayı doğru bir şekilde kullanmada başarılı olmuşlardır.

[28] Nahiv konusunda bir kaidenin farklı şekilde okunmasına izin verdiğine dair haber ulaştı bana.

[29] Ey Ebâ Amr! Bana 'ليسَ الطِّيبُ إلاّ المِسْكُ' (Güzel koku, miskten başta bir şey değildir) cümlesindeki المِسْك lafzını merfû okuduğuna dair bilgi ulaştı.

[30] Hey gidi! Sen uyurken insanlar yol almış! Yeryüzünde hiçbir Hicazlı yok ki bunu nasb üzere okumasın! Aynı şekilde yeryüzünde hiçbir Temîmli yok ki bunu ref' üzere okumasın!

melerini teklif eder ve ilaveten her ikisinin muvafakat etmeyeceklerini beyan eder. Mumaileyhimâ, evvela Ebü'l-Mehdî'ye giderler ve ona

"كَيْفَ تَقُولُ: لَيْسَ الطِّيبُ إلاّ المِسْكُ؟"

-ref' ile- okurlar. Ebü'l-Mehdî,

"تأْمُرانِي بِالْكِذْبِ على كِبَرِ سِنّي!"؛[31]

Halef,

"لَيْسَ الشّرابُ إلا العَسَلُ"

Yezîdî de,

"لَيْسَ مِلاكُ الأمرِ إلا طاعةُ الله والعَمَلُ بِها"[32]

Ebü'l-Mehdî, "هٰذَا كَلامٌ لا دَخَلَ فيه" der[33] ve hepsini nasb ile okur ve

"لَيْسَ هٰذَا لَحْني ولا لَحْنَ قَوْمِي"

ibaresiyle de ceffelkalem reddeder.[34] Musahhihler, bu ifadeyi zapt ettikten sonra Ebü'l-Münteci'e giderler ve ona hâlet-i nasbı telkin ederler. O ise, ref'de ısrar etmiştir.

A'râbın, ulema arasında tahaddüs eden münazaatta hakem mevkiini işgal ettikleri pek çok defalar vaki olmuştur. Hârûnürreşîd'in huzurunda Basra ulemasından Sîbeveyhi ile Kûfe ulemasından Kisâî arasında meşhur *el-Mes'eletü'z-Zünbûriyye* hakkında hasıl olan ihtilafın hallinde a'râbîler hakem nasbolunmuşlar. Şöyle ki Sîbeveyhi Bağdat'a gelirken Kisâî, Emîn'in muallimi ve Kûfiyyûn'un şeyhü'l-ulemâsı bulunuyordu. Sîbeveyhi, Kisâi ile bir mübahese yürütmek arzusunda bulunduğunu Bermekî Yahyâ b. Hâlid'in mahdumları Fazl ve Ca'fer'e beyan eder. Onlar da müşarünileyhi Hârûnürreşîd'in huzuruna götürürler. Kisâî, Sîbeveyhi'ye;

"كَيْفَ تَقُولُ؛ ظَنَنْتُ أنّ العَقْرَبَ أشدُّ لَسْعَةً مِنَ الزُّنْبُورِ، فإذا هُو هِيَ أَوْ إيّاها؟".[35]

Sîbeveyhi, "فإذا هوَ هِيَ". Kisâî, her ikisini tecviz eder ve 'إذا'dan sonra gelen haber, marife olursa nasbı yalnız Kûfîler tarafından tecviz edilmiştir; Araplardan semâ'ı sahîh ile varit olmamıştır' der. Sonra Kisâî,

---

[31] Bu yaşlı hâlimle benden yalan söylememi mi istiyorsunuz?!

[32] İşin aslı, Allah'a itaat ve bu itaate bağlı amel etmekten başka bir şey değildir.

[33] Bu, kuşku götürmez bir sözdür.

[34] Bu benim ve kabilemin lahni değildir.
Ceffelkalem: Düşünüp taşınmadan, bir çırpıda, gelişigüzel, birden.

[35] Bu cümledeki zamiri nasıl telaffuz edersin: "Akrebin sokmasını, eşek arısının sokmasından daha şiddetli sanıyordum; meğerse ikisi de birmiş." Cümledeki zamiri merfû (هِيَ) mu yoksa mansup (إِيَّاها) mu telaffuz edersin?'

"كَيْفَ تَقُولُ يا بَصْرِيُّ! خَرَجْتُ، فَإِذَا زَيْدٌ قَائِمٌ أَوْ قائمًا"

sualini irat eder.[36] Sîbeveyhi de "أَقُولُ قائمٌ ولا يَجُوزُ النَّصْبُ" cevabını verir. Kisâî, "أَقُولُ قائمٌ وقائمًا". Bunun üzerine Hârûnürreşîd,

"قدْ اخْتَلَفْتُما وأَنْتُما رَئِيسا بَلَدَيْكُما؛ فمَنْ يَحْكُمُ بيْنَكُما؟".[37]

Kisâî,

"هٰذِه الْعَرَب بِبابِكَ قَدْ سَمِعَ مِنْهُم أهلُ البَلَدَيْنِ، فيُحْضَرونَ ويُسْأَلُونَ"

cevabını verir.[38] O esnada a‘râbdan [192] kapıda bulunan Ebû Fak‘as, Ebû Disâr, Ebü'l-Cerrâh, Ebü Servân ihzar olunurlar. Cümlesi Kisâî'nin ifadesini teyit ederler.

Bir rivayete nazaran bu a‘râbîler, Kisaî'yi teyit etmek için rüşvet almışlardı. Diğer bir rivayete göre Kisâî'nin Halife nezdindeki mevkiini bildiklerinden müdâhene etmişler. Mamafih, ibareyi nasb ile telaffuz etmemişler, yalnız "القوْلُ قولُ الكِسائِي" cümlesini tekrar eder dururlarmış.[39] Hatta Sîbeveyhi, Halife'ye veyahut hazır olan Yahyâ'ya,

"مُرْهُمْ أَنْ يَنْطِقُوا بِذٰلِكَ، فإنَّ أَلْسِنَتَهم لا تَطُوعُ بِهِ"

demiş.[40]

Kûfe ve Basra şehirlerinden uzak olan şehirlerin valiliğini deruhte eden ümera, çocuklarına fesâhat-ı Arabiyye'yi öğretmek ve bazı mesailde merca olmak için şehirlere fusahâ-yı a‘râbı celbederlerdi. Meşâhir-i ümerâdan Abdullah b. Tâhir, Horasan valiliğini deruhte ettiği zaman birçok a‘râbîler getirtti. 240'ta vefat eden Ebü'l-Ameysel ile Avsece, o a‘râbîler meyanındaydılar. Beşinci asırda badiyelerde ve şehirlerde bulunan a‘râbın selikaları bozuldu ve tashîh-i lugatta müracaat olunan sonuncu a‘râbî, lugaviyyûndan el-Esved şöhretiyle müştehir nessâbe Ebû Muhammed'di.

Câhiz, bazı risalelerinde diyor ki; "Şam uleması, en ziyade Ukeym b. Ukeym'den rivayet ederlerdi. Ukeym, Habeşî ve Accâc'dan daha fasihti. Irak ahalisi de el-Münteci‘ b. Nebhân'dan rivayet ederlerdi. Münteci‘, Sindî

---

36 Kisâî'nin bu soruları, cümledeki kelimenin i‘rab yönüyle nasıl okunacağını saptamaya matuftur. Basralılar ile Kûfeliler arasında bazı i‘rab kaidelerinde ve bu kaidelerin gerekçelendirilmesinde (illet) ihtilaflar vuku bulduğu için Sîbeveyhi, Kisâî'nin benimsediği görüşten farklı bir görüş belirtmiştir.

37 Bulunduğunuz beldelerin imamları/hakemleri olduğunuz hâlde ihtilafa düştünüz; hadi bakalım, şimdi size kim hakem olacak?

38 İşte bunlar, bedevi Araplar kapının önündedir. Her iki beldenin insanları da onlardan rivayette bulunmuştur. Buraya getirilip onlara sorulsun da görelim!

39 Cevap, Kisâî'nin söylediği şekildedir.

40 Onlara bu şekilde okumalarını emretsene! (Emin ol okuyamazlar!) Zira dilleri bunu söylemeye yatkın değildir.

idi. Çocukken badiyeye düşmüş ve Rü'be'den daha fasih olmuştur."[41] Münteci', ikinci asırdaydı.

İbnü'n-Nedîm ile sairenin rivayetlerine istinaden fusâha-yı a'râbın isimleri ber vech-i âti dercolunur:[42]

el-Has'amî –Kûfe ahalisinin râviyesiydi-, Ebû Hayra el-Adevî, Ebü'd-Dükayş –Arapların en fasihiydi-, Ebû Mehdiyye el-A'râbî, Ebü'l-Münteci', Ebü'l-Beydâ er-Riyâhî ile râviyesi Ebû Adnân. Ebü'l-Beydâ, Basrâ'ya gelince orada sübyan muallimi olmuştu. [193] Ebû Tufeyle, Ebû Hayâ b. Lakît,[43] el-Fak'asî Muhammed b. Abdülmelik. Mumaileyh, Benî Esed'in râviyesi ve ahbâr ve mefahirinin nâkili olup Mansûr'un zamanını idrak etmişti. Ulema, ondan Benî Esed'in meâsirini telakki etmişler. Fak'asî'nin muasırı Abdullah b. Amr b. Ebî Subh, lugaviyyûndan nevâdir sahibi Amr b. Kirkire el-A'râbî. Mumaileyh badiyede muallimlerden ve şehirlerde müverriklerdendi.[44] Fesâhat-ı lisân ile müştehir Ebü'l-Câmûs Sevr b. Yezîd. Mumaileyhten İbnü'l-Mukaffa' fesahati telakki edip uslûb-u beyânda onu taklit ederdi. Ebû Sevvâr el-Ganevî, Ebû Ziyâd el-Kilâbî. Mumaileyh, Halife el-Mehdî devrinde Bağdat'a gelerek orada kırk sene ikamet etmiştir. Ebû Irâr el-İclî, Ebû Sevâbe el-Esedî, Ebû Damdam el-Kilâbî, Amr b. Âmir el-Behdelî. Bu zat, Hârûnürreşîd ile mülakat etmiş, Berâmike ile rabıta tesis etmişti. Asmaî ile Ebü Şibl el-Ukeylî ondan telakki etmişlerdi.

Badiye muallimlerinden; Ebû Servân el-Uklî, Ebû Disâr, Ebü'l-Cerrâh, Ebû Fak'as. Bu dört a'râbî, Sîbeveyhi ve Kisâî arasındaki ihtilafta hakem olmuşlardır. Ebü'l-Ameysel, Avsece, Ebû Müshir el-A'râbî, Ebü'l-Mudarrihî, el-Hırmâzî, Ebü'l-Heysem, Ebü'l-Muhabbeb er-Rib'î, Ebû Sâid el-Kilâbi, Ebû Edhem el-Kilâbî, Ebü's-Sakr el-Kilâbî, Ebü's-Sa'k el-Adevî,

---

[41] Müellif, bu bilgiyi Râfiî'den iktibas ettiği için Câhiz'in risalesinin ismine yer vermemiştir. Câhiz, bu bilgiyi *Fahrü's-sûdân 'ala'l-bîdân* isimli risalesinde aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Câhiz, *Resâilü'l-Câhiz,* thk. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1384/1964, c.1, s.198; Râfiî'nin açıklamaları için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.291-292.

[42] Sindî: Günümüzde Pakistan sınırları içerisindeki bölgeden olan kimse.
Müellif, bu isimleri doğrudan en-Nedîm'in eserinden aktarmamıştır. Bilgileri, Râfiî'nin eserinden (c.1, s.292) iktibas etmiştir. Bilgilerin asıl kaynağı için bk. Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist,* (Türkçeye çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019, s.144-159; müellifin aktardığı isimleri harekeli ve doğru okumak için ilmî ve titiz bir şekilde hazırlanan şu çalışmaya bk. Muhammed b. İshak en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist,* thk. Eymen Fuâd Seyyid, Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâs el-İslâmî, 1430/ 2009, c.1, s.118-138.

[43] أَبُو حَيَاة بن لقيط

[44] Badiye muallimleri, a'râbîlere namaz ve umûr-i dîniyyeye ait mesaili hasbi olarak öğretirlerdi. Birinci asrın evâsıtında badiye muallimliğini deruhte edenlerden biri de el-Husayn b. Abede b. Naîm el-Adevî'dir ki Benî Adî a'râbîlerine ders verirdi. Virâka yahut tevrîk sanatı ise istinsah, zapt ve tashihten ibarettir. Bu vazifeyi deruhte edenler, ulema ve üdebadandılar. Onun için kütüb-i kadîme pek mazbuttu. (İbn Haldûn) [Mehmed Fehmi]

el-Mufaddal el-Anberî, Yezid b. Kisve, Nâhiz b. Sûme el-Kilâbî. Mumaileyh şair ve bedeviydi. Üçüncü asrın evâsıtında Basra'ya gelmiş, ondan şiir rivayet olunmuştu. Ebü's-Semh et-Tâî, ona müracaat olunmak üzere el-Mu'tez zamanında ihzar edilmişti.

Râvilerin müracaat ettikleri [194] a'râbîyeler ise azdırlar. Biri, Kûfe ahalisinin râviyesi Ganiyye Ümmü'l-Heysem;[45] ikincisi, Kuraybe Ümmü'l-Behlûl; üçüncüsü Ganiyye Ümmü'l-Hümâris.

Manevi bazı esbaptan dolayı eski Yunanlıların da şiirlerini ve tarihin bazı sahifelerini halka nakl ve rivayet etmeye has olarak râvileri vardı. Onlara *Rhapsodist* derlerdi. Bunlardan en meşhur olanları Homeros'un *İlyada'*sının râvileridir; fakat Arap ve Yunan râvilerinin arasındaki nisbet, bu iki kavmin şairleri arasındaki nisbet derecesinde gayrikâbil-i kıyâstır.[46]

---

45 Başka kaynaklarda Gayse Ümmü'l-Heysem olarak da geçer.

46 Yani şiir rivayeti hususunda Araplar ile Yunanlılar arasında ciddi farklar vardır. Bu o kadar bariz ki bütün şairleri fıtri bir şekilde yetenekli olan bir millet ile sadece bazı şairleri yetenekli olan bir millet arasındaki fark gibidir. Dolayısıyla bunların karşılaştırılması mümkün değildir.

EDEB

Edeb Kelimesinin Tarihçesi

Edeb kelimesi,[1] inkılâbât-ı içtimâiyyenin tesiri altında birkaç devir geçirmiştir. Birinci devirde *davet etmek* mukabilinde olan manâ-yı lugavîsinde müstameldi: أَدَبَ – يَأْدِبُ – أَدْبًا ve أَدَبًا; *velîme taamı* manasındaki مَأْدَبَة de bundan müştaktır. مَأْدَبَة, -dâl'ın zammıyla meşhurdur-. Bunun ism-i fâili, آدِبٌ; cem'i أَدَبَة, -كَتَبَة veznindedir-. Şerefine velîme taamı verilen geline de مَأْدُوبَة derler. Tarafe diyor ki;

نَحْنُ فِي الْمَشْتَاةِ نَدْعُو الجَفَلَى   لا تَرَى الآدِبَ فِينَا يَنْتَقِرْ

الجَفَلى, *cemaat* demek; دَعَاهُم الجَفَلَى، أيْ بِجَمَاعَتِهِمْ.[2] انْتِقار, *seçmek.* Tarafe demek istiyor ki; "Kış mevsimindeki davetimiz umumidir. Bizde seçme usulüyle hususi ziyafet veren yoktur."

Sadr-ı İslâm'da أَدَب'in manasında tevessü edilerek ahlâk-ı fâzilenin mecmuuna ıtlak olunmuştur. {أَدَّبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي} hadîs-i şerifindeki [195] أَدَّبَنِي ve تَأْدِيب kelimeleri gibi.[3] Edebin bu iki medlulü arasında şüphe yok ki bir münâsebet-i tâmme vardır. Her ikisi, davet manasını mutazammındır. Birincisi taama; ikincisi, fezâil-i ahlâkiyyeye. İt'âm-ı taâm, Araplara nazaran fezâil-i ahlâkiyye meyanında temayüz etmiş bir seciyedir. Çünkü Araplar daima ıssız, sıcak ve kupkuru beyabanlarda ikamet ederler. Seyrüsefer esnasında alelekser düçâr-ı inkıtâ' olurlar ve mevâdd-ı gıdâiyyenin fıkdanı hasebiyle hâk-ı helâka serilmek gibi pek çok vakâyi'i elîmeye maruz kalırlardı.[4] Bu ihtiyâc-ı tabîi, Arapları birbirine karşı son derece hiss-i mihman-nevazi ile mütehassis olmaya mecbur etmiş ve cûd ve sehânın kendileri için âdeta levâzım-ı hayâtiyyeden ve fezâil-i sâbite-i asliyyeden addine sebebiyet vermiştir.[5] Bu seciyenin edebiyyât-ı Arabiyye'de de mühim bir mevki işgal etmesi bu yüzdendir. Mesela Hâtim-i Tâî diyor ki;

---

1 Bu paragraftan başlamak üzere *Beşeriyette İlmin Mebdei* başlığına kadar müellifin aktardığı açıklamalar, Râfiî'nin eserindeki bilgilerin özet hâlidir. Daha fazla bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.23-33.

2 Onların hepsini topluca çağırdı.

3 Rabbim beni terbiye etti ve güzel bir şekilde terbiye etti.

4 Seyrüsefer: Yolculuk. Alelekser: Çoğunlukla. Düçâr-ı inkıtâ': Kesintiye uğramak. Mevâdd-ı gıdâiyye: Besin kaynakları, yemekler. Hâk-ı helâka serilmek: Ölmek. Vakâyi'i elîme: Acı olaylar.

5 İhtiyâc-ı tabîi: Doğal ihtiyaç. Hiss-i mihman-nevazi: Misafirperverlik duygusu. Mütehassis olmak: Hissetmek, duygulanmak. Cûd ve sehâ: Cömertlik. Levâzım-ı hayâtiyye: Hayatın zorunlulukları. Fezâil-i sâbite-i asliyye: Asıl ve değişmez erdemler.

وَما تُشْتَكَى قِدْرِي إِذا النَّاسُ أَمحَلَتْ   أُوثِّقُها طَوْراً وَطَوْراً أُميرُها

وَأُبْرِزُ قِدْري بِالفَضاءِ قَليلُها،   يُرى غَيرَ مَضْنُونٍ بِهِ وَكَثيرُها

وَلَيْسَ عَلى ناري حِجابٌ يُكِنُّها   لِمُسْتَوْبِصٍ لَيلاً وَلَكِنْ أُنيرُها

Tercümesi: "Kuraklık ve kıtlık zamanında taamımdan kimse ref'i avâz şikayet etmez. Benim tencerelerim bir taraftan doldurulur, bir taraftan boşanır. Yemekler, meydanda [196] ve herkesin önünde pişer. Az olsun çok olsun ne varsa îsâr olunduğu görülür. Gecelerde ışığı takip edenleri davet etmek üzere ateşi alevlendiririm. Işığı menedecek bir ḥail bırakmam."

Hâtim, başka yerde:

لا تَسْتُرِي قِدْرِي إِذا ما طَبَخْتِها   عَلَيَّ إِذًا ما تَطْبُخينَ حَرَامُ

وَلَكِن بِهٰذَاكَ اليَفاعِ فَأَوْقِدي   بِجَزْلٍ إِذا أَوقَدْتِ لا بِضِرامِ[6]

demiş.

Tercümesi: Hâtim, aşçısına hitaben:

"Yemek pişirdiğin zaman tenceremi görülmeyecek yerlerde koyma! Yoksa ne pişirirsen bana haram olur. Ateşi o yüksek tepenin üstünde yak! Hem de çalı çırpı ile değil; kalın kütükler ve tomruklarla…" diyor.

Hucr b. Hayye el-Absî de:

وَلَا أُدَوِّمُ قِدْري بعدَ مَا نَضِجَتْ   بُخْلًا لِنَمْنَعَ مَا فِيهَا أثافِيهَا [١٩٧]

حَتَّى تُقسَّمَ شَتَّى بَينَ مَا وَسِعَتْ   وَلَا يُؤَنَّبُ تَحْتَ اللَّيْلِ عَافِيهَا[7]

diyor.

Tercümesi: "Yemek piştikten sonra misafirleri mahrum etmek gibi hasis bir hisle tencereleri yalandan ocağın taşları üzerinde durdurmam; bilakis tencereler yere indirilir, ne istiap etmişse taksim olunur.[8] Gecenin zulmeti altında kimse ret ve muaheze edilmez."

Mevki'i mahsûsunda buna dair daha ziyade misaller irat olunacağından şimdilik bu kadarla iktifa olunmuştur.

---

6 اليَفاع, -سَحَاب- vezninde- *tepe*. جَزل, -cîm'in fethiyle- *tomruk, kütük*. ضِرام, -كِتاب- vezninde- *tutruk ve köseği, odun kırıkları*. [Mehmed Fehmi]

7 التّدْوِيم, *idame*. أثافي, أثفِيَة'nin cem'idir, *ocak taşları*. التّأْنيب, *muaheze*. العَافِي, *istîtâf eden*. [Mehmed Fehmi]

8 Hasis: Cimri, değersiz. İstiap etmek: Burada "içine ne almışsa" anlamındadır.

Fezâil-i ahlâk ile muttasıf olanlara *edib* ıtlak olunması, halkı maâlî-i insâniyyeye davet etmeleri noktainazarından istihraç edilmiş bir medlul olmak itibarıyla her iki mana arasındaki münasebet kesb-i vuzûh etmiş oluyor.

Dîn-i İslâm, usûl-i terbiye ve adabı vaz‘ ve tesis edince ve İslamiyet'in esası, {بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ} hadîs-i şerifinin[9] de natık olduğu vecihle ahlâk-ı ulviyyeden ibaret olduğu anlaşılınca *edeb* kelimesi yayıldı ve Emevîler'in ahd-i saltanatlarında muallimlerin bir kısm-ı mahsûsuna *müeddib* unvanı verildi. Bu ıtlak, edeb kelimesinin medlulünde ikinci bir tevessüdür. Edeb, bu noktainazardan âsâr-ı talîmden bir eser olmak itibarıyla ilmî bir mana iktisap etmiş oluyor. Ondan sonra kelimenin istimalinde daha ziyade bir inbisât peyda oldu.[10] Edebin talimine mahsus bir program tertip edilerek ulûm-i edebiyye; şiir, lugat, ensâb, ahbâr ve sair ilimlere hasredildi ve bu ulumun heyet-i mecmûasına *edeb* namı verildi ve bilıstılah *edeb* tabiri, hakâik-i örfiyye menzilesine geçmiş oldu. [198] Bu da kelimenin târîh-i lugavîsinde başlayan üçüncü devirdir ki asıl delâlet-i târîhiyye budur.

İbn Haldûn, *edeb'*in tarifinde diyor ki;

"هٰذَا العِلْمُ، لا مَوْضوعَ لَهُ يُنْظَرُ في إثْبات عَوارِضِه أوْ نَفْيِها. وإنَّما المَقْصودُ مِنْه عِنْدَ أهْلِ اللِّسانِ ثَمَرَتُه، وَهِي الإجادةُ في فَنَّيِّ المَنْظُومِ والمَنْثورِ، على أساليبِ العَرَبِ ومَناحِيهِم، فَيَجْمَعُونَ لِذلكَ مِنْ كَلامِ العَرَبِ مَا عَسَاه تَحْصُلُ بِه المَلَكَةُ، مِنْ شِعْرٍ عالِي الطَّبَقَةِ وسَجْعٍ مُتَسَاوٍ في الإجادَةِ ومَسائِلَ مِنَ اللُّغَةِ والنَّحْوِ، مَبْثوثَةٍ أثْناءَ ذلِكَ، مُتفرّقَةٍ، يَسْتَقري مِنْها النّاظرُ في الغالِب مُعْظمَ قَوانينِ العَربيَّةِ، مَع ذِكْرِ بَعضٍ مِنْ أيّامِ العَرَبِ، لِيَفْهَمَ بِهِ ما يَقَعُ في أشعارِهِمْ مِنْهَا. وكَذَلِكَ ذِكْرُ المُهِمِّ مِنْ الأنْسَابِ الشَّهيرَةِ والأخْبَارِ العَامَّة. والمَقْصودُ بِذلِك كُلِّه، أنْ لا يَخْفَى عَلى النّاظِر فِيه شَيْءٌ مِنْ كَلامِ العَرَبِ وأساليبِهم ومَناحِي بَلاغَتِهم إذا تَصَفَّحَه... ثُم إنَّهم إذا أرادوا حَدَّ هٰذَا الفَنِّ قالوا: الأَدَبُ، هو حِفْظُ أشْعارِ العَرَبِ وأَخْبَارِها والأخذُ مِنْ كُلِّ عِلْمٍ بِطَرَفٍ."

Yani, "Bu ilmin, avarızını ispat veya nefyetmek hususunda i‘mâl-ı fikre medar olabilecek mevzuu yoktur.[11] Ehl-i lisânın edebten kastettikleri şey, edebin gaye ve semeresidir ki Arapların üsluplarına muvafık surette nazım ve nesirde hüsnüedâya kadir olmaktan ibarettir. Bu iki fende melekeyi temin edebilmek için kelâm-ı Arab'tan yüksek tabakada şiirler, belagat ve hüsnüedâ [199] itibarıyla mütesâvî seciler toplamak ve kavâid-i lisâniyyenin kısm-ı küllîsini istinbâta medar olmak üzere nahivden ve ilm-i lugattan müteferrik meseleleri göz önünde bulundurmak, şiirde münderiç vakâyi‘i anlamak ve

[9] Güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.

[10] İnbisât peyda olmak: Genişlemek.

[11] Yani edeb ilmi, eksiklikleri ve fazlalıkları üzerinde fikir yürütülecek bir metolojik ve terminolojik alana sahip değildir.

anlatmak, müşkülat çekmemek için Arapların eyyâm-ı mahsûsesini, meşhur neseplerini ve vakâyi'i umûmiyyenin en mühimlerini beyan etmek lazımdır. Bütün bu mevâddı bir araya cemetmekten maksat, kelâm-ı Arab'ı tetkik etmek isteyenlerin gerek üslup ve gerek belagat noktainazarından müşkülata tesadüf etmemeleridir. Binaenaleyh, bu fenni tarif ettikleri zaman, 'Edeb, Arapların eş'âr ve vakâyi'ini zapt etmek ve her ilimden behre sahibi olmaktan ibarettir.' derler."

Bu tafsilattan anlaşıldığı vecihle edebin manâ-yı ıstılahîsi ne devr-i Câhilî'nin ne de birinci asrın mustalahatından değildir; çünkü ne muhadramînin ne de vârisleri olan muhdesînin âsâr-ı edebiyyelerinde *edeb* kelimesine tesadüf edilmemiştir. Bu iki devir şuârâsının بِ (bâ) revîsindeki uzun kasidelerinde أَدَب maddesinden maada bu vezinde ve bu kafiyede olan bütün kelimeler mevcut olduğu hâlde hiçbirinde *edeb* kelimesi görülmemiştir. Hâlbuki müteahhirlerin zevklerine göre kafiye itibarıyla *edeb* kelimesi, bütün o lafızlardan ziyade selis, ahenktar, sâmia-nevaz ve belki tarab-engizdir.[12]

Vâkıâ, *İkdü'l-ferîd* sahibi *edeb* babında Abdullah b. Abbas'a istinaden,

"كَفاكَ منْ عِلْمِ الدِّينِ، أنْ تَعْلَمَ ما لا يَسَعُ جَهْلُه، وكَفاكَ مِنْ عِلْمِ الأَدَبِ أنْ تَرْوِيَ الشّاهِدَ والمَثَلَ"

cümlesini naklediyor.[13] Fakat bu doğru değildir; çünkü İbn Abbas, 68 ile 74 seneleri arasında vefat etmiştir. O esnada ise ilm-i edeb namına müdevven bir şey yoktu. Müteahhirîn, bu ibareyi tarih ile mukayese ve tatbik etmeyerek birbirinden nakledegelmişler. Câhiz, *el-Beyan ve't-tebyîn* nam eserinde bunun sahihini dercetmiştir. [200] Câhiz diyor ki; "Bu rivayet, Muhammed b. Alî b. Abdullah b. Abbas'ındır. Amr b Dînâr'ın da İbn Abbas'ın tercümesinde

"ما رأيْتُ مَجْلِسًا كانَ أَجْمَعَ لِكُلِّ خَيْرٍ مِنْ مَجْلِسِ بْنِ عبَّاسٍ، الحلالِ والحرَامِ والعَرَبِيّةِ والأنْسابِ والشِّعْرِ"

demesi, *edeb* kelimesinin o zaman maruf olmadığına delalet eder.[14] Eğer maruf olsaydı, üç kelime yerine onu istimal ederdi."

O hâlde bu kelime, ikinci asrın ve Emevî devrinin mevzuatındandır. Birinci asırda ise *ilmü'l-edeb* yerine *ilmü'l-Arab* tabiri tedavül etmişti. Bunu teyiden el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*'te el-Medâinî'den rivâyeten fıkra-i âtiyeyi naklediyor, diyor ki; "İbn Abbas, Sa'saa b. Sûhân'dan kendi kavim ve kabilesine ve meşhur atlılara ve Arapların eyyâm-ı mahsûsesine, vesaireye dair malumat al-

---

12 Selis: Pürüzsüz ve akıcı. Ahenktar: Ahenkli, ritimli. Sâmia-nevaz: Kulağa hoş gelen, kulağı okşayan. Tarab-engiz: Coşturucu, sevinç veren.

13 Din ilimleri konusunda elzem şeyleri; edeb ilminde de şâhid ve mesel hükmünde olan konuları bilmen sana kâfidir.

14 İbn Abbas'ın ilim meclisi gibi her hayrı cemeden başka bir meclis görmedim; helali, haramı, Arapçayı, ensâb ve şiir ilmini bir arada bulundururdu.

dıktan sonra "أَنْتَ يا ابنَ صُوحانَ، باقِرُ عِلْمِ العرَب" demiş.[15] باقِر, *mütebahhir* demektir. O hâlde edebin manâ-yı ıstılahîsi, bu mebâhisten ibaretti.

İkinci asırda edebin hududu taayyün edip intişar edince *el-Üdebâ* tabiri müeddiblere has bir unvan olarak istimal olunurdu ve kâtiplere, şairlere ıtlak olunmazdı. Bu keyfiyet, üçüncü asrın evâsıtına kadar devam etti. *Hirfetü'l-edeb* tabîr-i meşhûrînin menşei de budur. Bu tabiri ilk önce istimal eden 175'te vefat eden ilm-i arûz müdevvini el-Halîl b. Ahmed'tir. Seâlibî, *el-Muzâf ve'l-mensûb*'ta ondan, "حِرْفَةُ الأَدَبِ، آفَةُ الأدَبَاءِ" cümlesini naklediyor.[16] Çünkü müeddibler o zaman, talimi medâr-ı maîşet ittihaz etmişlerdi.[17] حِرْفَةَ'nin alâ vechi'l-ıtlâk manası budur.[18]

Üçüncü asırda şairlerin esbâb-ı kâr ve kesbleri çoğalınca ve şiirden siyasi bir mana çıkarmak hususundaki taassuptan mütevellit hâletiruhiye zail [201] olunca şairler, sanat-ı edebî bütün manasıyla hirfe ittihaz ettiler. Mesela bir kaside ile halifeden caize alır, bir emirin sarayında nedim olur, bir vesîle-i maîşet temin ederlerdi. 303'te vefat eden şair İbn Bessâm, hirfete mezmûm bir lakap şeklini vererek ve vaz'ı lugavîsini değiştirerek onu hakikate galip bir manâ-yı mecâzîye nakletmekle teferrüt etmiş ve darbımesel ittihaz eylemişti.[19] Mesela 296'da katl ve mülkün 'iz ve saltanatından ve debdebe ve dârâttan sonra hanesi karşısındaki viraneye defnedilen Abdullâh b. el-Mu'tezz'in mersiyesinde diyor ki;[20]

لِله دَرُّكَ مِــــنْ مَيْــــتٍ بِمَضْــــيَعَةٍ   ناهِيــــكَ فى الْعِلْــــمِ والآدابِ والحَسَــــبِ
مَــــا فِيــــهِ لَــــوٌّ وَلَا لَيْــــتٌ فَتَنْقُصُــــه   لَكِنَّمَــــا أَدْرَكَتْــــه حِرْفَــــةُ الْأَدَبِ

---

[15] Sen ey İbn Sûhân! Arapların ilminde engin birisin.

[16] "Edeb (öğreticilik) mesleği, ediplerin felaketidir." Burada bildikleriyle para kazanan, maddi karşılık olmadan hiçbir şekilde ders vermeyen ilgili dönemin edipleri yerilmiştir.

[17] Yani öğreticiler (müeddibler), ücret karşılığında ders veriyorlardı.

[18] يُقَالُ: أَحْرَفَ الرَّجُلُ إِحْرافًا إذا نَما مالُهُ وكثُرَ والاسْمُ، الحِرفةُ منْ هٰذَا المعْنى

[Mehmed Fehmi]

Kişinin malının artması ve çoğalmasını ifade etmek için أَحْرَفَ fiili kullanılır; حِرَفَة ismi de bu manadan gelir.

[19] Mezmûm: Kötü, makbul sayılmayan. Hakikate galip: Asıl ve gerçek anlamına baskın gelen. Teferrüt etmek: Benzersiz olmak, tek olmak.

Cümledeki 'hirfet' ile önceki cümlelerde geçen 'hirfe' aynı kelimelerdir. Müellif, önceki cümlelerde hirfet/hırfet (حِرْفَة) kelimesinin sonundaki hâ'yı, diğer bir ifadeyle tâ-i marbûtayı lafza yansıtmadığı için tarafımızdan 'hirfe' olarak aktarılmıştır. Bu cümlede ise müellif, hirfe kelimesinin sonundaki tâ'yı açık bir şekilde yazarak lafza yansıtmıştır.

[20] 'İz: İzzet, büyüklük. Debdebe: Gösteriş, ihtişam. Dârât: Tantana, azamet. Virane: Harabe.

Tercümesi: "Ey vâdi-i ihmâl ve nisyâna atılan cism-i bî-rûh! Senin ilim ve edebin, hasep ve nesebin ne kadar büyüktür! Sanat-ı edeb sana varmamış olsaydı fezâilini tenkis edecek hiçbir şaiben görülmezdi."[21]

İşte, üdeba ve şu‘arâya miras kalan bu mananın muhterii İbn Bessâm'dır. İbn Bessâm bu manayı lehçe-i avâmdan alarak uğramış olduğu sukutuahlak hasebiyle ümera ve vüzeranın ve ashâb-ı mevâki‘ ve menâsibin medih ve hicivleri hakkındaki meslek ve mişvârından tevlit etmiştir. Mumaileyh sanat-ı edebi, o kadar suistimal etmişti ki babasını ve kardeşlerini bile hicvetmekten çekinmemişti. Onun için bu vadide mesleğini takip eden şaire,

"إنَّهُ يَجْرِي فِي طَرِيقِ ابنِ بَسَّام"

derler.[22] [202]

O günden itibaren edebin fünun ve usûl-i münâdemeye ıtlakı cari oldu. Bu ıtlakın da musiki münasebetiyle tevellüt ettiği muhtemeldir. Zira üçüncü asırda musiki için müntehabât-ı edebiyyeyi havi kitaplar, divanlar tahsis edildi. O asırda egânî ve usûl-i taganni, fünûn-u âdâbın en yükseklerinden addolunurdu. Halife el-Mu‘tazıd Billâh'ın nedimlerinden olup 289'da vefat eden Ubeydullah b. Tâhir, *el-Âdâbü'r-refî‘a*[23] namındaki kitabını telif etti.[24] İbn Haldûn diyor ki; "Sadr-ı evvelde usûl-i taganni, ilm-i edebin erkanından biriydi. Abbâsîler devrinde havastan olan fuzalâ ve ketebe, şiirin fen ve üsluplarını tahsil etmek için taganniye şiddetli bir hırs gösterirlerdi."

Seyfüddevle b. Hamdân'ın aşçısı, şâir-i şîrîn-güftâr Küşâcim, *Edebü'n-nedîm* namındaki eserinin muhtevi olduğu mebâhis-i mühimme itibarıyla mutalaası tavsiye olunur.[25]

Dördüncü asrın şu‘arâsından Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Ahmed eş-Şecerî, hîref-ı edebiyyeyi atideki kıtada cemetmiştir.

إِنْ شِـــئْتَ تَعْلَـــمُ فِي الآدَابِ مَنْزِلَـــتِي   وإنَّـــنِي قـــدْ عَـــدَانِي العِـــزُّ والنَّعَـــمُ

فـــالطِّرْفُ والسَّـــيْفُ والأَوْهـــاقُ تَشْـــهَدُ لِي   والعُـــودُ والـــنَّرْدُ والشَّـــطْرَنْجُ والقَلَـــمُ[26]

21 Vâdi-i ihmâl ve nisyân: Bu kelimeyle şair, İbnü'l-Mu‘tez'in ihmal edilip unutulduğunu ifade etmiştir. Bî-rûh: Cansız.

22 İbn Bessâm'ın yolundan gidiyor.

23 Bu tabir, *beaux arts* denilen ilm-i mehâsin, yahut bedîiyat veya sanâyi‘i nefîse tabirleri makamında kullanılabilir. Ubeydullah ise musikide nâdire-i zamândı. [Mehmed Fehmi]

24 ez-Zehebî, Ubeydullah b. Tâhir'in hicrî 300 yılında vefat ettiğini aktarmıştır. bk. ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi'n-nübelâ,* thk. Şuayb el-Arnaût başkanlığında heyet, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Bs., 1985, c.14, s. 62.

25 Şâir-i şîrîn-güftâr: Güzel/tatlı sözlü şair. Mebâhis-i mühimme: Önemli konular.

26 الطِّرْف, -ṭâ'nın kesriyle- *asil, küheylan ata* denir; cem‘i طُرُوف. الأَوْهاقُ, müfredi وَهَق -fethateyn ile- *kement*. النَّعَمُ, -fethateyn ile- dördüncü babtan *mesrur ve münşerih olmak*. [Mehmed Fehmi]

[۲۰۳] *Edeb* kelimesinin geçirmiş olduğu bu inkılaplar, hep şehirde sakin olan Arapların muhitinde vaki olmuştur. A'râbîler ise edebin meânî-i mustalahasından haberdar olmamışlar. Bazıları medeniyet ve hadâretin istilzam ettiği incelikleri *edeb* kelimesinde tasavvur etmişler ve ma'raz-ı tefâhürde kullanmışlar. Câhiz'in, birisinden rivayet ettiği:

وإنِّي على مـــــا كان مِـــــنْ عُنْجُهِيَّـــــتِي   ولُوْثَـــــــــةِ أعْـــــــــرابِيَّتِي لَأَدِيـــــــــبُ[27]

beyti gibi.

Tercümesi: "Ben, a'râbîliğin, yani bâdiye-nişinliğin levazımından olan hamakat ve ahlâk-ı dürüştâneye rağmen yine edîbim."[28]

Dördüncü asrın evâsıtına doğru rivayetin düçâr-ı żı'f olması ve maddesinin kuruması üzerine ulûm-i Arabiyye'nin istiklali kararlaştırılmış ve ona göre tabakât-ı ulemânın tefrikine lüzum görülmüş olmasına binaen evvelce elfâz-ı müşterekeden addedilen *üdeba* lafzı, o tarihten itibaren ulemaya ıtlak olunmayıp şu'arâ ve ketebeye tahsis edilmiş ve târîh-i üdebâ, Sa'leb ve Müberred'in vefatlarıyla nihayet bulmuştur. Müberred 258'de, Sa'leb de 291'de irtihal etmişler.[29] Seâlibî'nin *Yetîme'*sine zeyl olmak üzere el-Bâharzî[30] şöhretiyle müştehir Alî b. el-Hüseyin'in *Dimyetü'l-kasr* namındaki eserinde eimme-i edebe mahsus olarak yazdığı bentte,

"هؤلاءِ قَوْمٌ لَيْسَ لَهُمْ في دَواوِينِ الشِّعْرِ [۲۰٤] رَسْمٌ ولا في قوانينِ الشُّعراءِ اسمٌ"

demiş[31] ve sonra ulemâ-yı lugata nakl-ı kelâm ederek o tabakadan mâdud olan *Fıkhü'l-luga* müellifi Ebü'l-Hüseyin b. Fâris, nahviyyûndan İbn Cinnî, Esed-i Âmirî, *Sıhâh'*ın müellifi Cevherî ve şakirdi Ebû Sâlih el-Verrâk'ın terceme-i hâllerini yazmıştır. Bundan anlaşılıyor ki o asırda yalnız şairler, *üdeba* lakabıyla telkîb olunabilirlerdi; çünkü edebin manası, âdeta tahaccür etmiş ve güya lugaten şu'arâ ve ketebeye delalet etmek gibi bir inhisar altına alınmıştı.[32]

Beyitlerin tercümesi:
-Makam-mevki ve zenginlik bana düşmanlık etmesine rağmen- âdâb ilimlerinde konumumu bilmek istiyorsan bil ki bana bu konuda;
Asil bir at, kılıç, kayış, ud, tavla, satranç ve kalem tanık olur.

27 العُنْجُهِيَّةُ, *hamakat ve cehalet,* اللَّوْثَة yine *hamakat* ve her iki kelimeden murat, *derdeşte-i ahlâk*. [Mehmed Fehmi]

28 Hamakat: Cahillik. Ahlâk-ı dürüştâne: Kaba, haşin huylar.

29 Kaynaklarda Müberred'in vefat tarihi 286/900 olarak aktarılmıştır. Müellif, Müberred'in 258 tarihinde vefat ettiğine dair bilgiyi Râfiî'den (*Târîh,* c.1, s.28) aktarmıştır.

30 Bâharz, Nîşâbur nahiyelerinden biridir. Bâharzî bundan dolayı bir bezm-i üns-â-ünste katlolunmuştur. [Mehmed Fehmi]

31 Bunlar, şiir arşivlerinde izi bulunmayan; şairlerin yasalarında da adı sanı geçmeyen bir millettir.

32 Tahaccür etmek: Taşlaşmak. Müellif, edeb kelimesinin manasının dar bir anlama indirgendiğine ve gelişme göstermediğine dikkat çekmiştir.

Bundan maada 479'da vefat eden el-Ferezdakî el-Kayrevânî, nahviyyûn ve lugaviyyûnun terâcim-i ahvâline dair *Şeceretü'z-zeheb fi ma'rifeti eimmeti'l-edeb* namında bir kitap telif etmiştir. Üdebanın terâcim-i ahvâli hakkında *Tabakâtü'l-üdebâ* namında müteaddit müellefat vücuda getirilmiştir.

el-Müeddibûn

Müeddibler, yukarıda beyan olunduğu vecihle muallimler, iki zümreye ayrılmıştı. Mekâtib-i sibyâniyye müderrislerine *muallim* denilirdi. Bunlar, hamakatta darbımesel hükmüne geçmişlerdi.

"الحُمْقُ في الحَاكَّةِ والمُعَلِّمِينَ والغَزَّالِينَ"

cümlesi, bu babta irat olunan durûb-i emsâlden biridir.[33] Sonra çulhalarla iplikçiler, cehalette muallimlerden aşağı bir derekeye indiler ve hamakat vasfı muallimlere has kaldı. Çünkü tariflerine göre ahmak, sözünde hata ve savâbı karıştıran adama denir. O iki kısım mahlukun sözlerinde ise doğru bir tabir bulunmuyordu. Müeddiblere gelince; onlar daha yüksek tabaka-i muallimîndir. Müeddibler, havvâss-ı nâsın ve hânedân-ı saltanatın muallimleridir. Bunlar, ahbâr denilen ilm-i târîh ile şiir ve ulûm-i Arabiyye vesaire tedris ederlerdi. Hatta bu uluma *ulûmü'l-müeddibîn* namı verilirdi. Câhiz diyor ki; Kureyş'ten biri, Sîbeveyhi'n *Kitâb'*ını okumakta olan Attâb b. Esîd'in oğullarından birine müsadif olmuş ve ona, [205]

"أفٍّ لَكُمْ، عِلمُ المُؤَدِّبِينَ وهِمَّةُ المُحْتاجِينَ"

demiş.[34] Çünkü Kureşîler, ulûm-i Arabiyye'den az çok behre ile iktifa edip yalnız ilm-i târîhte tevaggul ve ihtisas sahibi olmak cihetini iltizam ederlerdi. İbn Attâb diyor ki; "Bir kısım muallimler, Kur'ân-ı Kerîm hafızı ve şiirin râviyesi olmakla beraber nahiv, aruz, ferâiz, hisâb ve kitabet ilimlerine intisapları olduğu hâlde altmış dirhem maaşla evlatlarımıza muallim olmaya müvafakat ederler ve yalnız hüsnübeyân ve istihrâc-ı meânîde behresi olanlar, bin dirhemlik muhassesâtla da rû-yi muvafakat göstermezler. Bundan dolayı meşâhîr-i ulemâ ve rüvât, yalnız hulefâ ve ümera ve zadegân müeddibliğini deruhte ederlerdi."

Müeddiblerin en kadimi, Abdülmelik b. Mervân'ın oğullarını talim eden Ebû Ma'bed el-Cühenî ile Âmir eş-Şa'bî'dir.[35] Yezîd b. Müsâhik, Velîd b. Abdülmelik'in müeddibiydi. Abdüssamed b. el-A'lâ, Velîd b. Yezîd'in mü-

---

33 Hamakat; çulha, müeddip ve iplikçiler arasında bulunur.

34 Of size! Müeddiplerin uğraştıkları ve yoksulların hevesi olan şeylerle uğraşıyorsunuz!

35 Müellif, bu bilgileri kritik etmeden doğrudan Râfiî'den naklettiği için isimlerde herhangi bir değişikliğe gitmemiştir. Aslında Ebû Ma'bed, Ma'bed'in (öl. 83/702) babasının künyesidir. Müellifin açıklamaları ile Râfiî'nin açıklamalarını karşılaştırmak için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.29-39; Ma'bed hakkındaki bilginin asıl kaynağı için bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn,* c.1, 251-252.

eddibi olmakla beraber Utbe b. Ebî Süfyân’ın oğullarını da tedip etmiştir. Sâlih b. Keysân, Ömer b. Abdülazîz’in evlatlarının müeddibiydi. el-Ca‘d b. Dirhem de Emevîler’in sonu bulunan Mervân b. Muhammed’in müeddibiydi. eş-Şarkî b. Katâmî, el-Mehdî b. el-Mansûr’un ve Ebû Saîd el-Müeddib, Mûsâ el-Hâdî’nin ve Kutrub şöhretiyle maruf Muhammed b. el-Müstenîr, el-Mehdî’nin ve Ebû Ubeyde, er-Reşîd’in ve el-Ahmer en-Nahvî ile Kisâî, Emîn’in müeddibiydiler. *Tabakâtü üdebâ’*da beyan olunduğuna nazaran Kisâî bizzat er-Reşîd’e dahi ders vermiştir.[36] el-Yezîdî en-Nahvî, el-Me’mûn’un; el-Ferrâ da Me’mûn’un her iki oğlunun müeddibiydiler.

Müeddiblerin, mevki ve itibarlarını gösteren fıkra-i âtiyenin aynen dercini münasip gördük:

"نَهضَ الْفرَّاءُ يوْمًا لِبعْضِ حَوَائِجِهِ فَابْتَدَرَ وَلَدَا المَأْمُونِ إلى نَعْلِهِ لِيُقَدِّماها لهُ فَتنَازعَا أَيُّهما يُقَدِّمُها لَهُ، ثُمَّ اصْطَلَحا على أَنْ يُقدِّمَ كلٌّ مِنْهُما واحِدةً. ورُفِعَ ذلِكَ إلى المَأْمونِ فاسْتَدْعاهُ فلَمَّا دَخَلَ عَلَيْهِ، قال له: [٢٠٦] "مَنْ أعَزُّ النّاسِ؟" قال: "لا أعْرِفُ أحدًا أعَزَّ مِنْ أميرِ المُؤْمِنِينَ". فَقالَ المَأمونُ: "بَلْ مَنْ إذا نَهَضَ تَقاتَلَ على تَقْدِيمِ نَعْلَيْهِ ولِيَّا عَهْدِ المُسْلمينَ حتَّى يَرْضى كلُّ واحدٍ منْهُما أنْ يُقَدِّم له فرْدًا". فَقال: "يا أميرَ المؤمنينَ! لقَدْ أَرَدْتُ منْعَهُما عنْ ذلِكَ ولكنْ خَشِيتُ أنْ أدْفعَهُما عنْ مَكْرُمةٍ سَبَقَا إلَيْهَا أوْ أكْسِرَ نَفْسَهما عنْ شَريفَةٍ حَرَصا عَليْها." إلخ."[37]

el-Mufaddal ed-Dabbî, Vâsik’in ve Ya‘kûb b. es-Sikkît, Mütevekkil’in oğlu Mu‘tez’in müeddibiydiler. Badehu Mütevekkil, oğlu el-Mu‘tez ve biraderi el-Müntasır’ın tediplerine, Ebû Ca‘fer b. Nâsih ve Ebû Ca‘fer b. Kâdim’i intihap ve tayin etmişti. Ebû Ca‘fer b. İmrân el-Kûfî, Abdullah b. el-Mu‘tez’in müeddibiydi. Müşarünileyh, ahiren zikirleri sebkat eden Sa‘leb ve Müberred’den ikmâl-ı tahsîl etmiştir.

---

[36] Müellifin atıfta bulunduğu *Tabakâtü’l-üdebâ* eserinin tam adı *Nüzhetü’l-elibbâ fî tabakâti’l-üdebâ’*dır. Eser, Ebü’l-Berekât Kemâlüddin el-Enbârî’ye (öl. 577/1181) aittir. Enbârî bu eserde Arap dili ve edebiyatı âlimleri, bu âlimlerin hocaları ve talebelerinin işlendiği biyografik konuların yanı sıra nahvin doğuşu gibi lugat konularını ele almıştır.

[37] Bir gün Ferrâ, bazı ihtiyaçlarını karşılamak için ayağa kalktı. Bunun üzerine Me’mûn’un iki çocuğu, ayakkabısını önüne koymak için hızlıca davranarak bunu ilk kimin yapacağı konusunda didişmeye başladı. Daha sonra her biri, ayakkabının tekini hocalarının önüne koymak üzere anlaştı. Bu olay Me’mûn’a iletildi. Bunun üzerine çocuklarının öğreticisi Ferrâ’yı çağırttı. Ferrâ, huzuruna girince Me’mûn, kendisine ‘İnsanların en saygını kimdir?’ diye sordu. Ferrâ, ‘Müminlerin emirinden daha saygın kimse tanımıyorum.’ cevabını verdi. Bunun üzerine Me’mûn, ‘Bilakis, ayağa kalktığında ayakkabısını önüne koymak uğruna hilafetin iki veliahtının birbirleriyle didiştiği kişidir!’ dedi. Ferrâ, ‘Ey Müminlerin emiri! Kendilerini bu hareketten alıkoymak istedim ancak yeltendikleri değerli bir fiilden onları menetmek ve rağbet ettikleri onurlu bir fiilde heveslerini kırmaktan endişelendim.’ dedi.

Ulûm-i Edebiyye

Yukarıda beyan olunduğu vecihle edeb, ulûm-i müeddibînin heyet-i mecmûasına ıtlak olunurdu. Zaten İbn Haldûn da ilm-i edebî bu yolda tarif etmiştir. Bu ulumu tasnif ederken edeb için iki gaye tasavvur etmişler: Birisine *el-garazü'l-ednâ;* diğerine *el-garazü'l-a'lâ* demişler. Birinci gaye, ilm-i edeble iştigal edenlerin manzum ve mensur söz söylemekte meleke hasıl etmelerinden ibarettir. İkinci gaye Kur'ân-ı Kerîm'in, hadîs-i şerîf'in ve akvâl-ı sahâbenin dekâikini idrak ile âyât-ı kerîmeden ve ehâdîs-i nebeviyyeden ahkâmı istihraç ve ahkâmdan da füruu istinbât ve kelâm-ı Arab'ın manalarıyla mecazları muktezasınca karinelerden netice çıkarmak gibi fevâid temin etmektir.[38] [207]

Batalyevsî diyor ki;[39] Şiir, ulema nazarında merâtib-i edebin ednasıdır. Badehu beyan olunan iki gayeyi temin etmek için muktezi ulumu tetkik edip husule gelen ihtilaf neticesinde bütün ulûm-i Arabiyye kabul olunmuş; fakat beşinci asrın sonuna kadar ulûm-i Arabiyye'nin hangi ilimlere ıtlak olunacağı gösterilmemişti. Vakta ki Selçûkî Melikşah'ın 485'te vefat eden veziri Nizâmülmülk, Bağdat'ta Medrese-i Nizâmiyye'yi tesis etti. İlm-i edeb müderrisliğine eimme-i nahiv ve lugattan 502'de vefat eden Hatîb Tebrîzî Ebû Zekeriyyâ hazretlerini intihap etti ve ondan sonra nahviyyûndan Alî b. Ebî Zeyd el-Fasîhî tayin olundu. Müşarünileyh, ahiren Ebû Mansûr el-Cevâlikî'nin hizbinden olduğu töhmetiyle azlolunmuştu.

577'de vefat eden İbnü'l-Enbârî'nin *Tabakât'*taki beyanatına nazaran bu müderrisler, ilm-i edebin mevzuunu, mevkiini tayin etmişlerdir. Bu sûret-i muayyene ve mukarrere altıncı asrın evâhirine kadar devam etmiş. Müşarünileyh, *Tabakât'*ta Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'nin tercümesinde diyor ki; "Hişâm, ulûm-i edebiyye aksamından olan ilm-i neseb ulemasından olmak hasebiyle zümre-i üdebâ meyanına idhâl olunmuştur. Zira ulûm-i edebiyye sekizdir: Nahiv, lugat, tasrif, aruz, kavâfî, şiir, Arapların ahbâr ve ensâbı.

583'te vefat eden Zemahşerî,[40] edeb için usûl-i mütekellimîne mutabık olarak efradını cami, agyarına mâni bir tarîf-i ilmî beyan etmek maksadıyla ulûm-i edebiyyeyi,

"عُلُومٌ يُحْتَرَزُ بِها عَنِ الخَلَلِ فِي كَلاَمِ العَرَبِ لَفْظًا وَكِتابَةً"

şeklinde tarif etmiş[41] ve ulûm-i Arabiyye'yi on ikiye iblağ ederek iki kısma ayırmıştır.[42] Birinci kısımdan addolunan uluma usul; ikinciye de füru demiş-

---

38 Özetle ifade edilecek olursa edebiyat ilmi, iki amaçla tahsil edilirdi. Birincisi, güzel şiir söylemek ya da güzel yazı yazmak; ikincisi ise dinî metinlerin inceliklerini anlamak ve bu metinlerden hükümler çıkarmak.

39 Müellif, Batalyevsî (بَطَلْيَوْسِي) ismini Batlayevsî (بَطْلَيَوْسِي) olarak aktarmıştır. Kaynaklarda isim, günümüzde İspanya'da bulunan ve Badajoz olarak bilinen Batalyevs şehrine mensup anlamında *Batalyevsî* olarak geçer.

40 Kaynaklar, Zemahşerî'nin vefat tarihini 538/1144 olarak aktarmıştır.

tir. Usuldan olan ulum; lugat, sarf, iştikâk, nahiv, meânî, beyan, bedî‘, aruz ve kavâfî. İlm-i bedî‘, meânî ve beyân ilimlerine bir zeyl olarak kabul edilmiştir. Fürudan addolunan ulum, hat –yani imla- karz-ı şiir, inşa ve muhâdarât.[43] [208] Tarih, kısm-ı muhâdarâttan addolunmuştur. Bu taksim, bu güne kadar ulemaca maruf ve makbuldür. Kıt‘a-i âtiye, ulûm-i edebiyyeyi camidir:

نَحْــــوٌ وَصَرْفٌ، عَــــرُوضٌ بَعْـــدَهُ لُغَـــةٌ ثُـــــمَّ اشْـــــتِقاقٌ وَقَـــــرْضٌ، إنْشَـــــاءُ

كَـــذا المَعــــاني، بَيَـــانُ، الخَـــطُّ، قافِيَـــةٌ تــــاريخُ، هٰـــذَا لِعِلْـــمِ العُـــرْبِ إحْصـــاءُ[44]

Nefhu't-tîb sahibi diyor ki; "Endülüs'te ilm-i edebin parlak bir mevkii vardı. O muhite göre edeb, tarihten ve nazım ve nesirden ve zarif hikaye ve menkıbelerden ibaretti. Endülüs ulemasından edip olmayana, "غُفْلٌ مُسْتَثْقَلٌ" derlerdi."[45]

Kütüb-i edebiyye, sâlifü'z-zikr uluma ait asardan ibarettir.[46] Ancak ehl-i lugat, eserlerine verdikleri isimleri edebe izafetle yâd ederlerdi; çünkü lugat, maddenin asıl ve esasıdır. Mesela *Dîvânü'l-edeb, Kitâbü Dîvâni'-l-Arab, Meydânü'l-Arab, Ravzü'l-âdâb, Miftâhü'l-edeb, Sirrü'l-edeb, Mukaddimetü'l-edeb, Unvânü'l-edeb* derlerdi. *Dîvânü'l-edeb* Fârâbî'nin; *Mukaddimetü'l-edeb* Zemahşerî'nindir. İbn Kuteybe'nin, İbn Dureyd'in ve İbnü'n-Nehhâs'ın *Edebü'l-kâtib* namındaki eserleri de bu kabîldendir.

Edebin tahsilinde şart ittihaz olunan âsâr-ı edebiyye ise pek çoktur. İbn Haldûn, bu asarın ümmehâtından olan dört eser tavsiye ediyor: [209] İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i, Müberred'in *el-Kâmil*'i, Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn*'i, Bağdatlı Ebû Alî el-Kâlî'nin *Kitâbü'n-nevâdir*'i. Bu dört kitabın ümmehât-ı kütüb-i edebiyyeden addolunmasının sebebi fünûn-u rivâyete müstenit olmalarındandır. Bundan maada pek çok âsâr-ı edebiyye tedvin edilmiştir. Endülüslü İbn Abdürabbih'inin *İkdü'l-ferîd*'i, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Egânî* namındaki târîh-i edebiyyâtı gibi. *Egânî* Arapların ahbâr, ensâb ve eş‘ârı ile eyyâm-ı mahsûseleri ve hükümetleri hakkında vâsi mikyasta tafsilatı havidir.

el-Emâlî ve et-Tezâkir namındaki eserler de çoktur. İbnü'ş-Şecerî'nin *Emâlî*'si ve Salâh Safedî'nin *Tezkire*'si şâyân-ı kayd ve tizkârdır.[47] [210]

---

41 Arap dilinin konuşma ve yazımında hatadan sakınmaya yardımcı olan ilimlerdir.

42 Usûl-i mütekellimin: Kelâmcıların yöntemi. Efradını cami, agyarına mâni: Ne eksik ne fazla. Tarîf-i ilmî: İlmî bir tanım. İblağ etmek: Ulaştırmak.

43 Karz-ı şiir: Şiir söylemek. Muhâdarât: Başta edebî olmak üzere dinî ve kültürel bilgilere yer veren eserler. İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-Ahbâr*'ı muhâdarât türü eserlere güzel bir örnektir.

44 Nahiv, sarf, aruz ve akabinde dil, sonra da iştikâk, şiir ve inşa,
Aynı şekilde meânî, beyân, hat, kafiye, tarih. İşte Arapların ilimlerinin listesi bu şekildedir.

45 Hayrı ve şerri melhuz olmayana ve meçhul şaire denir. [Mehmed Fehmi]

46 Sâlifü'z-zikr: Söz konusu, az önce zikredilen.

47 Şâyân-ı kayd ve tizkâr: Zikredilmeye, hatırlatılmaya değerdir. Salâh Safedî'nin asıl ismi, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn es-Safedî'dir (öl. 764/1363). Çok yönlü ve velut bir kaleme sahip olan Safedî, başta biyografik alanda olmak üzere edebiyat ve tarihe dair birçok eser kaleme almıştır.

BEŞERİYETTE İLMİN MEBDEİ[1]

Hissiyatını, meşhûdatını tasvire kadir olan ilk şair, ilk muharrir, ilk râsid kim olduğu; seneyi aylara, ayları haftalara, haftaları günlere, günleri saatlara kim taksim etti? Tuzun kâşifi, ateşin, iğnenin, iğin muhterii kimdir?[2] Bunlar, mazinin a'mâk-ı hafâyâsında gizlenen ve beşerin hayât-ı ilmiyyesine ait olan, tarihi zulmetler içinde bırakan hakikatlerdir. Yalnız şurası anlaşılmıştır ki yıldızların ilk râsidleri, Keldânîler'dir.[3]

Beşer, birçok asırlar yazıdan bihaber olduğu cihetle asar ve amalini tedvin edememiştir. Bu itibarla ilmin iki tarihi olur: Biri yazının icadından evvel; diğeri yazının icadından sonra. Târîh-i edebiyyât, yazının ihtiraından evvelki asırlara ait hadisata karışamaz. Ancak müdevven olan malumatı tetkik ve tahlil eder. Öyleyse ilmi ilk tedvin eden kavim kimdir? Şüphe yok ki nûr-u marifet Şark'tan yükselmiş. Şark, Garp'tan evvel ilmi tedvine muvaffak olmuş. Garp derin bir uykuya dalmış olduğu bir zamandaydı ki Şark şiir söylemiş, hastaları muâlece etmiş, şeriatları tesis, yıldızları teşhis eylemiştir; fakat akvâm-ı Şarkiyye'den ilk önce ilmi tedvin eden kavim kimdir? Buna cevap vermek güçtür. Zira âsâr-ı Şarkiyye'nin çoğu henüz Mısır'da Şam'da, Mâbeynennehreyn'de, Yemen'de, Hicaz'da, Asyâ-yı Sugrâ'da, Hindistan'da, Acemistan'da, tepelerde, derelerde, topraklar altında bulunuyor. Beşerin o hazâin-i ilim ve marifetinde Firavunlar'ın, Fenikeliler'in, Asurîler'in, Bâbilîler'in, Maînîler'in, Himyerîler'in vesairenin nice âsâr-ı kıymettarı vardır. Bu asarın kıymet ve ehemmiyeti, yakın zamanlarda ancak anlaşıldı. [211]

Onu meydana çıkarmak için cemiyetler teşekkül etti, paralar toplandı, hafriyata başlanıldı. Mısır'da Hiyeroglif *(Hiéroglyphe);* Mâbeynennehreyn'de hatt-ı Mîhî; Yemen'de hatt-ı Müsned; Hicaz'da hatt-ı Nabatî; Fenike'de hatt-ı Fenîkî tahlil edildi. Hafriyatta bulunan vesikalardan ümem ve akvâm-ı Şarkiyye'nin ahvaline dair pek çok malumat elde edildi. Mamafih henüz tetebbuât yeni başlamış, asarın kısm-ı a'zamı meydana çıkarılamamıştır; hususuyla Mâbeynennehreyn'de, Asyâ-yı Sugrâ'da, Yemen'de ve sair bilâd-ı Arabiyye'de…

Mısır hafriyatı, bu mevâki'in hepsinden ziyade zengindir. Hafriyattan istidlal edildiğine nazaran Nil ve Fırat vadileri, sair memâlik-i Şarkiyye'den evvel ilimle, şiirle iştigal etmiştir. Mısır'da Giza ahrâmı bina olunmazdan

---

1 Bu başlık altında aktardığı bilgilerde müellif, Zeydân'ın eserini esas almıştır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.14-18.

2 İğ: Büküm vererek lifleri iplik hâline getirmeye yarayan ve yün gibi ürünleri bükmeye mahsus bir alettir.

3 A'mâk-ı hafâyâ: Derinliklerinde, derin sırlarında. Zulmet: Karanlık. Râsid: Yıldızları gözeten kimse.

evvel, yani altı bin sene mukaddem Mısır'ın ilk teşekkül eden hükümetinin üçüncü hanedan saltanatı devrinde ulema, şu'arâ ve etibba yetişmiştir.[4] Altıncı hanedan saltanatının devrinde yetişen hükümet ketebesinden biri, bir kütüphanenin yegâne medarıiftihar addettiği mütevelliliğinin, seng-i mezârında dercolunmasını akrabasına vasiyet etmişti.[5] Bu da takriben beş bin sene evvelki zamana müsadif oluyor. Vâkıâ o kitaplardan bize bir şey intikal etmemişse de ta o zamandan beri müdevven eserlerin mevcut olduğunu o kitâbe-i mezârdan istidlal ediyoruz. Mevcudiyetinden haber alabildiğimiz kitapların en mühimmi, ölülere ait olması muhtemeldir. Egânî, tarih, ukûd, uhûd ve eş'ârı muhtevi olduğu da anlaşılan bu eski kitaplar, agleb ihtimâlâta göre Mısır'ın ikinci Firavun'u Ménés'den (Mînâ) evvel mevcuttu. Bu kitaplar, sair akvâm-ı kadîmenin kütüb-i dîniyyelerine müşabihti. Berâhime'nin *Veda*'ları, Câbiriyye'nin *Zend-Avesta*'ları,[6] Çinliler'in *King*'leri, Yahudiler'in *Talmudlar*'ı gibi; fakat onlar daha eskidir.

Ferâine, ilim ile iştigal ve tefahür ederlerdi. Bir rivayete nazaran bu aile erkanından Senusret, ilm-i tıbta âlimdi ve bu ilme dair yazdığı eser, [212] birinci karn-ı mîlâdîye kadar tedavül etmiştir. Ahrâm banileri olan dördüncü hanedan saltanatının zamanında en müterakki aksâm-ı ulûmdan olan riyaziyat tedvin edilmişti.[7] Mısır, pek eski zamanlarda şu'arâ yetiştirmiştir. Şu'arânın kısm-ı mühimmi, üçüncü Tohutmis (Toutmosis) ve İkinci Ramzes'in (Ramsés) meclislerinde içtima ederlerdi. Nasıl ki bin sene sonra Yunan şu'arâsından Pindar (Pindare) ile rüfekası Yunan hükümdarlarının ve bin beş yüz sene sonra Arap şu'arâsı, Hârûnürreşîd ile Seyfüddevle'nin ve Sâhib b. Abbâd'ın meclislerinde toplanırlardı.[8]

Fırat ve Dicle vadilerinde Bâbilîler ile Asurîler'de ilim pek eskidir. Bâbilliler ile Mısırlılar, ulum ve maarifte mübadele ederlerdi. Bâbil hafriyatında zuhur eden bazı asara nazaran Bâbil medeniyetinden evvel, iki kavmin maarif ve medeniyeti mevcuttu: Biri Akadîler (Accadien); diğeri Sümerîler (Sumérrien). Bu iki kavmin birlikte Fırat vadisine getirmiş oldukları ulumu ve hatt-ı Mîhî'yi Bâbilîler iktibas ve o yazı ile tarihlerini meâsir ve mebâni üzerine tespit etmişlerdir.[9]

---

4 Etibba: Tabipler, doktorlar.

5 Seng-i mezâr: Mezar taşı.

6 *Avesta* ve *Avesta*'nın yorumu olarak görülen metinlerden oluşan *Zend,* Mecûsîler'e ait kutsal metinlerdir.

7 Ahrâm banileri: Piramitleri inşa eden. Müterakki; İlerleyen, gelişen. Aksâm-ı ulûm: İlimlerin türleri, kısımları. Riyaziyat: Matematik.

8 Yani Yunan ya da Arap şairleri kendi yöntecilerinin huzurunda toplanıp şiirler inşat ettikleri gibi Firavun hanedanlığında da şairler, bazı yöntecilerin huzurunda bir araya gelerek şiir meclisleri düzenlerlerdi.

9 Yani Babil halkı, Mîhî olarak bilinen Çivi yazısı sayesinde tarihlerini güzel eserler/davranışlar ve yapılar çerçevesinde kayda almıştır.

Sümerîler, Fırat'a geldikleri zaman dinleri, şeriatları, sanatları vardı. Şehir ve kaleleri bina ve kumaşlar nescederlerdi. Akadîler ile Sümerîler, Fırat vadisine târîh-i mîlâdîden kırk beş asır evvel yani 6500 sene mukaddem gelmişler ve ilim ve sanatı beraber getirmişlerdi. İlim ve sanatlarından, târîh-i mîlâdîden yirmi asır evvelki devrin evâilinde istifade olunurdu. Me'ser ve mebâni üzerine hak ve tersim olunan tasâvirden anlaşıldığına göre, bunların lisan ve şekilleri o vadide sakin olan akvamın lisan ve şekillerine benzemiyordu.[10] Gerek Şam ve gerek Irak ahalisi, bunların ilim ve sanatlarından pek çok istifadeler temin etmişlerdi. Bazı ulema, *Mezâmîr-i Dâvûd'*dan o eserlere istidlal etmişlerdir.

Fırat vadisinde akvâm-ı Sâmiyye'den bunlara muasır olanlar da az değildi. [213] Bâbil taşlarından erbâb-ı tedkîk ve tetebbuun eline geçen bir kiremit üzerine hatt-ı Mismârî ile bir liste görülmüştür. Listede altmış belki daha ziyade asrın Bâbil'deki hükümdarlarının isimleri muharrerdir. Bu listeden, kıt'a-i mezkûrenin medeniyet-i kadîmesi hakkında bir fikr-i icmâlî istihsal olunmuştur.[11] O silsile-i hükümdarân arasında Şercînâ (Sargon) namındaki padişah; ulemaya, ulum ve maarife, inşa ve imara o kadar heveskârdı ki Irak'ta (Varaka'da) *Kitap Şehri* namında cesim bir kütüphane inşa ve itimat ettiği zevattan mürekkep bir heyet-i mahsûse, eski ve yeni kitapların cem'ine ve tercüme suretiyle bazılarının tefsir ve tahşiyesine memur etmiş ve akvâm-ı sâirenin ulum ve maarifini de kendi lisanlarına nakl ve tedvin etmek üzere diğer memleketlerin ulemasına müracaat eylemişti. Târîh-i mîlâdîden üç asır mukaddem İskenderiye'de Ptolemaios Filadelfus (Ptolémée II Philadelphe)[12] ve beşinci asr-ı mîlâdîde Cündişâpûr'da[13] Kisrâ Enûşirvân ve ikinci ve üçüncü asr-ı hicrîde Bağdat'ta Hârûnürreşîd ile Me'mûn, maarife aynı hizmeti ifa etmişlerdir. Şercînâ bu ulumu, maruf Asur kiremitleri üzerine hatt-ı Mismârî ile ve nakış ve tersim suretiyle tedvin ettirmiştir.

Varaka'nın bu kütüphanesi şer', edebiyat, lisan ve eflâka ait müellefat ile meşhûndu.[14] Mezkûr kütüphane, on beş asır sonra Asur ümerasından birinin emriyle hususi bir haneye nakl ve orada hıfzolunmuştur. Kütüphanenin bakayası, yakın zamanlarda Mâbeynennehreyn'de icra edilen hafriyat esnasında elde edilerek Londra müzesine naklolunmuştur. el-yevm orada mahfuzdur. Mamafih bu taşlar, ufak ufak parçalardan ibaret olup büyük bir istifade

---

[10] Me'ser ve mebâni: Eser ve yapılar. Hak: Taş ya da başka bir şey üzerinde kazı yapmak. Tersim: Resim çizmek. Tasâvir: Tasvirler, resimler.

[11] Kıt'a-i mezkûre: Söz konusu kıta; burada Fırat vadisi kastedilmiştir. Medeniyet-i kadîme: Kadim medeniyet. Fikr-i icmâlî: Genel, mücmel fikir.

[12] Kaynaklarda II. Ptolemaios Filedelfos olarak bilinir. Milattan önce 283 yılından 246 yılına kadar Mısır'a hüküm süren Ptolemaios kralıdır.

[13] -Cîm'in zammı, nûn'un sükûnu, dâl'ın fethi, yâ'nın sükûnuyla- Hûzistan'da Sâbûr b. Erdeşîr tarafından bina edilmiş bir şehirdir; Endîvşâfûr'dan muarrebtir. [Mehmed Fehmi]

[14] Şer': Hukuk. Eflâk: Astronomi. Müellefat: Eserler. Meşhûn: Dolu.

temin etmez. Bundan daha eski ve daha sağlam olan eserler, Hammurabiler'e ait olan taşlardır. [214] Târîh-i mîlâdîden yirmi beş asır evvel Asurî lisanıyla yazılmış olan bu taşlar, pek eski âsâr-ı ilmiyyeyi havidir.

Sûs'ta[15] hatt-ı Mismârî ile zuhur eden sert ve siyah bir taş üzerinde Hammurrabiler'e ait 281 maddeden ibaret bir liste görülmüş. O maddeler, heyet-i içtimâiyyenin tabakâtından, zevcenin hukuk ve vezâifinden, sûret-i izdivâctan, tebenniden, mirastan vesaireden bahistir.[16] Şimdiki mekâtib-i ibtidâiyyenin tarz-ı inşâsına karîb bir şekilde Hammurabiler'in yahut Irak Amâlika'sının asarından olarak Zîbârâ[17] hafriyatında bir mekteb-i ibtidâî keşfolunmuştur. Bazı kiremitler üzerine etfale mahsus hisâb, hecâ, cedvel-i kerrât vesaireyi havi yazılar görülmüştür.[18] Yine kiremit üzerine muharrer kitaplar, risaleler ele geçmiştir. Yazıların bir kısmı, sukûk, ukûd, mesâil-i riyâziye, rasatlar, ed'iye-i dîniyye gibi vesâik-i târîhiyye teşkil ediyor.[19] Şurası şâyân-ı istigrâbtır ki o yazılardan, o devirdeki kadınların tamamıyla hürriyet ve istiklallerine malik oldukları ve divan hizmetleri, mesâlih-i emîriyye, vezâif-i kalemiyye gibi işler deruhte ettikleri anlaşılıyor.[20]

Medeniyet, ulum ve maarif, Şark'ta edvâr-ı tekâmülünü geçirdikten sonra kavânîn-i tabîiyyenin tagayyür nâ-pezîr olan ahkâmı muktezasınca oradan Garb'a intikal ederek orasını tenvire başlamıştır.[21] Akvâm-ı Garbiyye'den en evvel ziyâ-yı ilim ve marifetle tenevvür eden Yunânîler olmuş; çünkü Şark'a, akvâm-ı sâireden daha yakındırlar. Yunanlılardan Romalılar iktibâs-ı feyz ettiler ve Roma medeniyetini tesis eylediler. Bu iki kavmin târîh-i edebiyyâtına dair müteaddit eserler vücuda getirilmiş ve bu eserler, akvâm-ı Garbiyye edebiyatına esas ittihaz edilmiştir. Ahiren her kavim, kendi lisanının târîh-i edebiyyâtını tedvin etmiştir. Âsâr-ı Garbiyye meyanında en ziyade rûh-nevâz olan [215] eserler, târîh-i edebiyyâta ait olan müellefattır. Ulûm-i Yunâniyye, ahiren Şark'ta intibah eden akvamın ulum ve maarifine hizmet etmiştir. Araplar ile Acemler, Yunan maarifinden epey istifade etmişlerdir.

---

15 Sûs, -sîn'nin zammıyla- Basra ile Fâris arasında, Ehvâz'da bir kazadır. Hz. Danyal'ın türbesini muhtevidir. Bu şehri, Sûs b. Sâm b. Nûh bina etmiştir. [Mehmed Fehmi]

16 Heyet-i içtimâiyyenin tabakâtı: Toplumdaki tabakalar, statüler. Sûret-i izdivâc: Evliliğin türleri, biçimleri. Tebenni: Evlat edinmek. Bahis: Burada 'konu edinir, işler" anlamındadır.

17 زِيبارا.

18 Etfal: Çocuklar. Mahsus: Özel. Hisâb: Matematik, hesapla ilgili işlemler. Hecâ: Hece. Cedvel-i kerrât: Çarpım tablosu.

19 Sukûk: Hukuki dayanağı olan belgeler. Ukûd: Anlaşmalar, sözleşmeler. Mesâil-i riyâziye: Matematikle ilgili problemler. Rasatlar: Gözlemler. Ed'iye-i dîniyye: Dinî dualar. Vesâik-i târîhiyye: Tarihî belgeler.

20 Mesâlih-i emîriyye: Yönetim işleri. Vezâif-i kalemiyye: İdari görevler.

21 Edvâr-ı tekâmül: Olgunluk dönemleri. Kavânîn-i tabîiyye: Doğa yasaları. Tagayyür nâpezîr: Değişmeyen, değişiklik kabul etmeyen. Ahkâm: İlkeler, hükümler, kurallar. Tenvir: Aydınlatmak.

Medeniyet-i İslâmiyye'nin teessüsünde tedvin edilen ulum ve neşrolunan maariften Garb'ın istifadesi de inkâr olunamaz, hususuyla felsefeden…

Hasılı, ilim Şark'ta doğdu. İlk önce Nil ve Fırat vadilerinde parladı. O iki vadiden Şark'ın her tarafına bir seyl-i hurûşân gibi aktı ve Şark'tan Garb'a intikal ederek evvela Yunan afakını aydınlattı.[22] Yunanlılar, onu kendilerine mal ettikten sonra onlardan, Garb'ta Romalılar ve Şark'ta Araplar ile Acemler iktibas ettiler. Kurûn-u vustâ'da Romalılar'dan diğer akvâm-ı Garbiyye istifade edip kiliselerde muhafazasına itina ederlerdi.

Şark'ta Müslümanlar, Yunan ulum ve maarifini tahsil ettikten sonra Acem ve Hint asarından iktibas ettikleri malumatı birleştirerek ve muhakemât ve netâic-i fikriyyelerini ilave ederek vâsi bir mikyasta âsâr-ı ilmiyye vücuda getirdiler. Envâr-ı ilim ve marifet, ikinci defa olarak Şark'ın afakında eşi'a-nisâr oldu.[23] Bin sene kadar Şark'ın uleması, müellefatı, rasatları, medreseleri, mektepleri bütün cihân-ı mütefekkiri dâire-i istî'âbına almıştı. Akvâm-ı Garbiyye yeniden tesis-i medeniyete başlayınca yine Şark'ın ulum ve maarifine arz-ı iftikâr edip yüzlerce müellefât-ı İslâmiyye'yi lisanlarına nakl ile yeni medeniyetlerine esas ittihaz etmiş oldular.

---

22 Seyl-i hurûşân: Her yönden akan ve coşan sel.

23 Muhakemât: Fikir yürütmek. Netâic-i fikriyye: Fikir yürütme sonucu ortaya çıkan neticeler. Eşi'a-nisâr: Işık saçan.

UMUM EDEBİYATA BİR NAZAR[1]

Bütün akvâm-ı beşeriyyenin tabâyi‘inde, idrak ve şuurları hususunda birbirine müşâbehet-i tâmmeleri olduğu gibi târîh-i edebiyyâtta da aynı esaslara, [216] aynı tesirata tabi oldukları ve aynı inkılaplar geçirmiş bulundukları tahakkuk etmiştir. Mamafih, her birinin kendine has bazı mümeyyizâtı vardır. Her kavmin edebiyatı, iki kısımdan teşekkül etmiştir: Nazım ve nesir…

Şiir; hamaset, gazel, fahriyyât, risâ ve medih aksamına;[2] nesirde de din, tarih, felsefe, edebiyat ve ulûm-i sâire envaına ayrılmıştır. Her kavim mütefâvit surette şairler, hatipler, felyesoflar, âlimler yetiştirmiştir. Akvâm-ı kadîmenin âsâr-ı edebiyyeleri tedvin edilmiş olsaydı, bu müşabehet daha ziyade bir vuzuh ile inkişaf ederdi. Şurası şâyân-ı teessüftür ki onlar, buna muvaffak olamamışlar ve ahlaf da ta esastan bir mukayese yapmak ve umumi bir fikir hasıl etmek için eski eserlerden bir şey elde edememişlerdir. Edebiyyât-ı Garbiyye’den, Arap târîh-i edebiyyâtı ile kâbil-i kıyâs olabilecek yalnız Yunan edebiyatını buluyoruz. Yunan edebiyatının geçirmiş olduğu safahat, başka akvamın edebiyatından ziyade Arap edebiyatına müşabihtir. Hatta taksimat itibarıyla de birbirine yakındır. Yunanlılar, lisanlarına ait târîh-i edebiyyâtı, pek eski bir zamandan başlayarak ayrı ayrı devirlere, fasıllara, bablara taksim etmişler ve bu tertip üzerine pek çok eserler yazmışlar.

Latin ile akvâm-ı sâire-i Garbiyye’nin târîh-i edebiyyâtı hakkında mühim eserler vücuda getirilmiştir.[3] Avrupalılar, elsine-i Sâmiyye’nin târîh-i edebiyyâtını da tedvin etmişler. Bütün bu tevârîh-i edebiyye, tetkik ve mukayese edilirse görülür ki bunca akvâm-ı beşeriyyenin histeki müşareketleri, edebiyatın saf ve masum sahifeleri üzerinde tersim edilmiş ve ruhlar, aynı sâha-i hayâlin duradur afakını dolaşmış ve fakat idrak ve şuurun mütefâvit noktaları, o sahifelerin enhâ-i baîdesinde birtakım izler bırakmıştır.[4] Yunanlıların

---

1 Buradan başlamak üzere *Şâir-i Câhilînin Mevkii* başlığına kadar müellifin aktardığı bilgiler (Homeros hakkındaki bilgiler dışında), genel olarak Zeydân’ın eserindeki bilgilerden oluşmaktadır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.18-22.

2 Bu kısımların nazma dâhil olduğuna işaret etmiştir.

3 Müellifin bundan önce aktardığı ve ileride aktaracağı bilgilerde Süleyman b. Hattâr el-Bustânî’nin (1856-1925) *İlyâzetü Hûmîrûs* adlı eserinden istifade etmiştir. Bustânî, bu eserinde Homeros’un *İlyada’*sına geçmeden önce 200 sayfalık uzun bir mukaddime kaleme almıştır. Bu mukaddimede *İlyada’*nın Arapçaya tercümesi, şiirin kafiye ve vezinleri, kadim Arap şiiri, Kureyş lehçesi ve Arap dili, Arap edebiyatında şairlerin tabakaları gibi klasik Arap şiirini yakından ilgilendiren konuları işlemiştir. Bu bağlamda Arap şiiri ile Yunan şiirini de yeri geldiğinde karşılaştırmayı ve değerlendirmelerde bulunmayı ihmal etmemiştir. Müellif de Bustânî’nin bu değerlendirmelerini ilgili bağlamda aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Bustânî, *İlyâzetü Hûmîrûs,* Mısır: Matbaatü’l-Hilâl, 1904, s. 9-201.

4 Histeki müşareket: Aynı şeyleri hissetmek, aynı hissiyata sahip olmak. Sâha-i hayâl: Hayal âlemi. Duradur afak: Çok uzak, uzun uzadıya olan ufuklar. Mütefâvit: Farklı, türlü türlü. Enhâ-i baîde: Uzak taraflar.

târîh-i edebiyyâtından istidlal olunduğuna göre bu kavmin vâsi bir hayal ile felsefeye meyyal oldukları; Romalıların siyasette, nizam ve teşrîde yed-i tûlâları bulunduğu; Arapların sürat-i tasavvur, rikkat-i his ve vüsat-i hayâl gibi evsaf ile mevsuf olabilecekleri ve Hintliler, hayalat ve evhama kapılmak ve Yahudiler de dine her milletten ziyade merbut olmak gibi hasâise [217] vabeste bulundukları tezahür ediyor.[5] Bu gibi hâsselerle akvâm-ı beşeriyyenin edebiyyât-ı umûmiyyesi birbirinden ayrılmış ve tabiatın bazı akvama bahşeylediği mümtaz mevhibelerden yalnız o kavim değil, bilcümle akvâm-ı beşeriyye hissemend olmuştur. Mesela Yunanlıların hâsse-i mümeyyizeleri olan felsefe, sanat-ı temsîl ve *épique* denilen şi‘ri kasasîden akvâm-ı sâire mülhem olmuş; Romalıların mümtaz oldukları siyasi ve içtimai kavânîn ve nizâmâttan umum Avrupa akvamı, ahz ve telakki etmişler ve kavânîn-i içtimâiyyelerini bu güne kadar o esaslara ibtinâ ettirmişler.[6] Hintlilerin *Kelîle ve Dimne* gibi elsine-i hayavânattan hurafî kıssalar tertibindeki mahâret-i mümtâzları, akvâm-ı sâireye mehaz olmuştur.[7] Yahudiler, tevhitte bütün akvâm-ı beşeriyyenin rehberi olmuşlar.

Araplara gelince; onlar fıkıh, tarih, şiir ve edebiyat ile dünyayı doldurmuşlar ve felsefe-i târîh ile külliyât-ı ulûma dair vücuda getirdikleri lâ-yu‘ad ve lâ-yuhsâ ümmehât-ı âsâr ile beşerin hayât-ı ilmiyyesine büyük bir mikyasta hizmet eylemişlerdir.[8] Akvâm-ı Garbiyye'nin her biri, edebiyatın bir kısmında ihtisas peyda etmiştir. Fransızlar fesahatta, talâkat-ı lisânda ve inşa ve kitabette ta eskiden beri şöhret kazanmışlar. Bunun içindir ki Fransızların yetiştirmiş oldukları ketebe, hutabâ ve üdeba, akvâm-ı sâireye nispetle daha ziyadedir.

Almanlar, kavâid-i lisâniyye vaz‘ında ve mebâhis-i felsefiyyenin cüz'iyyâtına varıncaya kadar en müşkül, en dakik noktalarını tenkit ve tetkik etmekte temayüz etmişler.

İngilizler, mebâhisi, hakâik-i mahsûse üzerine bina etmekle iştihar etmişler. İtalyanlar da mehâsine, bediiyata karşı meftun ve mütehassis olmakla maruflar. Onun için İtalyanlar, her kavimden ziyade tabiiyattan müteessir olurlar. Mamafih, edebiyatın bazı aksamında bir kavmin ihrâz-ı tefevvuk etmesi,

---

5 Meyyal olmak: Meyilli olmak. Teşrî: Yasa koymak. Yed-i tûlâ: Bir alanda geniş bilgi ve tecrübeye sahip olmak. Sürat-i tasavvur: Hızlı bir şekilde düşünmek, imge oluşturmak. Rikkat-i his: İnce bir his. Vüsat-i hayâl: Geniş, engin hayal. Merbut olmak: Bağlı olmak. Hasâis: Özellikler, nitelikler.

6 Mümtaz olmak: Mükemmel olmak. Kavânîn: Yasalar, kurallar. Nizâmât: Kurallar, düzenler. Kavânîn-i içtimâiyye: Toplumsal yasalar. İbtinâ ettirmek: Bir şey üzerine yeni şeyler inşa etmek, eklemek.

7 Yani Hintlilerin fabl türündeki edebiyat eserlerinde gösterdikleri başarı, diğer milletlere ilham olmuştur.

8 Külliyât-ı ulûm: İlimlerin tümü. Lâ-yu‘ad ve lâ-yuhsâ: Sayılamayan. Ümmehât-ı âsâr: Temel, ana eserler.

nikât-ı sâirede diğer akvamın edebiyatın[ın] da iştirakine bir mâni teşkil etmez.[9]

Edebiyyât-ı Arabiyye'den bahse girişmezden evvel, başka akvamın edebiyatından misal getirmeyi münasip gördük. Akvâm-ı kadîme-i Şarkiyye'nin edebiyatı tedvin olunmadığından, [218] o edebiyattan maatteessüf misal getiremeyiz. Avrupa akvâm-ı mütemeddinesi edebiyatı ise Latin edebiyatından, Latin edebiyatının kısm-ı mühimmi de Yunan edebiyatından muktebestir. Binaenaleyh akvâm-ı mütemeddinenin edebiyatına, felsefe ve ulûm-i kadîmesine esas olan Yunan edebiyatından misal irat edeceğiz. İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların ilim ve felsefe namına tedvin ettikleri müdevvenata, ulûm-i Yunâniyye'yi esas ittihaz etmişlerdir. Akvâm-ı Garbiyye'nin kurûn-u vustâdaki müellefat ve manzumâtı, alelekser Yunan'ın âsâr-ı ilmiyye ve edebiyyesinin ya aynı veyahut birer gölgesidir.

Hasılı, akvâm-ı Garbiyye edebiyatından getirilecek en iyi misal, Yunan edebiyatıdır. Yunan edebiyatı hepsinden mühimdir; milattan birkaç asır evvel başlamıştır.

---

[9] Yani edebiyatın bazı türlerinde bir milletin başarı göstermesi, diğer milletlerin edebiyatlarının başka türlerde bu başarıya ortak olmasına mani değildir.

YUNAN EDEBİYATI

Yunan edebiyatı geçirdiği safahat itibarıyla yedi devir teşkil ediyor:

Birincisi: Hurâfat devridir ki Yunanlıların eski zamanlarına aittir. Bu devrin edebiyatından yalnız *ilâhiyyât (Mythology)* denilen kısas-ı hurâfiyye kalmıştır. Hurâfat devri ezmine-i kable't-târîhiyyeden başlar. Târîh-i mîlâdînin dokuzuncu asrının evâiline kadar imtidat eder. Bu devrin bütün ricali ile şu'arâsının isimleri hurafîdir.[1]

İkincisi: Muharebe ve kahramanlar devridir. Bu devir, sekizinci asrın nısfından mezkûr dokuzuncu asrın nihayetine kadar imtidat eder (kablelmilat, 900-750).

Şi'ri tavsîfî ve kasasînin en eski safhaları bu devirde inkişaf etmiştir. Bu devrin şu'arâsından yalnız Homer (Homére) ile Hezyud (Hésiode) namlarını tahlîd etmişlerdir.[2]

Homer, ebü'ş-şu'arâdır; şi'ri kasasînin ilahıdır.[3] Homer'in namını tahlîd eden, *İlyad (İliade)* ile *Odesa (Odyssée)* namındaki manzum eserleridir. [219] Homer'in *İlyad'*ı birçok lisanlara nakl ve tercüme olunmuştur. Suriye ulemâsından ve meclis-i âyan azâ-yı kirâmından Süleyman el-Bustânî Efendi de *İlyad'*ı Arapçaya nazmen tercüme etmiş ve mukaddimesinde Arap ve Yunan edebiyatı arasında mühim bir mukâyese-i târîhiyye yapmıştır. Mutalaası tavsiye olunur.[4]

İlyad, Beote (Béotien) denilen Yunan akvamından birine ait Tibe (Thébes) namındaki büyük şehrin ve hükümdar Piryam'ın (Priam) payitahtı olan Truvad'ın (Troade) muhasarasını musavvirdir.

Homer, âmâ bir şairdi. Yunanlılarca şiir inşad etmek, uzun bir müddet âmâlara has bir sanat gibiydi. Âmâlar, şiir inşadıyla kendilerini halka sevdirirler; enzâr-ı umûmiyyede makam ve mevkilerini i'lâ ederlerdi. Bu gibi âmâlar, Yunanistan'ın her yerini gezerler. Adaları da dolaşırlar. Ezberlemiş oldukları neşidleri aheng-i mahsûs ile okurlardı ve avamın içtimagâhlarını, havassın içtimagâhlarına tercih ederlerdi; çünkü avamdan daha ziyade mazhar-ı rağbet ve hüsnükabul olurlardı. Şiirleri sazla terennüm ederlerdi. Bunlar iki kısımdır: Bir kısmı, şu'arânın asarından ezberlemiş oldukları manzumeleri okurlar; bir kısmı da kendi kasidelerini, manzumelerini inşad ederler. Fakat bunlar bir fie-i kalîledir. Bu kısım münşidler, Araplarda ruvât-ı ahbâr ve tevârîh olan zümrenin vazifesini görmüş oluyorlardı.

---

1 Hurafî: Efsanevi.

2 Müellifin "Homer" şeklinde aktardığı şair, Antik Çağ'da yaşamış önemli bir ozan olan meşhur *İlyada ve Odesa'*nın müellifi Homeros'tur.

3 Ebü'ş-şu'arâ: Şairlerin babası.

4 Meclis-i âyan: Parlamento. Azâ-yı kirâm: Değerli, kıymetli üyeler. Mukâyese-i târîhiyye: Tarihî açıdan mukayese.

Bu itiyat, diğer akvamın hayât-ı edebiyyelerinde de görülmüştür. Grim, *Grim Deutshe Heldensage, p. 373*'te diyor ki; "Almanlar, Yunanlılar gibi Cermen manzumelerini sazla inşad ederlerdi."[5]

Worrell de diyor ki;[6] "Fransa'da on ikinci ve on üçüncü asırlarda hikayeleri, menkıbeleri bu suretle inşad ederlerdi. Hatta tarihten güzel bir parça dinlemek için evvela halkı davet ederler ve sonra taganniye başlarlardı. Taganniden evvel, *"une belle chanson d'histoire"* cümlesini [220] söylerlerdi.[7] Neşideyi üç veterden ibaret olan sazla terennüm ederlerdi. Hafızasında bir durgunluk hisseden râvi, bir neşideyi bitirince bir müddet yalnız sazla terennüm ederdi. Fransa'da kıssalar, tarihî vakıalar bu suretle temsil edilirdi."

Aleksandır Şudezko (Alexander Chodsko*, specimens of the pouloir poetry of persia,* London 1842 Introd. p. 13'te) diyor ki; "Acem hafızları, şu'arâ-yı İrâniyye'ye ait o kadar çok şiir okurlar ki insan, bu hafızanın kendilerine mahsus bir şey olduğuna zâhib olur. Bazı hafızlar, sabahtan akşama kadar *Şâhnâme*'den şiir okurlar. *Şâhnâme,* Acemlerin *İlyad*'ıdır."[8]

Arapların hafızları ise, mukaddema fasl-ı mahsûsunda beyan olunmuştu. Araplar da Rebâbe'nin nağmeleri ile Homer'in *İlyad*'ı ve Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si gibi binlerce şiir inşad etmekle müştehirdirler.[9]

Homer, *İlyad*'ında Truya muharebelerini ber vech-i tafsîl beyan etmiştir:[10] Truya (Troya),[11] Çanakkale Boğazı haricinde ve Anadolu sahilinde bir şehirdir. Priam namında bir hükümdâr-ı âdilin tahte idâresinde bulunan muazzam bir devletin payitahtıydı. Priam'ın müteaddit oğulları vardı. En meşhurları Hektor ile Paris'ti. Paris, insanların en güzeli addolunurdu.

Paris, Venüs nam güzellik ilâhesinin muavenetiyle İsparta hükümdarlarından Menelas'ın Helene nam zevcesini Truya'ya kaçırmış. Yunanlılar, mil-

---

5 Eserin asıl adı *Die Deutsche Heldensage* olup Wilhelm Girmm (öl. 1859) tarafından Berlin'de basılmıştır. Eser, Almanların kahramanlık destanlarını ihtiva eder. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Wilhelm Girmm, *Die Deutsche Heldensage,* Berlin: Ferd Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 2. Bs., 1867.

6 Doğubilimci olan Worrell'in tam adı William Hoyt Worrell'dir (öl. 1952).

7 Güzel bir tarih/hikaye şarkısı.

8 Chodsko'nun eserinin tam adı, *Specimens of the popular poetry of Persia : as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of northern Persia and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea* olup Alexander Chodzko (öl. 1891) tarafından 1842 yılında basılmıştır. Eser, Kuzey İran'da yaşayan halk ozanlarının şarkıları ve Köroğlu gibi Türkmenler'in türkülerini konu edinir. Eser için bk. Alexander Chodzko, *Specimens of the popular poetry of Persia*, Berlin: 1842, s.3 vd.

9 Rebâbe ya da rebâb (رَبَابَة), ayaklı kemaneye ve lavta türünden olan tamamen veya yarı yarıya deri göğüslü çalgılara verilen isimdir.

10 Kaynaklarda Truva olarak geçer.

11 Şehr-i mezkûr, Çanakkale haricinde eski İstanbul kurbunda Pikârbaşı nam mahallede bulunduğu mervîdir. Yunan mütefenninlerinden Doktor Süleyman'ın *Taharriyât-ı Cedîde*'si bu rivayeti teyit etmiştir. [Mehmed Fehmi]

letçe bu vakıayı hakaret addederek Truya'ya îlân-ı harb etmişler. Yüzbin [221] silahşor ile Truya'yı tahte muhasaraya almışlar. On sene devam eden şu muharebeden bir netice hasıl olmamıştır. Nihayet hilekâr Olis (Ulysses) nam kahramanın tavsiyesi üzerine Yunanlılar, tahtadan at şeklinde büyük bir heykel imal etmişler, içine kırk bahadır oturtmuşlar. Kendileri güya ricate başlamışlar.

Truyalılar, Yunanlıları takip ile ordugâhlarına gelince mezkûr heykeli görüp almışlar ve Truya'ya nakl ile şehrin meydanına rekzetmişlerdir. Geceleyin mezkûr kırk Yunanlı, heykelin içinden çıkıp avdet etmiş olan Helenuslar'a şehrin kapısını açmışlar. İşte Homer, *İlyad'*ında muharebeyi böyle tasvir ediyor ve diyor ki;

"Yunanlıların meşhur kumandanları Agamemnon, Aşil, Olis yahut Odesa, iki Ajax ve Helen'in zevci bulunan Menelas'tırlar.[12] Yunanlıların en büyük kahramanı olan Aşil (Achilles) ile Agamemnon beyninde bürudet hasıl olduğu cihetle Aşil muharebeden çekinir ve bu yüzden Truyalılar galip gelirler."

Fakat Aşil'in dostu Patrokles (Patroclés), Priam'ın oğlu Hector tarafından katlolunur. Aşil de intikam almak üzere pek çok Truyalılar'ı telef eder. Hector, Aşil ile yalnızca muharebeye karar verir. Bu fıkra, *İlyad'*da şu yolda tahrir olunmuştur:

"Muharebe günü, kalenin haricine çıkmakta olan Hector'un önüne koynunda kundakta bulunan oğlu bulunduğu hâlde zevcesi Andromahi geldi. Andromahi, muharebenin netîce-i vahîmesini hissetmekteydi. Gözyaşlarını dökerek Aşil ile muharebeden sarfınazar olunmasını zevcinden istirham eyledi. Kahraman Hector, muharebeden kaçmak bir yiğide yakışmayacağını beyan ile Andromahi'ye eve gidip kendi işiyle meşgul olmasını emretti.

Hector, meydân-ı harbte Aşil'e rastgelince her nedense havf [222] ve endişeye düşerek firara yüz tuttu. O esnada mabutlar, Olimpos tepesinden meydân-ı harbi seyretmekteydiler. Baş mabut Jüpiter, zara baktı ve Hector'un zarını zevalde buldu. Bunu görünce Hector'un hamisi bulunan Apollon,[13] haysiyet-i zâtiyyesini vikaye için Hector'u himayeden sarfınazar etti.

Aşil, evvel emirde harbesini attı;[14] fakat Aşil'in harbesi Hector'a dokunmadı. Hector'un harbesi ise Aşil'in kalkanının ortasına rast geldi; lakin kalkanı delemedi.[15]

---

12 Müellifin "Olis" şeklinde ismini verdiği kişi, *Odesa* destanının önemli kahramanı Odysseia'dır (Odysseus).

13 Âpolon (Apollon), sâhib-i nûr (şems) ve hâmi-i fünûn ve maârif sayılırdı. [Mehmed Fehmi]

14 Harbe: Kısa mızrak, süngü.

15 Kalkan, sanâyi'i hâmîsi ve Volkan (Vulcan) tarafından imal olunduğu cihetle delinemezdi. [Mehmed Fehmi]

Harbenin tesirsiz kaldığını görünce Hector, elinde kılıç olduğu hâlde Aşil'in üzerine hücum eylediyse de o sırada Minerva,[16] Aşil'in harbesini getirip pederine teslim ettiğinden Aşil de harbesini, Hector'un zırsız olan boğazına sapladı."

Truya'yı muhasara edenlerin ekserisi, hîn-i avdetinde yolda kazaya uğramışlar. Mesela Olis, ancak on sene ötede beride dolaştıktan sonra İthaka adasına avdet edebilmiştir.[17]

Olis'in seyahati Homeros'un *Odesa*'sında hikaye olunmuştur. Edebiyyât-ı Osmânî'de meşhur Telemak, bir gaybubet esnasında pederini aramak üzere seyahate çıkmış olan Odesa'nın yani Olis'in oğludur.[18] [223]

Odesa (Odyssée)

İlyad'da Yunan kavminin ahlakı ve harbe müteallik ahvali beyan olunduğu gibi *Odesa*'da da Yunanlıların ahvâl-i beytiyyeleri ve sair âdetleri zikrolunmuştur.[19] Atide münderiç fıkra, *Odesa*'dan iktibas olunmuştur:

"Gemi battıktan sonra Odesa yani Olis, tahta üzerinde yüzerek bir adaya yanaştı. Sahilde iki cariyesiyle beraber nehirde çamaşır yıkamakta olduğu hâlde o havali hükümdarının kızına rast geldi. Hükümdarın kızı, Olis'i çıplak görünce ona elbise verdi ve babası olan hükümdarın sarayını gösterdi.

Saray, altın ve gümüşlerle müzeyyendi. Derununda müteaddit gulâm ve cariyeler bulunuyordu. Halılarla döşenmiş büyük bir odada, ocak başında hükümdar ve etrafında memleketin âyan ve eşrafı ahz-ı mevki etmekteydiler. Olis, hükümdara hitaben misafiri hüsnükabul etmesini rica etti ve yere oturdu.[20] Hükümdar, bizzat Olis'i kaldırıp yanı başında oturttu. Hükümdar, misafirin kim olduğunu bilmiyordu. Bununla beraber riayet ederek hemen misafir için et, ekmek ve şarap istedi; o gece ziyafet verildi.

Ertesi günü hükümdar, Olis'i şehir meydanına getirdi ve hazır bulunan ahaliye misafir için bir gemi lazım olduğunu beyan etti. Birkaç kişi, geminin

---

16 Jüpiter'in kızı, sâhib-i akıl ve siyâset sayılırdı. Yunanlıların en muteber mabutlarındandı. Paris, Venüs'ün güzelliğine hükmettiği için Minerva ile Jüpiter'in zevcesi Yunona, Truvalılar'a hasım olan Yunanlılara muavenet ederlerdi. Mabutlarından yalnız Venüs ile Âpolon, Truvalılar tarafını iltizam etmekteydiler. [Mehmed Fehmi]

17 Müellif, adanın ismini İtâka (إتاقة) şeklinde aktarmıştır (İthaka olarak da geçer). Ada, İyon/Yanya Denizi'nde bulunan Yunanistan'a ait bir adadır.

18 Osmanlı edebiyatını Telemak ile tanıştıran ilk kişi Sadrazam Yûsuf Kâmil Paşa'dır (öl. 1876). *François de la Monthe Fénelon'un Les aventures de Télémaque* adlı eserini Türkçeye çevirerek *Tercüme-i Telemak* adıyla 1862'de yayımlamıştır. Kitap 1863, 1870, 1877 ve 1881'de tekrar basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Metin Kayahan Özgül, *Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı,* Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Cilt 14, Sayı 40, 2002, s.193-241.

19 Ahvâl-i beytiyye: Ev işleri, durumları.

20 Yere oturmak, sâillerin âdetiydi. [Mehmed Fehmi]

hazır olduğunu ifade edince hükümdar, geminin taifesine de bir ziyafet verdi. Bunun için on iki koyun ve birkaç dana ve domuz kesildi. [224]

Memleketin âdeti vecihle ziyafete bir âmâ âşık çağırıldı. Âşık, sazını eline alıp Truya muhasarasının bazı fıkralarını terennüm etti.

Olis, müteessiren gözyaşları dökmeye başladı. Hükümdar, taaccüple niçin ağladığını sordu. Olis, sergüzeştini etrafıyla nakletti.[21] Huzzâr, bu maceradan cidden müteessir oldular. Ümera-erkan, Olis'e birer kat elbise, birer altın tas ve tunçtan üç ayaklı birer kazan (kazgan) verdiler. Ziyafetten sonra Olis'i hamama götürdüler. Üçüncü gün, hükümdar bir ziyafet daha verdi ve bu münasebetle kesilen sığırın bir budunu mezbahta[22] yaktı ve küsurunu fukaraya tevzi etti ve Olis ile vedalaştı."

Hezyud (Hésiode) ise Homeros'tan sonra gelmiş ve iki eser nazmetmiştir. Bin beyitten ibaret olan birinci manzumesinde binâ-yı âlemden ve âlihanın teakubundan bahsetmiş.[23] Sekiz yüz beyti havi olan ikinci manzumesinde tabiatı tavsif eylemiştir. Ona, dört yüz beyti muhtevi bir üçüncü manzume daha isnat olunuyor. O manzumede Herkül'ün (Hercule) yayı tavsif olunmuştur.

Üçüncü devir (kablelmilat, 570-500'de), Yunan'ın asr-ı medeniyeti başlıyor. Şehirler bina olunuyor, şeriatler vazediliyor, müstamereler teessüs ediyor, nitâk-ı ticâret genişliyor ve bu yüzden zimâm-ı idâreyi ele almak etrafında kavgalar baş gösteriyor ve bütün bu inkılaplar, edebiyat üzerinde tesirini icra ediyor ve bu münasebetle *Dram* denilen şi'ri temsîlî, sâha-i edebiyâtta yeni bir sayfa açıyor. Şi'ri temsîlî Atina'da inkişaf etmiş ve bütün Yunanistan'a, Avrupa'ya, Asya'ya, Cezaire'e, Sicilya'ya, Sparta'ya, Tibe'ye (Thébes) yayılmıştır.[24] Bu sıralarda şi'ri ginâî yahut şi'ri mûsîkî de zuhur ediyor. [225]

Şi'ri mûsîkî medih, fahriye, hamaset, gazel gibi aksamıyla bir milletin şuurunu tahlil eder.

Her şehirde milletin şuurunu temsil eden birer ikişer, belki daha ziyade şairler türedi. Gitgide şu'arâ çoğaldı. Medihler, hicivler, müfâhareler taammüm etti. Devr-i Câhilî'de Araplar da aynı tesirata maruz kalmışlar ve edebiyatta aynı safhayı geçirmişler ve aynı gayeye vasıl olmuşlar. Yunanlılar, edebiyatın bu devresine *Musiki (Lyrique)* devri namını vermişlerdir.

---

21 Sergüzeşt: Macera. Etrafıyla: Detaylıca.

22 Mabutların kısmeti. [Mehmed Fehmi]

23 Binâ-yı âlem: Kâinatın yaratılışı. Âlihanın teakubu: Tanrıların ardı sıra gelmesi.

24 Burada aktarılan Thébes ile daha önce aynı isimle varit olan Thébes, birbirinden farklı iki şehirdir. Daha önce geçen Thébes, Thebai olarak da bilinen Antik Yunan şehir/polis devletlerinden biridir. Cümledeki Tibe/Thébes şehri ise Antik Mısır şehirlerinden olup ismini Yunancadan almıştır.

Bu devrin heccavlarından Arşilük de Paros (Arciloque de Paros). Bu şâir-i hiciv-nisâr, Télésicles'in oğludur; kablelmilat yedinci asır şu'arâsındandı. Âsâr-ı edebiyyesinden gayrimuntazam birkaç parçadan başka bir şey kalmamıştır. Biri de Simonid Damagros (Simonide d'amargos). Bu şair, Arşilük'ün muasırlarındandı. Bunun da şiirinden yalnız kadının vasfı hakkında 18 beyitten başka bir şey kalmamıştır.

Kablelmilat altıncı asırda eşraf ile avam arasında tahaddüs eden münazaalar esnasında türeyen Hipponaks (Hipponax) asarından da pek az bir şey kalmıştır.

Galenus, bu asrın hamasi şairlerindendir. Siyasi şairlerden biri de Solon'dur. Solon, şiiri lisân-ı siyâset ittihaz etmiştir. Hamâset-i edebiyye mutehassıslarından Théognis de Mégare. Bu şair, kablelmilat 340'ta neşet etmiş. Bütün eş'ârı, hikemiyatı mutazammındır. Âsâr-ı edebiyyesinden şimdi de bin iki yüz beyit kadar mevcuttur.

Şi'ri mûsîkînin en eski şairlerinden biri, *Lyr* denilen yedi veterli udu ihtira eden Terpan[der]'dır. Bu şair, sanat-ı mezkûreyi Lesbos'ta Mityléne'de [226] tedris etmiş ve birçok şakirdân yetiştirmiştir.[25] Arion, Safo (Sapho) ve Alse (Alcée) meşâhîr-i şakirdânındandır. Zümre-i şakirdânı arasında şaireler de vardı. Erin (Erinne) o cümledendir.

Namazlarında terennüm ettikleri şi'ri dînî de şi'ri mûsîkî nevindendir. Şi'ri mûsîkîde Pindar (Pindare), şi'ri kasasîde ihrâz-ı şöhret eden Homer derecesinde iştihâr etmiştir. Pindar kablelmilat 522'de tevellüt etmiştir. Asarı şimdiye kadar bakidir. Âsâr-ı edebiyyesi meyanında muzaffer olanların medihlerini mutazammın kasideler vardır. Mütenebbî Seyfüddevle'nin; Ahtal da Abdülmelik'in methinde aynı mesleği takip etmişlerdir.

Bu asırda meşâhir-i riyâziyyûndan ve felâsifeden Pisagor (Pythagoras) ve Kesenofon (Xénophon) ve Bermudez Geronimo ve Thalés ve Anaksagor (Anaxagore) ve Kodinos (Codinus) ve Anaksimander (Anaximandre) ve Ezop (Esope) vesaire yetişmişlerdir.

Atina Maarif Devri

Dördüncüsü: Atina devri (kablelmilat, 500-300'e) müsadiftir. Bu asrın ekser üdebası, Atina'da neşet etmişlerdir. Tarihin, şi'ri temsîlînin, felsefe ve hitabetin en parlak devri Atina'da inkişaf etmiştir. Şi'ri temsîlînin eski şairleri Tespis (Thespis) ve Frinikos (Phrynichus) ve Pratinas'tır. Bunlardan ziyade iştihar edenler, trajedi (tragédie) mümessilleri Eşil (Eschyle) ve Sofokles (Sophocle) ve Urpiyid (Euripide) ve Aristofan (Aristophane).

Bu asrın en büyük müerrihlerinden; Ebü't-Târîh şöhretini ihraz eden Hérodotes ve Tusidid (Thucydide) ve Filist (Philiste). [227]

---

[25] Mityléne, günümüzde Midilli olarak bilinen bölgedir.

Coğrafya ulemasından Hannon ve Neark (Néarque); hatiplerinden Perikles (Périclés) ve Coraks (Corax) ve Tisyas (Tisias) ve Protagoras ve Antifon (Antiphon) ve Andosid (Andocide) ve Likurik (Lycurque) ve Hebrid (Hébrides) ve Dinark (Dinarque) ve Demosten (Démosthénes) ve Demad (Démade) ve Fosyon (Phocion) ve Alsibad (Alcibiade).

Feylesoflarından; Sokrat (Socrate) ve Eflatun (Platon) ve Aristo (Aristotelés) ve Teofrast (Théophraste Tyrtamos) şöhret bulmuşlardır.

İskenderiye Devri

Beşincisi: Asr-ı İskenderî ile yâd olunan devirdir (kablelmilat 300-146). Bu devirde ilim, Batalise ahdinde Atina'dan İskenderiye'ye naklolundu. İskenderiye, ulema ve felâsife ile dolmuş yegâne sâha-i ilim ve marifet olmuştu. Bu asırda meşâhîr-i riyâziyyûndan Öklides (Euclid) ile Arşimet (Archiméde) yetişmiştir. Müerrihlikte Hekate (Hécatée) ve Maneton (Manéthon) ve Perseus (پرسيوس). Coğrafya ulemâsından Aratos (Aratus). Musiki şairlerinden Klimak (Climaque) ve Apolonyus (Apollonius) iştihar etmişlerdir.

Şu'arâ-yı temsîliyyeden Likofron (Lycophron) ve Timon ve Menip (Ménippe) ve Teokrit (Théocrite) şöhret bulmuşlardır. Felâsifeden de Lisyas (Lysias) ve Epikür (Epicure) vesaire.

Roma Devri

Altıncısı: Roma devri (kablelmilat 146-330 badelmilat). Bu devir, Yunan devletinin inkırazıyla Romalıların zîr-i hâkimiyetine girdiği tarihten başlıyor. Bu devirde Yunanlıların karihalarına durgunluk arız olmuş ve edebiyyât-ı Yunâniyye tevakkufa uğramıştır. Fakat Hıristiyanlık bir inkılap vücuda getirmiş ve Şark'ın bazı üsluplarını edebiyata idhâl etmiştir. [228] Bu devirde yetişen meşâhîr-i üdebâ ve müerrihînden bazıları ber vech-i âti zikrolunur:

Pulib (Polybe), Nicolas, Strabon, Denys, Diodor (Diodore), Plutark (Plutarque), Apen (Appien), Herodiyen (Hérodien). Şu'arâdan Arhiyas (Archias) ve Apollodor (Apollodore). Feylesoflardan Filon (Philon), Kristom (Chrysostome) vesaire.

Bizans Devri

Yedincisi: Bizans devridir (badelmilat 330-1453). Bu devirde İstanbul, ulum ve maârif-i Yunâniyye'nin menbaıydı. Yunan hükümeti, 1453 tarihinde hükûmet-i Osmâniyye'nin zîr-i idâresine girdi ve Yunan devleti münkariz oldu ve uleması Avrupa'ya hicret etti. Yunanların medeniyetlerini yeniden tesise ve ulum ve maarifini ihyaya çalışan bu asır ulemasından en meşhur simaları bunlardır:

Himerios, Temistiyus (Thémistius), Libanyus (Libanios), Jülyen (Julien), Héliodor, Aşil Tatyus (Achilleus Tatius), Trifodor (Tryphiodore) ile kiliseye mensup birçok ulema.

Edebiyyât-ı Yunâniyye'nin devirleri bundan ibarettir. Edebiyyât-ı Garbiyye, az çok böyle inkılaplara maruz kalmış ve ulum ve maarifin neşvüneması emrinde böyle devirler geçirmiştir.

Her kavim, evvela şi'ri dînî ile başlamış ve onu şi'ri kasasî devri takip etmiş, sonra şi'ri temsîlî ve ondan sonra şi'ri mûsîkî –ginâî- devirleri hulul etmiş. Bu devirlerden sonra hitabet ve tarihin mevkileri yükselmiş; lisanın kavâidi, zapt ve tedvin edilmiş ve nihayet felsefe ile ulûm-i tabîiyye safhaları inkişaf bulmuştur. Bu devirlerin akabinde inhitat devri hulul eder, karihalar [229] düçâr-ı żı'f olur. Herkes mübalağaya dalar, ma'kûlât haricinde tafsilata kapılır ve şiirin güzelliği çürür.

Hasılı şiir, şuûr-u beşerin tarihi ve aynasıdır. Bütün ümem ve akvamın mîzân-ı akıl ve şuuru olan şiirleri, bize akvâm-ı beşeriyye arasındaki karâbet-i hissiyye ve müşâbehet-i zihniyyeyi ölçer.

Afrikalıların da şiirleri vardır. Onun elhân ve neğamâtına harekât-ı raksiyyelerini tatbik ederler.

Hind'in şu'arâ ve kehenesinden *Mahabharata* nâzımı, *Vyasa ve Ramayana* nâzımı Valmiki, târih-i mîlâdîden pek çok zaman evvel bu iki eseri Sanskrit lisanıyla nazmetmişlerdir. Mevzuu din ve hamaset olan bu iki eser, elsine-i Garbiyye'ye de nakl ve tercüme edilmiştir. Birincisi, iki yüz bin beyit veyahut kıtayı havidir. İkisi de Hint edebiyatı noktainazarından Yunanlıların Homer namındaki şâir-i şehîrinin yukarıda beyan olunan *İlyad* ile *Odesa*'sı gibi hâiz-i ehemmiyettir.

İranlılar da dördüncü asr-ı hicrî eâzıminden *Şâhnâme* nâzımı Firdevsî Hasan b. İshâk gibi dâhi şairler yetiştirmişlerdir. Firdevsî, Yunanlıların Homeroslar'ı; Latinler'in Vergiller'i (Virgile, kablelmilat 70-19) İtalyanlar'ın Danteler'i (1265-1322), İngilizler'in Miltonlar'ı (1608-1674) gibi şöhret kazanmıştır.

Ehemmiyet-i târîhiyye ve edebiyyesi itibarıyla *Şâhnâme* İngilizceye, Fransızcaya tercüme edilmiştir. el-Feth b. Alî el-Bündâri el-İsfahânî, *Şâhnâme*'yi Arapçaya nakl ve tercüme ederek mülûk-i Eyyûbiyye'den birisinin kütüphanesine ihdâ etmiştir.[26]

---

[26] Müellif bu bilgiyi Rûhî el-Hâlidî'den nakletmiştir. bk. Rûhî el-Hâlidî, *Târîhu ilmi'l-edeb 'inde'l-İfrenc ve'l-Arab ve Victor Hugo,* Devha:Vizâretü's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve't-Türâs, 2013, s.31-32; Şâhnâme mütercimi el-Bündârî (öl. 643/1245) ise Eyyûbîler döneminde yetişen önemli bir tarihçi ve edebiyatçıdır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, *"Bündârî",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992, c.6, s.489-490.

Araplar, akvâm-ı sâire gibi şi'ri hamâsî ile başlamışlar ve Fransızlar gibi târîh-i edebiyyâtta nazımlarını nesirden evvel tedvin etmişler. Bunun da sebebi, şiirin nesirden ziyade hafızada yer tutmasıdır. Aheng-i mahsûsî hasebiyle muasırı olan [230] nesirden ziyade tedavül eder ve yazı ile yahut nakış ve hak suretiyle duvarlarda tespit edilir. Bunun içindir ki târîh-i edebiyyâtta nazım, nesre takaddüm etmiştir; yoksa söz evvela nesir şeklinde başlamış ve gitgide şiir kıyafetine girmiştir. Hatta şiirin bulunuşu iltizami değil, tesadüfidir. Sonradan ahengi, vezni; zevke, sâmiaya hoş görünerek taammüm etmiş ve gittikçe zuhur eden esbap ve avâmil, mevkiini yükseltmiştir. O derecede ki Arapların erkekleri, kadınları, çocukları bile hafızalarını rengin beyitler, kıtalar ve kasidelerle tezyin ve mevkie göre meşâhîr-i şu'arânın şiirleriyle istişhâd etmekle mehâfil-i edebiyyede birbirine karşı tefahür ederdi.[27] Nihayet şiir, Arapların külliyât-ı ulûmu, dîvân-ı vakâyi'i, savâb ve hatada hüküm ve şahitleri oldu. Şairin de mevkii ilerledikçe ilerledi.

---

[27] Rengin: Güzel ve hoş. Meşâhîr-i şu'arâ: Meşhur şairler. İstişhâd etmek: Delil göstermek. Mehâfil-i edebiyye: Edebiyat meclisleri. Tefahür etmek: Övünmek.

ŞÂİR-İ CÂHİLÎ'NİN MEVKİİ

Şair, âdeta bir kabilenin reisi, âlimi, kumandanı, mercii, diplomatı, hâkim ve hakemiydi. Bir şair, bir kaside ile kabilesi için yüksek bir mevki tesis eder, bir beyitle de başka bir kabilenin binâ-yı mefharetini yıkar. Buna binaendir ki bir kabilede bir şair yetişince onun şerefine ziyafetler verilir, tebrikler ifa olunur.

Secin de mühim bir mevkii vardı. Kâhinler, hekimler, arrâflar, zâcirler, tabipler bilatekellüf müsecca' söz söylemeye itiyat hasıl etmişlerdi.[1] Satîh, Hanzala b. Safvân, Himyer'in kâhini olan Hâlid b. Sinân el-Absî bu zümredendirler. Hâlid'in hemşiresi, ﴿قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ﴾ sûre-i şerîfesini işitince, "Babam bunun gibi okurdu." demiş. Yemâme arrâfı Rebâh b. 'İcle ve Necid arrâfı el-Eblak el-Esedî meşâhir-i süccâ'dandılar.[2]

---

1 Arrâflar: Arrâf, müneccim ve mugayyebattan dem vuran adam ki ona el-hâzî dahi derler.

{مَنْ أَتَى كاهِنًا أَوْ عَرَّافًا فَقدْ كَفَرَ بِما أُنْزِلَ عَلَى مُحَمَّدٍ}

hadîs-i şerîfinde ve Urve b. Hizâm'ın:

فَقُلْتُ لِعَرَّافِ اليَمامَةِ: دَاوِنِي ... فَإِنَّكَ إِنْ أَبْرَأْتَنِي لَطَبِيبُ

beytinde zikrolunmuştur. Zâcirler: Zâcir, زَجَرَ'den müştaktır. زَجر, bir nev'i kehanettir. Buna dair 70'inci sahifede tafsîlât-ı lâzime verilmiştir. [Mehmed Fehmi]

Hadisin tercümesi:

"Her kim bir kâhine ya da 'arrâfa başvurursa Muhammed'e nazil olanı inkâr etmiş demektir." Farklı lafızlarla rivayet edilen hadis için bk. Nâsırüddin el-Elbânî, *Sahîhü't-tergîb ve't-terhîb,* Riyad: Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1421/2000, c.3, s.172, hadis no: 3047, 3048, 3049.

Beytin tercümesi:

- Yemen 'arrâfına 'beni tedavi et' dedim. Beni sağlığıma kavuşturursan işte o zaman tam anlamıyla tabipsindir.

2 Meşâhir-i süccâ': Secili söz söyleyen meşhur kimseler.

EDEBİYYÂT-I ARABİYYE

Gerek edebiyyât-ı Arabiyye ve gerek diğer akvâm-ı Sâmiyye edebiyatı tetkik edilirse görülür ki taksîmât-ı târîhiyye itibarıyla edebiyyât-ı Garbiyye meyanında Yunan edebiyatına [231] daha ziyade müşabihtir.[1] Akvâm-ı Sâmiyye'nin aksâm-ı maârifinden en kadimi şiirdir; yalnız çoğu musikiye aittir. Şi'ri kasasî, mahdut parçalardan ibarettir. Şi'ri temsîlî, vehle-i ûlâda edebiyyât-ı Arabiyye'den uzak olduğu zannolunursa da ileride vereceğimiz tafsilattan anlaşılacağı üzere esasen mevcut olduğu görülecektir.

Edebiyyât-ı Garbiyye, şi'ri kasasî ve temsîlîde temayüz etmiş olduğu gibi; edebiyyât-ı Arabiyye, aksâm-ı mühimme-i edebiyyeden olan durûb-i emsâl ile mütemayizdir. Durûb-i emsâl, birçok mevizaları muhtevi olup uzun tecrübelerin, mühim vakâyi'in neticesinde söylenmiştir.[2]

Ebû Ubeyd diyor ki;[3] "Durûb-i emsâl, gerek Cahiliye'de ve gerek ahd-i İslâm'da Arapların aksâm-ı hikmetinden biriydi. Araplar, sözlerini durûb-i emsâl ile teyit ederlerdi. Alelekser saraheten beyan etmek istemedikleri şeyleri kinaye suretiyle maksatlarına vasıl olurlar ve binaenaleyh durûb-i emsâlda üç şey cemederlerdi: İcaz, isâbet-i mâna, hüsnüteşbîh…[4] Araplar şiirlerini, sözlerini hikmet-âmiz olan durûb-i emsâl ile tezyin ederler.

Bazı şairler, durûb-i emsâlden müteşekkil kasideler nazmetmişler. Ebü'l-Atâhiye'nin *Zâtü'l-emsâl* namıyla durûb-i emsâlden ibaret bir urcûzesi vardır.

Vâkıâ hiçbir kavim yoktur ki mevrûs durûb-i emsâli olmasın;[5] ancak Arapların durûb-i emsâli esaslı vakâyi'den tevellüt etmiştir. Araplarda durûb-i emsâl, iki türlüdür:[6] Birisi,

الْجَارُ قَبْلَ الدَّارِ ... الْخَطَأُ زادُ العَجُولِ ... العِتَابُ قبْلَ العِقَابِ[7]

---

1 Yani Arap edebiyatı, diğer milletlerin edebiyatları arasında en çok Yunan edebiyatına benzemektedir.

2 Bundan sonraki paragraftan başlamak üzere "Edebiyyât-ı Arabiyye, edebiyyât-ı Sâmiyye'nin…" paragrafına kadar aktardığı bilgilerde müellif, Zeydân'ın eserinden istifade etmiştir. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.47-49.

3 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dır (öl. 224/838). Durûb-i emsâl ile ilgili ilk eser veren Arap dili ve edebiyatı âlimlerinden biridir.

4 İcaz: Az sözle çok şey söylemek. İsâbet-i mâna: Manaya uygun lafızlar tercih ederek mesajı muhataba doğru bir şekilde iletmek. Hüsnüteşbîh: Güzel ve etkili teşbihlerde bulunmak.

5 Yani her millet, geçmişinden gelen darbımesellere sahiptir. Mevrûs: Miras kalan.

6 Müellifin de dikkat çekeceği üzere darbımesellerin birinci türü, zaman ve mekân mefhumu olmadan bütün milletler arasında az ya da çok bilinen ve umumi hikmetler içeren mesellere karşılık gelir. İkinci tür ise vakıada karşılığı olan, bir mekân ve zamanda belirli şahıslar etrafında şekillenen mesellerdir.

gibi neslen ba'de neslin kabâil arasında ve yekdiğerinden iktibas etmek suretiyle ümem ve akvam beyninde tedavül edilen hakimane sözler.

Bunların en eski mehazları emsâl-i Süleymân'dır. Bütün akvam ve ümem, emsâl-i Süleymân'dan iktibas etmişlerdir. Araplar Tevrat'tan, Hint, Fars ve Rum emsalinden [232] iktibas ettikleri gibi Eksem b. Sayfî gibi kendi eslafından ve Lokman'dan da birçok durûb-i emsâl rivayet ederler.

Yunanlıların da kablelmilat yedinci asırda şi'ri ginâîde en eski manzumeler tertip eden Alcman namında hekim bir şairleri vardı.

İkincisi: Vakâyi' ve hadisata müstenit durûb-i emsâldir. Bu kısım emsal, vakâyi'i târîhiyyeyi tazammun eder:

سَبَقَ السَّيْفُ العَذَلَ. قَطَعَتْ جَهِيزَةُ قَولَ كُلِّ خَطِيبٍ ... وَافَقَ شَنٌّ طَبَقَةَ ...

gibi.[8]

Birincisi: Geçmiş ve kaybedilmiş bir şey hakkında söylenir. Darbımeselin mebniyyün aleyh olan vakıası: Hars b. Zâlim, birisini öldürür. Öldürdükten sonra maktulün masum olduğu ihbar olunur. Katil cevaben, "سَبَقَ السَّيْفُ العَذَلَ" der.

İkincisi: İki kabile arasında bir kan davası tekevvün eder. Katil, kabilesinden birkaç kişi ile beraber maktulün kabilesine gelir. Diyetle onları ırzâ etmek için nutuklar, hutbeler iradına başlarlar. Sâmiîn arasında maktulün akrabasından Cehîze namında bir kadın, katili hutabâ arasında görünce hemen yerinden fırlar ve onu katleder. Bunun üzerine "قَطَعَتْ جَهِيزَةُ قَوْلَ كُلِّ خَطِيبٍ" darbımeseli irat olunur.

Üçüncüsü: İki kişinin bir mesele hakkında hemfikir oldukları vakit söylenir. Mebniyyün aleyh olan hikaye: Şenn b. Aksâ b. Abdülkays ile İyâd'dan Tabak yahut Tabaka kabileleri birçok münazaattan sonra bir meselede ittifak etmişlerdir. Bu darbımeselin tafsilatı *Müstaksâ'l-emsâl*'da münderiçtir.[9] "وَافَقَ شَنٌّ طَبَقَةَ، وافَقَهُ فاعْتَنَقَه" derler. Şairin biri de [233]

---

7 Mesellerin sırasıyla tercümesi: Evden önce komşuya bak. Hata, aceleci olanın azığıdır. Cezadan önce kınama (uyarma) gelir.

8 Mesellerin sırasıyla tercümesi: "Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş. Cehîze, herkesin sözünü ağzında bıraktı. İş işten geçti." Her ne kadar Türkçesi verilse de söylenmelerine sebep olan olayın arka planı göz ardı edilerek sadece var olan cümle üzerinden mesellerin anlaşılması güç olduğundan, ayrıntılı bilgi için müellifin de işaret ettiği üzere ilgili mesel (kütübü'l-emsâl) kitaplarına müracaat edilmelidir.

9 Eser, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'ye (öl. 538/1144) ait olup *el-Müstaksâ fi'l-emsâl* olarak bilinir.

لَقِيَتْ شَنًّا إيادٌ بِالْقَنا طَبَقًّا، وافَقَ شَنٌّ طبَقَه[10]

demiş.

Araplar bu gibi emsali ananeleriyle, kailleriyle beraber hafızalarında tutarlar. Bazen tekevvün eden bir vakıada bir kişi tarafından sekiz-on darbımesel irat edilmiş olur. Akvâl-ı Câhiliyye, durûb-i emsâl ile meşhûndur.

Hüccet olmak ve istişhâd edilmek üzere ilm-i lisânda mühim bir mevki tutmuş olan durûb-i emsâlin tedvininde Araplar, fevkalade ihtimam etmişlerdir. İbnü'n-Nedîm'in rivayetine nazaran Yemen ahalisinden Ubeyd b. Şeriyye, birinci asr-ı hicrînin evâilinde yüz sahifeden ibaret bir durûb-i emsâl kitabını telif etmiştir. Bu eser, bu babta yazılan ilk kitaptır; fakat bu kitap ziyâa uğramıştır.[11]

Basra ve Kûfe üdebasının birçoğu, medeniyet-i İslâmiyye'nin ilk teessüsünde Arap durûb-i emsâliyle iştigal etmişler ve buna dair birçok eserler vücuda getirmişlerdir.

İbn Şeriyye'ye muasır olan Suhâr el-Abdî ve 182 sene-i hicriyyesinde vefat eden Yûnus en-Nahvî ve 211'de vefat eden Ebû Ubeyde ve 291'de Sa'leb ve 223'te Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ile el-Mufaddal ed-Dabbî ve Ebû Hilâl el-Askerî ve Muhammed b. Ziyâd el-A'râbî ve Muhammed b. Habîb

---

10 "İyâd, mızraklarla Tabaka ile karşılaştı. Şenn de Tabaka'ya (kuvvet yönüyle) tam anlamıyla uygun geldi." Bu meselin gerek arka planı gerekse lafzı hakkında farklı görüşler vardır. Örnek için bk. Ebü'l-Fazl el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl,* thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1374/1954, c.2, s.359.

11 Burada mühim bir noktaya işaret etmekte fayda vardır. Müellif, Ubeyd b. Şeriyye'nin (Abîd b. Şerye şeklinde de okunur) yüz sayfadan oluşan bir emsâl kitabı kaleme aldığını aktarmıştır. Bu bilgiyi Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi müellifi, *'İbnü'n-Nedîm, İbn Şeriyye'nin Kitâbü'l-Emsâl ile Kitâbü'l-Mülûk ve ahbâri'l-mâzîn adlı iki eserini kaydeder ve elli varaktan oluşan Kitâbü'l-Emsâl'i bizzat gördüğünü söyler.'* notuyla aktarmıştır. Ancak kaynaklara bakıldığında en-Nedîm'in Türkçeye 'bizzat gördüğü' şeklinde çevrilen 'رَأَيْتُهُ' ifadesinin, Ubeyd b. Şeriyye'nin *Kitâbü'l-Emsâl* eserinden ziyade Alâka b. Kurşum el-Kilâbî'nin aynı adla olan eserine atıf olduğu görülür. Alâka b. Kurşum, Ubeyd b. Şeriyye'nin kendisinden rivayette bulunduğu ahbâr râvilerinden biridir. Yâkût el-Hamevî, eserinde en-Nedîm'in *'Bu kitabı gördüm.'* ifadesini, Alâka b. Kurşum'un adı geçen eseri bağlamında aktarması da görülen eserin Ubeyd b. Şeriyye'nin eseri olmadığını teyit eder. Kanaatimizce kitabın el yazması nüshalarındaki başlıklandırma eksikliğinden ötürü müellifler, Ubeyd b. Şeriyye ve Alâka b. Kurşum'a dair art arda aktarılan bilgileri tek bir kişiye, yani Ubeyd b. Şeriyye'ye indirgeyerek vehme düşmüşlerdir. Dolayısıyla gerek müellifin aktardığı gerekse Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi maddesinde yer alan 'yüz sayfadan/elli varaktan' oluşan eser, Ubeyd b. Şeriyye'ye ait değildir. Eser, Ubeyd b. Şeriyye'nin kendisinden rivayette bulunduğu Alâka b. Kurşum'a aittir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. İshak en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist,* thk. Eymen Fuâd Seyyid, c.1, 280-281; *el-Fihrist* eserinin Türkçe tercümesi için bk. en-Nedîm, *el-Fihrist,* çev. Ramazan Şeşen, s.282; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ' irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb,* (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993, c.4, s.1630; Elnure Azizova, *"Ubeyd b. Şeriyye",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012, c.42, s.15-16.

el-Bağdâdî ve Hamza el-İsfahânî vesaire gibi. Bu kitaplar, birçok ulema tarafından şerh edilip ahd-i İslâm'da hâdis olan emsal de onlara ilave olunmuştur.

Şimdiye kadar mevki'i tedâvülde bulunan asarın en mühimmi 538'de vefat eden İmam Zemahşerî'nin *el-Müstaksâ* namındaki eseri ile 518'de vefat eden Meydânî'nin *Mecmau'l-emsâl'*idir. *Mecmau'l-emsâl,* durûb-i emsâle ait elli kitaptan [234] cemolunmuş ve hurûf-u hecâ üzerine tertip edilmiştir. Müvelledîne ait birçok durûb-i emsâli de havidir.

Gerek Zemahşerî'nin ve gerek Meydânî'nin mehaz ittihaz ettikleri müellefattan el-yevm mevcut olanlar azdır. Bunların en mühimleri, Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *Kitabü'l-emsâl'*i ile Dabbî'nin *Emsâlü'l-Arab* namındaki eseri ve Ebî Hilâl el-Askerî'nin *Cemheretü'l-emsâl* nam kitabıdır. Lokman'ın emsali ise Avrupa'da, Mısır'da mükerrer surette tab olunmuştur. Paris'te 1847'de Fransızcaya tercümesiyle beraber tab olundu.[12] Emâlî kitaplarında, lisan ve edebiyata ait asarda büyük bir kemiyette durûb-i emsâle tesadüf olunur.

Edebiyyât-ı Arabiyye, edebiyyât-ı Sâmiyye'nin belki bütün edebiyyât-ı Şarkiyye ve Garbiyye'nin en zenginidir. Çünkü medeniyet-i İslâmiyye'nin tesisi esnasında esasını vazetmek için İslam'ın veyahut İslam Devleti'nin bayrağı altında birçok muhtelif ve müteaddit kavimler toplanmıştı. Araplar, Türkler, Acemler, Hintliler, Suriyeliler, Irakîler, Mısırlılar, Rumlar, Ermeniler, Berberîler, Zencîler vesaire…

Bu akvamın kâffesi Araplaştılar ve edebiyatta, nahiv ve sarfta, tarihte, tıpta, felsefede asar vücuda getirdiler. Bu münasebetle edebiyyât-ı Arabiyye, en parlak karihaların sunûhâtını, ahlakiyatın envaını, adap ve tabâyi'i muhtelifeyi ve kasti olmayarak birçok lisanların üsluplarını ihtiva etmiş oldu.[13]

Edebiyyât-ı Arabiyye'nin geçirmiş olduğu safahat itibarıyla birkaç devire ayrılır. Her devrin kendine has birtakım mümeyyizâtı vardır. Şüphe yoktur ki târîh-i edebiyyât-ı Arabiyye, tabi olduğu inkılabât-ı siyâsiyye, idâriyye ve edebiyye tesiratı itibarıyla taksim olunmuştur.

---

12 Müellifin işaret ettiği eser, *Emsâlü Lokmân el-Hakîm Fables De Lokman: Surnommé La Sage* ismiyle Paris'te yayımlanmıştır.

13 Sunûhât: Akla gelen manalar, düşünceler. Ahlakiyatın envaı: Çeşitli ahlaki meseleler, eylemler. Tabâyi'i muhtelife: Farklı tabiatlar, karakterler.

TÂRÎH-İ EDEBİYYÂT

Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye'nin Sûret-i Tedvîni

Târîh-i edebiyyât-ı Arabiyye iki suretle tedvin edilebilir: Birincisi, edebiyatın ilim noktainazarından geçirmiş olduğu tekâmül itibarıyla. Mesela Cahiliye'den itibaren tedrici olarak İslâm, Emevî, Abbâsî ve Osmanlı devirlerine gelinceye kadar [235] şiir, nesir, hitabet ve sair ulumun bu devirlerde sırayla geçirdiği safahât-ı tekâmülden ve târîh-i İslâm'dan bed' ile fıkıh, tefsir, hadis, nahiv ve sair ulûm-i lisâniyye inkişafından ve diğer dahîl denilen yabancı ilimlerden ve o ilimlerin inkılabâtından bahsetmek. İkincisi, şu'arâyı tabakalara taksim edip her tabaka-i şu'arâ hakkında ayrı ayrı malumat verildikten sonra infirat suretiyle her şairin terceme-i hâlinden, meslek-i edebiyyesinden, uslübundan ve o münasebetle mensup olduğu asrın ahvâl-i umûmiyyesinden bahsetmek.

Târîh-i edebiyyât-ı Arabiyye ikiye taksim olunmuştur: Biri, İslamiyet'ten evvel; diğeri, İslamiyet'ten sonra. İslamiyet'ten evvelki devri de ikiye ayrılmıştır: Câhiliyyet-i ûlâ, Câhiliyyet-i sâniye. İslamiyet'ten sonraki devirlere gelince; onlar, inkılabât-ı siyâsiyye ve içtimâiyye hasebiyle Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler ile Abbâsîler'in ve Moğollar ile Osmanlı ve asr-ı hâzır devirlerine taksim olunmuştur.

Cahiliye ve İslam devirlerini idrak eden şu'arâ-yı Muhadramîn'den de ayrıca bahsedileceği ve her asrın şu'arâsı hakkında tafsilat verildiği sırada o asırda edebiyyât-ı Arabiyye'nin evsâf-ı mümeyyizesine dair izâhât-ı kâfiye verileceği şüphesizdir.[1]

Edebiyyât-ı Arabiyye'nin vüsati ve edvâr-ı mezkûrenin yetiştirmiş olduğu şu'arânın kesreti hasebiyle son derece ihtisara riayet etmekle beraber mebâhis-i lâzimeyi dört cilt üzerine taksim ettik. Birinci cilt, yalnız Cahiliye edebiyatını ihtiva eder.[2]

---

1 Müellif, Arap edebiyatının bütün devirlerini kapsayan bir yayın dizisi yapmayı hedeflemiştir. Ön kapağından da anlaşıldığı üzere eser, bu yayın dizisinin birinci cildini teşkil eder. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve akabinde Suriye ve Irak'ta kurulan Faysal Krallığı'nın daveti üzerine bu ülkelere gitmesi müellifin, eserin diğer ciltlerini neşretmesinin önüne geçmiştir. Nitekim müellif, 1921 yılından vefat edene kadar yaşadığı Irak'ta siyasete doğrudan müdâhil olmasa da İngiliz mandasında varlığını sürdüren Irak hükümetinin bağımsızlığa kavuşması için sömürgeci güçlere karşı muhalif tutum içinde olmuş ve bu tutumunu yansıtan çeşitli yazılar kaleme almıştır. Gerek bu tür mücadelelerde bulunması gerekse büyük umutlarla kurduğu üniversitenin rektörlük görevini yürütmesi, kendisinin ilmî neşirler yapmasına mâni olmuştur.

2 Müellif, ilk dört pasajdaki açıklamaları Zeydân'ın eserinden almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.23.

CAHİLİYE DEVRİ

Cahiliye Devri iki kısma ayrılmıştır:[1] Câhiliyyet-i ûlâ, Câhiliyyet-i sâniye. Vesâik-i târîhiyyenin fıkdanı hasebiyle edebiyyât-ı Arabiyye'nin ezmine-i kable't-târîhteki safahatına, yani Câhiliyyet-i ûlâ devrine ait malumat elde edilememiştir; [236] ancak Câhiliyyet-i sâniye denilen devrin edebiyatında görülen tekâmüle nazaran medeniyet-i Arabiyye'nin uzak bir mazisi olduğu tezahür ediyor.

Edebiyyât-ı Câhiliyye terkip, üslup ve his itibarıyla en mütemeddin, en müterakki lisanların devirlerini tanzir ediyor ki böyle bir tekâmülün bir iki asırda husul bulmayacağına hükmetmek lazımdır. İlm-i âsâr-ı atîkenin istidlalâtına göre Yemen hafriyatında zuhur eden bazı vesâik, medeniyet-i Arabiyye'nin intişarı, İslamiyet'ten on asrı mütecaviz bir mazisi olduğu anlaşılıyor.

Avrupa müsteşrikleri, bu gibi âsâr-ı kadîmenin taharrisiyle uğraşmaktadırlar.[2] Alman müsteşriklerinden Eduard Glaser, kıt'a-i Yemâniyye'de bir müsned-i Himyerî elde etmiştir. Müsned, levha şeklinde bir taştır. Bu taş üzerinde hurûf-ı mukattaa ile yazılan harfler iki türlüdür: Birisi kâimü'z-zevâyâ, diğeri daire şeklindedir. Eduard Glaser, 1895'te Münih'te neşreylediği mühim bir eserde Me'rib'den,[3] Himyer'den ve Habeşîler'den uzun uzadıya bahsetmiştir.[4]

Sorbonne Darülfünun'unda lugat-ı Himyeriyye muallimi Profesör Hartwig Derenbourg, müsned yazısındaki ihtisası hasebiyle Louvre müzesinde bulunan Himyer ve Sebe' asarını tercüme ederek risale şeklinde neşretmiştir. Müşarünileyh ilmî mecellelerde Hadramut'un şark cihetinde sakin Himyeriler'e karşı Sebeliler ile Habeşîlerin ittifakı hakkında makaleler yazmıştır. İngiltere ve İtalya'da da ulema, Habeş lisanı hakkında sûret-i ciddiyede tetkikat ve tetebbuât ile iştigal etmektedirler. [237]

---

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.24-26.

2 Müellif bu ve sonraki pasajdaki bilgileri Rûhî el-Hâlidî'nin eserinden aktarmıştır. Hâlidî, Avusturyalı kâşif Glaser ile İstanbul'da görüştüğünü ve Glaser'in konuyla ilgili ulaştığı bilgileri kendisiyle paylaştığını ifade etmiştir. Ayrıca Sorbonne Üniversitesi'nde Fransız şarkiyatçısı Derenbourg'un (öl. 1908) derslerini dinlediğini belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hâlidî, *Târîhu ilmi'l-edeb,* s.36-37.

3 Me'rib, -مَنْزِل- vezninde- Yemen'de Ezd vilayetinden biridir. Hadramut dağlarının nihayetindedir; Belkıs'in makarrıydı. Ona Sebe' dahi derler. Banisi, Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'dır. Te'nis ve alâmiyetle gayrimunsariftir. [Mehmed Fehmi]

4 Müellifin dikkat çektiği eser, Avusturyalı kâşif Eduard Glaser'in (öl. 1908) *Die Abessinier in Arabien und Afrika, auf Grund neuentdeckter Inschriften* adındaki Almanca eseridir. Bu eserde Glaser, yeni keşfettiği yazıtlardan yola çıkarak Arabistan ve Afrika'daki Habeşliler hakkında bilgi vermiştir. Eser için bk. Eduard Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika, auf Grund neuentdeckter Inschriften,* Münih: München H. Lucaschik, 1895, s.17 vd.

Câhiliyyet-i sâniye, beşinci asr-ı mîlâdîden zuhûr-i İslâm'a kadar olan zamana ıtlak olunur. Câhiliyyet-i sâniye ile Câhiliyyet-i ûlâ devirleri beyninde lisan, din, âdet, adap ve ahlak itibarıyla büyük bir fark vardır. Mesela Hamurrabiler, aglebiyetle şehirlerde tavattun etmiş, medeniyet görmüş akvamdan müteşekkildiler. Câhiliyyet-i sâniye Arapları ise ekseriyetle bâdiyenişin, sahra-neverd akvamdan ibarettiler.[5] Su ve mera arkasından koşarlardı. Hamurrabiler'in lisanları, Arabî'den ziyade Asurî lisanına yakındı.

Ulûm-i Câhiliyye

Devr-i Câhilî'deki ulum, üç kısma ayrılmıştır:[6] Birisi Arapların lisan, üslup ve karihalarından doğan ilimlerdir ki *Ulûm-i Arabiyye* namıyla tevsîm edilmiştir. İlm-i lisân, şiir, hitabet, nesep, ahbâr, mecâlis-i edeb, esvâk (panayır) yani sergiler. İkincisi ulûm-i riyâziye'dir. İlmü'l-felek denilen ilm-i heyet, mitoloji (mythology), târîh-i esâtîr, tevkît.[7] Üçüncüsü, ulûm-i tabîiyyedir. Tıp, ilm-i ẖayl ve beytarlık, mehâbbü'r-riyâh denilen ahvâl-ı havâiyye.[8] Bir dördüncü ilimleri de vardır ki onu, ulûm-i mâvarâü't-tabîa ile yâd edebiliriz. Kehanet, kıyâfe, iyâfe –kuş ile tefeül ve teşe'üm etmek- ta'bîr-i rüyâ, reml ve ilm-i zecr…[9]

Bu ulumun ehemmi, ulûm-i Arabiyye ile yâd olunan ilimlerdir. Bu ilimler, İslamiyet'in intişarından sonra ilm-i edebin mütevaggillerince bir ehemmiyet-i mahsûse ile telakki olunmuş ve olunmakta bulunmuştur. [238]

Cahiliye'nin belagati, şiirleri, durûb-i emsâli her devirde üdebanın rehberidir. Ulûm-i mâvarâü't-tabîadan mâdud olan ilm-i kehânet, ilm-i kıyâfe, ilm-i zecr bütün bütün münkariz oldu. Bazılarının da şekli değişti ve belki terakki etti, rüya ve reml gibi.

Ulûm-i mezkûrenin en mühimmi ulûm-i Arabiyye'dir. Ulûm-i Arabiyye'nin de en mühimmi ilm-i lisândır.

Şiir

Arapların, *el-âdâbü'r-refîa* diye yâd ettikleri sanâyi'i nefîseden biri şiirdir.[10] Malumdur ki sanâyi'i nefîse, tabiatın mehâsin ve bedayiini tasvir eder.

---

5 Sahra-neverd: Çölde gezen, dolaşan.

6 Bu bilgilerin asıl kaynağı için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.34.

7 İlmü'l-felek: Astronomi. İlm-i heyet: Bu da astronomi olup gökküresi bilimi anlamındadır. Mitoloji (mythology): Mitleri, efsaneleri inceleyen bilim. Târîh-i esâtîr: Efsanelerin tarihi. Tevkît: Zamanı belirlemek, takvim.

8 İlm-i ẖayl: Atlarla ilgili ilim, seyislik gibi. Mehâbbü'r-riyâh: Rüzgarın nasıl ve nereden estiğiyle ilgilenen ilim. Ahvâl-ı havâiyye: Hava durumu.

9 İyâfe: Buna dair 71'inci sahifede izahat verilmiştir. [Mehmed Fehmi]
Mâvarâü't-tabîa: Metafizik. Kıyâfe: İz sürmek, çocuğun fizyonomisine bakarak nesebini tespit etmek.

10 Müellif, şiir ve şiirin türlerinin genel olarak işlendiği bu pasajları, Zeydân'ın ilgili eserinden alıntılamıştır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.50-53.

Heykeltıraşlık -الْحَفْرُ-, bir bedîayı bariz ve mücessem bir şekilde; resim, musattah olarak eşkâl, elvan ve hutut ile; şiir hayal ile tasvir, elfâz ile bizi tabiata cezp ve teshir eder.[11] O hâlde şiir, ruhun lisanıdır yahut hakâik-i maḫfiyyenin tezahüratıdır.[12] Musiki, şiir gibidir. Şiir, bize tabiatın güzelliğini elfâz ve meânî ile; musiki elhân ve nağmelerle tercüme ve tefsir eder. Esas itibarıyla ikisi birdir.

Şiirin hakikati budur; fakat Arapların aruza mensup olan uleması, mukaffa ve mevzun sözlere *şiir* namı vermişler. Bu medlul, şiirin değil; nazmındır. Zira birçok şiirler vardır ki manzum değildir; birçok nazımlar da vardır ki şiirden sayılmaz. Vâkıâ vezin ve kafiye, şiirin letafetini ve sâmia üzerindeki tesirini tezyit eder; fakat onlar şiir için bir kalıptan başka bir şey değildir. Yani nazım, şiirin süslü bir çerçevesidir, işte bu kadar…

İbn Haldûn ise şiirin tarifinde daha ileri gidiyor, diyor ki; [239]

"الشِّعرُ، هُو الكلامُ المَبْنِيُّ عَلى الاسْتِعارةِ والأوْصافِ، المُفصَّلُ بأجْزاءٍ مُتَّفِقَةٍ في الوَزْنِ والرَّوِيِّ، مُسْتَقِلٌّ كُلُّ جُزْءٍ مِنْها في غَرَضِهِ و مَقْصَدهِ عَمّا قَبْلَهُ وبَعْدَهُ، الجَارِي عَلى أسَاليبِ العَرَبِ المَخْصوصَةِ بِه."[13]

İbn Haldûn, bu tarif ile şiir için iki şart dermeyan ediyor: Birisi, vezin ve kafiyenin bulunması; diğeri her beytin mazmunu itibarıyla müstakil olmasıdır. Hâlbuki bu kayıtlara hiç lüzum yoktur; çünkü mensur sözlerde öyle manalara tesadüf edilir ki şiir gibi ruh üzerine icrâ-yı tesîr eder. Doğrusu, tesir hususunda i‘mâl-ı nüfûz eden zevktir, başka bir şey değildir.

Şiiri, nahiv ve sarf ve sair ilimler gibi efradını cami ağyarını mâni hadlerle tahdit etmek gayrikabildir.[14] Şu kadar diyebiliriz ki; şairane bir hayali okuduğumuz zaman, onda şairliği duyar ve bu duygudan lezzet alırız. Bu tesirat yalnız manzum sözlerde değil; nesirlerde de aynı hâletiruhiyeyi tevlit eder ki asıl bizi zevkyab eden, muhtevi olduğu bir kinaye veyahut bir istiarenin üslubudur. Bizi mütelezziz eden o hayal, şiir kalıbına girerse daha rev-

---

el-Âdâbü'r-refîa: Aslında bu isim, éthique olarak bilinen etik ile ahlakı ele alan ilimlere ve beaux arts olarak tarif edilen güzel sanatlara denir. Bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.1, s.27, dipnot no: 1; sanâyi‘i nefîse: Güzel sanatlar. Osmanlı Devleti döneminde güzel sanatlara dair eğitim vermek üzere bu isimle (Sanâyi-i Nefîse Mektebi) bir okul açılmıştır.

11 Bedîa: Güzel ve harika bir şey. Mücessem: Gözle görülür, elle tutulur olan şey. Musattah: Düzlem hâlinde olan, derinlik ve yüksekliği olmayan. Eşkâl: Şekiller. Elvan: Renkler. Hutut: Hatlar, çizgiler. Elfâz: Lafızlar, kelimeler. Cezp etmek: Kendine çekmek. Teshir etmek: Ele geçirmek, etkisi altına almak.

12 Hakâik-i maḫfiyye: Saklı hakikatler, gerçekler.

13 *Şiir,* istiare ve tavsiflere dayanan, kafiye ve vezinde bir araya gelen farklı kısımlardan oluşan, her cüzün amaç ve gaye noktasında birbirinden bağımsız olduğu, Arapların özgün üslupları üzerine inşa edilen bir ilimdir.

14 Had: Tanım. Tahdit etmek: Tanımlamak, tarif etmek.

nakdar olur. Hele musikinin bir aheng-i mahsûsuyla terennüm edilirse, a‘mâk-ı rûha daha ziyade nüfuz eder. Veznin şiire verdiği letafet, musikinin elfâz ve harekâta bahşeylediği hüsnüensâk kabîlindendir; yoksa mana üzerine bir tesiri yoktur.[15]/[16]

---

[15] Müellifin açıklamalarından hareketle klasik Arap şiiri başta olmak üzere klasik edebî metinlerin anlaşılmasında önemli olduğunu düşündüğümüz bir hususa değinmekte fayda vardır. Müellif, bu ve bundan önceki pasajlarda *zevk-lezzet* kelimelerine değinmiştir. Onun bu kavramlara değinmesi şiirin/edebî metinlerin anlaşılmasında ve başarılı bir şekilde tahlil edilmesinde oldukça önemlidir. Nitekim edebî zevk (edebî beğeni), et-tezevvuku'l-edebî veya ez-zevku'l-edebî, metinlerin anlaşılmasında ve bu metinleri ortaya koyan müelliflerin zihin dünyalarının keşfedilmesinde göz ardı edilemeyecek bir ehemmiyete sahiptir. Burada edebî metinlerin okunması sonucu ortaya çıkan salt anlamlar kastedilmemektedir. Edebî zevk, şiir ve metinlerin okunmasından önce başlar ve okumada daha bariz bir şekilde kendini gösterir. Tam da burada kapsamlı dil bilgisi ve zevkiselimin esas alındığı bu merhaleden sonra araştırmacı, metinleri âdeta özümseyecek ve içselleştirecek seviyeye gelir. Bahsedilen seviye ise, Mahmûd Muhammed Şâkir'in (öl. 1997) ifadesiyle tezevvuktur (metinleri derinlikli bir şekilde kavramak). Tezevvuk sayesinde araştırmacı, okuduğu ya da tahlil ettiği metne birçok açıdan soru yöneltebilmektedir. Örnek verilecek olursa, "Klasik bir metin nasıl okunmalıdır? Çelişkili görünen ibareler nasıl tahlil edilmelidir? Kısa ve mücmel ifadeler nasıl tevil edilmelidir? Yazdıklarından hareketle müelliflerin zihin dünyalarına nasıl ulaşılmalıdır? Cümleler arası bağlantı, diğer bir ifadeyle siyakusibak nasıl kurulmalıdır?" gibi sorular, metnin/şiirin *okunmasından önce;* "Şair/müellif buradaki cümleyle ne kastetmiştir? Cümlenin zahirî anlamı bu olduğu hâlde müellifin, ilerleyen satırlarda bu anlama ilk başta zıt olduğu düşünülen bir cümle kurmasının sebebi nedir? Bize zıt görünen cümlelerin, müellifin zihin dünyasında nasıl bir arka planı vardır? Şair/müellif, birçok alternatifi bulunan kelimeler arasında nasıl bir tercihte bulunmuştur? Burada atıf harfi gelmesinin hükmü nedir? Bu cümlede şair/müellif, kime ve nasıl atıf yapmıştır?" gibi sorular da *okuma sırasında* metne ve müellife yöneltilmesi gereken temel sorulardan sadece bazısıdır. Ortaya attığımız bu sorulara mukabil, "Okuduğumuz şiir veya metinler, sözlük aracılığıyla anlaşılabiliyorken bu kadar soru sormamız tekellüfe girmez mi?" şeklinde itirazda bulunulabilir. Mezkûr sorular, sadece metnin anlaşılmasına katkı sağlamamakta; aynı zamanda metnin yapısını, derinlemesine tahlilini, müellifin zihin dünyasını ve diğer metinlerle ilişkisini de ortaya koymaktadır. Metinlerin genel bir şekilde anlaşılması ile derinlemesine tahlili arasında büyük bir fark vardır. Yukarıda itiraz mahiyetinde aktarılan soruyla, metinlerin genel bir şekilde anlaşılması hedeflenmektedir. Burada kastedilen ise, metinlerin derinlemesine incelenmesinin ve bu incelemeden sonra müellifin maksadının 'tam olarak' ne olduğunun saptanmasıdır. Örneğin okuyucu, İmruülkays'ın " قِفَا نَبْكِ" ile başlayan kasidesi hakkında "قِفَا, burada emir kipinde bir fiil olup nûn harfinin hazfi üzere mebnidir; نَبْكِ ise قِفَا'nin talep anlamında gelen emir fiile cevap olduğu için meczum olmuş ve cezim alameti de sonundaki illet harfinin hazfidir. Cümlenin anlamı ise *'durun, ağlayalım'* anlamındadır." şeklinde i'rab ve sözlük aracılığıyla genel bir anlama ulaşabilir. Bununla birlikte kendisine değindiğimiz tezevvuk hem bu anlamı hem de "İmruülkays neden aynı anlama gelen قُومَا emir fiilini değil de قِفَا fiilini kullanmıştır? İki kişiye seslenmesinin sebebi nedir? Şairin ayakta durarak ağlamak istemesindeki gaye nedir? Duracakları yer belirli bir yer mi yoksa etrafı görebilecekleri bir yer midir? Şair, bizatihi yaşadığı duyguyu, başkalarının da aynı şekilde yaşayacağından emin bir şekilde arkadaşlarına seslenip ağlamalarını nasıl istemiştir? Oturarak ağlamanın, (tabii olarak) duygunun daha derinden hissedilmesinde etkili oldu-

Mesela birisinin şu,

"إذا جِئْتُ دارَ الحَبِيبِ لَيْلًا لِحَاجَةٍ لِي أَلْتَمِسُها، فَلا أَدْخُلُ الدَّارَ حَتّى أَنْسَى ما جِئْتُ لَهُ"

sözünün tazammun eylediği gazelin, şairane manasından ruhlarımızda bir ihtizaz hasıl olur;[17] fakat aynı mana, Mecnun'un [240] şu:

فَيا لَيْلُ كَمْ مِنْ حَاجَةٍ لي مُهِمَّةٍ إذا جِئْتُكم باللّيلِ لَمْ أَدْرِ ماهِيا[18]

beyt-i mevzûnuyla eda edilirse, o ihtizâzât-ı rûhâniyye mütezayit olur. Musikinin elhân ve nameleriyle taganni edilirse, a'mâk-ı rûha daha ziyade nüfuz eder. Ancak bu nüfuzun, bu tesirin derecesi mütefâvittir; çünkü zevke aittir. Zevk, tarif ve tahdit edilemez. Zevkin ebatı, hududu olamaz ve hiçbir kaideye tabi tutulamaz.

Binaenaleyh, Arapların kinaye üzerine mebni birçok akvâl ve hikemiyatı aksâm-ı şiirden sayılır. Çünkü şiir, mana iledir; vezin ve kafiye ile değildir. Bizi müteheyyiç eden her söz, manzum olsun mensur olsun şiirdir. Hatta Arapların bazı mütekaddimîn uleması şiirin tarifinde,

"الشِّعْرُ كَلامٌ وأَجْوَدُهُ أَشْعرُهُ"

demiş ve onu vezin ve kafiye ile takyit etmemiştir.[19] Bir diğeri de

"الشِّعْرُ شَيْءٌ تَجِيشُ بِهِ صُدُورُنا فَتَقْذِفُهُ على أَلْسِنَتِنا"

diye tarif etmiştir ki pek doğrudur.[20]

Şiirin Envaı

Araplar şiiri hamâsiyyât, fahriyyât, methiyyât, mersiyeler, muâtebeler, gazeller, teşbîbler ile aksâm-ı sâireye taksim etmişlerdir.[21] Akvâm-ı sâire şairleri ise bu envaın kâffesini ruhun üzerine musiki bir tesir icra etmeleri hasebiyle şi'ri mûsîkî kısmından addetmişlerdir. [241]

ğu ortadayken şair, neden ayakta durmayı tercih etmiştir?" gibi soruların muhtevi olduğu cevapları içermektedir. Başta klasik Arap şiiri olmak üzere klasik edebî metinlerin, tezevvuk metodunun esas alındığı sorgulayıcı ve eleştirel bir dille okunması hâlinde Arapçanın terkiplerinde ve kullanımlarında keşfedilmeyi bekleyen birçok anlam ve incelik belirecektir.

16 Müellif veznin müzikal yapısının şiire etkisine atıf yapmıştır. Buna göre veznin manaya etkisi yoktur. Ancak müzikal yapı sayesinde kelime ve harekelerde oluşan uyumluluk, şiirin etkileyiciliğini arttırmaktadır.

17 Bir ihtiyacım için geceleyin sevgilimin evine geldiğimde niçin buraya geldiğimi unutana kadar eve girmem.

18 Ah Leylâ! Nice önemli isteğim vardır; ancak geceleyin evinin yamacına geldim mi bu isteklerin ne olduğunu unutuveririm.

19 Şiir, bir sözdür; en kalitelisi de en iyisidir.

20 Şiir gönüllerimizin, içinde feveran edeni tutamayıp dilimizle dışarıya aksettirdiği (telaffuz ettiği) şeydir.

21 Teşbîb, *kadınların bahsiyle şiiri inceltmek.* Esasen شَبَّ النَّارَ tabirinden alınmıştır, *ateşi alevlendirdi* demektir. [Mehmed Fehmi]

Garp üdebası şiiri üç kısma ayırmışlardır: Birincisi, Epik (épique) yani –şi‘ri kasasî; ikincisi, Lirik (Lyrique) şi‘ri mûsîkî –ginâî-; üçüncüsü, Dramatik (dramatique) şi‘ri temsîlî.

Şi‘ri kasasî, envâ‘ı şiirin en kıdemlisidir. Hikaye tarikiyle vakâyi‘ ve havadisi vezinli, vezinsiz fakat şairane tasvir eder. Bu hikayelerin çoğu dinîdir. Kahramanlarını âliha teşkil eder; mevzuu da ilâheye aittir.

Her millet sâha-i maârife şiirle girmiştir. Şiirin de en eskisi ilâhiyyâttır. Yani âlihaya ve âlihanın amaline mütealliktir. Yunan şairi Homeros'un (Homére) *İlyad'*ında *(Iliade)* ve Hintliler'in *Mahabharatalar'*ında olduğu gibi. Edebiyyât-ı İbrâniyye'den *Sifr-i Dâvûd* ile *Neşîdü'l-enâşid* de bu kabîldendir, yani eş‘âr-ı dîniyyedendir; fakat şi‘ri kasasîden değil kısm-ı mûsîkîdendir. Çünkü Süryânî'den maada edebiyyât-ı Sâmiyye'de şi‘ri kasasî nadirdir. Kiddîs Efrem'in Süryânî lisanıyla nazmetmiş olduğu şi‘ri kasasî, olabilir ki Yunanlılardan alınmıştır.

Arapların, devr-i Câhilî'de İbranîler gibi şi‘ri dînîlerine tesadüf edilememiş olması, esasen mevcut olmadığına delalet etmez. Şüphe yok ki Araplar dahi kardeşleri olan diğer akvâm-ı Sâmiyye gibi ilk önce şi‘ri dînî ile başlamışlar ve onunla Hubel, Lât ve Uzzâ ile sair putlara karşı yalvarmışlar; istîtaf ederek münacatlarını, ibadetlerini ifa etmişler. Lakin bu mevzua dair manzumeleri tedvin edilmediğinden, müruruzaman ile ziyâa uğramıştır. Bu ziyâın ikinci sebebi vardır: İslamiyet'in zuhurundan evvel tevali eden muharebelerde fahr ve hamasete mütaallik âsâr-ı edebiyyenin nazım ve neşriyle iştigal etmeleridir. Vakta ki Dîn-i İslâm zuhur etti, putperestliğe aidiyeti cihetiyle râviler, o kısım edebiyatın hıfzından sarfınazar ettiler; yalnız hamâsiyyât ve fahriyyâta müteallik manzumelerin tedviniyle iktifa ettiler. Mamafih bazı şu‘arânın terceme-i hâllerinde eş‘âr-ı dîniyyeden az bir miktar kaldı. Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın manzumeleri gibi.[22] [242]

---

22 Müellif, bu açıklamaları doğrudan Zeydân'ın eserinden almıştır. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.51-52; Zeydân'ın bu husustaki görüşlerinin tetkike muhtaç olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu görüş, “İslam dini, şiirin gelişmesini engelledi.” iddiası etrafında müsteşriklerin dillendirdikleri görüşlere benzerdir. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, İslam diniyle ilişkilendirilen bu tür iddiaların tarafgir bir yaklaşımla ilmî bir sonuçmuş gibi eserlerde aksettirilmiş olmasıdır. Şöyle ki İslam'ın, putperestlik inancına ait imge ve kelimeleri muhtevi şiirlerin rivayetine engel olduğunun kabul edilmesi hâlinde erosal tasvirler içermesine rağmen İmruülkays'ın kasidesinin nasıl rivayet edildiği üzerinde düşünülmelidir. Bu kasidenin rivayeti bir kenara, Arapların güzide kasideleri olarak tarif edilen muallakâtta ilk sıradaki yerini nasıl aldığı izah edilmelidir. Araştırmacının, sadece temayülüne uygun bilgileri asıl ve tek hakikatmiş gibi aktarması bu bağlamda yanlıştır. Aslında mesele, “İslam dini, şu şiiri engelledi.” şeklinde bir iddiayla özetlenebilecek türden değildir. İdeolojik temayüllerin ön planda olduğu bu tür iddiaları ele almak, öncelikle verilerin sağlıklı bir şekilde muhakemesini gerektirir. Müellifin, herhangi bir şerh düşmeden Zeydân'ın mezkûr görüşüne yer vermesi bu bakımdan bir eksiklik olarak addedilebilir.

Şi‘ri Mûsîkî

Yunanlılar, birkaç asır imtidat eden uzun bir devirde aksâm-ı şiirden yalnız *epik* denilen şi‘ri kasasî ile iştigal ederlerdi. O şiirlerde âlihanın muharebelerinden ve o muharebelerin cemiyet-i beşeriyyeye olan cihet-i taallukundan bahsedip dururlardı.[23]

Târîh-i mîlâdîden beş asır evvel, Yunan’ın siyasi hizipleri beyninde zuhur eden muharebelerde ahalinin müteneffizlere karşı galip gelmeleriyle neşe-i zafer, karihalarına küşayiş verdi.[24] Sonra Mesineliler, Spartalılar ile Asyâ-yı Sugrâ Yunanlılar’ı ve sair komşuları beyninde tahaddüs eden münazaalarda nail oldukları zevk-i gâlibiyyet, ihtisâsât-ı şâirânelerini cuşuhuruşa getirerek şi‘ri mûsîkî gitgide ilerlemiş ve tekâmül etmiştir.[25]

Böyle bir hadise, edebiyyât-ı Arabiyye’nin de inkişafına hizmet etmiştir. Hicaz Arapları, Himyerîler’in ribka-i tagallübünden tahlîs-i girîban ettikleri zaman neşe-i hürriyet ve ahiren aralarında zuhur eden muharebelerde ihraz eyledikleri galibiyet, hislerini galayana getirererek onları intak etmiştir.[26]

Târîh-i mîlâdîden beş asır mukaddem, vakta ki Yunanlılar devlet teşkil ettiler ve medeniyet esaslarını tesis eylediler. Muharebelerde sebat ve metanetlerini, besalet ve kahramanlıklarını, medeniyetlerinin inkişafâtını fahr ve gurur ile tasvir edecek üdeba ve şu‘arâya muhtaç oldular. Bu ihtiyâc-ı tabîi, şi‘ri mûsîkîyi ve yeni vezinleri tevlit etti. Muharebelerde ihraz olunan zaferler, şiirin fahr ve hamasete ait aksamını; mesela kaybedilen nüfus, mersiye inşadını; muaşakalar, gazel ve nesîb parçalarını söyletmiştir; Arapların teşkil ettikleri ilk devir hükümetlerinde olduğu gibi… [243]

Methiyeleri, fahriyeleri dinlemek için Yunan hükümdarları, Yunan eâzım-i ricâli, bu kısım şu‘arâya ehemmiyet vererek onları taltif ve tevkîr etmeye başladılar. Bu münasebetle musiki -ginâî- şairler çoğaldı. Pindar (Pindare), bu kısım şu‘arânın üstadıdır.

İşte bu suretle şi‘ri mûsîkî, şi‘ri kasasînin revacına mâni oldu; çünkü serd-i hakâik ve nakl-ı havâdisten ziyade halkın hissiyatını tehyice ve iktisâb-ı fezâil için tergip ve teşviklerine lüzum görüldü.[27]

---

23 Âliha: Tanrılar. Cemiyet-i beşeriyye: Toplum. Cihet-i taalluk: İlgili yön, ilişkili olduğu taraf.

24 Hizipler: Partiler, gruplar. Müteneffiz: Nüfuz sahibi kimseler, güçlü kişiler. Neşe-i zafer: Zafer sevinci. Küşayiş vermek: Açılmak, ferahlamak. Burada ‘ilham verdi’ anlamındadır.

25 Asyâ-yı Sugrâ: Küçük Asya, Anadolu. Tahaddüs etmek: Meydana gelmek. Münazaa: Çekişme, kavga. Zevk-i gâlibiyyet: Zafer neşesi. İhtisâsât-ı şâirâne: Şairlik hisleri. Cuşuhuruşa getirmek: Coşturmak. Tekâmül etmek: Olgunlaşmak, mükemmel hâle gelmek.

26 Ribka-i tagallüp: Esaret kemendi, yenilgi altında hüküm sürmek. Tahlîs-i girîban: Yakayı, canı ölümden kurtarmak. İntak etmek: Konuşmak.

27 Serd-i hakâik: Gerçekleri aktarmak. Nakl-ı havâdis: Olayları nakletmek. Tehyic: Heyecanlandırmak, harekete geçirmek. İktisâb-ı fezâil: Erdemli şeyler yapmak. Tergip: Teşvik.

Şi'ri Temsîlî

Yunanlılar, şi'ri mûsîkînin asap üzerindeki tesirini az görerek fezâili temsil ve daha ziyade halkın hissiyatını tehyiç için daha müessir avâmile ihtiyaç olduğunu hissedince ra'yü'l-ayn müşahede olunacak levhaların temsiline lüzum gördüler. İşte, şi'ri temsîlî bu suretle şiirin aksamı meyanında ahz-ı mevki etmiş oldu ve gitgide taammüm etti.

Mesela bir şair şecaati, kahramanlara şairane elfâz ile sâhirane tabirât ile tasvir edecek yerde bu menkibenin fezâil ve muhassenatını musavvir muhayyel bir vakıayı, enzâr-ı umûmiyyeye temsil etmekle halkı daha ziyade heyecana getirmiş olur.[28] Şiirin bu kısmına *(Drame) Dram* namını verdiler.

Şi'ri temsîlînin esas vaz'ından maksat, fezâili ve hakimane mevizaları mutazammın vakıaları göstermektir. Bu temsil, isterse şanolarda olsun, isterse olmasın… Şu kadar var ki şu'arâ, ilk önce âlihaya karşı olan heyecân-âmiz hudû' ve huşularından mütevellit sırf hayalî şeyleri silk-i nazma keşide edip tasvir ederlerdi.[29] Şairlik, bu suretle uyanmış ve yine âlihaya karşı olan o huşularından mütevellit şiddet-i ġaşyın neticesi olarak taganni ve rakslarından [244] vezinler doğmuştur.[30] Binaenaleyh ilk söyledikleri şiir, ilâhiyyâta ait vakâyi'den ibaretti. Sonra tedricen hadisatı tasvir ve hissiyatı tehyiç etmek için şi'ri mûsîkîyi vazettiler ve üçüncü devirde istifadeyi tamim maksadıyla şanolarda fezâilin temsiline başladılar ve hayâlât-ı şi'riyyeye nefḫ-i rûh ettiler.[31]

Bu gibi ilel ve esbabın tesiriyle de Arapların eş'ârı, devr-i Câhilî'de hamaset, fahr, medih, hicâ, risâ, nesîb ve gazelin aksamına inkısam etmiştir.[32] Edebiyyât-ı Garbiyye'de *Dramatik (Dramatique)* denilen şi'ri temsîlîye edebiyyât-ı Câhiliyye'de tesadüf edilememiştir.

Süryânîler, sonradan şi'ri temsîlîyi eş'âr-ı dîniyyeleri aksamına ilave etmişler. Manzumeleri de kafiyesizdi. Kafiyeyi ahiren Araplardan iktibas etmiş oldukları muhtemeldir.

Edebiyyât-ı Arabiyye'nin kısm-ı a'zamını şi'ri mûsîkî teşkil ediyor. Arapların şiir ve şairleri akvâm-ı sâireye nispetle daha çoktur.

---

28 Şecaat: Cesaret, kahramanlık. Sâhirane tabirât: Sihirli, büyüleyici ifadeler. Fezâil ve muhassenat: Erdemli ve güzel şeyler. Musavvir: Tasvir eden. Muhayyel: Hayal edilen, zihinde canlandırılan. Enzâr-ı umûmiyye: Burada 'herkesin görebileceği' anlamındadır.

29 Heyecân-âmiz: Heyecan verici. Hudû': Boyun eğmek, itaat etmek. Huşu: Çekinmek, korkmak. Mütevellit: Kaynaklı, -'den doğan. Silk-i nazm: Söz dizim, cümle. Keşide etmek: Çekmek, düzenlemek.

30 Şiddet-i ġaşy: Aşırı derecede mest olmak, kendinden geçmek.

31 Tamim: Genellemek, kapsamak. Hayâlât-ı şi'riyye: Şiirsel imgeler, hayaller. Nefḫ-i rûh etmek: Ruh üflemek, can vermek.

32 Nesîb: Şemr'in ifadesine nazaran kadınlar hakkında söylenen son derece rakik şiirlere ıtlak olunur. [Mehmed Fehmi]

Târîh-i şiirin bize verdiği malumata nazaran 14 bin beyti havi olan Homeros'un *İlyad'*ı şiirin en kadimidir. Târîh-i mîlâdîden dokuz asır mukaddem nazmedilmiştir. Şi'ri mûsîkî nevinden olup târîh-i nazmı meşkûk olan Berâhime'nin *Vedaları (Védas)* şimdiye kadar edilen tetkikat ve tetebbuâtta Homeros'un *İlyad'*ından evvel nazmedilmemiş olsa bile ya o tarihte veyahut ona yakın bir asırda nazmedilmiş olduğu anlaşılmıştır.

Mısırlıların târîh-i mîlâdîden on dört asır mukaddem, İkinci Ramzes'in ahdinde de şiirleri bulunduğu mervîdir. Mamafih, *Sifr-i Eyyûb* bu eserlerin hepsinden daha kadimdir.

Vezin ve Kafiye[33]

Tefâîl, Araplarla sair akvâm-ı Şarkiyye'nin[34] edebiyatına hastır. Yunan vesair akvâm-ı Garbiyye'nin edebiyatında mısra veyahut beyitleri teşkil [245] eden eczâ ve maktalarla ölçülür. Bu maktalar alelekser on ikidir. Ahenk itibarıyla şi'ri Arabî'nin recez bahrine az çok müşabihtir. İskender de Bernay (Alexandre de Bernay) nispetinden dolayı buna vezn-i İskenderî derler.[35] Pek basit olan bu ölçü, Garp edebiyatında Arapların bütün tefâîli yerine kaimdir.[36]

Kafiyeye gelince; İngilizler, Almanlar, İtalyanlar şiirlerinde kafiyeye zaruri olarak iltizam etmemişlerdir. Mukaffa şiirleri olduğu gibi gayrimukaffa şiirleri de vardır. Kafiye, yalnız Fransız edebiyatında mültezemdir.

Lisân-ı Arabî, ahenktar ve kafiye hususunda pek zengin bir lisan olduğundan, şiirinde kafiyeye adem-i riâyet için bir sebep bulunamaz. Bir Avrupalı, şiirini kafiyesiz söylerse yahut kafiyeyi, Arapların recez vezni gibi ikişer mısraa hasrederse mazur görülebilir; çünkü lisanı kâsırdır. Bir Arap şairi ise mazur görülemez. Zira bir Arap şairi, kafiye bulmakta asla müşkülat çekmez; meğerki söylediği kaside, uzunlukta hadd-i itidâli tecavüz etse yahut kendisi kafiye bulmaktan aciz olsa…

---

33 Müellif, bu bilgileri aktarırken Bustânî'nin eserinden istifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bustânî, *İlyâzetü,* s.94-96.

34 Süryânîlerin, Türklerin ve Acemlerin edebiyatında olduğu gibi. [Mehmed Fehmi]

35 On ikinci asrın ricalindendir. [Mehmed Fehmi]

36 Müellifin atıfta bulunduğu Alexandre de Bernay, 12. yüzyılın önemli Norman şairlerinden biridir. Bernay, kendine özgü üslupla kaleme aldığı şiirlerde Büyük İskender'in faaliyetlerini konu edinmiştir. Hikaye tarzında olan bu şiirler, Batı edebiyatında *Li romans d'Alixandre* adıyla geniş bir üne kavuşmuştur. Alexandre de Bernay'ın hayatını ve şiirlerini ele alan bir eser, 1846 yılında Stuttgart'ta basılmıştır. Bu eserde editör tarafında kaleme alınan 23 sayfalık giriş yazısında Alexandre'nin hayatı hakkında bilgi verilmiş ve eserin ilerleyen bölümlerinde bütün şiirleri ayrıntılı bir şekilde aktarılmştır. Ayrıntılı bilgi için bk. *Li Romans d'Alixandre par Lambert li tors and Alexandre de Bernay,* ed. Heinrich Michelant, Stuttgart: Literarischen Verein, 1846, s.8 vd.

Kafiye, vezin gibidir; mevkiine göre sâmiaya icrâ-yı tesîr eder. Yerinde çespan olmayan bir kafiye sâmiada ihtizaz hasıl etmez.[37] Bir de bir şair, ayn-ı vezinde aynı mana ve üslupta iki kaside inşad ederse, şüphe yok ki sâmia üzerindeki tesiri itibarıyla kafiyesi ahenktar olan kaside mazhar-ı kabûl olur. Vezin de böyledir. Yalnız kafiyelerin miktarı vezinlere nazaran gayrikâbil-i kıyâs bir derecede çok olduğundan bir Arap şairi, vezinden ziyade kafiye intihabında i'mâl-ı fikr eder. Bu da zevkin selametine tabidir. Vezin ve kafiyenin intihabında vazedilecek usulden ziyade zevkiselim icrâ-yı tesîr eder. [246]

Şiir, musiki nağmelerine teşbih edilse kafiye, nağmelerin karargâhı mesabesinde telakki olunmalıdır. Nağmeler nihayete kadar müttasiḳ olarak ahengi muhafaza ederse bittabi ruhu daha ziyade müteheyyiç eder.[38] Sanatkârları vecde getiren ve takdirkâr kulaklar üzerine icrâ-yı tesîr eden nağmeler, güzellikle tavsif olunur. Vezni, kafiyesi ve manası arasında münasebet gözetilen şiirler de böyledir. Vezni doldurmak için getirilen kafiye, beytin kıymet-i edebiyyesini tenkis eder. Hele kafiye için söylenilen beyitlerin hiçbir kıymet-i edebiyyesi olamaz.

Kafiye, esasen serbesttir. Her mevzu için sûret-i mutlakada istimal olunur. Ancak âsâr-ı edebiyye tetkikatından anlaşıldığına nazaran alelekser dâl (الدّال) kafiyesi fahr ve hamasette; mîm (المِيم) ve lâm (اللاّم) kafiyeleri ahbârda ve tavsiflerde; ḳâf (القاف) şiddet ve muharebelerde; bâ (البَاء) ve râ (الرّاء) harfleri de gazel ve nesîbde kullanılmıştır.

Kafiye harfleri, harekeleri itibarıyla de ayrı ayrı ahenk hasıl ettiklerinden tesirleri de başka başkadır. Aynı kafiyenin muhtelif vezinlerindeki tesirleri de mütefâvittir. Ahenk itibarıyla kafiye harfinin sakin olmasının yahut müteharrik veya bir harf-i illete muttasıl olarak memdûd bulunmasının tesiratı da bir değildir.[39] Velhasıl, meânî-i şi'riyye inci gibidir; onları nazar-firib bir şekilde silk-i nazma keşide etmek için selikadan başka bir alet yoktur.

Sanat-ı şiire dair mübahase kapısını açan, şiirin kavâidini, vezinlerini zapt ve tedvinle onu ilimler arasına idhâl eden, tabaka-i müvelledîndir. Bu tedvinden evvel şiir, bir melekeden ibaret olup kıyâs-ı semâîden başka kaidesi yoktu. Araplar, akvâm-ı sâire ile ihtilattan azade oldukları zamanlardaki kıyasları, meleke-i şi'riyyelerinin cevelanına, her sene Sûk-i Ukâz'da inikat eden akademileri, hatalarını tadil ve tashihe kâfiydi. Her tarafa vuku bulan

[37] Çespan: Uygun, münasip. Sâmia: Kulak. İhtizaz: Hareketlilik, heyecan.

[38] Müttasiḳ olarak: Düzenli olarak. Müteheyyiç etmek: Heyecanlandırmak, harekete geçirmek.

[39] Kafiye harfinin sakin olması: Beytin sonundaki harfin harekeli olmamasıdır (لِمَا, بِلْ gibi]. Müteharrik: Beytin sonundaki harfin harekeli olmasıdır (الأَجَلُ gibi). Harf-i illetle muttasıl olması: Beytin sonundaki harfin ا, و ya da ي harflerinden biriyle bitmesidir (ذهبُو, قاضِي gibi).

seyahatleri ve şehirlerde tevessü eden muameleleri hasebiyle lisanlarda hâdis olan inkılap, lisanları ile şiirlerini zapt ve takip etmek mecburiyeti hasıl [247] oldu ve binaenaleyh ulûm-i lisâniyye ve edebiyye vaz‘ ve tedvin edildi ve o sırada ilm-i arûz, müstakil bir ilim olarak silsile-i ulûm-i Arabiyye arasında ahz-ı mevki etti.

İlm-i Arûz Hakkında İzahat

İlm-i arûz, devr-i Müvelledîn olan asr-ı Abbâsî'nin evâilinde 150'nci sene-i hicriyyesinde Halîl b. Ahmed tarafından vazolunmuştur. İlm-i arûzun lisân-ı Arabî'ye has bir ilim olup başka kavmin ulumundan muktebes olmadığına ve resen müşarünileyh Halîl b. Ahmed tarafından vazedildiğine dair Arapların bazı ketebe-i mütekaddimîni beyân-ı re'y etmekte iseler de ahiren Yunan'ın usûl-i şiir ve aruzuna dair Aristo'nun şâyân-ı ehemmiyet bir eseri görülmüş ve başka kavimlerin de kavâid-i şi‘riyyelerini muhtevi müellefat bulunmuştur.

İbn Hallikân, Halîl'in tercümesinde müşarünileyhin Yunan kadim lisanına aşina olup ona tevdi olunan Yunanca bir muammayı halletmiş olduğunu zikrediyor; fakat Halîl'in Yunancaya aşina olması, Aristo'nun aruzundan Arap ilm-i arûzunun esaslarını iktibas etmiş olduğunu istilzam etmez. Bahusus Arapların ilm-i arûzu, Yunan ve akvâm-ı sâirenin ilm-i arûzuna hiç benzemez.[40]

Herhâlde lisân-ı Arabî, nahvin tedvininden dolayı Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye medyûn-u şükrân olduğu gibi ilm-i arûzun vaz‘ından da minnettarlığı İmam Halîl'e medyundur. İmam müşarünileyhin ilm-i arûzdan maada birçok istihracâtı vardır ki onun büyük bir zihniyete malik olduğuna delalet eder. İbnü'l-Mukaffa‘ ise "عِلمُ الخَليلِ أكبَرُ منْ عَقْلِهِ" demesiyle onu takdir edememiştir.[41]

---

40 Müellif, bu bilgiyi Bustânî'nin adı geçen eserinden aktarmıştır (*İlyâzetü,* s. 156). Bustânî, müellifin kullandığı *"İbn Hallikân ... zikrediyor."* şeklinde doğrudan bir ifade kullanmak yerine "ويُؤْخَذُ مِنْ قَوْلِ ابنِ خَلِّكَانَ" [İbn Hallikân'ın sözünden … anlaşılır.] şeklinde bir kullanım tercih etmiştir. Bununla beraber İbn Hallikân'ın, Halîl b. Ahmed'in tercümesine dair aktardığı pasajlara baktığımızda böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Râgıb el-İsfahânî (5./11. yüzyılın ilk çeyreği), *Muhâḍarâtü'l-üdebâʾ ve muhâverâtü'ş-şuʿarâʾ ve'l-bülegā* adlı eserde Halîl b. Ahmed'in, kendisine gelen Yunanca muğlak bir ifadeyi, üzerinde düşünüp bir ay vakit ayırdıktan sonra anladığını aktarır. Müellifin de belirttiği üzere Halîl b. Ahmed'in Yunancayı biliyor olması, aruz ilmini Aristo vb. kadim Yunan ilim adamlarından aldığına mesnet teşkil etmemektedir. Zira aruz ilmi, şekil ve metot yönüyle Yunan edebiyatının sahip olduğu biçimsel özelliklerden farklıdır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Râgıb el-İsfahânî, *Muḥâḍarâtü'l-üdebâʾ ve muḥâverâtü'ş-şuʿarâʾ ve'l-büleġā,* thk. Ömer et-Tabbâ‘, Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 2016, c.1, s.58; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1972, c.2, s.244-249.

41 Halîl'in ortaya koyduğu ilim, sahip olduğu akıldan daha büyüktür!

İlm-i arûzun vaz‘ında İmam müşarünileyhin göstermiş olduğu harika bundan anlaşılır ki; Arapların nazm-ı şiirde takip etmiş oldukları evzânı tedvin ettikten sonra yalnız imam Ahfeş tarafından bir tek vezin bulunup ona [248] ilave edilmiştir. O vezin de bahr-ı mütedâriktir. Zaten mütedârik ile tesmiye olunmasının sebebi de *ahiren tedarik edilmiş* olmasıdır. Bu bahire *el-Muhdes* dahi denilir.

İmam müşarünileyh, ilm-i arûzun esaslarını, eş‘âr-ı Câhiliyye'nin bütün kavâlib ve eşkâli üzerine tesis etmiş olduğundan, bu ilmin kâmil olarak yaratılmış olduğunu iddia etmek yanlış değildir.

Bahirler[42]

Safiyyüddin el-Hillî, buhûr-u şiiri on altı beyitle ber vech-i âti nazmetmiştir:[43]

الطَّوِيلُ:

طَوِيْلٌ لَهُ دونَ البُحُورِ فَضَائِلُ   فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِلُ

المَدِيدُ:

لِمَدِيدِ الشِّعْرِ عِندي صِفَاتُ   فَاعِلاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُ

البَسِيطُ:

إنَّ البَسِيطَ لَدَيْهِ يُبْسَطُ الأَمَلُ   مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعِلُ

الوافِرُ:

بُحُورُ الشِّعرِ وَافِرُها جَمِيلُ   مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ فَعُولُ

الكامِلُ:

كَمَلَ الجَمَالُ مِنْ البُحُورِ الكامِلُ   مُتَفاعِلُنْ مُتَفاعِلُنْ مُتَفاعِلُنْ [٢٤٩]

الهَزَجُ:

عَلَى الأَهْزَاجِ تَسْهِيلُ   مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُ

الرَّجَزُ:

فِي أَبْحُرِ الأَرْجَازِ بَحْرٌ يَسْهُلُ   مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُ

---

42 Müellifin, vezin ve kafiyeye dair bilgileri Luvîs Şeyho'nun eserinden istifade ederek aktarmış olması muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için bk. Luvîs Şeyho, *'İlmü'l-edeb: 'ilmü'l-inşâ' ve'l-'arûz,* Beyrut: Matbaatü'l-Âbâ' el-Yesû'iyyîn, 1886, c.1, s.306-313.

43 Müellif, aruz bahirlerini olabildiğince titiz bir şekilde aktarmıştır. Bununla birlikte konunun daha iyi anlaşılması için müellifin aktardığı bahirlerin/vezinlerin tef'ileleri (vezin parçaları), aruz dairesindeki telaffuzları dikkate alınarak tarafımızdan harekelenmiştir..

الرَّمَلُ:

رَمَــــلُ الأَبْحُــــرِ تَرْوِيــــهِ الثِّقَـــاتُ   فَـــــاعِلَاتُنْ فَـــــاعِلَاتُنْ فَـــــاعِلَاتُ

السَّرِيعُ:

بَحْـــرٌ سَرِيـــعٌ مَـــا لَهُ سَـــاحِلُ   مُسْـــــتَفْعِلُنْ مُسْـــــتَفْعِلُنْ فَاعِـــــلُ

المُنْسَرِحُ:

مُنْسَـــرِحٌ فِيـــهِ يُضْرَـــبُ المَثَـــلُ   مُسْـــــتَفْعِلُنْ مَفْعُـــــولَاتُ مُفْتَعِـــــلُ

الخَفِيفُ:

يَـــا خَفيفًـــا خَفَّـــتْ بِـــهِ الحَـــرَكَاتُ   فَـــاعِلاتُنْ مُسْـــتَفْعِلُنْ فَـــاعِلاتُ [٢٥٠]

المُضَارِعُ:

تُعَـــــدُّ المُضَـــــارَعَاتُ   مَفَـــــاعِيلُنْ فَـــــاعِلاتُ

المُقْتَضَبُ:

اِقْتَضِـــبْ كَمَـــا سَـــأَلُوا   فِـــــاعِلاتُ مُفْتَعِـــــلُ

المُجْتَثُّ:

إنْ جُثَّـــتِ الحَـــرَكَاتُ   مُسْـــتَفْعِلُنْ فَـــاعِلاتُ

المُتَقارِبُ:

عَـــنِ المُتَقَـــارِبِ قَـــالَ الخَلِيـــلُ   فَعُـــولُنْ فَعُـــولُنْ فَعُـــولُنْ فَعُـــولُ

والمُحْدَثُ:

حَـــرَكَاتُ المُحْـــدَثِ تَنْتَقِـــلُ   فعِلُـــنْ فَعِلُـــنْ فَعِلُـــنْ فَعِـــلُ

Kafiyeler

Müşarünileyh, kafiye harflerini de atideki beyitlerde nazmetmiştir: [251]

مَجْـــرَى القَـــوَافِي فِي حُـــرُوفٍ سِـــتَّةٍ   كالشَّـــمْسِ تَجْـــرِي فِي عُلُـــوِّ بُرُوجِهـــا

تَأْسِيسُـــها وَدَخِيلُهـــا مَـــعَ رِدْفِهَـــا   وَرَوِيِّهـــا مَـــعَ وَصْـــلِهَا وَخُرُوجِهَـــا[44]

[44] Güneşin burçlarının en yükseğinde hareket ettiği gibi kafiyeler, altı harfte hareket eder. [Mehmed Fehmi]
Redif ile beraber hareket eder Tesîs'i ve Dahîl'i; Revîsi de öyle hareket eder Vasl ve Hurûc ile birlikte.

Te'sîs, müteharrik bir harf ile harf-i revîden ayrılan elif. جاهِل'deki elif gibi:

نَظَـــرْتُ إلى الدُّنْيَـــا بعَـــيْنِ مَرِيضَـــةٍ وَفِكْـــرَةِ مَغْـــرُورٍ وَتأْمِيـــلِ جَاهِـــلِ[45]

Dahîl, te'sîs ile revî harfleri arasında bulunan harf-i müteharrik. صَادِق'teki dâl gibi:

فَـــلا تَقْبَلَـــنْهُمْ إنْ أتَـــوْكَ بِباطِـــلٍ فَـفِي النَّـــاسِ كَـذَّابٌ وَفي النّـــاسِ صَـــادِقُ[46]

Revî, kasidenin kafiyesinde takip olunan son harftir ki onunla yâd olunur. Kasîde-i lâmiyye yahut mîmiyye denilir. بَلَد'in âhirindeki dâl gibi:

وَفِي الشَّـــرَارَةِ ضَـــعْفٌ وَهْيَ مُؤْلِمَـــةٌ وَرُبّمَـــا أَضْرَمَـــتْ نَـــارا على بَـــلَدِ[47]

Redif, sakin olan harf-i lîn, gayrimütecânis bir harekeden sonra gelen vâv yahut عَيْن kelimesindeki yâ gibi: [252]

الدّارُ لَـوْ كُنْـتَ تَـدْرِي يَـا أخَـا مَـرَحٍ دَارٌ أمامَـــكَ فِيهَـــا قُـــرَّةُ العَـــيْنِ[48]

Mütecânis bir harekeden sonra gelen harf-i med de bu kabîldendir:

لَا تَعْمُـــــــرِ الدُّنْيَـــــا فَـــــلَيْ سَ إلى البَقَـــــاءِ بِهـــــا سَـــــبِيلْ[49]

Bazen vâv ile yâ, meddin redef'inde birleşmiştir. Semev'el'in:

إذا سَـــيِّدٌ مِنَّـــا خَـــلا قَـــامَ سَـــيِّدٌ قَـــؤُلٌ لِمَـــا قَـــالَ الكِـــرَامُ فَعُـــولُ

ومـــا أُخمِـــدَتْ نَـــارٌ لَنَـــا دُون طَـــارِقٍ وَمَـــا ذَمَّنَـــا في النّـــازِلِينَ نَزِيـــلُ[50]

beyitlerinde olduğu gibi. Bu iki beyitte نَزِيلُ ile فَعُولُ birleşmiştir.

Vasl, revînin ahirindeki harekenin işbaından hasıl olan harf-i med. تَنْفَعُ ahirindeki ayn'ın işbaından hasıl olan vâv gibi:

---

45 Dünyaya hasta gözüyle, kandırılmış birinin teemmülü ve cahilin beklentisiyle öyle bir baktım.

46 Sana hükümsüz bir şey getirirlerse bunu asla kabul etme! Baksana; insanlar arasında yalan söyleyeni de var doğru söyleyeni de!

47 Acı vermesine rağmen kıvılcımdaki ateş sönüktür. Ancak kıvılcım, bir beldeyi ateşe verecek şekilde de tutuşabilir!

48 Ey şen şakrak kişi! Asıl yer -şayet bilseydin - ona varacağın ve onda göz aydınlığının bulunduğu yerdir!

49 Sakın dünyaya gönül bağlama! Zira onda kalıcı kalmak için hiçbir yol yoktur!

50 Bizden bir reis öldü mü hemen peşi sıra onun yerini alacak, asilzadeler gibi konuşan ve söylediklerini yapan bir reis çıkar!
Ateşimiz, gece kapımızı çalıp bizden yardım isteyen kişilere asla sönmez; bizde konaklayan hiç kimse de ayrıldıktan sonra bizi kınamaz!

وإِذَا المَنِيَّةُ أَنْشَبَتْ أَظْفَارَهَا   أَلْفَيْتَ كُلَّ تَمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ[51] [٢٥٣]

Hurûc, hâ-i vaslın işbaından hasıl olan harf-i lîn. مَسَاوِيهِ ahirindeki hâ'nın işbaıyla hasıl olan yâ gibi:

لَا تَحْفَظَنَّ عَلَى النَّدْمَانِ زَلَّتَهُ   وَاقْبَلْ لَهُ العُذْرَ واحْلُمْ عَنْ مَسَاوِيهِ[52]

Meânî, Beyân, Bedî' İlimleri Hakkında İzahat

Şu'arâ-yı Müvelledîn, sanat-ı şiirde muhtelif suretlerle tefennün gösterdiler. Elfâz ve meânîde oynadılar. Şu'arâ-yı Câhiliyye ve Muhadramîn'in edebiyatında görülmeyen zinetler icat ettiler. Buldukları sanâyi'i lafziyye ve tezyînât-ı şi'riyyenin usul ve kavâidini zapt ve tedvin ve inşa ve kitabetin üsluplarını tayin için meânî, beyân ve bedî' ilimlerinin vaz'ına lüzum gördüler. Bu üslupta ilk yazı yazan ve sonradan sözleri, teşbih ve istiarelerle uğraşan ketebe ve şu'arâ nazarında hüccet-i kâtıa telakki edilen Abbâsîler'den İbnü'l-Mu'tez'di. Şu'arâ-yı Müvelledîn arasında bu sanatta müşarünileyhe faik olabilecek bir şair bulunmadığından bu ilimlere esas olmak üzere ilk eser, müşarünileyh tarafından telif olunmuştur. Bu eser, ilm-i arûzun tedvininden bir asır sonraki devirde yani asr-ı hicrînin evâsıtında intişar etmiştir. Badehu bu esas üzerine pek çok eserler yazıldı ve bu ilimler, esaslı bir surette vazedilmiş oldu.

Bazı ulemanın rivayetlerine nazaran ilm-i beyân, Arapların mevzuatından olmayıp Araplar, ilm-i mantıkı Aristo'dan ve sair ulemâ-yı mütekaddimînden iktibas [254] ettikleri gibi ilm-i beyânın esaslarını da Süryânîlerden, Yunanlılardan ve Acem'den iktibas etmişlerdir.

Muhassenât-ı kelâm, lisân-ı Arabî'de mebzul olduğundan sanâyi'i bedîiyye, az bir zamanda manzum ve mensur sözlerde taammüm etti. Ancak son zamanlarda sanâyi'i bedîiyye bir devr-i tekellüfe girdi. Manadan ziyade elfâzın zineti belagatın esasını teşkil eder zan ve zehâbı hasıl oldu.[53] Manzum ve mensur sözler istiarelerle, sanâyi'i bedîiye ile doldu. Mesela:

مَوَدَّتُهُ تَدُومُ لِكُلِّ هَوْلٍ   وَهَلْ كُلٌّ مَوَدَّتُهُ تَدُومُ[54]

gibi ṭarden ve aksen okunmak üzere beyitler, kasideler tanziminde kıymetli zamanlar heder edilirdi.[55] [255]

---

51 Ölüm, dişlerini bir gösterdi mi işte o zaman hiçbir tedbirin işe yaramadığını görüverirsin!

52 Hatasından dönüp pişman olan kişinin hatasının üzerine gitme! Özrünü kabul et ve yaptığı yanlışları hoşgörü ile karşıla!

53 Zan ve zehâb: Düşünce, fikir. Burada müellif, bedî' ilminde manadan ziyade söz sanatlarına yoğunlaşılması sonucu ortaya çıkan sanatsal ifadelere atıf yapmıştır.

54 "Sevgisi her sıkıntıda daimdir; bütün sevgisi mi daimdir her sıkıntıda?" Burada müellif, beytin, manasından ziyade sahip olduğu yapıyla öne çıktığına dikkat çekmiştir. Beytin tersten yani sondan harf harf okunduğu zaman şu anda sahip olduğu dizilişi ve anlamı aynen muhafaza edeceğini ifade etmiştir.

55 Ṭarden ve aksen: Her yönden, bütün açılardan.

ARAPLARDA ŞİİR NASIL BAŞLADI?

Her millette, her kavimde taganni ile şiirin asılları bir olduğu zannolunur. Şiirin ibtida âlihaya, padişahlara karşı terennüm edilmek üzere vazedilmiş olduğu ve hatta bugünkü günde dahi Yunanlıların, Romalıların bir şair için, *"Şiir nazmetti, şiir söyledi, şiir yazdı, şiir yaptı."* demeyip *"Şiir taganni eyledi."* tabirini ve Arapların da *"Şiir inşad eyledi."* cümlesini kullanmalarından, şiir ile musikinin tev'em olduğu tezahür ediyor.[1]

Yunanlılar birçok asırlar şiirlerini taganni suretiyle inşad ederlerdi. Araplar da aynı sureti iltizam etmişler. İslamiyet'in zuhurundan mukaddem A'şâ b. Kays şiirini taganni ile okurdu. Bundan dolayı *Sannâcetü'l-Arab*[2] diye yâd olunurdu.

İslamiyet'in intişarından sonra da bu usul meriydi. Şairler, halifenin huzurunda kasidelerini ayakta, aheng-i mahsûs ile okurlardı. Sesi müessir olmayan şair, manzumesini bir hanendeye kıraat ettirirdi. İslamiyet'in intişarından sonra muganni şairler çoğaldı. Dârimî, Hutay'e, Musullu İshak o zümredendiler.

Arapların şairliği ibtida müsecca, gayrimevzûn sözlerle başlamış olduğu [256] zannolunur.

إِذَا طَلَعَ السَّرَطَانُ، اِسْتَوَى الزَّمانُ وخَضِرَتِ الأَوْطانُ[3]

gibi. Bu secilerin, kendilerince mültezem olan bazı mevâddın zihinde yerleşmesini teshil için istimal edildiği de muhtemeldir.

Seci, gitgide bir nazım yani bir vezin şekline girerek ilk önce recez vezni bulunmuş ve Araplar, o ahenkle uzun müddet terennüm-sâz olmuşlardı.[4]

Vezin Nasıl Bulundu?

Güya Mudar b. Nizâr, deveden düşüp eli kırılarak şiddet-i ızdırâbtan "وَايَدَاه! وَايَدَاه!" diye hazin ve müessir bir sesle nalan olmuş.[5] Ahenktar olan bu ses, Araplarda câ-yı kabûl bulmuş, hatta develerin bile hoşuna giderek onun

---

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.54; ibtida: Başlangıçta, ilk önce. Tev'em: İkiz.

2 Sannâce (صَنّاجة), *zil çalan mehter*. [Mehmed Fehmi]

3 سَرَطان, -fethateyn ile- *burçlardan birinin ismidir*. خَضَر, -fethateyn ile- dördüncü babtan, *yeşillenmek*. [Mehmed Fehmi]
"Saratan/yengeç burcu göründüğünde zaman eşitlenir (ekinoks). Araplar da vatanlarına (evlerine) döner." Bu seci, burçlar ve zaman hakkında söylenen secilerden yalnızca biri olup farklı lafızlarla birçok kaynakta varittir.

4 رَجَز, lugaten *deve kalkarken ayağında hasıl olan ızdırap*. [Mehmed Fehmi]
Terennüm-sâz: Terennüm eden.

5 Ah elim! Ah elim!

tesiriyle süratle yürümeye başlamışlar ve o tarihten itibaren develeri yürütmek için aheng-i mahsûs ile "هَايدا هَايدا" demeleri âdet hükmüne girmiştir.

Vezinler, peyderpey devre-i inzibât ve intizama dâhil olup mekârim-i ahlâkın neşir ve tamimi emrinde nazmın tesiri anlaşılınca kelâm-i mevzûni şiirle yâd ettiler, yani ona mütenebbih oldular. Fâidesini idrak ettiler ki şiirin şuurdan müştak olması lazım gelir.

Şiirin taktileri, develerin çöllerdeki meşy ve hareketlerinin ahengine müşabih olmasına nazaran vezinlerin, develerin meşyinden iktibas edildiği ihtimalden ba'îd değildir. [257]

Arapların, recez veznini ibtida develeri yürütmek için istimal etmeleri bu ihtimali teyit ediyor. Bir Arap, hayatının kısm-ı mühimmini devesinin refakatinde geçirdiği cihetle bu vezni, devesini eğlendire eğlendire yürüttüğü esnada bulmuş olduğu pek de istigrâb edilmez.

Recez iki kısımdır: Biri maştûr; diğeri menhûktur.[6] Recez-i maştûr'un vezni budur:

دَعِ المَطَايَا تَنْسِمُ الجَنُوبَا   إِنَّ لَهَا لَنَبَأً عَجِيبَا

حَنِينُهَا وَمَا اشْتَكَتْ لُغُوبًا   يَشْهَدُ أَنْ قَدْ فارَقَتْ حَيْبَا

مَا حَمَلَتْ إِلاّ فَتًى كَئِيبَا   يُسِرُّ مِمَّا أَعْلَنَتْ نَصِيبَا

لَوْ تَرَكَ الشَّوْقُ لَنَا قُلُوبَا [٢٥٨]   إِذًا لَآثَرْنَا بِهِنَّ النَّيِبَا

....   إِنَّ الغَرِيبَ يُسْعِدُ الغَرِيبَا

Tercümesi: "Bırak! Develer semt-i cenûbi boylasınlar! Bunların garip sergüzeştleri vardır. Yorulmaksızın inleti izhar etmeleri, bir sevdiklerinden ayrıldıklarına delalet eder. Hâmil oldukları felaketzede, onların ifşa ettikleri hissiyatı kısmen iḫfâya çalışıyor. Şevk ve hasret bizde yürek bırakmış olsaydı, onu develerimize îsâr ederdik. Zira garipler, birbirine yardım ederler."

İşte, bu beyitlerin taktii, aheste giden bir devenin meşy ve hareketine tamamıyla müşabihtir. Develeri yavaş yavaş yürütmek istedikleri zaman bu vezin ile terennüm ederlerdi.

---

6 Maştûr (مَشْطُور), *ilm-i arûzda bahr-ı recezin müseddesini iki şatra ayırıp her şatrı müselles hâline koymak.* Menhûk (مَنْهوك), lugaten *zebun;* arûziyyûnca, müseddesin bir sülüsünü ıskat edip kalan iki sülüsüyle bir beyit vücuda getirmek. en-Nesim (النَّسم), -رَسم- vezninde- *devenin tabanıyla yere vurması.* el-Ḥanîn (الحَنين), *şiddet-i tahassürden izhar edilen nâla.* Niyeb (نِيَب), -nûn'nun kesriyle- ناب'ın cem'idir. ناب, *yaşlı deve;* أنْياب ve نُيُوب üzerine de cem'lenir. [Mehmed Fehmi]

Devenin tesrî‘ hareketi arzu olunursa, recez-i menhûk ile terennüm edilirdi.[7] Onun da vezni budur:

أَعْطَيْتُهُ ما سَأَلا   حَكَّمْتُه لَوْ عَدَلا

قَلْبي بِه في شُغُلٍ   لا مَلَّ ذاكَ الشُّغُلا

قَيَّدَهُ الحُبُّ كَمَا   قَيَّدَ راعٍ جَمَلا[8]

Bu beyitlerin taktii, devenin seyr-i serîini andırıyor. Bahr-ı serîin de atın koşmasından iktibas edilmiş olduğu tahmin olunuyor. [9] [259] Badehu ihtiyaç, evzân-ı sâireyi tevlit etmiştir. Mesela hamaset, bahr-ı tavîli; tadad-ı mefâhir, vezn-i vâfiri; hüzün ve sürur, bahr-ı remeli doğurmuştur.[10] Binaenaleyh vezinler, ahvâliruhiyeyi temsil eden namelerden, elhândan başka bir şey değildir.

Şiirin vezinleri, Arapların musikisini teşkil etmiştir. Mesela bahr-ı tavîlden *naṣb* denilen usûl-i taganni ihdas edilmiştir. Nasb (نَصْب), -nûn'un fethi

---

7 Tesrî‘ hareketi: Hızlı hareketi.

8 Ona istediğini verdim ve işlerimde hakem kıldım kendisini; ah keşke bana adil davransa!
Gönlüm ona tutulmuş. Bu tutku hiç usanmasın!
Bu tutkuyu aşk bağlamış; çobanın deveyi bağladığı gibi!

9 Bahr-ı serî‘in vezni: مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلٌ. Misal:

قَدْ يُدْرِكُ المُبْطِئُ مِنْ حَظِّهِ   وَالخَيْرُ قَدْ يَسْبِقُ جُهْدَ الحَرِيْصِ

[Mehmed Fehmi]
- Bazen teenni ile hareket eden amacına ulaşabiliyor. Bazen de şans, aç gözlü olanı ıskalayabiliyor.

10 Bahr-ı tavîlin vezni: فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِلٌ Misal:

وَإِنِّي وَإِن كُنْتُ الأَخِيرَ زَمَانُهُ   لَآتٍ بِمَا لَمْ تَسْتَطِعْه الأوائِلُ

[Mehmed Fehmi]
- Her ne kadar sonradan gelmiş olsam da öncekilerin yapamadığını yapacağım!

Bahr-ı vâfirin vezni: مُفاعَلَتُنْ مُفاعَلَتُنْ فَعُولٌ Misal:

وَأَيَّامٍ لَنَا غُرٍّ، طِوالٍ،   عَصَيْنَا المَلْكَ فِيهَا أَنْ نَدِينَا

[Mehmed Fehmi]
- Bembeyaz uzun mazimiz vardır bizim! Bu mazide yöneticiye boyun eğmeye karşı çıktık.

Bahr-ı remelin vezni: فاعِلاَتُنْ فاعِلاتُنْ فاعِلاتُنْ Misal:

إنّمَا الدُّنْيا غُرُورٌ كلُّها   مِثْلُ لَمْعِ الآلِ في أرْضِ القِفَارِ

[Mehmed Fehmi]
- Dünyanın herşeyi aldatmacadır; serabın, çorak bir arazide parlaması gibi!

القفار: -ḳâf'ın kesriyle- cem‘dir, müfredi قِفْر, *otsuz ve sussuz yer*. [Mehmed Fehmi]

ve ṣâd'ın sükûnuyla- gençlere ve şütür-süvâr olanlara mahsus bir ahenktir. Buna *'Lahn-ı Cenâbî'* derler; çünkü muhterii, Benî Kelb'ten Cenâb namında birisidir. Bahr-ı Hezec'ten de *Hezec* dedikleri murakkıs nağmeler istinbat edilmiştir, ilâ-âhirihi.[11]

Arapların Şairliği[12]

Arapların hassas, serîü'l-infiâl bir kavim olmaları; daima saf, parlak bir semanın temaşasına maruz kalmaları; tabiatı tetkike zaman ve mekânları müsait [260] bulunması gibi şairliğe muktezi esbabın kâffesi mevcut olmakla beraber lisanlarında kafiyeyi teshil eden müteradiflerin kesreti, işârât ve kinâyâtın mebzuliyeti hasebiyle şiir, Araplar için bir hiss-i tabîi addolunabilir. Esbâb-ı ma'rûzaya bir de izzinefis, meyl-i maâlî, zevk-i gâlibiyet, tevkîr-i mekârim gibi avâmil ve müessirât inzimam ederse şiirin bütün aksamında vâsi bir inbisât, dakik ve nazik bir hayalin tecelli etmesi tabiidir.[13]

Lisân-ı Arabî'nin şiir söylemek için ne kadar istidata malik olduğu bundan anlaşılır ki Arap olmayıp lisân-ı Arabî'ye sonradan aşina olan akvâm-ı sâire, mesela Türkler, Acemler ve aslen Rum olup da ahiren Dîn-i İslâm'ı kabul edenler; bir de Zenciler, Nûbîler ve Berberîler pek çok Arapça şiir söylemişlerdir.

Lisân-ı Arabî'de şairliği teshil eden esbaptan biri, müteradiflerin kesretidir demiştik. Vâkıâ müteradif kelimeler her lisanda bulunur, yani bir medlul için birçok lafızlar… Ancak lisân-ı Arabî'nin müteradif kelimeler hususunda bir imtiyâz-ı mahsûsu vardır. Buna dair müteradif bahsinde tafsilat verilmişti. Bu terâdüfün mebzuliyeti, lisân-ı Arabî'de birçok isimlerin esasen sıfat olarak kullanılmasından ve bazılarının da ayrı ayrı kabilelerin lugatı olmasından neşet etmiştir. Mesela arslanın isimlerinden;

حَطَّام, خَطَّار, أَصْيَد, شَدِيد, رَاهِب, مَهُوب, أَغْلَب, أَصْهَب, مُجَرَّب, بَاسِل, مَيَّاس

vesaire. Bunlar, esasen arslana mahsus birer vasıftır. İsimlerden biri de عَنْبَسَة'dir ki Habeş lisanından alınmıştır.

---

11 Murakkıs: Raksettiren. Müellif bu bilgileri Zeydân'dan, Zeydân ise İbn Reşîk'ten aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-Umde fî sinâati'ş-şi'r ve nakdih,* thk. en-Nebevî Abdülvâhid Şa'lân, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2000, c.2, s.1128; Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.57-58.

12 Müellif, bu başlık altındaki bilgileri aktarırken Zeydân'ın eserinden istifade etmiştir. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, 46, 54-58.

13 Serîü'l-infiâl: Hareketli, hemen etkilenen. Temaşa etmek: İzlemek. Muktezi: Gerektiren. Kâffe: Tümü. İşârât: İmalar, işaretler. Kinâyât: Kinayeler. Mebzuliyet: Bolluk. Esbâb-ı ma'rûza: Arız olan sebepler, nedenler. Meyl-i maâlî: Yüce, ulvi şeylere yönelmek. Zevk-i gâlibiyet: Zafer neşesi. Tevkîr-i mekârim: Erdemli davranışları takdir etmek. Avâmil ve müessirât: Faktör ve etmenler. İnzimam etmek: Eklenmek. İnbisât: Genişlik.

Ezdâdın kesreti de şiire hizmet etmiştir. Lisân-ı Arabî'de yüzlerce kelime vardır ki birbirine zıt olarak iki manaya delalet eder. Mesela قَعَد, [261] hem *kıyam* hem de *kuut* manasında kullanılır; ذابَ, *seyl ve incimâd;* أقوى, *iftikâr ve istiğna* makamında istimal olunur.

Bir kelimenin birçok medlullere delalet etmesi de şiire yardım etmiştir. Üç manaya delalet eden iki yüzü mütecaviz kelime vardır. Yüzü mütecaviz kelime vardır ki dört manaya delalet eder. Beş manaya dâl kelimeler de bu nispettedir. Altı, yedi, sekiz, dokuzdan yirmi beş manaya delalet eden kelimeler vardır. Daha ziyade manalara dâl olan kelimeler de eksik değildir. Mesela خَال'ın 27, عَيْن'in 35, عَجُوز'un 60 manası vardır.

Lisân-ı Arabî'de şiiri teshil eden esbaptan biri de bir küllün en ufak cüzüne varıncaya kadar bütün müştemilatına ayrı ayrı kelime vazolunmasıdır. Gündüzün saatlerine alettertip vazolunan elfâz-ı mahsûsa gibi. Şöyle ki;

الذُّرور، البُزُوغ، الضُّحَى، الغَزالة، الهاجِرَةُ، الزَّوال، العَصْرُ، الأَصِيلُ، الصُّبُوب، الحُدُور، الغُروبُ.[14]

Tertîb-i âti ile de tadat olunabilir:

البُكورُ، الشُّروق، الإشْراق، الرَّأْد، الضُّحَى، المُنوع، الهاجِرَةُ، الأَصِيلُ، العَصْرُ، الطَّفَل، الحُدُور، الغُروبُ.

Mehtap gecelerine ve gecenin saatlerine de ayrı ayrı lazıflar vazolunmuştur.

Bir tek medlulün taaddüt eden mevâki'i için de muhtelif lugatların vaz'ı, lisanı tevsi etmiştir. Mesela saçın bittiği yerlerin ayrı ayrı isimleri vardır:

الفَرْوَة، النَّاصِيَة، الذُّؤابَة، الفَرْع، الغَديرَة، الدَّبَب.[15]

Saçın envaına da muhtelif isimler vazolunmuştur. [262]

الجَثْل، الرَّجِل، السَّبْط، الجَعْد. [16]

---

[14] Güneşin hareketlerini esas alan kelimelerin sırasıyla tercümesi şöyledir: *(ez-zürûr),* güneşin ilk çıktığı vakit; *(el-büzûğ),* güneşin yavaş yavaş yükseldiği ve göründüğü vakit; *(ed-duhâ),* kuşluk vakti (güneşin doğuşundan 40-45 dakika sonra); *(el-gazâle),* kuşluk vaktine yakın olan ve güneşin, ışınlarını saçtığı vakit; *(el-hâcire),* sıcaklığın arttığı öğle vakti; *(ez-zevâl),* güneşin tam tepede olduğu zeval vakti; *(el-asr),* ikindi vakti; *(el-asîl),* ikindi ile akşam arasındaki vakit; *(es-subûb),* güneşin batmak üzere alçalmaya başladığı vakit; *(el-hudûr),* güneşin tam anlamıyla alçalışa geçtiği vakit; *(el-gurûb),* gün batımı.

[15] الفَرْوَة, *başın derisine* ıtlak olunur. الدَّبَب, -fethateyn ile زَغَب vezninde- ve manasındadır; *insanın yüzünde biten sarı ufak tüy.* [Mehmed Fehmi]
Saçın baştaki şekillerini ifade eden bu kelimelerin sırasıyla tercümesi şöyledir: Saç derisi, perçem, kâkül, saçın yoğun olması, örgü, çok kıllı olmak/yüzde sarı tüylerin bitmesi.

Meâyibe mahsus kelimeler de mebzuldür. Mesela gözün ayıplarına has olan isimler ber vech-i âti dercolunur:

الحَوَصُ، الخَوَصُ، الشَتَرُ، الكَمَشُ، الغَطَشُ، العَمَشُ، الجَهَر.[17]

Bu kelimelerin her birine has olarak birer medlulü vardır.

İsimlerde olduğu gibi manaların bu teferruu fiillerde de mevcuttur. Mesela نَظَرَ fiiinden atide münderiç olan fiiller teferru etmiştir:

رَمَّقَ، لَمَحَ، حَدَجَ، شَفَنَ،[18] تَوَضَّحَ، رَنا، اسْتَكَفَّ، اسْتَشَفَّ.[19]

قِيام, قعُود, مَشْي, نَوم fiilerinden de teferru eden fiiller çoktur. *el-Muhassas* ve *Fikhü'l-luga* kitaplarında bu babta binlerce misal irat edilmiştir. Hele müteradif vasıflar, meânî-i mücerredeye ve lütuf ve iltifata dâl lafızlar, lisân-ı Arabî'de mebzuldür.

Muhabbetin derecelerine on lafız; buzğ ve adavet, haset ve tamah gibi ahvâliruhiye için de bu nispette kelimeler vazolunmuştur. Bu bahislere dair fasl-ı mahsûsunda izâhât-ı kâfiye verilmişti.[20]

İcaz ve İ'câz[21]

Edebiyyât-ı Arabiyye'yi yükselten anâsırlardan biri de icazdır. Vâkıâ [263] her lisanın kendine mahsus icazı vardır. Yani birçok manaları az kelime ile ifade etmek; fakat lisân-ı Arabî, icaz ve i'câzda da temayüz etmiştir. Çünkü lisân-ı Arabî'de buna yardım edecek havas çoktur. Bundan dolayıdır ki Araplar, icaz ve i'câza âdeta ülfet etmişlerdir.

---

16 الجَثْل, -cîm'in fethi ve s̱â'nın sükûnuyla- ve الجَثيل, *kısa, siyah ve kaba saç*. الجَعْد, -رَعْدٌ vezninde- *kıvırcık saç*. [Mehmed Fehmi]

17 الحَوَصُ , -fethateyn ile- *gözün kuyruğundaki darlık*. الخَوَصُ, *gözün içeriye batmış olması*. الشَتَرُ, *gözün kapaklarında bir arızadan dolayı hasıl olan kapalık*. الكَمَشُ, *şiddetli zı'f-ı basar*. الجَهَرُ, *gözün her şeyi büyük görmesi*. الغَطَشُ, *güneşe bakamayan göz*. [Mehmed Fehmi]

18 شَفَنَ, شُفُون *göz kuyruğuyla bakmak*. [Mehmed Fehmi]

19 رَمَّقَ, uzun uzun bakmak; لَمَحَ, göz gezdirmek; حَدَجَ, keskin bir şekilde bakmak; شفَنَ, göz ucuyla bakmak; تَوَضَّحَ, açık bir şekilde bakmak; رَنَا, göz kapağını kırpmadan birisine bakıp durmak; اِسْتَكَفَّ, güneş ışınlarından dolayı göremeyen kişinin, gölge olması için elini gözünün üstüne koyması; اِسْتَشَفَّ, kılı kırk yararcasına bir şeye bakmak.

20 Buğz: Kin. Ahvâliruhiye: Psikolojik durumlar. Fasl-ı mahsûs: Özel bölüm, ilgili bölüm. İzâhât-ı kâfiye: Yeterli açıklamalar.

21 Müellif, bu bilgileri (*Edebiyyât-ı Arabiyye'nin İnkişafı* başlığına kadar) aktarırken Zeydân'ın eserinden istifade etmiştir. Ancak ayet ve hadisler, Zeydân'ın eserinde bulunmamaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.46-47.

Kur’ân-ı Azîmüşşân’da, ehâdîs-i Nebeviyye’de, durûb-i emsâlde, âsâr-ı edebiyyede, kütüb-i fıkhiyyede icaz için namütenahi misaller vardır. Mesela Kur’ân-ı Kerîm’den:

﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾،[22]

﴿إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾،[23]

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ﴾،[24]

﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾،[25]

﴿أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا﴾،[26]

﴿وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ﴾،[27]

﴿فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا﴾،[28]

﴿وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ﴾،[29]

﴿يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي﴾،[30]

﴿أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ﴾،[31]

﴿وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ﴾،[32]

﴿وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ﴾،[33]

﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾،[34]

---

[22] Asıl hikmet-i belîgayı tazammun eden nazm-ı celîl, iki kelimeden ibarettir: "...الْقِصَاصِ حَيَاةٌ"
[Mehmed Fehmi]
“… Kısasta sizin için hayat vardır…” (Bakara, 2/179).

[23] “… aksi takdirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir ve mutlaka o tanrılardan biri diğerine baskın gelmeye çalışırdı…” (Mü’minûn 23/91).

[24] “Ey insanlar! Haksızlığınız ancak sizin zararınızadır” (Yûnus, 10/23).

[25] “… Hâlbuki kötülük tuzakları, kuranların ayağına dolaşır…” (Fâtır, 35/43).

[26] “… Biz de sizi Kur’an ile uyarmaktan vaz mı geçelim?” (Zuhruf, 43/5).

[27] “Yeminlerinizden dolayı Allah’ı, engel kılmayın...” (Bakara, 2/224).

[28] “Ondan ümitlerini kesince görüşmek üzere bir kenara çekildiler…” (Yûsuf, 12/80).

[29] “…Ben onunla beraber olmak istedim. Fakat o, iffetini korudu…” (Yûsuf, 12/32).

[30] Belagattan maada delâil-i kudreti de mutazammındır. [Mehmed Fehmi]
“(Sonra) "Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut!" denildi” (Hûd, 11/44).

[31] “… Bilesiniz ki, yaratma da buyurma da yalnız ona aittir…” (A‘râf, 7/54).

[32] “… Dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır…” (Rûm, 30/22).

[33] “… Yüklerle denizde seyreden gemilerde…” (Bakara, 2/164) Gemilerin taşıdığı her şeyi cemetmiştir. [Mehmed Fehmi]

[34] “Sen, sana buyurulanı açıkça duyur…” (Hicr, 15/94) Bütün evâmiri, şerâyi‘i, ahkâmı camidir. [Mehmed Fehmi]

﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾،[35]
﴿وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ﴾،[36]
﴿حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ﴾،[37]

Ehâdîs-i şerîfeden de: [264]

{إِيَّاكُمْ وَخَضْرَاءَ الدِّمَنِ}،[38] {حُبُّكَ الشَّيْءَ يُعْمِي وَيُصِمُّ}،[39] {إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا}،[40] {الصِّحَّةُ وَالْفَرَاغُ نِعْمَتَانِ}،[41] {تَرْكُ الشَّرِّ صَدَقَةٌ}.[42]

Bir gün Hz. Risâletpenâhî, birisinin birisine, [43] "كَفَاكَ اللهُ ما أَهَمَّكَ" ve diğerinin de [44]"عَصَمَكَ اللهُ مِنَ المَكَارِهِ" dediğini işitmişler, "هٰذَهِ البلاغَةُ" buyurmuşlardır.

A'râbîlerden birine "لِمَنْ هٰذَا المالُ؟" demişler. "لِلّه فِي يَدِي" demiş.[45] Bir diğeri,

"عِظِ النّاسَ بِفِعلِكَ ولا تَعِظْهُمْ بِقَوْلكَ"

demiş.[46]

Bâdiye-nişin Arapların alelade sözlerinde öyle cümlelere tesadüf olunur ki lisân-ı Arabî'nin belagate ne kadar müsait esaslara malik olduğu bilbedahe anlaşılır.

Lisân-ı Arabî, bir lisân-ı şiir ve edeb olduğu cihetle tamiyeleri, luğzları teshil edecek kinâyâtı, mecaz ve işârâtı başka lisanlardan ziyadedir. Kinâyât,

---

35 "Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!" (A'râf, 7/199) Bütün mekârim-i ahlâkı ihtiva etmiştir. [Mehmed Fehmi]

36 "… Orada canların istediği, gözlerin zevk aldığı her şey vardır…" (Zuhruf, 43/71).

37 "Otağlarına kapanmış hûriler var." (Rahmân, 55/72).

38 الدِّمْنَةُ, mevâşînin bulundukları yerde teraküm eden *gübre ve sidik*. Yani bu yerlerde biten nebattan tevakki etmek lazım olduğu gibi güzel ve fürumaye kadından da ihtiraz lazımdır. Bu da vuku bulan istizaha cevaben: "المَرْأَةُ الحَسْناءُ فِي المَنْبَتِ السُّوءِ" buyurmalarından istinbat olunur. [Mehmed Fehmi]
Zayıf olan hadisin tercümesi şu şekildedir: "Çöplükte biten gülden sakının. Yani kötü bir yerde yetişen kadından sakının!" Hadisin senedi için bk. Nâsırüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîs*, c.1, s.69, hadis no: 14.

39 "Bir şeyi çok sevmen, seni kör ve sağır eder."

40 "Şurası gerçek ki beyanda sihir vardır."

41 "Sıhhat ve boş vakit, iki nimettir."

42 "Kötülüğü terk etmek sadakadır."

43 Zihnini meşgul eden şeylerden Allah kurtarsın seni.

44 Allah, seni kötülüklerden korusun.

45 Allah'ın bana bıraktığı emanetidir.

46 İnsanlara yaptıklarınla öğüt ver; sözlerinle değil!

lisân-ı Arabî'de o kadar çoktur ki ona dair müellefât-ı mahsûse vücuda getirilmiştir. 482'de vefat eden Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî'nin *el-Müntehab min kinâyâti'l-üdebâ* nam eseri tavsiye olunur.[47]

﴿مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ﴾،[48]

﴿وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا﴾،[49] [٢٦٥]

﴿أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا﴾،[50]

﴿وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا﴾،[51]

﴿وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا﴾.[52]

Âyât-ı kerîme'sindeki طَعام *ifrazattan;* جُلُود *fürûctan;* مُلامَسة *cimâdan;* لَغْو *muharremâttan;* sırren vaatleşmek *cimâdan* kinayedir; çünkü cimânın gizli olması insanlara hastır.[53]

Hz. Fahr-i Âlem, bir gün sahradan geçerken avâz-bülend ile taganni eden Enceşe'nin etrafında birçok kadınların toplandığını görmüşler ve mumaileyhe, {رِفْقًا بِالْقَوارِيرِ} buyurmuşlardır.[54] قَوارير, *kadınlardan* kinayedir.

---

47 Eserin tam adı *el-Müntehab min kinâyâti'l-üdebâ ve işârâti'l-bülegâ*'dır. Basra'da kadılık görevinde bulunmuş olan Kâdî Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî'ye aittir. Hayatı ve eseri için bk. Kâdî Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Müntehab min kinâyâti'l-üdebâ ve işârâti'l-bülegâ,* thk. Mahmûd Şâkir el-Kattân, Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2003, s.6 vd.

48 "Meryem oğlu Mesîh sadece bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Onun annesi dürüst ve inançlı bir kadındır. İkisi de yiyip içen birer insandı…" (Mâide, 5/75).

49 "Derilerine, 'Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?' diye sorarlar…" (Fussilet, 41/21).

50 "… ya da kadınlara dokunup da –bu durumlarda– su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin)…" (Nisâ, 4/43).

51 "… boş ve mânasız davranışlarla karşılaştıklarında onurluca çekip giderler." (Furkân, 25/72).

52 "…Fakat meşrû söz söylemeniz dışında onlarla gizli sözleşme yapmayın…" (Bakara, 2/235).

53 İfrazat: Vücuttan çıkan kan, irin, idrar vb. şeyler. Fürûc: Burada 'tenasül organı' anlamında kullanılmıştır. Muharremât: Yasaklı, haram şeyler. Sırren: Gizlice. Cimâ: Birliktelik.

54 "Aman Enceşe, develeri yavaşlat; yoksa sırçaları kıracaksın." Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) bir seyahatinde yanında bulunan siyahi kölesi Enceşe develeri güdüyordu. Çölde yaşayan ve develerle haşır neşir olan kişilerin yaptığı gibi Enceşe, develeri güderken ezgiler terennüm ederdi. Böylece ezginin nağmelerine göre develer hızlanır yahut yavaşlardı. Peygamberimiz (s.a.s.) de hevdeçlerde bulunan kadınların, develerin hızlı yürüyüşünden etkilendiklerini göz önünde bulundurarak Enceşe'den daha sakin olmasını ve develeri daha yavaş bir şekilde gütmesini talep etmiştir. Müellifin de değindiği üzere buradaki incelik, Peygamberimiz'in (s.a.s.), nazik ve kırılgan olmaları yönüyle kadınları, hemen kırılan sır-

Kinâyât ve işârât, lisân-ı avâmda dahi mevcuttur. Fıkra-i âtide olduğu gibi:

Casusun biri düşman tarafından yakalanır. Düşman kuvvetinin zayıf olmasından ve mühimmât-ı harbiyyenin noksanından bahisle padişahına hitaben bir raporun tanzimi kendisine teklif olunur.[55] Casus, sûret-i zîrde münderiç raporu tanzim eder:

"أَمَّا بَعْدُ، فَقَدْ أَحَطْتُ عِلمًا بِالقَوْمِ، وأَصْبَحْتُ مُسْتَرِيحًا مِنَ السَّعْيِ في تَعْرِيفِ أَحْوالِهِمْ وَإِنِّي قَدِ اسْتَضْعَفْتُهُمْ بِالنِّسْبَةِ إِلَيْكُمْ، وَقَدْ كُنتُ أَعْهَدُ في أَخْلَاقِ المَلِكِ المُهْلَةَ بِالأُمُورِ وَالنَّظَرَ فِي العاقِبَةِ، فَقَدْ تَحَقَّقْتُ أَنَّكُمُ الفِئَةُ الغالِبَةُ بِإِذْنِ الله، وَلَقدْ رَأَيْتُ مِنْ أَحْوالِ القَوْمِ ما يَطِيبُ بِهِ قَلْبُ المَلِكِ: نَصَحْتُ، فَدَعْ رِيبَكَ وَدَعْ مَهْلَكَ وَالسَّلَامُ."

Padişah, casusun raporundaki kinaye ve işaretleri hallederek mealini ricaline anlatmıştır. [266]

Raporun tercümesi:

"Düşmanın ahvaline tamamıyla muttali oldum ve binaenaleyh daha ziyade tecessüse lüzum görmeyerek istirahat etmekteyim. Size nispetle düşmanı zayıf buldum. Padişahı müteenni ve akıbet-endîş bilirdim. Şimdi anladım ki fiet-i gâlibe sizsiniz. Düşmanın ahvalini, mahzûziyyet-i mülûkâneyi müstelzim derecede buldum. Nasihatim budur, tereddüt ve teenniyi bırakın."[56]

Padişahın istihraç eylediği meale gelince; "أَصْبَحْتُ مُسْتَرِيحًا مِنَ السَّعْيِ" kinayesinden casusun mevkuf olduğuna; "أَنَّكُمُ الفِئَةُ الغالِبَةُ" tabiri de

﴿كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ﴾

âyet-i kerîmesinden kinaye olup düşmanın kavi bulunduğuna hükmetmiş.[57] Padişahı teenni ile tavsif etmekten, onu teenniye davet ettiğini ve "قَلْبُ المَلِكِ" ibaresindeki قَلْبُ, *yürek* manasına olmayıp onu takip eden kelimelerin

---

çalara benzetmesidir. Doğrudan 'kadınlar, hanımlar' lafzını kullanmamış; bu lafızlar yerine mesajının doğrudan anlaşılmasını sağlayan ve kadınların nazik tabiat ve bünyeye sahip olduğunu gösteren bir ifade kullanmıştır. Bu ise kullanımın inceliğine ve letafetine işaret etmektedir.

55 Yani casusu yakalayanlar, hileye başvurarak casusun dili üzerinden karşı tarafa, düşmanın zayıf olduğu ve savaşa hazırlık yapmadığı haberini gönderirler. Ancak casus, dilin kinaye ve telmih noktasındaki zenginliğinden faydalanarak bu hileyi düşman aleyhinde kullanır.

56 Akıbet-endîş: Her işin sonunu göz önünde bulunduran. Fiet-i gâlibe: Üstün, galip gelen taraf. Mahzûziyyet-i mülûkâne: Hükümdarlara yakışır mutluluk, sevinç. Müstelzim: Gerektiren. Düşmanın içinde bulunduğu durumun, bir padişahı sevindirecek türden olduğunu kastetmiştir.

57 "… Nice az birlik vardır ki, Allah'ın izniyle sayıca çok birliği yenmişlerdir…" (Bakara, 2/249).

maklûben okunmasına işaret olduğunu anlamıştır. Cümle kalb olunursa, "كُلُّهُمْ عَدُوٌّ كَبِيرٌ، عُدْ فَتَحَصَّنْ" şeklinde olur. Yani, *"Düşman çoktur, avdet et ve kaleye gir!"* demektir.

Lisân-ı Arabî'nin ne kadar vâsi ne kadar zengin bir lisan olduğu bundan anlaşılır ki Arapçada mazmunun ifadesi mühmel ve mu'cem kelimelerin iştirakiyle mümkün olduğu gibi yalnız hurûf-u mühmele veyahut yalnız hurûf-u mu'ceme ile edası da kabildir. Kelâm-ı kadîmin kâmilen yalnız hurûf-u mühmele ile tefsir olunduğu malumdur.

Vâsıl b. Atâ, ma'dûmu'r-râ idi. Onun için söylediği şiirlerde râ (ر) harfini havi kelime irat etmezdi. Bir gün râsız olarak uzun bir hutbe okumuştur.[58] [267]

Hikâye-i Asvât

Elfâz-ı Arabiyye'nin kulak üzerine icra eylediği tesîr-i mûsîkî de inkâr olunamaz. Rikkat ve şiddet itibarıyla terkipler, nazmen ve nesren tenevvü ettikçe elfâzın her birine mahsus olan ahenkler, ahvâliruhiyenin tahavvülünde büyük tesirler gösterir.

Hz. Osman, huzurunda Ebû Zübeyd Tâî'nin mülaki olduğu arslanı tarif ederken;

"فضَرَبَ بِيَدِهِ فأرْهَجَ، وكَشّرَ فأَفْرَجَ عَنْ أنْيَابٍ كالمَعَاوِلِ مَصْقُولَةٍ، غَيْرِ مَفلولَةٍ، وفَمٍ أشدَقَ كالغارِ الأخْرَقِ؛ ثمّ تَمطّى فأسْرَعَ بِيَدَيْهِ، وحَفزَ وَرْكَيْهِ بِرِجْلَيْهِ، حَتَّى صارَ ظِلُّهُ مِثْلَيْهِ؛ ثمّ أقْعَى فاقْشعَرَّ، ثمّ مَثَلَ فَاكْفَهَرَّ، ثمّ تَجَهَّم فازْبَأَرَّ. فَلا وذُو بَيْتُه في السَّماءِ،[59] ما اتّقَيْناهُ إلّا بِأَخٍ لَنَا مِنْ فَزَارَةَ، كان ضَخْمَ الجَزَارَةِ، فوَقَصَهُ ثُمَّ نَفَضَهُ نَفْضَةً فقَضْقَضَ مَتْنَيْهِ، فَجَعَلَ يَلَغُ في دَمِهِ. فَذَمَّرْتُ لِأَصْحابي، فبَعْدما اسْتَقْدَمُوا هَجْهَجْنا بِهِ. فكَرَّ مُقشَعِرّاً، كَأنَّ بِهِ شَمَمًا حَولِيًّا. فاخْتَلَجَ رجُلاً أَعْجَرَ ذا [٢٦٨] حَوايَا، فَنَفَضهُ نَفْضَةً تَزَايَلَتْ مَفَاصِلُهُ. ثُمَّ نهَمَ فَفَرْفَرَ، ثم زفَرَ فبَرْبَرَ، ثم زَأَرَ

---

58 Ma'dûmu'r-râ: Râ (الرَّاء) harfini söyleyemeyen. Günümüzde rotasizm olarak bilinir.

Vâsıl b. Atâ (öl. 131-748), Mu'tezile'nin kurucusu olarak bilinir. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinde Vâsıl'ın râ (الراء) harfini telaffuz edememesine değinmiştir. Câhiz'e göre Vâsıl, râ harfini söyleyemediğini fark edince konuşmalarında bu harfi kullanmamaya gayret etmiş ve sonunda bu harfi kullanmadan konuşmayı başarmıştır. Câhiz'in açıklamaları için bk. Câhiz, *el-Beyân*, c.1, s.14-15; Vâsıl'ın hutbesi ve bu hutbe ile ilgili detaylı açıklamalar için bk. Abdüsselâm Hârûn, *Nevâdirü'l-mahtûtât,* Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1973, c.1, s.129-136.

59 Cümledeki بَيْت kelimesinin merfu olması, ذُو kelimesinin الَّذِي manasında kullanılmasındandır.

فجَرْجَرَ، ثمّ لَحَظَ، فوالله لَخِلْتُ البَرْقَ يَتَطايَرُ مِنْ تَحْتِ جُفونِه، مِن شِماله ويَمِينِه، فأَرْعَشَتِ الأيْدِي، واصْطَكَّتِ الأرْجُلُ، وأَطّتِ الأضْلاعُ، وارْتَجَّتِ الأسْمَاعُ، وشَخصَتِ العُيُونُ، وتَحقّقتِ الظّنونُ، وانْخَزَلَتِ المُتونُ."[60]

demiş. Buraya gelince Hz. Osman, yüzüne bağırarak

"اُسْكُتْ! قَطعَ اللّهُ لِسَانَكَ! فَقَدْ أرْعَبْتَ قُلُوبَ المُسْلِمِينَ"

buyurmuşlar.[61]

---

[60] إرْهاج, *toz koparmak.* أفْرج, -أعْرج vezninde- *dişleri seyrek olan.* إفراج, *açmak.* مَعاوِل, müfredi مِعْوَل, *külünk.* إقْعَاء, *çömelmek.* مُثُول, *ayak üzere dikilip durmak ve soyunup yere yapışmak,* ezdattan. اكْفِهْرار, *yıldızın karanlıkta parlaması.* مُكْفَهِرّ, *muzlim bulut.* تَجَهَّم, *bedçehre ile karşılamak.* إزْبِئْرار, *silkinip tüyleri kabartmak.* الجَزارة, *deve kasaplığı.* وَقْص, *boynu kırmak.* ذمَرَ, *arslanın haykırması ve kandırmak.* هَجْهَجَة, *yırtıcı hayvanı korkutmak.* عَجْر, *karnı büyük.* حَوايا, müfredi حَوِيَّة, *karnındaki dolaşık bağırsak.* نَهْم, -وَهْم vezninde- *güçlükle nefes almak.* فَرْفَرَ, *haykırmak.* جَرْجَرَ, -غَرْغَرَ vezninde- *devenin sesini ağzında terdîd etmesi.* الأَطّ, -hemze'nin fethi ve ṭâ'nın teşdîdiyle- *gıcırdamak.* [Mehmed Fehmi]

[61] "Sus! Allah, dilini kesiversin! Buradaki Müslümanlar'ı ürküttün!"; Ebû Zübeyd'in aslanla yaşadığı olayın tercümesi şu şekildedir: "Aslan, pençeleriyle toprağa vurup toz kopardı. Daha sonra öfkelenip iki tarafı keskin kazmalar gibi olan henüz körleşmemiş cilalı dişlerini gösterdi ve girişi geniş bir mağarayı andıran ağzını açtı. Daha sonra gerinip pençeleriyle hızlıca harekete geçti ve arka ayaklarını geriye doğru uzattı (bacaklarını öne doğru uzatıp saldırı pozisyonuna geçti). Öyle bir şekle girdi ki gölgesi iki katına çıktı. Daha sonra iki ayağını sabitleyip pençelerini öne uzattı ve arka ayakları üzerine çömelip pür dikkat kesildi. Daha sonra ayakları üzere dikilip somurttu. Sonra da dik dik bakıp tüylerini kabarttı. Hayır, evi semada olana yemin olsun ki Fezâre'den bir dostumuz olmadan asla ondan korunamazdık. Bu adam, kasaplık deve gibi dev (elleri, ayakları ve boynu devasa) biriydi. Aslanın yanına varıp boynunu kırdı, etkisiz hâle getirdi. Daha sonra da onu öyle bir silkeledi ki vücudunu yerle yeksan etti. Sonra kanını yalamaya başladı (kanına dokunmaya başladı). Bunun üzerine ben de dostlarımı harekete geçirdim. Dostlarım yanıma varınca aslana bağırıp çağırmaya başladık. Bunun üzerine ürkerek saldırdı (hırıldadı). Âdeta bir yılını tamamlamış oklu kirpi gibiydi. Bu sırada bizden büyük göbekli birini çekip aldı. Dişleriyle onu öyle bir silkeledi ki mafsalları paramparça oldu. Aslan onu güçlükle alıp yüksek bir ses çıkardı; ardından da soluyup bağırdı. Daha sonra da kükreyip gümbürtü çıkardı. Bundan sonra göz ucuyla bizi fark etti. Vallahi, o sırada göz kapaklarından, solundan ve sağından şimşeğin yayıldığını zannediverdim. Elimiz ayağımız buz kesildi; göğsümüz gümbürdemeye başladı, kulaklarımız sağır kesildi, gözlerimiz dışarıya fırladı; korktuğumuz başımıza geldi ve dayanaklarımız ortadan kalktı." Ebû Zübeyd'in bu tasvirinin, aslanın saldırı sırasındaki pozisyonu, kükreme anında dişlerini nasıl çıkardığı, yere çömelirken ön ayakları ile arka ayaklarını toprağa sabitleme şekli, güçsüz durumdayken etrafında olanlara kükremesi, gözlerini hedefe kilitlediği zamanki bakışı, yaralı düşse de avından vazgeçmemesi, avına fırlarken ön ve arka ayaklarının hareketleri gibi durumları hayal edilip göz önüne getirilmeden anlaşılması güçtür. Hz. Osman (r.a.), Ebû Zübeyd'in anlattığı bu hikayeyi, asla-

Arapların fıtri şairliklerine nazaran İslamiyet'in zuhurundan evvelki devirlere ait olup ele geçen âsâr-ı edebiyye pek azdır. Zaten Câhiliyyet-i ûlâ namıyla yâd olunan devirden bize bir şey intikal etmemiştir.

Câhiliyyet-i sâniye devrine ait edebiyatın böyle ekall-i kalîl denilecek derecede az olmasının sebebi, şu'arânın ve şiir râviyelerinin İslam muharebatında telef olmaları ve ahiren zuhur eden bazı hadisatta âsâr-ı edebiyyenin muzmahil olmasıdır.[62]

Malumdur ki bir milletin hissiyât-ı şâiranesini cuşuhuruşa getirecek esbap; siyasi inkılaplar, kanlı muharebeler, muharebelerdeki zaferler, galibiyetler, yahut mağlubiyet ve makhûriyetler ile bir felaket akabinde hasıl olan içtimai tahavvüllerdir. Bu avâmil, gayrikâbil-i istisnâdır. Her zamanda her mekânda bütün akvâm-ı beşeriyyede aynı tesiri icra eder. Aynı neticeyi verir, aynı gayeye vasıl olur. [269]

Hintliler, milattan birkaç asır mukaddemki muhârebât-ı şedîdeleri akabinde hissiyât-ı şâirâneleri galeyana gelerek Sanskrit lisanıyla neşidelerini terennüm etmeye başladılar.

Yunan edebiyatı, şi'ri kasasîye münhasır parçalardan ve edipleri de mâdud birkaç şairden ibaret iken aralarında tahaddüs eden münazaalar ve ahiren Farslarla tekevvün eden muharebeler, karihalarına küşayiş verdi ve musiki şairlerini çoğalttı. Romalılar, Kartaca muhârebâtından sonra hissiyât-ı şâirâneleri galeyana geldi.

---

nın vücudunu ve hâl-hareketlerini göz önünde bulundurarak dinlemiş olacak ki daha anlatacaklarını bitirmeden Ebû Zübeyd'den konuşmasını yarıda kesmesini istemiştir.

62 Ekall-i kalîl: Çok az, azın azı. Muzmahil olmak: Yok olmak. Müellifin İslam muharebatı ifadesinden kastı, Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında başlayan ve Hulefâ-yı Râşidîn döneminde devam eden savaşlardır. Arap yarımadasının içinde ve dışında gerçekleşen bu savaşlarda, özellikle ridde olayları sırasında vuku bulan Yemâme savaşında birçok sahabi şehit düşmüştür. Aynı şekilde karşı taraftan da azımsanmayacak sayıda kişi ölmüştür. Müellif, Araplar arasında meydana gelen bu savaşlarda ölenlere dikkat çekerek şiir râvileri ve rivayetinin zarar gördüğünü belirtmiştir.

EDEBİYYÂT-I ARABİYYE'NİN İNKİŞAFI

Kurûn-u vustâda karihaları uzun müddet incimâd hâlinde kalan ümem ve akvâm-ı Garbiyye'nin Shakespeareler'ini, Danteler'ini esasen Salîb Muharebeleri yetiştirmiştir. Bu gibi inkılaplar, hadiseler akabinde söylenen şiirler, o hadiselerin tesiratından hasıl olan inikâslardan başka bir şey değildir. O hadiselerden muzaffer olarak çıkan milletin şiirleri, bütün hamâsiyyâta, fahriyyâta ait olur. Mağlup olan kavmin edebiyatı da mersiyelerle meşhûn görülür. Bâbil'de esir düştükten sonra Ermiya vesaire hakkında mersiyeler söyleyen Yahudiler gibi...[1]

Şüphesiz ki şiir aşktan, harpten, ölümden mülhem olur. Arapların edebiyatı da akvâm-ı sâire edebiyatının safhalarını takip etmiştir. Evvelce Yemen hükümdarlarının zîr-i hâkimiyetinde vahdetleri temin edilmiş olan Hicaz, Necid ve o civardaki bâdiye-nişin Arapların devre-i intibâhından evvelki şiirleri, şairleri mahdut olmak lazım gelir.

Vakta ki Kayser-i Rûm'un muavenetiyle Habeşîler, Yemen kıtasını 345'inci sene-i mîlâdiyyesinde feth ve teshir ettiler, hür ve müstakil bir irade teşkiline azmeden mezkûr kıtaların akvamı arasında kanlı muharebeler tekevvün etti. Muharebelerin en şedidi ve en süreklisi Rebîa'ya mensup Bekir ve Tağlib [270] kabâili arasında tekevvün etmişti. Bunun en mühimmi, Küleyb ve Cessâs arasında kırk sene devam eden muharebedir. Bu muharebede gençler ihtiyarlamış, ihtiyarlar münkariz olmuştur. Muharebe esnasında Küleyb'in kardeşi Mühelhil türedi. Mühelhil, beliğ bir şairdi. İki kabilenin te'lîf-i beynine muvaffak oldu. Gerek bu muhârebe-i medîde ve gerek Mısır kabâili arasında *Eyyâmü Dâhis ve el-Gabrâ* diye yâd olunan mühim muharebeler, edebiyyât-ı Arabiyye'nin inkişafına hizmet etmiştir.[2]

---

1 Kaynaklarda Yeremya olarak geçen Ermiya, milattan önce 645'te doğmuş, 626'da da peygamberlik görevini eda etmeye başlamıştır. Yeremya ayrıca Yahudilerin kutsal kitabı olan Ahd-i Atîk'in Peygamberler kısmının "Sonraki Nebîler" bölümündeki kitaplardan ikincisini oluşturur. Bu kitap altında elli iki bab bulunur. Bu bablarda daha çok milattan önce 587-586'da Kudüs'ün düşüşü ve kurtuluş vaatleri gibi konular işlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, *"Ahd-i Atîk",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988, c.1, s.494-501.

2 Dâhis ve el-Gabrâ savaşı, at yarışında hile yapılması üzerine akraba olan Benû Gatafân kabilesinin alt kollarından Benû Abs ve Benû Zübyân kabileleri arasında vuku bulmuştur. Bu yarıştan önce yarışın yapılmasına sebebiyet veren olay savaşı tetiklemiştir. Her iki kabile de Adnânîler'e mensuptur. Müellifin ilgili savaşın, "Mısır kabâili" arasında olduğunu aktarması, kanaatimizce savaşın önemli taraflarından ve savaşın seyrini belirleyen kabilelerden olan Benû Fezâre'nin bulunduğu mevkiden kaynaklıdır. Zira Benû Fezâre kabilesi, Abs ve Zübyân kabilelerinin bulunduğu Teymâ, Havran ve Necid gibi bölgelerin aksine Kuzey Afrika ve Mısır'a yerleşmiştir. Abs ve Zübyân gibi kendileri de Benû Gatafân'dan olan Benû Fezâre, çeşitli aralıklarla Mısır'a gelmiştir. Dâhis ve el-Gabrâ savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hasen İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* thk. Ömer Ab-

Kureyş şu'arâsının karihalarını tevsî eden, Habeşîlerle olan muharebeleridir. Çünkü Habeşîler, Yemen kıtasını feth ve teshir ettikten sonra istila etmek üzere Mekke'ye hücum etmişlerdi. Mekke'nin *Sidâne* denilen hizmeti o zaman Hz. Peygamber'in ceddi Abdülmuttalib'in uhdesindeydi.[3] Habeşîler filleriyle, askerleriyle, mühimmât-ı harbiyyeleriyle takarrüp edince, buna itiyat etmeyen Mekke ahalisi hayrette kaldılar. Çünkü o tarihe kadar Mekkeliler, bütün akvamın hürmet ve riayetlerine melûf idiler. Habeşîlerin suiniyetlerini hissedince ittihada lüzûm-u şedîd olduğunu anladılar. Birleştiler ve onları defettiler. Bu hâdise-i mühimme, sünûhât-ı edebiyyelerine yardım etmiştir. Bu vakıadan o kadar müteessir olmuşlardır ki ona tarih bile vazetmişler: *Âmü'l-Fîl...*

Âmü'l-Fîl'den sonra da Kureyş, Kinâne ve Kays aralarında zuhur eden harbü'l-Ficâr, o inkişafâtı tezyit etmiştir. Bu fitneler, bu muharebeler erbâb-ı hikmeti, ehl-i cûd ve sehâyı, kahramanları, muharipleri, şairleri tevlit etti; şiirin hamâsiyyâtı, fahriyyâtı çoğaldı. Her kabilenin, her batında galiplerin muzaffariyetlerini tavsif için müteaddit şairler yetişti. Bu vakıalar, kabâilin yekdiğerleriyle temaslarına sebebiyet verdi. Bu temaslardan da hissiyât-ı âşıkane [271] galeyana geldi.

Hasılı, Hicaz ve Necid kıtaları ile onlara mücavir mevâki'in inkişafât-ı edebiyyesi, bu mevâki'in Yemen idaresinden alakası katedilerek istiklali uğrunda kanlar döküldükten sonra tecelli etmiştir.

Lakît[4]

Edebiyyât-ı Câhiliyye'den elimize geçen aksamın en eskisi, İyâd kabilesine mensup Lakît b. Ya'mer ile Ebû Duâd'ın manzumeleridir. İyâd kabilesi, Menâzire ummâlinden olup Irak'ta mutevattindiler.[5] Ebû Duâd, Nu'mân'nın atlarına memurdu. Lakît, eski bir şâir-i câhilîdir.

Lakît, Irak muhitinin takriben bin beş yüz sene evvel yetiştirmiş olduğu bir hârika-i belâgat, bir dâhiye-i akıl ve kiyasetti. Hibetullah b. Alî'nin *Muh-*

---

düsselâm Tedmürî, Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1997, c.1, s.509-521; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer,* thk. Edward Badeen, Kahire: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1414/1994, c.2, s.395-418; *Eyyâmü'l-Arab fi'l-Câhiliyye,* haz. M. A. Câdülmevlâ-Ali M. el-Bicâvî-M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1942, s.246-277; Benû Fezâre için bk. Mehmet Ali Kapar, *"Fezâre",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995, c.12, s.538-539.

3 Sidâne, Kâbe'nin bakımı, kapısının anahtarlarının korunması görevi.

4 Müellifin, Lakît başta olmak üzere ilerleyen satırlarda şiirlerine yer vereceği şairler hakkında aktardığı bilgilerin büyük çoğunluğu İbnü'ş-Şecerî'nin (öl. 542/1148) eserinde geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Muhtârâtü şu'arâi'l-Arab,* thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992, s.1 vd.

5 Menâzire: Hîre'de 1./7. yüzyılın başlarına kadar hüküm süren Arap hanedanı. Ummâl: Âmiller, vâliler, görevliler. Mutevattin: Bir yerde ikamet eden kimse, vatan kelimesinden türemiştir.

târâtü şu'arâi'l-Arab namındaki eserinde[6] görüldüğüne nazaran Lakît, hükümdarân-ı Fars'tan *Zü'l-ektâf* şöhretiyle müştehir Şâpûr'un[7] İyâd kabilesine hücum etmek için vâsi mikyasta teçhizatta bulunduğunu anlar anlamaz mensup olduğu mezkûr kabile efradını ikaz etmek için her türlü tafsilatı ve ittihazı lazım gelen bütün tedâbiri havi manzum bir mektup gönderir. Bu manzume, Câhiliyyet-i sâniye devrine ait edebiyatın en eskisidir.

Lakît'in bu kasidesi hakkındaki tetebbuâtımız esnasında Yâkût el-Müsta'sımî'nin hatt-ı destiyle muharrer bir nüshadan 829 senesinde Herat'ta Şemsüddîn es-Sultânî şöhretiyle müştehir Muhammed b. Hüsâm'ın el yazısıyla müstensih ve altın suyuyla muveşşah olan esasen cennet-mekân Sultan Mahmud Han hazretlerinin kütüb-i mevkûfesinden olup el-yevm merhum Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde mahfuz bulunan el-Hâdire Dîvân'ını, Şenferâ'nın *Lâmiyyetü'l-Arab* namındaki kasidesi ile Lakît'in manzumesini havi 3936 numaralı [272] gayet nefis ve kıymettar bir mecmuaya tesadüf ettik.[8] Ondan, atideki tafsilatı biliktibas aynen dercediyoruz:[9]

قَالَ هِشَامُ ابنُ الكَلْبِيّ: كانَتْ إِيَادُ بْنُ نِزَارٍ تَنْزِلُ سِنْدادَ، وَسِنْدادُ: نَهْرٌ فِيمَا بَيْنَ الحِيرَةِ إلى الأُبُلّة،[10] وكان عَلَيْه قَصْرٌ تَحُجُّ إِلَيْهِ العَرَبُ، وهُوَ القَصْرُ الَّذِي ذَكَره الأَسْودُ بنُ يَعْفُرَ في قَوْلِهِ:

6 Müellifin Hibetullah b. Alî olarak aktardığı kişi, Arap dili ve edebiyatının meşhur âlimlerinden İbnü'ş-Şecerî'dir. İbnü'ş-Şecerî'nin A'şâ Bâhile, Şenferâ, Ka'b b. Sa'd el-Ganevî, el-Mutelemmis, Züheyr b. Ebî Sülmâ, Abîd İbnü'l-Abras, Bişr b. Ebî Hâzim ve Hutey'a gibi çeşitli şairlerin kasidelerinden seçmeler yaparak meydana getirdiği *Muhtârâtü şu'arâi'l-Arab* adlı eser, Lakît b. Ya'mer'in kasidesi ile başlar. Müellifin, kasidelerin arka planına genel olarak değinmesi, kasidedeki kelimelerin bir kısmını açıklaması ve beyitlerin râvilerini yeri geldiğinde aktarması eserin, klasik Arap şiirinin önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmesinde etkili olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'ş-Şecerî, *Muhtârât,* s.1, vd.

7 Şâpûr'un aslı şâh-pûr, *şehzade* demektir. Araplar, Sâbûr ile ta'rîb ettiler. Bâdiye-nişin Araplara fena muamele ederdi. Ceza makamında onların kollarını koparıp atardı. *Zü'l-ektâf* şöhreti ondan ileri gelmiştir. [Mehmed Fehmi]

8 Yaptığımız araştırmalar sonucunda İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu 34 Fe 1662/3 demirbaş numarasıyla Şenferâ'nın *Lâmiyyetü'l-Arab'*ı başta olmak üzere Hansâ, Hassân, A'şâ, Hâdire ve Lakît gibi şairlerin bir kısım şiirlerini içeren bir nüsha tespit ettik. Müellifin bu derlemeye işaret ettiği söylenebilir. Bununla beraber Lakît'in Dîvân'ı Abdulhamîd Hân (1971) ve Muhammed et-Tuncî (1998); Hâdire'nin Dîvân'ı Nâsırüddin el-Esed; Şenferâ'nın ilgili kasidesinin de içinde bulunduğu Dîvân'ı ise Emîl Bedî' Ya'kûb tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. *Dîvânu Lakît b. Ya'mer el-İyâdî,* thk. Abdulmuîd Hân, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1971, s.35-51; Muhammed et-Tûncî'nin tahkiki için bk. *Dîvânu Lakît b. Ya'mer el-İyâdî,* Beyrut: Dâru Sâdır, 1998, s.71-91; *Dîvânu şi'ri'l-Hâdire,* thk. Nâsırüddin el-Esed, Mecelletü Ma'hadi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, c.15, s.271-359; *Dîvânu eş-Şenferâ,* thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Bs., 1996, s.58-73.

9 Müellifin aktardığı bilgilerin aynısı, Muhammed et-Tûncî'nin yaptığı tahkikte geçmektedir (*Dîvânu Lakît,* s. 71. vd.)

10 Dicle üzerinde Basra kurbunda bir şehirdir. [Mehmed Fehmi]

وَالقَصْرِ ذِي الشُّرُفَاتِ مِنْ سِنْدَادِ[11]

وكانتْ إيادُ، أَكْثَرَ نِزارٍ عَددًا، وأحْسَنَهُم وُجُوهًا، وأمدَّهُم أجْساما، وأشدَّهُم امْتِنَاعًا، وكانوا لا يُعْطُونَ الإتاوَةَ أحَدًا مِنَ المُلوكِ، وكانوا لَقَاحًا واللَّقَاحُ،[12] الَّذِين لا يُعْطونَ الخَرَاجَ. وكان مِنْ قُوَّتِهم أَنَّهُمْ نَهَضُوا على امْرأةِ كِسْرَى أَنُوشِرْوَانَ، فأَخَذُوها وأموالا لَهَا كَثِيرَةً، فجَهَّزَ إلَيْهِم كِسْرَى الجُنودَ مَرَّتين، كُلَّ ذَلِكَ تَهْزِمُهُمْ إِيادُ، ثم إنَّهُم ارْتَحَلُوا حتَّى نَزَلُوا الجَزيرةَ، فَوجَّهَ إليهِمْ كِسْرَى بَعدَ ذَلكَ سِتِّينَ ألفًا وكان لَقِيطُ بنُ يَعْمرَ الإيَاديّ يَنْزِلُ الحِيرَةَ، فَبَلَغَ الخَبَرَ لَقيطًا، فَكتَبَ إلى إيادٍ وَهُم بالجَزِيرَةِ:

سَلاَمٌ فِي الصَّحِيفَةِ مِنْ لَقِيطٍ ... إلى مَنْ بِالجَزِيرةِ مِنْ إِيَادِ

بِأَنَّ اللَّيْثَ كِسْرَى قَد أَتَاكُمْ ... فَلاَ يَشْغَلْكُمُ سُوْقُ النِّقَادِ[13] [٢٧٣]

أَتَاكُمْ مِنْهُمُ سِتُّونَ أَلْفاً ... يُزَجُّونَ الكَتَائِبَ كَالجَرَادِ

عَلَى حَنَقٍ أَتَيْنَكُمُ؛ فَهٰذَا ... أَوَانُ هَلاَكِكُمْ كَهَلاَكِ عَادِ

فَلَمّا ورَدَتِ الخَيْلُ كَتبَ لَقيطٌ إلى إيادٍ هٰذِهِ القَصيدةَ يُحَذِّرُهم وَيُحَرِّضُهم على الاِسْتِعْدادِ لِلمُحارَبَةِ ويَصِفُ لَهُمْ الخَيْلَ.

فَلَمَّا بَلغَ إيادَ كِتابُ لَقِيطٍ استعَدُّوا لِمُحارَبَة الجُنُودِ الَّتي بَعَثَ بها كِسْرى، فالْتَقَوا، فاقْتَتَلُوا قِتالا شَديدًا حَتَّى رَجَعَتِ الخَيْلُ وقد أُصِيبَ مِنَ الفَرِيقَيْن جَميعًا. ثُمَّ إنَّهُمْ اخْتَلَفُوا فيما بَيْنَهُم،

---

11 غُرْفَة -شُرْفَة vezninde- *balkon*. [Mehmed Fehmi]

12 لَقاحٌ، يُقالُ: حَيٌّ لَقاحٌ، لمْ يَدِينُوا لِلمُلوكِ، ولَمْ يُمْلَكُوا ولَمْ يُصِبْهُمْ فِي الجاهِلِيّةِ سِباءٌ.

Bunu teyiden İbnü'l-A'râbî, atideki beyitleri inşad etmiştir:

لَعَمْرُ أبِيكَ والأنْباءُ تَنْمِي ... لَنِعْمَ الحَيُّ في الجُلّى رِياحُ

أبَوْا دِينَ المُلوكِ، فهُمْ لَقاحٌ ... إذا هِيجُوا إلى حَربٍ أشاحُوا

[Mehmed Fehmi]

Lekâh: 'Lekâh bir kabiledir.' denilir, yani krallara boyun eğmeyen, köleleştirilmeyen ve Cahiliye döneminde başkaları tarafından esir alınmayan kabile demektir. İbnü'l-A'râbî lekâhın bu manasını destekleyen şu şiiri söylemiştir:

- Babana yemin olsun -ki gelen haberler de çoğalıyor-, Riyâh ne güzel bir kabiledir.
- Kralların hegemonyasına karşı çıktılar; onlar, dik başlıdırlar. Bir savaşa tahrik olundular mı var güçleriyle meydana atılırlar!

13 النِّقاد, -nûn'nun kesriyle- نَقَد'ın cem'idir. نَقَد, *Hicaz'dan gelen ufak koyunlardır*. Bunun içindir ki çobana نَقَّاد -شَدَّاد vezninde- derler. [Mehmed Fehmi]

وتَفَرَّقَت جَمَاعَتُهم، فلَحِقَت طائِفَةٌ مِنْهم بالشّام، وأَقَامَ الباقونَ بالجَزيرة، فهٰذَا ما كانَ مِنْ حديثِ لَقِيطٍ وكِسْرى وإيادٍ. قال ابنُ دُرَيْدٍ: لَمْ تَقُلِ العَرَبُ قَصِيدَةً في النَّذيرِ أَجْوَدَ مِنْ هٰذِهِ.[14]

*el-Egânî'*de de bunu müeyyit tafsilat görülmüştür.[15]

Lakît, şu'arâ-yı Câhiliyye'nin meslek-i ma'rûfları vecihle kasidesine sanâyi'i bedîiyyeden teşbîb ile başlıyor, diyor ki;[16] [274]

يَا دارَ عَمْرَةَ مِنْ مُحْتَلِّهَا الجَرَعا هَاجَتْ لِيَ الهَمَّ والأَحْزَانَ والوَجَعا

تَامَتْ فُؤَادي بِذاتِ الجِزْعِ خَرْعَبَةٌ مَرَّتْ تُرِيدُ بِذَاتِ العَذْبَةِ البِيَعَا

بمُقْلَتَيْ خاذِلٍ أدْماءَ طاعَ لَهَا نَبْتُ الرِّيَاضِ تُزَجِّي وسْطَهُ ذَرَعَا

وَوَاضِحٍ أشْنَبِ الأنْيابِ ذِي أَشَرٍ كالأُقْحُوَانِ إذا مَا نَوْرُهُ لَمَعَا

---

14 Hişâm b. el-Kelbî der ki; İyâd b. Nizâr kabilesi, Sindâd'a yerleşmişti. Sindâd ise Hîre ve Übülle arasında bir nehirdir. Burada Arapların haccettikleri bir köşk vardı. Bu köşk, el-Esved b. Ya'fur'un şu beytinde dile getirdiği köşktür:

Sindâd'ta bulunan cumbalı köşk...

İyâd kabilesi, Nizâr kabileleri arasında sayı olarak en kalabalık olan ve en güzel yüzlere, en uzun boylara, en dayanıklı kişilere sahip bir kabileydi. Aynı şekilde krallardan hiç kimseye haraç ödemezlerdi. Bundan dolayı 'lekâh' idiler. Lekâh, haraç ödemeyen kişilere denir. O kadar kuvvetliydiler ki bir gün Kisrâ Enûşirvân'ın eşine yeltenip onu ve beraberindeki birçok malı alırlar. Bunun üzerine Kisrâ, onların üstüne iki defa asker gönderir. Her iki defada da İyâd, askerleri bozguna uğratır. Daha sonra bulundukları yerden ayrılıp Cezîre'ye yerleşirler. Kisrâ, burada da onların üzerine altmış bin asker gönderir. Bu sırada Lakît b. Ya'mer el-İyâdî, Hîre'de ikamet ediyordu. Haber kendisine ulaşınca, Cezîre'de bulunan kabilesi İyâd'a şu beyitleri yazar:

- Bu mektubu yazan Lakît'ten, Cezîre'de bulunan İyâd'a selam olsun!
- Aslan Kisrâ üzerinize asker göndermiş! Hadi öyleyse, koyun pazarı sizi meşgul etmesin!
- Altmış bin kişi gönderdi; çekirgeler gibi önlerine çıkan taburları eziyorlar!
- Öfkeyle sizin üstünüze geliyorlar; işte bu helak olmanızın tam vaktidir, Âd'ın helak olması gibi!

Atlar ilerleyince Lakît, bu mektuptaki kasideyi İyâd'a yazıp onları uyarır ve savaşmak için teşvik edip üzerlerine gelen atları kendilerine tavsif eder.

Lakît'in mektubu İyâd'a ulaşınca kabiledekiler, Kisrâ'nın gönderdiği askerlerle savaşmak için hazırlığa koyulurlar. İki grup karşı karşıya gelince atlar çekilene kadar şiddetli bir şekilde çarpışırlar ve iki taraftan da ölenler olur. Daha sonra İyâd kabilesi, kendi arasında anlaşmazlığa düşer. Onlardan bir grup Şam'a gider; diğer bir grup ise Cezîre'de kalmaya devam eder. İşte Lakît'in, Kisrâ ve İyâd arasındaki hadise hakkında söylediği şiir budur. İbn Düreyd der ki; *"Araplar, yaklaşan tehlikeye dikkat çekme konusunda Lakît'in bu kasidesinden daha iyi bir kaside inşad etmemiştir."*

15 Müellifin işaret ettiği bilgi *Egânî'*de geçmektedir. bk. İsfahânî, *el-Egânî,* c.23, s.12-16.

16 Meslek-i ma'rûf: Bilinen üsluplar, yöntemler. Sanâyi'i bedîiyye: Söz sanatları. Teşbîb: Gazel, kasidenin ilk kısmında kadınlardan bahsetmek, kur yapmak.

جَـرَّتْ لِمَـا بَيْنَنـا حَبْـلَ الشُّـموسِ فـلا ... يأْسًـا مُبينًـا أَرَى مِنْهـا ولا طَمَعَـا [٢٧٥]

فَمـــــا أزالُ على شَـــــحْطٍ يُـــــؤرِّقُني ... طَيْـــفٌ تَعمَّـــدَ رَحْـــلي حَيْثُمـــا وُضِـــعَا

إنِّي بِعَيْـــــــنَيَ إذ أمَّـــــــتْ حُمُـــــــولُهُمُ ... بَطْـــنَ السَّـــلَوْطَحِ لا يَنْظُـــرْنَ مَـــنْ تَبِعَـــا

طَـــوْراً أراهــــمْ وطَـــوْراً لا أُبِيـــنُهم ... إذا تَواضَـــعَ خِـــدْرٌ سَـــاعَةً لَمَعَـــا[17]/[18]

Lakît, bu beyitlerle sevgilisini tavsif ve sergüzeşt-i âşıkanesini muhtasaran tasvir ettikten sonra sanâyi‘i bedîiyyeden *iktidâb* denilen üslup ile asıl maksada nakl-ı kelâm ediyor, diyor ki;[19]

---

17 جَرَع, -fethateyn ile- ve الجَرْعة, الجَرْعاء -cîm'in fethi ve râ'nın sükûnuyla- ve أَجْرَع, *kumdur;* ortası yükselir yeşillenir ve etrafında çimen hasıl olur. Demek istiyor ki Amre'nin hanesi ta bulunduğu جَرَع'den beni heyecana getirdi. تَشْبِيب, *kasidenin matlaını gazel ile tezyin etmek* ve تَيْم, -tâ'nın fethiyle- *avare etmek, alıp götürmek.* خَرْعَبَةٌ, *nûnhâl ve sîmînten.* بِيَع, müfredi -bâ'nın kesriyle- بِيعَة, *kilise yahut satmak* manasına olan masdar-ı binâ-i nev‘ sigası. خاذِل *sürüden ayrılmış.* أَدْمَاء, *ceylan.* تَزْجِيَة, *def.* ذَرَع, -fethateyn- *hırs, bakar-ı vahşînin de yavrusuna* denir. شَنَب ve أَشَر, -fethateyn ile- *dişlerin inceliği, letafeti.* شُمُوس, -جُلُوس vezninde- *serkeşlik.* شَحْط, -قَحْطٌ vezninde- *uzaklık.* إنِّي'nin haberini ikinci beyit teşkil ediyor. السَّلَوْطَح, Cezîretülarap'ta Fırat kurbunda bir yer. لا يَنْظُرْنَ, لا يَرْقُبْنَ, لا يَنْتَظِرْنَ manasınadır. لا أُبِينُهمْ, لا أَسْتَبينُهم manasınadır. تَواضعَ, تَبَاعَدَ. [Mehmed Fehmi]

18 Ey Amre'nin Cera‘da kumlarda bulunan ve beni heyecana getirip üzüntümü, tasamı ve acımı canlandıran evi!
Gönlüm, Zâtü'l-Ciz‘de bulunan güzel görünümlü, alımlı genç kızın kölesi oldu. Zâtü'l-‘Azbe'deki kiliselere gitmek istiyordu.
Bana meyli olmadığını ima eden bakışlarla bakıyordu. Âdeta yavrularını etrafında toplayıp sürüden ayrı olarak hiçbir şeyi umursamadan bostanda otlayan yabani inek gibi!
Beyaz ve ince dişli bir ağza sahip. O dişler parladı mı çiçekleri açan papatyayı andırır!
Serkeşlik, ipini aramıza çekiverdi; bunun üzerine ne net bir şekilde ümitsizlik hissedebiliyor ne de onu elde etmeyi umabiliyorum.
Beni uykusuz bırakıp bitkin düşüren uzaklık içindeyim hâlâ! Yükümü nereye bıraksam benimle olan hayalet yine benden ayrılmamaktadır!
Yükleri alıp Salavtah'ın içine yönelseler, ardından gelenleri beklemezler!
Bazen onları görüyor, bazen de bakıp kim olduklarını çıkartamıyordum. Kızın bulunduğu çadır ise biraz uzaklaştı mı parlar!
Bu kasidenin belagat ve üslup açısından tahlili için bk. Abdülkerîm Hüseyin Ra‘dân, *el-Bu‘dü'l-uslûbî ve'l-belâgî fî Ayniyyeti Lakît b. Ya‘mer el-İyâdî: dirâse nakdiyye,* Mecelletü Câmiatü en-Nâsır, Sayı 7, 2016, s.121-147.

19 İktidâb, şiir ve nesirde kişinin ilk başta aktardığı konudan asıl maksadın bulunduğu konuya herhangi bir münasebet kurmadan doğrudan geçiş yapmasıdır. Örneğin şair, kasidenin girişinde anılarını dile getirmekte ve sevgilisini anmaktadır. Bu konularla ilgili beyitleri aktar-

بَـلْ أيُّهـا الرَّاكِـبُ المُـزْجِي مَطِيَّتَـهُ   إلَى الجَزيـــرَةِ مُرْتَـــاداً ومُنتَجِعَـــا
أبْلِـغْ إيَـاداً وخَلِّـلْ في سَراتِهـمُ   إنِّي أرى الـرَّأْيَ إنْ لَـمْ أُعْـصَ قَـدْ نَصَـعَا
يـا لَهْـفَ نَفْسِـيَ! إنْ كانَـتْ أمـورُكمُ   شَـتَّى وأُحْكِـمَ أمـرُ القَـومِ فاجْتَمعَـا [٢٧٦]
إنّي أراكُـمْ وأرْضًـا تُعْجَبُـونَ بِهَـا   مِثْـلَ السَّـفينةِ تَغْشـى الوَعْـثَ والطِّبَعـا[20]

Lakît'in şu ikinci parça ile beyan etmek istediği şey, kabilesine müteveccih olan felaketi tasvir etmektir; fakat tasvirden evvel îsâl-ı malumât için vasıta buluyor ve kabilesinin emr-i ikâzını ona tevdi ediyor, diyor ki;

dıktan sonra doğrudan kabilesi uğruna girdiği savaşları ve kasidenin asıl maksadını ifade eden intikam beyitlerini aktarmaya geçmektedir. Cahiliye şairi Amr b. Külsûm'un (öl. 584 veya 600) muallakası, iktidâba güzel bir örnektir. Amr, muallakasına badenin dile getirildiği beyitlerle başlamaktadır. Daha sonra ölüme geçiş yapmakta, ölümden sonra da muallakanın esas maksadını teşkil eden Amr b. Hind'i muhatap alarak fahr temalı beyitlerini serdetmektedir. İktidâb'ın aksine konular arasında daha esnek ve münasebetli geçişe ise *tehallus* veya *hüsn-ü tehallus* denilir.
İktidâb sanatının bulunduğu kasidelerin beyitlerinin birbirinden bağımsız olduğu şeklinde bir kanaat hasıl olmamalıdır. Kasidedeki beyitler, her ne kadar zahirde birbirinden bağımsız görünse de tezevvuk metoduyla tahlil edildiğinde bu beyitlerin, aslında şairin bir sonraki söyleyeceklerine dibace olarak söylendiği anlaşılır. Dolayısıyla beyitler arası geçişte doğrudan olmayan geçişlilik, anlamda ya da beyitlerdeki atıf harfleriyle sağlanan dolaylı bir geçiş olmaktadır. Bu nedenle iktidâb sanatından yola çıkarak, "Cahiliye dönemi kasidesinde konu birliği ve kasidenin beyitleri arasında bir uyumluluk bulunmamaktadır." şeklinde bir yargının oluşması, ilgili kasidelerin tezevvuk metodu bağlamından uzak bir şekilde okunmasından kaynaklanmaktadır. Bu tespitimizi teyit eden en önemli örnek, Mahmûd Muhammed Şâkir'in, Teebbeta Şerran el-Fehmî'nin (öl. 540 [?]) kız kardeşinin oğlunun söylediği ve beyitler arasında zahirde kopukluğun olduğu, zaman açısından farklılığın bulunduğu kasidesini tahlil etme yöntemidir. Mahmûd Şâkir, ilk önce kasidenin nispeti konusunda kapsamlı bir inceleme yaptıktan sonra şerhe geçmiştir. Şerhinde aruz ve aruzun oluşturduğu nağmeleri, bu nağmelerin beyitlerin manalarıyla ilişkisini, beyitler arası geçişlilikte sağlanan uyumu ve beyitlerin tümünün söylendiği zamanın aynı zaman olup olmadığı gibi birçok konuyu ele almıştır. Mahmûd Şâkir, beyitleri birbirinden bağımsız ve dağınık görünen kasidenin, aslında bir düzene sahip olduğunu ve şairin belli olaylar sonucu kasideyi söylediğini tespit ederek edebî zevkin, klasik metinlerin okunmasında ve ihtilaflı görülen meselelerin hallinde nasıl bir öneme sahip olduğunu ortaya koymuştur. Mahmûd Şâkir'in tezevvuk metodu dâhilinde yaptığı ayrıntılı şerh için bk. Mahmûd Muhammed Şâkir, *Namat sa'b ve namat muhîf,* Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1996, s.44-284.

20 مُرْتَاد, *tâlib-i hâcet.* الإزْجاء *sevk.* الإرْتِياد *âmed ü şüd.* اِنْتِجاع, *çayırda ot aramak.* سَرات – حَصَاة vezninde - *bir kaç köyden müteşekkil yer.* نُصوع, *vuzuh.* لَهْفَ, iktifa üzerine mansub, *tahassür* manasınadır. شَتَّى müfredi شَتِيت, *dağınık.* تُعْجَبونَ, mâzisi gibi meçhul sigasıyla okunur. الوَعْث, *arıza.* طِبَع, -ṭâ'nın kesri ve bâ'nın fethiyle- *gölün, suyu çekilmiş olan yerine* denir. [Mehmed Fehmi]

"Ey cezirenin semtine doğru azm-i sefer eden ve atını otlatmak için gidip gelmekte olan süvari! İyâd kabilesine, İyâd'ın cemaatini ihtiva eden yerlere git, aralarına gir, onlara tebliğ et! De ki; Beni dinlerlerse, ben hakikatin bütün vuzuhuyla tebeyyün ettiğini görüyorum, gizli kapalı bir şey kalmadı. Düşman, bütün kuvvetini toplarken siz böyle perişan bir hâlde kalırsanız yanarım, teessüf ederim. Ben, sizin beğendiğiniz şu araziye karşı olan vaziyetinizi, suyu çekilmiş bir çayın taşları, kayaları üzerinde oturan bir geminin vaziyetinde görüyorum."

Siyâset-i hâriciyyesi muhtel olan bir devlet, erbâb-ı kalem tarafından daima bu suretle tasvir olunur.[21]

Kabilesini ikaz ettikten sonra felaketin neden ibaret olduğunu, kimler tarafından hazırlandığını ve onun derece-i ehemmiyetini beyana intikal ediyor, diyor ki; [277]

أَلا تَخَافُونَ قوماً -لا أبا لَكُمُ- أَمْسَوْا إلَيْكُم كَأَمْثَالِ الدَّبا سِرعَا؟

أبناءَ قَومٍ تآوَوْكمْ على حَنَقٍ لا يَشْعُرونَ أضرَّ اللهُ أمْ نَفَعَا!

أَحْرارَ فارسَ أبناءَ المُلوكِ لَهُمْ مِنَ الجُموعِ جُموعٌ تَزْدَهِي القِلَعَا[22]

Tercümesi: "Cerâd-ı münteşir gibi size seri bir surette hücuma hazırlanmış olan düşmanı düşünmek lazımdır. Kin ve gayzın aleyhinize birleştirmiş olduğu kuvvet, bugün galibiyet ve mağlubiyet gibi mukadderatı düşünecek vaziyette değildir. Düşmanınız kimdir? Bilir misiniz? Fars hükümdarları, Fars şehzadeleridir ki toplamış oldukları ordular, dünyanın bütün ordularını, bütün askerlerini istihkar ediyor."

Lakît, mehere-i siyâsiyyûna has bir düşünceyle düşmanın zebun olmayıp muhteşem, muazzam ve kavi olduğunu kabilesine anlatmakla onları, ona göre tedâbîr-i ihtiyâtiyye ittihazına sevk etmiş oluyor. Çünkü erbâb-ı siyâset daima bedbin olurlar.[23]

Lakît, şimdi düşmanın kuvvetini beyan etmekle beraber hamil olduğu kin ve adavetin derecesini kabilesinin nazar-ı intibâhına tecsim etmek istiyor, diyor ki; [278]

---

[21] Siyâset-i hâriciyye: Dış ilişkiler, dış siyaset. Erbâb-ı kalem: Kalem sahipler, yazarlar, şairler.

[22] *Ufak çekirge,* الدِّبا dahi denilir, müfredi دَباة. سِرَع, -sîn'in kesri ve râ'nın fethiyle- سَرِيع'in cem'idir. التَّآوي esasen *kuşların bir araya birikmeleridir;* sonradan bittevsi *içtimalara* da ıtlak olunmuştur. الجَمْع, *ordu.* اِزْدِهاء, اِسْتَخَفَّه ازْدَهاهُ manasınadır. القِلَعُ, -ḳâf'ın kesri ve lâm'ın fethi- قَلْعَة'nin cem'idir. [Mehmed Fehmi]

[23] Mehere-i siyâsiyyûn: Usta siyasetçiler, yetenekli idareciler. Zebun olmak: Zayıf, güçsüz olmak. Tedâbîr-i ihtiyâtiyye: Ön hazırlıklar, tedbirler. İttihaz: Edinmek, almak. Erbâb-ı siyâset: Siyasetçiler, idareciler. Bedbin olmak: Ümitsizliğe düşmek, kötü şeyler düşünmek.

فَهُـــمْ سِراعٌ إِلَيْكُـــمْ بــينَ مُلْــتَقِطٍ   شَــوْكًا وآخــرَ يَجْــنِي الصَّــابَ والسَّــلَعَا

لَــوْ أَنَّ جَمْعَهُــمُ رامــوا بهَدَّتــهِ (تِهِــمْ)   شُــمَّ الشَّــماريخِ مِــنْ ثَهْــلانَ لَانْصَــدَعَا[24]

فِي كُلِّ يــومٍ يَسِــنُّونَ الحِــرابَ لَكُــمْ   لا يَهْجَعــونَ إذا مَــا غافِــلٌ هَجَعَــا

خُــــزْرٌ عُيُــــونُهُمْ كَــأَنَّ لَحْظَهــــمُ   حَرِيــقُ غابٍ تَــرى مِنْــهُ السَّــنا قِطعَــا

لا الحَـرْثُ يَشْـغَلُهُمْ بـلْ لا يَـرَونَ لَهُـم   مِــنْ دُونِ بَيْضَــتِكُمْ رِيًّــا ولا شِــبَعَا[25]

Tercümesi: "İşte, bunlar bir elde zehir, bir elde silah oldukları hâlde seri ve metin adımlarla size doğru ilerliyorlar. Düşman öyle bir kuvvetle geliyor ki isterse Sehlân'ın en yüksek tepelerini yere indirir. Siz, rahat [279] döşeğinde gafilane uyurken onlar uykuyu, rahatı, her şeyi bırakıp sizin için silahlarını bileyorlar. Gözleri kan çanağına dönmüş, ateş alan orman gibi şerâreler saçıyor. Ne ekin onları geri bırakıyor ne uyku ne taam! Onların taam ve şarapları sizi istîsâl etmektir!"

Lakît düşmanın kuvvetini, gayzını bütün dehşet ve şiddetiyle tecsim ettikten sonra kavminin gafilane davranışlarını bütün hutût-u lâkaydısıyla tasvir ve tersime başlıyor, diyor ki;

وأنـــتُمْ تَحْرُثُـــونَ الأرضَ عَـــنْ سَـــفَهٍ   فِي كُلِّ مُعْتَمَــــــرٍ تَبْغُــــــونَ مُــــــزْدَرَعَا

وتُلْقِحُـــــونَ حِيَـــالَ الشَّـــولِ آوِنَـــةً   وتَنْتِجُـــونَ بِـــدارِ القُلْعَـــةِ الرُّبَعَـــا

وتَلْبَسُـــونَ ثِيَـــابَ الأمْـــنِ ضَـــافِيَةً   لا تَفْزَعُـــونَ وهٰـــذَا اللَّيـــثُ قَـــدْ جَمَعَـــا[26]

---

24 لَانْصَدَعَا, صَدْع esasen *yarmak* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

25 سَلَع, -fethateyn ile- *sâb gibi acı bir ağaç*. الهَدّ, -hâ'nın fethi ve dâ'nın teşdîdiyle- *bir binayı heyetiyle ve gürültüyle yıkmak*. شُمّ, -şîn'in zammıyla- cem'dir, müfredi أَشَمّ, *yüksek* demektir. الشَّمارِيخ cem'dir, müfredi -şîn'in kesriyle- شِمْراخ, *dağın tepesine denir*. ثَهْلانَ, bir dağdır. السَّنّ, -sîn'in fethiyle- *bilemek*. الحِرَاب, حِرْبَة'nin cem'idir. خُزْرٌ, *düşman bakışı, gözün ucuyla bakmak*. السَّنا, alev. بِيضَة, -bâ'nın kesriyle- de lugattır, *himayesi vacip olan şey,* burada *asıl* demektir. الرِّيّ, -râ'nın kesri ve yâ'nın teşdîdiyle- *içip kanmak*. شِبَع, ef'âl-i cevârihten olmadığı için fethateyn ile gelmemiştir. شَوْك'den murat *silah*. [Mehmed Fehmi]

26 حِيال, حَائِل'in cem'idir. الشَّوْل, -قَوْل vezninde- cem'dir, müfredi شَائِلَة, *talip olmasına alamet olmak üzere kuyruğu yukarıya kaldıran*. النَّتج, *koyunu, deveyi gebe kılıp doğurmak;* sîga-i mechûl ile müstameldir. [يُقَالُ: أُنْتِجَتِ النّاقةُ، بِصِيغَةِ المَجْهُول]. دار القُلعةِ, *göç yeri*. الرُّبَع, -râ'nın

Tercümesi: "Size gelince; felaketi takdir etmeyerek arazi harş etmekle ve mamurelerde bahçeler vücuda getirmekle meşgulsünüz. Göçmek üzere bulunduğunuz hâlde develerinizi doğurtmakla, yeni doğuranları tekrar gebe etmekle uğraşıyorsunuz. Karşınızdaki arslan, bütün kuvvetini toplarken sizde hiçbir eser-i hareket görülmüyor." [280]

Lakît, kabilesini daha ziyade tehyiç etmek için felaketin pek yakın olduğunu ve bir lahza fevt etmeyerek tedâbir-i lâzimeye tevessül etmek zamanı hulul ettiğini anlatıyor, diyor ki;[27]

وقَدْ أَظَلَّكُمُ مِنْ شَطْرِ ثَغْرِكُمْ   هَوْلٌ لَه ظُلَمٌ تَغْشَاكُمُ قِطَعَا

مَالي أَرَاكُمْ نِياماً في بُلَهْنِيَةٍ   وقَدْ تَرَوْنَ شِهابَ الحَرْبِ قَدْ سَطَعا؟

فاشْفوا غَلِيلِي بِرَأْيٍ مِنْكُمُ حَصِدٍ   يُصْبِحْ فُؤادي لهُ رَيَّانَ قَدْ نَقَعا

ولا تَكُونوا كَمَنْ قَدْ باتَ مُكْتَنِعاً   إذا يُقالُ لَه: أُفْرُجْ غُمَّةً كَنَعا

يَسْعى ويَحْسَبُ أنَّ المَالَ مُخْلِدُه   إذا اسْتَفَادَ طَريفاً زادَه طَمَعا[28]

Tercümesi: "Serhadın ufkunu kara bulutlar kaplamış ve bütün muhitinizi istila etmek [281] istidadında bulunmuş olduğu ve ateş-i harbin alevlenmek üzere bulunduğu hâlde nasıl oluyor da bir perverde-i nâz ve naîm gibi derin bir uykuya dalıyor ve hiçbir şeyi kendinize mal etmiyorsunuz? Ateşler içinde yanan yüreğimi bir cevâb-ı şâfî ile teskin ediniz! Alakadar olmayanlar gibi lakayt durmayınız! Başlarına inen yılanın def'ine davet olundukları hâlde yüzlerini bir tarafa çevirip 'neme lazım' diyerek kendilerini bigâne gösterenler gibi davranmayınız! Servetle hayât-ı ebediyyeyi ihraz etmek vehm ve hayaline kapılanlara ve para kazandıkça hırs ve tamahları tezayüt edenlere peyrev olmayınız!"

Lakît, kabilesinin hâletiruhiyesini, bu vuzûh-u tâm ile tahlil ettikten sonra hulul etmek üzere bulunan felakete karşı tedâbîr-i lâzimenin neden ibaret olduğunu beyana müsâraat ediyor, diyor ki;[29]

---

zammı ve bâ'nın fethiyle- رُباعِيَّة'nin cem'idir; رُباعِيَّة, *öndeki dört dişini çıkaran deve;* müzekkeri رُباع ve *anasından süt emen deve yavrusu*. [Mehmed Fehmi]

27 Bir lahza: Bir an, bir dakika. Fevt etmek: Kaçırmak. Tedâbir-i lâzime: Gerekli, zorunlu önlemler.

28 بُلَهْنِيَةٍ, *mesudiyet*. حَصِد, -كَتِفٍ vezninde- *metin*. الاِكْتِنَاع, *ezilip büzülmek*. كَنَع, -fethateyn ile- yine o manadadır; *işi üzerine mal etmeyen bir adam gibi "neme lazım" demesindeki vaziyeti*. غَلِيل, *susuzluğun şiddeti*. [Mehmed Fehmi]

29 Vuzûh-u tâm: Tüm açıklığıyla. Müsâraat etmek: Acele etmek.

فَاقْنُوا جِيَادَكُمُ واحْمُوا ذِمارَكُمُ   واسْتَشْعِرُوا الصَّبْرَ لا تَسْتَشْعِرُوا الجَزَعا

وَلَا يَدَعْ بَعْضُكمْ بَعْضاً لِنَائِبَةٍ   كَمَا تَرَكْتُمْ بِأَعْلَا بِيشَةَ النَّخَعَا

صُونُوا جِيَادَكُمُ وَاجْلُوا سُيوفَكُمُ   وجَدِّدوا لِلْقِسِيِّ النَّبْلَ والشِّرَعَا[30] [٢٨٢]

واشْرُوا تِلادَكُمُ في حِرْزِ أَنْفُسِكُمُ   وحِرْزِ أَهْلِكُمُ لا تَهْلِكُوا هَلَعَا

فَإنْ غُلِبْتُمْ عَلَى ضَنٍّ بِدَارِكمُ   فقَدْ لَقِيتُمْ بأَمْرِ الحَازِمِ الفَزَعَا

لا تُلْهِكُمْ إبِلٌ لَيْسَتْ لَكُمْ إبِلٌ   إنَّ العَدُوَّ بِعَظْمٍ مِنْكُمُ قَرَعا

لا تُثْمِرُوا المَالَ لِلْأَعْدَاءِ، إنَّهُمُ   إنْ يَظْهَرُوا يَحْتَوُوكُمْ والتِّلَادَ مَعَا

هَيْهَاتَ: لَا مَالَ مِنْ زَرْعٍ وَلَا إِبِلٍ   يُرْجَى لِغَابِرِكُمْ إنْ أَنْفُكُمْ جُدِعَا[31]

Tercümesi: “Namusunuzu muhafaza etmek için asil ve necip atlarınızı hazırlayınız. Sebat ve metanet gösteriniz! Evvelce Bîşe vadisinde Neẖa’ kabilesini yalnız bırakıp terk ettiğiniz gibi şimdi de bu felakette vahdetinizi bozmayınız! Asil atlarınızı sıyanet ediniz, kılıçlarınızı cilalayınız, yaylarınızın oklarını, kirişlerini tecdit ediniz. Malı, evi, bütün mevrûs olan [283] serveti sizin ve ailenizin vikayesi uğrunda feda ediniz! Hırs ve tamahın kurbanı olmayınız! Evinize, barkınıza kıymayıp da hazimkâr düşmana kendinizi çiğnetseniz, o zaman felaket bütün dehşetiyle tecessüm eder. Develer sizi meşgul etmesin, sizin için şimdilik deve yoktur. Düşman kemiklerinize dayandı, ona servet biriktirmeyiniz. Düşman galip gelirse, sizi de malınızı da alır götürür. Namus ve haysiyetiniz pâymal olduktan sonra malın, ekinin, devenin kalanlara ne hayrı olur?!”

Lakît, düşmana karşı kabilesinin daha ziyade bir azim ve ihtiyat ile mücehhez olması için daha müessir bir lisan kullanıyor, diyor ki;

---

30 النَّبْلُ, *oklara* denir. [Mehmed Fehmi]

31 القِنْو ve القِنى, *kesbetmek.* بِيشَةَ, Yemâme yolunda bir vadi. نَخَع, -fethateyn ile- Yemen kabâilinden Nehâ‘ b. Ömer b. Ule b. Celd b. Mâlik olması muhtemeldir. شِرَع, شِرْعَة’nın cem‘idir, *yayın kirişi.* نَبْل, -حَبْل vezninde- lafzından müfredi yoktur. تِلاد, *servet-i mevrûse.* هَلَع, -fethateyn ile- *metanetsizlik, hırs ve imsak.* ضَنّ, *esirgemek.* قَرَع, -فَرَع vezninde- *değnekle vurmak.* إنْ يَظْهَروا, ظُهور *galebe* manasınadır. الجدع, -صَدْع vezninde- *burun kesmek.* غابِر, الغُبُور, *kalmak ve gitmek.* هَلَاك, ikinci, üçüncü ve dördüncü bablardandır. واشْرُوا, burada بِيعُوا manasınadır, *feda edin* demek istiyor. [Mehmed Fehmi]

يــا قَــوْمِ إنَّ لَكُــمْ مِــنْ عِــزِّ أوَّلِكُــمُ إرْثًــا قَــدْ أَشْــفَقْتُ أنْ يُــودِيَ فيَنْقَطِعــا

مــاذا يَــرُدُّ عَلَــيْكُمْ عِــزُّ أوَّلِكُــمُ إنْ ضــاعَ آخِــرُه أو ذَلَّ فاتَّضَــعا؟!

يــا قَــوْمِ لا تــأمَنُوا إنْ كُنْــتُمُ غُــيُراً على نِســائِكُمُ كِسْــرى وَمــا جَمَعــا

يــا قــومِ بَيْضَــتُكُمْ لا تُفْجَعُــنَّ بِهــا إنّي أخــافُ عَلَيْهــا الأزْلَــمَ الجَــذَعا[32]

هُــوَ الجَــلاءُ الذي يَجْتَــثُّ أصْــلَكُمُ فَمَــنْ رأى مِثْــلَ ذا رَأْيــاً ومَــنْ سَــمِعا [٢٨٤]

هُــو البَــلاءُ الذي يُــبْقِي مَــذَلَّتَكُمُ إنْ طــارَ طــائرُكم يومــاً وإنْ وقعَــا[33]

Tercümesi: "Eslafınızdan size miras kalan şan ve şerefin muzmahil olmasından korkuyorum. Sonu zillet ve hakaretle neticelenen bir mazinin uful etmiş mefahiri, size neyi tazmin ettirir? Gayretiniz varsa kadınlarınıza Kisrâ'yı, Kisrâ'nın ordusunu musallat etmeyiniz. Ben zamandan, o yıllar yutan, asırlar çiğneyen zamandan emin değilim. Size hazırlamış olduğu facia pek müthiştir. O kadar müthiştir ki sizin gözünüzü koparacak, nam ve nişanınızı mahvedecektir! Size öyle bir zillet tevlit eder ki bir kuşunuz bile uçar veya konarsa, belasını çekersiniz. Böyle bir musibet görülmüş işitilmiş midir?!"

Lakît, felaketi bütün dehşetiyle tasvir ettikten sonra bu buhranlı zamanda zimâm-ı idârenin kime ve ne gibi şeraiti haiz olan zata tevdii lazım geleceğini kabilesine ihtar ediyor, diyor ki;

قُومُــوا قِيامــاً عَلى أمْشــاطِ أرْجُلِكُــمُ ثُــمَّ افْزَعُــوا قَــدْ يَنــالُ الأمْــنَ مَــنْ فَــزِعا

وقَــلِّدوا أمْــرَكُمْ -للهِ دَرُّكُــمُ- رَحْــبَ الذِّراعِ بــأمْرِ الحَــرْبِ مُضْــطَلِعا

لا مُتْرَفــاً إنْ رخــاءُ العَــيْشِ ســاعَدَه ولا إذا عَــضَّ مَكْــروهٌ بِــه خَشَــعا [٢٨٥]

لا يَطْعَــمُ النَّــوْمَ إلا رَيْــثَ يَبْعَثُــهُ هَــمٌّ يَكَــادُ سَــناهُ يَقْصِــمُ الضِّــلَعا

---

32 الأزْلَمَ الجَذَعا, *zamana ve bazılarınca şedâid ve mesâib-i gûnâgûn ile meşhun olan zamana* denir. Sa'leb diyor ki;

الأزْلَمُ الجذَعُ، كُلُّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ. لِأنَّهما يَتَجَدَّدانِ والجَزَعُ وَرَدَ بَمَعنَى الجديدِ والأزلَمُ ذُو الظِّلْفِ. زَلَم، *hayvanların tırnağına* denir. [Mehmed Fehmi]

Sa'leb: Ezlem ve ceẕa', durmadan yenilendikleri için gece ve gündüze denir. Ceẕa', yeni manasında; ezlem de kulağının ucu kesilmiş [ya da toynakları olan] asil keçiler anlamındadır.

33 الأزْلَم, *geyik,* له زَلَمٌ أيْ ظِلْفٌ. الجَذَعَ -fethateyn ile- *zamana* ıtlak olunur, ihtiyar olmamasındandır. الاِجْتِثاث, *koparmak.* الجَلاء, *nefiy ve teb'îd.* [Mehmed Fehmi]

مُسَـــهَّدُ النَّـــوْمِ تَعْنيـــهِ أمـــورُكُمُ   يَـــرُومُ مِنْهـــا إلى الأعْـــدَاءِ مُطَّلَعـــا
مـــا انْفَـــكَّ يَحْلُـــبُ درَّ الدَّهْـــرِ أشْـــطُرَه   يَكـــونُ مُتَّبِعـــاً طَـــوْراً ومُتَّبَعـــا
حَـــتّى اسْـــتَمرَّتْ على شَزْرٍ مَريرَتُـــه   مُسْـــتَحْكِمَ الـــرَّأيِ لَا قَحْمـــاً ولا ضَرَعا
ولَـــيْسَ يَشْـــغَلُه مـــالٌ يُثَمِّـــرُه   عَـــنْكُمْ ولا وَلَدٌ يَـــبْغي لَه الرِّفَعـــا[34]

Lakît, kabilesinin bulunduğu yerin ateşler içinde yanmakta olduğunu farz ediyor ve onlara diyor ki;

"Hemen ayaklarınızın ucu üstünde durun ve ağır uykudan bidar olun. Harîk esnasında uyananlar ve feza koparanlar, bazen rehâyâb olurlar. [286] Zimâm-ı idâreyi, öyle bir adama tevdi ediniz ki harbe aşina ve muâmelât-ı sâirede yed-i tûlâ sahibi olsun. Hâl-i refâhta istirahat etmeye ve hîn-i felâkette boyun eğmeye alışmış olanlardan olmasın! Yorgunluğu, belleri kıracak derecede olmadıkça gözüne uyku girmez. Uyuduğu zamanda da işinizi, maslahatınızı düşünür. Daima düşmanlarınızın teşebbüsatı hakkında haberdar olmaya çalışır. İstişareden istinkaf etmez; gâh tabi gâh metbu olur. Zaman onun her tarafını sağmış, tecrübe etmiş; çekirdekten yetişme, bir re'y-i rezîn ve azm-i metîn sahibi olsun. Mesâil-i mühimmenizi düçâr-ı tehir edecek derecede yaşlılardan ve bitap olanlardan olmamakla beraber, servetinin tezyit ve tenmiyesiyle veyahut evladının terfiye ve terfiiyle uğraşacak zevattan olmasın."[35]

Lakît, badehu bu evsafı cami olan zevattan namzet gösteriyor, diyor ki;

---

[34] الأمْشاط, مُشْط'un cem'idir, *ayaktaki ince kemikler*. رَحْب, *geniş*. مُتْرِف, *pervasız, sâhib-i nimet.*

عَضَّ مَكْروهٌ بِه: أي، اشْتدَّ عَلَيْهِ المَكْرُوهُ.

رَيْث, -râ'nın fethiyle- *miktar, zaman* manasınadır. مُسَهَّد, *hâl-i nevmde de uyanık*. شَطْر, *nâkanın ön tarafındaki iki memesini sağıp arka tarafındakilerini bırakmak ve sonra aksini yapmak*. Bu da sütün nerede mevcut olduğunu yokladıktan sonra olur.

اسْتَمرَّتْ مَريرَتُه، قَوِيَتْ شَكيمَتُه

demektir. شَزْر, *şiddet*. مَرِيرَة, *azim ve himmet*. أُمُوركم, bir başka nüshada ثُغُورَكم görülmüştür. قَحْم, *yaşlı*. ضَرَع, -fethateyn ile- *zebun*. [Mehmed Fehmi]

[35] Bidar olmak: Uyanmak. Harîk: Yangın. Feza koparmak: Korkudan dolayı ses çıkarmak, sızlamak. Rehâyâb olmak: Kurtulmak. Zimâm-ı idâre: Yönetim, sorumluluk. Muâmelât-ı sâire: Diğer işler. Yed-i tûlâ: Tecrübe sahibi olmak. Hîn-i felâket: Felaket anında. Re'y-i rezîn: Sağlam, isabetli görüş. Azm-i metîn: Sağlam, değişmeyen kararlılık. Mesâil-i mühimme: Önemli meseleler. Düçâr-ı tehir etmek: Geciktirmek, ertelemek. Tezyit ve tenmiye: Artırmak, çoğaltmak.

كَمَالِــــكِ بْـــنِ قَنَـــانٍ أو كَصــــاحِبِهِ   عَمْـــرِو القَنَـــا يَـــوْمَ لاقى الحَـــارِثَيْنِ معَـــا

إذْ عابَـــهُ عائِـــبٌ يَوْمًـــا فَقـــالَ لهُ   دَمِّـــثْ لِجَنْبِـــكَ قَبْـــلَ اليَـــوْمِ مُضْـــطَجَعَا

فشَـــاوَرُوهُ فـــأَلْفَوْهُ أخَـــا عَلَـــلٍ   في الحَـــرْبِ لا عاجِـــزًا نِكْسًـــا ولا وَرِعا[36]

[287] **Tercümesi:** "Size iki namzet gösterebilirim: Birisi Mâlik b. Kanân; diğeri iki Hâris'in karşısına çıkan Amr el-Kanâ.[37] Bu zat, o derecede fedakârdı ki karanlık basmadan yatağa girip biraz istirahat etmesi teklif olunduğu hâlde ehemmiyet vermeyerek her türlü meşakkate mütahammil olduğu ve muharebelerde izhâr-ı acz edenlerden veya zı'f ve cebânet gösterenlerden olmadığı bittecrübe sabit oldu."

لَقَـدْ بَـذَلْتُ لَكُـمْ نُصْـحِي بِـلا دَخَـلٍ   فاسْـتَيْقِظوا إنَّ خَـيْرَ العِلْـمِ مـا نَفَعـا

هٰـذَا كِتـابِي إلَيْكُـمْ والنَّـذيرُ لَكُـمْ   لِمَـنْ رَأى رأْيَـه مِـنْكُمْ ومَـنْ سَـمِعا

Tercümesi: "İşte ben, kemâl-i ihlâs ile hakikati size beyan ettim. Müteyakkız olun! İlmin en hayırlısı, sahibine bir fâide temin eden kısmıdır. İçinizden fikir sahibi olup da nasihate kulak asanlara ihtarım budur."

---

[36] التَّدْميث, *yumuşatmak.* أخا عَلَلٍ, *tecrübekâr.* نِكْس, -nûn'un kesriyle- *zayıf.* وَرِع, -كَتِف vezninde- *muhteriz,* cebândan kinayedir. [Mehmed Fehmi]

[37] "İki Hâris" ibaresinden kasıt, Hâris b. Zâlim el-Mürrî ile Hâris b. Avf el-Mürrî'dir. İkisi de Arapların meşhur cengâverlerindendir. Lâkit, Amr el-Kanâ'nın ikisinin karşısına çıktığına işaret ederek aslında gücüne ve cesaretine vurgu yapmıştır. Böylece kabilesine, bu kişi gibi korkusuz ve cesaret timsali birini lider seçmeleri gerektiğini tembihlemiştir. Beytin şerhi için bk. *Dîvânu Lakît b. Ya'mer,* thk. Muhammed et-Tuncî, s.88.

CAHİLİYE’NİN ESKİ ŞAİRLERİ[1]

Himyer’in en eski şairi, Ales b. Ceden; Kudâa’nın en eski şairi, Huzeyme b. Nehd ile Züheyr b. Cenâb el-Kelbî’dir. Adnân’dan en evvel şiir söyleyen Kudâa kabilesidir. Diğer bir rivayete nazaran Cahiliye devrinin en eski şairleri, Hazîn b. Lûzân,[2] Rabî‘ b. Ziyâd ile el-İsba‘ el-Advânî’dir.[3] Başka rivayetlere göre Mudar ve Kudâa kabilelerine şamil olan Nizâr’dan en evvel şiir söyleyen Kumey’e er-Rebî‘î’dir. [288]

---

1 Bu başlık altında aktardığı bilgilerde müellif, Zeydân’ın eserini esas almıştır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.62-65.

2 حزين بن لوزان. Huzeyn b. Lûzân şeklinde de okunabilir.

3 Cahiliye döneminin en eski şair ve şiirleri hakkında farklı görüşler mevcuttur. Kanaatimizce bu görüşlerin en makbulü İbn Sellâm’ın, “Birinin ihtiyacını dile getirmek için söylediği birkaç beyit dışında kadim Arapların şiirleri yoktu. Kasidelerin oluşması ve uzun şiirlerin söylenmesi, Abdulmuttalib ve Hâşim b. Abdimenâf döneminde oldu.” açıklamasındaki Abdulmuttalib ve Hâşim’in vefat bilgilerinden hareketle klasik Arap şiirinin, genel olarak 6. yüzyılın başlarında *tam anlamıyla* şekillenmiş olduğudur. İbn Sellâm’ın bu açıklamasından yola çıkarak şiirin, Abdulmuttalib ile Hâşim b. Abdimenâf tarafından şekillenmeye başlandığı yönünde bir anlamın çıkarılmaması gerekir. İbn Sellâm’ın buradaki vurgusu, şahıslardan ziyade şahısların yaşadıkları zaman dilimidir. Onun isim vererek şiirin oluşumuna değindiği mezkûr açıklamasını, Câhiz’in şiirin tarihiyle ilgili açıklamaları da teyit etmektedir. Câhiz, şiirin tarihinin İslam’dan 150-200 yıl önceki zaman dilimine dayandığını ifade etmektedir. Bu ise şiirin 5. ve 6. yüzyılda mükemmel bir şekilde oluşmaya başladığına işaret etmektedir. Bu konuda Câhiz; şiirin sonradan oluştuğunu, ömrünün kısa olduğunu, ilk şiir söyleyen ve bu yolu açıp sonra gelenlere kolaylaştıranın İmruülkays (öl. 540) ile Mühelhil b. Rebîa (öl. 532 [?]) olduğunu ifade etmektedir. Dikkat edilirse Câhiz’in verdiği bu isimler, İbn Sellâm’ın aktardığı isimlerin yaşadıkları zaman dilimiyle örtüşmektedir. Bu ise şiirin tam anlamıyla şekillenip kasidelere dönüştüğü dönemin daha çok 6. yüzyılın başlarına tekabül ettiğini göstermektedir. Bundan önceki zaman dilimlerinde de şiirlerin söylendiği kabul edilmekle beraber bu şiirler, uzun ve uyaklı kasidelerden oluşmamaktadır. Şevkî Dayf (öl. 2005) da bu tarihten önceki hayatla ilgili delil olarak gösterilebilecek yeterli malzeme bulunmadığı için Câhiz’in belirlediği bu tarih aralığını desteklemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli’ş-şu‘arâ,* thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Cidde: Dâru’l-Medenî, 1980, c.1, s.26; Câhiz, *el-Hayevân,* c.1, s.74; Şevkî Dayf, *Târihu’l-edebî’l-Arabî,* Kâhire: Dâru’l-Maârif, 11. Bs., 1960, c.1, s.38-39; Arap şiirinin tarihiyle ilgili kapsamlı bilgi için ayrıca bk. Fuat Sezgin, *Târîhü’t-Türâsi’l-Arabî,* Arapça’ya çev. M. Fehmî Mecâzî, Riyad: Câmiatü el-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991, c.2, s.13-20; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı,* s.69-71; Burada gerek İbn Sellâm gerekse Câhiz gibi edebiyat âlimlerinin açıklamaları, doğrudan konumuzla ilgili olmaması hasebiyle ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmemiştir. Bununla birlikte İbn Sellâm’ın şiirin tarihi ile ilgili yaptığı açıklamada şiirin ilk hâlini kastetmediğini; aksine şiirin kaside şeklini alan hâlini kastettiğini belirtmekte fayda vardır. Zira İbn Sellâm’ın ismini verdiği kişilerden önce de şiir adı altında sözler söylenmiştir. Ancak bu sözler, birkaç beyti geçmediği ve kaside hâlini almadığı için şiirin tarihini belirlemede tam anlamıyla kıstas kabul edilmemiştir. Dolayısıyla İbn Sellâm ve Câhiz’in açıklamaları, şiirin ilk hâline işaret etmemektedir; beyitler hâlinde ve belli temalara indirgenerek söylenen bir arka plana sahip şiirin olgunlaşmış hâline vurgu niteliği taşımaktadır. Cahiliye döneminin ilk şairleriyle ilgili kapsamlı çalışma için ayrıca bk. Âdil Fureycât, *eş-Şu‘arâ el-Câhiliyyûn el-Evâil,* Beyrut: Dâru’l-Meşrik, 1994, s.53 vd.

ŞİİRİN İKLİM VE KABİLELERDE İNTİŞARI

İklimler

Kavânîn-i sâbite-i tabîiyyedendir ki her iklimin ebdân ve ahlak üzerine başka başka tesiri vardır. Gerek zeka ve gerek tendürüsti, iklime göre tefavüt eder.[1] Sûret-i mutlakada denilebilir ki bâdiye-nişin olan akvam, şehirde sakin olan akvamdan daha parlak bir zihniyete maliktirler. Bilâd-ı bâride ahalisinin, bilâd-ı hârre ahalisinden ziyade neşât ve sürat-i hareket sahibi olurlar.[2] Hatta aynı şehir ahalisi arasında da bu tefavüt mahsustur.[3] Mesela dağlarda ikamet edenler, şehir dâhilinde sakin olan ahaliye nispetle daha zinde ve daha zekidirler.

Necid kıtası, dağlık ve havası gayet ceyyit olmak hasebiyle ahalisi vücuden ve zihnen Cezîretülarap'taki diğer mevâki'in ahalisine faiktirler. Şu'arâ-yı Arab, Necid kıtasının letâfet-i havasına meczup ve meftun olmuşlardır. Kays b. el-Mülevvah diyor ki;

تَمَتَّعْ مِنْ شَمِيمِ عَرَارِ نَجْدِ   فَمَا بَعْدَ العَشِيَّةِ مِنْ عَرَارِ[4]

Bir başkası da: [289]

سَقَى اللهُ نَجْدًا والسَّلامُ على نَجْدِ   وَيَا حَبَّذَا نَجْدٌ عَلَى القُرْبِ والبُعْدِ[5]

demiş.

Küleyb b. Vâil'in hakim olduğu mevâki bu kıtadaydı. Mevâki'i mezkûre nihayet Küleyb'in katlini ve *Harbü'l-Besûs* ile yâd olunan kırk senelik muharebeyi intaç etmiştir. Lisân-ı Arabî'nin asırlarca fesahatini halelden muhafaza eden cebel-i Akâd bu kıtanın muzafâtındandır.

Necid kıtası, diğer bilâd-ı Arabiyye'den ziyade beliğ şairler yetiştirmiştir. İklimlerin ihtilafından mütevellit ihtilâf-ı meşreb hasebiyle her kıtanın şu'arâsı şiirin bir kısmında ihtisas peyda etmişlerdir. Mesela Hicaz ahalisi, şiirin gazel kısmında iştihar etmişler. Necid ahalisi belagatta ve şiirin birçok aksamında şöhret bulmuşlardır. Âsâr-ı edebiyyeleri elimize geçen şu'arâ-yı Câhiliyye'nin beşte ikisi Necid'den, beşte biri Hicaz'dan, biri de Irak'tan, küsuru Bahreyn, Yemâme ve Tihâme'dendir.

---

1 Tendürüsti: Beden sağlığı. Tendürüst: Sağlıklı, sıhhatli.

2 Bilâd-ı bâride: İklimi soğuk bölgeler. Bilâd-ı hârre: İklimi sıcak bölgeler. Neşât: Aktif olmak. Sürat-i hareket: Hızlı hareket etmek.

3 Tefavüt: Farklılık. Mahsus: Hissedilen.

4 Necid'in Arâr çiçeğini koklamanın tadını çıkar. Zira akşam sefere çıktıktan sonra Arâr'ın kokusunu artık alamayacaksın.

5 Allah, Necid'e bereket versin; Necid'e esenlik gelsin. Yakın da olsa uzak da olsa Necid ne hoştur!

Rebîa Kabilesi

Şiir, evvela Rebîa kabilesi arasında zuhur etmiştir. Rebîa'nın en mühim batınlarından Bekir, Tağlib, Abdülkays, Nemir b. Kâsıt, Yeşkür, İcl, Dubey'a, Şeybân, Zühl ve Sedûs… Bu kabâil, evvelce Yemen'de ikamet ederlerdi. Badehu Necid'e gelmişler. Bir zaman sonra onlardan Bekir ve Tağlib kabileleri, Irak'a doğru gitmişler ve Irak badiyesinde Mâbeynennehreyn'de ihtiyâr-ı ikâmet etmişler. Necid'de iken şâir-i şehîrleri Mühelhil b. Rebîa yetişmiş. [290]

Rebîa şu'arâsından biri de el-Murakkış el-Ekber; diğeri biraderzadesi el-Murakkış el-Asgar. Bir rivayete nazaran el-Murakkış el-Ekber, eski bir şair olup Yemen'den hicret etmezden evvel Rebîa arasında yetişmiştir. el-Murakkış el-Asgar ise Tarafe b. el-Abd'in amcasıdır. Saîd b. Mâlik ile Tarafe, Rebîa şu'arâsındandırlar.

Zikri sebkat eden Amr b. Kumey'e, Nizâr'ın kıdemli şairidir.[6]

Hâris b. Hillize ile Tarafe'nın dayısı olan Mütelemmis, A'şâ, Müseyyeb b. Ales fuhûl-u şu'arâ-yı Câhiliyye'dendirler.[7] Rebîa'nın Irak muhitine intikalleri hasebiyle o vadinin menâzırı, hayallerine vüsat ve küşayiş bahşetmiştir.

Kays

Rebîa'dan sonra şiir, Kays Aylân kabilesine intikal etti. Bu kabilelerin her ikisi, Mudar'dandırlar. Kays, büyük bir kabiledir. Abs, Zübyân, Gatafân, Advân, Hevâzin, Süleym, Sakîf, Âmir b. Sa'saa, Nümeyr, Ca'de, Kuşeyr ve Ukayl, Kays'ın batınlarındandır. Bu batınlar yahut bu kabileler, Necid kıtasında ve Hicaz'ın yüksek mevkilerinde ikamet ederlerdi.

Bu kabâilden de birçok fuhûl-u şu'arâ yetişmiştir. İki Nâbiga, Züheyr b. Ebî Sülmâ ve oğlu Ka'b, Lebîd, Hutay'e, Şemmâh, Hidâş b. Züheyr vesaire gibi. Bunlardan ihrâz-ı rüchân edenler, Benî Âmir ve Gatafân'a mensup olan şu'arâdır. [291]

---

6 Müellifin, Amr b. Kumey'e şeklinde ismini aktardığı kişi, Bekir b. Vâil kabilesinin Dubey'a b. Kays b. Sa'lebe kolundan olan ve Amr b. Kamîe olarak bilinen meşhur şairdir. Özellikle İmruülkays b. Hucr el-Kindî ile birlikte yaptığı İstanbul seferiyle meşhurdur. İmruülkays;

بَكَـــى صَـــاحِبِي لَمَّـــا رَأَى الدَّرْبَ دُونَـــهُ   وَأَيْقَـــــــنَ أَنَّـــــــا لَاحِقَـــــــانِ بِقَيْصَـــــرَا

- Arkadaşım, yolu geçip topraklarımızı geride bıraktığımızı görünce ağladı ve Kayser'e gideceğimize kesin kanaat getirdi.

beytiyle kendisine atıf yapmıştır. Ayrıntılı bilgi ve Amr b. Kamîe'nin şiirleri için bk. *Dîvânu Amr b. Kamîe,* thk. Hüseyin Kâmil es-Sîrafî, Ma'hadü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, Kahire: 1965, s.5 vd.

7 Fuhûl-u şu'arâ: Fuhûl'un müfredi olan fahl, güçlü ve eril deveye denir. Ancak teşbih ve mecaz yoluyla usta, kabiliyetli ve üstün şairler için de kullanılır olmuştur.

Temîm

Ondan sonra şiir, Temîm kabilesine intikal etmiş. Temîm, Mudar'ın büyük bir kabilesidir. Batınlarından en meşhurları; Mâzin, Mâlik, Sa'd, Dârim, Yerbû', Ka'b, Mücâşi' ve Zürâre'dir. Temîm kabilesi, eskiden Tihâme'de ikamet ederdi. İkinci asr-ı hicrîde oradan Irak'a doğru muhaceretle Irak badiyesinde ve onun cenup tarafında ihtiyâr-ı ikâmet eylediler. Yetiştirdiği meşâhir-i şu'arâdan *Mudar şairi* şöhretiyle müştehir Evs b. Hacer… Nâbiga ve Züheyr yetişinceye kadar şu'arâ-yı Câhiliyye arasında hakk-ı rüchân, mumaileyhe aitti. Nâbiga ve Züheyr ise onu susturmuşlar. Her ikisi Kays'tandırlar.[8]

Badehu şiir, Mudar'dan olan Müdrike batınlarına intikal etti. O batınlardan Hüzeyl, Kureyş, Esed ve Kinâne vesaire… Bunların kâffesi ehl-i bâdiyedendirler.

Şehirler, Cezîretülarap'ta pek az olup en mühimleri Mekke, Medine ve Tâif'tir. Bu yerlerde yetişen fuhûl-u şu'arâ pek azdır. Zamân-ı Câhiliyye'de şehirli olarak yetişen en büyük şair, Hassân'dır.[9]

Kabâile Nazaran Şairlerin Adedi

Şu'arâ-yı Câhiliyye'nin kabâile nazaran âdetleri tetkik edilirse, görülür ki en ziyade şair yetiştiren kabile Kays kabilesidir; ikincisi Yemen kabâili; üçüncü derecede Mudar; dördüncüsü Temîm; beşincisi Kureyş; altıncısı Kudâa; yedincisi Yahudiler; sekizincisi İyâd…

Şu'arâ-yı Câhiliyye'nin hakiki miktarı taayyün edememiştir. Ancak menkıbelerinden ve şiirlerinden haberdar olduğumuz şairler, 125'e baliğ oluyor. Sureti zîrde münderiç cedvel mucibince taksim olunmuşlardır.[10]

Kabilenin İsmi	Şairlerin Adedi
Kays	30
Yemen'de şu'arâ-yı Kahtâniyye	23
Rebîa	21

[8] Evs b. Hacer, Mudar'ın bir kolu olan Temîm kabilesindendir. Metindeki "Nâbiga ve Züheyr ise onu susturmuşlar." ifadesi mecazidir. Müellif, bu iki şairin yetişmesiyle beraber Evs'in şairliğinin gölgede kaldığına dikkat çekmiştir. Bu ifadenin, Evs'in değerini düşürmek için olmadığı; Nâbiga ve Züheyr'in şairlik yeteneğine dikkat çekmeye matuf olduğu ortadadır. Dolayısıyla cümle, Evs'in değerini düşürmek veya şiir söyleyemez hâle geldiğine dikkat çekmekten ziyade Evs'ten sonra yetişen Nâbiga ve Züheyr'in şiir konusunda parladıklarına ve aynı kabileden olan Evs gibi önemli şairleri geride bıraktıklarına vurgu yapmaktadır.

[9] Medine'de (Yesrib) ikamet eden Hazrec kabilesinden Hassân b. Sâbit el-Ensârî'dir (öl. 60/680). Cahiliye ve İslam dönemlerine yetişmiş olan Hassân, aynı zamanda Peygamberimiz'in (s.a.s.) de şairiydi.

[10] Müellif, tablodaki bilgileri Zeydân'ın eserinden almıştır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.64-65.

Mudar	16
Temîm	12
Kureyş	10
Kudâa	4
Yahudi Şairler	4
İyâd	2

Meseleyi daha ziyade tavzih etmek için her kabileden teferru eden meşhur batınları da dercediyoruz:[11]

Meşhur Batınlar

Kays'tan	Kahtâniyye'den	Rebîa'dan
Gatafân	Tay	Nemir b. Kâsıt
Zübyân	el-Eş'ar	Abdülkays
Abs	Cüzâm	Bekir b. Vâil
Hevâzin	el-Ezd	Tağlib
Sa'd	Kinde	Yeşkür
Süleym	Lahm	Cüşem [293]
Sakîf	Mezhic	Hanîfe
Âmir	Huzâa	İcl
Kilâb	Hemdân	Şeybân
Ca'de	Mâzin	Sedûs
Nümeyr	Gassân	Zühl
Ukayl	Evs	Dubey'a
Kuşeyr	Hazrec	

Diğer Kabâilden Meşhur Batınlar

Temîm'den	Müdrike'den	Kudâa'dan	Kureyş'ten
Mâzin	Hüzeyl	Cüheyne	Hâşim
Sa'd	Esed	Dac'am	Ümeyye
Dârim	Kinâne	Tenûh	Mahzûm
Yerbû'	Kureyş	Kelb	Muhârib
Mücâşi'	ed-Düel		Kilâb
Behdele			Gâlib
Mâlik			Cumah

[11] Müellif, tablodaki bilgileri Zeydân'ın eserinden almıştır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb*, c.1, s.65.

CAHİLİYE [DÖNEMİ ARAP EDEBİYATI]

Edebiyyât-ı Câhiliyye'nin Ziyâı[1]

Arapların fıtri şairliklerine ve ele geçen edebiyatın derece-i tekâmülüne nazaran ziyâa uğrayan aksamın, elde kalan aksama nispetle daha çok olması lazım [294] gelir.[2] Tarihten istihsal olunan netâice nazaran İslamiyet'in zuhurundan iki asır evvel başlayan Câhiliyyet-i sâniye devrindeki intibahları hasebiyle Arapların cuşuhuruşa gelen karihalarının âsâr-ı şâirânesi o kadar çoktu ki ümem ve akvâm-ı sâire, o kemiyeti birçok asırlarda vücuda getirememişlerdir.

Mesela Yunan cahiliyesinin edebiyatından yalnız Homeros'un *İlyad* ile *Odesa*'sı yâd olunur ki bu iki eser, ancak 30.000 beyti havidir. [Bu iki eserin ayrı ayrı iki şaire ait olduğu da mervîdir.]

Hintlilerin Sanskrit lisanıyla nazmolunan *Mahabharatalar'*ı 20.000 ve *Ramayalar'*ı 48.000 beyti camidir. Hâlbuki edebiyyât-ı Câhiliyye beyitlerle değil kasidelerle yâd olunur. Rivayete nazaran *el-Hamâse* kitabının müellifi Ebû Temmâm, edebiyyât-ı Câhiliyye'den 14.000 urcûzeden maada birçok kasideler, maktualar ezberlemişti. Râvilerden Hammâd, 27.000 kaside ezberlemişti ki bu hesaba nazaran hurûf-u hecânın her birinden bin kaside ezberlemiş oluyor. Ebû Damdam,[3] yalnız Amr namında yüz şairin manzumelerini inşad ederdi. Vâkıâ bu rivayetler şâibe-i mübâlağadan azade değilse de şiir denilen zevk, devr-i Câhilî'de bütün ahval ve şuûnda halkın kâffe-i sınıfı arasında taammüm etmişti.

O derecede ki muâmelât-ı rûzmerrelerinin bile nazmen cereyan ettiğine insan zâhib oluyor.[4] Hükümdarları, komutanları, valileri, atlıları, devecileri, feylesofları, köleleri, kadınları, gençleri hatta hayırsızları da şiir söylerlerdi.

Bazı ailelerde selîka-i şi'riyye, batından batna müteselsilen intikal etmiştir. Şiir ve edeble müştehir aileler pek çoktur. Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî, [295] eban 'an ceddin şair olduğu gibi amcaları da neslen ba'de neslin bir âile-i edebiyye teşkil etmişti.[5] Ka'b b. Mâlik ve Ebî Sülmâ o kabîldendirler…

---

1 Bu başlık altında aktarılan bilgiler, Zeydân'ın eserinden alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.65-72.

2 Müellifin bu tespiti, Amr b. el-Alâ'nın, "Arapların söylediklerinden size ulaşan en azıdır. Söyledikleri tam olarak gelseydi, size çok ilim ve şiir ulaşmış olacaktı." açıklamasına atıftır. Klasik şiirin önemli râvilerinden olan Amr b. el-Alâ'nın bu açıklaması, Câhiliye şiirinin az bir kısmının günümüze ulaştığına işaret etmesi yönüyle önemlidir. Açıklama için bk. İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakât,* c.1, s.25.

3 فَدْفَد- vezninde ve manasındadır-, *cesur ve cesim* demektir. [Mehmed Fehmi]

4 Muâmelât-ı rûzmerre: Günlük işlemler, karşılıklı ilişkiler. Müellif, şiir söylemedeki yeteneklerinden hareketle insanın aklına Arapların günlük iş ve sözlerini dahi şiir formunda icra ettikleri düşüncesinin geldiğine dikkat çekmiştir.

5 Eban 'an ceddin: Babadan oğula. Neslen ba'de neslin: Nesilden nesile.

Ebû Sülmâ, kendisi şair olduğu gibi her iki oğlu Ka‘b ve Büceyr de şairdiler. Bunların evlatları da şairlikle ihrâz-ı şöhret etmişlerdi. Hassân b. Sâbit'in ahlafı da uzun müddet şairlikle yâd olunmuşlardır.

İslamiyet'in zuhurundan sonra da selîka-i şi‘riyye, evlat ve ahfada intikal etmiştir. Cerîr, o zümredendir. Eslafı da ahlafı da şairdiler…

Burası şâyân-ı teessüftür ki meşâhîr-i şu‘arâ-yı Câhiliyye'nin asarından elde kalan kısım pek azdır. Mamafih tanıyabildiğimiz simalar, yukarıda beyan olunduğu vecihle yüz yirmi beş raddesindedir. Bunların bazıları devr-i İslâmiyet'e yetişerek *Muhadramîn* namıyla yâd olunmuşlardır. [Devr-i Câhilî'de geçirmiş oldukları ömür, keen lem yekun addedilmiş olduğundan, kulağından bir parça kesilmiş olan deveye denilen مُخَضْرَمَة'den iştikak ettirilerek bu tabaka-i şu‘arâya *Muhadramîn* namı verilmiştir.] Hassân b. Sâbit, Hansâ, Ka‘b b. Züheyr, Hutay'e gibi… Asr-ı İslâm'da yetişen şu‘arâya *İslâmiyyûn* namı verilmiştir; Cerîr, Ferezdak, Ahtal, Beşşâr gibi.

Şu‘arâ-yı Câhiliyye'nin Tabaka İtibarıyla Taksimleri

Edebiyat münekkitlerinin nazarlarında görülen ihtilaf hasebiyle eş‘âr-ı Câhiliyye'nin kuvvet ve belagatça tabakalara taksimi mümkün değildir; yalnız İskender Abkâryûs'un [296] Beyrut'ta matbu *Tabakâtü'ş-şu‘arâ* nam kitabında atideki cedvel görülmüştür. Mumaileyh neye istinaden bu taksimatı yapmış olduğunu zikretmemiştir:[6]

---

[6] Müellifin kendisinden alıntı yaptığı İskender Âgâ Abkâryûs'un (öl. 1885) eserinin tam adı *Ravzatü'l-edeb fî tabakâti şu‘arâi'l-Arab*'tır. Eser şiirin faydalarına, türlerine ve konularına değinen bir girişle başlamaktadır. Abkâryûs, şairleri üç tabakaya ayırmış fakat bunu neye göre yaptığını belirtmemiştir. Bu hususta sadece "Şairleri, isteyenin faydalanması için üç tabakaya (mertebe) ayırdım ve hayatlarını hece harflerine göre aktardım." açıklamasını yapmıştır (s. 2). Abkâryûs'un ilgili eserinde herhangi bir tablo ya da yukarıda müellifin yaptığı gibi bir sıralamayla karşılaşmadık. O, şairleri hece harflerine göre aktarmakla yetinmiştir. Bununla birlikte müellifin yukarıdaki açıklamasında geçen *"görülmüştür"* ifadesinden yola çıkarak Abkâryûs'un mezkûr eserini okuduktan sonra şairleri bir sınıflandırmaya tabi tuttuğu şeklinde bir kanaate varılmamalıdır. Daha önceki tablolarda olduğu gibi bu tablodaki bilgiler, Zeydân'ın eserinden alıntılanmıştır. Açıklamamıza binaen, "Müellifin, Abkâryûs'un ilgili eserine müracaat ederek tablodaki bilgileri derlemesi ihtimal dâhilinde değil midir?" sorusu sorulabilir. Bunun ihtimal dâhilinde olmaması ve müellifin bu bilgileri, esere ulaşmaksızın doğrudan Zeydân'ın eserinden alıntıladığına dair en önemli argümanımız, müellifin bilgileri aktarmadan önce yaptığı açıklamalar ile Zeydân'ın açıklamalarının örtüşmesidir. Zeydân, tablodaki bilgileri aktarmadan önce; "Şairleri, belagat/estetik konusunda kaliteli olmaları yönüyle tabakalara ayırmak güçtür; çünkü şiir münekkitleri, bu konuda aynı görüşte değildir. Bununla beraber İskender Abkâryûs'un Beyrut'ta basılan *Tabakâtü'ş-şu‘arâ* adlı eserinde Cahiliye şairlerinin kısımlara ayrıldığını gördük. Bunun üzerine bunları bu şekilde ortaya çıkardık. Müellif, bu kısımlandırmayı neye göre yaptığını belirtmemiştir." açıklamasını yapmıştır. Dikkat edilirse bu açıklama, müellifin yukarıdaki açıklamasıyla örtüşür. Bu da müellifin esere doğrudan ulaşmadığını, bu bilgileri Zeydân'ın ilgili eserinden aldığını gösterir. Bilgilerin geçtiği eser için bk. İskender

Birinci Tabaka Şairleri

Şairin İsmi	**Nesebi**	**Vatanı**	**Târîh-i Vefâtı**
İmruülkays	Kindî	Necid	m. 539
Ümeyye b. Ebi's-Salt	Sekafî	Tâif	h. 2
Bişr b. Ebî Hâzim	Esedî	Necid	m. 530
Hâris b. Hillize	Yeşkürî	Irak	m. 560
Züheyr b. Ebî Sülmâ	Müzenî	Necid	h. 9
Nâbiga ez-Zübyânî	Zübyânî	Hicaz	-
Tarafe b. el-Abd	Bekrî	Bahreyn	m. 552
Abîd b. el-Abras	Esedî	Necid	m. 605
el-Mühelhil Adî b. Rebîa	Tağlibî	Necid	m. 500
Adî b. Zeyd	İbâdî	Hîre	m. 597
Amr b. Külsûm	Tağlibî	Cezîre	m. 570
Antere b. Şeddâd	Absî	Necid	m. 615
Lebîd b. Rebîa	Âmirî	Irak	h. 41
A'şâ Kays	Esedî	Yemâme	h. 7

İkinci Tabaka

Şairin İsmi	**Nesebi**	**Vatanı**	**Târîh-i Vefâtı**
Uheyha b. el-Culâh	Evs	Yesrib	m. 561
Evs b. Hacer [297]	Temîmî	Yemen	m. 610
el-Esved b. Ya'fur	Dârimî	Irak	m. 600
Berrâk b. Ravhân	Temîmi	Yemen	m. 525
Tümâdır bintü Amr el-Hansâ	Sülemiyye	Necid	-
Temîm b. Ebî Mukbil	Âmirî	Necid	Ahd-i İslâm'da bulundu

Âgâ Abkâryûs, *Ravzatü'l-edeb fî tabakâti şu'arâi'l-Arab,* Beyrut: 1858, s.16 vd.; Zeydân'ın açıklamaları için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.69-72; müellifin aktardığı ve tarafımızdan tabloya dönüştürülen sınıflandırmadaki şairlerin çoğunluğunun vefat tarihi belirtilmiştir. Vefat tarihlerinden anlaşıldığı üzere bütün şairler, yazının revaçta olmadığı Cahiliye döneminde ve İslam'ın ilk devrinde yaşamıştır. Dolayısıyla bazı şairlerin ne zaman doğdukları ya da ne zaman vefat ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Tablodaki vefat tarihlerinin, kaynaklarda aktarılan vefat tarihlerinden kısmen farklı olması da bundan ileri gelir.

Teebbeta Şerran	el-Fehmî	Tihâme	m. 530
Şenferâ	Ezdî	Yemen	m. 510
Hutay'e	Absî	Necid	-
Mütelemmis	Dubaî	Bahreyn	m. 550
Hâtim	Tâî	Necid	-
Hâris b. Ubâd	Bekrî	Irak	m. 570
Hassân b. Sâbit	Ensârî	Yesrib	h. 54
Ebû Duâd	İyâdî	Irak	m. 520
Hidâş b. Züheyr	Âmirî	Necid	m. 595
Hufâf b. Nüdbe	Sülemî	Necid	m. 595
Huveylid b. Hâlid	Hüzelî	Hicaz	h. 26
Düreyd b. es-Sımme	Cüşemî	Necid	h. 8
Rebî' b. Ziyâd	Absî	Necid	m. 590
el-Murakkış el-Asgar	Dubaî	Necid	m. 500
el-Muhabbel Rebîa b. Mâlik	Sa'dî	Yemen	-
Rebîa b. Makrûm	Dabbî	Necid	h. 28
Semev'el b. Garîz	Evsî	Hicaz	m. 560
Selâme b. Cendel	Temîmî	Yemen	m. 520
Ebû Kays İbnü'l-Eslet	Evsî	Yesrib	-
Âmir b. Huleys	Hüzelî	Hicaz	m. 500
Abdullah b. Revâha	Ensârî	Yesrib	h. 8
Nâbiga el-Ca'dî [298]	Ca'dî	Necid	-
Urve es-Saâlîk	Absî	Necid	m. 596
Alkame b. Abede	Temîmî	Necid	m. 561
Amr b. Ahmer	Bâhilî	Necid	h. 41
Amr b. el-Ehtem	Temîmî	Necid	h. 57
Amr b. Kumey'e/Kamîe	Bekrî	Irak	m. 538
Kays b. el-Hatîm	Evsî	Yesrib	m. 612
Ka'b b. Züheyr	Müzenî	Necid	h. 24
Mütemmim b. Nüveyre	Yerbûî	Yemen	-
Mutanahhil b. Uveymir	Hüzelî	Hicaz	m. 600
Müsakkab el-Abdî	Abdî	Irak	m. 520
Müseyyeb b. Ales	Bekrî	Irak	m. 580
Şemmâh b. Dırâr	Sa'dî	Necid	h. 18
Ma'n b. Evs	Müzenî	Tihâme	h. 29
Munahhal b. el-Hâris	Yeşkürî	Irak	-
Nemir b. Tevleb	Uklî	Necid	h. 25

Üçüncü Tabaka

Şairin İsmi	**Nesebi**	**Vatanı**	**Târih-i Vefâtı**
Ümeyye b. el-Esker	Bekrî	Hicaz	-
İyâs b. Kabîsa	Tâî	Irak	m. 610
Hâciz b. Avf	Ezdî	Hicaz	m. 590
Hâris b. Zâlim	Mürrî	Necid	m. 600
Süleyk b. es-Süleke	Sa'dî	Yemen	m. 605
Züheyr b. Cenâb	Kelbî	Yemen	m. 560
Zeyd el-Ḫayl [299]	Nebhânî	Necid	-
el-Mümazzak el-Abdî	Abdî	Irak	m. 480
el-Findü'z-Zimmânî	Zimmânî	Yemâme	m. 530
Âmir b. et-Tufeyl	Âmirî	Necid	h. 11
Abbâs b. Mirdâs	Sülemî	Necid	h. 16
Abdullah b. Aclân	Nehdî	Yemen	m. 566
Amr b. Ma'dîkerib	Zübeydî	Yemen	h. 21
Kays b. Züheyr	Absî	Necid	-
Lakît b. Zürâre	Dârimî	Yemen	m. 582
Mâlik b. Nüveyre	Yerbûî	Yemen	m. 570
el-Müstevğir b. Rebîa	Sa'dî	Yemen	m. 560
Yezîd b. Varkâ	Sa'dî	Yemen	m. 17

Medeniyet-i İslâmiyye'nin ilk teessüsünde şu'arânın tasnif ve taksimi emrinde uğraşanlar çok oldu. Bazıları şu'arâyı dört tabakaya ayırmışlar. Birinci tabaka şairlerine خِنْذِيذٌ; ikincisine مُفْلِقٌ; üçüncüsüne شاعِرٌ; dördüncüsüne شُعْرُورٌ namını vermişlerdir.

Hinzîz (خِنْذِيذٌ), -ḫâ'nın kesriyle- lugaten *kahraman adama* ıtlak olunur. Üdeba ıstılahınca; şiiri metin ve gayet beliğ ve dil-nişin olan şairdir ki tarh-ı mezâmîn ve ibtikâr-ı meânîde teferrüt etmiş olur ve pek çok beliğ şiirler rivayet eder.[7]

[Asmaî gibi Arapların ahbâr ve ensâbına ve eyyâm-ı mahsûsasına bihakkın vâkıf olan zata da خِنْذِيذٌ derler.]

[7] Metin: Sağlam. Dil-nişin: Hoş, gönle nüfuz eden. Tarh-ı mezâmîn: Anlamlı içerikler üretmek, güzel sözler ortaya koymak. İbtikâr-ı meânî: Anlamlar üretmek. Teferrüt etmek: Bir şeyde rakipsiz olmak, tek olmak.

Muflik (مُفْلِقٌ), إِفْلاق'tan müştaktır. إفلاق, lugaten *mu'ciz ve garip bir şey ihdas etmektir.* Üdeba ıstılahınca; مُفْلِق, خِنْذِيذ'*in bütün evsafını haiz olup yalnız şiir rivayet etmeyen şaire denir.*[8] [300]

Adi tabakada bulunan şairlerden bir derece yüksek olana شاعِر namı verilmiştir. Şiirinde hiçbir meziyet olmayan şaire de شُعْرُورٌ demişler. Bazıları da

شَاعِرٌ مُفْلِقٌ، شَاعرٌ مُطْبِقٌ، شُوَيْعِرٌ وَشُعْرُورٌ

suretinde taksim etmiştir.[9] Nazmen de ber vech-i âti taksim olunmuştur:

الشُّعَرَاءُ فَاعْلَمَنَّ أَرْبَعَهْ:

فَشَاعِرٌ يَجْرِي وَلا يُجْرَى مَعَهْ وَشَاعِرٌ يَخُوضُ وسْطَ المَعْمَعَهْ

وشَاعِرٌ لا تَشْتَهي أَنْ تَسْمَعَهْ وشاعِرٌ لا تَسْتَحِي أَنْ تَصْفَعَهْ[10]

Bazıları şu'arâyı, şöhret bulun kasideler itibarıyla yedi tabakaya taksim etmişlerdir.[11] Bu tabakalar şu'arâsı meyânında asr-ı Emevî şu'arâsından da birkaç şairin ismi münderiçtir.[12]

Ashâb-ı Muallakât

İsmi	**Kabilesi**	**Vatanı**
İmruülkays	Kinde	Necid

---

8 Yani usta şair anlamındaki خَنْذِيذ'in taşıdığı bütün özellikleri taşımakla beraber şiir rivayet etmeyen şaire denir.

9 Câhiz, şairlerin nitelik yönünden hangi kısımlara ayrıldıklarına dair şu bilgiyi aktarmıştır: "Şairler, Araplara göre dört kısımdır. Bunların ilki fahl olan hinzîz (خِنْذِيذ) şairdir; Hinzîz, mükemmel olan demektir. Fahl'dan alt mertebede olan ise muflik (مُفْلِق) şairdir. Bu muflik şairin altında ise sadece şair (شاعِر) bulunur. Dördüncüsü ise şu'rûr'dur (شُعْرُور)." Ayrıntılı bilgi için bk. Câhiz, *el-Beyân,* c.2, s.9-12.

10 İyi bil ki şairler dörte ayrılır: Üstün çıkıp kendisiyle yarışılamayan şair; gelişigüzel savaşın ortasına dalıp şiir söyleyen şair;
Söylediklerini duymak istemediğin şair ve şamarı hak eden şair!

11 Müellifin aktardığı bu taksimat, Ebû Zeyd el-Kureşî'nin (öl. 4./10. yüzyıl [?]) *Cemheretü eş'âri'l-Arab* adlı eserinde yaptığı taksimattır. Kureşî, edebî tenkide dâhil olan şiir, şiirin tarihi ve Arapçası ile ilgili mukaddimesinden sonra eseri, her birinde yedi kasidenin aktarıldığı yedi bölüme ayırmıştır. Müellif, muallakât konusunda Kureşî'nin bu eseri hakkında genel olarak bilgi vermiştir. Eser için bk. Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hattâb el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm,* thk. Ali M. el-Bicâvî, Kahire: Matbaatü Nahdati Mısr, 1981, s.11 vd.

12 Tablodaki bilgiler, Zeydân'ın eserinden alınmıştır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.68-69.

Züheyr b. Ebî Sülmâ	Mâzin[13]	Necid
Nâbiga ez-Zübyânî	Zübyân	Hicaz [301]
A'şâ	Bekir	Necid
Lebîd b. Rebîa	Âmir	Irak
Amr b. Külsûm	Tağlib	Irak
Tarafe b. el-Abd	Bekir	Bahreyn
Antere	Abs	Necid

Ashâb-ı Mücemherât

İsmi	**Kabilesi**	**Vatanı**
Abîd b. el-Abras	Esed	Necid
Adî b. Zeyd	İbâdî	el-Hîre
Bişr b. Ebî Hâzim	Esed	Necid
Ümeyye b. Ebi's-Salt	Sakîf	Tâif
Hidâş b. Züheyr	Âmir	Necid
Nemir b. Tevleb	Ukl	Necid

Ashâb-ı Müntekayât

İsmi	**Kabilesi**	**Vatanı**
Müseyyeb b. Ales	Bekir	Irak
el-Murakkış el-Asgar	Dubey'a	Necid
Mütelemmis	Dubey'a	Bahreyn
Urve b. el-Verd	Abs	Necid
Mühelhil b. Rebîa	Tağlib	Necid
Düreyd b. es-Sımme	Cüşem	Necid
el-Munahhal el-Hüzelî	Hüzeyl	Hicaz [302]

[13] Müellif, şairlerin tabakalarını aktardığı önceki satırlarda birinci tabaka şairleri arasında Züheyr b. Ebî Sülmâ'ya değinirken kabilesini 'el-Müzenî' olarak aktarmıştı. Burada ise Züheyr'in kabilesinin *'Mâzin'* şeklinde aktarıldığı görülür. Her iki kullanım doğru olmakla beraber kaynaklarda Müzeyne'ye nispetle *'Müzenî'* kullanımın daha meşhur olduğu belirtilmiştir. Mâzin (مازِن), Müzeyne (مُزَيْنَة) ve Züheyr'in nesebi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zebîdî, *Tâcü'l-arûs,* c.36, s.173.

Ashâb-ı Müzehhebât

İsmi	**Kabilesi**	**Vatanı**
Hassân b. Sâbit	Ensar	Yesrib
Abdullah b. Revâha	Ensar	Yesrib
Mâlik b. Aclân	Ensar	Yesrib
Kays b. el-Hatîm	Ensar	Yesrib
Uheyha b. el-Culâh	Ensar	Yesrib
Amr b. İmruülkays[14]	-	-
Ebû Kays b. el-Eslet	Ensar	Yesrib

Ashâb-ı Merâsî

İsmi	**Kabilesi**	**Vatanı**
Ebû Züeyb	Hüzeyl	Hicaz
Muhammed b. Ka‘b el-Ganevî	Ganî	-
A‘şâ Bâhile	Bâhile	Necid
Alkame el-Himyerî	Himyer	-
Ebû Zübeyd et-Tâî	Tay	Necid
Mütemmim b. Nüveyre	Yerbû‘	Yemen
Mâlik b. er-Rayb	Temîm	Irak

Ashâb-ı Meşûbât

İsmi	**Kabilesi**	**Vatanı**
Nâbiga	Ca‘de	Necid
Ka‘b b. Züheyr	Mâzin	Necid [303]
el-Kutâmî	Tağlib	Irak
Hutay’e	Abs	Necid
Şemmâh b. Dirâr	Zübyân	Hicaz
Amr b. Ahmer	Bâhile	Necid
Temîm b. Mukbil	-	-

14 Müellif, Amr b. İmruülkays’ın nereli ve hangi kabileye mensup olduğunu aktarmamıştır. Bununla beraber Müzehhebât adı altında verilen kasidelerin yedisinin Medineli (Yesrib) şairlere ait olduğu göz önünde bulundurulduğunda Amr b. İmruülkays’ın da Yesribli olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi, Abdullah b. Revâha’nın dedesi olup Hazrec kabilesine müntesiptir. bk. Kureşî, *Cemhere,* s. 530, (dipnot).

Ashâb-ı Mülhamât

İsmi	**Kabilesi**	**Vatanı**
Ferezdak	Temîm	Irak
Cerîr	Temîm	Irak
Ahtal	Tağlib	Irak
Ubeyd er-Râî	Hevâzin	Hicaz
Zürrumme	Adî	Hicaz
Kumeyt	Mudar	Hicaz
Tırımmâh b. Hakîm	Tay	Necid

Kırk dokuza baliğ olan bu kasideler, Cahiliye ve İslam devirlerinin en müntehap kasideleridir. Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab* nam eserinde bu tertip üzere cemetmiştir. Bu kitap, meşruh olarak Mısır'da tab olunmuştur.[15] Muhammed b. Sellâm'ın da tabakât-ı şu'arâ hakkında bir eseri vardır; fakat ziyâa uğramıştır.[16]

---

15 Kaynaklarda *Cemheretü eş'âri'l-Arab*'ın şerhi özelliğini taşıyan bir eserle karşılaşmadık. *Cemheretü eş'âri'l-Arab*'ın, biri Kahire Emîriyye (Bulak) matbaası tarafından 1890-91 yıllarında; diğeri ise yine Mısır'da Matbaa-i Hayriyye tarafından 1911-12 yıllarında gerçekleştirilmiş baskıları bulunmaktadır. Her iki baskının da 'şerh' özelliği taşımadığını belirtmekle beraber bazı beyitlere dipnotlar düşmesi dolayısıyla müellifin Bulak matbaasında yayınlanan esere atıf yaptığı kanaatindeyiz. Zira Hayriyye baskısı, eserin şerhinden ziyade 'harekesiz' yayınlanan bir tahkikidir. Eserin Bulak baskısı için bk. Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab,* haz. Saîd Anton Ammûn, Kahire: Bulak Matbaası, 1308; Hayriyye baskısı için bk. Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab,* Muhammed Ömer Hüseyin el-Haşşâb'ın katkısıyla, Kahire: Matbaatü Hayriyye, 1330.

16 Müellif henüz hayatta iken basılmamış olsa da ilerleyen dönemlerde eser, Mahmûd Muhammed Şâkir'in tahkikiyle *Tabakâtü fuhûli'ş-şu'arâ* adıyla Dâru'l-Medenî'de basılmıştır. Eserin başka neşirleri de bulunmaktadır. Müellif, bu bilgiyi Zeydân'dan aktarmıştır. bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.69.

ŞİʻRİ CÂHİLÎ'YE DAİR İZÂHÂT-I MÜCMELE[1]

Şuʻarâ-yı Câhiliyye, medeniyetin kuyûdundan azade olan bâdiye-nişin akvamın her hâl ve tavırlarındaki sadeliği şiirlerinde temsil etmişler. [304]

Şiʻri Câhilî fıtrat ve tabiati tanzir, hakikati tasvir eder. İstiklâl-i fikir, şecâat-i edebiyye, akvâl ve efʻâlde iltizâm-ı sarâhat, bâdiye-nişin akvamın hasâis ve mümeyyizâtından olduğundan eşʻâr-ı Câhiliyye'de mübalağalara, vakıa gayrimutabık hayallere tesadüf olunamaz.[2]

Câhilîlerin libasları, taamları, bütün levâzim-i hayâtiyyeleri gibi sözleri de sade ve her türlü zinetten ve her nevʻi tekellüf ve tasannudan azadedir. Câhilîler, akvâl ve efʻâlde hürriyeti iltizam ederler. Hiçbir şeye mukayyet olamazlar. Hele zulüm ve iʻtisâfa katʻan boyun eğmezler. Hürriyet, onlara bir tabîat-ı sâniyedir. Her şeyde hür oldukları gibi fikirde, sözde, histe, şiirde de hürriyetperverdirler. Hâlbuki medeniyet, kuyûd-u esâretle meşbu olmak hasebiyle mütemeddin şairler, zillet ve inkisardan mütevellit tekellüflerden azade değiller. Medeniyetin avarızından olan temallüḳ ve müdâhene, bittabi aʻsâr-ı mütemeddine edebiyatının ʻurûk ve asabına nüfuz etmiştir.[3]

Edebiyyât-ı Câhiliyye, Câhilîlerin büyük şair ve feylesofları bulunan Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın:

وإنَّ أَشْـــعَرَ بَيْـــتٍ أَنْــتَ قائلُـــه   بَيْـــتٌ يُقـــالُ إذا أنْشَـــدْتَهُ: صَـــدَقا

beytiyle tasvir edilmiştir.

Züheyr diyor ki; "Söylediğin en beliğ beyit, inşadı hengâmında ʻpek doğrudur' avazeleriyle alkışlanan beyittir."

Bu beytin Hassân'a ait olduğu da mervîdir.

Bir şâir-i Câhilî, aşk ve garamını duyduğu gibi tasvir eder, mübalağa karıştırmaz. Onun için onu dinleyenler derhal mütehassis olurlar. [305] Âşık bir Câhilî, gözyaşından denizler vücuda getirmez, âlâm-ı aşktan hayal ve gölge gibi mevhumât derekesine inmez. Mesela Mütenebbî'nin:

رُوحٌ تَـــرَدّدُ في مِثْـــلِ الخِـــلالِ إذا   أَطَـارَتِ الـرّيحُ عَنْـهُ الثّـوْبَ لـم يَـبِنِ

---

1 Bu başlık altındaki bilgileri Zeydân'ın aktardığı bilgilerle karşılaştırmak için bk. Zeydân, *Târîhu âdâb,* c.1, s.73-77 ve 81-82.

2 Tanzir etmek: Benzerini söylemek, örnek almak. İstiklâl-i fikir: Fikir özgürlüğü. Şecâat-i edebiyye: Edebiyat noktasında cesur olmak. Akvâl ve efʻâl: Söz ve fiiller. İltizâm-ı sarâhat: Açık sözlü olmaya dikkat etmek. Hasâis: Özellikler. Vakıa gayrimutabık: Gerçeğe aykırı.

3 Libas: Elbise, giyim. Taam: Yemek. Levâzim-i hayâtiyye: Hayatın gereklilikleri, zorunlulukları. Tekellüf ve tasannu: Yapmacıklık, doğal olmamak. İʻtisâf: Haksızlık, zorbalık. Kuyûd-u esâret: Esaret prangaları. Meşbu olmak: Doymak. İnkisar: Yenilgi, boyun eğmek. Temallüḳ ve müdâhene: Bir kişiye yaranmak, dalkavukluk etmek. Aʻsâr-ı mütemeddine: Modern asırlar. ʻUrûk ve asab: Damar ve sinir sistemleri.

كَفَى بِجِسْمِي نُحُولاً أَنَّنِي رَجُلٌ   لَوْلا مُخَاطَبَتِي إِيَّاكَ لَمْ تَرَنِي[4]

ve diğerinin:

هَا فَانْظُرُونِي سَقِيماً بَعْدَ فُرْقَتِكُمْ   لَوْ لَمْ أَقُلْ: هَا أَنَا لِلنَّاسِ، لَمْ أَبِنِ

لَوْ أَنَّ إِبْرَةَ رَفَّاءٍ أُكَلِّفُهَا   جَرَيْتُ فِي ثُقْبِهَا مِنْ رِقَّةِ البَدَنِ[5]

ve diğerinin:

أَذَابَهُ الحُبُّ حَتَّى لَوْ تَمَثَّلَهُ   بِالْوَهْمِ خَلْقٌ لَأَعْيَاهُمْ تَوَهُّمُهُ

لَوْلَا الأَنِينُ ولَوْعَاتٌ تُحَرِّكُهُ   لَمْ يَدْرِهِ بِعِيَانٍ مَنْ يُكَلِّمُهُ[6]

beyitleri gibi iğrâk ve mübalağa numunelerine, garâmiyyât-ı Câhiliyye'de tesadüf olunamaz. [306]

Gazelde de:

هَيْفَاءُ لَوْ خَطَرَتْ فِي جِفْنِ ذِي رَمَدٍ   لَمَا أَحَسَّ لَهَا مِنْ وَطْئِهَا أَلَمَا[7]

خَفِيفَةُ الرُّوحِ لَوْ رَامَتْ لِخِفَّتِهَا   رَقْصاً على المَاءِ مَا بَلَّتْ لَهَا قَدَمَا[8]

ve Ebü'l-Atâhiye'nin:

إذا هَمَّ النَّدِيمُ لَهَا بِلَحْظٍ   تَمَشَّتْ فِي مَحَاسِنِهَا الكُلُومُ[9]

gibi tavsifleri ve medihte Ebû Temmâm'ın:

وَطَلَعْتَ فِي دَرَجِ العُلَى حَتَّى إِذا   جِئْتَ النُّجُومَ نَزَلْتَ فَوْقَ الفَرْقَدِ

إِنَّ الخِلَافَةَ لَوْ جَزَتْكَ بِمَوْقِفٍ   جَعَلَتْ مِثَالَكَ قِبْلَةً لِلْمَسْجِدِ[10]

ve Ebû Nüvâs'ın:

---

4 Öyle bir ruhum var ki, kürdan gibi zayıf olan bedenimde gidip gelir; hatta rüzgar, üzerindeki kıyafeti uçursa zayıflığından görünmez.
Seninle konuşmasam beni göremeyeceğin kadar zayıf olmam, vücuduma kâfidir!

5 Ayrılıp gittikten sonra şu hasta ve zayıf hâlime bakıverin! İnsanlara, 'İşte buradayım!' demesem neredeyse görünmeyeceğim!
Yamacının iğnesine dayansam, sıskalığımdan ötürü herhâlde onun deliğinden gireririm!

6 Aşk, kendisini eritip tüketti; hatta insanlar onu hayal etseler dahi hayalini canlandırmaları onları yorar oldu.
İnlemesi ve aşk ateşi olmasaydı; kendisiyle konuşan kişi çıplak gözle onu göremezdi!

7 Bu mazmunun, Üstat Abdülhak Hâmid Bey'in;
Hubûb eder gibi riftârgüzîne hâlettir
Acep, nesîm-i sihirden mi âferîdesiniz?
Hayâl-i rûh-nevâzıyla karabeti vardır.

8 İnce ve zayıftır; gözü iltihaplı birinin gözüne girse herhangi bir acı hissetmez!
Neşelidir; hafifliğinden ötürü su üzerinde raksetmeye kalksa ayakları ıslanmaz!

9 Yâren ona göz ucuyla bakmaya kalksa güzelliğinde gezinir acılar!

وأَخَفْتَ أَهلَ الشِّرْك حَتَّى إنَّهُ   لَتَخافُكَ النُّطَفُ التي لم تُخْلَقِ[11] [٣٠٧]

ve İbn Düreyd’in:

تَغْدُو وَالمَنايا طائِعاتٍ أَمْرَه   تَرْضَى الّذي يَرْضى وَ تَأْبى ما أَبَى[12]

ve ‘Akevvek şöhretiyle müştehir Ali b. Cebele’nin:

أَنْتَ الَّذِي تُنْزِلُ الأَيَّامَ مَنْزِلَهَا   وَتَنْقُلُ الدَّهْرَ مِنْ حَالٍ إِلَى حَالِ

وَمَا مَدَدْتَ مَدَى طَرْفٍ إِلَى أَحَدٍ   إِلَّا قَضَيْتَ بِأَرْزَاقٍ وَآجَالِ[13]

gibi mübalağakârane sitayişleri ve hicivde Cerîr’in şâir-i şehîr Ahtal’ın hicvi hakkındaki kasidesinden:

تَمَنَّتْ خَنَازِيرُ الجَزيرةِ حَرْبَنا   وَقَدْ حَجَزَتْ مِن زَأْرِ لَيْثٍ كِلابَهَا

أَيَفْخَرُ عَبْدٌ أُمُّهُ تَغْلِبِيَّةٌ   قَدِ اخْضَرّ مِنْ أكلِ الخنانيصِ نَابُهَا[14]/[15]

ve Ferezdak’ın hicvi hakkındaki kasidesinden:

إِنَّ الفَرَزدَقَ أَخزَتْهُ مَثالِبُهُ   عَبدُ النَّهارِ وَزاني اللَّيْلِ دَبّابُ[16]

gibi fahişane tabirler ile Abdülazîz b. el-Velîd hakkındaki mersiyesinden:

فَهَدَّ الأَرْضَ مَصْرَعُهُ فَبَادَتْ   رَواسِيها و نُضِّبَتِ البُحُورُ[17]

gibi ruhu okşamayan vasıflar, tasvirler bulunamaz.[18]

Öyle yükseldin ki ulviyet seviyesine çıktın. Yıldızlar arasında olsan kutup yıldızının üstünde olursun!
Deruhte ettiğin hilafet makamı sana bir konum belirleseydi, seni bu konumun alameti olarak caminin kıblesi yapardı!

[11] Şirk ehlini korkuttun; hatta onlardan daha yaratılmayan nutfeler dahi korkar oldu!

[12] Ölüm, emrine amadedir. Hoşnut olduğuna hoşnut olmakta; reddettiğini de reddetmektedir.

[13] Sen ki günleri yerli yerine istediği şekilde koyan ve zamanı hâlden hâle eviren kimsesin!
Gözün birine ilişti mi muhakkak onun rızkını da eceleni de takdir buyurursun!

[14] تَغْلِب, -lâm’ın kesriyle- bir kabilenin reisidir. Tağlib b. Vâil b. Kâsıt b. Hinb b. Aksâ b. Du‘mî b. Cedîle b. Esed b. Rebîa b. Nizâr b. Mead b. Adnân. Kabileden kinaye olarak Tağlib bintü Vâil dahi derler. Mensûbu -lâm’ın fethiyledir-. الخنانيص’ın müfredi خِنَّوص, *hınzır eniğine* denir. [Mehmed Fehmi]

[15] Cezîre’nin domuzları, bizimle savaşmak istemiş! Aslanın gürlemesinden itlerini de salıvermemiş!
Dişleri domuz eniği yemekten yeşillenen Tağlibli bir anneye sahip köle mi bize karşı övünmektedir!

[16] İşlediği kötülükler Ferezdak’ı rezil rüsva etti! Gün içinde köle; gece çökünce ise sürüngen bir zâni!

[17] Ölümü yeryüzünü sarstı; sarsılmaz yüksek dağlar yıkıldı, engin denizler kurudu!

[18] Müellif, Cahiliye şiirinin yapısına ve içeriğine dikkat çekmek amacıyla Abbâsî dönemi şairlerinin şiirlerinden beyitler aktarmıştır. Beyitlerde görüldüğü üzere şairler, muhataba vermek istedikleri mesajı hayal sınırlarını aşacak şekilde yaptıkları tasvirlerle anlam ve be-

Bir şâir-i Câhilî mersiye söylerken birinin vefatıyla mürüvveti, semahati, ilim ve fazileti, insaniyeti, bütün fezâili beraber öldürmez. Göğü yere indirmez, yeri göğe çıkarmaz, manzûme-i şemsiyyenin intizamına taarruz etmez, gecenin, gündüzün hareketine dokunmaz, şems ve kamerin aheng-i deverânını bozmaz, nizâm-ı âleme halel getirmez, hudûd-u beşerî aşmaz, kâinatı siyahlara bürümez. Hicivde de hakikatten ayrılmaz, namus ve iffete taarruz etmez, bir adamı bir mikrop kadar küçültmez, müstekreh hayvanlara benzetmez. Hicvettiği adamın mevcudiyetini tanır, hakkını, mevkiini bilir; yalnız noktainazarına mugayir gördüğü ahvali tenkit eder ki birkaç beyit istisna edilirse Cahiliye'nin hicivleri bile ahlaka hizmet etmiştir.

Bir şâir-i Câhilî, kavim ve kabilesinin mefahir ve maâlîsini tadat ederken onları âliha yerine koymaz; akvâm-ı sâireyi de onlara nispetle şeyâtîn derekesine indirmez. Tavsifte mecaz ve kinayeyi ve bazı sanâyi'i bedîiyyeyi gelişi güzel istimal ederler; fakat ahiren edebiyyât-ı Arabiyye'yi boğan sanâyi'i edebiyye hatırlarına gelmemiştir. [309]

---

lagat yönüyle yoğunlaştırmışlardır. Örneğin Mütenebbî, yukarıdaki beyitte bedeninin zayıflığını kürdana benzetmiştir. Bu zayıflığın boyutunu anlatmak için 'konuşmadığı' takdirde görünemeyeceğini belirterek muhataba zayıflığının portresini çizmiştir. Aslında bütün bu anlamlar, şiirde bedîiyâtın ağırlık kazanmasından kaynaklıdır. Cahiliye şiirinin sadeliği ve yalınlığına mukabil Abbâsî döneminde özellikle 3./9. yüzyılın sonlarından başlanarak şiirdeki manalar, mübalağalı ve hayal dışı tasvirlerle muhataba aktarılmıştır. Bu üslubun, şiir ve beliğ sözlerde farklı bedîi sanatlarının ortaya çıkmasına da katkı sağlamıştır. Bununla beraber "Cahiliye şiirinin anlaşılır olduğu; Emevî ve özellikle Abbâsî dönemi şiirinin ise söz sanatlarının hayal dışı tasvirler ekseninde kullanılması sebebiyle anlaşılmadığı" şeklinde bir sonuca ulaşılmamalıdır. Her dönemin, kendine özgü konjoktürel şartlara göre şekillenen bir üslubu mevcuttur. Necid'in çöllerinde yaşayan, acemlerle karşılaşmayan, görüşmeyen İmruülkays, Züheyr ve Antere gibi şairlerin şiir söylemede takip ettikleri üslup ile etrafında birçok farklı etnik unsurun bulunduğu, fasih ve yalın Arapça bilmeyenlerin çoğaldığı bir ortamda mevcut olan Ebû Nüvâs, Buhtürî ve Mütenebbî gibi şairlerin şiir söylemede takip ettikleri üslubu aynı bakış açısıyla inceleyemeyiz. Zira her dönemin şiiri, kendine özgü karakteristik özelliklere sahiptir. Hatta tezevvuk metodu bağlamında yapılacak kapsamlı bir şiir okumasından sonra görülecektir ki her dönemin yanı sıra aynı dönemde yaşayan şairlerin şiirlerinin de farklılıkları ve kendine özgü nitelikleri vardır. Bu nedenle Cahiliye şiirinin, içerdiği üslup itibarıyla diğer dönem şiirlerinden farklı olduğu açıktır. Bunu Mahmûd Şâkir'in, farklı dönemlere ait şiirleri okuma metodundan istinbat ettiği bilgiler de teyit etmektedir. Mahmûd Şâkir, Cahiliye şiirini okuduktan sonra Emevî ve Abbâsî dönemlerine ait şiirler arasında büyük bir fark bulunduğunu ve her bir şairin ayrı bir nağmeye ve tınıya sahip olduğunu belirtmiştir. Mahmûd Şâkir'in de ifade ettiği üzere şiirin tezevvuk metoduyla okunması, saklı kalan manaları ortaya çıkartması ve bir şiirin diğerinden nasıl ayırt edileceğini göstermesi bakımından önem arz eder. Ancak bu okuma uzun, derinlikli ve eleştirel olmalıdır. Böylece her bir dönemdeki şiirin kendine münhasır özellikleri olduğu ve bu özellikler altında değerlendirildiğinde şiirlerin başarılı bulunduğu anlaşılacaktır. Mahmûd Şâkir'in açıklamaları için bk. Mahmûd Muhammed Şâkir, *el-Mütenebbî: risâle fi't-tarîki ilâ sekâfetinâ,* Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1987, s.9-12.

Sevk-i hisle tabii, yani tekellüfsüz olarak cinaslara, tibâklara, şiirlerinde nadiren tesadüf edilir. Bir hüsün, bir mesire, bir tulu, bir levha tasvir ettikleri zaman tabiatı tasvir ederler.[19]

Hasılı edebiyyât-ı Câhiliyye sade, hakiki ve tabii hislerin mâkesidir.[20] Mısırlılar, Asurîler, Yunanlılar, Romalılar mabetlerinin, köşklerinin duvarları üzerinde ahlak ve âdetlerini, sanayi ve edavatını, hayavanlarını, medeniyetlerinin bazı aksamını tersim ve tasvir ettikleri gibi şu'arâ-yı Câhiliyye de bulundukları devrin, yaşadıkları muhitin ulum ve maarifini, ahlak ve âdatını, hüküm ve mevâizini, usûl-i siyâsiyye ve kavânîn-i içtimâiyyelerini, asar ve vakâyi'i târîhiyyelerini, me'ser-i medeniyyelerini, hasılı bir asrın târîh-i medenî ve içtimaisini bütün safahatıyla şiirlerinde temsil ederler.

Muharebelerde atı, gazelde güvercini, seyahatte deveyi de unutmazlar. Ahlâk-ı fâzileyi tamim etmek için aleni müfâhareleri o derecede ileri götürmüştüler ki felaket ve musibetlerde bile birbirine karşı iddiâ-yı mafharet ederlerdi.

Maâlî ve fezâil ile iftihar etmek her kavmin, her milletin kabul eylediği itiyadâttandır. Bugünkü günde dahi her kavmin sahâif-i târîhi, mefahiriyle meşhûndur ve o suretle menakıbı tahlil edilmektedir. Ancak zamân-ı Câhiliyye'de ilan ve işâ'a vasıtaları bulunmadığından müfâhareler mehâfilde icra edilirdi. Yani muerrihlik ve vakanüvislik bu usule tabiydi. Bunun da sebebi ümmi olmalarıdır.

Mu'âzala

Mesâibdeki müfâhareye *mu'âzala* namı verilirdi. Mu'âzalanın en meşhuru Hansâ ile Hind bintü Utbe arasında vaki olmuştu. Şöyle ki;

Hansâ, iki biraderi ile pederinin ziyâ'ı ebedîlerinden dolayı,[21] "Arapların [310] en felaketzedesiyim!" diyerek hüzün ve teessürünü temsil için mahmeli üzerinde daima musibet bayrağını temevvüç ettirirdi. Vakta ki Bedir vakasında Hind bintü Utbe'nin pederi ve amcası ile iki kardeşi hâk-ı ademe serildiler. Hind, Hansâ'nın musibetini unutturacak bir felakete düçar olduğunu iddia edip mahmelinin râyet-i hüzün ve kederle tevsîmini ve yevm-i mahsûsunda Sûk-i Ukâz'da teşhiri mutat olan Hansâ'nın devesine yanaştırılmasını teklif eyledi. Bu iki musibetzede birbirine mülaki olunca felaketlerini nazmen ve nesren tasvir ederlerdi.

Araplar, mütehassis oldukları kadar kuvve-i hâfızaya maliktirler. Takdir ettikleri beyti, kıtayı, kasideyi derhal ezberlerler ve nakl ve işâ'a ederlerdi.

---

19 Hüsün: Güzellik. Mesire: Gezilecek yer, manzara ya da yolculuk. Tulu: Güneş ya da ayın doğuşu. Levha: Manzara.

20 Mâkes (مَعْكَس): Bir şeyin yansıdığı, aksettiği yer.

21 Ziyâ'ı ebedî: Ölüm.

Bir kabilenin hicvi veyahut methi hakkında söylenen bir kaside, kısa bir zamanda intişar eder ve tesiri görülür. Hicvolunan kabile mütezarrir; memduh olan kabile de hüsnüsît ile yâd edilir ve müstefit olur.

Erkekler, kadınlar, çocuklar daima hamasi beyitlerle terennüm ederlerdi. O beyitlerin muhtevi olduğu mefahir temsil olunur; nesiller, hiss-i maâlî ile mücehhez olarak neşvünema bulurlar. Mahfillerde, içtimalarda ekseriyetle şu‘arânın beyitleriyle istişhâd edilir. Tedâbîr-i siyâsiyyelerini bile akvâl-ı şu‘arâya istinat ettirirlerdi.[22]

[22] Müellif, bu ve bundan önceki pasajlarda Cahiliye döneminde şiir ve şairin Araplar nezdindeki değerine dikkat çekmiştir. Kaynakların aktardığı üzere şair, mensup olduğu kabile için lehinde yapılacak propagandanın en önemli aracıydı. Dolayısıyla şair, yeri geldiğinde kabilesinin savaşa girerek düşmana vereceği zarardan daha fazla zarar verebiliyordu. Ebû Amr b. el-Alâ'nın "Câhiliye döneminde şair, kabilesinin yaptığı iyi şeyleri kaydetmesi, şanlarını yüceltmesi, düşmanlarına korku salmasından ötürü hatipten üstün tutulurdu." şeklindeki şairin konumunu belirleyen açıklaması; İbn Kuteybe'nin "Arapların vezinlerde ve kafiyelerde; kadınları, diyarları, terk edilen evlerden geriye kalan izleri, dağları, kumları, çölleri, gece yolculuklarını ve yıldızları tasvir etme gibi konularda kendilerine Acem milletlerinden kimsenin ortak olmadığı şiirleri vardır. Öyle ki şiir Arapların ilminin madeni, hikmetlerinin odak noktası, haberlerinin toplandığı divanları, yaptıkları başarı ve kahramanlıkları üzerine kurulan bir surdur." şeklinde şiirin Araplardaki önemine değinen açıklaması; İbn Reşîk'in "Araplarda bir kabileden şair çıksa komşu kabileler gelerek bu kabileyi kutlar, yemekler yapılır, kadınlar düğünlerde oynadıkları gibi deflerle oynar, adamlar ve çocuklar da birbirlerini müjdelerler. Zira yetişen şair; onurlarını koruyan, itibarlarını müdafaa eden, yaptıkları iyilikleri şiirleriyle ölümsüzleştiren ve şiirlerinde kendilerini öven biri olacaktır. Zaten onlar, doğan erkek çocuk ya da üreyen asil bir at veya içlerinden yetişen bir şairin çıkması dışında birbirlerini kutlamazlardı." şeklinde şairin kabile nezdindeki saygınlığına atıf yapan açıklaması ve son olarak İbn Haldûn'un "Bilinmelidir ki Araplarda ifade şekilleri arasında şiir fenninin şerefli bir yeri vardır. Bundan dolayı Araplar, şiiri ilimlerinin ve tarihlerinin divanı (archive) hata ve sevaplarının şahidi, kendilerine ait ilim ve hikmetlerin birçoğunda müracaat ettikleri bir esas (ve kaynak) hâline getirmişlerdir. (Kendilerinde mevcut) sair melekelerin tümünde olduğu gibi onlardaki şiir melekesi de muhkem idi." şeklinde şiirin Araplardaki önemine dair açıklaması, müellifin maksadını açıklayan pasajlardan sadece bir kısmıdır. Açıklamalar için bk. Câhiz, *el-Beyân,* c.1, s.241; İbn Kuteybe, *Fazlü'l-Arab ve't-tenbîh alâ ulûmihâ,* thk. Velîd Mahmûd Hâlis, el-Mecma'ü's-Sekâfî, Ebûzabî: 1998, s. 150; İbn Reşîk, *el-Umde*, c.1, s.89; İbn Haldûn, *Mukaddime,* haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 17. Bs., 2018, s.1032-1033.

CAHİLİYE’NİN MEKÂRİM-İ AHLÂKI

Urve es-Saâlîk

Edebiyyât-ı Câhiliyye ahlakî, içtimai, siyasi hakâikle meşhûndur. İkdam ve mesaiye, ulüvv-i cenâba, hubb-i maâlîye, tenasur ve teavüne dair birkaç şairin âsâr-ı edebiyyesinden ber vech-i âti misal irat ile bahsi tenvir etmek isteriz.[1] Urve es-Saâlîk diyor ki;

دَعِيـني أُطَـوِّفْ فِي الْبِـلَادِ، لَعَلَّـني [٣١١]   أُفيـدُ غِـنىً فِيـهِ لِذِي الْحَـقِّ مَحْمِـلُ

أَلَـيْسَ عَظِيمًـا أَن تُلِـمَّ مُلِمَّـةٌ   وَلَـيْسَ عَلَيْنَـا فِي الْحُقُـوقِ مُعَـوَّلُ

فَـإِنْ نَحْـنُ لَـمْ نَمْلِـكْ دِفَـاعًا بِحَـادِثٍ   تُلِـمُّ بِـهِ الْأَيَّـام فَـالمَوْتُ أَجْمَـلُ[2]

Tercümesi: “Bırak! Dünyayı gezeyim, dolaşayım! Belki ashâb-ı hukûkun hissemend olabilecekleri bir ginâya nail olurum. Bizim için ne büyük bir zillettir ki memleketimizin bir ân-ı felâketinde herkes vazifesini ifa etsin de o mübâreze-i hamiyette biz hatıra gelmeyelim ve mevzubahis olmayalım! Eğer böyle bir musibeti defe kadir olamazsak, doğrusu ölmek evladır.”

Urve’nin haktan muradı, ﴿وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ﴾ âyet-i kerîmesinde maksut olan haktır.[3] Mesela dest-i suâli uzatanlara yardım etmek, harp zamanında iane vermek, ḳaḥt ve galâ hengâmında muhtâcîne mededres olmak, müessesât-ı hayriyyeye teberruatta bulunmak, vatanın selamet ve saadetini temin edebilecek fedakârlıkları göstermek birer haktır, birer deyn-i vâcibü’l-edâdır.[4] Urve, bunun ifasına kadir olmak için seferin mihen ve meşâkkına katlanarak dünyayı dolaşıp servete nail olmak istiyor; yoksa yalnız kendini ve ailesini beslemek ve müreffeh bir hâlde yaşamak için değil… [312]

Urve başka beyitlerde mesleğini daha vazıh bir surette beyan ediyor. Kays b. Züheyr’e hitaben diyor ki;

---

1 Meşhûn: Dolu. İkdam ve mesai: Atılganlık, cesaret. Ulüvv-i cenâb: Haysiyetli olmak, kendini bilmek. Hubb-i maâlî: Erdemli, onur verici şeyleri sevmek. Tenasur ve teavün: Yardımlaşmak, arka çıkmak. Âsâr-ı edebiyye: Burada ‘şiirler’ manasındadır.

2 أُفِيدُ, أَسْتَفِيدُ manasınadır. إِلْمَام, *ihata* demektir. مُلِمَّة, *umumi felaket*. [Mehmed Fehmi]

3 “Yardım isteyenlere ve yoksullara mallarından belli bir pay ayırırlardı.” (Zâriyât, 51/19).

4 Dest-i suâl: Aslında dest, el; suâl ise istemek ve sormak anlamındadır. Arapça ve Farsça iki kelimeden oluşan terkip ‘dilencilik, el açmak’ anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. İane etmek: Yardım etmek. Ḳaḥt ve galâ: Kıtlık ve pahalılık. Muhtâcîn: İhtiyaç sahipleri. Mededres olmak: Yardım eli uzatmak. Müessesât-ı hayriyye: Hayır kurumları. Deyn-i vâcibü’l-edâ: Ödenmesi zorunlu borç.

وإنّي امْـــــرُؤٌ عافِي[5] إنَــــائِيَ شِرْكَـــــةٌ   وأنـــــتَ امـــــرُؤٌ عافِي إنـــاءَكَ واحِــــدُ

أَتَهْــزَأُ مِـــنِّي أنْ سَـــمِنْتَ وأنْ تَـــرَى   بِجِسْــمِي شُــحُوبَ[6] الحَــقِّ والحَــقُّ جاهِــدُ

أُقَسِّـــمُ جِسْـــمِي في جُسُـــومٍ كَثِــيرةٍ   وأَحْسُـــو[7] قَـــرَاحَ المَـاءِ والمَـــاءُ بَـــارِدُ

Tercümesi: "Yemeğe yalnız ben değil, bir şirket konuyor; senin çanağından ise yalnız bir el tenâvül eder. Onun için gittikçe sen semiriyorsun, ben zayıflıyorum. Bu żı'f ve nâtüvânî, hak yolundaki mücahedâttan mütevellittir. İstihza edilecek ne var?! Mücâhede-i hak yorar, sahibini böyle zebun eder."[8]

Daha açıkçası: "Ben cismimi birçok cisimlere tevzi ediyor ve sabah aç karna soğuk su içmekle geçiniyorum."

Urve'nin bu şîme-i bergüzîdesi,

﴿وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾

âyet-i celîlesiyle tebcil buyurulmuştur.[9] [313]

Urve, fukarâperver bir şair olduğu için *Urve es-Saâlîk* şöhretiyle iştihar etmiştir.

Nesebi ber vech-i âti dercolunur:

Urve b. el-Verd b. Zeyd b. Abdullah b. Nâşib b. Herim b. Ludeym b. Avd b. Gâlib b. Katî'a b. Abs b. Bagîd b. er-Reys b. Gatafân b. Sa'd b. Kays b. Aylân b. Mudar b. Nizâr.[10]

Şairin mumaileyhin saâlîke izafetle iştiharına başka bir sebep zikrolunuyor. Mumaileyh, saâlîk denilen erbâb-ı fakrı ikiye taksim ediyor: Bir kısmı

---

5 مُعَافَاة, *tenâvül-ü taâm için birini ziyaret etmek.* [Mehmed Fehmi]

6 شُحُوب, üçüncü ve birinci bablardandır; *açlıktan ve yolculuktan hasıl olan zı'f ve nâtüvânî.* [Mehmed Fehmi]

7 الحَسْو, *bir mayii yudum yudum içmek.* جَاهِد, *yorucu,* قَرَاح, -ķâf'ın fethiyle- *halis su.* [Mehmed Fehmi]

8 Bir şirket konuyor: Yani yemeğe başka kişiler de geliyor, yemeği ortak yiyoruz. Tenâvül etmek: Bir şeyi almak. Żı'f ve nâtüvânî: Güçsüzlük, zayıflık. Mücahedât: Çabalar, mücadeleler, uğraşlar.

9 "… İhtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler..." (Haşr, 59/9); şîme-i bergüzîdesi: Seçkin özellik.

10 Daha önce de belirttiğimiz üzere Cahiliye devrinde yaşamış şairlerin isimleri ve nesepleri hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Örneğin burada müellif, Urve'nin nesebinde Herim (هرم) ismine yer vermiştir. Ancak başka kaynaklarda bu isim, 'Hurreym' şeklinde varit olmuştur. Urve'nin soyu için bk. *Dîvânu Urve İbnü'l-Verd: Şerhu İbnü's-Sikkît,* thk. Abdülmunim el-Melûhî, Dımaşk: Matâbiü Vizâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1966, s.1; *Dîvânu Urve İbnü'l-Verd,* şrh ve thk. Saîd ed-Dinnâvî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1996, s.27.

izzetinefisten mahrum olanlardır ki bir vesîle-i maîşet temin etmeyip tufeyli yaşayanlar ve halkı taciz edenlerdir. Bunları ber vech-i âti tasvir ediyor:

لَحَا اللّهُ صُعلوكاً إذا جَنّ لَيْلُهُ، مَضَى في المُشَاشِ آلِفاً كُلَّ مَجْزِرِ

يَعُدّ الغِنى، مِنْ دَهْرِهِ، كلَّ لَيْلَةٍ، أَصَابَ قِرَاها مِنْ صَديقٍ مُيَسَّرِ

يَنَامُ عِشَاءً، ثُمّ يُصْبِحُ طَاوِيًا، يَحُتُّ الحَصَى عَنْ جَنْبِهِ المُتَعَفِّرِ [٣١٤]

قَلِيلُ الْتِماسِ الزَّادِ إلاَّ لِنَفْسِهِ إذا هُوَ أَمْسَى كالعَرِيشِ المُجَوَّرِ

يُعِينُ نِسَاءَ الحَيّ ما يَسْتَعِنَّهُ، فَيُمْسِي طَلِيحاً كَالبَعِيرِ المَحَسَّرِ[11]

Urve bu beyitlerle garip bir levha tasvir ediyor, diyor ki;

"Bazı adamlar vardır; gece olunca gâh bataklıklar içinden çıka bata ve gâh taşlıklar üstünden düşe kalka doğruca develerin kesilen mahallerine koşarlar ve dünyada servet denilen şeyi her gece müreffeh bir arkadaşın sofrasında karınlarını doyurmaktan ibaret addederler. Bu gibilerin hayatları tetkik edilirse görülür ki vakt-i ‘işâ olur olmaz uykuya dalarlar. Sabah olunca aç olarak kalkarlar; toz toprak içinde bir vücudun üzerindeki ufak taşları silkerler. Yemeği yalnız kendi şahısları için ararlar ve akşam yıkık bir çardak gibi bir yere çökerler. Bunların amal ve mesaisine gelince; köy kadınlarının teklif ettikleri bazı hasis hizmetleri ifa etmek ve yorgun bir deve gibi akşamlamaktan ibarettir. Allah bu gibi pespaye adamları kahretsin!"

İkinci kısmı ber vech-i âti tavsif ediyor, diyor ki;

وَلَكِنّ صُعْلُوكاً، صَحِيفَةُ وَجْهِهِ كَضَوْءِ شِهَابِ القَابِسِ المُتَنَوِّرِ [٣١٥]

مُطِلاًّ على أَعْدَائِهِ يَزْجُرُونَهُ بِسَاحَتِهِمْ، زَجْرَ المَنِيحِ المُشَهَّرِ

فَإِنْ بَعُدُوا لا يَأْمَنُونَ اقْتِرابَهُ، تَشَوُّفَ أَهْلِ الغائِبِ المُتَنَظَّرِ[12]

Tercümesi: "Bir kısım fukara daha vardır ki onların yüzleri bir şûle-i ateşîn gibi parlar. Düşmanlarına daima musallattırlar. Meysir oyununda çı-

[11] لحا الله, *tahkir ve şetim* makamında müstamel bir tabirdir. المُشَاشِ, müfredi مُشَاشَة, burada *su biriken gevşek ve arızalı, yani inişli-yokuşlu, girintili-çıkıntılı, çukur, taşlık, bataklık yer* manasınadır. مَجْزَر, *deve kesilen mahal.* مُيَسَّر, ism-i mef‘ûl, *sâhib-i yesâr.* الحَتّ, *silkmek.* مُتَعَفِّر, *tozlu.* العَرِيشُ المُجَوَّر, *yıkık çardak.* طَلِيح, *yorgun argın.* مُحَسَّر, ism-i mef‘ûl, *yorgun demek.* [Mehmed Fehmi]

[12] Bir nüshada صَفِيحَة görülmüştür. المَنيح, *meysir oyununda kazanmayan ok.* تَشَوُّف, *gözlemek.* [Mehmed Fehmi]

kan boş oklardan biri nasıl bir telaş ve heyecanla reddolunursa onlar da o suretle mukabele görürler. Halk onlardan uzaklaştıkça emin olamazlar. Bir aile, seyahatte bulunan erkeğini nasıl bir sabırsızlıkla gözlerse onları da o suretle beklerler."

Urve başka bir yerde üçüncü bir levha tersim ediyor. O levhada maişetlerini temin etmeyenlerin halini enzâr-ı ibrete arz ediyor, diyor ki;

إِذَا المَــرْءُ لَــمْ يَطْلُــبْ مَعَاشًــا لِنَفْسِــهِ   شَــكَا الفَقْــرَ أَوْ لَامَ الصَّــدِيْقَ فَــأَكْثَرَا

وَصَــارَ عَلَى الأدنَــيْنَ كَلًّا وَأَوْشَــكَتْ[13]   صِــلاتُ ذَوِي القُــرْبَى لَهُ أَنْ تَنَكَّــرَا[14] [٣١٦]

وَمَــا طَالِــبُ الحَاجَــاتِ مِــنْ كُلِّ وِجْهَــةٍ   مِــنَ النَّــاسِ إِلَّا مَــنْ أَجَــدَّ وَشَــمَّرَا[15]

فَسِــرْ فِي بِــلَادِ اللَّهِ وَالْتَمِــسِ الغِــنَى   تَعِــشْ ذَا يَسَــارٍ أَوْ تَمُــوتَ فَتُعْــذَرَا

Tercümesi: "Eğer insan, bir vesîle-i maîşet temin etmezse daima zaruretten şikayet eder ve dostlarından adem-i memnuniyet gösterir. Akrabasına da bâr-giran olur ve gitgide aradaki revâbıt-ı karâbet gevşer. Bir raddeye gelir ki onu âdeta tanımaz olurlar. Hakiki erbâb-ı mesâi onlardır ki esbâb-ı maîşeti taharri etmek için teşmîr-i sâ'id ederler. Her kalıba girerek çalışır, çabalarlar. Binaenaleyh, neyl-i maâlî ve ihrâz-ı servet etmek üzere dünyanın her tarafını gez, dolaş! Ya refâh-ı hâl ile imrâr-ı hayât edersin veyahut ölür ve mazur görülürsün."[16]

Urve'nin temîn-i maîşet hususunda beyan eylediği bu düstur,

﴿فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِن رِّزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾

nazm-ı celîlinde teyit buyurulmuştur.[17]

Urve, usûl-i mihmân-nevâzîyi atideki kıta ile beyan etmiştir:

فِــراشِي، فِــراشُ الضَّــيْفِ والبَيْــتُ بَيْتُــهُ   ولَــــمْ يُلْهِــــني عَنْــــهُ غَــــزَالٌ مُقنّــــعُ

أُحَدِّثُــــهُ، إنَّ الحَــــدِيثَ مِــــنَ القِــــرَى   وتَعْلَــمُ نَفْسِــي أنّــه سَــوْفَ يَهْجَــعُ [٣١٧]

---

[13] الأدنَيْن, *yakın akraba.* [Mehmed Fehmi]

[14] الأَدْنَين, أَدْنَى'nın cem'idir. كَلّ, -kâf'ın fethiyle- *bârgirân*. صِلَات, -şâd'ın kesriyle- *rabıta* manasına olan صِلَة'nın cem'idir. [Mehmed Fehmi]

[15] أَجَدَّ, جَدَّ manasınadır. [Mehmed Fehmi]

[16] Vesîle-i maişet: Geçim vesilesi. Bâr-giran olmak: Yük olmak, ağır gelmek. Revâbıt-ı karâbet: Akrabalık bağları. Erbâb-ı mesâi: Çalışan kimseler. Teşmîr-i sâ'id: Kolları sıvamak. Refâh-ı hâl: Refah içinde olmak. İmrâr-ı hayât etmek: Hayat geçirmek.

[17] "Üzerinde dolaşın ve Allah'ın rızkından yiyip için; (ama unutmayın ki) dönüş yalnız Allah'adır." (Mülk, 67/15).

Diyor ki; “Yatağımı misafire terk ederim. Evim, onun evidir. Yanımda bir duhter-i âhû çeşm dahi bulunsa,[18] o misafirime karşı mükellef olduğum vazîfe-i mihmân-nevâzîyi ifadan beni geri bırakmaz. Onunla konuşur, sohbet ederim. Zira konuşmak, levâzim-i mihmân-nevâzîdir. Ancak istirahate muhtaç olduğunu da unutmam.”

Urve, atideki beyitlerle meslek ve mişvârını izah ediyor, diyor ki;

فَلا أَتْرُكُ الإخْوَانَ ما عِشْتُ لِلرَّدَى كَما أنّه لا يَتْرُكُ المَاءَ شاربُه

ولا يُستضامُ، الدَّهْرَ، جارِي، ولا أُرَى كَمَنْ باتَ تَسْرِي لِلصّديق عَقَاربُه

وإنْ جارَتِي ألْوَتْ رياحٌ بِبَيْتها تَغَافَلْتُ حَتَّى يُسْتَرَ البَيْتُ جانِبُه[19]

Tercümesi: “Susuz bir adam, nasıl ki suyu elinden bırakamaz; ben de felakette olan arkadaşlarımı bu gibi bir ihtiyaç neticesi olarak terk edemem. Komşularım hiçbir zaman hiçbir tecavüze maruz olamazlar. Arkadaşlarıma akrep gibi el altından hıyanet etmem! Bir de komşum hanımın fırtınada yıkılan çadırı kapanıncaya kadar evinin istikametinden yüzümü çevirir, görmemezliğe gelirim.” [318]

Urve’nin üçüncü beyitte beyan eylediği terbiye-i içtimâiyyeyi başka bir şâir-i Câhilî atideki beyitlerle tasvir etmiştir.[20] Diyor ki;

وما ضرَّ جاراً يا ابْنَةَ القَوْمِ فاعْلَمِي يُجاوِرُنِي ألاَّ يَكُونَ له سِتْرُ

بِعَيْنَيَّ عَنْ جارَاتِ قَوْمِيَ غَفْلَةٌ وَفِي السَّمعِ مِنِّي مِنْ حَديثِهِما وَقْرُ[21]

Tercümesi: “Bana komşuluk eden bir adamın evi mestur olsun olmasın benden bir mazarrat görmez. Benim gözlerim, komşum olan hanımları göremez, kulağım da onların sözlerini işitemez.”

Antere de şu;

وَأَغُضُّ طَرْفِي ما بَدَتْ لي جارَتِي حَتَّى يُوارِيَ جارَتِي مَأْواهَا

beyitle teyit etmiştir. Antere diyor ki;

“Komşum olan hanım, önüme çıkarsa evine girip kapanıncaya kadar gözlerimi yumarım.”

Hucr b. Hayye el-Absî, bu terbiyeye dair daha ziyade izahat vererek diyor ki;

---

18 Duhter-i âhû çeşm: Ceylan gözlü kız.

19 الرَّدى, *helak*. يُسْتَضَام’ın masdarı اسْتِضَامَة’dir, *cefa etmek,* مُسْتَضَام, *mazlum* demektir. أَلْوَاء, *burmak*. [Mehmed Fehmi]

20 Beyitler, Hâtim-i Tâi’ye isnat edilmektedir.

21 وَقْر, *kulaktaki ağırlık*. [Mehmed Fehmi]

لَا أَحْــرِمُ الجــارَةَ الدُّنْيَــا إِذا اقْتَرَبَــتْ وَلَا أَقُــومُ بِهَــا فِي الْـحَيّ أُخْزِيهَــا [٣١٩]

وَلَا أُكَلِّمُهــــــا إِلَّا عَلَانيَــــــةً وَلَا أُخَبِّرُهَـــــا إِلَّا أُنادِيهــــــا

Tercümesi: "Kapı komşu olan hanım, bir iş için bana müracaat ederse onu meyus etmem; aşiret arasında haysiyetini de haleldar edecek hiçbir harekette bulunmam, onunla gizli konuşmam; açıkta görüşür ve herkesin önünde konuşurum. Bir şeye dair malumat vermek istersem onu evin haricine çıkarır, alenen beyan ederim."

Hâtim-i Tâî

Hâtim-i Tâî de:

لا نَطْـرُقُ الجَـاراتِ مِـنْ بَعْـدِ هَجْعَـةٍ مِـــنَ اللَّيْــلِ إلاّ بِالهَدِيَّـــةِ تُحْمَــلُ

وَ لا يُلْطَـمُ ابـنُ العَـمِّ وَسْـطَ بُيُوتِنـا و لا نَتَصَـبَّى عِرْسَـهُ حِـينَ يَغْفُـلُ[22]

demiş. Mumaileyh başka bir kasidede de diyor ki;

وَمَــا تَشْــتَكِينِي جَــارَتِي غَــيْرَ أَنَّهــا إِذَا غَابَ عَنْهَـــا بَعْلُهَـــا لَا أَزُورُهَـــا

سَـــيَبْلُغُهَا خَـــيْرِي وَيَرْجِـــعُ بَعْلُهَـــا إِلَيْهَـــا وَلَـــمْ يُقْصَـــرْ عَلَيَّ سُـــتُورُهَا [٣٢٠]

Tercümesi: "Komşum hanımın şikayetine meydan vermem, ondan muavenetimi hiçbir zaman esirgemem. Kocasının müddet-i gaybûbetinde de ziyaretine gitmem ve avdetine kadar onunla muharremâne perde arkasında bulunmam."

Şu'arâ-yı Câhiliyye'nin beyan eyledikleri bu düstûr-u ictimâî,

﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ﴾

âyet-i kerîmesiyle teyit buyurulmuştur.[23]

Hâtim-i Tâî, terbiye-i esâsiyyeye ait bazı nikâtı şiirinde izah ediyor, diyor ki;

فَمَــا أَنَــا بِالطَّــاوِي حَقِيبَــةَ رَحْلِهَــا لِأَرْكَبَهــا خِفًّــا وأَتْــرُكَ صَــاحِبِي

إِذَا كُنْــتَ رَبًّــا لِلقَلُــوصِ فَــلَا تَــدَعْ رَفِيقَــكَ يَمْشِــي خَلْفَهَــا غَــيْرَ رَاكِــبِ

22 Karanlık çöküp insanlar uykuya çekildikten sonra elimizde bir hediye olmadan mahalleye gelip evlerin kapılarını çalmayız.
Amcazadelerimiz, evlerimiz arasında iken şamar yemez (sahipsiz kalmaz)! Aynı şekilde yakınımız başka bir işle meşgul iken hanımına göz dikmeyiz!

23 "Mümin erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar." (Nûr, 24/30).

أَنِخْهَا فَأَرْدِفْهُ فَإِنْ حَمَلَتْكُمَا فَذاكَ وَإِنْ كَانَ العِقَابُ فَعَاقِبِ

وَمَا أَنَا بِالسَّاعِي بِفَضْلِ زِمَامِهَا لِتَشْرَبَ مَا فِي الحَوْضِ قبلَ الرَّكَائِبِ[24]

[٣٢١] وَلَسْتُ إِذَا مَا أَحْدَثَ الدَّهْرُ نَكْبَةً بِأَخْضَعَ وَلَّاجٍ بُيُوتَ الأَقَارِبِ

إِذَا أَوْطَنَ القَومُ البُيُوتَ وَجَدْتَهُمْ عُمَاةً عَنِ الأَخْبَارِ خُرْقَ المَكَاسِبِ[25]

وَشَرُّ الصَّعَالِيكِ الَّذِي هَمُّ نَفْسِهِ حَدِيثُ الغَوَانِي وَاتِّبَاعُ المَآرِبِ[26]

Tercümesi: "Ben, sebükbâr olayım diye hemen hukbeyi büküp semerin üzerine atmam ve arkadaşımı yayan bırakmam."[27]

Hâtim, bu münasebetle ilm-i hukûka müstenit bir düstûr-u ahlâkî vazediyor, diyor ki; "Eğer deve senin ise sakın arkadaşını yayan bırakma! Deveyi çöktür, ikinizi kaldırabilirse ne ala; yoksa münavebeden başka çare yoktur."

Hz. Ömer'in Kudüs-ü Şerîf seferinde deveye binmek hususunda kölesiyle münavebesi, bir terbiye-i içtimâiyyeyi tesis eden muhitin ilhamâtındandır.

Deveye malik olmak kaydı şüphe yok ki bir kâide-i hukûkiyyedir; çünkü deveye malik olmazsa iki kişiyi birden nakletmek salahiyetini haiz olamaz.

Hâtim, esas terbiyeye intikal ediyor, diyor ki;

"Kafilede bulunan develerden evvel, havuzun suyunu içmek için râkib olduğum deveye irẖâ-yı 'inân etmem!"[28] [322]

Bunun hikmeti ise olabilir ki havuzun suyu, kafilede bulunan bütün develeri idare etmez. O zaman suya daha ziyade muhtaç olan develer susuzluktan daha ziyade müteessir olurlar.

"Felaket zamanında da boyun eğerek akrabamın hanelerine iltica etmem ve sık sık gitmem" diyor ve hane-nişin olmak mazarratını izah ederek diyor ki; "Hanelerde köşe-nişin uzlet olanlar, vakâyi'i ruzmerreden haberdar olamazlar ve kâr ve kesblerinde zarardîde olurlar.

---

24 رَكَائِب ve رَكَابات, *binek develeri,* cem'ü'l-cem'dir; asıl cem'i رِكَاب'dır, lafzından müfredi yoktur. Manasından müfredi رَاحِلة'dir; رُكّب ise ism-i cem'dir, *şütür-süvâr olanlar.* [Mehmed Fehmi]

25 أَوطَنَ'nın masdarı إِيطَان, *bir yeri yurt etmek.* أَخْرَق, خُرْق'ın cem'idir, *hiçbir şey beceremeyen.* [Mehmed Fehmi]

26 غَوَانِي, غَانِيَة'nin cem'idir, *hüsnüyle mağrur, zîb ve zinetten müstağni olan kız.* [Mehmed Fehmi]

27 Sebükbâr: Yükü hafif, ayağı hafif, hızlı giden.

28 Râkib olduğum: Bindiğim. İrẖâ-yı 'inân: Devenin yularını salıvermek. Burada 'hızlanmak, deveyi hızlıca hareket ettirmek' anlamındadır.

En mühlik maraz-ı ahlâkîye müptela olanlara gelince; o zavallıların sözleri, sohbetleri, daima gâniyelere yani hüsnümüstesnaya malik olan kızlara ait olup heva ve hevese kapılmaktan başka işleri, güçleri yoktur. Bunlar en bedbaht en tehi-dest adamlardır.”[29]

Hâtim, Tay kabilesinden ve Necid şu‘arâsındandır. Nesebi ber vech-i âti beyan olunur:

Hâtim b. Abdillâh b. Sa‘d b. el-Haşrec b. İmriilkays b. Adî b. Ahzem b. Hezûme b. Rebîa b. Cervel b. Sü‘al b. Amr b. el-Gavs b. Tay.

Hâtim’in Adî namında bir oğlu ve Seffâne namında bir kızı vardı. İkisi de ahd-i İslâm’a yetişerek İslamiyet’i kabul etmişlerdir.

Hâtim’in terbiye-i zâtiyye ve mehâsin-i ahlâkiyyeye ait pek çok âsâr-ı şi‘riyyesi vardır. Hâtim, en ziyade sehâ ve keremi, vefakârlığı müdafaa etmiştir. Bir kasidesinde diyor ki;

يَــرَى البَخيــلُ سَــبِيلَ المَــالِ وَاحِــدةً   إِنَّ الجَــوادَ يَــرَى في مَــالِهِ سُــبُلا [٣٢٣]

إِنَّ البَخيــــلَ إذا مَــــاتَ يَتْبَعُــــهُ   سُــوءُ الثَّنَــاءِ وَيَحْــوِي الــوَارِثُ الإِبِــلا

فَاصْــدُقْ حَــديثَكَ إِنَّ الْمَــرْءَ يَتْبَعُــهُ   مَــا كانَ يَبْــنِي إذا مَــا نَعْشُــهُ حُمِــلاَ

لَيْــتَ البَخِيــلَ يَــرَاهُ النَّــاسُ كُلُّهُــمْ   كَمــا يَــرَاهُمْ فَــلا يُقْــرَى إذا نَــزَلا

Tercümesi: “Bahîl olanlar, istihlâk-ı servet için yalnız bir yol; erbâb-ı cûd ve sehâ ise birçok yollar görürler. Bahîl, öldüğü zaman naaşını bir alay-ı menâkib-i seyyie teşyi eder ve sonra verese gelir, muẖallefâtına vaz‘ı yed eder.[30]

Sözün kısası; insan, bu sâha-i a‘mâlde ne bina ederse, öldüğü zaman o mebâni cenazesini teşyi eder, işte bu kadar… Keşke bahîl olanlar, halka layık gördükleri muameleyi bilmukabele halktan görseler de gittikleri yerlerde hürmet görmeseler…”

Şüphe yok ki mehâsin-i ahlâk, hürmet-i âmmeye mazhar olursa taammüm eder; mesâvî de halkın nefretine hedef olmalı ki taammüm etmesin.

Hâtim, badehu zevcesine tevcîh-i hitâb ediyor, diyor ki; “Sılayırahim uğrunda sarf eylediğim maldan dolayı beni muaheze etme! Malın sarfı için en iyi yol budur.”

---

29 Gâniye: Şarkıcı kadın. Hüsnümüstesna: Müstesna bir güzellik. Tehi-dest: Eli boş, fakir.

30 Bahîl: Cimri. İstihlâk-ı servet: Serveti harcamak, tüketmek. Erbâb-ı cûd ve sehâ: Cömert kimseler. Menâkib-i seyyie: Kötü olaylar, hikâyeler. Muẖallefât: Ölen kimsenin geriye bıraktığı şeyler. Vaz‘ı yed: El koymak.

﴿والأقْرَبينَ بِالْمَعروفِ﴾ âyet-i kerîmesi de bu düsturu amirdir.[31] [324]

Hâtim, badehu hayatın muvakkat olduğunu ihtar ederek diyor ki;

يَسْعَى الفَتَى وحِمَامُ المَوْتِ يُدْرِكُه وكُلُّ يَومٍ يُدَنِّي لِلْفَتَى الأَجَلا

إنّي لَأَعْلَمُ أنّي سَوفَ يُدْرِكُنِي يَومِي وأُصْبِحُ عنْ دُنْيَايَ مُشْتَغِلَا

Tercümesi: "İnsan, mütemadi bir hırsla çalışır çabalarken eceli hulul eder, onu alır götürür. Zaten her gün tarîk-i hayâtta katolunan mesafe, ölümü insana o nispette takrip eder. Ben de bilirim ki bir gün benim de yevm-i mev'ûdum hulul edecek ve beni dünyadan ayıracaktır."

Hâtim, hayatın bekâ-nâpezîr olduğunu beyan ettikten sonra hululü kati'yyet-i mutlaka ile muhakkak olan ölüme her lahza maruz kalan insan için iktisap edilecek faziletleri, kabilesine ve belki bütün heyet-i içtimâiyyeye tavsiye ediyor, diyor ki;

"Size iki şey tavsiye edebilirim: Birisi şan ve şerefinizi muhafaza; diğeri size arz-ı iltica ve beyân-ı itimâd edenleri her vecihle himaye etmektir."

Erbâb-ı vaaz ve nasihatin halka beyan ettikleri mevizaların icrâ-yı tesîr etmesi evvela o mevizaların kendi şahıslarında temessül etmiş olmasına mütevakkıf olduğu cihetle şüpheye mahal kalmamak için diyor ki; [325]

"Allah bilir; ben hukuku tanır, vefakârlığa riayet eder bir adamım. Meğerki arkadaşım bana hıyanet edip ihanetimi murat etse!"

Yani o zaman terettüp edecek mesuliyet-i ahlâkiyye bana ait olamaz.

Hâtim'in, muhitten mülhem olduğu mesleğini izah ettiği kasideden atideki beyitler iktibas olunmuştur:[32]

وَإنِّي لَأَخْزَى أنْ تُرَى بِي بِطْنَةٌ وَجَارَاتُ بَيْتِي طَاوِيَاتٌ وَنُحَّفُ[33]

وَإِنِّي أَرْمِي بالعَدَاوَةِ أَهْلَهَا وَإِنِّي بالأَعْدَاءِ لا أَتَنَكَّفُ[34]

---

[31] Müellif, âyet-i kerîmeyi [وَالأَقْرَبونَ أوْلَى بِالْمَعروفِ] şeklinde vermiştir. Kanaatimizce müellif, Bakara suresinde (ayet 180) varit olan ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْراً، اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ، حَقاًّ عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾ ayetindeki "وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ" ifadesine atıfta bulunmuştur. Buradan hareketle biz de müellifin aktardığı ibareden ziyade Bakara suresindeki ayette varit olan ifadeyi aktardık.

[32] Cümledeki 'mülhem' ibaresini müellif, 'مهم' şeklinde aktarmıştır; lâm harfi, sehven yazılmamıştır.

[33] بِطْنَةٌ, -bâ'nın kesriyle- *karnın şişmesi*. [Mehmed Fehmi]

[34] تَنَكُّف, *düşmanın felaketiyle teşeffi-i sadr etmek*. [Mehmed Fehmi]

وَإِنِّي لَأُعْطِي سَائِلِي وَلَرُبَّمَا   أُكَلَّفُ مَا لَا أَسْتَطِيعُ فَأَكْلَفُ[35]

وَإِنِّي لَمَذْمُومٌ إِذَا قِيلَ: حَاتَمٌ   نَبَا نَبْوَةً إِنَّ الكَرِيمَ يُعَنَّفُ[36]

سَآبَى وَتَأْبَى بِي أُصُولٌ كَرِيمَةٌ   وَآبَاءُ صِدْقٍ بِالمُرُوءَةِ شُرِّفُوْا [٣٢٦]

وَأَجْعَلُ مَالِي دُونَ عِرْضِي، إِنَّنِي   كَذٰلِكُمْ مِمَّا أُفِيدُ وَأُتْلِفُ

وَأَغْفِرُ إِنْ زَلَّتْ بِمَوْلَايَ نَعْلُهُ   وَلَا خَيْرَ فِي المَوْلَى إِذَا كَانَ يَقْرِفُ[37]

سَأَنْصُرُهُ إِنْ كان لِلْحَقِّ تابعًا   وإِنْ جارَ لَمْ يَكْثُرْ عليَّ التَّعَطُّفُ

وإِنْ ظَلَمُوهُ قُمْتُ بِالسَّيْفِ دُونَهُ   لِأَنْصُرَهُ إِنَّ الضَّعِيفَ يُؤَنَّفُ[38]

Tercümesi: "Evimin komşuları olan kadınlar, açlıktan zebun ve bitap oldukları bir zamanda şikem-perver olmaklığım kadar çirkin ve mûcib-i âr ve hicap bir şey tasvir edemem. Ben adaveti, müstahak olanlara karşı beslerim ve düşmanlarımın felaketleriyle teşeffi-i sadr etmem. Bana dest-i suâli uzatanlara muavenetten geri durmam. Ara sıra istitaatim fevkinde vuku bulan tekliflere de katlanırım. Enzâr-ı tenkîd, daima eâzıme matuf olduğu cihetle kimsenin tarizine meydan vermem ve hiçbir kimseye 'Hâtim kusur etti.' dedirtmem! Çünkü bunu demek için benden mutlaka bir hatanın sudur etmiş olması lazımdır."[39] [327]

Hâtim, bunu teslim etmekle mensup olduğu heyet-i içtimâiyyenin hüsnüahlakına şehadet etmiş oluyor.

"Meâyib ve nekaisi ne ben kendime layık görürüm ne de mürüvvet ve asaletle temayüz eden eslafım bana layık görürler. Şan ve şerefim uğrunda malımı feda ederim! Benim mesleğim para kazanıp sarf etmektir. Bana karabet ve meveddeti olanlara karşı daima müsamahakâr davranırım. Hata isteseler bile igmâz-ı 'ayn ederim. Ayb-cû arkadaşın ne hayrı olur?! Arkadaşım hakkı tanır, erbâb-ı insâftan ise onu himaye ve müdafaa ederim; cevr ve cefa ederse hakkında muâmele-i nevâzişkâraneyi çok görmem. Zulüm ve taaddi-

---

[35] كَلَف, -fethateyn-, *teklifi kabul etmek.* [Mehmed Fehmi]

[36] نَبْوَة, *hata.* تَعْنِيف, *şiddetle muaheze etmek.* [Mehmed Fehmi]

[37] قَرْف, ikinci babtan *sitem etmek.* [Mehmed Fehmi]

[38] تَأْنِيف, *istimdat etmek.* [Mehmed Fehmi]

[39] Şikem-perver: Obur, ağzına düşkün. Mûcib-i âr: Ayıba, kusura yol açan. Teşeffi-i sadr etmek: Rahatlamak, 'çok iyi olmuş!' demek. Enzâr-ı tenkîd: Eleştirmek, kusur bulmak isteyenlerin bakışları. Eâzım: Büyükler.

ye maruz olursa, kılıcımla imdadına şitâbân olurum; zayıf ve bikes olanların imdadına yetişmek zaruridir.”[40]

{أُنْصُرْ أَخاكَ ظالِمًا أَوْ مَظْلومًا} hadîs-i şerîfi, bu düstûr-u ahlâkîyi müeyyittir.[41]

Usûl-i muâşeretin en mühim esaslarından birini teşkil eden bu nazariye-i ahlâkiyyeyi Nâbiga ez-Zübyâni dahi ber vech-i âti müdafaa etmiştir. Nâbiga diyor ki;

وَلَسْتَ بِمُسْتَبْقٍ أَخًا لَا تَلُمُّهُ   عَلَى شَعَثٍ أَيُّ الرِّجَالِ الْمُهَذَّبُ؟

“Ötede beride dağılmış olan hata kırıntılarını elinle toplayıp tamir etmediğin bir arkadaşını kaybedersin. Dört başı mamur bir babayiğit var mı?!” demektir.

İkinci asr-ı hicrî şu‘arâsından Yezîd b. Hâlid el-Mühellebî diyor ki; [328]

وَمَن ذَا الَّذي تُرْضَى سَجاياهُ كلُّها؟   كَفَى المرءَ نُبْلاً أَن تُعَدَّ معايِبُهْ

“Bütün ahlakı sezavâr takdir olan kimdir? İnsanın tadat olunabilecek derecede kusurlarının mahdut olması büyük bir fazilettir.”

168’de vefat eden Beşşâr b. Bürd diyor ki;

إذَا كُنْتَ فِي كُلِّ الأُمُورِ مُعَاتِباً   صِدِيقَكَ لَمْ تَلْقَ الذَّي لاَ تُعَاتِبُهْ

فَعِشْ وَاحِدًا أَوْ صِلْ أخاكَ فَإنَّهُ   مُقَارِفُ ذَنْبٍ مَرَّةً وَمُجَانِبُهْ

إذَا أنْتَ لَمْ تَشْرَبْ مِرَاراً عَلَى القَذَى   ظَمِئْتَ وَأَيُّ النَّاسِ تَصْفُو مَشَارِبُهْ؟

Demek istiyor ki;

“Olur olmaz şeylerden dolayı arkadaşını mesul edersen muaheze edilmeyecek bir arkadaş bulamazsın! Ya tek başına yaşamaya karar ver veyahut arkadaşına kavuş! Arkadaşın gâh hata eder gâh etmez. Eğer bulanık sudan içmemeye karar verirsen susuz kalırsın. Daima saf ve berrak su içen kimdir?!” [329]

Şâir-i hikmet-nisâr Şîrâzî de bu meslek-i hakimaneyi pesend etmiştir. Sa‘dî diyor ki;

يار بي عيب مجو تا كه نماني بي يار[42]

---

[40] Meâyib ve nekais: Ayıp ve kusurlar. Eslaf: Geçmişte yaşayanlar, atalar. İgmâz-ı ‘ayn etmek: Görmezlikten gelmek. Ayb-cû: Ayıp ve kusur arayan. Cevr ve cefa: Zulüm ve eziyet. Muâmele-i nevâzişkârane: Gönül alan, hoşnut eden davranış. Bikes: Kimsesiz.

[41] “Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et.” Hadis için bk. Buhârî, *Sahîhü’l-Buhârî,* c.2, s.863, hadis no: 2311.

[42] Kusurlu dost arayan dostsuz kalır.

Bu mühimme-i içtimâiyye, Osmanlı şu‘arâ-yı benâmından Bursalı Veliy-yüddinzade Ahmed Paşa’nın nazar-ı ârifenelerinden dûr olmamıştır.[43] Şîrâzî’nin mısraını Türkçeye naklederek:

یارسز قالمش جهانده، عیبسز یار ایسته ین[44]

şeklinde ifrağ etmiştir.

Hâtim, badehu hayat hakkındaki noktainazarını teşrih ediyor, diyor ki;

وإنّي وإن طَالَ الثَّوَاءُ لَمَيِّتٌ　　　ويَعْظُمُنِي ماوِيُّ! بَيْتٌ مُسَقَّفُ

وَإنّي لَمَجْزِيٌّ بِما أَنا كاسِبٌ　　　وكُلُّ امْرِئٍ رَهْنٌ بما هُوَ مُتْلِفُ

Tercümesi: “Ömrüm, ne kadar uzarsa uzasın, bir gün bu hayata yine veda edeceğim ve son hâbgâhım bir hufre-i târîk olacaktır.”[45]

Mükâfat bahsine gelince; [330]

“Amelim ne ise onun semerisini iktitâf ederim, onun cezasını çekerim. Zira herkes ameline vabestedir.”

﴿كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ﴾،[46]

﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ، وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾،[47]

gibi ayetlerle; {الْمَرْءُ مَجْزِيٌّ بِعَمَلِهِ، إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ، وَإِنْ شَرّا فَشَرٌّ} gibi ehâdîs-i şerîfe, bu kavânîn-i sâbiteyi teyit etmiştir.[48]

Hâtim, zamân-ı Câhiliyye’deki âdâb-ı taâmı da ber vech-i âti beyan ediyor, diyor ki;

وإنِّي لَأَسْتَحْيِي صِحابِي أَنْ يَرَوا　　　مَكانَ يَدِي في جانِبِ الزَّاد أَقْرَعا[49]

---

[43] Bursalı Ahmed Paşa (öl. 902/1496), Bursa Muradiye Medresesi’nde müderrislik yapmıştır. Fâtih Sultan Mehmed’in tahta geçmesinden sonra kazasker, daha sonra padişahın maiyetinde bulunan ilim adamlarından olmuştur. Gösterdiği başarılar sayesinde padişahın veziri olan Ahmed Paşa, İstanbul’un fethinde padişahın yanından ayrılmayan ve askerin maneviyatını yükselten kişilerdendir. Çıkan bazı dedikodular yüzünden Fatih tarafından saraydan uzaklaştırılıp tutuklanmıştır. Bu olaydan sonra saraya bir daha dönemeyen Ahmed Paşa, Bursa’da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Günay Kut, *“Ahmed Paşa, Bursalı”,* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989, c.2, s.111-112.

[44] Yârsız kalmış cihanda, ayıpsız yâr isteyen.

[45] تاريك (târîk): Karanlık.

[46] “… Herkes kendi yapıp ettiğinin hesabından kendisi sorumlu olacaktır.” (Tûr, 52/21).

[47] “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.” (Zilzâl, 99/7-8).

[48] “Kişi yaptığının karşılığını bulacaktır. Hayır işlemişse hayır; kötülük işlemişse de kötülük bulacaktır.” Müellifin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) isnat ettiği bu hadisin sıhhati hususunda yeterli bilgiye ulaşamadık.

أُقَصِّرُ كَفِّي أنْ تَنالَ أَكُفَّهُمْ   إذا نَحْنُ أَهْوَيْنا وَحاجَاتِنا مَعا[50]

وإنَّكَ مَهْما تُعْطِي بَطْنَكَ سُؤْلَهُ   وفَرْجَكَ نَالا مُنْتَهَى الذَّمِّ أَجْمَعا

أَبِيتُ خَمِيصَ البَطْنِ مُضْطَمِرَ الحَشَا   حَيَاءً أَخافُ الذمَّ أنْ أَتَضَلَّعَا[51] [٣٣١]

Tercümesi: “Yemek yerken sofrada bulunanların nazarıdikkatlerini celbedecek derecede elimin temas ettiği tabaklarda boşluklar vücuda getirmekten haya ederim. Ellerin sofraya uzatıldığı zaman elimi kimsenin eline dokundurmam. Zaten yemeğe ihtiyacımız bir değil mi? Aceleye ne lüzum vardır?!”

Hâtim, bu iki esaslı terbiyeyi beyan ettikten sonra bir hülasa yapıyor, diyor ki;

“İnsan, boğazına ve fercine ram oldukça şikemperverlik ve şehvetperestlik gibi iki mühlik illetin netâic-i vahîmesine maruz kalır ve suişöhret kazanır. Onun içindir ki ben, hedef-i tenkîd olmayayım diye daima aç kalırım ve daima karnım ince ve dümdüz görülür.”

﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا﴾،[52] ﴿وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾،[53]

gibi ayetler, Hâtim’in nazariyesini okşuyor.

Bir şâir-i Câhilî’nin hissiyât-ı âşıkanesini musavvir ve pek çok mehâsin-i ahlâkı ve hüküm ve mevâizi cami olan Hâtim’in atideki kasidesinin ehemmiyeti itibarıyla dercini münasip gördük.

Su ve mera arkasından koşmak mecburiyetinde bulunan seyyar aşâirin, mevâsime göre ikamet ettikleri mevâkide gömmüş oldukları hatıraları menâzil-i metrûkelerinin bâkâ-yı enkâzından istihraç edip her kasidenin matlaında yâd etmek, şu‘arâ-yı Câhiliyye’nin meslek-i mahsûslarıdır. Buna *teşbîb* derler.[54]

Hâtim dahi bu mesleği takip ederek metruk bir haymegâhın, kalbinde [332] uyandırdığı hissiyât-ı âşıkane tesiriyle kasidesine bir hüsn-ü matla ile başlıyor, diyor ki;

---

49 أَقْرَع, *kel,* cem‘i -ḳâf’ın zammıyla- قُرْع ve قُرْعان. [Mehmed Fehmi]

50 إِهْواء, *bir şeye el uzatmak*. [Mehmed Fehmi]

51 اِضْطِمار, *karnın çekilmesi*. تَضَلُّع, *karnı doldurmak*. خَمِيص, *aç*. [Mehmed Fehmi]

52 “… Yiyin için fakat israf etmeyin...” (A‘râf, 7/31).

53 “… Nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır…” (Sâd, 38/26).

54 Menâzil-i metrûke: Terk edilmiş evler, yurtlar. Bâkâ-yı enkâz: Enkazın kalıntıları.

أَتَعْـــرِفُ أَطْـــلالًا وَنُؤْيًـــا مُهَـــدَّما؟   كَخَطِّـــكَ فِي رِقٍّ كِتَابًـــا مُنَمْنَمَـــا[55]

أَذَاعَـــتْ بِـــهِ الأَرْوَاحُ بَعْـــدَ أَنِيسِـــها   شُـــهُورًا وَأَيَّامًـــا وَحَـــوْلًا مُجَرَّمَـــا

فَأَصْـــبَحْنَ قَـــدْ غَـــيَّرْنَ ظَـــاهِرَ تُرْبِـــهِ   وَبَـــدَّلَتِ الأَنْـــواءُ مَـــا كَانَ مُعْلَمَـــا

وَغَيَّرَهَـــا طُـــولُ التَّقَـــادُمِ وَالبِـــلَى   فَمَـــا أَعْـــرِفُ الأَطْـــلالَ إِلَّا تَوَهُّمَـــا [٣٣٣]

Tercümesi: "İnce ve süslü yazılarla müveşşah bir ceylan derisine benzeyen şu bakiye-i enkâzı ve seyl-i bârândan muhafaza olunmak üzere çadırın etrafında kazılıp el-yevm yıkılmış olan arkları tanıyabiliyor musun?

Evet, bu hane bir zaman menus ve meskundu. Sonradan günlerce, aylarca ve belki tam bir sene maruz kaldığı bâd-i sarsar, onun bütün 'alâim-i fârikasını süpürüp götürmüştür. Seller, fırtınalar, toprağının şekl-i hâricîsini o derecede değiştirmiştir ki tanınmaz bir hâle koymuştur. Diğer taraftan o uzun günler, o eskilik, ayrıca icrâ-yı tesîr etmiştir. Şimdi evin izlerini, enkazın bakayasını hayal meyal gibi görüyor ve tanımaya çalışıyorum."[56]

Bu meali, bütün şu'arâ-yı Câhiliyye tazmîn etmişlerdir.[57] İmruülkays diyor ki;

لِمَـــنْ طَلَـــلٌ أَبْصَـــرْتُه فَشَـــجاني   كخَـــطِّ زَبُـــورٍ فِي عَسِـــيبِ يَمـــانِ[58]/[59]

Adî b. Zeyd, bir kasidesinin matlaında:

---

55 نُؤْي, -nûn'un zammı ve hemze'nin sükûnuyla- *yağmurdan muhafaza olunmak için çadırın etrafında kazılan çukurlar, arklar;* cem'i, -nûn'un zammı ve hemze'nin fethiyle-. رِقّ, -râ'nın fethi ve kesriyle- *yazıya mahsus ince deri*. Alelekser ceylan derisine ıtlak olunur. نَمْنَم, -زَلْزَلَ vezninde- *yaldızlamak, nakış ve tezyin etmek ve rüzgarın toprak üzerinde yazı şeklinde yol yol çizmiş olması.*

يُقالُ: نَمْنَمَتِ الرِيحُ التُّرابَ، إذا خَطَّتْهُ وتَرَكَتْ عَلَيْهِ أَثَرًا كالْكِتَابةِ.

الإذاعة, *bir şeyi tamamen alıp götürmek.* مُجَرَّم, -مُعظَّم vezninde- *tam bir yıl.* النَّوْء, -nûn'un fethi ve vâv'ın sükûnuyla- *yağmur, rüzgar ve ahvâl-i cevviyye.* البِلَى, -bâ'nın kesriyle- *eskilik*. [Mehmed Fehmi]

56 Müveşşah: Süslü. Seyl-i bârân: Yağmurun oluşturduğu sel. el-Yevm: Bugün. Menus: Issız olmamak, bir yerde insanların olması. Bâd-i sarsar: Şiddetli ve soğuk rüzgar. 'Alâim-i fârika: Ayırt edici özellikler, işaretler. Şekl-i hâricî: Burada 'toprağın yüzeyi' anlamındadır.

57 Tazmîn etmek: Burada 'konu edinmek, şiirde ele almak' anlamındadır.

58 عَسِيب: كانَ أهلُ اليَمَنِ يَكْتُبونَ في عَسِيبِ النَّخْلَةِ عُهودَهمْ وصُكُوكَهم. [Mehmed Fehmi] Yemenliler, palmiye dalları üzerine anlaşmalarını ve senetlerini yazarlardı.

59 Beni kederlendiren ahalisi göçmüş bu yıkık evler de kimin nesi? Aynen Yemenliler'in asîb'in (palmiye dalı) üzerinde yazdıklarından geriye kalan silik hatlar gibidir!

لِمَـــــــنِ الدَّارُ تَعَفَّـــــــــتْ بِخِـــــــيَمْ   أَصْـــــبَحَتْ غَيَّرَهـــــا طُـــــولُ القِـــــدَمْ[60]
مـــــا تُبـــــينُ العَـــــيْنُ مِـــــنْ آياتِهـــــا   غـــــيرَ نُـــــؤْيٍ مثـــــلَ خَـــــطٍّ بِـــــالْقَلَمِ[61] [٣٣٤]

diyor. Züheyr b. Ebî Sülmâ bir kasidesinde:

لِمَـــــنْ طَلَـــــلٌ بِرامَـــــةَ لا يَـــــرِيمُ   عَفَـــــا وخَـــــلاَ له حُقْـــــبٌ قَـــــدِيمُ[62]
تَحَمَّـــــلَ أَهْلُـــــهُ عَنْـــــهُ فَبَـــــانُوا   وفي عَرَصَـــــاتِهِ مِـــــنْهُمْ رُسُـــــومُ
يَلُـــــوحُ كَأَنَّـــــهُ كَفَّـــــا فتـــــاةٍ   تُرَجَّـــــعُ فِي مَعَاصِـــــمِها الوُشُـــــومُ[63]

diyor. Lebîd de:

وجَـــلاَ السُّـــيُولُ عَـــنِ الطُّلـــولِ كأَنَّهـــا   زُبُـــــرٌ تُجِـــــدُّ مُتُونَهـــــا أَقْلاَمُهـــــا[64]

demiş. el-Murakkış el-Ekber:

الدارُ قَفْـــــرٌ والرُّسُـــــومُ كَمَـــــا   رَقَّـــشَ فِي ظَهْـــرِ الْأَدِيـــم قَلَـــمْ[65] [٣٣٥]

demiş. Yemen şu'arâsından el-Ahnes b. Şihâb b. Tağlib diyor ki;

فَمَـــنْ يَـــكُ أَمْسَـــى فِي بِـــلادٍ مُقَامَـــةٍ   يُسَـــائِلُ أَطْـــلالاً بهَـــا تُجَـــاوِبُ[66]

---

60 خِيَم, -عِنَب vezninde- Yemen'de bir dağ; el-Cezîre'de bir yerin ismidir. [Mehmed Fehmi]

61 Hıyam'da eskimiş, ahalisi göçmüş bu ev de kimindir? Geçen zaman onu değiştirmiş. Kalemle yapılan ince çizgiler gibi olan arklar dışında onun izine ait bir şey göremezsin!

62 الرَّيْم, -râ'nın fethiyle- رَامَ – يَرِيمُ – رَيْمًا *tebâüd etmek,*

يُقالُ: ما يَرِيمُ يَفْعلُ ذٰلِكَ، أيْ ما يَبْرَحُ .

Beyitte ise *hâlâ yerinde bakidir* manasınadır. عَفا, العَفَاء, *münderis olmak.* [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: Bunu yapmaya devam ediyor.

63 مَعاصِم, مِعْصَم'ın cem'idir, *bilezik yeri.* الوُشُوم, cem'dir; müfredi, وَشْم ve وِشَام; *kadınların iğne ile ellerinde, kollarında ve vücutlarının sair yerlerinde yaptıkları renkli nakışlardır.* [Mehmed Fehmi]
Beyitlerin tercümesi:
Râme'de bulunan ve yerinde durup kaybolmayan bu yıkık evin kalıntıları kime aittir? İzleri silindi ve terk edilmesinin üzerinden uzun yıllar geçti.
Ahalisi onu bırakıp uzaklaştılar; onlardan geriye avlusunda bazı izler kalmış.
Bu izler, âdeta bileklerinde dövmelerin işlendiği genç bir kızın kolları gibi gözüküyor!

64 Seller, kalıntılardan arta kalan izleri öyle açmış ki üzerinden kalem yürütülüp harfleri yenilenmiş yazılara benziyor.

65 رَقَّش, التَّرْقِيش, *tezyin.* الأَدِيم, *deri.* [Mehmed Fehmi]
Ahalisi göçmüş ev bomboş; geride kalan izler ise derinin üzerinde kalemin süslediği çizgilere benziyor.

فَلِابْنَــةِ حِطَّــانَ بْــنِ قَــيْسٍ منَــازِلُ   كَمَــا نَمَّــقَ العُنْــوَانَ فِي الــرِّقّ كَاتِــبُ[67]

Selâme b. Cendel bu meali, atideki şekle koymuş:

لِمَــنْ طَلَــلٌ مِثــلُ الكِتَــابِ المُنَمَّــقِ   خَــلا عَهْــدُهُ بــينَ الصُــلَيْبِ وَمُطْــرِقِ[68]

أكَــــبَّ عَلَيْــــهِ كاتِــــبٌ بِدَوَاتِــــهِ   وجِدَّتُــــهُ فِي الْعَــيْنِ جِــدَّةُ مُهــرَقِ[69]/[70]

Hâtim, menâzil-i metrûkenin şu hazinâne tavsifi esnasında enkazın her zerresi altında metfun birer hâtıra-i aşkın, pişgâh-ı hasretine tecsîm eylediği nazenin bir cismi tasvire geçiyor, diyor ki;[71] [336]

دِيَــارُ الَّــتي قَامَــتْ تُرِيــكَ وَقَــد خَلَــتْ   وَأقْــوَتْ مِــنَ الــزُّوَّارِ كَفًّــا وَمِعْصَــمَا[72]

ونَحْــــراً كَفــــاثُورِ اللُّجَــــيْنِ يَزِينُــــه   تَوَقُّــــدُ يَــــاقُوتٍ وشَــــذْرٌ مُنَظَّمَــــا[73]

كَجَمْــرِ الغَضــا هَبَّــتْ لَهُ بَعْــدَ هَجْعَــةٍ   مِــنَ اللَّيْــلِ أرْوَاحُ الصَّــبَا فَتَضَــرَّما[74]

تَهَــادَى عَلَيْهَــا حَلْيُهَــا ذَاتَ بَهْجَــةٍ   وَكَشْــحٍ كَطَــيِّ السَّــابِرِيَّةِ أهْضَــمَا[75]

---

[66] مُقَامَة, -mîm'in zammıyla- صَالِحَةٌ لِلْإِقَامَة demek. [Mehmed Fehmi]

'Yerleşime uygun' anlamındadır.

[67] Daha önce mamur olan topraklara giden kişi, orada cevap veremeyen ahalisi göçmüş yıkıntılara sorar durur.

İşte oradadır Hittân b. Kays'ın kızının, parşömen üzerinde kâtibin süsleyerek yaptığı işareti andıran evi.

[68] الصُّلَيْب, -sîga-i tasgîr ile- Kâzime kurbunda bir dağdır. مُطْرِق, -râ'nın kesriyle- yine dağdır. [Mehmed Fehmi]

[69] مُهْرَق, -mîm'in zammı ve hâ'nın sükûnu ve râ'nın fethiyle- *sahife,* cem'i مَهارِق. جدة, -cîm'in kesriyle- ikinci babtan *yeni olmak*. [Mehmed Fehmi]

[70] Sulayb ve Mutrik arasında kalan, inayetle yapılmış süslü yazıya benzeyen bu kalıntılar kime aittir? Üzerinden epey zaman geçmiş.

Hokkasıyla kâtibin yoğunlaştığı yazı gibi! Yağmur suyuyla izleri yenilenen kalıntıların bu hâli ise, çizgileri yenilenen beyaz sayfa gibi!

[71] Menâzil-i metruke: Terk edilmiş evler, yurtlar. Hazinâne: Üzüntü verici şekilde. Metfun: Gömülü. Hâtıra-i aşk: Aşk anısı. Pişgâh-ı hasret: Pişgân 'ön' anlamındadır. Burada şairin, özlem duyduğu sırada hatırladığı anılara atıf yapılmıştır. Tecsîm eylemek: Somut hâle dönüştürmek. Nazenin: Nazlı.

[72] إقْوَاء, -hemze'nin kesriyle- burada *hanenin şenlikten hali olması*. [Mehmed Fehmi]

[73] فاثُور, *gümüş veya altın tepsi*. Eşrât-ı sâat hakkında {وَتَكونُ الأَرْضُ كَفاثورِ الفِضَّة} hadîs-i şerîfinde olduğu gibi. لُجَيْن, *gümüş*. [Mehmed Fehmi]

Hadisin tercümesi: Yeryüzü gümüş yuvarlak bir sini (tabak) gibi olacaktır.

[74] الغَضَا, *dağdağan, seksek ağacıdır;* ateşi devamlı olur. [Mehmed Fehmi]

يَضِيءُ لَنَا البَيْتُ الظَّلِيلُ خَصَاصُهُ   إِذَا هِيَ لَيْلًا حَاوَلَتْ أَنْ تَبَسَّمَا[76]

إذا انْقَلَبَتْ فَوْقَ الحَشِيَّةِ مَرَّةً   تَرَنَّمَ وَسْوَاسُ الحُلِيِّ تَرَنُّمَا[77] [٣٣٧]

Teşbîbden sonra yine sanâyi‘i bedîiyyeden hüsnütahallüs denilen üslupla gazele intikal ederek önüne tecessüm eden cism-i işvedârı tavsif etmiştir. Badehu şu‘arâ-yı Câhiliyye'nin nakl-ı kelâmdaki meslek-i mahsûsları olan iktidâb suretiyle asıl maksada nakl-ı kelâm ediyor, diyor ki;

وَعَاذِلَتَيْنِ هَبَّتَا بَعْدَ هَجْعَةٍ   تَلُومَانِ مِتْلافًا مُفِيدًا مُلَوَّمَا

تَلُومَانِ -لَمَّا غَوَّرَ النَّجْمُ- ضَلَّةً   فتًى لا يَرى الإنْفَاقَ في الحَقِّ مَغْرَمَا[78]

فَقُلْتُ: وقَدْ طَالَ العِتَابُ عَلَيْهِما   وَأَوْعَدَتَانِ أَنْ تَبِينَا فَتَصْرِمَا[79]

ألا لَا تَلُومَانِي على مَا تَقَدَّمَا   كَفَى بِصُرُوفِ الدَّهْرِ لِلْمَرْءِ مُحْكِمَا

فإنَّكُمَا لَا ما مضَى تُدْرِكَانِهِ   ولَسْتُ على مَا فَاتَنِي مُتَنَدِّمَا [٣٣٨]

Tercümesi: "Nisfü'l-leylden sonra uykudan fırlayan iki kadının levmine hedef oldum. Her ikisi tevbihlerini, esasen muahezeye alışmış fâide-bahş bir telefkâra tevcih ettiler. Yıldızların semt-i gurûba doğru müteveccih olduğu bir zamanda hak yolundaki infaktan hiçbir zarar görmeyen bir adama vukuf-

---

75 التَّهادِي, *iki tarafa temayül etmek.* كَشْح, *boş böğür, ḫâsıra.* السَّابِرِ, *ince yumuşak ipek gibi bez.* [Mehmed Fehmi]

76 خَصَاص, -ḫâ'nın fethiyle- *rahne, gedik.* [Mehmed Fehmi]

77 الحَشِيَّة, -غَنِيَّة vezninde- *şilte.* الوَسْوَاس, *gizli ses ve muhaşşelâtın sesi.* [Mehmed Fehmi]

Beyitlerin tercümesi:
İşte kendisine gelen süslü (bilezikli olan) ziyaretçilerden hali kalmış bir hâlde kendini sana gösteren diyarlar;
Yakut ve düzenli bir şekilde yerleştirilen altın parçalarının kendisini ışıl ışıl yaptığı süslü altın tepsi gibi bir boyna sahiptir.
Dağdağan ağacının odunundan oluşmuş köz gibi. Gecenin ilk saatlerindeki hafif uykudan sonra saba rüzgarları üzerine esip kendisini tutuşturuyor.
Altından olan süsü, boynunun iki tarafına sarktı. Alımlıdır ve ince-şeffaf bir elbise gibi incecik böğre sahiptir.
Koyu bir gecede gülmeye yeltendiğinde içinde bulunduğu ev, ışığı getiren gediğini gösterir (aydınlanıverir).
Yatakta haraket edip döndüğünde üzerindeki o süsler, terennüm edip ses getirir.

78 التَّغْوِيرُ, *gurup etmek.* مَغْرَم, -mîm'in fethiyle- dördüncü babtan *ziyan.* [Mehmed Fehmi]

79 الصَّرْم, lazım ve müteaddi olarak gelmiştir, *kesmek ve kesilmek.* [Mehmed Fehmi]

suz olarak itirazlarını, uzun bir itaptan sonra reddettim ve bu itirazın adem-i tekerrürü hakkında taahhüt aldıktan sonra şu cevabı verdim, dedim ki;

Maziye karışmış bir şeyden dolayı levm ve muahezenin ne tesiri olur? Vakâyi‘, insan için kâfi bir ders-i ibrettir. Ne siz a‘mâk-ı mâzi içinde yuvarlanan bir şeyin iadesine kadirsiniz ne de ben geçmiş bir şeye nedamet ederim."[80]

Hâtim, badehu umuma tevcîh-i hitâb ederek hakimane vasiyetlerde bulunuyor, diyor ki;

فَنَفْسَكَ أَكْرِمْهَا فَإِنَّكَ إنْ تَهُنْ   عَلَيْكَ فَلَنْ تُلْفِيَ لَهَا الدَّهْرَ مُكْرِمَا

أَهِنْ لِلّذِي تَهْوَى التِّلادَ فإنّه   إذا مُتَّ كانَ المالُ نَهْبًا مُقَسَّمَا[81]

ولا تَشْقَيَنْ فِيهِ فَيَسْعَدَ وارِثٌ   بِه حينَ تُحْشَى أَغْبَرَ اللّوْنِ مُظْلِمَا[82]

[٣٣٩] قَلِيلًا بِهِ مَا يَحْمَدَنَّكَ وارِثٌ   إذا ساقَ مِمَّا كُنْتَ تَجْمَعُ مَغْنَمَا

يُقَسِّمُهُ غُنْمًا ويَشْرِي كِرَامَهُ   وقَدْ صِرْتَ في خَطٍّ مِنَ الأَرْضِ أعظُمَا

Tercümesi: "Nefsine gelince; evvela sen, ona şâyân-ı hürmet bir mevki tesis etmelisin. Nefsini hâr ve hakir tutarsan ve zilleti kendine layık görürsen dünyada seni tevkîr edecek kimse bulamazsın. En aziz malını, sevdiğin şahsiyetine feda et; çünkü öldükten sonra bütün servetin, bütün metrukâtın emval ve ganâim gibi yağma olur.

Hayattayken servetin seni bedbaht ve hufre-i târîke girdikten sonra varisini mesut etmiş olmasın. Emin ol ki varisler, mâl-ı ganîmet gibi servetini toplayıp götürürken seni lisân-ı sitâyişle yâd edenler pek az bulunur. Evet, malını yağma ederler ve zikıymet eşyanı müzayedeye çıkarırlar ve sen, yerin çiziği gibi berr-i mevkiinde kemiklerden ibaret olmuşsun."

وعَوْراءَ قَدْ أَعْرَضْتُ عَنْهَا فلَمْ تَضُرْ   وذِي أَوَدٍ قَوَّمْتُهُ فتَقَوَّمَا[83] [٣٤٠]

وَأَغْفِرُ عَوْراءَ الكَرِيمِ ادِّخَارَهُ   وَأُعْرِضُ عَنْ شَتْمِ اللَّئِيمِ تَكَرُّمَا

وَمَا ابْتَعَثَتْنِي في هَوايَ لَجَاجَةٌ   إذا لَمْ أَجِدْ فِيما أمامِيَ مُقْدِمَا

---

80 Nısfü'l-leyl: Gece yarısı. Levm: Kınama, azarlama. Fâide-bahş: Fayda veren. Telefkâr: Malını, yanındakini harcayan, telef eden kimse. Semt-i gurûb: Batıma doğru. Vukufsuz: Durmaksızın. A‘mâk-ı mâzi: Geçmişin derinlikleri.

81 تِلَاد, *âbâ ve ecdattan müntakil servet*. [Mehmed Fehmi]

82 أَغْبَرَ اللّوْنِ مُظْلِمَا tabirinden maksadı *mezardır*. [Mehmed Fehmi]

83 عَوْرَاءُ, *nakisa*. أَوَد, -fethateyn ile- *eğri*. أغفرُ, أُسْتُرُ manasınadır. [Mehmed Fehmi]

وَلَيْــلٍ بَهِــيمٍ قــد تَسَــرْبَلْتُ هَــوْلَهُ   إذَا اللَّيــلُ بِـالنِّكْسِ الجَبــانِ تَجَهَّمَــا[84]

Tercümesi: "Bana atılan seng-i tâ'rîzden çok defa yüz çevirmiş ve ondan zarar görmemişim; bilakis bu suretle birçok eğrilikleri tadil etmişim. Asil ve necip olanları iddihâr etmek için kusurlarını örterim; leîm ve bed-ṭînet olanların fezâhat-i lisâniyyelerine kulak asmam."[85]

﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾

âyet-i kerîmesi, Hâtim'in bu düstûr-u ahlâkiyyesini müeyyittir.[86]

"Azim ve sebatı kırılan muarızıma karşı ısrar ve inat etmek mesleğim değildir. Mamafih cebânet ve żı'f-ı a'sâb ashabına abus bir çehre gösteren muzlim gecelerin her türlü muhataralarına biperva katlanmış ve câme-i hevlnâkına bürünmüşüm."[87] [341]

Bu mezâyâ-yı âliyyeyi tadat ettikten sonra iki levha tasvir ediyor. Biri erbâb-ı zillet ve meskenete; diğeri ashâb-ı ikdâm ve mesâiye aittir. Birincisi:

وَلَنْ يَكْسِبَ الصُّعْلُوكُ حَمْدًا ولا غِنًى   إذا هُــوَ لــمْ يَرْكَــبْ مِــنَ الأمْــرِ مُعْظَمَــا

ولــمْ يَشْــهَدِ الخَيْــلَ المُغِــيرَةَ بِالضُّــحَى   يُـــثِرْنَ عَجَاجــاً بالسَّــنَابِكِ أَقْتَمَــا[88]

عَلَــيْهِنَّ فِتْيــانٌ كَجِنَّــةِ عَبْقَــرٍ   يَهُــزُّونَ بِالأيْــدِي وَشِــيْجاً مُقَوَّمــا[89]

لَــحَى اللهُ صُــعْلُوكًا مُنــاهُ وهَمُّــهُ   مِــنَ العَــيْشِ أنْ يَلْــقَى لَبُوسًــا ومَطعَمَــا

يَنــامُ الضّــحَى حــتَّى إذا نَوْمُــهُ استَوَى   تَنَبَّــهَ مَثْلُــوجَ الفُــؤَادِ مُوَرَّمَــا [٣٤٢]

مُقِيمًــا مَــعَ المُــثْرِينَ لَــيْسَ بِبــارِحٍ   إذا نَــالَ جَــدْوَى مــنْ طَعَــامٍ ومُجْثِمَــا[90]

Tercümesi: "Fakr ve zaruret iddia edenler, mu'ḍilât-ı umûru çiğnemedikçe 'Abkar ecinnesi gibi kuşluk zamanında ellerindeki mızrakları titreten

---

84 نِكْس, -nûn'un kesriyle- *zebûn*. تَجَهَّمَ, *bir adamı bedçehre ile karşılamak*. [Mehmed Fehmi]

85 Seng-i tâ'rîz: Aslında seng, 'taş' anlamındadır. Burada 'eleştiri okları, imalar' anlamında kullanılmıştır. İddihâr etmek: Biriktirmek. Leîm: Adi, alçak kimse. Bed-ṭînet: Kötü topraklı, yani kötü bir şekilde yetişen kimse. Fezâhat-i lisâniyye: Konuşmakla (dille) yapılan edepsizlikler, rezillikler.

86 "Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!" (A'râf, 7/199).

87 Cebânet: Korkaklık. Żı'f-ı a'sâb: Zayıflık, güçsüzlük. Muzlim: Karanlık. Biperva: Korkmadan, çekinmeden. Câme-i hevl-nâk: Korkunç elbise.

88 سُنْبُك, -قُنْفُذ vezninde- *kısrağın tırnağı*. أَقْتَم, *siyah*. [Mehmed Fehmi]

89 وَشِيج, *mızrak ağacı*. عَبْقَر, *ecinnesi çok olmakla meşhur bir vadi*. [Mehmed Fehmi]

90 جَدْوَى, *atıye,* tesniyesi -dâl'ın fethiyle- جَدَوَان, ism-i fâil جادِي ve مُجْتَدِي. مُجْثِم, *kımıldamamak üzere birleşip oturmak ve yere göğüs gererek çöküp oturmak*. [Mehmed Fehmi]

ve bindikleri kısrakların tırnaklarıyla fezaya doğru siyah tozlar koparan genç yiğitlere iltihak etmedikçe ne mazeretleri kabul olunur ne de ihrâz-ı servet veyahut iktisâb-ı hüsnüşöhret edebilirler.[91]

Dünyada besledikleri emeller, sedd-i ramak ve setriavretten ibaret olan miskinleri Allah kahretsin! Bu gibi mefluç uzuvlar, heyet-i içtimâiyyeye bir menfaat temin etmek istemediklerinden, her gün uykudan geç kalkarlar ve mutevarrim, buz gibi bir yürekle uyanırlar. Erbâb-ı naîme dalkavukluk ederler. Biraz yemek, bir de barınacak yer, aksâ-yı emelleridir. Bu iki ihtiyacı nerede temin ederlerse oradan ayrılmak istemezler."

İkinci sınıf olan erbâb-ı azm ve ikdâmı da ber vech-i âti tasvir ediyor, diyor ki;

وَلَكِــــنَّ صُــــعْلُوكًا يُســـــاوِرُ هَمَّـــــهُ ويَمْضِــي على الأحْــدَاثِ والدَّهْــرِ مُقْــدِمَا[92]

[٣٤٣]فَتى طَلِبَــاتٍ لَا يَــرَى الخَمْـصَ تَرْحَــةً ولا شَـــبْعَةً إِنْ نَالَهَـــا عَـــدَّ مَغْنَمَـــا[93]

إذا مَـــا رأى يومًـــا مَـــكارِمَ أعرَضَـــتْ تَـــيَمَّمَ كُـــبْرَاهُنَّ ثُمَّـــتَ صَـــمَّمَا[94]

يَـــرَى رُمْحَـــهُ وَنَبْلَـــهُ وَمِجَنَّـــهُ وذَا شُـطَبٍ عَضْـبَ الضَّرِـيبَةِ مِخْـذَمَا[95]

وأَحْنَــــاءَ سَرْجٍ فَـــاتِرٍ ولِجامَــــهُ عَتَـادَ فَـتى هَيْجَـا وطِرْفًـا مسَـوَّمَا[96]

ويغْشَـــى إذا مـــا كانَ يـــومُ كَرِيهَـــةٍ صُــدورَ العَــوالي فهــوَ مُخْتَضِــبٌ دمَــا[97]

[91] Mu'ḍilât-ı umûr: Problemli, içinden çıkılamaz durumlar. 'Abkar ecinnesi: 'Abkar (عَبْقَر), çölde bir yerin ismidir. İçinde çok cinin olduğu söylenmektedir. İktisâb-ı hüsnüşöhret: Güzel şöhret kazanmak. 'Abkar için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* c.4, s.534.

[92] يُساوِرُ, مُساوَرَة'den *bir şeye sıçrayıp atılmak*. الأحْداث, حَدَث'in cem'idir, *nevâib.* [Mehmed Fehmi]

[93] طَلِبَة, -ṭâ'nın fethi ve lâm'ın kesriyle- *hacet*. الخَمْصَ تَرْحَةً, خَمْص *açlık;* تَرْحَة, *hüzün ve keder.* [Mehmed Fehmi]

[94] تَمِيم, aslı تَأَمَّمَ'dir; yâ, hemze'den mübdeldir. [Mehmed Fehmi]

[95] مِجَنّ, -mîm'in kesri ve cîm'in fethiyle- *kalkan*. شَطَب, müfredi -şîn'in zammıyla- شُطْبَة, *kılıcın suyu ve cevheri;*

خُطوطٌ وَطَرَائِقُ تَلْمَعُ فِي مَتْنِهِ مِنْ شِدَّةِ جَرَيانِ مَائِهِ وفِرِنْدِهِ.

مِخْذَم, *parçalayan*. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin Türkçesi: Sert hareketlerinden ötürü kılıcın parlayan çizgileri.

[96] أحْناء, حِنْو'in cem'idir, *eğri büğrü*. عَتَاد, beşinci babtan masdardır, *amade olmak*. طِرْف, -ṭâ'nın kesriyle- *asil at*. مُسَوَّم, *damgalı*. [Mehmed Fehmi]

إذا الحَرْبُ ما أبْدَتْ ناجِذَيْها وَشَمَّرَتْ   وَوَلَّى هِدانُ القَوْمِ أقْدَمَ مُعْلِما[98]

فَذٰلِكَ إنْ يَهْلِكْ فَحُسْنٌ ثَنَاؤُهُ   وَإنْ عَاشَ لَمْ يَقْعُدْ ضَعِيفًا مُذَمَّمَا[99]

[344] Tercümesi: "Erbâb-ı azm ve himmete gelince; onlar maruz kaldıkları felaketi delirane bir savletle çiğnerler ve zamanla pençeleşirler. Onlar birtakım ulvi makâsıd peşine koşarlar. Ne açlıktan sıkılırlar ne tok olmaktan sevinirler. Bir silsile-i mekârim karşısında bulundukları zaman en muazzam, en muhteşem olanlarını gözlerine kestirirler ve onu elde etmek için meydân-ı mübârezeye atılırlar. Gözettikleri şey mızrak, ok, kalkan, âbdâr bir kılıç, yumuşak ve nazik bir eğer, bir gem, asil ve maruf bir at… Takip ettikleri gaye, meydân-ı vegâya atılmak üzere her dem hazır ve amade olmak. Muharebelerdeki mesleklerine gelince; kılıçlara, mızraklara göğüs germek ve kanlı bir manzara ile avdet etmektir. Muharebenin diş belirdiği ve dehşetten sebükmağz olanlar savuşup gittikleri zaman onlar, sebat ve metanetleriyle ref'i livâ-yı şân ve zafer ederler. İşte bunlar, ölürlerse ebedî bir nâm-ı nîk bırakırlar; yaşarlarsa aziz ve şanlı bir hayat geçirirler."[100]

Nemir b. Tevleb el-Uklî

İktisâb-ı maâlî uğrunda mevti istihkar etmek derecesinde azim ve metanet göstermeyi tavsiye eden şu'arâ-yı Câhiliyye'den biri de Necid şairi Nemir b. Tevleb b. Ukayş el-Uklî'dir.

Nemir, sair şu'arâ-yı Câhiliyye gibi kasidesine gazel ile başlıyor, diyor ki;

صَحَا القَلْبُ عَنْ ذِكْرِهِ تَكْتَمَا   وَكَانَ رَهِينًا بِها مُغْرَمَا[101] [٣٤٥]

وأقْصَرَ عَنْهَا وآيَاتُهَا   يُذَكِّرْنَهُ داءَهُ الأقْدَما[102]

---

97 العَوَالي, عالِيَة'nin cem'idir; *mızrağın üst tarafına* denir. [Mehmed Fehmi]

98 هِدانٌ, -كِتَاب vezninde-, *ahmak*.

ناجِذَيْها، يُقالُ: أبْدَى ناجِذَيْهِ مِنَ الغَضَبِ.

النَّواجِذ, *dişler.* [Mehmed Fehmi]

Sinirden azı dişlerini -sıkarak- gösterdi.

99 Kasidenin son üç beyti, Hâtim'in Divân'ında yer almamaktadır. Dîvân'ın muhakkikinin ifadesine göre beyitler, İbnü'ş-Şecerî'nin *Muhtârât* adlı eserinde geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Dîvânu şi'ri Hâtim b. Abdillâh et-Tâî ve ahbârihi,* thk. Âdil Süleyman Cemâl, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1975, s.233-242.

100 Abdar: Keskin. Meydân-ı mübâreze ve meydân-ı vegâ: Savaş meydanı. Sebükmağz: Aklı kıt, beyinsiz. Nâm-ı nîk veya nâmnîk: 'Nam ve şan, ün ve şöhret' anlamına gelen *nâm u neng* kelimelerinden oluşmaktadır.

101 تَكْتَم, sevgilisinin ismidir. [Mehmed Fehmi]

Bir hâtira-i aşkı tasvir eden bu iki beyitten sonra beyan etmek istediği hakâike intikal ediyor, diyor ki;

وإِنْ أَنْـــــتَ لاقَيْـــــتَ في نَجْـــدَةٍ　　فَـــــلا تَتَهَيَّبْـــــكَ أَنْ تُقْـــــدِما[103]

فَــــإِنَّ المَنِيَّـــــةَ مَـــــنْ يَخْشَـــــها　　فَسَــــــوْفَ تُصَـــــادِفُهُ أَيْنَمـــــا[104]

وإِنْ تَتَخَطَّـــــــــاكَ أَسْـــــــبَابُها　　فــــإِنَّ قُصَــــارَاكَ أَنْ تَهْرَمَـــــا[105]

ولــــوْ أَنَّ مِــــنْ حَتْفِــــهِ نَاجيًــــا　　لَأَلْفَيْتَـــهُ الصَّـــدَعَ الأَعْصَـــمَا[106] [٣٤٦]

Tercümesi: “Rehgüzar-ı azminde tesadüf edeceğin mevâni‘ ne kadar büyük olursa olsun seni ürkütmesin; pâ-yı sebât ve azmini lerzedâr etmesin. Mevâni‘i çiğnemek hususundaki say ve ikdamını durduracak mülahaza ne olabilir? Ölüm korkusu değil mi? İnsan ne yaparsa yapsın, ne kadar tevakki ederse etsin, nereye giderse gitsin ölümün pençesinden kurtulamaz. Ölümden kurtulmak imkânı olsaydı dağlara iltica eden geyikler kurtulurdu. Muvakkat bir zaman için ölümü tevlit edecek esbaptan kendini vikaye etsen ne olur? Biraz fazla yaşarsın değil mi? Fazla yaşamanın gayesi nedir? İhtiyarlamaktır. İhtiyarlamak nedir? Havassın, ezvâk-ı tabîiyyenin devr-i atâlet ve akametidir.”[107]

Nemir, bu mukaddimeden sonra bir ahlak dersi veriyor, diyor ki;

فَــــأَوْصِ الفَـــتَى بِابْتِنَـــاءِ العُـــلا　　وَأَنْ لا يَخُــــــــونَ ولا يَأْثَمَــــــــا

ويَلْــــــبَسَ لِلدَّهْــــــرِ أَجْــــــلَالَهُ　　فَلَــــنْ يَبــــنِيَ النَّــــاسُ مَـــا هـــدَّمَا[108]

---

102 إِقْصَار, *imsak.* [Mehmed Fehmi]

Beytin tercümesi:
Gönül, Tekteme’yi hatırlamaktan kurtulup kendine geldi. Evet, bir ara onun rehini ve bağımlısı olmuştu.
Onu ihmal etti ancak onun izleri kendisine eski acıyı hatırlatıveriyor.

103 نَجْدَة, *şiddet ve mu‘dilât-ı umûr.* تَتَهَيَّبْكَ, تَتَهَيَّبْهَا manasınadır. [Mehmed Fehmi]

104 أَيْنَما, bâb-ı iktifâdan, أَيْنَما كان takdirindedir. [Mehmed Fehmi]

105 قُصَارَى, -ḳâf’ın zammı ve elif’in kasrıyla- *gaye.* [Mehmed Fehmi]

106 حَتْف, -ḥâ’nın fethi ve tâ’nın sükûnuyla- *ecel.* الصَّدَع, -fethateyn ile- *geyik.* الأَعْصَم, *dağa mülteci.* [Mehmed Fehmi]

107 Rehgüzar-ı azm: Kararlılık yolu. Mevâni‘: Engeller. Pâ-yı sebât: Kararlılık. Lerzedâr: Titrek, titreyen. Havas: Beş duyu organı, hisler. Ezvâk-ı tabîiyye: Doğal zevkler, yani kişinin hayattan haz aldığı şeyler.

108 أَجْلَال, جُلّ’un cem‘idir, أَثْوَاب. [Mehmed Fehmi]

وَأَحْبِبْ حَبِيبَكَ حُبًّا رُوَيدًا لِئَلّا يَعُولَكَ أَنْ تَصْرِمَا[109] [٣٤٧]

وأَبْغِضْ بَغِيضَكَ بُغْضًا رُويْدًا إِذَا أَنْتَ حاوَلْتَ أَنْ تُحْكِمَا

Tercümesi: “Mademki insan ölüme mahkumdur; ona tavsiye edilecek şeyler vardır. Birisi namını tahlîd edecek maâlî tesis etmek; ikincisi hıyanet ve cürm irtikâp etmemektir.”

Nemir demek istiyor ki; insanların kâffesi, fazilet iddiasında birbirinden geri kalmamışlardır. Mesâvî irtikâp edenler de mehâsin ve maâlî iddiasında küstahlık göstermişlerdir. Nemir, maâlî hususunda yalnız bir nazariye kabul ediyor. O da hiçbir vecihle hiçbir ferde ihanet ve hakka tecavüz etmemek şartıyla maâlîyi iktisap etmektir.

‘Hıyanet’ ve ‘is̱m’ tabirleri pek şümullüdür. İnsanın vatanına, milletine, ailesine ve hatta kendi nefsine ihaneti birer hıyanettir. İnsan, nefsini fezâilden mahrum etse, en büyük hıyaneti kendi nefsine ve dolayısıyla vatanına ve milletine karşı irtikâp etmiş olur; çünkü kendi nefsini terbiye etmemek hayât-ı içtimâiyyenin bir uzvunu mefluç etmek demektir.

Nemir, bu hakikati ikinci beyitte daha ziyade izah ediyor, diyor ki; “İnsan, bulunduğu muhite ve yaşadığı asrın icabâtına göre davranmalı. Her devrin câmesine bürünmeli; başka bir asrın, başka bir muhitin cihazıyla, fikir ve dimağıyla yaşayamaz ve ihrâz-ı maâlî edemez.”

Binaenaleyh Nemir’in fikrine nazaran asrın ihtiyacât ve icabâtına göre [348] kendini hazırlamayan, nefsine ve dolayısıyla milletine ve vatanına hıyanet etmiş olur ve mücrim sayılır.

“Bu ihmalin telafisini kimseden beklemesin. Yıkmış olduğu binayı kendisi için kimse tamir etmez. Herkes kendi binasını yapmakla mükelleftir.” diyor. Bu nazariyeyi İmam Ali,

"لا تُجْبِرُوا أَوْلادَكُمْ على أَخْلاقِكُمْ، فإِنَّهُم مَخْلوقُونَ لِزمانٍ غَيْرِ زَمانِكُمْ"

kavl-i hakimâneleriyle buyurmuşlardır.[110]

Nemir, badehu metânet-i ahlâkiyyenin esaslarına geçiyor, diyor ki;

“Herkese karşı beslediğin buğz ve muhabbet, hadd-i itidâli tecavüz etmesin. Zira bu iki hâletiruhiyenin ifratı da tefriti de muzırdır. Faraza birisini müfritâne seversen, ileride ayrılmak icap ettiği takdirde müşkülata maruz kalırsın. Birisine de buğz ve adavette şiddet gösterirsen, icabında iade-i münâsebâta imkân bulamazsın.”

---

[109] يَعُولكَ أَنْ تَصْرِمَا; يَعولُكَ, عَوْل’den müştaktır; burada *iştidat* manasınadır. أَنْ تَصْرِما, صرم’den müştaktır; *katetmek* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

[110] Yaptığınız davranışların aynısını yapmaları için çocuklarınıza baskı yapmayın. Zira onlar, sizin yaşadığınız zamandan farklı bir zamanda yaşıyorlar.

el-Murakkış el-Ekber

el-Murakkış el-Ekber'in atide dercedeceğimiz kasidesinden, zamân-i Câhilî'de maâlî ve mefahirin ne kadar yüksek bir mevkii olduğunu gösteriyor. Şu'arâ-yı Câhiliyye'den iki Murakkış vardır: Birisi *el-Ekber;* diğeri *el-Asgar* şöhretiyle yâd olunurlar. İkisi de Benî Adnân'dan Bekir b. Vâil kabilesine mensupturlar. el-Murakkış el-Ekber, el-Murakkış el-Asgar'ın amcasıdır. Evvelkisinin nesebi: Avf yahut Amr b. Sa'd b. Mâlik b. Dubey'a b. Kays b. Sa'lebe el-Husayn b. Ukâbe b. Sa'b b. Alî b. Bekir b. Vâil…; ikincisinin ismi Rebîa b. Süfyân. [349]

el-Murakkış, ism-i fâil sigasıyla تَرْقِيش'ten müştaktır. تَرْقِيش, *tezyin* demektir.

el-Murakkış şöhretiyle iştihar etmesinin sebebi, menâzil-i metrûkeyi atideki beyitle tavsifinden ileri gelmiştir:

الدَّارُ قَفْـــــرٌ وَالرُّسُـــــومُ كَمَـــــا   رَقَّـــشَ فِي ظَهْـــرِ الْأَدِيـــمِ قَلَـــمْ

Beytin manası: "Hane bugün boştur, haraptır. O mahut şenliklerden eser kalmamıştır. Yalnız bakiye-i enkâzı, bir kalemin bir deri parçası üzerine tersim eylediği ince nakışlar gibi arsayı tezyin ediyor."

el-Murakkış el-Ekber'in kasidesinden Cahiliyeye ait bazı kavâid-i içtimâiyyeyi istinbat ediyoruz. el-Murakkış, bir kabile reisinin ziyaretine giderek Selmâ namındaki küçük kızına kendi kendini takdim ediyor, diyor ki;

إنّـــا مُحَيُّـــوكِ يَـــا سَـــلْمَى فَحَيِّينَـــا   وَإِنْ سَـــقَيْتِ كِـــرَامَ النَّـــاس فاسْـــقِينَا

وإِنْ دَعَـــوْتِ إِلَى جُـــلَّى وَمَكْرُمَـــةٍ   يَوْمًـــا سَرَاةَ كِـــرامِ النَّـــاسِ فَادْعِينَـــا [٣٥٠]

إِنْ تُبْتَـــدَرْ غَايَـــةٌ يَوْمًـــا لِمَكْرُمَـــةٍ   تَلْـــقِي السَّـــوَابِقَ مِنَّـــا وَالمُصَـــلِّينَا[111]

Tercümesi: "Selmâ! Sana selam alıyoruz, selam ver ve eâzıme içki verirsen bize de ver! Ulvi bir maksat, mühim bir hadise için ehl-i hâl ve akdi davet ettiğin vakit bizi de çağır! Biz, öyle bir kavimiz ki bir mafharetin ihrazına ibtidâr olunduğu zaman meydân-ı müsâbakada birinci ve ikinci çıkanları hep bizden görürsün."

---

[111] تَحِيَّة, *selam* demektir. Selam yerine, "حَيَّاكَ اللهُ" derlerdi. جُلَّى, -cîm'in zammı ve lâm'ın teşdîdiyle- أَجَلّ'in müennesidir, *emr-i hatîr*. Burada isim olarak kullanılmıştır. سَرَاة, -sîn'in fethiyle- سَرِيّ'in cem'idir, *eâzım*. مُصَلِّينَا, *müsabakada ikinci gelenler*. صَلًا, -عَصا vezninde- *arkanın vasatına ve atın kuyruğunun üst tarafındaki kemiğe* denir; tesniyesi, صَلَوان ve cem'i صَلَوات ve أَصْلَاء, *müsabakada ikinci çıkan atın başı*. Birincinin kuyruğuna temas ettiğinden ona, مُصَلِّي denilmiştir. [Mehmed Fehmi]

Şair, bu beyitlerle iltifata mazhar olmak için ehil olduğunu kıza bildirmiş ve bize de muhitinden malumat vermiştir. Mesela muarefe peyda etmeden bir kızın bir erkeğe selam almaması ve onunla konuşmaması;[112] gelen misafirlere müskiratın takdim olunması, kadınların iltifatına nail olmak için erkeklerin birtakım fezâil ile liyakatlarının ispat etmeleri gibi…

Şair, badehu mensup olduğu kabilenin mefahirini tadata geçiyor, diyor ki;

وَلَيْسَ يَهْلِكُ مِنَّا سَيِّدٌ أَبَدًا　　إِلَّا افْتَلَيْنَا غُلَامًا سَيِّدًا فِينَا[113]

إِنَّا لَنُرْخِصُ يَوْمَ الرَّوْعِ أَنْفُسَنَا　　وَلَو نُسَامُ بهَا فِي الأَمْنِ أُغْلينَا[114] [٣٥١]

بِيضٌ مَفارِقُنا، تَغْلِي مَرَاجِلُنا　　نَأْسُوا بِأَمْوالِنا آثَارَ أَيْدِينَا[115]

المُطْعِمُونَ إذا هَبَّتْ شَآمِيَةٌ　　وخَيْرُ نَادٍ رَآه النَّاسُ نادِينَا[116]

Tercümesi: “Eâzımimizden birini kaybedersek derhal çocuklarımızdan birini sütten keser, yerine namzet kılarız. Muharebelerde canımızın kıymeti yoktur; fakat asayiş zamanında pazarlığa girişirsek pek pahalı olduğu görülür!”[117]

Bu beytin iki yerinde sanat-ı tibâk vardır: Birisi رَوْع ile أَمْن; diğeri إرْخاص ile إغْلا…

“Nâsiyemiz, pak ve dırahşandır; taamımız, her zaman misafirlerimiz için amadedir. Ellerimizin açtığı yaraları mallarımızla tedavi ederiz.”

Demek istiyor ki kabâil arasında bize küfüv olabilecek bir kabile bulunmadığı için hakkımızda hükm-ü kısâs icra olunmaz; biz diyet veririz.

“Fırtınalar koptuğu zaman kafileleri îvâ ve it‘âm eden biziz! Mahfelimiz, halkın gördüğü en iyi mahfeldir.” [352]

---

112 Muarefe peyda etmek: Karşılıklı olarak tanışmak.

113 اِفْتِلَاء, *sütten kesmek*. [Mehmed Fehmi]

114 الرَّوْع, *korku;* muharebeden kinayedir. السَّوْم, *pazarlık*. [Mehmed Fehmi]

115 مَفارِق, مَفْرِق’in cem‘idir, *başın ortasının tepesine* denir. Ağarması, miğfer giymektendir. مَراجِل, مِرْجَل’in cem‘idir. مِرْجَل, -mîm’in kesriyle- *tencere*. الأَسْوُ, أَسا الجَرْحَ أَسْوًا ve أسى، دَاواه. [Mehmed Fehmi]
أَسَا الجَرْحَ: Yarayı tedavi etmek.

116 شَآمِيَةٌ, *fırtınadan* kinayedir. [Mehmed Fehmi]

117 Kasidenin hamasi beyitleri, Amr b. Külsûm’un muallakasındaki hamasi beyitlere tema ve kelime kullanımları itibarıyla benzemektedir. bk. *Dîvânu Amr b. Külsûm,* thk. Emîl Bedî‘ Ya‘kûb, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2. Bs., 1996, s.64-91.

إنّي لَمِـــــنْ مَعْشَـــرٍ أفْـــــنى أوائِلَهُـــــمْ ... قَـــوْلُ الكُمـــاةِ: ألا أيْـــنَ المُحامُونَـــا؟[118]

لَـوْ كانَ في الألْـفِ مِنّـا وَاحِـدٌ فـدَعَوْا: ... مَـــنْ فـــارِسٌ؟ خـــالَهُمْ إيّـــاهُ يَعْنُونـــا

إذا الكُمـــــاةُ تَنَحَّـــــوا أنْ يُصِـــــيبَهمْ ... حَـــدُّ الظُّبـــاةِ وَصَـــلْنَاها بِأيْـــدِينَا[119]

ولا تَـــــرَاهُمْ وإنْ جَلَّـــتْ مُصِـــيبَتُهمْ ... مَـــعَ البُـــكاةِ علَى مَـــنْ مَـــاتَ يَبْكُونَـــا

وَنَرْكَـــبُ الكُـــرْهَ أحْيَانـــاً فَيَفْرِجُـــهُ ... عَنَّـــا الحِفـــاظُ وأَسْـــيَافٌ تُواتِينَـــا[120] [٣٥٣]

Tercümesi: "Ben öyle bir ailedenim ki bütün eslafım, kahramanların 'bir sâhib-i hamiyet yok mu?' diye kopardıkları feryat üzerine mevcudiyetlerini ifna etmişlerdir. Bin kişi arasında bizden bir kişi bulunsa ve 'meydân-ı mübârezeye atılacak bir atlı var mı?' diye feryat eden olsa, kendisine ima olunduğunu zanneder… Kahramanlar, kılıçlarımızın çalımına rast gelmemek için geri çekilseler, kılıçlarımızı elimizle hedefe isal ederiz. Musibet ne kadar büyük olursa olsun ailemizin erkanı bir ölü için ağlayanlarla oturup ağlamazlar. Arasıra bazı gavâile de maruz kalırız. O müşkülatı, muhâfaza-i nâmus uğrundaki azim ve sebatımız ve bize ram olan kılıçlarımızla çiğneyip geçeriz."

Zülisba' el-Advânî

İsim ve nesebi: Hursân b. Hâris b. Sa'lebe b. Seyyâr b. Rebîa b. Hübeyre b. Sa'lebe b. Zarib b. Amr b. Ubâd b. Yeşkür b. Advân b. Amr b. Saîd b. Kays b. Aylân b. Mudar b. Nizâr b. Advân.

Advân, Cüdeyle kabilesinden bir batındır.[121] Hursân, Cahiliye'nin kudemâ-yı şu'arâsından ve meşhur atlılarındandır. Parmağını bir yılan ısırmış ve kurutmuş olmasından, *Zülisba'* şöhretiyle yâd olunmuştur.

Hursân, kendini müdafaa etmek ma'razında söylediği kasideden atideki beyitleri iktibas ediyoruz:[122]

---

118 الكُمَاة'un müfredi كَمِيّ, -غَنِيّ vezninde- *kahraman*. [Mehmed Fehmi]

119 تَنَحِّي, *çekilmek*. ظُبَاة'un müfredi ظُبَة, -ẓâ'nın zammı ve bâ'nın fethi ve tahfîfiyle- *kılıç ağzında çalım yeridir ki zübâbtan dört parmak aşağıdadır*. [Mehmed Fehmi]

120 كُرْه, -kâf'ın zammıyla- *meşakkat*. ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ القِتالُ وهوَ كُرْهٌ لَكُمْ﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. تُؤاتِينَا, يُؤاتي – آتَى burada *muvafakat, mutavaat*. Yemen lehçesinde hemze, vâv'a munkalip olur ki burada böyledir.

121 Müellif, Zülisba'ın mensup olduğu batnı Cüdeyle (جُدَيْلَة) olarak aktarmakla birlikte kaynaklarda isim, cîm harfinin fethalı okunmasıyla *'Cedîle'* şeklinde geçmektedir.

122 Benû Advân oymakları arasında vuku bulan kanlı çarpışmalardan sonra barışı temin etmek ve diyeti ödemek için seferber olan Zülisba' el-Advânî'nin çabaları, amcaoğulları tarafından dikkate alınmamıştır. Bunun üzerine Zülisba' kötülüğünü isteyen ve düşmanla-

إنِّي أَبِيٌّ أَبِيٌّ ذُو مُحافَظَـــــــــــــــــــــةٍ وابْـــــنُ أَبِيٍّ أَبِيٍّ مِـــــن أَبِّيـــــينِ [٣٥٤]

لَا يُخْـــرِجُ الكُـــرْهُ مِـــنّي غـــيرَ مَأْبِيَـــةٍ ولا أَلِـــينُ لِمَـــنْ لا يَبْـــتَغِي لِيـــنِي[123]

عَــفٌّ يَــؤُوسٌ إذا مَــا خِفْــتُ مِــنْ بَــلَدٍ هُونًــا فَلَسْـــتُ بِوَقَّـــافٍ عَلَى الهُـــونِ[124]

كُلُّ امْـــرِئٍ صَـــائرٌ يومـــاً لِشِـــيمَتِهِ وإنْ تَخَلَّـــقَ أَخْلاقـــاً إلى حِـــينِ

إنّي لَعَمْـــرُكَ مـــا بَـــابِي بِـــذِي غَلَـــقٍ علَى الصَّـــدِيقِ وَلَا خَـــيْرِي بِمَمْنُـــونِ[125]

وَلَا لِسَـــانِي على الأَدْنَى بِمُنْطَلِـــقٍ بالفَاحِشَـــاتِ ومـــا فَـــتْكِي بِمَـــأْمُونِ

عِنْـــدِي خَلائِـــقُ أَقْـــوامٍ ذَوِي حَسَـــبٍ وآخَـــرونَ كَثِـــيرٌ كُلُّهُـــمْ دُونِي [٣٥٥]

Tercümesi: “Benim, şeref ve namusa müteallik mesailde her türlü şaibeyi reddeder bir nefsim vardır. Âbâ ve ecdadım dahi bu sıfatla muttasıftılar. Felaket, ahlakım üzerine bir tesir yapamaz. Lütuf ve insaniyetimi takdir etmeyenlere ben de boyun eğmem! Ulüvv-i cenâbım o derecededir ki bir şehirde edna bir hakarete maruz kalacağımı hissetsem, hemen alakamı keser ve oradan tebâüd ederim. İnsan, bazen maftûr olmadığı ahlak ile mütehallik olur; fakat o, muvakkattir. Seciye-i asliyyesine dönmek onun için zaruridir. Kapım erbâb-ı mürâcaata her zaman açıktır. Muavenetim mahdut ve mahsur değildir. Bana yakın olanlara lisanımdan fahiş söz sadır olmaz. İcabında kahrımdan da emin olmamak lazım gelir. Benim ahlakım, erbâb-ı asâlet ve necâbete layık olan ahlaktır. Bu hususta benden dun mevkide bulunanlar pek çoktur.”

Hursân, hâl-i ihtizârdayken Üseyd namındaki oğluna atideki vasiyeti söylemiştir:[126]

---

rıyla birlikte hareket eden amcaoğullarını konu edindiği kasideyi inşad etmiştir. Müellif, kasidenin sadece Zülisba’nın kendisini övdüğü beyitlerini aktarmakla yetinmiştir. Kaside, Mufaddaliyyât’ta 36 beyit; şaire ait Dîvân’da ise 40 beyit olarak aktarılmıştır. Kasidenin söylenmesine sebep olan olay ve beyitlerin ayrıntılı şerhi için bk. Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Dâru’l-Maârif, 6. Bs., ts., s.159-164; *Dîvânu Zilisba‘ el-Advânî,* thk. Abdülvehhâb M. Ali el-Advânî-M. Nâif ed-Düleymî, Musul: Matbaatü’l-Cumhûr, 1973, s.84-98.

123 مَأْبِيَة, مَفْعِلَة vezninde, أبا’dan. [Mehmed Fehmi]

124 عَفٌّ, -ayn’ın fethi ve fâ’nın teşdîdiyle- *afif* manasına vasıftır. يَؤُوسٌ, -صَبُورٌ vezninde- sîga-i mübâlağa *ümitsiz*. الهُون, -hâ’nin zammı ve fethiyle- *zillet*. [Mehmed Fehmi]

125 مَمْنُون, *maktu*. ﴿فَلَهُمْ أَجْرٌ غيرُ مَمْنونٍ﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. [Mehmed Fehmi]

126 Hâl-i ihtizâr: Ölüm döşeğinde olmak, ölmek üzere olmak.

يا بُنَيَّ، إنَّ أَباكَ قَدْ فَنِيَ وهُو حَيٌّ وعاشَ حتَّى سَئِمَ العَيْشَ. وإنِّي مُوْصِيكَ بِما إنْ حَفِظْتَهُ بَلَغْتَ فِي قَوْمِكَ ما بَلَغْتَهُ. فَاحْفَظْ عَنِّي: أَلِنْ جَانِبَكَ لِقَومِكَ، يُحِبُّوكَ. وتَوَاضَعْ لَهُمْ، يَرْفَعُوكَ. وابْسُطْ لَهُمْ وجْهَكَ، يُطِيعُوكَ. وَلَا تَسْتَأْثِرْ عَلَيْهِمْ بِشَيْءٍ، يُسَوِّدُوكَ. وأَكْرِمْ صِغَارَهُمْ كَما تُكْرِمُ كِبارَهُمْ، يُكْرِمْك كِبارُهُمْ ويَكْبُرْ عَلى مَوَدَّتِكَ صِغَارُهُمْ. واسْمَحْ بِمالِكَ واحْمِ حَرِيمَكَ وأَعِنْ مَنِ اسْتَعانَ بِكَ. وأَسْرِعِ النَّهْضَةَ في الصَّرِيخِ فإِنَّ لَكَ [٣٥٦] إجْلالاً يَعْدُوكَ وَصُنْ وجْهَكَ عَنْ مَسْئَلَةِ أحدٍ شَيْئاً، فَبِذَلكَ يَتِمُّ سُؤْدَدُكَ.[127]

أَأُسَيْدُ إِنْ مالًا مَلَكْ   تَ فَسِرْ بِهِ سَيْرًا جَمِيلا

أَأُسَيْدُ إِنْ أَزْمَعْتَ مِنْ   بَلَدٍ إلى بَلَدٍ رَحِيلا[128]

آخِ الكِرامَ إنِ اسْتَطَعْ   تَ إلى إِخائِهِمْ سَبِيلا

وَارْكَبْ بِنَفْسِكَ إنْ هَمَمْ   تَ بِها الحُزُونَةَ والسُّهُولَا[129]

أَهِنِ اللِّآمَ ولا تَكُنْ   لِإِخائِهِمْ جَمَلاً ذَلُولًا

وصِلِ الكِرامَ وكُنْ لِمَنْ   تَرْجُو مَوَدَّتَهُ وَصُولَا[130]

إنَّ الكِرامَ إذا تُؤَا   خِيهِمْ وَجَدْتَ لَهُمْ قُبُولَا[131]

Tercümesi: “Oğlum Üseyd! Servete nail olursan, onu iyi bir surette istimal et! Seyahate çıktığın zaman memleketin eâzımiyle tesîs-i münâsebete yol bulursan geri kalma! Nefsine ehemmiyet vermek istersen taşlığa, kayalığa bakmayarak dünyanın her tarafını gez, dolaş! Bedmâye olanlara ihanet et!

---

127 Oğlum! İşte görüyorsun; baban, daha hayatteyken bitip tükendi; hayattan usanacak kadar uzun ömür sürdü. Sana, kendisine tutunduğun takdirde seni konumuma ulaştıracak bir nasihatte bulunacağım. Şunu aklında iyice tut: Kabilene iyi davran ki seni sevsinler; onlara mütevazi davran ki seni yüceltsinler; onlara yumuşak ol ki dediklerini yapsınlar; onları hiçbir şeyle değiştirme ki seni efendileri yapsınlar! Büyüklerine hürmet gösterdiğin gibi küçüklerine de saygı göster ki büyükleri sana hürmet etsin; küçükleri de senin sevgin üzere yetişsin! Malında cömert ol; aileni koru; senden yardım isteyene yardım et; feryat edip seni yardıma çağırana yardım etmede acele et! Zira senin bir saygınlığın var. Birisinden bir şey istememeye çalış! İşte bunları yaptığın takdirde kabilenin efendisi olursun!

128 إِزْمَاع, *azim ve tasmim*. [Mehmed Fehmi]

129 الحَزْن, -ḥâ’nın fethi ve zâ’nın sükûnuyla- *taşlık*. سَهْل, -sîn’in fethi ve hâ’nın sükûnuyla- *düz yer*. [Mehmed Fehmi]

130 وَصُول, -صَبُور- vezninde- *sık sık giden*. [Mehmed Fehmi]

131 قُبول, -ḳâf’ın zammı ve fethi caizdir-. Masdar ve mübalağalı ism-i fâil, *hüsnükabul* demektir. [Mehmed Fehmi]

[357] Onların muhabbetlerine itimat etme; erbâb-ı fazilete yanaş, onlara aleddevam mülaki ol! Asil ve necip olanlara muẖâdenetin, mazhar-ı hüsnü-kabul olur."[132]

Hursân, bu beyitlerle muhitinin tercümanı oluyor. Fazilet, mazhar-ı tevkîr; denaet, hedef-i tahkîr olmazsa bir heyet-i içtimâiyyede ne maâlî yükselir ne de mesâvî eksilir. Fezâil ve rezâil için hudut tayin edilmezse ahlâk-ı umûmiyye tefessüh eder ve millet de münkariz olur. Bir heyet-i içtimâiyye, ahlak ile ancak bekasını temin edebilir.

وَإِنَّمَا الْأُمَمُ، الْأَخْلَاقُ مَا بَقِيَتْ فَإِنْ هُمُ ذَهَبَتْ أَخْلَاقُهُمْ ذَهَبُوا[133]

beyt-i hakimanesi de bunu müeyyittir.

أَبُنَيَّ! إنَّ المَالَ لا يُبْكِي إذا فَقَدَ البَخِيلَا
فَابْسُطْ يَمِينَكَ بِالنَّدَى وامْدُدْ لَهَا بَاعاً طَوِيلًا
وَابْسُطْ يَدَيْكَ بِمَا مَلَكْتَ وشَيِّدِ الحَسَبَ الأَثِيلَا[134]
وَاعْزِمْ إذا حاوَلْتَ أَمْراً يَفْرِجُ الهَمَّ الدَّخِيلا
وانْزِلْ إلى الهَيْجَا إذا أَبْطالُهَا كَرِهُوا النُّزُولَا
وإذا دُعِيتَ إِلى المُهِمِّ فَكُنْ لِفَادِحِهِ حَمُولا[135] [٣٥٨]

Tercümesi: "Oğlum! Ölen bahîlin serveti için kimse ağlamaz. Elini aç, dâire-i cûd ve sehâyı tevsi et! Mâlik olduğun serveti îsâr etmekle kadim olan hasep ve asaletini tahkim eyle! Def'i felâket uğrunda ülü'l-azmden evvel, kahramanların girmek istemedikleri muharebe meydanlarına giriver. Mu'dilât-ı umûrun halline davet olunduğun zaman en çetinlerini deruhte et."

Hursân, bu beyitlerle oğluna semahat ve şecaati, azim ve himmeti, izzeti-nefsi, büyüklüğü velhasıl en yüksek fezâil-i ahlâkiyyeyi tavsiye etmiş olu-

---

132 Bedmâye: Sütü bozuk, karaktersiz. İhanet etmek: Burada ihanet (إِهَانة), değersiz görmek, umursamamak anlamındadır. Muẖâdenet: Yakınlık, dostluk.

133 *"Milletler, ahlaklarıyla yaşarlar; ahlakları yok olup gitti mi milletler de yok olup gider."* Beyit, *emîrü'ş-şu'arâ* lakabını alan son devir Arap şiirinin en önemli isimlerinden Ahmed Şevkî'ye (1868-1932) aittir. Ahmed Şevkî, bu beytin bulunduğu kasidede Osmanlı Devleti halkına seslenerek 'amcaoğulları' oldukları için yaşadıkları acıların -Mısırlılar olarak- farkında olduklarını, acılarını paylaştıklarını ve yanlarında durduklarını etkili bir şekilde ifade etmiştir. Kaside için bk. Ahmed Şevkî, *eş-Şevkiyyât,* Beyrut: Dâru'l-Avde, 1988, c.1, s.216-218.

134 أَثِل, ikinci babtan *kökleşmek*. [Mehmed Fehmi]

135 فَادِح, *mu'dil* demek. [Mehmed Fehmi]

yor. Hursân, zaten başka şey düşünemezdi. Muhitin terbiyesinden bu seciyelere mülhem olmuştur.

Devr-i Câhilî'de mekârim-i ahlâk o kadar taammüm etmişti ki büyük-küçük, kadın-erkek, havas ve avam aynı hisle mütehassistiler. Felaketi çiğnemek, mu'dilât-ı umûru iktihâm etmek, ölümü istihkar eylemek, onlar için umûr-i âdiyyedendi.

Şenferâ

Mesela hiçbir mevki'i içtimâîsi olmayan Şenferâ'nın hissiyatını teşrih eden atideki beyitler, en yüksek maâlî-i beşeriyyeyi temsil ediyor. Şenferâ diyor ki;

وَفِي الأَرْضِ مَنْأًى لِلْكَرِيْمِ عَنِ الأَذَى　　　وَفِيْهَا لِمَنْ خَافَ القِلَى مُتَحَوَّلُ [٣٥٩]

لَعَمْرُكَ ما فِي الأَرْضِ ضِيقٌ على امْرِئٍ　　　سرَى رَاغِبًا أَوْ رَاهِبًا وهُوَ يَعْقِلُ

أُطِيلُ مِطالَ الجُوعِ حَتّى أُمِيْتَهُ　　　وأَضْرِبُ عَنْهُ الذِّكْرَ صَفْحاً فَأذْهَلُ[136]

وأَسْتَفُّ تُرْبَ الأَرْضِ كَيْ لا يُرَى لهُ　　　عَلَيَّ مِنَ الطَّولِ امْرُؤٌ مُتَطَوِّلُ[137]

Tercümesi: "Bir yerde eza ve cefaya maruz kalan veyahut kalmak ihtimali karşısında bulunan erbâb-ı fazilet, küre-i arzın başka yerinde faziletlerini takdir edecek bir muhit, bir aguş şefkat bulurlar. Temin ederim ki aklı başında olan bir adam, isterse tav'an isterse kerhen dünyanın neresine giderse düçâr-ı muzâyaka olmaz. Bana gelince; ben, âfet-i cû'u öldürünceye kadar kendimi oyalandırır ve tedricen hatırımdan çıkarırım. Yerin tozunu, toprağını eleyerek bulabileceğim mevâd ile geçinir ve namerdin minnetini çekmem!"[138]

Şenferâ bu kanaatin, aczden mütevellit olduğu zehâbına karşı kendini müdafaa ediyor, diyor ki; [360]

وَلَوْلَا اجْتِنَابُ الذّامِ لَمْ يُلْفَ مَشْرَبٌ　　　يُعَاشُ بِهِ إِلَّا لَدَيَّ وَمَأْكَلُ[139]

ولكِنَّ نَفْسًا حُرَّةً لا تُقِيمُ بي　　　على الضَّيْمِ إلاَّ رَيْثَما أَتَحَوَّلُ[140]

وأُعْدِمُ أحْيانًا وأغنَى وإنَّمَا　　　يَنالُ الغِنَى ذو البُعْدَةِ المُتَبَذِّلُ[141]

---

[136] مِطَال, *mümâtale*. [Mehmed Fehmi]

[137] اسْتِفَاف, esasen *ilacı toz hâlinde yutmak;* burada *toprağı elemek* demektir. طَوْل, -ṭâ'nın fethiyle- *minnet*. [Mehmed Fehmi]

[138] Aguş: Kucak. Âfet-i cû': Açlık felaketi.

[139] ذَام, *ayıp*. [Mehmed Fehmi]

[140] رَيْث, *miktar*. [Mehmed Fehmi]

فَــلَا جَــزِعٌ مِــنْ خَلَّــةٍ مُتَكَشِّــفٌ ولا مَــرِحٌ غِــبَّ الغِــنَى أَتَخَيَّــلُ[142]

Tercümesi: "Meâyibten çekinmeseydim dünyanın bütün ezvâk ve lezâizi nezdimde müheyya olurdu. Ancak hür geçinen nefsim, cefaya –kurtulmak imkânı elde edinceye kadar- katlanabilir. Ben fakir de olurum, zengin de…; fakat bunu bilmek lazımdır ki hakiki zenginler, zîb ve zinete müptela olmayanlardır. Ben fakir olduğum zaman şikayet etmem ve zaruretimi kimseye açmam. Zengin olursam çılgınca kibir ve gurur da göstermem. İşte mesleğim budur!" [361]

Şenferâ'ya bu ulviyeti ilham eden muhit, Antere'ye de beyt-i âtiyi söyletmiştir. Antere diyor ki;

وَلَقَــد أَظَــلُّ عَلى الطَّــوَى فأُمِيتَــهُ حَــتَّى أنــالَ بــهِ كَــرِيمَ المَطْعَــمِ

Tercümesi: "Meşru bir taama nail oluncaya kadar açlığa dayanır ve onu imâte ederim." Manzûr b. Süheym de

وعِــرْضِي أَبْــقَى مــا ادَّخَــرْتُ ذَخِــيرَةً وبَطْــنِيَ أَطْوِيــهِ كَطَــيِّ رِدَائِيَــا

demiş. Yani;

"Namus, iddihâr olunacak en aziz ve en payidar bir şeydir. Karnıma gelince; onu, gömleğim gibi sararım."

Bir diğeri de:

وَأُعْــرِضُ عَــنْ مَطَــاعِمَ قَــدْ أَرَاهَــا فَأَتْرُكُهَــا وَفِي بَطْــنِي انْطِــوَاءُ

فَــلَا وَأَبِيــكَ مَــا فِي العَــيْشِ خَــيْرٌ وَلَا الدُّنْيَــا إِذَا ذَهَــبَ الحَيَــاءُ [٣٦٢]

demiş.

Tercümesi: "Aç olduğum hâlde gördüğüm gûnâgûn yemeklerden yüz çeviririm. Emin ol birader! Namus gittikten sonra ne hayatın lezzeti ne dünyanın kıymeti kalır…"

el-Hâdire

Metânet-i ahlâkı tavsif eden şu'arâdan biri de Hâdire'dir. Hâdire'nin asıl ismi Kutbe. Nesebi ber vech-i âti beyan olunur:

Kutbe b. Evs b. Mihsan b. Cervel b. Habîb b. Abdüluzzâ b. Huzeyme b. Rizâm b. Mâzin b. Sa'lebe b. Sa'd b. Zübyân… *Hâdire* lakabıyla iştihar etmesi omuzlarının cesametinden ileri gelmiştir.

---

[141] الإِعْدَام, عَدَم gibi *fakir olmak*. عَدَم, -fethateyn ile yahut ayn'ın zammıyla ve dâl'ın sükûnuyla-. مُتَبَذِّل, *üstü başı gayrimuntazam*. البُعْدَة, -bâ'nın zammı ve kesriyle- *uzaklık ve dûrendişlik*. [Mehmed Fehmi]

[142] خَلَّة, -ḫâ'nın fethiyle- *fakr*. مُتَكَشِّف, *fakrını gösteren*. مَرِح, *fart-ı neşât*. غِبٌّ, *encam*. تَخَيُّل, *tekebbür*. [Mehmed Fehmi]

Hâdire, bir kasidesinde atideki beyitleri söylüyor, diyor ki;

إنّــــا نَعِـــفُّ فَـــلَا نَرِيـــبُ حَلِيفَنـــا　　　ونَكُـــفُّ شُـــحَّ نُفوسِـــنا فِي المَطْمَـــعِ[143]

وَنَـــقِي بِـــآمَنِ مَالِنَـــا أَحْسَـــابَنا　　　وَنُجِـــرُّ فِي الهَيْجَـــا الرِّمَـــاحَ وَنَـــدَّعِي[144]

[٣٦٣] وَنَخُـوضُ غَمْـرَةَ كُلّ يَـوْمِ كَرِيْهَـةٍ　　　تُـــرْدِي النّفُـــوسَ وَغُنْمُهَـــا لِلأَشْـــجَعِ[145]

وَنُقِـــيمُ فِي دَارِ الحِفَـــاظِ بُيُوتَنَـــا　　　زَمَنًـــا وَيَظْعَـــنُ غَيْرُنـــا للأَمْـــرُعِ[146]

بسَـــبِيلِ ثَغْـــرٍ لا يُسَـــرِّحُ أهْلُـــهُ　　　سَـــقِمٍ يُشَـــارُ لِقَـــاؤُهُ بِالأُصْـــبُعِ[147]

Tercümesi: “Biz, her şeyde iltizâm-i iffet ederiz ve hiçbir vecihle muahedemize girenlerin iştibâhlarını mucip bir hâl ve harekette bulunmayız. Tamah edilecek şeylerde hırsımızı yeneriz. Namusumuz, şan ve şerefimiz uğrunda malik olduğumuz en kıymetli şeyleri feda etmekten çekinmeyiz. Cenk ve cidale gelince; mızrakları [364] sapladığımız yerlerde terketmek âdetimizdir. Canları ifna eden ve ganâimi en şeci adamlara has olan muhare-

---

143 نُرِيبُ, أيْ: لا نَأْتيهِ بِأمْرٍ يُرِيبُه .حَلِيف, *muâhid*. شحّ, -şîn’nin harekât-ı selâsesiyle- *hırs*. [Mehmed Fehmi]
Arapça cümlenin tercümesi: Onu kuşkulandıracak bir şey yapmayız.

144 آمَنُ, -mîm’in fethiyle- *en aziz, en kıymetli*. الإجْرَار, -hemze’nin kesriyle-

أنْ يَطْعَنَ الرَّجُلُ الرَّجُلَ ويَدَعُ الرُّمْحَ فِيهِ.
نَدَّعِي، أيْ نَقولُ: يا آلَ فُلانٍ.

[Mehmed Fehmi]
Arapça 1. cümlenin tercümesi: Kişinin, başka bir kişiye mızrağı batırıp içinde bırakması.
Arapça 2. cümlenin tercümesi: Ey falan oğulları.

145 غَمْرَة, *şiddet*. غُنْمٌ, -ġayn’ın zammıyla- *ganimet*. [Mehmed Fehmi]

146 الظَّعْن, üçüncü babtan *göçmek*. دارُ الحِفاظ, *eşrafa mahsus mahal*. أَمْرُع, -râ’nın zammıyla- müfredi مَرْع, -mîm’in fethi ve râ’nın sükûnuyla- *mera* manasınadır; bir de *çayırı, yeşilliği ziyade olan yıl.*

قَالَ أعْرَابِيّ: أتَتْ عَلَيْنا أعْوامٌ أَمْرُعٌ –إذَا كَانَتْ خِصْبَةً–.

[Mehmed Fehmi]
Arapça cümlenin tercümesi: Bir bedevi şöyle demiştir: Üzerimizden çayırlı yıllar geçti. Yani verimli yıllar geçti.

147 تَسْرِيح, *mevâşîyi meraya çıkarmak;*

أَيْ لا يُسَرِّحُونَ فِيهِ إبِلَهمْ مِنَ الخَوْفِ لِقُرْبِهِمْ مِنَ العَدُوِّ.

سَقِم, -كَتِفٌ vezninde- *mahûf*. أصبع, -hemze’nin üç harekesiyle ve her harekesinde bâ’nın üç harekesiyle- dokuz lugat caizdir. يُقالُ: هٰذَا أَخْبَثُ بُقْعَةٍ فِي الأَرْضِ; *muhataralı olduğu parmakla işaret olunur*. [Mehmed Fehmi]
Arapça 1. cümlenin tercümesi: Düşmana yakın oldukları için korkudan develerini bizimle salmazlar.

belerin şiddetli dalgalarına dalmak mutadımızdır. Çimenzârlara gidildiği zaman biz, bir müddet serhada yakın boğazların güzergâhında menî‘ yerlerde evlerimizi kurarız. İkamet ettiğimiz yerler o kadar maẖûf ve hatarnâktır ki oralarda ne insan gezer ne bir mâşiye otlağa çıkarılır."[148]

Hâdire, başka bir kasidesinde atideki beyitleri söylüyor, diyor ki;

وإنِّي لَمِـــنْ قَـــوْمٍ فـــأَنَّى جَهِلْـــتِهِمْ؟ مَكاســـيبَ في يـــومِ الحَفيظَـــةِ لِلْحَمْـــدِ[149]

وإنَّـــا سَـــواءٌ كَهْلُنـــا وَوَليـــدُنَا لَنـــا خُلُـــقٌ جَـــزْلٌ شَـــمائِلُه جُـــلْدُ[150]

فـــأَثْنَوا عَليْنَـــا -لا أبَـــا لِأَبِـــيكُمُ- بِأَحْســـابِنا إنَّ الثَّنـــا لَهُـــوَ الخُـــلْدُ

Tercümesi: "Ben ibrâz-ı hamiyet günlerinde silsile-i mefâhir ve mehâmid teşkil eden bir kavme mensubum! Sen onları nasıl bilmiyorsun? Bizim ihtiyarlarımız da gençlerimiz de ahlakça müsavidirler. Ahlakımız ise sarsılmaz ve televvün kabul etmez derecede [365] sağlam ve metindir. Binaenaleyh maâlimizin takdiri hakkında idâre-i kelâm edebilirsiniz. Ebedî kalan bir şey varsa o da hüsnüsenadır."

باقى قالان بو قبه ده بر خوش صدا ايمش[151]

el-Husayn b. Humâm

İzzinefis ve ulüvv-i cenâb ile meşbu bir muhitin zâde-i irfânı olan Husayn b. Humâm'ın uzun bir kasidesinden metânet-i ahlâkı musavvir atideki beyitleri iktibas ettik. Husayn diyor ki;

وَلَسْـــتُ بمُبْتـــاعِ الحَيَـــاةَ بِذِلَّـــةٍ ولا مُرْتَـــقٍ مِـــنْ خَشْـــيَةِ المَـــوْتِ سُـــلَّمَا[152]

وَلَمّـــا رَأَيـــتُ الـــوُدَّ لَـــيسَ بِنـــافِعي عَمَـــدْتُ إلى الأمْـــرِ الّذي كانَ أحْزَمـــا

تَـــأَخّرتُ اسْـــتَبْقِ الحَيَـــاةَ فَلَـــمْ أَجِـــد لِنَفْسِـــي حَيـــاةً مِثْـــلَ أَنْ أَتَقَـــدّما

[148] İltizâm-i iffet: İffetli olmak. İştibâh: Burada 'şüphe' anlamında kullanılmıştır. Ganâim: Ganimetler. Şeci: Cesur. Çimenzâr: Çimenlik. Menî‘: Sağlam, korunaklı. Maẖûf ve hatarnâk: Korkutucu ve tehlikeli.

[149] أَنّى, -حَتَّى vezninde- حَيْثُ, كَيْفَ ve أيْن manalarınadır. حَفِيظَة, *hamiyet*. [Mehmed Fehmi]

[150] كَهْل, *otuz dörtten elli bir yaşına kadar sinde bulunan,* cem‘i كُهُول. جَزْلٌ, *azim, kavi,* cem‘i جِزَال. جُلْدٌ, -cîm'in zammıyla- müfredi أجْلَد, *metin*. وَلِيد, *yeni doğmuş çocuk;* bir de *sabi ve köle* manalarınadır. [Mehmed Fehmi]

[151] Baki kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş.

[152] ابْتِيَاع, *satın almak*. سُلَّم, *merdiven,* cem‘i, سَلَالِم. [Mehmed Fehmi]

فَلَسْـــنا عَلى الأَعقــابِ تَـــدْمَى كُلومُنـــا وَلَكِــنْ عَلى أَقْـــدَامِنا تَقْطُـــرُ الدِّمـــا[153]

[366] **Tercümesi:** "Ben zilletle hayat satın alanlardan ve ölümden korkarak merdivenlere çıkanlardan değilim. Meseleyi dostane ve itilafkârane tesviye etmek istedim, mümkün olmadı. İkinci şık olan hazmi tatbike karar verdim; fakat hayatın ehemmiyetini takdir ederek ihtiyaten tevakkuf ettim. Sonra düşündüm, meydân-ı mübârezeye atılmaktan şerefli bir hayat bulamadım. Onun için bizim yaralarımız akarsa, ayaklarımızın arkasına değil üstüne akar."

Husayn, Ebû Yezîd künyesiyle yâd olunur. Pederi Humâm, -ḥâ'nın zammıyla- meşhurdur. Nesebi; Husayn b. Humâm b. Rebîa b. Mesâb b. Harâm b. Vâsile b. Sehm b. Mürre b. Avf b. Sa'd b. Zübyân b. Bagîd b. er-Reys b. Gatafân b. Sa'd b. Kays b. Aylân b. Mudar b. Nizâr…

Husayn, İbn Sehm kabilesinin reisiydi. Yaşadığı muhitin icabâtından olan şecaat ve binicilikle iştihar etmiş; vahdâniyet-i ilâhiyyeye mutakit, haşir ve neşre, azâb-ı kabre kaildi.

İbn Düreyd'in Ebû Hâtim'den ve Ebû Hâtim'in Ebî Ubeyde'den rivayetine istinaden Husayn'ın ahd-i İslâm'ı idrak etmiş olduğu *Egânî*'de görülmüştür.[154]

Husayn'ın itikadı, atideki kasidesinden istidlal olunuyor.

وَقافِيَـــــــــةٍ غَـــــــيْرِ أُنسِـــــــيّةٍ قَرَضْـــتُ مِـــنَ الشِّـــعْرِ أَمثالَهـــا[155] [٣٦٧]

شَرَودٍ تَلَمَّـــــــــــعُ بِالخَــــــــــافِقَيْنِ إِذا أُنشِـــدَتْ قِيـــلَ: مَــــنْ قالَهـــا؟[156]

وَحَــــيْرانَ لا يَهْتَـــــدي بِالنَّهَـــــارِ مِـــــنَ الظَّلْـــعِ يَتْبَـــعُ ضَـــلّالَها[157]

---

[153] أَعْقَاب, müfredi, عَقِب, -كَتِفٌ vezninde-; burada *ayağın arka tarafı* demektir. كُلُوم, cem'dir, müfredi كَلْم, -kâf'ın fethi ve lâm'ın sükûnuyla- *yaradır.* [Mehmed Fehmi]

[154] Müellifin aktardığı rivayet zinciri *Egânî'*de yer almaktadır. bk. İsfahânî, *Egânî,* c.14, s.12; Başka kaynaklarda da Husayn b. el-Humâm'ın İslam'a yetiştiği ve Müslüman olduğu aktarılmıştır. İbn Kuteybe ise biyografisine yer verdiği pasajda Husayn'ın *câhilî* olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ,* c.2, s.648; Ebü'l-Hasen İzzüddin İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe,* thk. Muhammed Muavvaz ve diğerleri, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016, c.2, s.33; Safedî, *el-Vâfî,* c.13, s.57.

[155] أُنْس, -hemze'nin zammıyla- *vahşetin mukabili.* [Mehmed Fehmi]

[156] شَرُود, -صَبُور vezninde- mübalağalı ism-i fâil, *ürküp kaçan.* خافِقَان, Mağrib ve Meşrik, leyl ve nehar, sema ve arzdan kinaye olması hakkında muhtelif rivayetler vardır. [Mehmed Fehmi]

[157] الظَّلْع, *toparlamak.* ضَلّال, ضَلَالَة'ten sîga-i mübâlağa. [Mehmed Fehmi]

وَدَاعٍ دَعا دَعْوَةَ المُسْتَغِيثِ ... وَكُنْتُ كَمَنْ كانَ لَبّى لَهَا

إذا المَوتُ كانَ شَجًى بِالحُلوقِ ... وَبادَرَتِ النَّفسُ أَشغالَهَا[158]

صَبَرْتُ وَلَم أَكُ رِعْدِيدَةً ... وَلَلصَّبْرُ في الرَّوْعِ أَنْجَى لَهَا[159]

وَيَوْمٍ تَسَعَّرُ فِيهِ الحُروبُ ... لَبِسْتُ إلَى الرَّوعِ سِربالَهَا [٣٦٨]

مُضَعَّفَةَ السَّرْدِ عادِيَّةً ... وَعَضْبَ المَضارِبِ مِفْصَالَهَا[160]

وَمُطَّرِدٍ مِنْ رُدَينِيّةٍ ... أَذودُ عَنِ الوِردِ أَبطالَهَا[161]

فَلَمْ يَبْقَ مِن ذاكَ إلّا التُّقَى ... وَنَفْسٌ تُعالِجُ آجالَهَا

أُمورٌ مِنَ اللهِ فَوقَ السَّمَاءِ ... مَقادِيرُ تَنْزِلُ إنْزالَهَا

أَعوذُ بِرَبّي مِنَ المُخْزِيا ... تِ يَوْمَ تَرى النَّفْسُ أَعْمالَهَا

وَخَفَّ المَوازينُ بِالكافِرينَ ... وَزُلْزِلَتِ الأَرْضُ زِلْزالَهَا

وَنادَى مُنادٍ بِأَهلِ القُبورِ ... فَهُبُّوا لِتُبْرِزَ أَثقالَهَا [٣٦٩]

وَسُعِّرَتِ النَّارُ فِيها العَذابُ ... وَكانَ السَّلاسِلُ أَغلالَهَا[162]

---

158 شَجًى, *boğazda duran kemik gibi şeyler.* [Mehmed Fehmi]

159 رِعْدِيدَة, -râ'nın kesriyle- ve رِعْدِيد *cebân, korkudan raşedar olan.* [Mehmed Fehmi]

160 السَّرْد, *örmek,* سَرَدَ الدِّرْعَ, إذا نَسَجَه. عَضْب, *kılıç.* مَضارِب, مِضْراب'ın cem'idir, *âlet-i kâtıa.* [Mehmed Fehmi]
Arapça cümlenin tercümesi: Zırhı serdetmek, yani örmek.

161 الرُّدَيْنِيَّة ve الرُّدَيْني, *mızrak,*

زَعَموا أنّه مَنْسُوبٌ إلَى امْرَأةِ السَّمْهَرِيِّ تُسَمَّى رُدَيْنَة.

[Mehmed Fehmi]
Arapça cümlenin tercümesi: Rüdeyne olarak isimlendirilen ve (mızrak ustası) Semherî'nin eşi olan bir kadına nispetle -Rüdeynî olarak- söylendiği iddia edilmiştir.

162 Şiirde benzerini meydana getirdiğim ancak -başka şiirlere nazaran- alışılmışın dışında olan bir kaside,
Ünü yayılmış olup hem doğuda hem batıda, her yerde parlar. İnşad edildiğinde de 'Bunu kim söyledi?' diye sorulur,
Gündüz bile yolunu bulamayan şaşkın vardır; aksamaktan yanlış yolu takip eder.

Bu kaside, aynen *Egânî*'de görülmüş ise de Husayn b. Humâm'ın diğer âsâr-ı edebiyyesiyle lede'l-mukâyese üslup ve eda itibarıyla tefavüt görüldüğünden, müşarünileyhe aidiyeti hakkında kati bir fikir beyan edemiyoruz. Şecaat ve kahramanlıkla iştihar eden Antere'nin hâletiruhiyesini musavvir olarak sonradan nazmedilmiş bazı beyitlerin, kasidelerin mumaileyhe isnat olunduğu gibi iman ve itikat ile müştehir şu'arâ-yı Câhiliyye'nin bazılarına da itikat ve imanı mutazammın beyitler, kasideler isnat edilmiş olduğu ihtimalden baîd değildir. Herhâlde bu kasidenin tayîn-i mercii hakkında ihtiyat lazımdır.[163]

Adî b. Zeyd

Ahlakiyat ve hikemiyata dair Adî b. Zeyd'in meşhur kaside-i Dâliyyesi'nden atideki beyitler, şâyân-ı kayd ve tizkârdır. Adî, uzun bir mevizadan sonra bazı hakâiki izah ediyor, diyor ki;

Başka biri de yardım isteyen kişi gibi çağrıda bulundu. Ben de kasidemle bir nevi bu çağrıya icabet eden kişi gibi oldum!
Ölüm gırtlaklarda düğüm olduğunda ve nefis telaşa kapılıp yapacaklarıyla uğraştığında;
İşte o anda sabreder ve yüreksiz biri olmam! Nitekim dehşet anında sabretmek, nefis (can) için daha kurtarıcıdır.
Savaşın tutuşup alevlendiği günde ise korkuya karşı zırhımı giyerim!
İki kat şeklinde örülmüş Âdî üretimi bir zırhtır; o anda meydanların kılıcı da düşmanı ikiye ayıran kılıç olur!
Ve yanımda bir de Rüdeynî bir mızrak bulunur. İşte bunlarla savunurum kendimi.
Bütün bu kahramanlıklardan geriye kâr olarak sadece takvasıyla ve eceliyle boğuşan bir can kaldı.
Semada, Allah'ın buyrukları ve vaktinde gerçekleşecek karara bağlanmış kaderler vardır.
Nefsin, kendi eliyle yaptıklarını gördüğü o günde rezil rüsva olmaktan Allah'a sığınırım!
Tartının kâfirlere hafif geldiğinde, yer o dehşetli sarsıntıyla sarsıldığında,
Yer, ağırlıklarını dışarıya atmak için münadinin kabir ehline, 'kalkın!' diye seslendiğinde,
Azap için ateş kızıştırıldığında ve zincirlerin halkalara evrildiği o günde Allah'a sığınırım!
Şair, kasidenin matlaında bu kasidenin her tarafa yayıldığını ve ün kazandığını söyleyerek dikkatleri kasideye çekmiş ve hemen akabinde dinî temaların ağırlıkta olduğu beyitleri inşad etmiştir. Beyitlere bakıldığında kullandığı kelimelerden çoğunun, Kur'an'da geçen ve benzer temalara vurgu yapan ayetlerdeki kelimelere müşabih olduğu görülür. Aidiyeti ve sıhhati bir tarafa, bu yönüyle kasidenin Allah'ın varlığına, ahiret gününe ve hesap gününe kail birisi tarafından inşad edildiği anlaşılır.

[163] Müellif, Husayn'ın İslam'a girdiğine dair bilgiyi *Egânî'*deki Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin (öl. 255/869) Ebû Ubeyde'den (öl. 209/824 [?]) naklettiği rivayetten yola çıkarak aktarmıştır. Rivayete göre Husayn b. Humâm, Müslüman olduktan sonra bu kasideyi söylemiştir. bk. İsfahânî, *Egânî,* c.14, s.12-13; Husayn'ın şiirlerinin derlendiği çalışmada kaside, mevsukiyeti noktasında herhangi bir görüş belirtilmeden aktarılmıştır. *el-Husayn b. Humâm el-Mürrî: el-Fâris eş-şâir,* derleme ve thk. Şerîf 'Ulâvene, Uman: Dâru'l-Menâhic, 2002, s.79-80; müellifin faydalandığı isimlerden biri olan Şeyho ise 'Husayn, hicretten önce Allah'a inanıyor ve ahiret gününün varlığını kabul ediyordu. Buna söylediği şu kaside işaret etmektedir.' açıklamasında bulunarak kasideyi aktarmıştır. bk. Luvîs Şeyho, *Şu'arâ'ü'n-Nasrâniyye,* c.5, s.733-734.

أَعاذِلَ مَـــنْ لا يُصـــلِحِ النَّفْـــسَ خالِيًـــا عَـــنِ اللُـــبِّ لا يَرْشَـــدْ لِقَـــولِ المُفَنِّـــدِ[164]

كَـــفى زاجِـــراً لِلْمَـــرءِ أَيّـــامُ دَهـــرِهِ تَـــروحُ لَهُ بِالواعِظـــاتِ وَتَغْتَـــدي [٣٧٠]

بُلِيـــتُ وَأَبلَيْـــتُ الرِّجـــالَ وَأَصْـــبَحَتْ سِـــنونٌ طِـــوالٌ قَـــد أَتَـــتْ دونَ مَـــوْلِدي[165]

فَلَسْـــتُ بِمَـــنْ يَخشـــى حَـــوادِثَ تَعْـــتَري رِجـــالاً فَبـــادُوا بَعـــدَ بُـــؤسٍ وَأَســـعُدِ[166]

فَنَفْسَـــكَ فَاحْفَظْهـــا عَـــنِ الـــغَيِّ وَالـــرَّدَى مَـــتى تُغوِهـــا يَغْـــوَ الَّذي بِـــكَ يَهْتَـــدي[167]

وَإِن كانَـــتِ النَّعْمَـــاءُ عِنْـــدَكَ لِامْـــرِئٍ فَمَثِّـــلْ بِهـــا وَاجْـــزِ المُطالِـــبَ وَارْدُدِ[168]

إِذا مـــا امْـــرُؤٌ لـــم يَـــرْجُ مِنْـــكَ مَـــوَدّةً فَـــلا تَرْجُهـــا مِنـــهُ وَلا دَفْـــعَ مَشْـــهَدِ

وَإِن أَنْـــتَ فاكَهْـــتَ الرِّجَـــالَ فَـــلا تَجِـــمْ وَقُـــل مِثـــلَ مـــا قـــالوا وَلا تَتَزَنَّـــدِ[169] [٣٧١]

Tercümesi: “İnsan nefsini terbiye etmeyip de akıl ve izandan mahrum kalırsa münekkitlerin ihtarâtından bir şey anlamaz.”

Malumdur ki zamân-ı Câhiliyye’de talim ve terbiye için mektep ve medrese yoktu. Onların muallim ve müderrisleri zamandı. Vakâyi‘i târîhiyye onlar için mühim bir ders-i ibret; ilim de tecrübelerden ibaretti. Şimdi Adî, herkese tavsiye etmek istediği ilmi, muallimi ve mektebi beyan ediyor, diyor ki;

“Zaman, insan için kâfi bir mürebbidir. Hâdisât-ı yevmiyye, ona türlü türlü mevizalar arz ediyor.”

İlmin tecrübeden ibaret olmasına nazaran tecrübesi ziyade olanların ilimlerinin de o nispette tezayüt edeceği şüphesizdir. Buna binaendir ki zamân-ı Câhiliyye’de nasihat vermek, rey beyan etmek hakkı ihtiyarlara, tecrübedîde adamlara aitti. Adî de nasihat vermek hususunda yaşı ve tecrübesi hasebiyle salahiyettar olduğunu anlatmak istiyor, diyor ki;

---

164 يَرْشُدُ, dördüncü ve birinci babtan gelmiştir. [Mehmed Fehmi]

165 البَلاءُ ve الإِبْلاءِ *tecrübe etmek*. [Mehmed Fehmi]

166 اعْتِراء, *vürut etmek*. بَيَاد, -bâ’nın fethiyle- ve بَيْدُود’e ve بُيُود, -قُعُود- vezninde- *nâbûd olmak*. [Mehmed Fehmi]

167 الغَيّ, -yâ’nın teşdîdiyle- *dalâl*. [Mehmed Fehmi]

168 التَّمْثِيل, *tahdîs ve tebyîn*. المُطالِب, -mîm’in zammı ve lâm’ın kesriyle- *hak sahibi*. [Mehmed Fehmi]

169 الوَجْم ve الوُجُوم, ikinci babtan *münfailâne susmak*. تَزَنُّد, *hiddetlenmek, teng-dil olmak, ateş püskürmek*. [Mehmed Fehmi]

"Ben halkı tecrübe ettim ve anladım; halk da beni tecrübe ettiler ve anladılar. Târîh-i vilâdetim önünde de pek çok ve pek uzun seneler yığıldı. Bunca hadisattan ve tecrübelerden sonra ben artık saadet ve sefaletin akabinde nam ve nişanları kalmayanların düçar oldukları felaketlerden ürkecek değilim. Ben, bu tecrübelere müstenit bazı hakâiki beyan etmek isterim.

Evvela; nefsini bütün meâyibten vikaye etmelisin! Zira irtikâp edeceğin nakisa başkalara sirayet eder ve yekdiğerinden sirayet eden suiahlak, bütün hayât-ı içtimâiyyeyi ifsat eder. [372] İkincisi; mazhar olduğun lütuf va âtifet, kimden sâdır olursa olsun onu daima lisân-ı şükrân ile yâd ve tizkâr eyle ve sâhib-i nimete mukâbele-i bilmisli unutma![170] Üçüncüsü; muhabbet ve muhâdenetini arzu etmeyenlerden, sen de –velev ki kısa bir mülakatta olsun- lütuf ve muhabbet bekleme! Dördüncüsü; letâif hengâmında abus bir çehre gösterme! İnfial ve iğbirârını ihsas etme! Sen de hembezm-i sohbetleri olduğun zevat gibi bir latife söyle ve âsâr-ı neşât ve sürur göster!"[171]

إِذا أَنــــتَ نازَعْــــتَ الرِّجــــالَ نَــــوالَهُم   فَعِــــفَّ وَلا تَطلُــــبْ بِجَهْــــدٍ فَتُنْكَــــدِ[172]

عَســــى ســــائِلٌ ذُو حاجَــــةٍ إِن مَنَعْتَــــهُ   مِــــنَ اليَــــومِ سُــــؤْلاً أَنْ يَسُــــرَّكَ في غَــــدِ

سَــــتُدْرِكُ مِــــنْ ذي الفُحْــــشِ حَقَّــــكَ كُلَّــــهُ   بِحِلْمِــــكَ في رِفْــــقٍ وَلَــــم تَتَشَــــدَّدِ

Tercümesi: "Lütuf ve muavenet ümidiyle halka vuku bulacak müracaatında iffeti, [373] vakar ve haysiyeti unutma! Tekâpû etmek ve âbirû dökmek zillet ve mahrumiyeti tevlit eder."[173]

Adî demek istiyor ki zelilâne müracaatin neticesinde nâil-i merâm olmak da muvaffakiyet sayılmaz; çünkü temin edilecek fâide, zayi edilecek namus

---

170 Yani, 'Sana iyilik yapana teşekkür etmeyi, onun iyiliğini zikredip kendisini övmeyi ve buna mukabil bir iyilik yapmayı unutma' demektir.

171 Letâif hengâmında: Latifeler, şakalar sırasında. Abus: Asık. İğbirâr: Gücenmek, darılmak. Hembezm-i sohbet: Sohbet arkadaşı, aynı mecliste bulunmak. Âsâr-ı neşât ve sürur: Neşe ve sevinç izleri.

172 نَوَال, *atıye* ve كُلُّ مَا يُنالُ. العِفَّة ve العَفَاف, الكَفُّ عَمَّا لا يَجْمُلُ. الجَهْد, *ifrat;* burada *izaç* manasınadır. نَكْد, -نَجْد vezninde- dördüncü babtan *menetmek* ve

يُقالُ: نُكِدَ الرَّجُلُ عَلَى بِناءِ المَجْهُولِ إذا كَثُرَ سُؤالُه وقَلَّ نائِلُه.

[Mehmed Fehmi]

Arapça 1. cümlenin tercümesi: Güzel olmayan şeyden el çekmek.

Arapça 2. cümlenin tercümesi: نُكِدَ الرَّجُلُ, edilgen kullanılır. Kişinin çokça el açması ve bir şey elde edememesi demektir.

173 Tekâpû: Dalkavukluk etmek ve birinin yaptığı her şeyi doğru-yanlış olduğunu tetkik etmeden kabul etmek. Âbirû dökmek: Yüz suyu dökmek, haysiyet ve şerefinden ödünç vermek.

ve haysiyetin kıymetine muadil olamaz. Bir de teavünün kevânin-i esâsiyye-i içtimâiyyeden olduğunu anlatmak için diyor ki;

"Bugün senin muavetine arz-ı iftikâr eden ve senden rûy-i kabûl görmeyen bir adam, olabilir ki yarın sen, onun muavenetine muhtaç olursun ve belki seni mesrur eder."

Demek istiyor ki bu cihanda yekdiğerimize karşı mükellef olduğumuz en mühim vazife teavün ve tenasurdur.

Adî, badehu ahlâk-ı fâzilenin bir rükn-i rekîni olan hilmin fevâid-i maddiyyesini teşrih ediyor, diyor ki;

"Sana tecavüz eden veyahut fesâhat-i lisâniyyede bulunan adamdan hakkını tamamıyla istîfâ etmek istersen hilim ve sükûn ile mukabele et. Gayz ve hiddetle hakkını kaybedersin. Hilm ve mülayemetin, onu tezlil eder ve nihayet o gelir, mihrâb-ı fazîletine karşı arz-ı sücûd eyler."

Adî, sunûf-ı halk arasında icra eylediği tetkikat neticesinde bir hülasa yapıyor, diyor ki;

وَسائِسِ أَمْرٍ لَمْ يَسُسْهُ أَبٌ لَهُ وَرائِمِ أَسبابِ الَّتي لَم تُعَوَّدِ [٣٧٤]

وَراجِي أُمُورٍ جَمَّةٍ لا يَنالُها سَتَشْعَبُهُ عَنْها شَعوبٌ لِمُلْحِدِ[174]

وَوارِثِ مَجْدٍ لَم يَنَلْهُ وَماجِدٍ أَصابَ بِمَجْدٍ طارِفٍ غَيرِ مُتْلَدِ[175]

فَلا تَقعُدَنْ عَنْ سَعْيِ ما قَد وَرِثْتَهُ وَما اسْطَعْتَ مِن خَيرٍ لِنَفْسِكَ فازْدَدِ

Adî sunûf-ı halkı beşe taksim ediyor, diyor ki;

"Bazı adamlara tesadüf olunur; babalarının hayal ve hatırlarından geçmeyen mu'ḍilât-ı umûrun idaresinde ve mühim bir siyasetin başında bulunurlar… Bazıları da melûf olmadıkları ulvi gayeler elde etmek isterler... Bir kısım halk da vardır; birden birçok şeyler arzu ederler ama hiçbirine nail olmazlar. Ecel gelir, onları mezarcının eline teslim eder... Diğer bir sınıf ise, âbâ ve ecdattan kendilerine intikal eden maâlînin hiçbirini temsil edememişler... Beri tarafta birisi görülür ki eslafından ona maâlî namına bir şey intikal etmemiş olduğu hâlde kendisi ser-silsile olmuş ve maâlî tesisine muvaffak olmuştur."[176]

---

174 جَمَّة, كَثِيرَة. الشَّعْب, üçüncü babtan *cem ve tefrik* manalarına gelmiştir. شَعُوب, صَبُور- vezninde- *ölüm.* [Mehmed Fehmi]

175 طارِف ve طَرِيف, *yeni.* مُتْلَد, ism-i mef'ûl sigasıyla إتْلاد'dan *mâl-ı kadim,*

مَا وُلِدَ عِنْدَكَ مِنْ مالِكَ وما نُتِجَ.

[Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: Mütled, kişiye ait asıl malın çoğalması demektir.

176 Ser-silsile olmak: Burada 'mal sahibi olmak, tek başına zengin olmak' anlamındadır.

Hasılı fazilet, isterse kesbî isterse irsî olsun bu gibi mezâhir ve tecelliyat dairesinde tebarüz etmektedir. [375]

"Binaenaleyh sana terettüp edecek vazife, evvela varis olduğun şan ve şerefin muhafazasına gayret etmek; sonra kudretin yettiği kadar onu tezyide çalışmaktır."

إذا مـــا رَأَيـــتَ الشَـــرَّ يَبعَـــثُ أَهلَـــهُ   وَقَـــامَ جُنـــاةُ الشَـــرِّ بِالشَـــرِّ فَاقْعُـــدِ

وَبِالعَـــدْلِ فَـــانْطِقْ إِن نَطَقْـــتَ وَلا تَجُـــرْ   وَذا الذَمِّ فَاذْمُمْـــهُ وَذا الحَمْـــدِ فَاحْمَـــدِ

وَلا تَلْـــحُ إِلّا مَـــنْ أَلامَ وَلا تَلُـــمْ   وَبِالبَـــذْلِ مِـــن شَـــكوى صَـــديقِكَ فَاقتَـــدِ[177]

وَفِي الخَلْـــقِ إِذلالٌ لِمَـــن كانَ بَـــاخِلاً   ضَـــنِيناً وَمَـــنْ يَبخَـــلْ يَـــذِلَّ وَيُزهَـــدِ

عَـــنِ المَـــرءِ لا تَســـأَلْ وَسَـــلْ عَـــنْ قَرينِـــهِ   فَـــكُلُّ قَـــرينٍ بِالمُقـــارِنِ مُقْتَـــدِ [٣٧٦]

Adî, bu beyitlerle bir heyet-i içtimâiyyenin maruz kalacağı ihtilâlât-ı dâhiliyye esnasında ferdin vatanına ve milletine karşı mükellef olduğu vezâif-i vataniyyeyi beyan ediyor, diyor ki;

"Erbâb-ı mefsedet, îkâ'ı cerâime ve îkâd-ı ateş-i fesâda kıyam edince sen bir tarafa çekil! Meydan bulursan hakkı söyle! Adaletten inhiraf etme! Mustahakk-ı levm olanları tevbih et! Takdir edilecek zevatı methetmekten geri kalma! Sövülecek adamlar varsa onları da söv! Bitaraf olanları ne tevbih et ne takdir eyle! Gâilenin bertaraf edilmesi, bezl-i emvâle mütevakkıf ise, ibrâz-ı semâhetle vatandaşların şikayetlerini kes! Çünkü erbâb-ı buẖl ve imsâk, halkın tezlil ve tahkirine maruz olurlar. Evet, tekrar ederim; malını milletinden derîğ edenler zelil olurlar ve onların muavenetlerine tenezzül

---

[177] اللَّحْو, *sövmek ve ağacın kabuğunu soymak,*

لَحَاهُ إذا شَتَمَه ولَحَا الشَّجَرَةَ إذا قشَّرَها.

الإِلامة, -hemze'nin kesriyle- *levme müstahak olmak.*

يُقالُ: أَلَامَ الرَّجُلُ إِذَا أَتَى مَا يُلامُ عَلَيْهِ.

الاِقْتِداد, *bir şeyi kökünden koparmak.*

يُقالُ: اقْتَدَّ الأمورَ إذا دَبَّرَها

kesip biçmek. [Mehmed Fehmi]

Arapça 1. cümlenin tercümesi: لَحَاهُ, birisine sövmek demektir. لَحَا الشَّجَرَةَ ise, ağacın kabuğunu soymak demektir.

Arapça 2. cümlenin tercümesi: أَلَامَ الرَّجُلُ, kişinin kınanacak bir iş yapması demektir.

Arapça 3. cümlenin tercümesi: اقْتَدَّ الأُمُورَ, kişinin işlerini düzenleyip sırasına koyması demektir.

edilmez. Birisinin ahlak ve mişvârından haberdar olmak istersen kendisini değil, görüştüğü zevatı tahkik et! Zira herkes, arkadaşının eserini iktifa eder."

أَفَادَتْنِي الأَيّامُ وَالدَّهْرُ أَنَّهُ وِدَادِي لِمَنْ لا يَحْفَظُ الوُدَّ مُفْسِدي

وَلاقَيْتُ لَذّاتِ الغِنى وَأَصابَني قَوارِعُ مَن يَصْبِرْ عَلَيْها يُخَلَّدِ[178]

إِذا ما كَرِهْتَ الخَلَّةَ السُّوءَ لِامْرِئٍ فَلا تَغْشَها وَاخْلُدْ سِوَاها تَخْلُدِ[179] [٣٧٧]

إِذا أَنْتَ لَم تَنفَعْ بِوُدِّكَ أَهْلَهُ وَلَم تَنْكِ بِالهَيْجا عَدُوَّكَ فَابْعُدِ[180]

وَمَنْ لا يَكُن ذا نَاصِرٍ عِنْدَ حَقِّهِ يُغَلَّبْ عَلَيهِ ذو النَّصِيرِ وَيَعْتَدِ

Adî, yegâne mekteb-i ilim ve irfan bildiği tecârib-i adîdeye tekrar istinat ederek diyor ki;

"Hâdisât-ı ruzmerre ve ondan evvelki vakâyi'i târîhiyye, bana öğrettiği hakâikten biri de muhabbetin kadir ve kıymetini bilmeyenlere ihlas ve itimadın benim için bâis-i zarar olmasıdır. Ben servetin lezzetini tatmış, mesâibin âlâmıyla telhkâm olmuş bir adamım! Düçar olduğum felaketlerde kim ki sebat ve metanetini muhafaza eder, sahîfe-i müfâharede ibkâ-yı nâm etmiş olur."[181]

Adî, bu derecede mühim bir tecrübeye müstenit olarak mekârim-i ahlâka ait bazı nikât-ı esâsiyye izah ediyor, diyor ki;

"Birisine layık görmediğin suiahlaka sen de yanaşma! Tenkit ettiğin mesâvînin aksini iltizam edersen payidar olursun. Muhabbetin kimseye bir fâide temin etmez; husumetin de muharebe esnasında düşmanına bir mazarrat tevlit etmezse senin vucüdunla ademin müsavi demektir. Defol git... Avenesi, yardımcısı az olanlar ihkâk-ı hak edemezler! Hak denilen şey, kuvvetten ibaret olduğu için daima a'vân ve ensarı çok olanların tarafına geçer. Zayıf, her vakit kavinin mahkum ve makhûru olur. Herhangi bir mesele

---

178 قَوارِع, قارِعَة'nın cem'idir, *musibet.* يُقالُ لِلْقِيامةِ، يَوْمُ القارِعَةِ [Mehmed Fehmi]
Kıyamet gününe kâri'a (dehşetten yürekleri hoplatan) gün denilir.

179 الخَلَّة, -ẖâ'nın fethiyle- *huy, haslet;* cem'i, خِلال. الخُلْد ve الإخْلاد, burada *mülâzemet etmek* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

180 النِّكَايَة, -كِنَايَة vezninde- *düşmanı kahretmek.* فَابْعُدِ, dördüncü ve beşinci babtan müstameldir. [Mehmed Fehmi]

181 Bâis-i zarar olmak: Zarara neden olmak. Mesâib: Musibetler. Âlâm: Elemler, acılar. Telhkâm: Kederli. Sahîfe-i müfâhare: Burada 'gurur ve övünme konusunda' demektir. İbkâ-yı nâm etmek: Güzel isim, ün bırakmak.

[378] hakkında olursa olsun zulüm ve tecavüzü defedecek yalnız bir vasıta vardır; o da kaldırılacak ellerin kesretidir!”

Adî, hâtime-i makâl olmak üzere ulüvv-i himmetin ne demek olduğunu âleme anlatmak için şahsına ait bir misal getirmekle hamasetini temsil ediyor, diyor ki;

سَأَكْسِبُ مَجْداً أَو تَقُومَ نَوائِحٌ   عَلَيَّ بِلَيْلٍ مُبْدِياتِ التَّبَلُّدِ[182]

يَنُحْنَ عَلى مَيْتٍ وَأَعْلَنَّ رَنَّةً   تُؤَرِّقُ عَيْنَيْ كُلِّ باكٍ وَمُسْعَدِ[183]

“Ben, ya hedef-i âmâlim olan maâlîyi ihraz ederim veyahut feryat ve figanlarıyla gecenin samt ve sükûnunu ihlal eden nevha-gerânın bayılıp yere düşmelerine ve şiddet-i teessürlerinden ellerini birbirine vurarak yanık yanık vaveyleler koparmalarına sebebiyet veriririm. Evet, ihrâz-ı maâlî etmezsem ölürüm ve o zaman kadınların girye ve figanları, ağlayanları da ağlamak istemeyen erbâb-ı naîmi de ağlatır ve uykusuz bırakır…”[184]

Adiyy’in nesebi: Adî b. Zeyd b. Hammâr (yahut Hammâd) b. Zeyd b. Eyyûb b. Mecrûf b. Âmir b. Usayye b. İmriilkays b. Zeydimenât b. Temîm b. Üd b. Tâbiha b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr. [379]

Adî, Hîre’de ikamet ederdi.[185] Hîre (حِيرَة), -ḥâ’nın kesriyle- Kûfe’den üç mil mesafede Necef denilen mevkide bir şehirdir. Hîre’nin şarkında *el-Havernak* ve ondan bir mil mesafede ve ovanın ortasında *es-Sedîr* namında iki meşhur kasır vardı. Cahiliye zamanında Hîre hükümdarları bu iki sarayda ikamet ederlerdi.

Adî, Hîre hükümdarlarından üçüncü Nu‘mân’nın divan kitabetini ve ahiren Kisrâ’nın hususî kitabetini ifa etmiş, lisân-ı Fârisî’ye aşinaydı. Adî, vahdâniyet-i ilâhiyyeye, ecele, kaza ve kadere mutakitti. Şiirinde Ümeyye b. Ebi’s-Salt gibi garîb ve gayr-i me’lûf kelimeler bulunur.[186]

Adî, Kisrâ kitabetinde müstahdemken bazı müfsitler tarafından aleyhine Nu‘mân’ın nezdinde tasni edilen tezvirat üzerine Nu‘mân’ın gayz ve gazabı-

---

182 تَبَلُّد, تَجَلُّد’un mukabili, *tahassür, telehhüf*. Bir facianın tesiriyle yere düşüp bayılmak, elleri birbirine vurmak. [Mehmed Fehmi]

183 رَنَّة, ikinci babtandır; burada *savt* manasınadır. تَأْرِيق, *uykusuz bırakmak*. [Mehmed Fehmi]

184 Nevha-gerân: Feryat ederek ağlayan kimse, ölü ağlayıcısı. İhrâz-ı maâlî: Yüce, güzel şeyler elde etmek. Girye: Ağlama.

185 Hîre, -ḥâ’nın kesriyle- Kûfe kurbunda bir şehirdir. [Mehmed Fehmi]

186 Gerek Adî b. Zeyd’in gerekse Ümeyye b. Ebi’s-Salt’ın şiirlerinde garîb lafız ve kullanımların bulunması, bu şairlerin fasih olmadıkları anlamına gelmemektedir. Mezkûr şairler, muasırlarının aksine Ehl-i kitapla iletişim hâlindeydiler. Ümeyye’nin İncil’i okuması, Yahudilere ait kitap ve bilgilere muttali olması; Adî b. Zeyd’in ise ikamet ettiği Hîre’de farklı etnik ve dinî unsurların bulunması dolayısıyla başka milletlerin kültürlerine vâkıf olması gibi etmenler, şiirlerine lafız ve anlam yönüyle etki etmiştir.

na maruz kalmış ve bir desise ile Nu‘mân’ın nezdine getirtilmiş ve ihtilattan menedilerek hapse atılmış ve orada itlaf olunmuştur.

Adî, hapisteyken birçok kasideler inşad etmiştir. Atideki beyitler o cümledendir:

إِنَّ لِلدَّهْـــــرِ صَـــــولَةً فَاحْـــــذَرَنْها   لا تَنـــامَنَّ قَـــد أَمِنْـــتَ الدُّهُـــورا[187]

قَــد يَبِيــتُ الفَــتى صَـحِيحاً فَـيَرْدَى   بَعْـــدَ مـــا كانَ آمِنًـــا مَسْـــرُورا

إِنَّمـــا الدَّهْـــرُ لَـــيِّنٌ وَنَطـــوحٌ   يَـــترُكَ العَظْـــمَ واهِنًـــا مَكسُـــورا [٣٨٠]

فَسَـــلِ النَّـــاسَ: أَيـــنَ آلُ قُبَـــيسٍ؟   طَحْطَـــحَ الدَّهْـــرُ قَـــبلَهُم سَـــابُورَا

خَطَفَتْـــهُ مَنِيَّـــةٌ فَـــتَرَدّى   وَهْـــوَ فِي المُلْـــكِ يَأْمُـــلُ التَّعْمِـــيرا

وَبَنـو الأَصـفَرِ المُلـوكُ كَـذا لَـمْ   يَـــتْرُكِ الدَّهْـــرُ مِـــنهُمُ مَـــذْكُورَا

لا أَرى المَـــوتَ يَســـبِقُ المَـــوتَ شَيءٌ   نَغَّــصَ المَــوتُ ذا الغِــنى وَالفَقِــيرا[188]

Diğeri aynı vezinde:

أَيـــنَ أَهـــلُ الدِّيـــارِ مِـــنْ قَـــوْمِ نُـــوحٍ   ثُـــمَّ عادٌ مِـــن بَعـــدِهِم وَثَمـــودُ؟

بَيْنَمـــا هُـــم عَلى الأَسِرَّةِ وَالأَنْمـــا   طِ أَفضَـــتْ إِلى الـــتُّرابِ الجُلـــودُ[189] [٣٨١]

وَالأَطِبّـــاءُ بَعـــدَهُم لَحِقُـــوهُم   ضَـــلَّ عَـــنهُم سَـــعوطُهُم وَالـــلَّدُودُ[190]

---

187 Bahr-ı hafîften. Vezni: فَاعِلاتُنْ – مُسْتَفْعِلُنْ – فَاعِلاتٌ. [Mehmed Fehmi]

188 Feleğin bir hamlesi vardır, ondan sakınasın! Feleğin musibetlerinden emin olduğunu düşünerek rahat rahat uyuma!
sapasağlam geçirir zamanını (gecesini). Ancak bir bakmışsın güvenli ve esenlikte olduğu zamandan sonra helak oluvermiş!
Felek hem uysaldır hem de toslayıcıdır! Kemiği çelimsiz ve takatsiz bırakır!
İnsanlara soruver: ‘Nerede Kubeys ailesi?’! Hem onları hem de kendilerinden önce gelen Sâbûr’u yerle bir etti felek!
Ölüm, onu (Sâbûr’u) kapıp kaçtı. Hâlbuki kendisi son ana kadar mülkünde herşeyin düzeleceğini umuyordu!
Krallığı olan Benü’l-Asfar da öyle… Kendilerinden geriye anılacak bir şey bırakmadı felek!
Ölüme karşı koyacak bir şeyin olduğunu zannetmiyorum. Ölüm, zenginin de fakirin de hayatını zehir ediyor!

189 أَسِرَّة, سَرِير’in cem‘idir; -zammeteyn- سُرُر üzerine de cem‘lenir. أَنْماط’ın müfredi نَمَط -fethateyn ile-; *bir nev‘i döşeme*. [Mehmed Fehmi]

190 سَعُوط, -صَبُور vezninde- *burna çekilecek deva*. لَدُود, *ağza vazolunacak deva*. [Mehmed Fehmi]

وَصَحيحٌ أَضْحَى يَعودُ مَريضاً   وَهوَ أَدنى لِلْمَوتِ مِمَّن يَعودُ

ثُمَّ لَمْ يَنقَضِ الحَديثُ وَلَكِنْ   بَعْدَ ذا كُلِّهِ وَذاكَ الوَعيدُ[191]

Adî, aynı vezinde atideki beyitlerle badeyi tavsif ediyor, diyor ki;

بَكَرَ العاذِلونَ في وَضَحِ الصُبْ   حِ يَقولونَ لي: أَما تَسْتَفيقُ؟

وَيَلومونَ فيكِ يا ابنَةَ عَبدِ الّ   لهِ وَالقَلبُ عِنْدَكُم مَوثوقُ

لَسْتُ أَدري إِذْ أَكثَروا العَذْلَ فيهَا   أَعَدُوٌّ يَلومُني أَم صَديقُ؟[٣٨٢]

وَدَعَوا بِالصَّبُوحِ يَوماً فَجاءَت   قَيْنَةٌ في يَمينِها إِبريقُ[192]

قَدَّمَتْهُ عَلى عُقارٍ كَعَينِ الد   ديكِ صَفّى سُلافَها الرَّاوُوقُ[193]

مُرَّةٌ قَبلَ مَزْجِها فَإِذا ما   مُزِجَتْ لَذَّ طَعْمُها مَنْ يَذوقُ

وَطَفا فَوقَها فَقاقيعُ كَالْيا   قُوتِ حُمْرٌ يَزينُها التَّصْفِيقُ[194]

ثُمَّ كانَ المِزاجُ ماءَ سَحابٍ   لا صَرىً آجِنٌ وَلا مَطْروقُ[195] [٣٨٣]

---

[191] Bu topraklarda daha önce meskun olan Nûh'un kavminden olanlar nerede?! Aynı şekilde Âd ve ondan sonra gelen Semûd nerede?!
Taht ve döşekler üzerinde oldukları sırada toprağa gitti bedenler!
Arkalarından gelip yetişmeye çalıştı tabipler. Ancak ne ilaç işe yaradı ne de tedavi!
Sağlıklı kişi, hastayı ziyaret etmeye başladı. Hâlbuki kendisi, ziyaret ettiği kişiden daha yakındır ölüme!
Daha söz bitmemiş; bütün bunlardan sonra asıl tehdit (va'îd günü) gelecektir!

[192] صَبُوح, -صَبُور- vezninde- *sabah işretine; akşam işretine* de غَبُوق denilir. قَيْنَة, *sakiye*. عُقَار, -ayn'ın zammıyla- *bade,* سُمِّيَتْ عُقارًا لِأَنَّها تَعْقِرُ صاحِبَها مِنَ المَشْيِ. [Mehmed Fehmi]
Bade, 'ukâr olarak isimlendirilmiştir. Çünkü onu içeni yürümekten alıkoyar.

[193] سُلَاف ve سُلَافَة, -sîn'in zammıyla- *esasen üzümden tekâtur eden şireden hasıl olan şarap;* sonra mutlak şaraba ıtlak olunmuştur. رَاوُوقُ, *süzgeç,* مِصْفَاة. [Mehmed Fehmi]

[194] الطَّفْو, -عَفْو- vezninde- *suyun yüzeyine çıkmak.* فَقاقِع ve فَقَاقِيع, müfredi -رُمَّانة- vezninde- فُقَّاعَة, *suyun yüzünde peyda olan kabarcıklar.* التَّصْفِيقُ, *tasfiye için memzûc olan şarabı kaptan kaba boşaltmak.* الصّرى, -ṣâd'ın fethi ve kesriyle- الماءُ الَّذِي طالَ اسْتِنْقاعُهُ. [Mehmed Fehmi]
Çok bekleyen suya denir.

[195] آجِنٌ, آسِن gibi *levni ve ta'mı mütegayyir su.* المَطْرُوق, *içine develerin girip telvis ettikleri su.* [Mehmed Fehmi]

Adî, Kûfe'de Sınnîn denilen mevkide mahpusken ziyaretine giden validesine atideki beyitleri söylemiştir:

لَيسَ شَيءٌ عَلى المَنُونِ بِبَاقٍ   غَيرُ وَجْهِ المُسَبَّحِ الخَلّاقِ
إِن نَكُنْ آمِنِينَ فَاجَأَنَا شَ   رٌّ مُصِيبٌ ذا الوُدِّ وَالإِشْفاقِ
فَبَرِيءٌ صَدْرِي مِنَ الظُلْمِ لِلرَّ   بِّ وَحِنْثٍ بِمُعْقَدِ المِيثَاقِ
وَلَقَدْ سَاءَنِي زِيَارَةُ ذي قُرْ   بى حَبِيبٍ لِوُدِّنا مُشْتاقِ
سَاءَهُ ما بِنا تَبَيَّنَ في الأَيْدي   وَإِشْناقُها إِلى الأَعناقِ[196]
فَاذْهَبِي يَا أُمَيمَ غَيرَ بَعِيدٍ   لا يُؤاتي العِنَاقَ مَنْ في الوِثَاقِ[197] [٣٨٤]

Beyitlerin tercümesi:
Kınayıcılar sabahın erken vaktinde gelmiş, bana, 'Uyanmayacak mısın?' diyorlar.
Senin için beni kınıyorlar ey Abdullah'ın kızı! Gönül ise sana bağlıdır.
Çok kınadıkları için tam anlayamadım açıkçası; beni düşman mı kınıyor yoksa dost mu!
Bir gün sabuh içkisi getirilmesini istediler; bunun üzerine sağ elinde ibrik bulunan şarkıcı bir cariye çıkageldi.
Süzgecin şiresini temizleyip arındırdığı, horuzun gözü gibi olan badeyi takdim etti.
Bu bade, karıştırılmazsa acı bir tat verir; karıştırıldıktan sonra ise onu tadan kişiye hoş gelir.
Karıştırmanın da etkisiyle kendisine süs veren yakutu andıran kızıl kabarcıklar görünür yüzeyinde.
Kendisiyle karıştırılan su ise ancak yağmur suyudur; çok bekletilip kokan ve develerin içine girip kirlettiği su değildir.

[196] الإِشْنَاق, *yukarı kaldırmak.* [Mehmed Fehmi]

[197] Bu beyit, Mühelhil b. Rebîa olarak bilinen Adî b. Rebîa'nın, İbnetü'l-Mücellil adındaki kadın hakkında söylediği;

فَاذْهَبِي مَا إِلَيكِ غَيْرُ بَعِيدٍ   لا يُؤَاتِي العِنَاقَ مَنْ في الوِثَاقِ

- Benimle kucaklaşıp oynaşmak isteyince ona, 'Biraz ötede dur! Prangalara vurulmuş kişi kucaklaşamaz!' dedim.

beytiyle aynıdır. Beytin tercümesinde *'oynaşmak'* fiilini eklememizin sebebi ise, Mühelhil b. Rebîa'nın bu beyti söylemesindeki amaç ile Adî b. Zeyd'in yukarıdaki kasideyi inşad etmesindeki amacın birbirinden farklı olmasıdır. Mühelhil b. Rebîa beyti, kendisini esir alan Amr b. Mâlik'i öfkelendirmek ve eşi hakkında dedikodu yaymak için söylemiştir. Dolayısıyla Amr b. Mâlik'in eşi olan İbnetü'l-Mücellil'i, âdeta nefsine yenik düşüp kendisiyle beraber olmak isteyen bir kadın olarak tanıtmıştır. Birisinden sözle intikam almak amacıyla söylendiği için beyitte geçen ifadeler de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Adî b. Zeyd ise kasideyi, ziyaretine gelen annesine (başka kaynaklarda kızına) inşad etmiştir. Bu ise ilgili beyitte geçen 'kucaklaşmanın', anne-evlat kucaklaşması olduğunu ve herhangi bir olumsuz anlam taşımadığını gösterir. Farklı şairlere ait bu beyitler, şiirin/metinlerin, bağlam göz önünde bulundurularak tahlil ve tetkik edilmelerinin gerekliliğine dair güzel

وَاذْهَــــبِي يـــــا أُمَــــيمَ إِن يَشَــــإِ اللهُ يُــــــنَفِّسْ مِــــن أَزْمِ هٰــــذَا الخِنَــــاقِ[198]

أَو تَكُــنْ وُجْهَــةٌ فَتِلْــكَ سَــبيلُ النّــا س لا تَمنَــــعُ الحُتــــوفَ الـــرَّواقِي[199]

وَتَقــــولُ العُـــــداةُ أَوْدَى عَـــــدِيٌّ وَبَنــــوهُ قَــــدْ أَيْقَنــــوا بِعَــــلاقِ[200]

يَـــا أَبـــا مُسْـــهِرٍ! فَـــأَبلغْ رَســـولاً إِخــــوَتِي إِنْ أَتَيـــتَ صَــحْنَ العِـــراقِ

أَبْلِغـــا عامِـــرًا وأَبْلِـــغْ أخـــاه أَنَّــــني مُوثَــــقٌ شَـــديدٌ وِثـــاقِي

في حَديــدِ القِسْــطاس يَـــرقُبُني الحــا رِسُ وَالمَـــــرْءُ كُلَّ شَيءٍ يُـــــلاقِي[201]

في حَديـــــدٍ مُضَـــــاعَفٍ وَغُلـــولٍ وَثِيـــابٍ مُنَضَّـــحاتٍ خِـــلَاقِ[202] [٣٨٥]

Diğeri:

---

bir örnektir. Zira aynı lafız ve kullanımlara sahip oldukları hâlde bağlamların farklılığından dolayı beyitlerdeki anlamlar da farklı olmuştur. Beyitler için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c.1, s.485; *Dîvânu Mühelhil b. Rebîa,* thk. Talâl Harb, Beyrut: Dâru'l-Âlemiyye, 1993, s.58; *Dîvânu Adî b. Zeyd el-İbâdî,* thk. Cebbâr el-Muaybid, Bağdat: Şeriketü Dâri'l-Cumhûriyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1965, s.150-151; *Dîvânu el-Mühelhil,* thk. Antuvân Muhsin el-Kavvâl, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1995, s.59.

[198] أَزْم, ikinci babtan *tazyik ve ısırmak*. [Mehmed Fehmi]

[199] وُجْهَةٌ, -vâv'ın zammı ve kesriyle- *semt*. الحُتُوف, حَتْف'in cem'idir, *ölüm*. الرَواقِي, راقِيَة'nin cem'idir; mübalağa olarak müzekkere de ıtlak olunur, *füsuncu*. İsmi رُقْيَة, -غُرْفَة vezninde-; *füsun* ve رَجلٌ رقّاءٌ.

[200] عَلاق, -ayn'ın fethiyle- *ölüm*. [Mehmed Fehmi]

[201] القِسْطاس, -ḳâf'ın zammı ve kesriyle- *mizân-ı adâlet*. Rumcadan alınmış olduğuna ihtimal veriliyor. [Mehmed Fehmi]

[202] غُلُول, مُنَضَّحَات, خِلَاق kelimelerine kütüb-i lugatta tesadüf edilmemiştir. Evvela غِلّ'in cem'i أغْلَال; غُلُول ise *hıyanet* manasınadır. Bir de fiil-i mâzi olan غَلَّ'nin masdarıdır. نَضَحَ, tefe'ül babından gelmiş; tef'îl babından görülmemiştir. *Eski* manasında olan خَلَق'ın cem'i de خُلْقَان'dır. [Mehmed Fehmi]

Beyitlerin tercümesi:

Herşeyden münezzeh yaratandan başka ölüme karşı koyup ölümsüz olacak hiçbir şey yoktur!

Selamette olsak da ansızın sevdiğimiz ve üzerlerine titrediğimiz kişilerin başına bir kötülük isabet edebilir.

Zulümden ve işlenmesi kararlaştırılan henüz yapılmamış günahtan Rabbime karşı beriyim!

Sevgimize hasret olan bir akrabamın ziyareti beni tasalandırdı.

Hâlimi ve elimdeki kelepçelerin boynuma kadar dolandığını görünce fenalaştı.

Benimle kucaklaşmaya çalışınca ona, 'Ümeym yapma, benden biraz ötede dur! Prangalara vurulmuş kişi kucaklaşamaz!' dedim.

وَتَفَكَّرْ رَبَّ الخَوَرْنَقِ إذ أَشْ   رَفَ يوماً ولِلْهُدَى تَفْكِيرُ

سَرَّهُ ما رَآى وكَثْرَةُ ما يَمْلِكُ   والبَحْرُ مُعْرَضاً وَالسَّدِيرُ[203]

فَارْعَوَى قَلْبُهُ فقال: فَما غِبْ   طَةُ حيّ إلى المَمَاتِ يَصِيرُ؟

ثُمَّ بَعْدَ الفَلاحِ والمُلْكِ والأمَّةِ   وارتْهُمُ هُنَاكَ القُبُورُ

ثُمَّ صارُوا كَأَنَّهُمْ وَرَقٌ جَفَّ   فَأَلْوَتْ بِهِ الصَّبا والدَّبُورُ[204] [٣٨٦]

أينَ كِسْرَى كِسْرَى المُلوكِ أنُوشِرْ   وانُ أَمْ أيْنَ قَبْلَهُ سابورُ

وبنُو الأَصْفَرِ الكِرامُ مُلوكُ الرُّ   ومِ لَمْ يَبْقَ مِنْهُمُ مَذْكورُ

وأخو الحَضْرِ إذْ بَنَاهُ وإذْ دِجْ   لَةُ تَجْبِي إِلَيْهِ والخابورُ[205]

شادَهُ مَرْمَراً وجَلّلَهُ كِلْ   ساً فَلِلطَّيْرِ في ذُرَاهُ وُكُورُ

لَمْ يَهَبْهُ رَيْبُ المَنُونِ فبَادَ الْ   مُلْكُ عَنه فبابُه مَهْجورُ[206] [٣٨٧]

‘Hadi git Ümeym! Allah dilerse beni bu sıkıntılı zindandan kurtarıverir.’
‘Kurtulamazsam da gideceğim yön bellidir. Zaten bu, bütün insanların gideceği yöndür. Hiçbir muska ölümü engelleyemez!’
Düşmanlar, ‘Adî öldü’ der; çocuklarım da bu ölüme inanırlar.
Ey Ebâ Mushir! Irak’a gittiğinde kardeşlerime (dostlarıma);
Âmir ve kardeşine, ‘Prangalar içinde sımsıkı bağlı olduğumu’ haber ver.
Demire bağlıyım; nöbetçinin de gözü kulağı bendedir. Bu durumda insan her an her şeyle karşılaşabilir.
Kat kat demirler ve prangalara bağlı; kirli, eski elbiseler içindeyim.

[203] الخَوَرْنَقُ ve السَّدِيرُ, Hîre hükümdarlarına mahsus iki muhteşem kâşane. مُعْرَض, burada *musahhar* manasındadır. Bu da Adiyy’in istimal ettiği garip kelimelerdendir. [Mehmed Fehmi]

[204] إلْوَاء, burada *kurumak, pejmürde olmak*. الدَّبُور, -dâl’ın fethiyle- *Lodos, saba, poyraz rüzgarları*. [Mehmed Fehmi]

[205] الحَضْر, -ḥâ’nın fethi ve ḍâd’ın sükûnuyla- Bağdat’ta Tikrit karşısında bir şehirdir. Gayet müzeyyen kâşaneleri, köşkleri ve ferahfeza bahçeleri vardı. Umran ve zinetçe şöhretgîr-i âfâktı. Acem padişahlarından Sâtirûn namında bir hükümdar tarafından bina olunmuştu. الجَبَى, *havuza buradan oradan su biriktirmek*. Buradaki جِبَايَة, *haraç, vergi* demektir. الخَابُورُ, burada Musul şarkında olup Dicle’ye munsap olan nehr-i azîmdir. Re’sül‘ayn ile Fırat vadisi arasında başka bir Habur vardır. Vaktiyle etrafında meşhur ve mamur şehirler vardı. [Mehmed Fehmi]

Adiyy'in Nu'mân tarafından katlolunması, meşhur Zîkâr muharebesine sebebiyet vermiştir.[207] Zîkâr, Kûfe ve Vâsıt arasında Bekir b. Vâil kabilesine ait bir sudur. Mezkûr kabilenin Kisrâ ile muharebesi bu yerde vaki olmuştur.

Yukarıda beyan olunduğu vecihle Adî, Kisrâ'nın kâtib-i husûsîsi idi. Bazı muğrıḍlerin si'âyeti üzerine mumaileyhin Nu'mân tarafından hapsolunması, Kisrâ'nın gayz ve gazabını getirmiş ve tahliyesi emrinde evâmir-i mükerrere verilmiş olduğu hâlde itlafı yoluna gidilmişti.[208] Adiyy'in haber-i katli,

---

[206] Hevarnak'ın sahibini bir hatırla -ki doğru yolu bulmak için tefekkür elzemdir-! Bir gün tepeden etrafa baktı;
Bunun üzerine gördüğü ve malik olduğu şeyler kendisini mutlu etti. Evet, deniz ve Sedîr köşkü ona musahhar olmuştu.
Daha sonra kalbi (aklı) bu düşüncelerden sıyrılıp 'Ölüme yol alan bir canlının ne gibi sevinci olabilir ki?!' dedi.
Başarıdan, mülkten, o kadar milletten sonra toprak bunları örttü.
Daha sonra âdeta Poyraz ve Lodos rüzgarlarının pejmürde ettiği kurumuş yapraklar gibi oldular!
Nerde Kisrâ, kralların Kisrâsı Enûşirvân nerede?! Ya da ondan önce gelen Sâbûr nerede?!
Krallık ailesi olan soylu Benü'l-Asfar nerede?! Bak işte; onlardan geriye zikredilecek bir şey kalmadı.
Dicle ve Habur'un ona aktığı Hadr'ın kardeşi ve yaptıkları nerede?!
Onu mermerden inşa edip kireçle kapladı. Zirvesinde kuşların yuvaları dahi vardı.
Ancak bütün bunlara rağmen ölüm, ondan korkmadı ve mülk elinden yok olup gitti; kapısı da terk edilip gitti!

[207] Zûkâr (ذُو قَار) savaşının sebebi konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Rivayetler, Adî b. Zeyd, Kisrâ ve Nu'mân b. el-Münzir üçlüsü ekseninde serdedilmekle beraber savaşa yol açan sebepler kaynaklarda farklı aktarılmıştır. Tarihi kesin ve tam olarak belirlenmemiş olsa da Zûkâr savaşının Peygamberimiz (s.a.s.) döneminde vuku bulduğu yönündeki rivayetler ağırlıktadır. Rivayetlere göre Kisrâ'ya yakın olan ve maiyetlerinden biri kabul edilen Adî b. Zeyd'in oğlu Zeyd b. Adî, Nu'mân'ı zor durumda bırakmak adına Kisrâ'ya, Nu'mân'ın kızlarının Arapların en güzel kızları olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Kisrâ, Zeyd b. Adî'nin belirttiği vasıflara sahip kızların o dönemde Hîre Kralı olan Nu'mân'dan talep edilmesini emretmiştir. Emir gereğince Zeyd b. Adî, Kisrâ'nın talebini iletince Nu'mân, bu vasıflara sahip başka kızların da bulunduğunu ve Kisrâ'nın, kendisine başka kızlar bulması gerektiğini söylemiştir. Bu olay üzerinden birbirlerine gönderdikleri mektuplar sonucunda Nu'mân, Kisrâ'nın kendisine zarar vereceğini anlayarak müellifin de ilerleyen satırlarda değindiği üzere Arap kabilelerinden Benû Şeybân'a varmış, ailesini ve bazı eşyalarını onlara emanet ederek Kisrâ'nın yanına gitmiştir. Kisrâ'nın yanına varır varmaz tutuklanmıştır. İbnü'l-Esîr'e göre Hânekîn şehrinde taundan ölmüştür. Bu savaş, klasik Arap edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü'r-rusül ve'l-mülûk,* thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Bs., 1967, c.2, s.193-212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c.1, s.436-444; Mahmut Kelpetin, *"Zûkâr Savaşı",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013, c.44, s.506-607.

[208] Muğrıḍ: Söylediklerinin arkasında bir hedefi (garazı) olan kimse. Si'âyet: Dedikodu, laf taşımak.

Kisrâ'yı daha ziyade heyecana getirerek Nu'mân'ın Medâin'e celbiyle Sâbât'da tevkifine ve ahiren fillerin ayakları altında itlafına bâdi olmuştur.

Zîkâr Muharebesi

Nu'mân'ın itlafından sonra vuku bulan ihbara binaen evvelce emanet tarikiyle Hânî b. Kabîsa nezdinde tevdi etmiş olduğu yedi bin raddesinde zırhlar ile sair vedialarıın Kisrâ'ya teslimi müşarünileyhe teklif olunmuş ve müşarünileyh Hânî b. Kabîsa gerçi Kisrâ tarafından Nu'mân'ın yerine Hîre hükümdarlığına tayin edilmiş idiyse de emanetin vücûb-u muhâfazası noktainazarından Kisrâ'nın peyderpey vuku bulan tekliflerini ret ile mukabele etmiştir.

Müşarünileyhin muhalefette gösterdiği ısrar, Kisrâ'nın gazabını tahrik etmiş ve kendisi ile mensup olduğu Bekir b. Vâil kabilesinin tenkil ve istîsâlı için mühim bir ordu sevk olunmuş ve mezkûr Zîkâr mevkiinde tarafeyn arasında günlerce devam eden kanlı bir muharebe neticesinde Kisrâ'nın ordusu mağlup ve münhezim olmuştur. Vakıanın tafsilatı *el-Egânî, Mu'cemü'l-büldân* ve sair kütüb-i târîhte münderiçtir.

Nu'mân'ın Sâbât'ta tevkif ve idam olunduğu Aşâ'nın atideki beyitlerinden istidlal olunmuştur. [388]

A'şâ diyor ki;

ولا المَلِـــكُ النُّعْمَـــانُ يَـــوْمَ أَتَيْتُـــه   بِأُمَّتِـــهِ يُعْطِـــي القُطُـــوطَ وَيَـــأْفَقُ[209]

وتَجْـــبِي إليـــهِ السّـــيْلَحُونُ، ودُونَهـــا   صَرِيفُـــونَ في أنْهَارِهَـــا وَالخَوَرْنَـــقُ[210]

وَيَقْسِـــمُ أمْـــرَ النّـــاسِ يَوْمًـــا وَلَيْلَـــةً   وَهُـــمْ سَـــاكِتُونَ، وَالمَنِيّـــةُ تَنطِـــقُ

فِـــداكَ، ومـــا أنْـــجَى مِـــنَ المَـــوْتِ ربَّـــه   بِسَـــابَاطَ، حَـــتّى مـــاتَ وهـــوَ مُحَـــرْزَقُ[211]/[212]

---

209 القُطُوط, cem'dir, müfredi قِطّ, -ḳâf'ın kesriyle- *nasip*. يأْفَقُ, dördüncü babtan masdarı أَفَق -fethateyn ile-, *cûd ve sehâda, ilim ve fazilette teferrüt etmek*. [Mehmed Fehmi]

210 السَّيْلَحُونَ, Bağdat'tan üç fersah mesafede Kûfe ve Kâdisiye arasında kâin arâzi-i vâsia. صَرِيفُونَ, Irak'ta Ukberâ ve Avânâ kurbunda Düceyl nehri üzerinde bir şehirdi. Buradan pek çok ulema ve muhaddisîn neşet etmiştir. Ona nispet iki suretle olur: صُرَيْفِي ve صُرَيْفِينِي. Arapça olduğu kestirilmemiş olduğundan, munsarif ve gayrimunsarif olarak i'rab olunabilir. سَيْلَحُون dahi müfret ve cem'i müzekkeri sâlim şeklinde i'rab olunmuştur. [Mehmed Fehmi]

211 سَابَاط, Medâin-i Kisrâ'da bir yerdir. مُحَرْزَق, ism-i mef'ûl sigasıyla *tazyik olunmuş* demektir. [Mehmed Fehmi]

212 Kendisiyle karşılaştığım o günde içinde nasibinin yazılı olduğu kağıdı birinin eline tutuşturan; bir başkasına da iyilikte bulunan Kral Nu'mân bile ölümden kurtulamadı!

[389] Zîkâr muharebesi, Bekir b. Vâil kabilesinin mefahirinden mâdud-dur.

Zîkâr tabirine edebiyyât-ı Arabiyye'de mebzulen tesadüf olunur. Ezcümle Ebû Temmâm'ın, Hâlid b. Yezîd b. Ferîd eş-Şeybânî methindeki kasidesinden iktibas olunan atideki beyitler...[213] Ebû Temmâm diyor ki;

أُولاكَ بَنُو الإِفْضالِ لَولاَ فَعَالُهُمْ دَرَجْنَ، فلم يُوجَدْ لِمَكْرُمَةٍ عُقْبُ[214]

لَهُمْ يومُ ذي قارٍ مَضَى وهوَ مُفْرَدٌ وَحِيدٌ مِنَ الأَشْبَاهِ لَيْسَ لَهُ صَحْبُ

بِهِ عَلِمَتْ صُهْبُ الأَعاجِمِ أَنَّهُ بِهِ أَعْرَبَتْ عن ذَاتِ أَنفُسِهَا العُرْبُ[215]

هُوَ المَشْهَدُ الفَرْدُ الذي ما نَجا بِهِ لِكِسْرَى بْنِ كِسْرى لا سَنَامٌ ولا صُلْبُ[216]

Seylahûn, nehirleri ile beraber Sarîfûn ve Havernak ona musahhardı.
Bir gün bir gecede insanların fermanlarını paylaşırdı. İnsanlar sessiz sedasız bekler, ölüm ise konuşurdu!
Kurban olayım sana! İşte Havernak, sahibini ölümden kurtaramadı. Sâbât'ta sıkıntılı bir şekilde ölene kadar hapisteydi!

213 Müellifin de dikkat çektiği üzere bu bilgiler, *Mu'cemü'l-buldân*'da geçmektedir. Ancak metinde geçen Ferîd ismini Hamevî, Mezyed (مَزْيَد) şeklinde aktarmıştır. bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân,* c.4, s.294.

214 الدُّرُوج ve الدَّرَجَان, -fethateyn ile- birinci babtan *yürümek.* Şüphe yok ki bu mana, esasen merdiven manasında olan دَرَج'den alınmıştır ki *yavaş yavaş yürümek* demektir. عُقْب, -ayn'ın zammı ve ḳâf'ın sükûnuyla- yahut -zammeteyn ile- *encam ve akibet* manasınadır. ﴿هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. [Mehmed Fehmi]
Ayetin meali: "Mükâfatı en iyi olan O, en güzel âkıbeti veren yine O'dur." (Kehf, 18/44).

215 صُهْب, أَصْهُب'un cem'idir; masdarı صُهُوبَة, -ṣâd'ın zammıyla- *saçı kumral olan adam veyahut deve.*

216 سَنَام, -سَحَابٌ vezninde- *örgeç;* cem'i أَسْنِمَة. صُلْب, -ṣâd'ın zammıyla ve fethateyn ile de- lugattır; *kuyruk sokumuna gelinceye kadar arka kemiğine* ıtlak olunur; cem'i أَصْلَاب ve أَصْلُب ve صِلَبَة, -عِنَبَةٌ vezninde-. [Mehmed Fehmi]
Beyitlerin tercümesi:
İşte onlardır erdem sahibi kişilerin çocukları! Onlar olmasaydı hiçbir asaletimiz olmadan geçip gidecektik!
Geçmişte kalan ve eşi benzeri olmayan Zîkâr savaşının zaferi onlara aittir.
Kumral develere sahip Acemler o savaşla gördü ve Araplar da o savaşla kendilerini ifade etti ki;
Kendisinden Kisrâ b. Kisrâ'nın hiçbir örgücünün (devenin) ve atın kurtulamadığı eşsiz sahneydi!

EDEBİYYÂT-I CÂHİLİYYE’NİN ENVA VE AKSAMI

Şu‘arâ-yı Câhiliyye, şiirin her vadisinde cevelan edip şiirin bütün aksamında ibda etmişler. Tavsif, teressül, taganni, tagazzül, medih, hiciv, risâ gibi şiirin esaslı envaında teferrüt ettikleri gibi tenafür, tefahür, tedvîn-i ahbâr, vaz‘ı hikem ve durûb-i emsâl aksamında da temayüz etmişlerdir.[1]

284 senesinde vefat eden Ebî Ubâde Velîd b. Ubeyd el-Buhtürî’nin *Kitâbü’l-Hamâse* nam eserinde Cahiliye ve Muhadramîn edebiyatının muhtevi olduğu enva ve aksamı 174 bab üzerine tefrik etmiştir.[2] Buhtürî, bu eserini Ebû Temmâm şöhretiyle müştehir Habîb b. Evs et-Tâî’nin *Dîvânü’l-Hamâse* nam eserine nazire olmak üzere telif ve Halife el-Mütevekkil’in veziri Feth b. Hâkân’a takdim etmiştir.

Ebû Temmâm, *Dîvânü’l-Hamâse*’de dercettiği edebiyyât-ı Arabiyye’yi ber vech-i âti taksim etmiştir:

Birinci cüzde el-hamâse ve el-merâsî; ikinci cüzde el-edeb, en-nesîb, el-hicâ, el-adyâf ve el-medîh, es-sıfât, es-seyr ve en-nü‘âs, el-mülah, mezemmetü’n-nisâ.[3]

659 sene-i hicriyyesinde maktulen vefat eden Sadrüddîn Alî b. Ebi’l-Ferec el-Basrî’nin *Hamâse*’si, Ebû Temmâm’ın *Dîvânü’l-Hamâse*’sine müşabihtir. Müşarünileyh, katlolunmazdan evvel Halep emiri el-Melikü’n-Nâsır Salâhüddünyâ ve’d-Dîn Ebû Muzaffer Yûsuf’un memurlarındandı.

---

1 Tavsif: Betimleme. Teressül: Mensur söz. Taganni: Şarkı, ezgili söz söylemek. Tagazzül: Kadın konulu şiir söylemek, kur yapmak. Risâ: Ağıt eksenli şiir söylemek. Tenafür: Karşılıklı rekabet etmek, birbirini sevmemek. Tefahür: Karşılıklı övünmek. Tedvîn-i ahbâr: Hadiseleri derlemek. Vaz‘ı hikem: Hikmetli sözler söylemek. Durûb-i emsâl: Vecizli, özlü sözler söylemek.

2 Şiir seçkileri ve antolojileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Râfiî, *Târîh,* c.2, s.305-313.

3 *Hamâse*’nin sekizinci konusu olan *es-seyr ve’n-nü‘âs* bölümünün *‘es-seyr’* konusu, kaynaklarda *‘es-siyer’* olarak da geçmektedir. (bk. Hüseyin Elmalı, *“el-Hamâse”,* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997, c.15, s.440-441); müellif, *es-seyr* kelimesini harekelemeksizin السير şeklinde aktarmıştır. Ancak şiir antolojilerinde kelime السَّيْر (es-seyr) şeklinde yer alır. Biz de tahkikli eserlerdeki kullanımı esas alarak kelimenin *‘es-seyr’* olarak aktarılmasının daha uygun olduğuna kanaat getirdik. Bu konu altında aktarılan bazı beyitlerin içeriğinin, ‘yolculuk, sefer’ anlamındaki ‘es-seyr’ kelimesine atıf yapan temalardan oluşması da kelimenin seyr olarak yazılmasının daha doğru olduğunu gösterir. bk. *Şerhu Dîvâni’l-Hamâse li-Ebî Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî,* thk. Abdüsselâm Hârûn-Ahmed Emîn, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1991, c.4, s.1813; Merzûkî, *Şerhu Dîvâni’l-Hamâse li-Ebî Temmâm,* thk. Garîz eş-Şeyh, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002, c.4, s.1271; Ebü’l-Alâ el-Maarrî, *Şerhu Dîvâni’l-Hamâse li-Ebî Temmâm,* thk. Hüseyin M. Nakşe, Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1991, c.2, s.1193; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvâni’l-Hamâse li-Ebî Temmâm,* thk. Garîz eş-Şeyh, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000, c.2, s.1055.

Keşfü'z-zunûn sahibi el-Hâc Halîfe'nin ifadesine nazaran bu vadide *el-Hamâse* namıyla telif olunan eserler onu mütecavizdir.

476 sene-i hicriyyesinde İşbîliye'de vefat eden el-A'lem eş-Şentemerî'nin ve Şümeym el-Hillî şöhretiyle müştehir Alî b. el-Hasen'in ve Endülüs'te Beyyâs şehrinde [391] tevellüt ve Tunus'ta 653 sene-i hicriyyesinde vefat eden Ebi'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed'in *Hamâse*'leri o cümledendir. Müşarünileyh, *Hamâse*'sini Tunus'ta şevval ayında 646 sene-i hicriyyesinde iki cilt üzerine telif etmiştir. Bu eserde Cahiliye, Muhadramîn, İslam ve Müvelledîn eş'ârından intihap eylediği kasideleri, beyitleri dercetmiştir; fakat bu eserden el-yevm el yazısıyla müstensih yalnız bazı fasıllar kalmıştır. Bunlar da Almanya'da Gotha (Auszug Gotha 13) kütüphanesindedir.

542 sene-i hicriyyesinde vefat eden Ebi's-Saâdât Hibetullah b. Alî eş-Şecerî el-Alevî'nin *Hamâse*'si, İbn Hallikân'ın ifadesine nazaran pek değerli bir kitaptır. Bu eser, bugün Paris kütüphanesinde bulunuyor. 563 sene-i hicriyyesinde istinsah olunmuştur. Esasen Mösyo Schefer'in kütüphanesindeydi.[4] Katalogda müellifin ismi, "Ziyâüddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed b. Hamza el-Alevî" diye yazılmıştır.[5] (Blochet: Catalogue des Mss. Or. de Mr. C. Schefer, P. 45).

Sâlifü'l-arz Buhtürî'nin *Kitâbü'l-Hamâse*'si son senelerde Beyrut'ta tab olunmuştur. El yazısıyla yazılmış ve altın suyuyla tevşih edilmiş olan asıl nüshası Hollanda müsteşriklerinden Warner'in himmetiyle elde edilmiş ve Leiden'de hıfzolunmuştur.[6] (de Goeje et Houstma: Cat. Cod. Arabe. ed. 2, a. P. 385).

İleride kısm-ı mahsûsunda *el-Hamâse*'nin bazı aksamından müntehap parçalar dercolunacaktır.

---

[4] Schefer, Fransız müsteşrik ve diplomat olup tam adı Charles Henri Auguste'tur (öl. 1898). Gabriel Joseph Edgard Blochet (öl. 1937), onun evrakları üzerinde çalışmış ve bir katalog oluşturmuştur. Müellif, söz konusu kataloğa atıf yapmıştır. Bilgi için bk. Mahmut H. Şakiroğlu, *"Gabriel Joseph Edgard Blochet",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992, c.6, s.246.

[5] Günümüzde bu eser, Abdülmuîn el-Mellûhî ve Esmâ el-Hımsî tarafından 1972 yılında Dımaşk'ta iki cilt hâlinde tahkikli olarak neşredilmiştir.

[6] Müellifin değindiği Beyrut baskısı, Luvîs Şeyho tarafından 1910 yılında gerçekleştirilmiştir. Şeyho, eserin kapağına "Leiden kütüphanesinde bulunan tek nüshasından nakleden, bütün kelimelerini harekeleyen, fihrist bölümünü oluşturan ve notlar düşen" şeklinde bir açıklamaya yer vermiştir. Tam olarak hangi matbaada basıldığı belirtilmese de kitabın kapağında "Mélanges de la Faculté Orientale Dergisi müdüründen temin edilir." şeklinde bir açıklamanın yapılması, eserin Şeyho'nun kurduğu *el-Meşrik* dergisinin tamamlayıcısı mahiyetinde olan ve Beyrut Saint Joseph Üniversitesi tarafından neşredilen derginin yardımıyla yayımlandığına işaret etmektedir. Eser için bk. Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî, *Kitâbü'l-Hamâse,* haz. Luvîs Şeyho, Beyrut: Mélanges de la Faculté Orientale, 1910, s.8 vd.

Şâir-i Câhilî'nin Hâletiruhiyesi[7]

Şu'arâ-yı Câhiliyye, hangi vadide olursa olsun söylemiş [392] oldukları şiirlerde meşhûdatı tasvir etmişler; hayale kapılmamışlar, hakikatten ser-i mû inhiraf etmemişlerdir.[8] Bir şâir-i câhilî, göz önünde tecelli eden bir manzaranın hututunu çizer, onun haricine çıkmaz. Tuttuğunu, hissettiğini söyler; sözde alayışa, zîb ve zinete rağbet etmez. Câhilî'nin şairliği daima ma'kûlât ve meşhûdat etrafında döner dolaşır. Her tabakadan olan şu'arâ-yı Câhiliyye putperest olsun, Yahudi olsun, Hıristiyan olsun cümlesi bu mesleği takip etmişlerdir. Mecbûl oldukları fıtratı, muttasıf oldukları ahlak ve âdatı, usûl-i maîşet ve muaşeretlerini, her hâl ve tavırlarını, bütün âdâb-ı içtimâiyyelerini, vakâyi'i meşhûrelerini şiirlerinde dercetmişlerdir. O derecede ki Cahiliyeye ait tarihten elde hiçbir vesika kalmazsa bile o devire ait malumatın edebiyattan istihracı mümkündür. Yemen'de, Hicaz'da, Necid'de, Irak'ta, Şam badiyelerinde ve sair bilâd-ı Arabiyye'de yetişen şairler aynı mesleği takip etmişlerdir. Şair, isterse halis bedevi olsun, isterse hadarî yani şehirli olsun her ikisi hakikatperest'tirler (réalist).

Bir şâir-i Câhilî, bir levha tasvir ederken bütün eşkâl ve hutût-i asliyyeyi muhafaza ederek bir ressam gibi tasvir ve tersim eder. Bu hakikati, şiirin bütün aksamından misal iradıyla izah edeceğiz.

Bişr b. Avâne

Mesela tavsifte Bişr b. Avâne'nin mübâreze-i şîrânesinin tasvirindeki tabiilik ve sadelik ber vech-i âti teşrih olunur. Bişr, evvela arslan ile mülakatını tasvir ediyor, diyor ki;[9] [393]

أَفَاطِمَ! لَوْ شَهِدْتِ بِبَطْنِ خَبْتٍ   وَقَدْ لاَقى الهِزَبْرُ أَخَاكِ بِشْرَا[10]

---

[7] Müellif, kitabın fihrist bölümünde bu konuyu başlıklandırırken *şâir* yerine *şi'r* kelimesini kullanmıştır. Bununla beraber konunun içeriğine bakıldığında şairin ruhundan ve bu ruhun şiirle nasıl mezcedildiğinden bahsedildiği görülür. Dolayısıyla başlığın, *Şi'r-i Câhilî'nin Hâletiruhiyesi* şeklinde olmaktan ziyade yukarıda aktardığımız şekilde olduğu düşünülmektedir.

[8] Ser-i mû: Kıl ucu kadar, asla, hiç.

[9] Bişr b. Avâne'nin şu vak'ası, Bedîüzzaman Hemedânî'nin *Makâmât*'ında münderiç olduğu gibi birçok tarihlerde de mastûrdur. Muhammed el-Muhibbî'nin *Hülâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer* nam tarihinin birinci cüzünde 103'üncü sahifede hikayeyi naklederken diyor ki;

نَقَلَ صَاحِبُ قُراضَةِ الذَّهَبِ أَنّهُ كَتَبَ بِشْرُ ابنُ أَبِي عَوانَةَ العَبْدِي الجاهِلِيِّ إِلَى أُخْتِهِ فاطِمةَ وكانَ قَدْ خَرَجَ في ابْتِغاءِ مَهْرِ ابْنَةِ عَمِّهِ، فعَرَضَ لَهُ أَسَدٌ فقَتَلَ الأَسَدَ إلخ. [Mehmed Fehmi]

Kurâdatü'z-zeheb eserinin müellifinin naklettiğine göre Bişr b. Ebî Avâne el-Abdî el-Câhilî, amca kızının mehri için yaptığı yolculuk sırasında kızkardeşi Fâtıma'ya, karşısına çıkan aslanı öldürdüğünü yazmıştır.

إِذاً لَرَأَيْتِ لَيْثًا أَمَّ لَيْثًا ... هِزَبْرًا أَغْلَبًا لاقَى هِزَبْرَا[11]

تَبَهْنَسَ إِذْ تَقاعَسَ عَنْهُ مُهْرِي ... مُحَاذَرَةً، فَقُلْتُ: عُقِرْتَ مُهْرَا[12]

أَنِلْ قَدَمَيَّ ظَهْرَ الأَرْضِ؛ إِنِّي ... رَأَيْتُ الأَرْضَ أَثْبَتَ مِنْكَ ظَهْرَا

Tercümesi: "Kardeşim Fâtıma! Bayırlar ve yüksek dağlarla muhat olan bir ovanın ortasında arslanın biraderine mülaki olduğu zaman hazır olaydın; iki mübâriz bî-emânın, iki şîr-i jiyânın karşı karşıya nasıl geldiklerini görürdün…[13]

Atım ürkerek geriye çekildi; arslan, bu fırsattan istifade etmek istedi; sallanmaya başladı; ben ata kızdım, 'Kahrol!' dedim; 'Ayaklarımı yere koy! Yerin sırtında senden ziyade sebat ve metanet görüyorum!'" [394]

Levhanın birinci kısmını teşkil eden bu parçada şair büyük, pek büyük bir eser-i sanat ve maharet göstermiştir. Evvela mahall-i vâkıayı teşhis ediyor; sonra kendisinin arslana değil, arslanın kendisine mülaki olduğunu söylemekle bu tesadüfün kendisini değil arslanı tedhiş ettiğini zarifane bildiriyor. Badehu arslanın muvacehesinde bütün hayavanâtın pây-ı sebâtı lerzenâk olmak hâletiruhiyesini unutmayarak arslanın, kendi atını da bittabi manyetizma ettiğini ve atının aldığı vaziyet-i muhterizâneyi tersim ediyor ve atın bu vaziyetiyle galibiyeti temin edemeyeceği cihetle bizzarûre attan indiğini söylüyor ve levhanın ikinci safhasına geçiyor, diyor ki;[14]

وَقُلْتُ لَهُ وَقَدْ أَبْدَى نِصالاً ... مُحَدَّدَةً وَوَجْهاً مُكْفَهِرَّا[15]

---

[10] خَبْت, -ḫâ'nın fethi ve bâ'nın sükûnuyla- *etrafı dağ ve bayır gibi yüksek olup kendisi düz ve vâsi yer;* cem'i أَخْبَات ve cem'i kesreti خُبُوت. الهِزَبْرُ, *arslan* ve ناقَةٌ هِزَبْرَة, صُلْبَة. [Mehmed Fehmi]
Sert ve dayanıklı deveye denir.

[11] أَغْلَب, arslanın sıfatındandır; غالِبِيَّة'ten mübalağa içindir. [Mehmed Fehmi]

[12] التَّبَهْنُس, *tebahtür;* bazıları bu tabirin arslana has olduğunu beyan etmişler. الْبَهْنَسَة, yine bu manadadır. التَّقاعُس, *geriye çekilmek.* العَقْر, *parçalamak.* مُهْر, -mîm'in zammıyla- *at.* [Mehmed Fehmi]

[13] Mübâriz bî-emân: Amansız, korkusuz savaşçı. Şîr-i jiyân: Burada 'korkusuz, cengâver savaşçı' anlamındadır.

[14] Pây-ı sebât: Ayağını sağlam basmak, sağlam durmak, sarsılmamak. Lerzenâk: Titrek olmak. Manyetizma etmek: Burada 'atın durararak hareket etmemesini sağlamak' anlamındadır. Vaziyet-i muhterizâne: Temkinli duruma geçmek.

[15] نِصَال, -nûn'un kesriyle- نَصْل'ın cem'idir, *ok, kılıç, bıçak namlusu;* burada dişlerden kinayedir. مُكْفَهِرّ, *turş-rû.* [Mehmed Fehmi]

يُكَفْكِـــفُ غِيلَـــةً إِحْـــدَى يَدَيْـــهِ وَيَبْسُـــــطُ لِلْوُثُـــوبِ عَلَيَّ أُخْـــــرَى:[16]

نَصَـحْتُكَ فَـالْتَمِسْ يـا لَيْـثُ! غَـيْرِي طَعَامــــــاً؛ إِنَّ لَحْــــمِيَ كَانَ مُـــــرَّا

أَلَـــمْ يَبْلُغْـــكَ مَـــا فَعَلَتْــهُ كَـــفِّي بِكَاظِمَـــةٍ غَــدَاةَ قَتَلْــتُ عَمْـــرَا؟[17]

[395] **Tercümesi:** "Attan inince arslan çehresini buruşturdu, oklar gibi dişlerini gösterdi. Sonra harp hud'alarına müracaat etti. Bir elini çekti, öbürünü atlamak için yaydı. Bu vaziyet-i müfterisâne ve hud'akâraneyi alınca 'dur!' dedim. 'Sana nasihatim vardır; etim sana yaramaz, acıdır; kendine başka bir yem ara! Kâzime mübarezesinde Amr'ı öldürdüğüm gün pençe-i kahrımın neler yaptığını işitmedin mi?!'"

Şair, bu ikinci kısmın hutût-u asliyyesini de çiziyor. Evvela mübarezelerin daima galibiyetle neticelenmeyeceği için mümkün mertebe ondan tevakki ve ihtiraz etmek, tarafeyn-i mübârizeynin tabii bir hâletiruhiyesi olduğunu ve mübarezeye girişmeden taraf-ı mukâbili caydırmak daha karlı olacağına binaen düşmana ihtâr-ı keyfiyet etmek kaidesine riayet ettiğini ve fakat arslanın ısrarını gördüğünü ve siyasette mürüvvet ve merhamet olmadığını, bir de arslanın gösterdiği evzâı bildirmekle esas harbin hud'adan ibaret olduğunu ve Kâzime'de Amr'ı öldürmek gibi bir menkıbe-i hamâseti yâd etmekle kendini teşci ve arslanı tehdit ettiğini beyan ediyor ve levhanın üçüncü kısmını tasvire intikal ediyor, diyor ki;

فَلَمَّــــا خَـــالَ أَنَّ النُّصْـــحَ غَــــشٌّ وَخَـــالَفَنِي كَـــأَنِّي قُلْــتُ هُجْـــرَا[18] [٣٩٦]

مَشَـــى وَمَشَـــيْتُ مِـــنْ أَسَـــدَيْنِ رَامـــا مَرَامــــــاً كَانَ إِذْ طَلَبَــــاهُ وَعْــــــرَا[19]

سَـــــلَلْتُ لَهُ الحُسَــــامَ فَخِلْـــتُ أَنِّي شَـــقَقْتُ بِـــهِ لَدَى الظَّلْمَـــاءِ فَجْـــرَا

---

16 الكَفْكَفَة, *çekmek, defetmek.* غِيلَة, حِيلَة'nin vezin ve manasındadır. وُثوب, ikinci babtan *sıçramak, atlamak.* [Mehmed Fehmi]

17 كَاظِمَة, Bahreyn güzergâhında Basra'dan iki merhale mesafede kâin bir yerdir. [Mehmed Fehmi]

18 خال'nin masdarları; خَيْل ve خَيْلَة -ẖâ'nın fethi ve yâ'nın sükûnuyla-, خَيَلان -fethateyn ile-, مَخِيلَة ve مَخَالَة -mîmler'in fethiyle-, خَيْلُولَة ve خِيَل -ẖâ'nın kesri ve yâ'nın fethiyle- *sanmak;* muzâriinde -hemze'nin kesriyle- إِخَالُ, lugat-i Tâiyye'dir, fethi gayrifasihtir. هُجْر, -hâ'nın zammıyla- *yâve.* [Mehmed Fehmi]

"Fethi gayrifasihtir." ifadesinden kasıt, إخالُ kelimesindeki hemze'nin fethalı okunmasıdır.

19 وَعْر, -vâv'ın fethiyle- *çetin.* [Mehmed Fehmi]

Tercümesi: “Arslan, hayır-hâhâne nasihatimi, iğfal mahiyetinde bir hezeyân-ı mahmûm gibi telakki etti. İşte o zaman görmeliydin; arslan yürüdü, ben de yürüdüm. Şimdi meydanda iki arslan karşı karşıya gelmiş, ikisi de aynı hisle mütehasiss, aynı gayeyi takip ediyorlar ve netice itibarıyla ikisi de müşkül bir mevkide bulunuyorlar. Kılıcı çektim; kılıç öyle parıldadı ki o karanlıkta bir şafak söktürdüğümü zannettim.”

Şair, levhanın bu safhasında tarafeyn-i muhâsımeynin yekdiğerine karşı nasihatlerinin, daima iğfalden başka bir şey olmayacağını ve bu gibi muhataralı zamanlarda teenni değil; hazim ve ihtiyata riayet etmek lazım geleceğini ve binaenaleyh düşmana nefes aldırmayıp ilk fırsattan istifadeyi gözetmek icap edeceğini ve son sözün kılıca ait olduğunu ve binaenaleyh, tarafeyn arasında mübarezenin başladığını ve vakıanın karanlığa tesadüf ettiğini gösteriyor ve levhanın dördüncü kısmına geçiyor, diyor ki;

وَأَطْلَقْـــــتُ المَهَنَّـــــدَ مِـــــنْ يَمِيـــــنِي   فَقَـــدَّ لَهُ مِـــنَ الأَضْـــلاَعِ عَشْـــرَا[20] [٣٩٧]

فَخَـــــرَّ مُضَـــــرَّجًا بِـــــدَمٍ كَـــــأَنِّيَ   هَـــــدَمْتُ بِـــــهِ بِنَـــــاءً مُشْـــــمَخِرًّا[21]

بِضَرْـــــبَةِ فَيْصَـــــلٍ تَرَكْتُـــــهُ شَـــــفْعًا   لَدَيَّ وَقَبْلَهَـــــا قَـــــدْ كَانَ وَتْـــــرَا[22]

Tercümesi: “Sağ elimdeki kılıcı serbest bıraktım. O seyf-i abdâr, bir darbe ile arslanın on żıl‘ını birden kesiverdi... Arslan, al kanlara boyanarak yere yıkıldı. Onu vurmakla bir şahika yıktığımı zannettim. Yekpare iken o darbe-i kâtıa, onu ikiye ayırdı.”

Şair, levhanın bu kısmında da mübarezeyi bütün elvan ve eşkâliyle tersim ediyor. Bir darbe ile işini bitirdiğini ve insan ne kadar cesur ne kadar şeci olsa, kuvvet ve azameti inkâr olunmayan bir arslan ile pençeleşmek gibi müthiş bir mübarezenin, asabı üzerine elbette bir tesir ikâ‘ edeceğini ve havl-i cân ile umum katillere arız olan hâlet-i tabîiyye tesiratından olarak arslanın bağırmasıyla yere yıkılması, beşerin nazarında bir şahikanın çökmesine müşabih bir hadise şeklinde göründüğünü, darbeden sonra arslanın ikiye ayrılmış olan kanlı naaşının teşkil eylediği manzarayı irâe ediyor ve levhasına canlı, hakiki, hikmet-âmiz bir safha ilavesiyle menkıbe-i hamâsetine hatime veriyor, diyor ki; [398]

---

[20] المُهَنَّد, *keskin*. القَدّ, *kesmek*. [Mehmed Fehmi]

[21] تَضْرِيج, *bir şeyi kırmızıya boyamak*. مُشْمَخِرّ, *yüksek*. [Mehmed Fehmi]

[22] فَيْصَل, -حَيْدَر- vezninde- *hak ile batılı fasleden hüküm ve kaza*. شَفْع, *çift*. وَتْر, *tek*. ﴿وَالشَّفْعِ والوَتْرِ﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. Bazı müfessirler شَفْع’den murat, *halk* ve وَتْر’den maksat *Zât-ı Vâcibü’l-Vücûd* olduğunu beyan etmişlerdir. [Mehmed Fehmi]

وَقُلْتُ لَهُ: يَعِزُّ عَلَيَّ أَنِّي قَتَلْتُ مُنَاسِبِي جَلَداً وَقَهْرًا[23]
وَلَكِنْ رُمْتَ أَمْرًا لَمْ يَرُمْهُ سِوَاكَ، فَلَمْ أُطِقْ يا لَيْثُ صَبْرَا
تُحَاوِلُ أَنْ تُعَلِّمَنِي فِرَارًا لَعَمْرُ أَبِيكَ قَدْ حَاوَلْتَ نُكْرَا[24]
أَتَيْتَ تَرُومُ لِلْأَشْبالِ قُوتًا وأَطْلُبُ لِابْنَةِ البَكْرِيِّ مَهْرًا[25]
فَلاَ تَبْعُدْ؛ فَقَدْ لاقَيْتَ حُرًّا يُحَاذِرُ أَنْ يُعَابَ؛ فَمُتَّ حُرًّا[26] [٣٩٩]

Tercümesi: "Badehu onun cesed-i bî-rûhuna tevcîh-i hitâb ederek dedim ki; 'Kahramanlıkta, azim ve metanette eşimi, bana küfüv olan bir vücudu mahvettiğimden dolayı cidden müteessifim... Ne yapayım ki?! Bu cinayete sen beni mecbur ettin! Şimdiye kadar hiçbir kimse tarafından vaki olmayan bir teklifte bulundun... Sen, bana kaçmak yolunu öğretmek için uğraştın durdun. Bu ise muhal ile uğraşmaktan başka bir şey değildi. Vâkıâ sen, yavrularına yem götürmek maksadıyla dolaşıyordun ama ben de Bekrî'nin kızına mehir aramaya gidiyordum. Demek ki takip ettiğimiz gaye birdir. Onun için sıkılma, müteessir olma! Sen hür bir zata, namusunu şaibedâr etmekten sakınır bir merd-i gayûra mülaki oldun ve ahrârane terk-i hayât eyledin.'"[27]

Şairin son muhakemesi de beliğdir. Arslan gibi muhteşem bir vücudu nâbûd etmekten dolayı izhâr-ı teessüf etmek kahramanlığın hasâisindendir. Yavrularına yem götürmek isteyen arslanın, Bişr b. Avâne'yi iftirâs etmek hususundaki hırsı ne kadar tabii ise Bişr'in de sevgilisi olan Bintü Bekrî'ye varmak için şart ittihaz edilen sît-i kahramanânenin âsâr-ı fi'liyyesini ibraz etmek tehalükü de aynı tesirin altında çırpınan bir hâletiruhiyedir.[28] Ele düşen bir fırsatı kaçırmak, arslan için ne kadar gayritabii ise Bişr b. Avâne için

---

23 يَعِزُّ عَلَيَّ -ayn'ın kesriyle- أي: يَشْتَدُّ ويَشُقُّ, *teessüf* makamında kullanılır; *bana giran gelir* demektir. جَلَد, -fethateyn ile- *kahramanlık*. [Mehmed Fehmi]

24 مُحَاوَلَة, *uğraşmak*. نُكْر, -nûn'un zammıyla- *aklın kabul etmeyeceği garip şey*. [Mehmed Fehmi]

25 أَشْبَال, -hemze'nin fethiyle- cem'dir, müfredi شِبْل, -şîn'in kesriyle- *arslan yavrusu*. [Mehmed Fehmi]

26 فلا تَبْعُدْ, mevtânın tazimine mahsustur; yani, 'Sen bizden uzak olmadın ve olamazsın; sen bizim kalplerimizde yaşayacaksın' makamında kullanılır. مُحَاذَرَة, *sakınmak, çekinmek*. [Mehmed Fehmi]

27 Merd-i gayûr: Çalışkan, gururlu, hamiyet sahibi kişi. Ahrârane: Hür olanlara yaraşır şekilde. Terk-i hayât: Ölmek.

28 İftirâs etmek: Avlamak, parçalamak. Sît-i kahramanâne: Kahramanca şöhret, ün. Âsâr-ı fi'liyye: Somut davranışlar, eylemler. Tehalük: Bir işe canla başla atılmak.

de o derecede gayrimakul sayılır. İşte her iki mübârizin emeli, gayesi bu noktada birleşiyor. Bişr, *mehir* tabiriyle kızın da kahramanlığını, ulüvv-i cenâbını ve muhitin bir kâide-i içtimâiyyesini beyan etmiş oluyor; çünkü kızın Bişr ile evlenmesi için dermeyan eylediği şart, Bişr'in ihrâz-ı şöhret etmesidir. Hele şairin sonuncu beytinde arslanın şahsiyetini tebcil etmesi ne kadar ulvi ne kadar büyük bir meziyettir.

Bişr, kasidenin matlaında mülakatın arslan tarafından vaki olduğu imasıyla arslanın kendisinden tedehhüş etmiş olduğunu anlatmıştı. [400] Bişr, bittabi bu kasideyi, arslanı öldürdükten ve zaferi ihraz ettikten sonra söylemiştir. Onun için o suretle ima etmesi, zaferden mütevellit bir hâletiruhiyedir. Sonuncu beytin meali, ilk beytin sûret-i edâsında Bişr'in muhik olduğunu ispat etmiştir.

طَافَ يَبْغِي نَجْوَةً Kasidesi

Edebiyyât-ı Câhiliyye'nin ne kadar tabii, ne kadar sade olduğu atideki misalden de anlaşılır.

Seyahate çıkan kardeşinin hayat ve ematından haberdar olamayan bir kız, hiss-i ye's ve teessürünü atideki beyitlerle teşerrüh ediyor, diyor ki;

طَافَ يَبْغِي نَجْوَةً   مِنْ هَلاكٍ فَهَلَكْ[29]

لَيْتَ شِعْرِي ضِلَّةً   أَيُّ شيءٍ قتَلَكْ؟[30]

أمَرِيضٌ لَمْ تُعَدْ؟   أَمْ عَدُوٌّ خَتَلَكْ؟[31]

أم تَوَلّى بِكَ مَا   غالَ فِي الدَّهْرِ السُّلَكْ[32]

والمَنَايَا رَصَدٌ   لِلْفَتَى حَيْثُ سَلَكْ[33]

أيُّ شَيْءٍ حَسَنٍ   لِفَتًى لَمْ يَكُ لَكْ؟ [٤٠١]

---

29 نَجْوَة, *kurtuluş*. هَلَاك, *fakr* manasına da gelmiştir. [Mehmed Fehmi]

30 الضِّلَّة, -żâd'ın kesriyle- *dalal ve hayret;* -zammıyla- *yolda hazikane rehberlik etmek;* masdariyet üzerine mansubtur, أَنَا فِي ضِلَّةٍ takdirindedir. لَيْتَ'nin haberi mahzuftur, واقِعٌ takdirindedir. [Mehmed Fehmi]

31 الخَتْل, -القَتْل vezninde- ve الخَتَلَان -fethateyn ile- *aldatmak*. İkinci ve birinci babtan, *aheste aheste sinerek şikârı tutmak*. [Mehmed Fehmi]

32 غالَ'nin masdarı غَوْل, -قَوْل vezninde- *bir şeyi, bir kimseyi ansızın kapıp mahvetmek*. سُلَك, -sîn'in zammı ve lâm'ın fethiyle- *keklik,* müennesi سُلَكَة. [Mehmed Fehmi]

33 رَصَدٌ, -fethateyn ile- رَاصِد'in cem'idir, خَدَم gibi. [Mehmed Fehmi]

كُلُّ شَيْءٍ قاتــــــــــــــــــــــــــــلٌ	حِــــــــين تَلْــــــــــقَى أَجَلَـــــــــكْ
طَـــــال مَـــــا قَـــــدْ نِلْـــــتَ فِي	غَـــــــيْرِ كَــــــــدٍّ أَمَلَــــــكْ
إِنَّ أَمْــــــــــــرًا فادِحــــــــــــاً	عَــــــنْ جَــــــوَابِي شَــــــغَلَكْ[34]
سَــــــــــأُعَزِّي النَّفْــــــــسَ إِذ	لَـــــمْ تُجِــــــبْ مَـــــنْ سَــــأَلَكْ
لَيْــــــتَ قَلْــــــبِي سَــــــاعَةً	صَــــــبْرَه عَنْــــــكَ مَلَـــــكْ؟
لَيْــــــتَ نَفْسِيــــــ قُـــــدِّمَتْ	لِلْمَنايــــــــــــــا بَـــــــــــدَلَكْ؟

Tercümesi: "Ölümden kurtulmak için çare tahrîsine çıktı; döndü dolaştı, yine ecelin dest-i bî-emânına düştü. Ah bilsem ne ile öldün, bilsem niçin avdet etmiyorsun? Hasta mısın, yoksa bir düşmanın kemend-i mekrine mi dâmengir oldun?[35] Yahut kuşları kapan bir badire mi seni kapıp götürdü?!... Zaten insan nerede olursa olsun ölümün hedefi, nişangâhıdır.

Bir genç için meziyet denilen hangi şeydir ki sende mevcut değildir. Evet, eceline mülaki olduğun zaman her şey katil olur, mühlik olur… Meşakkatsiz olarak az mı nâil-i merâm oldun?! Bana cevap vermekten seni geri bırakan mâni, mutlak bir emr-i hatîrdir…[36] Bu sefer de cevap vermeyecek olursan matem tutmaktan başka çarem kalmaz. Keşke bir saat olsun yüreğim, sensiz olarak sabır ve metanetine malik olsaydı! Keşke hayatım, senin yerine ölüme takdim edilseydi!" [402]

Görülüyor ki bu kaside, serapa münsecim bir hakikatten ibarettir. Şaire, hissini bî-tekellüf teşrih ediyor.[37] Hissiyatına bir hiss-i ecnebî katmıyor, tabiilikten ayrılmıyor.

أَيُّ شَيْءٍ حَسَــــــــــــــــــنٍ لِفَــــــتًى لَـــــمْ يَـــــكُ لَــــكْ؟

beyti de tabiidir; çünkü şaire, yalnız kendi muhitindeki mehâsini bilir. Nazarı dakika-bîni o sahaya maksurdur.[38] Bir de

"حُبُّكَ الشَّيْءَ، يُعْمِي ويُصِمُّ"

fehvasınca insan, sevdiği bir şeyin kusurunu görmez ve işitmez.[39]

---

34 فادِح, *çetin,* üçüncü babtan masdarı, فَدْح. [Mehmed Fehmi]

35 Kemend-i mekr: Burada 'tuzak' anlamındadır. Dâmengir olmak: Tutulmak, yakalanmak.

36 Mutlak bir emr-i hatîrdir: Kesinlikle tehlikeli, önemli bir durumdur.

37 Cümlede geçen 'şaire' kelimesi *kadın şair* anlamında kullanılmıştır.

38 Nazarı dakika-bîn: İncelikleri gören, ayrıntıları fark eden bakış.

39 Bir şeyi çok sevmen, seni kör ve sağır eder.

Leylâ Bintü Selmâ'nın أَقُولُ لِنَفْسِي فِي خَفَاءٍ أَلُومُهَا Kasidesi

Şu'arâ-yı Câhiliyye, risâ kısmında da hislerini gayet sade ve pek tabii bir surette tasvir ederler. Kardeşini kaybeden Leylâ bintü Selmâ diyor ki;

أَقُولُ لِنفْسِي فِي خَفَاءٍ أَلُومُها　　لَكِ الْوَيْلُ! ما هٰذا التَّجَلُّدُ وَالصَّبْرُ؟!

أما تَفْهَمِينَ الخُبْرَ؟ أنْ لَسْتُ لاقِياً　　أخِي، إذْ أتَى مِنْ دُونِ أكْفانِهِ الْقَبْرُ

وكُنْتُ أرَى بَيْنًا بِهِ بَعْضَ لَيْلةٍ　　فَكَيْفَ بِبَيْنٍ دونَ مِيعَادِهِ الْحشْرُ؟!

Malumdur ki düçâr-ı felâket olanların bir hâletiruhiyeleri vardır. Köşe-i vahdete çekilip yâr ve ağyardan gizleyebildikleri tuğyân-ı teessürü yalnızca dökmek ve kendi hislerini dinlemek isterler ve neticede hubb-u nefs, yaşamak ihtiyacı gibi sevâik ve avâmilin tesiriyle muhakemeler yürütürek sabır ve sebata karar verirler. Bu hâletiruhiyeye bütün efrâd-ı beşer az farklarla iştirak etmişlerdir… [403]

Leylâ da aynı hâletiruhiyenin tesiri altında hissini teşrih ediyor, diyor ki;

"Bazen bir tarafa çekilir, kendi kendime muhakemeler yürütürüm. Evvela nefsime hitap ederim, 'kahrolasın' derim! 'Nedir bu sebat, nedir bu celadet, nasıl sabredebiliyorsun? Kardeşimi bir daha göremeyeceğimi hâlâ anlamadın mı? Bu musibete nasıl tahammül ediyorsun? Bilmiyor musun ki kardeşim, kefenine sarılarak mezara girdi?!'

Bazı geceler biraz geç gelirdi... O muvakkat ve kısa bir taahhürden medîd bir müfârakatin âlâmını duyardım. Ya şimdi haşre kadar imtidat edecek bir ayrılığa nasıl katlanayım?!"

Leylâ, gayet tabii olan hasbihâl-i elemini kendi kendine yürüttükten sonra sabır ve metanetin esbâb-ı mûcibesini ityân ediyor, diyor ki;

وَهَوَّنَ وَجْدِي، أنّني سوفَ أغْتَدي　　على إثْرِهِ يومًا وإنْ طالَ بي العُمْرُ

Yani, "Benim hüznümü ancak bir şey tehvîn edebilir: O da uzun bir ömür dahi sürsem, yine günün birinde onu takip edeceğime kanaat-ı kâmilemdir. İşte, beni müteselli eden bu akidemdir."

Umûr-i tabîiyyedendir ki insan, hayât-ı içtimâiyyeden uzaklaştıktan sonra daha ziyade sevilir ve mütezayit bir hürmet ve tevkîr ile yâd olunur. Herkes de sevdiğinde birtakım hasâis ve mezâyâ görür. Ancak bu hasâis, zamân-ı Câhiliyye'de tabii bir nazarla görülürdü. Muhabbet, hüzün, husumet gibi ahvâliruhiye, eşkâl-ı zâhiriyeyi değiştirmez.

Mesela Leylâ, kardeşinin mezâyâsını yâd ettiği zaman diyor ki; [404]

فَتًى كَانَ يُعْطِي السَّيْفَ فِي الرَّوْعِ حَقَّهُ   إِذَا ثَوَّبَ الدَّاعِي وَتَشْقَى بِهِ الجُزْرُ[40]

فَتًى كَانَ يُدْنِيهِ الْغِنَى مِنْ صَدِيقِهِ   إِذَا مَا هُوَ اسْتَغْنَى ويُبْعِدُهُ الفَقْرُ

فَتىً لا يَعُدُّ المَالَ رَبًّا وَلَا تُرَى   لَهُ جَفْوَةٌ إِنْ نَالَ مَالًا وَلَا كِبْرُ

فَنِعْمَ مُنَاخُ الرَّكْبِ كان إذا انْبَرَتْ   شِمالٌ وأمْسَتْ لا يُعَرِّجُها سِتْرُ[41]

ومَأْوَى اليَتَامى المُمْحِلِينَ إذا انْتَهَوا   إلى بابِهِ شُغْثًا وقَدْ قَحِطَ القَطْرُ[42]

Tercümesi: "Kardeşim öyle bir gençti ki istimdat edenin ikinci defa bağırması üzerine kılıcın hakkını verirdi; develeri ise semahati yüzünden belalarını [405] bulmuşlardı… Kardeşim öyle bir adamdı ki zenginlik, onu arkadaşlarına yaklaştırır; züğürtlük uzaklaştırırdı. Kardeşim mala dayanmazdı. Onun için üzerinde servetin, âsâr-ı kibir ve gururu nümayân olmazdı. Fırtınaların koptuğu ve şiddetine mukavemet olunamadığı sıralarda kafileler için en iyi bir ilticagâh, ḳaḥtzede olanlar ve sefaletten toz toprak içinde olarak kapısına iltica eden öksüzler için müşfik bir penâhtı..."

Şecaat ve semahat, devr-i Câhilî'de ahlâk-ı umûmiyyeden mâduddu. Leylâ'nın kardeşi de şüphe yok ki bu iki hasletle muttasıftı. Zaten muttasıf olmamış olsaydı, onu bu sıfatlarla tavsife cüret edemezdi; çünkü efkârıumumiye derhal onu reddederdi.

Leylâ, kardeşini şecaatla tavsif ederken istimdat edenin ikinci defa bağırması gibi bir kaydı ilave etmekle mübalağadan ne kadar ihtiraz etmiş olduğu tezahür ediyor; çünkü şecaat ve hamiyet, kardeşine münhasır değildir; fakat ikinci istimdat üzerine durmak, şân-ı hamiyete yakışmayacağı gibi muhitin ahlak ve âdatına da mugayirdir. İkinci istimdat neyden ileri geliyor?

---

40 الرَّوْع, *korku*. التَّثْوِيب, *iki kere çağırmak*. الجُزْر, -cîm'in zammıyla- müfredi جَزُور, -صَبُور- vezninde- *deve*. [Mehmed Fehmi]

41 المُنَاخ, -mîm'in zammıyla- burada *kafilenin menzili*. الرَّاكِب, burada *kafile* demektir; ism-i cem'dir; أَرْكُب ve رُكُوب üzerine cem'lenir; şütür-süvâr olan kafileye mahsustur. رَاكِب'in cem'i olduğuna da kail olanlar vardır. شمَال, -şîn'in fethi ve kesriyle- Kâbe-i Muazzama'daki Hacer'in semtinden esen rüzgar. التَّعْرِيج, *bir şeyi bir tarafa meylettirmek ve tevkif etmek*. انْبِرَاء, *bir adamın önüne bir şey arız olmak*. [Mehmed Fehmi]

42 إمْحَال, *kıtlığa düçar olmak,* يُقالُ: أَمْحَلَ القَوْمُ إذا أجْدَبُوا. شُعْث'un müfredi أَشْعَث, *başı kirden ve tozdan, topraktan keçelenmiş adam*. [Mehmed Fehmi]
Arapça cümlenin tercümesi: Kıtlığa maruz kalan insanlar için أَمْحَلَ القَوْمُ denilir.

Şüphe yok ki birinci istimdadın neticesiz kaldığından… Bu tavsifteki tabiilik de gayrimünkerdir.

Hâl-i ginâda servetini îsâr etmek için herkesle görüşmek ve zamân-ı fakrda eski lütufdîdelerine karşı mahcup olmamak veyahut onlardan bir muâmele-i mütekâbile-i mâliyye ummak gibi ihtimâlât ve mülahazata meydan vermemek için görüşmemek, şecaatle semahatin imtizacından hasıl olmuş bir üçüncü fazilettir. Serveti, bir fazîlet-i asliyye ve esâsiyye addetmemek de bu üç hasletin tevlit ettiği dördüncü bir meziyettir. Kafileye edilen mihmân-nevâzlığın, şiddetli fırtınaların koptuğu zamanlara ve eytama gösterilen şefkat ve mürüvvetin, ḳaḥt ve galâ eyyamına ait olduğu [406] kayıtlarıyla takyit etmesi de tabiilikten inhiraf etmek istemediğine delalet eder.

Nâbiga ez-Zübyânî

Şu‘arâ-yı Câhiliyye meyanında istiareler, mecazlar, kinaye ve teşbihlerle iştihar eden ve binaenaleyh tabiati süslü bir câme ile gösteren ilk şair, Nâbiga'dır.[43] Mamafih, yine mübalağaya sapmamıştır. Nâbiga'nın zirde münderiç kasidesi; aşk ve garam, medih ve sena gibi edebiyatın iki mühim kısmını ihtiva ettiği hâlde her iki kısımda da şu‘arâ-yı müteahhirînin gayrihakîki ve sırf hayalden ibaret olan teşbihlerine tesadüf edilemez.

Nâbiga, sair şu‘arâ-yı Câhiliyye gibi methiyesine başlamazdan evvel hissiyât-ı garâmını döküyor, diyor ki;

كِليني لِهَمٍّ يا أُمَيمَةَ ناصِبِ   وَلَيلٍ أُقاسيهِ بَطيءِ الكَواكِبِ[44] [٤٠٧]

تَطاوَلَ حَتّى قُلتُ: لَيسَ بِمُنْقَضٍ   وَلَيسَ الّذي يَرعَى النُّجُومَ بِآيِبِ[45]

وَصَدْرٍ أَراحَ اللَّيْلُ عازِبَ هَمِّهِ   تَضاعَفَ فيهِ الحُزْنُ مِن كُلِّ جانِبِ[46]

Tercümesi: "Ümeyme! Bırak, düçar olduğum şu gam ve endûhe katlanayım; bırak, şu seyr-i kevâkibi bati olan gecelerin derdini çekeyim… Gece, bana o kadar uzun geliyor ki; 'Bunun ne sonu gelecektir ne de yıldızların pîşvâsı bir daha avdet edecektir.' diye kendi kendime söylenir dururum. Evet, Ümeyme! Bırak, şu her gece karanlık basınca elem ve ızdırabı tazelenen ve her taraftan üzüntülerle muhat olan sîne-i hazînimle uğraşayım…"[47]

Malumdur ki gece olunca aşk ve garamın ve her türlü hastalığın âlâm ve ızdırabâtı tezayüt eder. Bu hâletiruhiyeyi herkes kendi nefsinde az çok tecrü-

---

[43] Nâbiga'nın şiir yönüyle üstün tutulmasında İbn Sellâm'ın da aktardığı üzere i. ifade bakımından en güzel şiirlere sahip olması, ii. sözlerinin şaşaalı olması, iii. birçok kasidesinin bulunması gibi hususlar etkili olmuştur.[43] İbn Kuteybe de Nâbiga'nın, Cahiliye şairleri arasında kasidenin girişini en güzel yapan, en süslü söze sahip olan ve en çok beyit söyleyen şair olduğunu aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Sellam, *Tabakât,* c.1, s.56; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'şu'arâ,* c.1, s. 157.

be etmiştir. Nâbiga da aynı hâletiruhiyeden mülhem olarak gecenin uzunluğundan şikayet ediyor. Kevâkibin seyr ve hareketinde Nâbiga'nın hisseylediği batâet, o âlâm-ı mütezayidenin tesirinden mütevellit galat-ı histen başka bir şey değildir. [408] Aynı hâletiruhiye İmruülkays'ta,

أَلَا أَيُّهَـــا اللَّيْـــلُ الطَّوِيـــلُ أَلَا انْجَـــلِي بِصُـــبْحٍ! وَمَـــا الْإِصْـــبَاحُ مِنْـــكَ بِأَمْثَـــلِ[48]

beyt-i şikâyet-âmizini ve Nazif Dede'ye:

---

[44] كِلِينِي, وَكَلَ – يَكِلُ – وَكْلًا وَوُكولًا ikinci babtan *terk, teslim, itimat.* أُمَيْمَةَ, -ahirinin zammı ve fethi- caizdir. Araplar, müennes münadaları daima murahham olarak kullandıkları için burada أُمَيْمَةَ, murahham olmamakla beraber murahham yerine kullanılarak nasbına cevaz veriliyor. Vezir Ebû Bekir ise zammını daha münasip görüyor.

ناصِب، ذُو نَصْبٍ، كَمَا تَقُولُ طَرِيقٌ خَائِفٌ أَيْ ذُو خَوْفٍ.

Ebû Amr diyor ki;

هَمٌّ ناصِبٌ مِنْ قَوْلِكَ: نَصَبَ بِهِ الهمُّ أيْ حَلَّ.

İbnü'l-A'râbî diyor ki; نَصَبَ لَهُ الهَمُّ إِذَا كَانَ لَا يُفَارِقُهُ. manasına da gelmiştir. انْصِبَاب, masdarı نَصَب -fethateyn iledir-. مُقَاسَاة, *muâne, uğraşmak, derdini çekmek;* onun sebebi de uzun olmasıdır. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlelerin sırasıyla tercümesi:

- نَاصِب, yorucu ve zahmet verici anlamındadır. Korkutucu yol anlamındaki طَرِيقٌ خَائِف kullanımı gibidir.
- هَمٌّ نَاصِبٌ, başına sıkıntılı bir iş geldi anlamındaki sözden hareketle kullanılır.
- Kişinin peşini bırakmayan dert tasa için نَصَبَ لَهُ الهَمُّ denilir.

[45] الرَّعْيُ, -râ'nın fethiyle- ve الرِّعَايَة -râ'nın kesriyle- *otlamak ve otlatmak ve yıldızlara bakıp gurubuna muntazır olmak ve muhafaza etmek.*

آيِبٌ، آبَ – يَؤُبُ – أَوْبًا وإيابًا وَأَوْبَةً وَأَيْبَةً

geri dönmek, -كِتاب vezninde- إِيَاب ve -قُعُود vezninde- أُيُوب, *güneş batıp kaybolmak* manalarınadır. Burada راعِي'den murat, ya yıldızların pişdarı addettiği seyyarelerden biri yahut güneş veya sabah veyahut şair kendisidir. الإرَاحَة, *iade;*

أَراحَ الرَّجلُ إبِلَه، إذا ردَّها إلى المُراح وهوَ المَأْوَى.

[Mehmed Fehmi]

Kişinin, develerini akşam dinlencekleri yere getirmesi anlamında أَراحَ الرَّجلُ denilir.

[46] عَازِب, *baîd;* birinci ve ikinci babtan masdarı عُزُوب. [Mehmed Fehmi]

[47] Endûh: Hüzün, keder. Seyr-i kevâkib: Yıldızların hareketi. Pîşvâ: Lider, başkan. Sîne-i hazîn: Acılı yürek.

[48] Ey bitmek bilmeyen uzun gece! Açıl da sabah olsun; gerçi sabahın da senden aşağı kalır yanı yok ya!

سحر وقتك نه بيلسين، خفتكان پستر غفلت
فيوضات صباحى خستۀ هجران اولاندن صور![49]

Diğer şaire de:

شب يلدايى، منجمله موقت نه بيلير،
مبتلاى غمه صور! كيم كيجه‌لر قاچ ساعت؟![50]

mazmunlarını söyletmiştir.

Binaenaleyh, Nâbıga'nın açık ve parlak bir sema altında inleyen hissiyât-ı âşıkanesinin mütemadi bir tecessüsle takip ettiği kevâkib-i şu'ledârın seyir ve hareketlerinde batâet görmesi kadar tabii bir şey tasavvur olunamaz.

Gecenin uzunluğunu طالَ kelimesiyle değil, تَطاوَل sigasıyla ifade etmesi tabiiliği ihlal etmemek içindir. Nâbiga, bu suretle hissiyât-ı garâmını döktükten sonra iktidâb sanatıyla medâihe başlıyor, diyor ki;[51] [409]

عَلَيَّ لِعَمْرٍو نِعْمَةٌ بَعدَ نِعْمَةٍ   لِوالِدِهِ لَيسَتْ بِذاتِ عَقارِبِ[52]
حَلَفْتُ يَمينًا غَيرَ ذي مَثْنَوِيّةٍ   -وَلا عِلمَ إلّا حُسنُ ظَنٍّ بِصاحِبِ-[53]

---

[49] Seher vaktin ne bilsin huftegân-ı pister-i gaflet
Füyûzât-ı sabâhı, hasta-i hicrân olandan sor!

[50] Şeb-i yeldâyı müneccimle muvakkit ne bilir,
Mübtelâ-yı gama sor! Kim geceler kaç saat?!

[51] İktidâb, doğrudan doğruya bir bahisten diğer bahse intikal etmektir. [Mehmed Fehmi]

[52] عَمْرٌو, Şam'da icrâ-yı hükûmet eden mülûk-i Benî Gassân'dan Amr b. Hâris b. Sa'lebe'dir. Bunlar, Rumlar tarafından nasbolunurlardı. Amr, Şam'da meşhur kasırlar inşa etmiştir. Kasrü'l-Fuzza, Sifâtü'l-Aclân, Kasrü Menâr o cümledendir. Bu kasırlarda kendi meclisini, erkân-ı devletini ve kendi suretini tasvir etmişti. لَيْسَتْ بِذاتِ عَقارِبِ, yani *minnetsiz, eziyetsiz* demektir. [Mehmed Fehmi]

[53] مَثْنَوِيَّة, yani *bilaistisna*.
حِلْفَةٌ غَيْرُ ذاتِ مَثْنَوِيَّةٍ أَي غَيْرُ مُحَلَّلَةٍ، يُقال: حَلَفَ فُلَانٌ يَمِينًا لَيْسَ فِيها ثُنْيًا ولا ثَنْوَى ولا ثُنْيَةً ولا مَثْنَوِيَّةً وَلَا اسْتِثْنَاءً، كُلُّه واحِدٌ، وأَصْلُ هٰذَا كلِّه مِنَ الثَّنْيِ والكَفِّ والرَّدِّ، لِأَنَّ الحالِفَ إذا قَالَ: "واللهِ لا أَفْعَلُ كَذَا وكذا إِلَّا أن يَشاءَ اللهُ غَيْرَه" فقَدْ رَدَّ ما قالَه بمَشِيئةِ الله غيرَه.

لَئِنْ كانَ لِلْقَبْرَينِ قَبرٍ بِجِلِّقٍ   وَقَبرٍ بِصَيْداءَ الّذي عِندَ حارِبِ[54]

Tercümesi: “Amr’ın bana olan lütuf-nevîni ve ondan evvel pederinin, hakkımdaki ihsân-ı bî-imtinânı kâbil-i inkâr değildir. Ben, bütün kanaat-i vicdâniyemle yemin ederim ki müşarünileyhin, biri Şam’da diğeri Hârib’in civarında bulunan Saydâ’daki mezarlara ve hususuyla Hâris-i Cefnî’ye nispeti doğru ise –ki ben ona şüphe etmem- ordusunu hemen dârülharbe sevk eder…”[55] [410]

وَلِلْحارِثِ الجَفْنِيِّ سَيِّدِ قَوْمِهِ   لَيَلْتَمِسَنْ بِالجَيْشِ دارَ المُحارِبِ[56]

وَثِقْتُ لَهُ بِالنَّصْرِ إِذ قيلَ قَد غَزَتْ   كَتائِبُ مِن غَسّانَ غَيرُ أَشايِبِ[57]

إِذا ما غَزَوا بِالجَيْشِ حَلّقَ فَوْقَهُم   عَصائِبُ طَيْرٍ تَهْتَدي بِعَصائِبِ[58]

حُسْنُ ظَنٍّ, istisnâ-yı munkatı‘ olarak mansub okunur; أيْ: لا عِلْمَ لي إلاّ الأحْسَنَ ظَنٍّ yahut mevziden bedel olarak merfû olur, أي: لَيْسَ لي عِلْمٌ بِمَا يَكُونُ. [Mehmed Fehmi]

Arapça 1. cümlenin tercümesi: حِلْفَةٌ غَيْرُ ذاتِ مَثْنَوِيَّةٍ, herhangi bir istisnada bulunmadan yemin etmek anlamındadır. Farklı kullanımları olmakla birlikte hepsi aynı anlamdadır. Bu kullanımın aslı, reddetmekten ve alıkoymaktan gelir. Yani biri, ‘Allah’a yemin olsun ki Allah istemedikçe şunu bunu yapmam.” dediğinde aslında Allah’ın dilemesiyle söylediklerinden ötürü başka şeyleri de reddetmiş olur.

Arapça 2. cümlenin tercümesi: … güzel düşünmekten başka bir bilgim yok.

Arapça 3. cümlenin tercümesi: Olacaklardan haberim yok.

54 جِلِّق, -lâm’ın kesri ve fethiyle- Şam’ın veyahut Şam’da bir karyenin ismidir. حارِب, Havran’da Şam muzafatından bir yerdir. [Mehmed Fehmi]

55 Lütuf-nevîn: Yeni iyilik. İhsân-ı bî-imtinân: Minnet olmadan yapılan iyilik. Kâbil-i inkâr değildir: İnkâr edilecek türden değildir.

56 الحارثُ الجَفْنِيّ, Hâris b. Ebî Şimr el-Cefnî el-Gassânî. Bu da medihte tahrîzi mutazammındır.

كَما يُقال لِمَنْ لا يُشَكُّ في نَسَبِهِ: لَئِنْ كُنْتَ ابنَ فُلَانٍ لَتَفْعَلَنَّ فِعْلَهُ، أيْ لِأنّه ابْنُه فَيَنْبَغي أنْ يَفْعَلَ فِعْلَه.

Araplar, bu üslûb-i heyecan-engiz ile hassas damarları tahrik ederler. Cefne ise, b. Amr b. Mâissemâ b. Hârise el-Gitrîf b. İmriilkays b. Sa‘lebe b. Mâzin b. Ezd b. Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Abdişems b. Yeşcüb b. Ya‘rub b. Kahtân b. Âbir. ضَجاعِمَة’nin katlinden sonra Bilâd-ı Şâmiyye’de icrâ-yı hükûmet etti. Şam’da birçok ebniye vücuda getirdi. Müddet-i saltanatı kırk beş sene üç aydır. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: Nesebinden kuşku duyulmayan kişiye şöyle denilir: Sen şayet falan kişinin oğluysan şüphe yok ki onun yaptığını yaparsın. Yani onun oğlu olduğuna göre babasının yaptığını yapmalıdır.

57 أَشَايِب’in müfredi أشْيَب, *mahlut* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

58 التَّحْلِيق, *yüksekten uçmak*. عَصَائِب, *cemaat,* müfredi عِصَابة, -ayn’ın kesriyle-.

يُصـانِعْنَهُمْ حَتّى يُغِرْنَ مُغارَهُم   مِنَ الضّارِياتِ بِالدِّماءِ الدَوارِبِ[59] [٤١١]

تَراهُنّ خَلْفَ القَوْمِ خُزْراً عُيونُها   جُلُوسَ الشُّيوخِ في ثِيَابِ المَرانِبِ[60]

جَوانِحَ قَدْ أَيقَنّ أَنّ قَبِيلَهُ   إِذا مَا الْتَقَى الجَمْعانِ أَوَّلُ غالِبِ[61]

Tercümesi: “Gassân ketîbelerinin, hiçbir kabilenin efradıyla karışmayarak gazaya çıktıkları haberini ne zaman işitmişsem, muzaffer olacaklarına kanaat hasıl etmişim… Ordularını, sâha-i gazâya sevk ettikleri zaman semt-i re’slerinde fevç fevç kuşlar yükselir. Yekdiğerini takip eden ve kanlara alışan o kuşlar, harekât-ı askeriyyeye tabi olurlar. Bazen tavşan derisinden elbise iktisâ eden ihtiyarlar gibi, ordunun arkasına konarlar ve gözlerinin ucuyla gadûb bir nazar atfederler. Tecrübeleri hasebiyle muharip iki ordunun karşı karşıya geldiğini görür görmez, mensup oldukları kabilenin galip geleceğini

---

أرادَ بِها، النُّسُورَ والغِرْبانَ والعِقْبانَ تَتَّبِعُ العَساكِرَ، تَنْتَظِرُ القَتْلى لِتَقَعَ عَلَيْهِمْ. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: Şair, mezkûr kullanımla kartal, karga ve akbabaların askerleri takip ettiğini, leşlerini yemek için öldürülecek olanları beklediğini kastetmiştir.

59 المُصانَعَة, burada *hüsnümuaşeret*.

قال القُتَيْبِي: أرادَ أنّ النُّسُورَ تَسِيرُ مَعَهُمْ وَلَا تُؤذِي دَابَّةً وَلَا أَحَدًا.

[Mehmed Fehmi]

الإغارَة, *tez yürümek*. الضَّرَى, -رَمَى vezninde- ve الضَّرَاوَة ve الضَّرَاءَة, -سَحابَةٌ vezninde- *dadanmak, tazı kısmı avı öğrenip bavlımak,* dördüncü babtan ضاريات, مُتَعَوِّدات. الدُّرْبَة, -dâl’ın zammıyla- ve الدَّرَبُ -fethateyn ile- dördüncü babtan *cenk ve cidale ve mühim işlere cüret, ikdam ve itiyat etmek*. [Mehmed Fehmi]

Kuteybî şöyle demiştir: Kartalların onlarla yolculuk yaptığını, ne hayvan ne de insana zarar verdiğini kastetmiştir.

60 خُزْر’un müfredi أَخْزَرُ, وَهُوَ الَّذِي يَنْظُرُ بِمُؤَخَّرِ عَيْنِه. المَرانِب, müfredi مَرْنَب, -مَقْعَد- vezninde- *tavşan tüyü karışmış kumaş*. Burada فَرْوَة demektir. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: أَخْزَر, göz ucuyla bakan kimseye denir.

قال أبو عَمروٍ: تَرَى العِقْبانَ على أشرافِ الأرْضِ تَنْتَظِرُ القَتْلَى مثْلَ الشُّيوخ عليْها الفِرَاءُ. وقال أبو عُبَيْدَةَ: شَبَّهَ النّسورَ في السَّوادِ وما عَلَيْها مِنَ الرِّيشِ بِشُيوخٍ عَلَيْها الأَكْسِيَةُ. [Mehmed Fehmi]

Ebû Amr şöyle demiştir: Şair, üzerlerinde kürk bulunan yaşlılar gibi akbabaların, öldürülecek olanları yemek üzere toprağın üzerinde beklediğini görürsün, demiştir. Ebû Ubeyde ise şöyle demiştir: Şair, siyahlık ve üzerindeki tüyler dolayısıyla kartalları, üzerlerinde kürklü elbiseler bulunan yaşlılara benzetmiştir.

61 جَوَانِح, *sukuta maildirler*. قَد أَيقَنّ, bu yakin, itiyattan ileri gelmiştir; yoksa ilm-i gayb demek değildir. [Mehmed Fehmi]

bilerek uçarken hemen yere konmak üzere sukuta mail bir vaziyet alırlar.” [412]

لَهُـــنّ عَلَـــيهِم عادَةٌ قَـــد عَرَفْنَهـــا إِذا عُـــرّضَ الخَطِّـــيُّ فَـــوقَ الكَواثِـــبِ[62]

عَلى عارِفـــاتٍ لِلطِّعـــانِ عَـــوابِسٍ بِهِـــنّ كُلـــومٌ بَـــينَ دامٍ وَجالِـــبِ[63]

Tercümesi: “Kuşlar, ordunun bir âdetini öğrenmişlerdi. O hattî (خَطّي) denilen mızraklar, ne zaman çıkarılır ve ta‘n ve darbe mütahammil,[64] kanlı ve kansız yaralarla mülemma, abus çehreli kısrakların omuzları üzerine teşhir edilir, muharebeye gidileceğini ve kendilerine yem isabet edeceğini bilirlerdi.”

وَلَا عَيْـــبَ فِـــيهِمْ غَـــيْرَ أَنَّ سُـــيُوفَهُمْ بِهِـــنَّ فُلُـــولٌ مِـــنْ قِـــرَاعِ الْكَتَائِـــبِ

Yani, “Müsademelerden kılıçlarının delik deşik olmasından başka bir kusurları yoktur.”

Bu beyitte, te’kîdü’l-medh bimâ yüşbihü’l-zem sanat-ı bedîiyyesi vardır.[65] [413] Vâkıâ gedikler, rahneler, kılıcın kıymetini tenkis eder; fakat ulvi

---

62 الخَطّي, -ḫâ’nın fethiyle- Bahreyn ve Uman’da birer mevkidir. Oraya Hindistan’dan meşhur kargılar celp ve bey olunurdu. الكَوَاثِبُ, كَاثِبَة’nin cem‘idir, *atın omuzunun başına* denilir. الكَاثِبة مِنَ الفَرَسِ، المِنْسَجُ حَيْثُ تَقَعُ عَلَيْهِ يَدُ الفارِسِ كأنّ الطَّيْرَ تَعْرِفُ أَنَّ ذٰلكَ لِرِزْقٍ يُساقُ إِلَيْهَا. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: الكَاثِبة, atın ön kısmına, eyer kaşının dibine denir. Ata binen kişi elini oraya koyar. Beyitteki kullanımdan anlaşıldığı üzere yırtıcı kuşlar, âdeta bunun kendilerine sunulan bir yiyecek olduğunu anlıyor.

63 عارِفات, صَابِرات manasınadır. كُلُوم, كَلْم’in cem‘idir; كَلْم, -kâf’ın fethi ve lâm’ın sükûnuyla- *yara*. دَامٍ, -mîm’in kesri ve tenviniyle- *kanlı*. جَالِب, *yâbis,* جَلَبَ الجُرْحُ إذا يَبِسَ أعْلاه. [Mehmed Fehmi]

Üst kısmı kuruyan yara için جَلَبَ الجُرْحُ denir.

64 Cümlede geçen ‘darbe’ kelimesinin Türkçede isim anlamında ‘darbe’ olmadığını; burada isimden ziyade masdarın kastedildiğini belirtmekte fayda vardır. Dolayısıyla mana, ‘… mızraklar ne zaman çıkarılır, ta‘n (mızrakla saldırma, hücum etme) ve darbe (vuruşmaya) dayanaklı…” şeklindedir.

65 *Te’kîdü’l-medh bimâ yüşbihü’z-zem* (تَوْكِيدُ المَدْحِ بِما يُشْبِهُ الذَّمَّ) bedî sanatı, hicvedermiş gibi övmeye denir. Beyitte de görüldüğü üzere Nâbiga, kılıçların tek bir kusuru bulunduğunu ve bu kusurun da kılıçların delik deşik hâle gelmesi olduğunu ifade etmiştir. Normalde kılıcın delik deşik olması ve işleyemez hâle gelmesi, keskin olması gereken kılıç için bir kusur; onu kuşanan için de ayıptır. Zira savaşçı, düşmanını yere sermek için keskin kılıca ihtiyaç duyar. Beytin zahiri anlamı üzerinde durulduğunda kılıcın hasar gördüğü belirtildiği için âdeta kılıca ve kılıcı kuşanan kişiye bir yerginin bulunduğu anlaşılır. Bununla birlikte genel anlama bakıldığında ve kılıcın ‘delik deşik’ olmasının sebebi irdelendiğinde

gayeler temin eden müsademelerin rahneleri nakisa değil; ebedî bir mafharet teşkil eder. Bu üslup, şu‘arâ-yı Câhiliyyece pek merguptur. Bundan maksatları, memduh için gâye-i medhin istihracı emrinde enzâr-ı dikkati celbetmektir. Nâbiga’nın diğer kasidesindeki şu:

فـــتىً كَمُلَـــتْ أخْلاقُـــهُ غَـــيرَ أنَّـــهُ؛ جَـــوادٌ فَمـــا يُـــبقي مِـــنَ المـــالِ باقِيـــا[66]

beyti de bu kabîldendir.

تَقُـــدُّ السَّـــلُوقيَّ المُضَـــاعَفَ نَسْـــجُه وتُوقِـــدُ بالصُّـــفّاحِ نَـــارَ الحُباحِـــبِ[67]

Nâbiga, bu beyitle kılıçlardaki rahnelerin esbabını izah ediyor, diyor ki; “Kılıçlar, iki kat olarak nescedilen Selûkî zırhları katederler ve kolların üzerindeki zırhpâreler de yıldız böceğinin ateşini îkâd eylerler.”

رِقَـــاقُ النِّعَـــالِ طيِّـــبٌ حُجُـــزاتُهُمْ يُحَيَّـــوْنَ بالرَّيحَـــانِ يَـــوْمَ السَّباسِـــبِ[68] [٤١٤]

تُحَيِّـــيهُمُ بِـــيضُ الوَلائِـــدِ بَيْـــنَهُم وَأَكسِـــيَةُ الإِضْريـــجِ فَـــوْقَ المَشـــاجِبِ[69]

يَصُـــونونَ أَجْســـادًا قَـــديماً نَعيمُهـــا بِخالِصَـــةِ الأَرْدانِ خُضـــرِ المَناكِـــبِ[70]

aslında bunun, bölük bölük olan ordularla yapılan savaşlarda düşmanı altüst ettiğinden dolayı olduğu ortaya çıkar. Bu durumda beyitte zahirde kusur olarak görülen kılıçların delik deşik olması, إلا istisna edatı ile gerek kılıçları kuşanan gerekse kılıçların kendisi için bir övgü kaynağı olan çarpışmalardan dolayı olduğu anlaşılır. Beyit için bk. Ebü’l-Abbâs İbnü’l-Mu‘tez, *el-Bedî‘ fi’l-bedî‘,* Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1990, s.156; İbn Ebü’l-İsba‘ el-Mısrî, *Tahrîrü’t-tahbîr fî sinâ‘ati’ş-şi‘r ve’n-nesr ve beyâni i‘câzi’l-Kur’ân,* thk. Hifnî M. Şeref, Kahire: el-Cumhûriyyetü’l-Arabiyyetü’l-Muttahide, 1963, s.133; Ebû Hâmid Bahâüddîn es-Sübkî el-Mısrî, *‘Arûsü’l-efrâh fî şerhi Telhîsi’l-Miftâh,* thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye li’t-Tibâa ve’n-Neşr, 2003, c.2, s.270.

66 Dört dörtlük mükemmel bir yiğittir. Ne var ki cömerttir, elindeki servetten hiçbir şey bırakmaz.

67 السَّلُوقِي, Selûḳ’a mensup zırh. Yemen’de yahut Şam’da bir karyedir. Orada âlâ zırh bulunur. المُضَاعَف, الَّذِي نُسِجَ حَلْقَتَيْن. الصُّفَّاح, صُفّاحَة’nın cem‘idir; burada *kollara mahsus zırhpâre*. الحُبَاحِب, *yıldız böceği*. [Mehmed Fehmi]

مُضَاعَف: İki kat örülmüş zırh.

68 حُجْزَة, -غُرْفَة vezninde- *uçkurluk*. السَّبْسَب, -غَبْغَبَ vezninde- *çöl*. يَوْمُ السَّباسِب, *Paskalya gününden* kinayedir. [Mehmed Fehmi]

69 الوَلائِد’in müfredi وَلِيدَة, *başka unsurlardan alınıp hizmet için terbiye edilen kız*. الإِضْرِيجُ, -hemze’nin kesriyle- *kırmızı ipekten elbise-i mahsûse*. مِشْجَب, -mîm’in kesriyle- *elbise talikine mahsus alet, Port Manto (Portementeau).* [Mehmed Fehmi]

وَلا يَحْسَبونَ الخَيرَ لا شَرَّ بَعدَهُ وَلا يَحسَبونَ الشَرَّ ضَربَةَ لازِبِ[71]

Nâbiga diyor ki;

"Gassânîler, afîf ve pak dâmendirler; ayakkabıları ince ve rakiktir.[72] Bayram günlerinde çiçeklerle selamlanırlar. Öteden beri perverde-i nâz ve naîm olan vücutlarını, kolları beyaz ve yalnız omuzları silah taşımaktan yeşil bir câme ile muhafaza ederler. Kırmızı ipekten mensuc üniformaları askılara asılır. Hizmetlerini seminten halayıklar ifa eder. Ahlakça metindirler. Nimetin akabinde bir felaketin gelmesine ihtimal verdiklerinden, zamân-ı refâhta kibir ve gurur göstermezler. Felaketin de ebedî olmayacağına kani olduklarından musibet zamanında mahzun ve dilhûn olmazlar."[73] [415]

Nâbiga, bu beyitlerle Amr İbnü'l-Hâris'i şekliyle, şemaliyle, câmesiyle, mesken ve hademesiyle, silahıyla, tecemmülâtıyla, atıyla, kuşlarıyla, ordusuyla, ahlak ve âdatıyla hasılı bütün hayât-ı içtimâiyyesiyle tavsif ederek önümüze tecsim etmiş oluyor ve medih vasfında ne bir vehim ve hayal ne de bî-esâs şeyler ilave etmiyor. Kasideden tay ettiğimiz beyitlerle de usûl-i muhârebesini tasvir etmiştir.[74]

Nâbiga'nın terceme-i hâli ile eş'âr-ı müntehabesi, muallakası bahsinde dercolunacaktır.

es-Semev'el b. Âdiyâ

Hamâset'ten, Semev'el'in atideki kasidesini aynen dercediyoruz:[75]

إذا المَرْءُ لم يَدْنَسْ مِنَ اللُّؤْمِ عِرْضُهُ فكُلُّ رِداءٍ يَرتَديهِ جَميلُ[76]

---

70 الرُّدْن, -râ'nın zammıyla- *kol*. المَناكِب, مَنْكِب'in cem'i, *omuz*. [Mehmed Fehmi]

71 لَازِب, *yapışık, lazım, sabit*. [Mehmed Fehmi]

72 Daima ata bindiklerine ve yayan olarak bir yere gitmediklerine işarettir. Tabi kalın ayakkabıya muhtaç olanlar, ziyade yürüyenlerdir. [Mehmed Fehmi]
Pad-dâmen: Namuslu, temiz.

73 Dilhûn olmak: Çok üzüntülü olmak.

74 Pasajdaki Amr İbnü'l-Hâris, Nâbiga'nın methiyeler dizdiği Gassânîler'in kralı Amr İbnü'l-Hâris el-A'rec'tir. Hîre kralı Nu'mân b. el-Münzir'in yanında değer gören Nâbiga, bazı kişilerin dedikoduları yüzünden kralla arası açılmış ve ölüm korkusundan Hîre'deki Menâzire'nin rakibi olan Şam'a, Gassânîler'in yanına kaçmıştır. Gassânî kralı kendisini iyi karşılayınca, yukarıdaki kasideyi söyleyerek onu övmüştür. Kaside, müellifin de belirttiği üzere Amr İbnü'l-Hâris'i öven 29 beyitten oluşmaktadır. Asmaî'nin rivayetiyle gelen beyitlerin şerhi için bk. *Dîvânu en-Nâbiga ez-Zübyânî,* thk. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Bs., ts., s.40-48.

75 *Hamâset*'ten kasıt, daha önce zikri geçen Ebû Temmâm'ın *Dîvânü'l-Hamâse* adlı antolojisidir. 22 beyitten oluşan kasidenin ayrıntılı şerhi için bk. *Şerhu Dîvâni'l-Hamâse li-Ebî Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî,* c.1, s.110-124.

وَإِنْ هُوَ لَم يَحمِلْ عَلى النَّفْسِ ضَيْمَها　　فَلَيْسَ إِلى حُسنِ الثَّناءِ سَبيلُ[77]

Semev'el, bu iki beyitle muhitinden mülhem olduğu felsefe-i ahlâkiyyeyi tasvir ediyor, diyor ki;

"İnsan, namusunu mesâvi-i ahlâk ile lekedâr etmezse bürüneceği [416] her türlü câme güzel görünür… Rehgüzâr hayatında da maruz kalacağı müşkülata katlanmaz ve sebat ve metanet göstermezse mazhar-ı medih ve sena olmak için başka bir yol bulamaz."

تُعَيِّرُنا أَنّا قليلٌ عَديدُنا　　فَقُلْتُ لَها إِنَّ الكِرامَ قَليلُ[78]

وَما ضَرَّنا أَنّا قَلِيلٌ؟ وَجارُنا　　عَزيزٌ وَجارُ الأَكثَرينَ ذَليلُ

وَما قَلَّ مَن كانَت بَقاياهُ مِثلَنا　　شَبَابٌ تَسَامَى لِلْعُلى وَكُهولُ[79] [٤١٧]

Semev'el, rakibi olan bir kabilenin lisanıhâliyle tariz eden bir kadına cevap veriyor, diyor ki;

"Nüfusumuz azdır diye bize nakisa isnat etmek istiyor; ben de cevaben 'Eâzım, her zaman azdır.' dedim... Nüfusumuzun az olması bize ne gibi bir mazarrat tevlit etmiştir?!

Mahmilerimiz, aziz ve muhteremdirler; kesret-i nüfûs ile müftehir olanların mahmileri ise zelildirler… Bir de bakayası bizim gibi olan bir kavim zelil olmaz. Bizim ihtiyarlarımız da gençlerimiz de maâlîye doğru yükselmektedirler." [417]

Şimdi Semev'el, kıllet-i nüfûs ile beraber ne ile muhâfaza-i mevcudiyet ettiklerinin ve nasıl nâil-i 'iz ve saadet olduklarının esbabını teşrih ediyor, diyor ki;

لَنا جَبَلٌ يَحتَلُّهُ مَن نُجِيرُهُ　　مَنيعٌ يَرُدُّ الطَّرْفَ وَهوَ كَليلُ[80]

---

[76] يَدْنَس, dördüncü babtan masdarı دَنَس -fethateyn ile- *paslanmak, kirlenmek*. اللُّؤْم, burada *bütün mesâvi-i ahlâkı şamil* olarak kullanılmıştır. رِدَاء, -râ'nın kesriyle- burada *umum kisveye şamildir*. اِرْتِدَاء, *giyinmek*.

[77] ضَيْم, burada başkaları tarafından vaki olan zulüm demek değildir; *mekârih denilen müziç şeyler*. [Mehmed Fehmi]

[78] عَدِيدُ, عَدَد'den isimdir, *sayı* demektir; bir de عَدِيد*, küfüv ve hemtâ* manasına gelmiştir:

وعَدِيدُ القَوْمِ، يُعَدُّ فِيهِم وَلَيْسَ مِنْهُم أيْ أَجْنَبِيٌّ عَنْهُم. [Mehmed Fehmi]

[79] شَبَاب, شُبَّان gibi شَابّ'in cem'idir. تَسَامى, aslı تَتَسَامى. كُهول, كَهْل'in cem'idir, *sinn-i kemâle ermiş olanlar*. ما ضَرَّنا'daki ما, nâfiye ve istifhâmiye olabilir. جَار, *mahmî ve hami* manalarına gelmiştir. [Mehmed Fehmi]

رَسـا أَصـلُهُ تَحتَ الـثَّرى وَسَـما بِـهِ إِلى النَّجْـمِ فَـرْعٌ لا يُنـالُ طَويـلُ[81]

هُـوَ [الأَبلَـقُ الفَـرْدُ] الَّذي سـارَ ذِكـرُهُ يَعِـزُّ عَلى مَـنْ رامَـهُ وَيَطـولُ[82]

Tercümesi: “Bizim bir dağımız vardır; ona yalnız himayemize kabul olunanlar hulul edebilir. Menî‘dir, irtifaı gözleri yorar. Aslı yerin altındadır; fer‘i ise onu ta yıldızların semtine, yetişilemeyecek bir mevkie götürmüştür... Ona el-Eblakü’l-ferd derler... Şöhreti her tarafa yayılmış olan bu yere yetişmek kolay bir iş değildir.”

Semev’el, kalesini tavsif ederken güzel bir telmih yapmıştır. Yerlerde [418] kökleşmiş olan cebel, eski bir maziden mevrûs, şan ve şereften kinayedir. Dediği fer‘ ise evlat ve ahfattır. Demek istiyor ki ecdadın asırlar teşkil eden bir maziden bize terk ve tevdi eyledikleri şanlı bir tarihi ahfat, onu yalnız muhafaza etmekle kalmamışlar, daha yüksek mevkilere çıkarmışlardır.

Semev’el’in kalesine ait bazı menâkıb-i târîhiyyeyi ileride zikredeceğiz.

Semev’el, şöhretgîr-i âfak olan kalesinin menâatini tavsif ettikten sonra maâlî ve mefâhir-i kavmiyyesini yâd ve tizkâr etmekle yaşamış olduğu muhitin âdat ve ahlakından, menâkıb-i fahr ve hamasetlerinden bize malumat veriyor, diyor ki;

وَإِنّـا لَقَـومٌ لا نَـرى القَتـلَ سُـبَّةً إِذا مـا رَأَتْـهُ عـامِـرٌ وَسَـلولُ[83]

يُقَـرِّبُ حُـبُّ المَـوتِ آجالَنـا لَنـا وَتَكْـرَهُـهُ آجـالُهُم فَتَطُـولُ

Semev’el, bu iki beyitle uğradıkları kıllet-i nüfûs ile rakiplerinin nail oldukları kesret-i nüfûsun esbabını anlatmak istiyor, diyor ki;

---

80 إِجَارَة, *kurtarmak, himaye etmek,* إِعَاذَة ،إِجَارَة. مَنِيعٌ, *sarp, teshiri ve elde edilmesi gayrikabil olan*. الطَّرْف, *göz*. كَلِيل, *forsuz, zayıf, yorgun, yakından veyahut uzaktan görmeyen göz.* [Mehmed Fehmi]

81 رَسَا الشَّيْءَ يَرْسُو–رُسُوًّا, -عُلُوًّ vezninde- *sabit ve payidar olmak ve gemi lenger-endâz olmak.* الثَّرَى, burada *arz* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

82 الأَبْلَقُ, -أَحْمَر vezninde- Semev’el’in şöhretgir-âfâk olan kalesidir. [Mehmed Fehmi]

83 سُبّة, -sîn’in zammı ve bâ’nın fethi ve teşdîdiyle- *bâis-i seb ve düşnâm olup müstevcib-i âr olan şey ve hâl.*

وَيُقالُ: رجلٌ سُبَّةٌ إذا كانَ يُكثِرُ النّاسُ سَبَّهُ.

سَلولُ ve عامِرٌ, iki kabiledir. Selûl, Kays kabilesinden bir faẖzdır ki batından küçüktür, Mürre b. Sa‘saa evladıdır; Selûl, validelerinin ismidir. Şu‘arâdan Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî onlardandır. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: İnsanların çokça sövdüğü kişiye رَجُلٌ سُبَّة denilir.

“Biz, katli medâr-ı iftihâr addeder bir kavimiz; Âmir ve Selûl ise onu mûcib-i zül ve ar bilirler... Ölüme muhabbetimiz, eceli bize takrip ediyor; hubb-u hayât, onların ömürlerini temdit ediyor.” [419]

وَمـا مَـاتَ مِنّـا سَـيِّدٌ حَتْـفَ أَنفِـهِ   وَلا طُـلَّ مِنّـا حَيْـثُ كانَ قَتيـلُ [84]

“Eâzımimizden hiçbiri rahat döşeğinde ölmemiştir ve nerede olursa olsun bizden hiçbir maktulün kanı heder olmamıştır.”

Semev’el, bu beyitle hem evvelki beyitlerin mealini teyit ediyor hem de dökülen kanların alelekser maktullerinin ahz-ı intikâmları uğrunda irâka edildiğini imaen söylüyor.

تَسِـيلُ عَلى حَـدِّ الظُّبـاتِ نُفوسُـنا   وَلَيْسَـتْ عَلى غَـيرِ الظُّبـاتِ تَسـيلُ [85]

“Bizim canlarımız, kılıçların ağzı üzerine akar; başka bir yerde akmaz!”

Demek istiyor ki; “Biz, muharebelerde terk-i hayât ederiz; başka suretle ölmeyiz!”

Semev’el, badehu asalet ve necabetini tarife intikal ediyor, diyor ki;

صَـفَوْنا فَلَـم نَكـدَرْ وَأَخلَـصَ سِرَّنـا   إِنـاثٌ أَطابَـتْ حَمْلَنـا وَفُحـولُ [86] [٤٢٠]

عَلَوْنـا إِلى خَـيرِ الظُّهـورِ وَحَطَّنـا   لِوَقْـتٍ إِلى خَـيرِ البُطـونِ نُـزُولُ

فَـنَحْنُ كَمـاءِ المُـزْنِ مـا في نِصـابِنا   كَهَـامٌ وَلا فينـا يُعَـدُّ بَخِيـلُ [87]

---

84 حَتْفَ أَنْفِهِ, -ḥâ’nın fethi ve tâ’nın sükûnuyla- *ölüm,* cem‘i حُتُوف. ماتَ حَتْفَ أَنْفِهِ, yani *katil, darp vesaire arızalarla değil; rahat döşeğinde vefat etti* demektir. Bu tabir için iki tevil görüldü. Birisi, Arapların bir itikatları varmış; ‘Hastanın canı burnundan, mecruhun ise yarasından çıkar.’ İkincisi insan, hâlet-i nez‘de nefesi burnundan alır. الطّلُّ, -ṭâ’nın fethi ve lâm’ın teşdîdiyle- dördüncü babtan sîga-i mechûl ile müstameldir.

يُقالُ: طُلَّ دَمُه، على بِناءِ المَجْهولِ إذا هُدِرَ أَوْ لمْ يُثْأَرْ بِهِ.

[Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: Öldürüldükten sonra kanı heder olup intikamı alınmayan kişi için edilgen formda طُلَّ دَمُهُ denilir.

85 حَدّ, *kılıcın ağzı.* الظُّبَات, -ẓâ’nın zammı ve bâ’nın tahfifiyle- burada *kılıçlardan* kinayedir. [Mehmed Fehmi]

86 نَكدَرْ, ikinci, dördüncü ve beşinci bablardan gelmiştir. Masdarı -fethateyn ile- كَدَرٌ ve كُدُورَة ve كَدَرَة, صَفْوَة’in mukabilidir. سِرّ, -sîn’in kesri ve râ’nın teşdîdiyle- *cimâ, nikah, asıl, unsur ve nesep*… Cem‘i أَسْرَار, ve cem‘ü’l- cem‘i أَسَارِير. [Mehmed Fehmi]

87 المُزْن, -mîm’in zammı ve râ’nın sükûnuyla- *bulut;* bir parçasına مُزْنَة denilir, -غُرْفَة veznin-de-. نِصَاب, *her şeyin aslı,*

"Hasep ve nesebimiz, pak ve dırahşândır. Gerek erkeklerimiz ve gerek nutfemizi hüsnüvikâye eden kadınlarımız, unsurumuzu hiçbir vecihle şaibedar etmemişlerdir... En iyi zahırlara yükseldik ve sonra vakti hulul edince en iyi batınlara indik. Onun için bugünkü günde biz, saf ve berrak olan katre-i bârân gibiyiz. Ahsâbımız meyanında ne bir bahîl ne de bir amelmânde bulunmaz."[88]

وَنُنكِرُ إِن شِئْنا عَلى النَّاسِ قَولَهُم   وَلا يُنكِرونَ القَولَ حينَ نَقولُ

"Binaenaleyh biz istediğimiz zaman herkesin sözünü reddedebiliriz; fakat hiçbir kimse bizim sözümüzü cerh edemez!"

إِذا سَيِّدٌ مِنّا خَلا قامَ سَيِّدٌ   قَؤُولٌ لِمَا قالَ الكِرامُ فَعُولُ [٤٢١]

وَمَا أُخمِدَتْ نارٌ لَنَا دُونَ طَارِقٍ   وَلا ذَمَّنا في النَّازِلينَ نَزيلُ[89]

وَأَيّامُنا مَشهورَةٌ في عَدُوِّنا   لَهَا غُرَرٌ مَعلومَةٌ وَحُجُولُ[90]

"Büyüklerimizden birinin yeri boş kaldı mı diğeri gelir, yerini işgal eder. Eâzımin söylediğini söyler, eâzımin yaptığını yapar. Gece misafirleri önünde ateşimizin alevi bastırılmamıştır ve misafirlerimizden hiçbiri bizi tenkit etmemiştir."

Demek istiyor ki mihmanların kesretinden, ateşleri sûret-i dâimada yanar.

"Düşmanlarımızı tedmîr ve tenkil ettiğimiz günler tarihçe mazbuttur. Hepsinin parlak gurreleri, maruf simaları vardır."

وَأَسيافُنا في كُلِّ شَرْقٍ وَمَغْرِبٍ   بِها مِن قِراعِ الدَّارِعينَ فُلولُ[91]

فُلَانٌ يَرْجِعُ إلى نِصَابِ صِدْقٍ أيْ أَصْلُهُ وأَصْلُه مَنْبَتُه ومَحْتَدُه.

كَهام, -kâf'ın fethiyle- *kesmez kör kılıç,* سَيْفٌ كَهامٌ denilir ve *bati, amelmânde, müsin;* müfred ve cem'i birdir; يُقالُ: قومٌ كَهامٌ. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: نِصَاب bir şeyin aslı demektir. "Falan kişi, sağlam bir soya dayanır" ifadesindeki نِصَابِ صِدْقٍ bu anlamdadır.

88 Zahır: Sırt. Burada şair, babadan anneye geçen meniye atıf yapmıştır. Katre-i bârân: Yağmur damlası. Bahîl: Cimri. Amelmânde: Güçsüz, yaşlı, tembel.

89 إِخْماد, *ateşin alevini bastırmak.* طارِق, ikinci babtan masdarı طَرْق ve طُرُوق, *gece misafiri.* [Mehmed Fehmi]

90 غُرَر'in müfredi غُرَّة, -طُرَّةٌ vezninde-, *atın alnındaki aklık;* meşhur olmaktan kinayedir. حُجُول'un müfredi حَجْل, -cîm'in sükûn ve kesriyle- *halhal.* [Mehmed Fehmi]

مُعَـــــــوَّدَةً أَلّا تُسَـــــــلَّ نِصَـــــــالُها فَتُغْمَـــــــدَ حَـــــتّى يُســـــتَباحَ قَبيـــــلُ[92]

"Şarkta olsun, garpta olsun zırhlıların müsademesinden kılıçlarımız, [422] delik deşik olmuştur. Kılıçlarımız, bize düşman olan bir kabile istîsâl edilmedikçe kınlarına girmemeye alıştırılmıştır!"

Şimdi Semev'el, tariz eden karıya dönüyor ve ona kati bir şey söylüyor, diyor ki;

سَـلي [إِن جَهِلْـتِ] النَّـاسَ عَنّـا وَعَـنهُمُ فَلَـــــيسَ سَـــــواءً عالِـــــمٌ وَجَهـــــولُ

"Eğer şu beyanatımdan malumatın yoksa git halka sor; bize ve onlara dair tahkikat icra et! Hiçbir zaman âlim ile cahil müsavi değildir."

Semev'el'in Nesebi: Semev'el b. Garîz b. Âdiyâ b. Hibâ'. Bu, Muhammed b. Sellâm'dan menkul Ebû Halîfe'nin rivayetidir.[93] Bakiye-i nesebi muhtelefün fihtir. Abdullah b. Ebî Saîd'in, evlâd-ı Semev'el'den Dârim b. İkâl'dan rivayeti ber vech-i âti dercolunur:

Âdiyâ b. Rifâ'a b. Sa'lebe b. Ka'b b. Amr Müzeykiyâ b. Âmir Mâissemâ.

Egânî sahibi bu nesebi pek kısa bulur. Ara yerde bazı eşhasın düşmüş olduğunu hariç ez ihtimal görmüyor.[94] Başka bir rivayete nazaran Semev'el,

---

91 قِرَاع, *mukâraa, vuruşmak, müsademe*. الدَّارِع, *zırhlı,* رَجُلٌ دارِعٌ، أيْ عَلَيْهِ دِرْعٌ. فُلُول'un müfredi فَلّ, -fâ'nın fethiyle- *rahne, gedik*. [Mehmed Fehmi]

92 نِصَال, -nûn'un kesriyle-, müfredi نَصْل -nûn'un fethiyle- *kılıç ve bıçak namlusuna* denir. الإغْماد, -hemze'nin kesriyle- إدْخَالُ السَّيْفِ فِي غِمْدِه. غُمد, -ġayn'ın kesriyle- *kın*. الاسْتِبَاحَة, *istîsâl ve ihlâk*.

قَبِيل، الجَماعةُ مِنْ آباءٍ شَتّى؛ والقَبِيلَةُ, الجَمَاعةُ مِنْ أبٍ واحدٍ.

[Mehmed Fehmi]

Arapça 1. cümlenin tercümesi: الإغْماد, kılıcın kınına sokulmasıdır.

Arapça 2. cümlenin tercümesi: قَبِيل, farklı babalardan/soylardan olan gruba; قَبِيلَة ise tek bir babadan olan gruba denir.

93 Ebû Halîfe Fazl b. Hubâb el-Cumahî (öl. 305/917-18), İbn Sellâm'ın yeğenidir. Basra'nın ileri gelen Arap dili ve edebiyatı âlimlerindendi. Özellikle İbn Sellâm'dan aktardığı rivayetlerle tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâm,* c.14, s.7-11.

94 Hariç ez ihtimal: İhtimalden uzak.
Müellifin de belirttiği üzere *Egânî* müellifi İsfahânî, Semev'el'in üç-dört kuşak sayıldıktan sonra Amr b. Müzeykıyâ'ya nispet edilmesine karşı çıkmakta ve bunun imkânsız olduğunu söylemiştir. Ona göre A'şâ, Semev'el'in oğlu Şureyh'i görmüş ve İslam'a yetişmiştir. Buradan hareketle İsfahânî, Semev'el'in oğlunu gören ve İslam'a yetişen birinin yaşı göz önünde bulundurulduğunda çok eski zamanlarda yaşayan Amr b. Müzeykıyâ ile Semev'el arasında üç kuşağın olmaması gerektiğini, hatta on kuşak bile olsa yine bunun imkân dâhilinde olmadığını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsfahânî, *Egânî,* c.22, s.84.

el-Kâhin evladından biridir. Kâhin, bin Hârûn b. İmrân'dır; Yahudi şu'arâsından biridir.[95]

Semev'el'in Kalesi

Semev'el b. Âdiyâ'nın *el-Eblakü'l-ferd* namıyla meşhur bir kalesi vardı. [423] Bu kale, Hicaz ve Şam arasında bir tepe üzerinde Teymâ denilen vâsi, otsuz ve susuz bir ovaya hâkimdir. el-Yevm binaya delalet edecek enkazdan bazı kerpiçler ve taşlar kalmıştır. Vaktiyle beyaz ve kırmızı taşlarla bina edilmiş olmasından, *el-Eblak* namıyla tevsîm edilmiştir. Semev'el'in beyitlerinden anlaşıldığına nazaran bu kalenin banisi Âdiyâ'dır. Semev'el diyor ki;

بَــــنى لي عادِيَــــا حِصْــــنًا حَصِــــينًا   ومَــــاءً كُلّمــــا شِــــئْتُ اسْــــتَقَيْتُ

رَفيعًــــا تَزْلَــــقُ العِقْبــــانُ عَنْــــهُ   إذا مــــا نــــابَني ضَــــيْمٌ أبَيْــــتُ[96]

وأوْصَى عادِيــــا قِــــدْماً بــــأنْ لا   تُهَــــدِّمْ يــــا سَــــمَوْأَلُ مــــا بَنَيْــــتُ

وفَيْــــتُ بِــــأَدْرُعِ الكِنْــــدِيّ، إني   إذا مــــا خــــانَ أقــــوامٌ وَفَيْــــتُ[97]

Semev'el'in vefakârlığı darbımesel hükmüne geçmiştir. "أَوْفَى مِنَ السَّمَوْءَلِ" derler.[98] Bunun sebebi ber vech-i âti beyan olunur: [424]

---

95 Hârûn, Hz. Mûsâ'nın (a.s.) kardeşidir. Nitekim İbnü'd-Devâdârî (öl. 736/1336'dan sonra), Semev'el'in babası Garîz'e yer verdiği pasajda Garîz'in el-Kâhin b. Hârûn'un soyundan geldiğini söylemiş ve akabinde Hârûn'a salatüselam okumuştur. Aynı şekilde İbrânice kaynaklarda geçtiği üzere Hârûn (a.s.), Yahudilerin dinî kitaplarında kâhinler sınıfının atası olarak bilinir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer,* thk. Dorothea Krawulsky, Beyrut: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1413/1992, c.5, s.41; Ömer Faruk Harman, *"Hârûn",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997, c.16, s.254-256.

96 الزَّلَق, -fethateyn ile- birinci babtan, burada *usanmak* manasınadır. العِقْبان, -غِلْمَان vezninde- cem'dir, müfredi عُقَاب, -غُرَاب vezninde-*, tavşancıl, tavşanları kaldırıp avlayan bir nev'i karakuş*. [Mehmed Fehmi]

97 الكِنْدِيّ, -kâf'ın kesriyle- İmruülkays b. Hucr el-Kindî'dir. [Mehmed Fehmi]

Beyitlerin tercümesi:
Âdiyâ, bana sapasağlam bir kale bina etti ve her istediğimde içeceğim bir su kanalı yaptı,
İnce ve uzundur; kartallar bile üzerinde duramayıp üstünden kayar. Bana bir zulüm yapıldı mı bu zulmü reddeder ve (buraya çekilirim)!
Âdiyâ önceden, 'Bu bina ettiğimi yıktırmayasın ey Semev'el' diye bana vasiyet etmişti.
Bu kalede saklayarak Kindeli'nin zırhlarına sahip çıktım. Öyle ya, bazı insanlar ihanet ettiği zaman ben sadık olurum!

98 Semev'el'den daha vefalı.

İmruülkays'ın Semev'el'e Emanetlerini Tevdi Etmesi

İmruülkays, el-Münzir b. Mâissemâ'nın ordusu tarafından takip olunduğu sırada Semev'el'in kalesine iltica ederek maiyetinde bulunan Hind namındaki kızı ve ammizadesi Yezîd b. el-Hars b. Muâviye'yi ve hamil olduğu silah ve emvali ve Benî Fezâre'den er-Rubey' b. Dabu' namındaki şairi ve birçok zırhları Semev'el'e tevdi etmiştir.[99]

Zırhlar meyanında İmruülkays'ın pederine ait الفَضْفاضَة ve الضَّافِيَة ve المُحَصَّنَة ve الخَرِيق ve أمُّ الذُّيول namındaki beş meşhur zırh dahi mevcuttu. Bu zırhları Benî Âkili'l-mürâr'dan olan hükümdarlar, yekdiğerinden tevarüs ederlerdi.

İmruülkays, bu eşhas ve emvali Semev'el'e tevdi ile Şam tarikiyle İstanbul'a Kayser'in nezdine gitmiş ve esnâ-yı râhda tesadüf edeceği kabâilden muavenet görmek üzere Semev'el'den bir de tavsiye almıştır.[100] Eşhas meyanında bulunan şu'arâdan Rubey' b. Dabu', Semev'el'i atideki beyitlerle methetmiştir:

ولَقــدْ أَتَيْــتُ بَــنِي المُصَــاصِ مُفــاخِراً   وإلى السَّــــــمَوْءَلِ زُرْتُــــــهُ بِــــــالْأَبْلَقِ[101]
فأَتَيْــتُ أَفْضَــلَ مَــنْ تَحَمَّــلَ حَاجَــةً   إنْ جِئْتُــــــــهُ في غارِمٍ أوْ مُرْهَــــــــقٍ[102]
عَرَفَــــتْ لَه الأقــــوامُ كُلّ فَضِــــيلةٍ   وحَــوَى المَــكارِمَ سَــابقاً لَــم يُسْــبَقِ[103] [٤٢٥]

İmruülkays'ın müfârakati akabinde keyfiyetten haberdar olan el-Münzir, Semev'el'in nezdinde mevdu emaneti almak için mikdâr-ı kâfi süvarilere ter-

---

99 Müellif, Rubey' olarak aktardığımız ismi, harekelemeden الربيع şeklinde aktarmıştır. Kaynakların bir kısmı, bu ismi er-Rebî' şeklinde; diğer bir kısmı ise er-Rubey' olarak aktarmıştır. Şairin şiirlerini tahkik eden Abdülazîz el-Meymenî'ye (1888-1978) göre meşhur olan, الربيع kelimesinin ism-i tasgîr olarak "er-Rubey'" şeklinde okunmasıdır. İsmi er-Rebî' olarak aktaran kaynak için bk. Muhammed b. Aydemir el-Mu'tasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve beytü'l-kasîd,* thk. Kâmil Selmâm el-Cubûrî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015, c.2, s.400; Abdülazîz el-Meymenî'nin açıklamaları için bk. Abdülazîz el-Meymenî, *Buhûs ve tahkîkât,* haz. M. Üzeyir Şems, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995, c.2, s.222, dipnot no: 1.

100 Çünkü Semev'el, o havalideki Yahudi kabâiline mensuptu. [Mehmed Fehmi]

101 المُصَاص, -mîm'in zammıyla- burada *halis ve temiz olan hasep ve nesep*. [Mehmed Fehmi]

102 الغَارِم, *medyun;* dördüncü babtan masdarı غُرْم -ġayn'ın zammıyla- ve غَرَامَة. المُرْهَق, sîga-i mef'ûl ile *arkasından yetişilmiş adam,* الَّذِي أُدْرِكَ لِيُقْتَلَ. [Mehmed Fehmi]

103 Pak soylu kişilerin evlatlarının yanına geldim gururlanarak ve Semev'el'i de bulunduğu Eblak'ta ziyaret ettim.
Böylece sorumluluğu en güzel üstlenen kişiye gelmiş oldum. Öyle ki borçlu da olsam öldürülmek üzere de olsam yardımıma yetişir.
İnsanlar, her erdemini bilmektedirler. Başka kimsenin yapmadığı asaletli davranışları kendinde toplamıştır.

fiken, ailesinin erkân-ı mühimmesinden birini izam etmiştir. Gönderilen zatın kim olduğu hakkında muhtelif rivayetler vardır. Takip müfrezesi muvasalat etmezden evvel Semev'el'in av etmekte olan oğluna tesadüf etmişler. Onu yakalayıp kalenin altına getirmişler. Semev'el'den emanâtı istemişler ve vermediği takdirde oğlunu keseceklerini beyan etmişler. Semev'el, sabır ve metanet göstermiş ve emanete hıyanet edemeyeceğinden, tekliflerini kati surette reddetmiştir. Cellat yürekli heyet de sözlerini geri alamayacaklarını ileriye sürerek çocuğu Semev'el'in gözü önünde kesmişlerdir. Facianın muhtasaran zemini bundan ibarettir; tafsilatı ümmühât-ı kütübte münderiçtir.[104] İşte "أَوْفَى مِنَ السَّمَوْءَلِ" darbımeseli bu vakıa üzerine irat olunmuştur.

A'şâ'nın Şüreyh'e İlticası

Semev'el'in kalesi bir ikinci hadiseye de sahne olmuştur. Hadise, Semev'el'in Şüreyh namındaki oğlu zamanına tesadüf etmiştir. Vakıa muhtasaran ber vech-i âti dercolunur:

Kays'ın şairi iki gözden âmâ meşhur A'şâ, Benî Kelb'den birini hicveder. Hicvin o kadar fena bir tesiri oldu ki o adam, halk arasındaki mevki'i içtimâîsini bütün bütün kaybetti. Bu dehşetli felaketin intikamını almak üzere A'şâ'nın takibine gitti ve A'şâ'yı bazı zevat ile bir yerde bulup hepsini birden yakaladı ve esir etti. Semev'el'in kalesi önüne gelince orada tevakkuf etmişlerdir. Bulundukları mevkiden haberdar edilen A'şâ, Semev'el'in Şüreyh namındaki oğlunu çağırmış ve atideki beyitleri irtical ederek şefaatini dilemiştir. A'şâ, Semev'el'in büyüklüğünü, menâkıb-i bergüzîdesini yâd etmekle evvela Şüreyh'ten heyecanlı bir surette istimdat ediyor, diyor ki; [426]

شُرَيْحُ! لا تَترُكَنّي بَعدَما عَلِقَتْ   حِبالَكَ اليَومَ بَعدَ القَدِّ أَظْفَاري[105]

قَد جُلْتُ ما بَينَ (بَانِقْيا) إِلى (عَدَنٍ)   وَطالَ في العُجْمِ تَرْدادِي وَتَسْيارِي

[104] Semev'el'in vefası hakkında *Egânî* ve *İkdü'l-ferîd* gibi eserlerin yanı sıra şairlerin divanlarından derlenerek oluşturulan eser için bk. Antûn el-Cümeyyil, *es-Semev'el ev vefâü'l-Arab,* Mısır: Matbaatü el-Ehrâm, 1909, s.10 vd.; Semev'el hakkında yazılan ve romana benzeyen bu tür eserlerin eleştirel bir bakış açısıyla okunmasında fayda vardır.

[105] عَلِقَ, -lâm'ın kesriyle- عَلَقًا -fethateyn ile- *ilişmek*.

يُقالُ: عَلِقَ بِالشَّيْءِ عَلِقَهُ نَشَبَ فيهِ.

بَانِقْيا, -nûn'un kesri ve ḳâf'ın sükûnuyla- Kûfe nevâhîsindendir. القَدُّ, -ḳâf'ın fethi ve dâl'ın teşdîdiyle- *kat'ı mesâfe etmek*.

يُقالُ: قَدَّ المُسافِرُ المَفازَةَ وقَدَّ اللَّيْلَ والفَلَاةَ، خَرَقَهُما وقَطَعَهُما [Mehmed Fehmi].

قَدَّ, yolcunun çölü aşması, geceyi ya da upuzun sahrayı katetmesi anlamında kullanılır.

فَـــكانَ أكْـــرَمَهُمْ جَـــدًّا وَأوْثَقَهُـــم عَهْـــدًا أَبُـــوكَ بِعُـــرْفٍ غَـــيرِ إنكـــارِ

"Şüreyh! Bu uzun mesafeyi katettikten ve tırnaklarım iplerine asıldıktan sonra beni terk etme! Ben ta Bânikyâ'dan Aden'e kadar olan şehirleri gezdim, dolaştım. Acemistan'da da uzun ve müteaddit seyahatler yaptım... Herkesin tasdikî tahtında olarak bir muhit dâhilinde halkın ifâ-yı ahd hususunda en metini ve necabet ve asalet itibarıyla en zengini, babanı buldum..."

A'şâ, Şüreyh'in urûk-i hamiyetini tehyiç etmek için İmruülkays'ın, pederi Semev'el ile olan meşhur macerasını hülasaten tasvir ve Şüreyh'in önüne tecsîm ediyor, diyor ki;

كُـنْ كالسَّـمَوْءَلِ إذْ طَـافَ الهُمَـامُ بِـه في جَحْفَـلٍ كَهَزِيـعِ اللّيـلِ جَـرّارِ[106]

بِـالأبْلَقِ الفَـرْدِ مِـنْ تَيْمَـاءَ مَـنْزِلُهُ حِصْـنٌ حَصِـينٌ وجـارٌ غَـيْرُ غَـدّارِ[107]

إذْ سـامَهُ خُطّـتَيْ خَسْـفٍ، فَقـالَ له قُـلْ مـا تَشـاءُ، فـإنّي سـامِعٌ حـارِ[108]

فَقـالَ: ثُكْـلٌ وَغَـدْرٌ أنـتَ بَينَهُمـا، فـاخْتَرْ ومـا فِيهِمـا حَـظٌّ لِمُخْتـارِ[109]

فشَـكَّ غَـيْرَ بَعيـدٍ، ثـمّ قـالَ لهُ اقْتُـلْ أَسـيرَكَ إنّي مـانعٌ جـاري[110]

---

106 الهُمَامُ, -hâ'nın zammıyla-;

اِسمٌ مِنْ أسْمَاءِ المَلِكِ العَظِيمِ الهِمَّةِ أوْ لِأنّهُ إذا هَمَّ بِأمْرٍ أمْضَاهُ. والهُمامُ، السَّيِّدُ الشُّجَاعُ السَّخِيُّ. الجَحْفَلُ، الجَيْشُ الكَثِيرُ وَلَا يَكُونُ ذٰلِك حتّى يَكونَ فِيهِ خَيْلٌ. هَزِيعُ اللَّيْلِ أوْ مِنَ اللّيْلِ، قِطْعَةٌ مِنْهُ نَحْوُ ثُلُثِهِ أوْ رُبْعِه. جَرّارٌ، الّذِي لَا يَسِيرُ إلاّ زَحْفًا لِكَثْرَتِهِ.

[Mehmed Fehmi]

الهُمَامُ, hedefi büyük olmasından ya da bir şeye karar verdiğinde hemen yapmasından ötürü krala verilen lakaplardan bir tanesidir. Bu kelime, cesur ve cömert lider anlamında da kullanılır. الجَحْفَل, kalabalık orduya denir. İçinde at bulunmayan orduya الجَحْفَل denilmez. هَزِيعُ اللَّيْل, gecenin bir kısmı, üçte ya da dörtte biri kadar. جَرَّار, kalabalık olmasından ötürü ancak yürüyerek hareket eden ordu.

107 تَيْماءُ، الأرْضُ الواسِعَةُ المُهْلِكَةُ الَّتِي لَا مَاءَ فِيهَا. [Mehmed Fehmi]

تَيْمَاء, içinde su bulunmayan geniş ve içine düşeni yok eden arazi.

108 الخَسْفُ, ظُلْمٌ. السَّوْمُ, سامَهُ كَلَّفَهُ. حَارِ münada murahham, يَا حَارِثُ takdirinde. [Mehmed Fehmi]

سَامَهُ, pazarlık yapmak, birisine fiyat teklif etmek.

109 الثُّكْل, -s̱â'nın zammıyla- ve الثَّكَل -fethateyn ile- فُقْدانُ الرَّجُل والمَرْأَةِ وَلَدَهُما. [Mehmed Fehmi]

الثَّكَل, anne-babanın çocuğunu kaybetmesidir.

فَاخْتَـــارَ أَدْرَاعَـــهُ كَـــيْلا يُسَـــبَّ بِهَـــا، وَلَـــمْ يكُـــنْ عَهْـــدُهُ فِيهَـــا بِخَتَّـــارِ[111]

"Semev'el gibi ol! Onu, el-Hâris b. Zâlim,[112] Teymâ'da el-Eblakü'l-ferd hısn-ı hasîninde cerrar ve şeb-gûn bir ordu ile ihata ettiği [428] ve zalimane iki teklif karşısında bulundurduğu hâlde 'Hâris! Ne istersen söyle! Ben seni dinliyorum.' dedi.[113]

'İki şıktan birini kabul etmek yed-i ihtiyârındadır: Oğlunu feda etmek yahut emanete ihanet eylemek!' dediler... Hâlbuki her iki teklif, şâyân-ı kabûl değildi. Biraz düşündü ve kararını verdi: 'Esirini öldür! Ben, evime iltica edenleri teslim etmem!' dedi... Zırhların muhafazasını tercih etti ve vaadine sadık kaldı."

Heyecan-engiz bu beyitlerin tesiriyle Şüreyh, A'şâ'ya şefaat etti ve Kelbî'nin yed-i esâretinden kurtardı ve onu bir müddet misafir ettikten sonra ihsan ettiği tizreftâr bir deveye bindirip mahalline gönderdi.

el-Eblakü'l-ferd'in vasfına dair A'şâ'nın atideki beyitlerden, bu kalenin banisi Hz. Süleyman olduğu anlaşılıyor. Mamafih bu, Semev'el'in ifadesine karşı bir tenakuz teşkil etmez, olabilir ki Âdiyâ ahiren binasını tecdit etmiştir. A'şâ diyor ki;

ولا عَادِيًـــا لـــمْ يمْنَـــعِ المَـــوْتَ مـــالُهُ، وَوِرْدٌ بِتَيْمَـــــاءَ اليَهُـــــودِيّ أَبْلَـــــقُ

بَنـــــاهُ سُـــــلَيْمانُ بْـــــنُ داوُدَ حِقْبَـــةً لَهُ أَزَجٌ صَـــــمٌّ وَطِيءٌ مُوَثَّـــــقُ[114] [٤٢٩]

يُـــــوَازِي كُبَيْـــــدَاءَ السّـــــمَاءِ وَدُونَـــــهُ بَـــــلاطٌ ودارات وكِلْـــــسٌ وخَنْـــــدَقُ[115]

---

110 جارٍ, *zulümden vikaye olunan.* [Mehmed Fehmi]

111 الخَتْر, -ḫâ'nın fethi ve tâ'nın sükûnuyla- *gadir ve hıd'a.* يُقالُ: خاتِرٌ وخَتَّارٌ لِلْمُبَالَغَةِ. [Mehmed Fehmi]

خَاتِر: Hile yapan; خَتَّار, hilekâr, çok kurnaz kimse.

112 Irak hükümdarlarından el-Münzir b. Mâissemâ tarafından İmruülkays'ın takibine memur edilmişti. [Mehmed Fehmi]

113 Hısn-ı hasîn: Korunaklı kale. Cerrar ve şeb-gûn bir ordu: Kalabalık, her tarafı karanlığa bürüyen bir ordu.

114 أَزَجٌ, -fethateyn ile- *tulani bina,* cem'i آزَاج ve أَزُج -hemze'nin fethi ve râ'nın zammıyla-. وطِيءٌ, *yumuşak.* مُوَثَّق, *muhkem, muhsan.* صَمٌّ, bir nüshada صَمّ yerine عالٍ görülmüştür. حِقْبة, -ḥâ'nın kesriyle- *gayrimahdut zaman,* cem'i حِقَبٌ, -عِنَبٌ vezninde- ve حُقُوب. [Mehmed Fehmi]

115 كُبَيْدَاء ve كُبَيْداه tasgir sigasıyla ve كَبْدَاء, -صَحْرَاء vezninde- ve كَبْد, -عَبْد-, *vasat-ı semâya* ıtlak olunur ki hatt-ı nisfi'n-nehâr farz olunan yerdir. بَلاط, -سَحَاب vezninde- *kaldırım taşla-*

لهُ دَرْمَكٌ في رَأْسِهِ، ومَشَارِبٌ، وَمِسْكٌ وَرَيْحَانٌ وَرَاحٌ تُصَفَّقُ[116]

وحُورٌ كأمْثَالِ الدُّمى، ومَناصِفٌ، وَقِدْرٌ وَطَبّاخٌ، وَصَاعٌ وَدَيْسَقُ[117]

فَذٰاكَ ولمْ يُعْجِزْ مِنَ المَوْتِ ربَّهُ، وَلَكِنْ أتَاهُ المَوْتُ لا يَتَأبّقُ[118]

İmruülkays'ın Semev'el nezdindeki mevduatı hakkında muhtelif rivayetlere tesadüf olunmuştur; yalnız beş zırh hakkında ittifak vardır. Onun takibine memur edilen ve ordu ile beraber Semev'el'in kalesi pîşgâhına gelerek emanetin ahzine muvaffak olamadığından dolayı rehn-i makâmında almış olduğu Semev'el'in [430] oğlunu parçalayan adamın kim olduğu hakkında da müteaddit rivayetler vardır. Ekser mehazlarımızda bunun, el-Hâris b. Zâlim olduğu beyan olunmuştur.

Semev'el, ahitteki bu şâyân-ı hayret sebata şüphe yok ki yaşadığı muhitten mülhem olmuştur. Şerîat-ı İslâmiyye, ﴿وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا﴾ âyet-i kerîmesiyle bu seciye-i âliyyeyi teyit buyurmuştur.[119]

---

rıyla ve kerpiçle döşenmiş yer. يُقال: أرضٌ بَلَاطٌ. الدَّارَة, *etrafı dağlarla muhat vâsi ve kumsal yer.* دارَةُ جُلْجُل, -cîm'lerin zammıyla- ve دَارَةُ خَنْزَر, -ẖâ'nın ve zâ'nın fethiyle- gibi Arapların yüz onu mütecaviz dâreleri vardır ki edebiyatta isimlerine tesadüf olunur. كِلْسٌ, -kâf'ın kesriyle- *alçı.* [Mehmed Fehmi]

116 الدَّرْمَكُ, -جَعْفَر- vezninde- *ince toprak ve halis beyaz un;* cennetin vasfında {وتُرْبَتُها الدَّرْمَكُ} hadîs-i şerîfinde olduğu gibi. التَّصْفِيق, *rakıyı, tasfiye etmek için kaptan kaba boşaltmak.* [Mehmed Fehmi]
Hadisin tercümesi: "Cennetin toprağı dermekedendir." Yani çok ince öğütülmüş, yumuşak un gibidir. Hadis için bk. Müslim, *Sahîh,* c.4 s.2243, hadis no: 2928.

117 الدُّمى'nin müfredi دُمْيَة, -غُرْفَة- vezninde- *mermerden tıraşîde heykel, statue.* مَناصِفٌ, müfredi مَنْصَف -mîm'in fethi ve kesriyle- *hizmetkâr.* صَاعٌ, *piyale.* دَيْسَق, *gümüş tepsi.* تَأَبُّق, *gizlenmek.* [Mehmed Fehmi]

118 Ne sahip olduğu servet ne de Yahudi Teymâ'da bulunan beyaz ve kırmızı taşlardan yapılmış kalesi Âdiyâ'nın ölümünü engeleyebilmiştir.
Eski çağlarda Süleymân b. Dâvûd onu inşa etti. Uzunlamasına, yumuşak ve muhkem bir şekli vardır.
Semanın tam merkezi ile eş değerdir. Fayansı, geniş kumsal alanı, alçısı ve hendeği vardır.
İçinde ak buğday unu ve pınarların yanı sıra misk, reyhan ve saf bade vardır.
Oyuncağı andıran huriler, hizmetkârlar, kaynayan kazan, aşçı, kap ve gümüşten üretilmiş tepsi vardır.
Yine de bütün bunlar, Âdiyâ'nın Rabbini ölümü getirmekten aciz bırakamadı; bilakis ölüm, gizlenmeksizin aşikâr bir şekilde Âdiyâ'ya geldi!

119 "… Ahde vefa gösterin; çünkü ahid sorumluluk doğurur." (İsrâ, 17/34).

Şu‘arâ-yı Câhiliyye'nin gazelleri de sade ve her türlü mübalağadan azadedir. Misal olarak Süveyd b. Ebî Kâhil el-Yeşkürî'nin, *el-Yetîme* diye şöhret bulan kasidesini ber vech-i âti dercederiz.

Süveyd b. Ebî Kâhil

Diyor ki;

بَسَـــطَتْ رَابِعَـــةُ الحَبْـــلَ لَنـــا   فَوَصَـــلْنَا الحَبـــلَ مِنْهـــا مـــا اتّسَـــعْ[120]

حُـــرَّةٌ تَجْلُـــو شَـــتِيتًا وَاضِـــحًا   كشُـــعَاعِ الشَّـــمسِ في الغَـــيْم سَـــطَعْ[121]

صَـــقَلَتْهُ بِقَضِـــيبٍ نـــاضِرٍ   مِـــنْ أَراكٍ طَيّـــبٍ حـــتَّى نَصَـــعْ[122]

أَبْـــيَضَ اللّـــوْنِ لَذِيـــذًا طَعْمُـــهُ   طَيّـــبَ الرِّيـــقِ إِذا الرّيـــقُ خَـــدَعْ[123]

تَمْـــنَحُ المِـــرآةَ وَجْهًـــا وَاضِـــحًا   مثـــلَ قَـــرْنِ الشّـــمسِ في الصّـــحْوِ ارْتَفَـــعْ[124]

صَـــافِيَ اللَّـــوْنِ، وطَرْفًـــا ســـاجِيًا   أَكْحَـــلَ العَيْنَـــيْنِ مـــا فيـــه قَمَـــعْ[125] [٤٣١]

وقُرُونًـــا سَـــابِغًا أَطْرَافُهـــا   غَلَّلَتْهـــا رِيـــحُ مِسْـــكٍ ذِي فَنَـــعْ[126]

---

[120] الحَبْلُ, العَهْدُ والمِيثاقُ الوَصْلُ. اتّسَع, بِقَدْرِ امتِدادِهِ manasınadır. [Mehmed Fehmi]

الحَبْل, esasen ip anlamındadır ancak bağlılık, anlaşma ve söz için de kullanılır. اِتَّسَعَ ise genişlemek anlamındadır.

[121] شَتِيت, *seyrek dişler;* الثَّغْرُ المُفَرَّق. [Mehmed Fehmi]

[122] ناضِر, *revnakdar;* burada قَضِيبٌ ناضِر'den murat, *misvaktır.* نُصُوع, *halis ve pek ak olmak.* [Mehmed Fehmi]

[123] خَدَعَ الرِّيقُ، إذا فَسَدَ وتَغَيَّرَ. [Mehmed Fehmi]

خَدَعَ الرِّيقُ, kişinin damak tadının bozulup değişmesi anlamındadır.

[124] قَرْنِ الشَّمْسِ, *güneşin ilk tuluundaki eşi‘ası.* [Mehmed Fehmi]

[125] السَّاجِي, السَّاكِن, masdarı سُجُوّ, -عُلُوّ vezninde-. قَمَعٌ, -fethateyn ile- *kirpiğin diplerinde çıkan sivilceler*. طَرْفًا ساجِيًا, طَرْف, *basarın heyet-i mecmûasına* denir. Tesniyesi, cem‘i yoktur; çünkü esasen masdardır; *göz kapaklarını tahrik etme.* ﴿لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ﴾ âyet-i kerimesinde olduğu gibi. [Mehmed Fehmi]
Ayetin meali: "… bakışları bir noktaya odaklanmış…" (İbrâhim, 14/43).

[126] القُرُون, müfredi قَرْن -râ'nın sükûnuyla- *saç örgüsü,* ذُؤَابَة. تَغْلِيل, *güzel koku sürmek*. فَنَع, -fethateyn ile- *misk kokusunun keskin olması*. [Mehmed Fehmi]

هَـــــيَّجَ الشَّــــــوْقَ خَيَــــــالٌ زَائــــــرٌ مِــــنْ حَبيــــبٍ خَفِــــرٍ فيـــهِ قَــــدَعْ[127]

آنِـــــسٌ كان إِذَا مـــــا اعْتــــــادَنِي حــــالَ دُونَ النّــــوْمِ مِــــنّي فــــامْتَنَعْ

وكـــــذَاكَ الحُــــبُّ مــــا أَشْــــجَعَهُ يَرْكَـــبُ الهَــــوْلَ وَيَعْصِـــي مَــــنْ وَزَعْ[128]

فأَبِيــــتُ اللَّيْــــلَ مــــا أَهْجَعُــــهُ ويُعَنِّيـــــــنِي إِذَا النَّجْــــــمُ طَلَــــــعْ[129]

وإِذَا مــــا قُلْــــتُ لَيْــــلٌ قــــد مَضَــــى عَطَـــــــفَ الأَوّلُ مِنـــــــهُ فَرَجَــــــعْ

يَسْــــحَبُ اللَّيْــــلُ نُجُومًــــا ظُلَّعًــــا فَتُوَالِيهَــــــا بَطِيئَــــــاتُ التَّبَــــــعْ[130]

ويُزَجِّيهـــــــــــــا عَلَى إِبْطائِهـــــــــــــا مُغْــــرِبُ اللَّــــوْنِ إِذَا اللَّــــوْنُ انْقشَـــعْ[131]

---

127 خَفِر, -كَتِفٌ vezninde-

يُقالُ: امْرَأةٌ خَفِرٌ وخَفِرَةٌ ومِخْفارٌ أيْ شَديدةُ الحَيَاءِ،

cem'i خَفايِر. القَدَعُ, الرّدّ. [Mehmed Fehmi]

خَفِر, çok utangaç kadına denir. القَدَع, engellemek, reddetmek demektir.

128 الوَزَع, üçüncü babtan كَفُّ النَّفْسِ عَنْ هَواهَا. [Mehmed Fehmi]

الوَزَع, kişinin, istek ve arzularını dizginlemesi anlamındadır.

129 ويُعَنِّينِي, *beni it'âb eder* demektir; başka bir nüshada "وَيعَيْنِي أيْ سَهِرَ" takdirindedir.

أيْ إنّه ساهرٌ ليسَ يَنامُ فَهُوَ يَرْعَى النُّجومَ.

[Mehmed Fehmi]
Yani gece uyanıktır, uyumayıp yıldızları izler.

130 التَّبَع, -fethateyn ile- *tabi* manasınadır; vasfün bilmasdari olup müfret ve cemaata ıtlak olunur. أَتْباع üzerine cem'lenir.

يُقالُ: هُو تَبَعُه أيْ تابِعُه وهُمْ تَبَعُهُ وأتْباعُه

ve تَبَعٌ, *dâbbenin ayaklarına* ıtlak olunur.

يُقالُ: دَابَّةٌ شَدِيدَةُ التَّبَعِ أيْ القَوائِمِ.

[Mehmed Fehmi]
Arapça 1. cümlenin tercümesi: هُوَ تَبَعَهُ, kişinin birisine tabi olması demektir.

Arapça 2. cümlenin tercümesi: Ayakları/toynakları sağlam ve sert olan hayvana شَدِيدَةُ التَّبَعِ denir.

131 التَّزْجِيَة, السَّوْق المُغْرِب, -mîm'in zammı ve râ'nın kesriyle- *sabah vaktine ve mutlak beyaza* denir. انْقشَعْ, ذَهَبَ. [Mehmed Fehmi]

Süveyd'in kasidesine yer veren Muafaddal ed-Dabbî, مُغرَب kelimesini fethalı aktarmıştır. bk. Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât,* s.192, beyit no: 15.

فَــــدَعانِي حُـــبُّ سَـــلْمَى بَعْـــدَ مــــا ذَهَـــبَ الجِـــدَّةُ مِـــنِّي والرَّيَـــعْ[132] [٤٣٢]

ودَعَتْـــــــنِي بِرُقاهَـــــــا، إِنَّهـــــــا تُـــنْزِلُ الأَعْصَـــمَ مِـــن رَأْسِ اليَفَـــعْ[133]

تُسْـــــمِعُ الحُـــدّاثَ قَـــوْلاً حَسَـــناً لـــــو أَرَادُوا غَـــــيرَهُ لـــــم يُسْـــــتَمَعْ

كَـــمْ قَطَعْنـــا دُونَ سَـــلْمَى مَهْمَهًـــا نـــــازِحَ الغَـــــوْرِ إِذَا الآلُ لَمَـــــعْ[134]

في حَــــرُورٍ يَنْضَـــــجُ اللَّحْـــــمُ بهــــا يأَخُـــذُ السّـــائِرَ فيهـــا كالصَّـــقَعْ[135]/[136]

---

132 الرَّيَع ve الرَّيْعان, *neşvünema,* أَوَّلُ الشّباب .الجِدَّةُ, -cîm'in kesriyle- *yenilik*. [Mehmed Fehmi]

133 اليَفَعُ, -fethateyn ile- ve اليَفاع, *tepe*. رُقَيً, رُقْيَة'nin cem'idir, -râ'nın zammıyla- *efsun*. الأَعصَم, *bedeni siyah ve kollarında beyaz olan ceylan,* müennesi عَصْمَاءُ. [Mehmed Fehmi]

134 مَهْمَهًا نازِحَ الغَوْرِ, مَهْمَهٌ *beyaban;* نازِح, *uzak;* غَوْر, *dip ve hadd-i fâsıl.* [Mehmed Fehmi]

135 الحَرُور, حارَّة وريحٌ الشَّمسِ حَارُّ .الصَّقَع, -fethateyn ile- *sersemlik, başa vuran hararet*. [Mehmed Fehmi]

الحَرُور, kavurucu sıcaklık ve sıcak esen rüzgar demektir.

136 Râbia bize aşkın devamı için ip uzattı. Biz de uzattığı ipi çekilebildiği kadar çektik.
Asil bir kadındır; kapalı bulutlar arasında parlayan güneş ışınları gibi bembeyaz seyrek dişleri vardır.
O dişleri, bembeyaz ve temiz olana kadar arak ağacından yapılmış hoş bir misvak ile misvaklar.
Beyaz renklidir, tadı da lezzetlidir; ağız tadı bozuldu mu misvak hoş bir tat verir.
Ayna, açık havada güneşin parlaklığı gibi bembeyaz bir yüzü yansıtır bize.
Şeffaf bir ten, melul gözler.... Lekeleri olmayan sürmeli gözler...
Uçları uzun, kendisine keskin misk kokusunun sürüldüğü örgüler...
Şirin bir çekingeçliğe sahip sevgilinin ziyarette bulunan hayali özlemimizi harekete geçirdi.
Birbirimize alışınca bana samimi gelmeye başladı bu hayal. Geldiğinde uykumu böler, uyuyamaz olurum.
Aşk da aynı şekilde hayal gibidir; ne de cesurdur! Korkuya göğüs gerer ve onu engellemek isteyeni dinlemez!
Geceyi hiç uyumadan geçiririm; (uyanık olan) gözümün önünde yıldızlar doğup batar.
'Gecenin bir bölümü geride kaldı.' dediğimde bir de bakıyorum ki geçen zaman tekrar geri geliyor (gece bitmek bilmiyor).
Geceye aksak yıldızlar eşlik ediyor; batan yıldızların arkasından gelenler ise çok yavaş. (Yıldızların batmadığı ve bu şekilde gecenin bitmek bilmediğini anlatıyor).
Sabahın aydınlığı kalktığında ise gece yavaşlar (bitmez) olur.
Tazeliğim ve gençliğim gittikten sonra Selmâ'ya olan aşkım beni heyecana getirdi.
Rukyeleriyle (inceliğiyle) beni galeyana getirdi. Gerçekten o, bu hâliyle dağ keçisini dahi tepeden indiriverir.
Kendisiyle konuşanlara benzeri ve muadili olmayan güzel bir söz dinletir.
Serabın gözümüzde parladığı zamanlarda Selmâ'ya kavuşmak uğruna nice upuzun ve ıssız diyarlar katettik.

Süveyd'in Nesebi: Süveyd b. Ebî Kâhil b. Hârise b. Hisl b. Mâlik b. Abdisa'd b. Cüşem b. Zübyân b. Kinâne b. Yeşkür. Hâlid b. Külsûm'ün ifadesine nazaran Kâhil'in ismi Şebîb'dir.

Ebû Habîb diyor ki; Süveyd şu'arâ-yı Câhiliyye'nin Muhadramîn'indendir. Muhammed b. Sellâm, onu altıncı tabakadan olan şu'arâ-yı Câhiliyye meyanına idhâl ediyor.[137] el-Asmaî'nin rivayetine nazaran bu kaside *el-Yetîme* namıyla iştihar etmiştir.

Hicve gelince; şu'arâ-yı Câhiliyye, muhitlerinin muktezâ-yı terbiyesi olarak meserret ve memnuniyetinin tesiriyle edilen medihlerde mugâyir-i hakîkat ve mübalağakârane sözler söylemedikleri gibi hiddet ve gazaptan mütevellit hiciv vadisinde de hislerine mağlup olmamışlardır. Mübalağaya yanaşmamışlar ve nezâhet-i lisâniyeyi unutmamışlardır. İleride eş'âr-ı Câhiliyye'nin bütün aksamına tefrik edilen babların, ayrı ayrı derci sırasında hicve mahsus olan babtan da birçok misaller irat edilecektir. [433] Şimdilik numune olmak üzere Cevşen b. Umeyre el-Uzrî'nin zirdeki beyitleriyle iktifa edeceğiz.[138]

Cevşen b. Umeyre el-Üzrî

Cevşen, birisinin zemmi hakkında diyor ki;

بِـــــأَيِّ الخَلَّتَـــــيْنِ عَليـــــكَ أُثـــــنِي   فَـــــإِنِّي عِنـــــدَ مُنصَـــــرَفِي مَسُـــــولُ[139]

أَبِالحُسْـــــنَى؟ ولَـــــيْسَ لهـــــا دَليـــــلٌ   فمَـــــنْ ذا يُصَـــــدّقُ مـــــا أَقُـــــولُ؟

أَمِ الأُخْـــــرى؟ ولَسْـــــتُ على صَـــــديقِي   بِـــــذي عَجَـــــلٍ إذا لاحَى عَجُـــــولُ[140]

Etin kendisinde piştiği ve yürüyenin başına vurup onu serseme çeviren sımsıcak havanın altında nice yollar katettik.

137 İbn Sellâm el-Cumahî, Süveyd'in yukarıdaki kasidesinin ilk beytini aktardıktan sonra "Birçok şiiri vardır ancak bu kasidesi, diğer şiirlerini geride bıraktı." açıklamasında bulunarak Süveyd'in kasidesinin edebî anlamda önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Cumahî, *Tabakât,* c.1, s.153.

138 Bazı kaynaklarda beyitlerin, Emevîler'in önemli kumandanlarından olan ve Abbâsîler döneminde valilik yapan Ma'n b. Zâide'nin (öl. 151/768) yanına gelen bir kişi tarafından söylendiği aktarılmıştır. Talep ettiği yardımın yapılacağı kendisine söz verildiği hâlde yapılmaması üzerine bu beyitleri inşad etmiştir. bk. İbn Abdürabbih el-Endelüsî, *İkdü'l-ferîd,* thk. Müfîd Muhammed Kamîha, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, c.1, s.229; el-Mu'tasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd,* c.5, s.165; Ebû Abdillâh Cemâlüddîn el-Ensârî, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha ve 'urerü'n-nekâisi'l-fâzıha,* thk. İbrâhim Şemsüddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008, s.332; Buhtürî'nin *Hamâset'*inde ise beyitler Cevşen'e nispetle aktarılmıştır. bk. Ebû Ubâde el-Velîd el-Buhtürî, *el-Hamâse,* thk. Muhammed İbrâhim Huvvar – Ahmed Muhammed Ubeyd, Ebûzabî: Heyetü Ebûzabî li's-Sekâfe ve't-Türâs, 1428/2007, s.458.

139 خَلَّة, -ḫâ'nın fethiyle- *huy, haslet*. [Mehmed Fehmi]

Tercümesi: “Avdetimde seni benden soracaklar; bilmem ne söyleyim? İyilikten mi dem vurayım -ki ona delalet edecek eser yoktur-? Söylesem de kim inanır?! Yoksa öbür vadide mi idâre-i kelâm edeyim?! -ki bu, mesleğime hiç muvafık değildir-; çünkü ben başkaları gibi arkadaşı sövmek hususunda istical etmeye itiyat etmiş değilim!”

Şairin nezâhet-i lisâniyyesine dikkat buyurulsun! İyiye mukabil olan *fena* tabirini bile ağzına almak istemiyor. Hiddet ve infiale kapılıp hemen zem ve kâdhe kalkışmak mezmum bir şey olduğunu ve delilsiz methin de mazhar-ı kabûl-ü âmme olmayacağını beyan ediyor ki bu, muhitin nasıl bir metânet-i ahlâkiyye ile meşbu olduğunu ispata kâfidir. Zaten şimdiye kadar irat ettiğimiz misallerden anlaşıldığı vecihle şu‘arâ-yı Câhiliyye’nin her biri, muhitinin birer tercümanı ve lisanıhâlidir. [434] İleride dahi getireceğimiz müteaddit misallerden, bu hakikatin daha ziyade kesb-i vuzûh edeceği şüphesizdir.

---

140 المُلاحَاة ve اللِّحَاء, *münazaa, sövüşmek*. [Mehmed Fehmi]

EDEBİYYÂT-I CÂHİLİYYE'NİN DERECE-İ TEKÂMÜLÜ VE TRUBADURLAR

Edebiyyât-ı Câhiliyye, lisân-ı Arabî'ye mahsus vüsat ve derinlikle münasip bir tarz-ı bedî'i veleh-efzâ ile inkişaf etmiştir.[1] Edebiyyât-ı Câhiliyye, şiirin bütün aksam ve envaını ihtiva ediyor. Her nev ve kısmın ihtiva ettiği teşbihler, istiare ve kinayeler, nazik ve rakik hisler; bir de bir levhanın, bir güzelliğin, bir atın, bir muharebenin, bir derenin, bir gecenin, bir bulutun, bir kuşun, bir kılıcın, bir mızrağın, bir zırhın, bir aşkın, bir fırtınanın, bir avın tasvirinde görülen ibdalar, hiçbir kavmin edebiyyât-ı câhiliyyesinde tesadüf olunamıyor.

Şu'arâ-yı Câhiliyye en mahir bir ressam, en muktedir bir heykeltıraş gibi tasvir ettikleri levhanın en ince en dakik noktalarına varıncaya kadar eşkâl ve elvanıyla beraber nazargâh-ı temâşaya arz etmişlerdir. On beş-on altı asır evvel tecelli eden o rakik hisler, o nafiz nazarlar, o derin düşünceler, o ulvi menkıbeler, o lâ-yemût seciyeler, o metin ve sarsılmaz şîmeler bize gösteriyor ki edebiyyât-ı Câhiliyye'nin mensup olduğu muhit, kadim ve mevrûs bir medeniyetle meşbu idi. Edebiyyât-ı Câhiliyye'den şimdiye kadar gösterdiğimiz numuneler, bittabi şu tafsilatı teyit etmiştir.[2] İleride dercedeceğimiz *Muallakât-ı seb'* ile sair müntehabat da bu izahat haricinde bazı nevâdir ve maâli bize arz edecektir. Hâlbuki başka kavimlerin edebiyyât-ı câhiliyyesinde bu evsafı göremiyoruz. [435] Mesela Fransızların edebiyyât-ı câhiliyyeleri demek olan *Trubadurlar (Troubadour)* ile *Trouveler'in (Trouvére)* neşideleri mahdut olmakla beraber dürüşt ve haşin tabirat ve mazâmîni havidir; mevzu itibarıyla de pek hasistir.[3]

Trubadurlar, şiiri vesîle-i maîşet ittihaz etmişlerdi. Köşkten köşke, kaleden kaleye tanbur bidest olarak koşarlar.[4] Nazmettikleri parçaları taganni ederler ve Yunan cahiliyesinin pîr-i şiiri olan Homer gibi seyyar bir hayat

---

1 Veleh-efzâ: Şaşkınlığı, hayreti ve sevgiyi arttıran.

2 "Şu tafsilatı" ibaresiyle, önceki pasajlarda Cahiliye dönemi edebiyatına dair aktarılan özellikler kastedilmiştir.

3 Genel olarak halk ozanları, gezginler ve âşıklar şeklinde tarif edilen Trubadurlar, Batı edebiyatının Ortaçağ'ında öne çıkan bir halk topluluğudur. Kesin olmamakla beraber 1100-1150'li yıllarda Fransa'nın güney bölgesinde yaşayan halk arasında ortaya çıkan Trubadurlar, genel olarak Fransa'nın güneyinde yaşayan, söyledikleri şiirler ve yaptıkları faaliyetlerle bulundukları ülkenin edebiyatının gelişmesini sağlayan Ortaçağ dönemi Fransız şairlerine verilen isimdir. Her ne kadar Trubadurlar'ın ortaya çıkış noktası Fransa olsa da ilerleyen dönemlerde birçok Avrupa ülkesinin edebiyatına dâhil olmuşlardır. Aşk, kadın, kahramanlık ve cesaret başta olmak üzere birçok konu, Trubadurlar'ın söylediği şiirlerin temasını oluşturmuştur. Müellifin de ileride değineceği üzere Trubadurlar saraylara, yöneticilerin bulunduğu mekânlara sıklıkla gider, oralarda şiirlerini inşad ederlerdi.

4 Tanbur bidest: Elde tanbur.

geçirirlerdi. Takip ettikleri gaye; ümerayı, ekâbiri, erbâb-ı servet ve ginâyı methetmekle para kazanmaktan ibaretti. Hâlbuki Arapların şu'arâ-yı Câhiliyyesi hiç böyle bir gaye arkasından koşmamışlar; şiirle tesâül etmemişler ve şiiri vesîle-i maîşet ittihaz etmemişlerdir.[5]

Arap edebiyyât-ı Câhiliyyesi'nin kısm-ı küllîsi ahlakiyattır. Müdâfaa-i vatan, vikâye-i nâmus, i'lâ-yı şân ve şeref, hâkimiyet-i milliyeyi tesis, ulüvv-i cenâb, vefakârlık, mihmân-nevâzlık, kahramanlık, cûd ve sehâ, igâse-i melhûf gibi maâlî ve ahlâk-ı fâzılaya halkı teşvik ve tergip ile meşhûndur.

Trubadurlar'ın şiirleri kaba olmakla beraber uzun bir müddet kafiyesiz olarak yaşamıştır. Çoban havasında olduğu gibi beyitleri, vakfeler ve duraklarla tefrik ederlerdi. Birçok zaman sonra kafiye, *Asonans (Assonance)* ki *rime imparfarite* tabir edilen nâtamâm kafiye üsuluna tabiydi.[6] Yani kafiye itibar olunan kelimenin ahirindeki hurûf-u savtiyye, nazarıitibara alınır ve hurûf-u savtiyyeyi takip eden sakin harflere ehemmiyet verilmezdi. Mesela *sage* kelimesine *arme* kelimesi kafiye olabilirdi. Kafiyenin şekli on üçüncü asırda düzeldi ve *sage* kelimesinin mecmu'u ahengi nazarıitibara alınarak ona mutlak *page* gibi bir kelimenin kafiye olmak zevk-i edebîsi hissolundu ve bittabi zevkiselime daha muvafık olan bir nazm-ı ahenktâr, ruhları daha ziyade cezp ve teshir etmeye başladı. [436] Hâlbuki Arapların edebiyyât-ı Câhiliyyesi'nde zevk-i edebî tekâmül etmiştir. Gerek ilm-i lisân ve gerek ilm-i arûzun kavâid-i esâsiyyesine mugayir edna bir inhiraf, bir inhina görülemez.

Cahiliye Devrinde Kafiye

En muğlak, en çetin ve kâsır kafiyeler üzerine en müşkül vezinlerle uzun ve mufassal kasideler inşad etmişlerdir. Vezin ve kafiye, şu'arâ-yı Câhiliyye için bir vergidir. Nesirde de secileri mebzuldür. Lisân-ı Arabî'nin ve ilm-i arûzun kavâid ve usulü ile ilm-i kavâfi, edebiyyât-ı Câhiliyye'den istinbat olunmuş ve kütüb-i lugat dahi edebiyyât-ı Câhiliyye üzerine tedvin olunmuştur.

---

5 Müellif, Cahiliye şairlerinin söyledikleri şiirlerle kazanç sağlama gayelerinin olmadığını belirtmiştir. Ancak İbn Reşîk'in aktardığı üzere Nâbiga ez-Zübyânî, söylediği şiirler karşılığında kendisine takdim edilen hediyeleri kabul etmeye başlayınca artık şiir yoluyla kazanç sağlamak bir amaca dönüşmüştür. Nâbiga'nın Cahiliye dönemi şairlerinden kabul edildiği dikkate alındığında bu dönemde şiirle kazancın olduğu ve bazı şairlerin 'her zaman' olmasa da söyledikleri şiirler mukabilinde birtakım kazançlar sağladıkları anlaşılmaktadır. Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın, söylediği şiirler mukabilinde -kendisi talep etmese de- Herim b. Sinân'dan aldığı birçok hediye de bu bağlamda değerlendirilebilir. İbn Reşîk, eserinde 'şiirle kazanç elde etme' meselesine dair özel bir bab açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Reşîk, *el-Umde,* c.1, s.119-128; klasik ve modern dönem âlim ve münekkitlerin konuyla ilgili görüşlerinin aktarıldığı çalışma için ayrıca bk. Râid Abdürrahim, *Zâhiretü't-tekessübi bi'ş-şi'r ve tecelliyâtuha fi'n-nakdi'l-Arabî el-kadîm,* Mecelletü Câmiatü'l-Ezher bi-Gazze, 2010, c.12, Sayı 1, s.421-466.

6 Assonance: Şiirde aynı ünlü seslerin tekrar edilmesi olarak bilinen asonanstır.

Arapların Cahiliye devrinde kafiyenin usul ve kavâidine o derecede riayet olunurdu ki kafiye meâyibinden addolunan sinâd (سِنَاد) ve ikvâ (إِقْوَاء) gibi ufak tefek kusurlar bile tenkit edilir ve vezin ve kafiye kusurlarından salim olan beyitler ma‘raz-ı iftihârda yâd olunurdu. Mesela Zürrumme, müftehirane diyor ki;

وَشِـــعرٍ قَـــدْ أَرِقْـــتُ لهُ غَريـــبٍ   أُجانِبُـــــهُ المَســـــانِدَ والمُحـــــالا[7]/[8]

Sinâd, İbn Sîde'nin tarifine nazaran revîde, erdâfa muttasıl harflerin ihtilâf-ı harekâtından ibarettir.

يُقالُ: سانَدَ شِعْرَهُ وساندَ فيه، إذا خالَفَ بيْنَ الحَرَكاتِ التي تَلِي الأَرْدَافَ في الرَّوِيّ.[9]

Abîd b. el-Abras'ın:

فَـــإِنْ يَـــكُ فـــاتَنِي أسَـــفًا شَـــبابِي   وأضْـــحَى الـــرَّأْسُ مـــنِّي كاللُّجَـــيْنِ[10] [٤٣٧]

فَقَـــدْ أَلِـــجُ الخِبَـــاءَ على جَـــوارٍ   كَـــأنَّ عُيـــونَهُنَّ عُيـــونُ عِـــيْنِ[11]/[12]

kıtasındaki لُجَيْن ve عِيْن kelimelerindeki yâ-ي-'ların birincide meftuh ve ikincide meksûr olması ve diğer şairin:

شَرِبْنـــا مِـــنْ دِمـــاءِ بَـــني تَمِـــيمٍ   بِـــأَطْرَافِ القَـــنَى حَـــتَّى رَوِينـــا[13]

أَلَـــمْ تَـــرَ أنَّ تَغْلِـــبَ بَيْـــتُ عِـــزٍّ   جِبـــالُ مَعاقِـــلٍ مـــا يُرْتَقَيْنَـــا[14]/[15]

beyitlerindeki رَوِينا ve يُرْتَقَيْنَا kelimelerinde yâ-ي-'ların birincide meksûr ve ikincide meftuh olması gibi.

Cendel et-Tuhavî, kullandığı kafiyenin meâyibten salim olduğunu ma‘raz-ı iftihârda beyan ediyor, diyor ki;

---

7 الأَرَق, -fethateyn ile- *gece uyumayıp uykusuz kalmak*. [Mehmed Fehmi]

8 Onu nazmetmek için uykusuz kaldığım bir şiirdir. Alışılmışın dışındadır; kendisini sinâd ve mantıksız şeylerden uzak tutarım.

9 Şöyle denilir; şiirinde sinâd yaptı; yani revî harfinden önceki harekeleri revî harfinin harekesinden farklı getirdi.

10 اللُّجَيْنُ, *gümüş*. [Mehmed Fehmi]

11 خِبَاء, -كِتاب vezninde- *çadır,* cem‘i أَخْبِيَة. [Mehmed Fehmi]

12 Her ne kadar gençliğim, içimi yakarak geçmiş ve saçım âdeta gümüş gibi ağarmış olsa da hâlâ gözleri yabani inek gözü gibi büyük olan cariyelerin bulunduğu otağa sokulurum.

13 القَنَى, müfredi قَنَاة, *mızrak*. الرَّيّ, -râ'nın fethi ve kesriyle- *içip kanmak*. [Mehmed Fehmi]

14 المَعْقِل, -مَنْزِل vezninde- *sığınacak yer, kale*. [Mehmed Fehmi]

15 Mızrak uçlarımızla Temîm kabilesinin kanlarından kanayana kadar içtik!
Görmüyor musun; Tağlib kabilesi bir şeref hanesidir; tırmanılamayan bir dağ gibidir!

لَمْ أُقْوِ فِيهِنَّ ولَمْ أُسانِدِ[16]

ve Adî b. er-Rikâ‘ın

وَقَصِيدَةٍ قَدْ بِتُّ أَجْمَعُ بَيْتَها ... حَتَّى أُقَوِّمَ مَيْلَها وسِنادَها[17]

ve Süveyd b. Kura‘ın: [438]

أَبِيتُ بِأَبْوابِ القَوافِي كأَنَّما ... أُصادِي بِها سِرْبًا مِنَ الوَحْشِ نُزَّعا[18]

beyitleri de o kabîldendir.

İkvâ, revî harflerindeki ihtilâf-ı harekâttır. Mesela Hâris b. Hillize'nin,

آذَنَتْنَا بِبَيْنِهَا أَسْمَاءُ ... رُبَّ ثَاوٍ يُمَلُّ مِنْهُ الثَّوَاءُ

فَمَلَكْنا بِذلكَ النّاسَ حَتّى ... مَلَكَ المُنْذِرُ ابْنُ ماءِ السَّماءِ[19]

beyitlerindeki الثَّواءُ ile السَّماءِ kelimelerinin revî harfleri olan hemze'nin birincide mazmûm, ikincide meksûr olması gibi…

Demek oluyor ki Câhilîler, şiirin aheng-i mûsîkîsini teşkil eden vezin ve kafiyeden zevkyab olurlardı. Böyle bir zevkin idraki ise bir tekâmül-i edebînin muhassalasından başka bir şey değildir.[20] Cahiliye zamanında vezin ve kafiyeye edilen riayet ve dikkatin derecesini gösteren fıkra-i âtiye, târîh-i edebiyyât-ı Câhiliyye'de ehemmiyet-i mahsûseyi haiz bir hadise şeklinde telakki olunabilir.

Nâbiga'nın hazır bulunduğu bezm-i üns-â-ünsteki hanende kızlardan biri, müşarünileyhin:[21]

[مِنْ آلِ مَيَّةَ رَائِحٌ أَوْ مُغْتَدِي[22]]٤٣٩

---

16 Bu kafiyelerde ne ikvâ ne de sinâd yaptım.

17 Öyle bir kaside ki parçalarını bir araya getirip sinâdını düzeltene kadar beyitlerini derli toplu hâle getirmekle uğraşadurdum.

18 المُصَادَاةُ, *idare ve mümaşat etmek.* سِرْب, *sürü.* نُزَّع, -رُكَّع vezninde- *erkeğe talip kösnük dişi. Azgın, kızgın kösnük kısrak ve koyun.* [Mehmed Fehmi]
Beytin tercümesi:
Kafiyelerin kapılarında gecelerim (düzenlemesiyle uğraşır dururum); kafiyelerle uğraşırken azgın, yerinde duramayan bir yabani hayvan sürüsüyle cebelleşir gibi olurum!

19 Esmâ, yanımızdan ayrılacağını bize haber verdi. Nice ikamet edenler var ki onların ikametlerinden usanılır; (ancak Esmâ öyle değildi).
… Bununla insanların üzerinde hâkimiyet sağladık; Münzir b. Mâissemâ gelip üzerimizde hâkimiyetini sağlayana kadar!

20 Tekâmül-i edebî: Edebî olgunlaşma. Muhassala: Netice, sonuç.

21 Bezm-i üns-â-üns: İçki, eğlence meclisi.

22 Bir baksana; sabah akşam Meyye'nin ailesine mi gidiyorsun?

matlaındaki kasidesini taganniye başlar. Üçüncü beyitteki *ikvâ* hatasını ihtar etmek için مُغْتَدِي'nin meksûr dâl'ını ruh-nevâz bir ahenk ile çeker ve ikvâ kusurunu havi olan,[23]

وَبِذاكَ خَبَّرَنا الغُدافُ الأَسْوَدُ[24]/[25]

mısraındaki الأَسْوَدُ'nun mazmûm dâl'ını vasl eder. Muganniyenin şu zarifane ihtarından Nâbiga, hatasını anlar ve derhal mısraını ber vech-i âti tadil eder.[26]

وبِذاكَ تَنْعابُ الغُرابِ الأَسْوَدِ[27]/[28]

Buradaki ikvâ, dâl'ın birincide meksûr ve ikincide mazmûm olmasıdır. Tashihten sonra her ikisi bir ahenge tabi oldu. Nâbiga, bu hâdise-i edebiyye akabinde,

"دَخَلْتُ يَثْرِبَ وَفي شِعْرِي صَنْعَةٌ ثُمَّ خَرَجْتُ مِنْها وأنا أَشْعَرُ العَرَبِ."[29]

demiştir. Tadilden sonra Nâbiga'nın beyitleri:

مِــــنْ آلِ مَيَّـــةَ رَائِــــحٌ أَوْ مُغْتَـــدِي   عَجْـــــلانَ ذا زَادٍ وَغـــــيرَ مُــــــزَوَّدِ

زَعَـــمَ الغُـــدافُ بِـــأَنَّ رِحْلَتَنـــا غَـــدًا   وبِـــذاكَ تَنْعـــابُ الغُـــرابِ الأَسْـــوَدِ[30]/[31]

---

[23] İhtar etmek: Uyarmak, dikkat çekmek. Ruh-nevâz: Hoşa giden, güzel.

[24] الغُدَافُ, -ġayn'ın zammıyla- *Ağustos kargası.* Alâ kavlin غُرابُ القَيْظِ, *yaz kargası.* Zamân-ı Câhiliyye'de karganın sesinden teşe'üm edilirdi. Onun için müfârakat haber-i meş'ûmunu ona isnat ediyor. [Mehmed Fehmi]

[25] Siyah Ağustos kargası bunu bize haber verdi.

[26] Müellifin de aktardığı üzere Nâbiga, beyitlerin sonu olan kafiye kısmında ikvâ yapmıştır. Bunu fark edebilmesi için şiirleri taganni eden, diğer bir ifadeyle nağmeli okuyan kadın şarkıcı getirilir. Şarkıcı, "مُغْتَدِي" kelimesinin (başka rivayetlerde غَدِ kelimesi) son harekesini (-i- sesini) vurgulu bir şekilde çeker (... مُغْتَدِي ي şeklinde); hemen akabinde ikvânın bulunduğu beyte gelerek "الأَسْوَدُ" kelimesinin son harekesini (-u- sesini) uzatır (... الأَسْوَدُوو şeklinde). Böylece Nâbiga, beyitlerin sonlarındaki harekelerin farklı olduğunu fark eder ve hemen beytin harekesini ـِ [esre'ye] dönüştürerek ikvâyı ortadan kaldırır.

[27] تَنْعابُ, -tâ'nın fethiyle sülâsîsi üçüncü babtan- *karganın ötmesi*. [Mehmed Fehmi]

[28] İşte, Ağustos kargası da bunu öter durur.

[29] Yesrib'e girerken şiirimde sunilik vardı. Ancak daha sonra Arapların en güzel şiir söyleyeni olarak oradan ayrıldım.

[30] رِحْلَة, -râ'nın zammı ve kesriyle- *irtihal, yolculuk.* [Mehmed Fehmi]

[31] Bir baksana; Meyye'nin ailesine mi gidiyorsun sabah akşam? Acele edercesine… Kim bilir, onlardan selam koparır ya da koparmazsın.
Ağustos kargası, yarın yola çıkacağımızı söylüyor. Karga da bu uğursuz haberi ötüyor!

Çetin bir kafiye ile uzun bir kaside nazmeden el-Husayn b. Humâm, müftehirane diyor ki;

وَقافِيَـــــــةٍ غَـــــيْرِ أُنْسِـــــــيَّةٍ [٤٤٠] قَرَضْــــــتُ مِـــــنَ الشِّـــــعْرِ أَمْثالَهَـــــا

شَرُودٍ تَلَمَّـــــــــــــعُ بِالْخَـــــــــــافِقَيْنِ إِذا أُنْشِـــــدَتْ قيـــــلَ: مَـــــنْ قالَهَـــــا؟[32]

Trubadurlar'ın sanat-ı şi'riyyeleri esas itibarıyla canbazlık ve hokkabazlıktan ibaret olup oynadıkları rollerle halkı güldürmek ve eğlendirmekti. Trubadurlar, bu sanattaki maharetlerinden dolayı Fransız edebiyatında bir mevki'i mahsûs ihraz etmişlerdir ve darbımesel hükmüne geçmişlerdir. Mesela Gautier (1811-1872), tiyatro sahnelerinin meşâhir-i hânendegânından İtalyalı Tamburini'nin terceme-i hâlini yazarken diyor ki;[33]

"Tamburini, coiffé de son chapeau à la Henrl IV, n'est pas médiocrement bouffoni il a un air troubadour à faire éclater de rire: on dirait une pendule vivante,

Th. Gautier, *Histoire de I'art dramatique."*[34]

Fransa üdebasından ve âsâr-ı atîke ulemasından Amaury Duval (1760-1838) diyor ki;[35]

Dites-lui que, pour ma belle,
Ainsi qu'un jeune troubadour,
Plus amoureux, aussi fidéle,
Je souffre et chante mon amour[36]

A. Duval, *Maison à vendre.*

---

32 شَرُود, *ürküp kaçan*. [Mehmed Fehmi]

33 Théophile Gautier, Fransız şair, yazar ve aynı zamanda edebiyat eleştirmenidir. Müellifin kendisinden alıntı yaptığı eser, Fransa başta olmak üzere Avrupa'daki drama eksenli sanat tarihini ele alan bir çalışma olup 1858 yılında Leipzing'de *Histoire de L'art Dramatique en France Depuis Vingt-cinq ans* adıyla basılmıştır. Müellif, Gautier'in İtalyan tiyatrosundan bahsettiği pasaja atıf yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Théophile Gautier, *Histoire de L'art Dramatique en France Depuis Vingt-cinq ans,* Leipzing: Edition Hetzel Alphonse Durr Libraire Edituer, 1958, s. 184-186; eser bir yıl sonra Paris'te tekrar basılmıştır.

34 "IV. Henri tarafından şapkası taranan Tamburini, sıradan bir soytarı değildir. Onda gülmekten çatlatacak bir trubadur havası vardır. Canlı bir saat sarkacı denilebilir." *Th. Gautier Histoire de l'art dramatique.*

35 Müellif burada meşhur Fransız asıllı Duval ailesinden Amaury Duval ile Alexandre Duval adlı iki kardeşi karıştırmıştır. Amaury Duval (öl. 1838) ressam ve diplomattı. Alexandre Duval (öl. 1842) ise oyun yazarı ve aynı zamanda tiyatro oyuncusuydu. Müellifin kendisinden alıntı yaptığı *Maison à vendre* adlı eser, Alexandre Duval'a aittir. Şiirlerin geçtiği yer için bk. Alexandre Duval, *Maison à vendre, comédie en un acte et en prose, mêlée de chant,* Vente-Paris: Libraire Baulevard Des İtalien, 1800, s.15.

36 Söyle ona, benim güzelime,
Genç bir trubadur olmakla birlikte,
Çok aşık ve de sadığım
Acı çeker ve aşkımı terennüm ederim.

Victor Hugo, bir levha tasvirinde diyor ki;

"Au chevet du lit en un cadre de bois noir, pendait une de ces [441] gravures troubadour, style Empire, dont notre rue Saint-Jacques a inondé toute I'Europe il ya quarente ans." V. Hugo.[37]

Küçüklükten beri ilahi şiir söylemekle ve roman ve kısa hikayeler yazmakla iştihar eden ve *Lady Tartuffe* ile *La Joie Fait Peur* komedi eserlerini yazan Deilfin Kay (Delphine Gay) Madam Emil de Jirardin (Mme E. de Girardin) diyor ki;[38]

… Eh bien! mon cher, j'ai peur d'avoir I'air béte; Un mari troubadour à cet air est enclin. (Mme E. De Girardin dans Dochez)[39]

Trubadurlar, Fransa'nın cenubunda Provens (Provence) eyaletinde cenup ahalisinin tekellüm ettikleri Ok (Oc) lisanıyla ve Trouvereler de Fransa'nın şimal kısmında Pikardi (Picardie) eyaletinde şimal ahalisinin konuştukları Oil lisanıyla şiir söylerlerdi ki bu iki lisan, Latinceden müteferri olup Fransızların şimdiki şivelerine mutabık değildir. Hâlbuki Arapların edebiyyât-ı Câhiliyye'si lisân-ı Arabî'nin en fasih, en beliğ, en mütekâmil lehçesiyle söylenmiş ve on beş-on altı asır geçmiş olduğu hâlde edebiyyât-ı Arabiyye'ye ve şu'arâ-yı Arab'a esas ve mehaz olmakta bulunmuştur.[40] Edebiyyât-ı Arabiyye'nin ta o devirde tekâmül etmiş olması pek eski bir maziden başlamış olduğuna delalet eder.

Trubadurlar, şiiri eğlence ittihaz etmiş olduklarından, sanatlarına *gaie science (fenn-i tenşît)* namını vermişlerdir.[41]

Sorbonne pfosörlerinden ve Fransız edebiyatının meşâhir-i müellifinînden olup 1839 senesinden 1844 senesine kadar Fransa maarif nezaretini

---

37 Bir yatağın başında, bir kara tahta çerçevede, bu ampir üslubundaki trubadur gravürlerden birini düşünüyordu ki onlardan bizim rue Saint -Jacques kırk yıl önce bütün Avrupa'yı istila etmişti.

38 Burada müellif, Fransız kadın yazar Delphine de Girardin'e (öl. 1855) atıf yapmıştır. Evlendikten sonra Madam Émile olarak da bilinen Girardin, 1831 yıllarında Fransız gazeteci ve yayıncı Émile de Girardin (öl. 1881) ile evlenmiştir. Müellifin atıf yaptığı eserlerden *Lady Tartuffe*, beş perdelik bir komedi yazısı olup 1851 yılında Paris'te yayımlanmıştır. Diğer eser olan *La Joie Fait Peur* ise tek perdelik bir düzyazı metni olup 1854 yılında Paris'te yayımlanmıştır. Eserler için bk. Mme Émile Girardin, *Lady Tartuffe,* Paris (Rue Vivienne): Michel Lévy Frères, 1851, s.4 vd.; Mme Émile Girardin, *La Joie Fait Peur,* Paris (Rue Vivienne): Michel Lévy Frères, 1854, s.1 vd.

39 Eh iyi! Azizim, ben hayvan gibi görünmekten korkuyorum. Böyle görünen trubadur bir koca meyyaldir.

40 Yani beliğ olması, etkili bir beyan barındırması, edebî zevk içermesi ve olgunlaşmış bir dille inşad edilmesi hasebiyle 15-16 asır geçtiği hâlde Cahiliye şiiri günümüzde edebiyatçılar için kaynak olma özelliğini muhafaza etmektedir.

41 Eğlence, şenlendirme sanatı.

ifa eden Villemain Abel-François diyor ki; Trubadurlar, şair ve sanatkârdılar; nazmeyledikleri şarkıları bizzat taganni ederlerdi.[42] [442]

Trubadurlar'a dair *Larousse Pour Tous'*tan atideki fıkrayı aynen naklediyoruz.[43]

"Encycl. Les ancétres des troubadoures et des trouvéres sont les jongleurs. A l'art de réciter des vers, quelques jongleurs joignirent bientôt celui d'en composer: ils furent qualifiés *"trouveurs"*.[44]

Trubadurlar'ın şiirleri lirik (lyrique) ve ekseriyetle *Tenson* tabir edilen muhâtabât şeklindeydi.[45] Tenson şekl-i edebîsi, Endülüs şairlerinin ihtira eyledikleri funûn-ü şi'riyyeden biridir.[46]

Trubadurlar'ın edebiyatı meyanında garam şarkıları *(Chansons amoureuses),* nakaratlı destanlar *(Ballade),* hicviyeler *(Satir)* ve harp şarkıları *(Sirvente)* gibi parçalar da bulunur; fakat bunların kâffesi pastoral nevindendir, yani çoban havasına benzer.

Trubadurların en meşhurları bunlardır:

Bernard de Ventadour, Faydit, Arno Daniyel (Arnaud Daniel), Pertand de Born, Pier Vidal (Pierre Vidal).

Trubadurların manzume-i esâmîsini bir-iki kont tetvîc etmiştir.[47] Biri Le Comte de Poittiers; diğeri Le Comte de Provence. Raimond Beranger, Guillaume IX, et Richard Cœr de Lion.[48]

---

42 Bazı şairler sadece şiir nazmederken; diğer bazı şairler ise hem şiir nazmetmekte hem de nazmettikleri bu şiirleri nağmeli bir şekilde taganni etmekteydiler. Metnin son kısmında şairler kastedilmiştir.

43 Müellifin kendisine atıf yaptığı *Larousse* ansiklopedisinin tam ismi *Le Larousse Pour Tous*'tur. Fransız gramerci ve sözlük bilimci Pierre Larousse (öl. 1875) tarafından geliştirilen sözlük-ansiklopedik türündeki bu eser, onun ölümünden sonra farklı isim ve hacimlerle defalarca yayımlanmıştır. Müellifin naklettiği bilgi, *Nouveau Larousse Illustré* olarak bilinen ve 1897-1904 tarihleri arasında yayımlanan resimli bir Fransız ansiklopesinde geçmektedir. Bilgiler için bk. *Nouveau Larousse Illustré,* (Claude Augé editörlüğünde), Paris: Librairie Larousse, 1898, c.7, s.1141 (Troubadour et Trouvère maddesi).

44 Ansikl. Trubadurlar ile Trouverler'in ataları Jonglörler'dir (hokkabazlar). Bazı Jonglörler, kısa süre içinde şiir okuma sanatına ek olarak şiir besteleme sanatını da icra etmeye başladı. Onlara *"trouveur"* (bulucu) deniliyordu.

45 Muhâtabât: Karşılık konuşma ve diyaloglar.

46 Şekl-i edebî: Edebî tür.

47 Manzûme-i esâmî: Söylenen manzumelerin isimleri. Tetvîc etmek: Taçlandırmak.

48 Müellif, burada Trubadurlar'ın söylediği şiirlerin etkisiyle Avrupa'da iki kontun ön plana çıktığına dikkat çekmiştir. Biri Fransa'da bulunan Poitiers (müellifin ifadesiyle Poittiers); diğeri ise yine Fransa'da bulunup birçok şehri kapsayan Provence bölgesi kontudur. Müellif, bu iki kontun öne çıktığını söyledikten sonra örneklendirme babından Barselona kontu Ramon Berenguer, Fransa'nın Gaskonya ve Akitanya bölgesinin dükü Guillaume ve son olarak Aslan Yürekli lakabıyla bilinen Britanya Krallığı'nın 1189-1199 tarihlerindeki kralı I. Richard'ın ismini vermiştir.

Trubadurlar'ın neşâidi meyanında Jerar de Rusyon (Gérard de Rousillon) parlak bir şöhret kazanmıştır.

Trouvereler'in meşâhiri de bunlardır: [443]

Chrestien de Troyes, Benoit de Sainte-More, Auboin de Sézanne, Robert Wace, Huon de Villeneuve, Jean Bodel, Marie de France, Jean de Meung, Fraissart, Chastellain, Molinet Meschinot.

Bu meşâhirin de en parlakları son dört şairdir. Trouvereler, kahramanlığa ait menkıbeler ve tiyatro numuneleri de nazm ve tahrir etmişlerdir.

Landok (Languedoc) şairleri olan Trubadurlar'ın hayât-ı edebiyyeleri on birinci asırda başlamış ve on dördüncü asırda Alibijeo'da (Albigeois) vuku bulan ehl-i salib'in muharabâtıyla yanan ve harap olan Landok (Languedoc) kıtasıyla beraber ortadan kaybolmuşlardır. Trouvereler'in hayât-ı edebiyyeleri ise onlarla beraber başlamış ve fakat yarım asır fazla sürmüştür.

Şu'arâ-yı Câhiliyye'nin Hâkimiyet-i Milliyeyi Müdafaa Etmeleri

Arapların edebiyyât-ı Câhiliyye'sine gelince; o, Trubadurlar'dan yedi-sekiz asır evvel mütekâmil bir şekilde inkişaf etmiştir. Târîh-i edebiyyâtın zapt ettiği bu hakikatten Arapların Fransızlardan ve daha doğrusu Şark'ın Garp'tan evvel intibah etmiş ve sâha-i ilim ve irfanda eserler vücuda getirmiş olduğunu ve Garb'ın inkişafât-ı ilmiyye ve edebiyyesinin Şark'tan iktibas edildiğini istinbat ediyoruz. Garp, esaret zincirleri altında inlerken Şark'ın ücra bir sahasında, Cezîretülarap'ta şu'arâ-yı Câhiliyye, hâkimiyet-i milliyeyi müdafaa ediyorlardı. Mesela 580 sene-i mîlâdiyyesinde vefat eden el-Mütelemmis,[49] Hîre hükümdarı Amr b. Hind'i tarizen;

وَكُنّـــا إذا الجَبَّـــارُ صَـــعَّرَ خَـــدَّهُ   أَقَمْنَـــا له مِـــنْ مَيْلِـــهِ فَتَقَوَّمَـــا

Yani, "Sâhib-i ceberût olan bir padişah, haktan rûgerdân olur olmaz inhinalarını hemen tadil ederiz ve derhal doğrulur." demektir.[50] [444]

Ve muallakasında Amr b. Külsûm'ün:

إذا مـــا المَلْـــكُ ســـامَ النَّـــاسَ خَسْـــفًا   أَبَيْنَـــــا أنْ نُقِـــــرَّ الذُّلَّ فِينـــــا[51]

Yani, "Padişah, halkı tezlil etmeye başlarsa biz, kendi muhitimizde zilletin yerleşmesine mani oluruz."

Ve Hâtim-i Tâî, meşhur Hâiyye'sinde:

وأَقْسَـــمْتُ لا أُعْطِـــي مَلِـــيكاً ظُلامَـــةً   وَحَـــوْلي عَـــدِيٌّ كَهْلُهـــا وغَرِيرُهـــا[52]

---

49 *Muallakât-ı seb'a'*dan birinin nâzımı olan Tarafe b. el-Abd'in dayısıdır. [Mehmed Fehmi]

50 Sâhib-i ceberut: Güç sahibi, zorba. Rûgerdân: Uzak duran. İnhina: Bükülmek, eğrilmek. Haktan uzaklaşıp zorbalık yapan kralı, bükülen ve düzeltilmesi gereken bir nesneye benzetmiştir.

51 الخَسْف, *zulüm ve tezlil;* burada *tezlil* manası daha muvafıktır. [Mehmed Fehmi]

أَبَـــتْ لي ذاكُـــمْ أُسْرَةٌ ثُعَلِيَّـــةٌ   كَـــرِيمٌ غِناهـــا، مُسْـــتَعِفٌّ فَقِيرُهـــا[53]

Yani, “Adî kabilesinin gençleri ve tecrübedîde ihtiyarları etrafımda bulundukça hiçbir padişaha zulmen bir şey vermemeye yemin etmişim! Bunu esasen bana layık görmeyen Sü‘al ailesidir. O aile ki zenginleri necip ve asildir; servet ve sâmânları pak ve meşrudur; fakirleri de sâbır ve afiftir.”[54]

Ve Câbir b. Huney es-Sa‘lebî’nin:

نُعاطِي المُلـوكَ السِّـلْمَ مـا قَصَـدُوا بِنـا   وَلَـــيْسَ عَلَيْنـــا قَـــتْلُهُمْ بِمُحَـــرَّمِ[55]

Yani, “Padişahlar, bize karşı iltizâm-ı adâlet ettikçe bizden müsâlematkârane [445] muameleler görürler; inhiraf ederlerse onları öldürmek bizim için haram ve memnu bir şey değildir.”[56]

Ve Kays b. el-Hatîm’in:

وَلَـــمْ أَرَ كَامْـــرِئٍ يَـــدْنُو لِخَسْـــفٍ   لَهُ في الأَرْضِ سَـــــــيْرٌ وَانْتِـــــــواءُ[57]

Yani, “Küre-i arzın her tarafına seyrüsefer etmek imkânı mevcut olduğu hâlde zulme boyun eğmek kadar insan için mûcib-i âr olacak bir şey tasvir edemiyorum!”[58]

---

52 غَرِير, *tecrübesiz genç,* cem‘i أغِرّاء ve أَغِرَّة, -râ’nın teşdîdiyle- أجِلّاء ve أَجِلَّة gibi. يُقالُ: شَابٌّ غَرِيرٌ أيْ لا تَجْرِبَةَ لَهُ. كَهْل, *otuzdan elli yaşına kadar sinde olan adamlara* denir; cem‘i كُهْلان ve كُهُول -kâf’ın zammıyla- ve كِهَال -kâf’ın kesriyle- ve كُهَّل, -رُكَّع vezninde-; müennesi كَهْلَة, cem‘i كَهَلَات. ظُلَامَة, -ẓâ’nın zammıyla- ve الظَّلِيمَة -ẓâ’nın fethiyle- ve المَظْلِمَة -mîm’in fethi ve lâm’ın kesriyle- *zulmen alınan şey*. [Mehmed Fehmi]

شَابٌّ غَرِيرٌ, tecrübesi olmayan, yeni yetme delikanlı.

53 الأُسْرَة, *zırh, aile ve aşiret*. أَسْر’den alınmıştır, ikinci babtan *kût* manasınadır.

أُسْرَةُ الرَّجُلِ، عَشِيرَتُهُ وَأَهْلُهُ لِأَنَّه يَتَقَوَّى بِهِمْ مِنَ النّاسِ. الاِسْتِعْفافُ، طَلَبُ العَفافِ وهُوَ الكَفُّ عَنِ الحَرامِ والسُّؤَالِ.

ve *sabır ve nezahet* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

أُسْرَةُ الرّجلِ: Kişinin aşireti ve ailesi anlamına gelir. Onlarla güç kazandığı için "أُسْرَة" denilmiştir. الاِسْتِعْفاف ise kişinin haramdan ve başkalarına el avuç açmaktan uzak durmasıdır.

54 Necip: Soylu, pak. Sâmân: Zenginlik, servet. Sâbır: Sabreden kişi. Afif: İffetli olan. Bu beyitler, Cahiliye dönemi kabile asabiyetini gözler önüne seren örnek beyitlerdendir. Şair, kabilesi yanında durdukça haksız bir şekilde talep edileni krala vermeyeceğini ve kabilesiyle beraber zulme karşı çıkacağını ifade etmiştir.

55 القَصْد, العَدْل. [Mehmed Fehmi]

العَدْل, adalet.

56 İltizâm-ı adâlet: Adalete bağlı kalmak. Müsâlematkârane: Barışçıl.

57 الاِنْتِوَاء, *intikal*. [Mehmed Fehmi]

Züheyr b. Cenâb el-Kelbî’nin:

لا يَمْنَعُ الضَّيْمَ إلاّ مَاجِدٌ بَطَلٌ   إنَّ الكَرِيمَ كَرِيمٌ حَيْثُ ما كانا[59]

Ve Mütelemmis Duba‘î’nin:

لا تَأْخُذَنْ ضَيْمًا وتَقْبَلْ ضُؤُولَةً   ومُوتَنْ بِها حُرًّا وجِلْدُكَ أَمْلَسُ[60]

فَما النَّاسُ إلا مَا رَأَوا وتَحَدَّثُوا   ومَا العَجْزُ إلا أنْ يُضامُوا فَيَجْلِسُوا[61]

Ve İbn Akram el-Uzrî’nin:

إذا سَامَنِي السُّلْطانُ خَسْفًا، أَبَيْتُه   ولَمْ أُعْطَ ضَيْمًا مَا أقامَ عَسيبُ[62]/[63]

Ve Şeddâh b. Avf el-Kinânî’nin:

أَبَيْنا فَلا نُعْطِي لِقَوْمٍ ظُلامَةً   ولا سُوقَةً إلا الوَشِيجَ المُقَوَّمَا[64]

وإلَّا حُسامًا يُبْرِقُ العَيْنَ لَمْحُهُ   كَصَاعِقَةٍ في غَيْثِ مُزْنٍ تَرَكَّمَا[65]/[66]

---

58 Müellifin yaptığı üzere beyit, ‘… olduğu hâlde’ şeklinde hâl olarak çevrilmesi durumunda ikinci beytin başına ‘وَ’ atıf harfi takdir edilmelidir. Bunun yanında ikinci beyit, birinci beyitteki ‘كامْرِئٍ’ kelimesinin sıfatı olarak da kabul edilebilir. Bu durumda anlam şöyle olur: “Dünyanın her tarafına gitme imkânına sahip bir kişinin zulme boyun eğmesi kadar utanmayı gerektirecek bir şey bilmiyorum.”

59 Onurlu cengâver birisinden başka hiç kimse zulmü engeleyemez! Gerçekten de asil kişi, nerede olursa olsun asildir!

60 الضُّؤُولَة, beşinci babtan *küçüklük.* أمْلَس, *yumuşak.* [Mehmed Fehmi]

61 Zulme razı olup ezikliğe boyun eğme! Ne olursa olsun bedenin zulme uğramamış bir şekilde hür öl!
İnsanlar, gördüklerinden ve konuştuklarından başka bir şey değildir. Âcizlik ise bu insanların, zulme uğradıktan sonra sessizce yerlerinde oturmalarıdır!

62 عَسِيبٌ, Necid’de bir dağdır. والعَسيب، جَرِيدُ النَّخْلِ إذا نُحِّيَ عَنْهُ خُوصُهُ. [Mehmed Fehmi]
العَسِيب, yaprakları sıyrılıp koparılmış hurma dalı demektir.

63 Yönetici haksız yere bana zulüm yaparsa karşı çıkarım ve Asîb dağı var oldukça da zulme razı olmam!

64 سُوقَة, -sîn’in zammıyla- *tebaa ve zîr-i destân;* müfredi, cem‘i, müzekkeri, müennesi birdir. Nu‘mân b. Münzir’in kızının:

فَبَيْنَا نَسُوسُ النَّاسَ وَالأَمْرُ أَمْرُنَا   إِذَا نَحْنُ فِيهِمْ سُوقَةٌ نَتَنَصَّفُ

beytinde olduğu gibi. نَتَنَصَّفُ, نَخْدُمُهُم manasınadır. وَشيج, *mızrağın ağacı.* [Mehmed Fehmi]
Zîr-i destân: Ayaktakımı, sıradan kişiler.
Beytin tercümesi:
- Biz, insanları yöneten ve her şeyin elimizde olduğu insanlarken, bir de baktık ki sıradan kişilere, insanlara hizmet eden duruma düşmüşüz!

gibi hürriyetin en metin esaslarını vazetmiş olduklarına delalet eden sözleri birçok asırlardan sonra Garp için numûne-i imtisâl olmuştur.[67]

Garp, vâdi-i gaflet ve cehalette pûyân olduğu sıralarda şu'arâ-yı Câhiliyye, hikmet ve marifetle meşbu olduğu âsâr-ı edebiyyelerinden istidlal olunan muhitlerini ümem ve akvama tasvir ediyorlardı.[68] Mesela bir heyet-i içtimâiyyenin teşkili ve idaresinin muntazam surette tedviri için muktezi esaslar hakkında 570 sene-i mîlâdiyyesinde vefat eden el-Efveh el-Evdî diyor ki;

وَالخَيْرُ تَزْدَادُ مِنْهُ مَا لَقِيتَ بِهِ   وَالشَّرُّ يَكْفِيكَ مِنْهُ قَلَّ مَا زَادُ

البَيْتُ لَا يُبْتَنَى إِلَّا لَهُ عُمُدٌ   وَلَا عِمَادَ إِذَا لَمْ تَرْسُ أَوْتَادُ[69] [٤٤٧]

لا يَصْلُحُ النَّاسُ فَوْضَى لَا سَرَاةَ لَهُمْ   وَلَا سَرَاةَ إِذَا جُهَّالُهُمْ سَادُوا[70]

تُهْدَى الأُمُورُ بِأَهْلِ الرَّأيِ مَا صَلُحَتْ   فَإِنْ تَوَلَّتْ فَبِالأَشْرَارِ تَنْقَادُ

Yani, "Mürüvvet ve hamiyetin hududu yoktur. Sırası geldikçe iyilik yapmalı ve bilmeli ki fenalığın azı da çoktur... Bina, bî-sütun olarak tesis edilemez; esassız sütun da duramaz... Serdarı olmayan bir heyet-i içtimâiyyenin umurunda âsâr-ı intizâm görülmez. Mevki'i riyâsetini fürumayeler ve cahiller işgal eden bir heyet-i içtimâiyyenin serdarı yok demektir... Bir memleketin idaresi, evliyâ-yı umûrun liyakati ve ashâb-ı re'y ve tedbirin ehliyeti nispetinde kesb-i salâh eder. Erbâb-ı liyâkat bitaraf olursa memleket, eşrârın baziçesi olur ve hufre-i helâka sürüklenir."[71]

Teebbeta Şerran şöhretiyle müştehir olup 530 sene-i mîlâdiyyesinde vefat eden Sâbit b. Câbir b. Süfyân, azim ve hazim hakkında diyor ki;[72]

---

65 مُزْن, -mîm'in zammıyla- *ak bulut* yahut *yağmurlu bulut,* müfredi مُزْنَة. [Mehmed Fehmi]

66 Karşı çıktık; ne kral ne de avam olanlara asla zulüm konusunda taviz vermeyiz dümdüz mızraklardan başka!
Üst üste birikmiş yağmur bulutuyla gelen fırtınayı andıran ve parlaklığı kişinin gözünü alan keskin bir kılıçtan başka!

67 Numûne-i imtisâl: Arkasından gidilmeye, kendisine uyulmaya lâyık olan.

68 Vâdi-i gaflet ve cehalette pûyân olmak: Gaflet ve cehalet vadisine dalmak. Meşbu: Dolu, doymuş.

69 الرُّسُوّ, -عُلُوّ vezninde- ve الإرْسَاءُ *payidar olmak ve geminin demire bağlanması*. الإرْسَاءُ, müteaddi dahi olur. وَتِد, -كَتِف vezninde- *kazık*. [Mehmed Fehmi]

70 فَوْضى, مُخْتَلِطِينَ ولا رَئيسَ لَهُم. [Mehmed Fehmi]
Liderleri olmayan ve karmakarışık bir hâlde olan insanların kaos yaşaması.

71 Bî-sütun: Sütunsuz, esassız. Serdar: Lider. Heyet-i içtimâiyye: Toplum. Âsâr-ı intizâm: Düzen belirtileri. Mevki'i riyâset: Başkanlık, liderlik koltuğu. Fürumaye: Sütü bozuk, soysuz. Evliyâ-yı umûr: İşin ehli. Ashâb-ı re'y: Kanaat önderleri. Kesb-i salâh: Bir şeyin geçerlilik kazanması. Baziçe: Oyun, oyuncak. Hufre-i helâk: Yokluk, ölüm çukuru.

72 Bazı kaynaklarda Teebbeta Şerran'ın vefat tarihi 540 [?] olarak verilmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere şairlerin vefatları hakkında kaynaklarda aktarılan tarihler, Cahiliye ve

إذا المَـرْءُ لـم يَحْتَـلْ وَقَـدْ جـدَّ جَـدُّهُ أَضَـــاعَ وَقَـــاسَى أمْـــرَهُ وَهْـــوَ مُـــدْبِرُ[73]

ولَكِـنْ أخـو العَـزْمِ الَّذي لـيسَ نـازِلاً بِـــهِ الخَطْـــبُ إلاَّ وَهْـــوَ لِلْقَصْـــدِ مُبْصِـــرُ[74]

فــذاكَ قَريـعُ الدّهْــرِ مــا عاشَ حُــوَّلٌ إذا سُـدَّ مِنْـهُ مِنْخَـرٌ جَـاشَ مِنْخَـرُ[75] [٤٤٨]

Yani, "İnsan, devr-i ikbâlinde mütebassirane davranmazsa saadetini kaybeder ve hâl-i idbârında düçâr-ı müşkülât olur... Erbâb-ı azm ve basiret ise felaketi, hululundan evvel görürler. İşte bunlar, yaşadıkça hakimane tedbirleri ve nafiz nazarlarıyla daima dünyaya hâkim olurlar ve râh-ı râst-ı selâmeti şaşırmazlar; şayet bir kapı kapanırsa derhal başkası açılır."[76]

Ahlakiyat vadisinde 587 sene-i mîlâdiyyesinde vefat eden el-Musakkib el-Abdî şöhretiyle müştehir Mihsan b. Sa'lebe'nin:

لا يُبـــالي طَيِّـــبُ النَّفْـــسِ بِمـــا عَطِـــبَ المـــالُ إِذا العِـــرْضُ سَـــلِمْ[77]

لا تَقُـــولَنَّ إِذا مـــا لَـــم تُـــرِدْ أَنْ تُـــتِمَّ الوَعْـــدَ في شَيْءٍ: "نَعَـــمْ"

حَسَـنٌ قَـولُ "نَعَـمْ" مِـنْ بَعـدِ "لا" وَقَبِـــيحٌ قَـــولُ "لا" بَعـــدَ "نَعَـــمْ"

إِنَّ "لا" بَعـــدَ "نَعَـــم" فاحِشَـــةٌ فَـــبِلا فَابْـــدَأْ إِذا خِفْـــتَ النَّـــدَمْ

وإِذا قُلـــتَ "نَعَـــم" فَاصْـــبِر لَهَـــا بِنَجَـــازِ الوَعْـــدِ، إِنَّ الخُلْـــفَ ذَمْ

İslami dönemde yazı ve tarihlendirmenin revaçta olmaması dolayısıyla farklılık göstermektedir.

73 الاِحْتِيال ve التَّحَوُّل ve التَّحَيُّل, *hazakat, reyde isabet, mesâil-i mühimmede tasarruf-u iktidârî.* جَدَّ جَدُّه, birincisi fiildir, عَظُمَ manasınadır; ikincisi *baht, saadet ve ginâ* demektir. الخَطْبُ, *emr-i hatîr,* cem'i خُطُوب.

74 القَصْد, burada *tarîk-i müstakîm* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

75 مِنْخَر, *burnun deliği.* جاشَ-يَجُوشُ – جَيْشًا; فارَ, اِرْتَفَعَ, هاجَ, غَلَى ve فاضَ manalarınadır. القَرِيع, *reis ve galip.* حُوَّلٌ, -ḥâ'nın zammı, vâv'ın fethi ve teşdîdiyle- *dâhiye ve sâhib-i iktidâr.*

يُقالُ: رَجُلٌ حُوّلٌ وامْرَأَةٌ حُوَّلَةٌ أيْ بَصِيرٌ بِتَحْوِيلِ الأُمُورِ.

[Mehmed Fehmi]

جَاشَ, yükselmek, taşmak ve kaynamak gibi anlamlara gelir.

حُوَّلٌ ve حُوَّلَةٌ, işleri evirip çevirebilen, akıllı erkek ve kadın.

76 Devr-i ikbâl: Kişinin talihinin açık olduğu, şansının yaver gittiği devir. Mütebassirane: Etrafında olup biteni iyi kavrayan, iyi gözlem yapan. Hâl-i idbâr: Devr-i ikbâlin zıttı olup kişinin bahtının kara olması. Düçâr-ı müşkülât: Problemlerle karşılaşmak, badire yaşamak. Nafiz: Etkili, isabetli. Râh-ı râst-ı selâmet: Dosdoğru yol.

77 عَطَب, -fethateyn ile- *helak.* [Mehmed Fehmi]

أَكْرِمِ الجَارَ وَراعِ حَقَّهُ … إِنَّ عِرْفانَ الفَتَى الحَقَّ كَرَم

لَا تَراني راتِعاً مِنْ مَجلِسٍ … في لُحُومِ النَّاسِ كَالسَّبْعِ الضَّرِم[78]

إِنَّ شَرَّ النّاسِ مَن يَمْدَحُنِي … حِينَ يَلْقاني وَإِن غِبْتُ شَتَم

وَكلامٍ سَيِّءٍ قَد وَقَرَتْ … عَنهُ أُذناي وَما بي مِن صَمَم[79]

وَلَبَعْضُ الصَّفْحِ وَالإِعْراضِ عَن … ذي الخَنا أَبقى وَإِنْ كانَ ظَلَم[80/81] [٤٤٩]

Ve 605’te vefat eden Hâtim-i Tâî’nin:

هَلِ الدَّهْرُ إِلّا اليَومُ أَو أَمسِ أَو غَدُ؟ … كَذاكَ الزَّمانُ بَيْنَنا يَتَرَدَّدُ

يَرُدُّ عَلَينا لَيلَةً بَعدَ يَومِها … فَلا نَحنُ ما نَبْقى وَلا الدَّهْرُ يَنفَدُ

فَمَهْلاً فِداكَ اليَومَ أُمّي وَخالَتي … فَلا يَأمُرَنّي بِالدَّنِيَّةِ أَسوَدُ[82]

عَلى حِينَ أَنْ ذَكَّيْتُ وَاشْتَدّ جَانِبي … أُسامُ الّتي أَعيَيْتُ إِذ أَنا أَمرَدُ[83]

---

78 الرَّتْع, -مَنْع- vezninde- üçüncü babtan ve الرُّتُوع, -قُعُود- vezninde- ve الرِّتاع, -كِتاب- vezninde- *behâyimin ekl ve şurbuna* ıtlak olunur. İnsan için istimali istiare tarikiyledir. الضَّرِم, -كَتِف- vezninde- *aç*. [Mehmed Fehmi]

79 الوَقْر, -بَحْر- vezninde- *sağır olmak*. Altıncı ve ikinci bablardan İbnü’s-Sikkît’in kavlince sîga-i mechûl ile okunması daha fasihtir. [Mehmed Fehmi]

80 الخَنا, -عَصَا- vezninde- *herze ve fahiş söz*. [Mehmed Fehmi]

81 Yumuşak huylu kişi, namus ve şeref esende ise malın yok olmasını umursamaz.
Sonunu getirmeyi istemediğin bir söz için ‘evet, yapacağım’ deme!
‘Hayır’dan sonra ‘evet’ demek güzeldir ancak ‘evet yaparım’ dedikten sonra ‘hayır yapamam’ demek çirkindir.
‘Evet’ sözünden sonra ‘hayır’ demek gerçekten iğrençtir. Verdiğin sözden pişman olacağından endişe ediyorsan o zaman söze ‘hayır’ ile başla!
‘Evet’ diyeceksen de verdiğin sözü yerine getirmede sabret! Gerçekten sözden dönmek ayıptır!
Komşuna hürmet göster ve üzerindeki hakkını gözetle! Zira kişinin hak-hukuk bilmesi alicenaplıktır!
Gerçekten de insanların en kötüsü karşılaştığımızda beni öven; yanında olmadığımda ise bana söven kişidir!
Sağır olmasam da kötü söze karşı kulaklarım sağır kesilmiştir.
Gerçek şu ki -haksızlık yapmış olsa da- çirkin sözden (sahibinden) yüz çevirip göz ardı etmek, daha yerinde bir davranıştır!

82 أَسْوَد, سِيَادَة’ten *seyit, şerif, reisülkavm* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

فَهَـل تَرَكَـتْ قَـبْلي حَضُـورُ مَكانَهـا؟ وَهَـل مَـن أَتَى ضَـيْمًا وَخَسْـفًا مُخَـلَّدُ؟[84] [٤٥٠]
فَأَقسَــمْتُ لا أَمْشِــي إِلى سِرّ جـارَةٍ مَــدَى الدَّهْــرِ مــا دامَ الحَمــامُ يُغَــرِّدُ
وَلا أَشــتَرِي مَــالاً بِغَــدْرٍ عَلِمْتُــهُ أَلا كُلَّ مَــالٍ خــالَطَ الغَــدرُ أَنكَــدُ[85]
إِذا كانَ بَعــضُ المَــالِ رَبًّــا لِأَهْلِــهِ فَــإِنّي بِحَمْــدِ اللهِ مَــالي مُعَبَّــدُ
يُفَــكُّ بِــهِ العــاني وَيُــؤْكَلُ طَيِّبًــا وَيُعْطــى إِذا مَــنّ البَخيــلُ المُطَــرِّدُ[86]
كَــذاكَ أُمــورُ النّــاسِ راضٍ دَنِيّــةً وَســامٍ إِلى فَــرْعِ العُــلا مُتَــوَرِّدُ[87]
فَمِــنهُمْ جَــوادٌ قَــدْ تَلَفّــتَ حَــولَهُ وَمِــنهُم لَئِــيمٌ نــائِمُ الطَّــرْفِ أَقــوَدُ[88]

Tercümesi: "Zaman denilen şey bugün, dün ve yarından (yani mazi, hâl ve istikbalden) başka bir şey midir? Zaman böylece aramızda gider gelir… Gündüz gider, gece avdet eder. Ne biz bekapezîr oluruz ne zaman tükenir. Onun için namus ve hasiyeti olanlardan beklediğim şey, denaati bana teklif [451] etmemektir... Gençken irtikâp etmediğim şeyleri sinn-i kemâle erdiğim ve herkesin matmah-ı nazarı bulunduğum hâlde bana teklif etmek muvafık mıdır?! Acaba benden evvel Hazûr denilen o kûh-pürşükûh Yemen'deki mevkiini değişdirdi

83 التَّذْكِيَة, *pir ve salhorde olmak.* أُسامُ الّتي أَعيَيْتُ, السَّوْم *teklif etmek.* الإعْياء, burada *cahil olmak* manasınadır. يُقالُ: عَيَيْتُ فُلانًا أعْياهُ أيْ جَهِلْتُهُ. [Mehmed Fehmi]
Arapça 1. cümlenin tercümesi: Zamanında almaya güç yetiremediğim şey için bana teklif yapılır.
Arapça 2. cümlenin tercümesi: عَيَيْتُ, birisini tanımamak anlamındadır.

84 حَضُور, -صَبُور- vezninde- Yemen'de bir dağın ve bir şehrin ismidir. *Mu'cemü'l-büldân* sahibi diyor ki; حَضُور, Yemen'de Zebîd'e ait bir şehirdir. Hadûr b. Adî namıyla tevsîm edilmiştir. Adî b. Mâlik b. Zeyd b. Süded b. Himyer b. Sebe'. Süheylî diyor ki; "Buhtunnasr, bilâd-ı Arab'ı teshir ve tahrip ettiği vakit حَاضُورَاء ahalisini istîsâl etti." حَضُور'ı, حَاضُورَاء şeklinde yazmıştır. ﴿وَكَمْ قَصَمْنَا مِن قَرْيَةٍ﴾ âyet-i kerîmesindeki karye, bu şehre işarettir. Şuayb b. Abkî'yi veyahut b. Dayfûn'u katlettiklerinden dolayı mahvolmuşlardır. ضَيْمٌ وخَسْف, *zulüm* manasınadır. [Mehmed Fehmi]
Ayetin meaili: "Biz, halkı zulme sapmış nice ülkeyi yerle bir ettik…" (Enbiyâ, 21/11).

85 أَنكَدُ, *uğursuz.* [Mehmed Fehmi]

86 العَانِي, *esir ve mihnetzede*. [Mehmed Fehmi]

87 المُتَوَرِّد, *arslana* ıtlak olunur. [Mehmed Fehmi]

88 أَقْوَد, -أَحْمَرُ- vezninde- *boynu saht ve şedit olan adam*. Kinaye tarikiyle *bahîle* ıtlak olunur. Çünkü bahîl olan adam, yemek yerken tesadüfen birisini görüp davet etmemek için etrafına bakmaz. [Mehmed Fehmi]

mi? Acaba mezalim irtikâp edenlerden biri payidar oldu mu?! Ben, dünya durdukça ve güvercinler taganni ettikçe komşum olan bir hanımın perde-i ismetini çâk etmek için kadem-i zen olmamaya ve zulüm ve gadr ile şaibedar olduğunu bildiğim bir malı satın almamaya yemin etmişim... Bunu muhakkak bilmeli ki zulüm ve gadr ile satılan her mal uğursuzdur… Bazıları malik oldukları malın bir kısmına esirdirler; benim malım ise benim esirimdir…[89]

Mal dediğin nedir? Güzel güzel yenilir ve mihnetzedelerin muavenetine sarf olunur ve hususuyla bahîlin imsak gösterdiği ve muavenetini derîğ ettiği sıralarda îsâr edilir. Ahlâk-ı umûmiyye tetkik edilirse görülür ki iki kısma münkasimdir: Biri denaati kabul eder; diğeri devha-i maâlîye yükselir ve semerisini iktitâf eder… Yani biri seẖidir, semahatini îsâr etmek için daima etrafına bakar ve muavenet edilecek kimse arar; diğeri leîmdir, gözü kapalı, boynu serttir."[90]

Ve 631 sene-i mîlâdiyyesinde vefat eden Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın:[91]

وَكَائِنْ تَرَى مِنْ صَامِتٍ لَكَ مُعْجِبٍ   زِيَادَتُهُ أَوْ نَقْصُهُ فِي التَّكَلُّمِ

لِسَانُ الفَتَى نِصْفٌ وَنِصْفٌ فُؤَادُهُ   فَلَمْ يَبْقَ إلّا صُورَةُ اللَّحْمِ وَالدَّمِ

وَإنَّ سَفَاهَ الشَّيْخِ لا حِلْمَ بَعْدَهُ   وَإِنَّ الفَتَى بَعْدَ السَّفَاهَةِ يَحْلُمِ [٤٥٢]

Tercümesi: "Samt ve sükûnları hâlinde mazhar-ı hürmet ve takdirin olan birçok adamlar vardır ki konuştukları zaman ya fazilet ve meziyetleri tezayüt etmiş veyahut ayıp ve noksanları meydana çıkmıştır. Lisan, insanın bünyesine ve heyet-i mecmûasına nazaran nısfını teşkil eder; nısf-ı diğeri ise kalbidir. (İnsan bu iki uzuv ile yani lisan ve vicdan ile behâimden temayüz eder); yoksa bakiye-i teşekkülâtı etten ve kandan ibarettir ki –bunda hayavânat-ı sâirenin de müşareketi vardır-. Sinn-i şeyhûhette sefahet, suiakîbeti tevlit eder. Zira ondan sonra salâh-ı hâl ihtimal haricindedir. Sefahet, devr-i şebâbın avarızındandır; ondan sonra sulh ve sükûn devri hulul eder."

Manzumelerinin tazammun eylediği felsefi, ahlaki, içtimai kavânîn-i esâsiyyeyi edebiyat sahâifi üzerinde tespit etmekle meşguldüler. O hâlde böyle bir devr-i tekâmül neden *Cahiliye* namıyla tevsîm edilmiştir? Bunu atide izah edeceğiz.

---

89 Avdet etmek: Geri dönmek. Denaat: Alçaklık. İrtikâp etmek: İşlemek. Sinn-i kemâl: Olgunluk ve yetişklinlik çağı. Matmah-ı nazar: Göz önünde olmak. Kûh-pürşükûh: Büyük, ulu dağ. Perde-i ismet: İffet perdesi. Çâk etmek: Yırtmak. Kadem-i zen: Kadının eli ayağı olmak. Burada kadına yönelmek ve ona göz dikmek anlamında kullanılmıştır. Gadr: İhanet.

90 Bahîl: Cimri. Derîğ etmek: Bir şeyi başkasına vermemek, cimrilik yapmak. Îsâr etmek: Yeğlemek, kendinde olanı başkasına vermek. Devha-i maâlî: Yüce ve onurlu şeylerin bulunduğu seviye, tabaka. İktitaf etmek: Koparmak, hasat etmek. Seẖi: Cömert. Semahat: Cömertlik. Leîm: Adi, alçak.

91 Kaynaklarda Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın vefat tarihi 609 [?] olarak aktarılmıştır. Müellif, 631 tarihini muhtemelen Galâyînî'den aktarmıştır. bk. Galâyînî, *el-Muallakâtü'l-'aşr,* s.138.

KABLE’L-İSLÂM DEVİRLERİN “CAHİLİYE” İLE VECH-İ TESMİYESİ

Kable’l-İslâm devirlerin *Cahiliye* namıyla tevsîm edilmesi iki sebepten ileri gelmiştir: Biri ümmiliğin taammümü; ikincisi putperestliğin revaç bulmasıdır. ﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ﴾ âyet-i kerîmesinin tefsirinde ağleb müfessirîn-i kirâm putperestliği sebep göstermişlerdir.[1]

Malumdur ki şerîat-ı garrâ-yı İslâmiyye,[2] tevhit esası üzerine müessestir. İbâdet-i esnâmdan henüz akidesini tecrit ve tenzih eden halkın a‘mâk-ı rûhlarına kadar tevhîd-i bârîyi nüfuz ettirmek için kendilerine şirk ve dalali telkin [453] eden devr-i sâbıkın menfur bir tabirle yâd olunması muktezâ-yı hikmet ve siyasetti.[3] Halkı İslamiyet’e ısındırmak ve edvâr-ı mâziyeden tenfir edip alaka-i dîniyyelerini kesmek için bu vech-i tesmiyeye lüzûm-u kat‘i hasıl olmuştu.

İbn Hâleveyh diyor ki; *Cahiliye* tabiri elfâz-ı İslâmiyye’dendir; yani ahd-i İslâm’da doğmuş olan elfâz ve tabirâttandır, bi‘set-i Risâletpenâhî’den evvelki devirlere ıtlak olunur. İmam Askalânî, *Buhâri-i Şerîf* şerhinde bu reyi tasvip etmiş ve ﴿يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ﴾ âyet-i kerîmesiyle istişhâd eylemiştir.[4] İmam Nevevî de Müslim şerhinde bunu teyit etmiştir.[5]

Cahiliye tabiri bazen hâl, bazen sâhib-i hâl için isim olarak kullanılmıştır. Her iki suret, Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadîs-i şerîfte ve akvâl-ı sahâbede varit olmuştur. Mesela Hz. Peygamber’in, Ebû Zer hazretlerine hitaben, {إِنَّكَ امْرُؤٌ فِيكَ جَاهِلِيَّةٌ} hadîs-i şerîfinde[6] ve Hz. Ömer’in,

---

1 “Yoksa Cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar?...” (Mâide, 5/50).

2 Şerîat-ı garrâ: Parlak, nurlu ve güzel şeriat.

3 İbâdet-i esnâm: Putlara ibadet. A‘mâk-ı rûh: Ruhun derinlikleri. Tevhîd-i bârî: Allah’ın, yaratıcının bir olması, vahdaniyet. Devr-i sâbık: Önceki devir. Muktezâ-yı: -nın gereği.

4 “… Allah hakkında haksız yere Cahiliye düşüncelerine kapılarak…” (Âl-i İmrân, 3/154).

5 İmam Nevevî’nin Cahiliye kelimesine verdiği anlam ile İbn Hacer el-Askalanî’nin verdiği anlam birbirinden farklıdır. İbn Hacer’e göre İmam Nevevî, *Cahiliye* kelimesini, her geçtiği yerde ‘bi‘setten önceki dönem’ anlamında kabul etmiştir. İbn Hacer, İmam Nevevî’nin bu görüşünün tetkike muhtaç olduğunu; zira bu kelimenin ‘bi‘setten önceki dönem’ anlamına geldiği gibi ‘geçmiş şeye’ de ıtlak olunduğunu kaydetmiştir. Kanaatimizce müellif, bu görüşü İbn Hacer’den doğrudan almadığı için sözün tamamını nakletmemiştir. Verdiği açıklamayı ve bu açıklamadan sonra aktardığı hadis ve ayetleri, Âlûsî’nin eserinden nakletmesi bunu teyit etmektedir. Müellifin açıklamalarının aslı için bk. Âlûsî, *Bulûgü’l-ereb*, c.1, s.15-16; Cahiliye kelimesi hakkında İmam Nevevî ve İbn Hacer’in görüşleri için bk. Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethü’l-bârî,* haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddin el-Hatîb, Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1379/1959, c.7, s.149.

6 “Sen hâlâ içinde Cahiliye kalıntıları bulunan birisin.” Hadis için bk. Müslim, *Sahîh,* c.3, s.1282, hadis no: 1661.

"إِنِّي نَذَرْتُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ أَنْ أَعْتَكِفَ لَيْلَةً"[7]

ve Hz. Âişe'nin,

"كانَ النِّكَاحَ فِي الجَاهِلِيَّةِ عَلَى أَرْبَعَةِ أَنْحَاءٍ"[8]

Ve sahâbe-i kirâmın "يا رَسولَ اللهِ، كُنّا في جاهِلِيَّةٍ" tabirleri,

"أيْ في حالٍ جاهِلِيَّةٍ أوْ عادَةٍ جاهِلِيَّةٍ"

demektir.[9]

Cahiliye, esasen gerçi sıfat olarak vazolunmuş ise de ahiren istimalin tağlibiyle masdarın manasına yakın, isim makamında kullanılmaya başladı. Hz. Fahr-i Kâinatın,

{أَرْبَعٌ فِي أُمَّتِي مِنْ أَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ لا يَتْرُكُوهُنَّ: الْفَخْرُ بِالْأَحْسَابِ، وَالطَّعْنُ فِي الأَنْسَابِ، وَالاِسْتِسْقَاءُ بِالنُّجُومِ، وَالنِّيَاحَةُ}

[454] hadîs-i şerîfindeki "مِنْ أَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ" tabirinin her iki suretle tevili kabildir.[10]

﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾ âyet-i kerîmesindeki الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى nazm-ı celîline gelince;[11] Cahiliye Devri ikiye taksim edilmiştir: İslamiyet'in zuhurundan iki asır evvelki zaman *Câhiliyyet-i sâniye;* ve ondan daha evvelki asırlar *Câhiliyyet-i ûlâ* namıyla yâd olunur. Bu âyet-i kerîmedeki "الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى" den murat, asr-ı saâdetten üç-dört asır evvelki devirlerdir. Kur'ân-ı Kerîm, o devirlerdeki kadınların âdâb-ı içtimâiyyesini zem ve takbih ve ezvâc-ı Nebî'yi, onu taklit etmekten menediyor.

---

7 Cahiliye döneminde bir gece itikafa girmeyi nezretmiştim.

8 Cahiliye döneminde nikah (evlilik), dört şekilde yapılırdı.

9 "Ey Allah'ın Resulü! Biz Cahiliye'nin içindeydik." Yani 'cahilce' bir tavır ve âdet içindeydik anlamındadır. Dolayısıyla buradaki جَاهِلِيَّة kelimesi, bir hâl (durum) olarak kullanılmıştır.

10 "Ümmetimde dört şey vardır ki bunlar Cahiliye işlerindendir. Bunları asla terk etmeyeceklerdir: Haseple övünmek, soyu sebebiyle insanları kötülemek, yıldızlar aracılığıyla yağmur beklemek ve ölünün ardından ağıt yakmak." Hadis için bk. Müslim, *Sahîh*, c.2, s.644, hadis no: 934.
Müellif burada, "Cahiliye" kelimesinin hâl, masdar ve isim olarak kullanılmasına atıf yapmıştır. Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) Ebû Zer hakkındaki hadisi, Hz. Ömer ve Hz. Âişe'nin (r. anhüm) sözleri, 'Câhiliye' kelimesinin 'hâl' anlamında kullanıldığı cümlelere örnektir. Dolayısıyla bu cümlelerdeki anlam, müellifin de aktardığı üzere 'Cahiliye durumu, Cahiliye âdeti, Cahiliye geleneği' şeklinde olur. Peygamberimizin en son hadisinde ise kelimenin hem isim hem da masdar anlamında kullanılmış olması muhtemeldir.

11 "Evlerinizde oturun ve daha önce Cahiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın…" (Ahzâb, 33/33).

et-Teberrüc (التَّبَرُّجُ), esasen *mehâsini ve zîb ve zineti erkeklere irâe etmektir:*

يُقَالُ: تَبَرَّجَتِ المَرْأَةُ إِذَا أَظْهَرَتْ وَجْهَهَا وأَبْدَتْ مَحَاسِنَ جِيدِها.[12]

Ebû İshâk, ﴿غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ﴾ âyet-i kerîmesinde[13] diyor ki;[14] تَبَرُّج, izhâr-ı zînet ve erkeklerin şehvetini tahrik edecek her hâl ve hareket; mesela kırıla kırıla yürümek.

el-Ferrâ dahi ﴿وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾ âyet-i kerîmesinin tefsirinde diyor ki; Hz. İbrâhim'in kadem-nihâde-i âlem-i şühûd oldukları sıralarda kadınlara mahsus bir moda vardı.[15] İnci ile işlenmiş elbiseyle ve pek açık bir tuvaletle sokağa çıkarlardı.[16] Buna *teberrüc* denir. Şerîat-ı İslâmiyye, bu kabîlden olan perde-bîrûnâne evzâ ve harekâtı menetti.[17]

el-Hakem b. Uyeyne diyor ki; Câhiliyyet-i ûlâ, Hz. Âdem ile Hz. Nûh arasındaki sekiz asırlık zamana; İbn Abbas ise Nûh ile İdris'in [455] arasındaki devre; el-Kelbî de Nûh ile İbrâhim arasındaki zamana denilir ki o sıralarda kadınlar, tenlerini setredemeyecek derecede ince ve rakik gömleklerle sokağa çıkarlardı, diyorlar. Bazı muerrihler, 'Câhiliyyet-i ûlâ devri, Hz. Mûsâ ile Hz. Îsâ arasındaki fetret zamanına ıtlak olunur.' diyorlar ki o zamanda kadınların haricî tuvaletleri pek de nazar-ı müsâmaha ile görülecek şey değildi.

Cahiliye'nin Ümmiliği

Ümmiliğe gelince; vâkıâ zamân-ı Câhiliyye'de halk, ekseriyetle ümmi idi; fakat cehaletle tavsif edilecek derecede değildiler. Halkın bir kısmı ümmi olmakla beraber bir kısmı da okur yazardı ve umumiyetle yazının zevkini bilir, hüsnühattın letafetini takdir ederdi.

---

12 Yüzünü gösterip boynundaki süsleri ortaya çıkaran kadını ifade etmek için تَبَرَّجَتِ المَرْأَةُ denilir.

13 "… cinsel cazibelerini sergilemeksizin…" (Nûr, 24/60).

14 Müellifin Ebû İshâk olarak aktardığı kişi, 427/1035 yılında vefat eden Arap dili âlimi ve müfessir Ebû İshâk es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî ile karıştırılmamalıdır. Buradaki Ebû İshâk'tan kasıt, 311/923 yılında vefat eden Ebû İshâk ez-Zeccâc el-Bağdâdî'dir. Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* adlı eserinde Kur'an'da geçen kelimeleri gerek lugat gerekse i'rab yönünden tahlil etmiş ve manalarını aktarmıştır. 5 ciltten oluşan eserin içeriği ve metinde geçen ayet hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû İshâk ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh,* thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988, c.4, s.225.

15 Kadem-nihâde-i âlem-i şühûd: Âleme, yani dünyaya ayak bastıklarında anlamındadır. Hz. İbrâhim'in (a.s.) dünyaya geldiği zamanda kadınların giyim-kuşamlarının nasıl olduğunu anlatıyor.

16 Tuvalet: Elbise giymek, süslenmek, güzel görünmeye çalışmak. Burada ise 'kadınların özel gün ve mekânlarda giydikleri uzun ve ağır elbise' anlamındadır.

17 Perde-bîrûnâne: Utanmazcasına, açık açık, alenen. Evzâ: Durumlar.

Şu'arâ-yı Câhiliyye, yazıdan o kadar zevkyab olmuşlardır ki şiirlerinde yazı üzerine güzel güzel teşbihler ve gayet latif ve dilkeş istiareler yapmışlardır. Mesela Antere'nin, bahr-ı vâfir'den:

أَلا يَــــا دارَ عَبْلَــــةَ بــــالطَّويِّ!! كرَجْــعِ الوَشْــمِ فِي رُسْــغِ الهَــدِيِّ[18]

كَــوَحْيِ صَــحَائِفٍ مِــنْ عَهْــدِ كِسْــرَى فَأَهْــدَاها لِأَعْجَــمَ طِمْطِــمِيِّ[19] [٤٥٦]

Demek istiyor ki sevgilisi bulunan Able'nin Tavî denilen mevkideki hanesinin asar ve enkazı, o derecede münkariz olmuştur ki izleri âdeta bir gelinin bileğinde iğne ile işlenmiş olan benlere veyahut okur yazar olmayan ve sûret-i edâyı da bilmeyen bir Acemi'ye ta ahd-i Kisrâ'dan ihdâ olunan namedeki yazılara benzer bir hâle gelmiştir.

Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın bahr-ı mütekârib'den:

أَمِــنْ آلِ لَيْــلَى عَرَفْــتَ الطُّلُــولَا بِــذِي حُــرُضٍ مَــاثِلاتٍ مُثُــولا؟[20]

بَلِــينَ وتَحْسَــبُ آيَــاتِهِنَّ عَــنْ فَــرْطِ حَــوْلَيْنِ رِقًّــا مُحِــيلًا[21]

---

[18] الطَّوِيّ, -ṭâ'nın fethi ve vâv'ın kesri ve yâ'nın teşdîdiyle- Muhârib diyarında bir dağdır ve kuyulardır.

الطَّوِي، البِّئْرُ المَطْوِيَّةُ بِالْحِجارَةِ وجَمْعُها أَطْواءُ وَيُقَالُ لِلْجَبَلِ، قَرْنُ الطَّوِيّ.

Zübeyr b. Ebî Bekr'in kavline göre et-Tavî, Mekke'nin kısm-ı a'lâsında Muhammed b. Seyf'in, el-Beyzâ denilen hanesi civarında Abdişems b. Abdimenâf tarafından kazılan kuyudur. Abdişems'in kızı Subey'a, bu kuyuyu tavsif ederken:

إنّ الطَّــوِيَّ إذا ذَكَــرْتُمْ ماءَهــا صَــوْبُ السَّــماءِ عُذُوبَــةً وصَــفَاءَ

demiş. [Mehmed Fehmi]

الرَّجْع, *iğne ile bedene nal kesmek*. الوَشْم, *iğne ile bedende açılan şekil*. Nal ve döğün, Yeniçeriler'in alametifarikası; cem'i وُشُوم ve وِشَام. الرُّسْغ, *bilek,* cem'i رُسُوغ ve أَرْسُغ. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: الطَّوِي, taşlarla kapatılan kör kuyudur.

Beytin tercümesi:
Tavî'nin suyunu anlatırsanız; bilin ki suyu, şiddetle dökülen yağmurdur, tatlı ve pek arıdır.

[19] الوَحْي, *yazıya ve yazılmış nameye* ıtlak olunur. الهِدَى, -غِنَى vezninde- *gelin*. أَعْجَم, Arap'tan gayrikimse; müfredi ve cem'i birdir.

يُقالُ: رَجُلٌ أَعْجمٌ وَقَوْمٌ أَعْجَمٌ.

الطِّمْطِم ve الطِّمْطِمِيّ, -ṭâ'ların kesriyle- ve الطُّمْطُمَانِي, -ṭâ'ların zammıyla- *lisanında ucme olan*. [Mehmed Fehmi]

[20] أَمِنْ آلِ لَيْلَى, أَمِنْ مَنازِلَ آلِ لَيْلَى takdirindedir. ذِي حُرُضٍ, Mekke yolunda النَّقِرَة -ḳâf'ın kesriyle- denilen mevkiden beş mil mesafede Benî Abdullah b. Gatafân'a ait bir vadinin ismidir. المُثُول, *burada sinip yere yapışmak yahut yer üstünde durmak* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

Tercümesi: “Âl-i Leylâ’nın Zîhuruz mevkiindeki menâzilden kalan bakaya-yı enkâzı tanıyabildin mi? Onun asarı o derecede harap olmuş ki iki sene mürurundan sonra izi ve alametifarikası bile üzerine bir sene evvel yazı yazılmış olan ceylan derisine benzer bir hâle gelmiştir.”

Yine müşarünileyhin,

لِمَــنِ الدِّيــارُ غَشِــيْتُهَا بِالْفَدْفَــدِ؟ [٤٥٧]　　كالْــوَحْيِ فِي حَجَــرِ المَسِــيلِ المُخْــلِدِ[22]

Yani, “Bu yüksek yerde duran ve bakiye-i enkâzı âdeta suyun güzergâhında aleddevâm yapışıp kalan bir taşın üzerindeki yazıya benzer bir hâle gelen bu evler kimindir?!”

Ve Tarafe’nin medîd’den:

أَشَــجَاكَ الرَّبْــعُ أَمْ قِدَمُــهْ　　أَمْ رَمَــادٌ دَارِسٌ حُمَمُــهْ؟[23]

كسُــطُورِ الــرِّقّ، رَقّشَــهُ،　　بِالضُّــحَى، مُــرَقِّشٌ يَشِــمُهْ[24]

لَعِبَــتْ بَعْــدِي السُّــيولُ بــه　　وجَــرَى، فِي رَيِّــقٍ، رِهَمُــهْ[25]

Ve Hâris b. Hillize’nin:

---

21 الفَرْطُ, *zaman, müddet* manasınadır. المَحِيل, الَّذِي أَتَى عَلَيْهِ حَوْلٌ, *yani bir senelik.* [Mehmed Fehmi]

22 الفَدْفَد, *yüksek ve toprağı sert yahut dümdüz olan yere ve beyabana* denir. المَسِيل, -مَبِيع vezninde- *suyun güzergâhı*. الإِخْلَاد, -hemze’nin kesriyle- *yerde ikamet etmek,*

أَخْلَدَ بِالْمَكانِ وإِلَيْهِ إذا أقامَ فِيهِ

ve *bir şeye aleddevâm mülâzemet eylemek,* أَخْلَدَ بِصاحِبِه إذا لَزِمَه. [Mehmed Fehmi]

23 الشَّجْو, -şîn’in fethi ve cîm’in sükûnuyla- *bir adamı mahzun ve mesrur etmek*. الرَّبْعُ, -râ’nın fethi ve bâ’nın sükûnuyla- *hane, konak, menzil, mahalle,* cem‘i, رِبَاع -râ’nın kesriyle- ve رُبُوع ve أَرْبُع, -أَفْلُس vezninde- ve أَرْبَاع gelir. حُمَم, -ḥâ’nın zammı ve mîm’in fethiyle- *kömür*. [Mehmed Fehmi]

24 الرّقّ, -râ’nın fethi ve kesriyle- *yazıya mahsus ince deri ve beyaz sahife*. التَّرْقِيش, *tezyin ve söze zîb ve zinet vermek.* Burada manâ-yı evvel murattır. الوَشْم, ikinci babtan *iğne ile cilt üzerine nakış yapmak*. [Mehmed Fehmi]

25 الرِّهَم, -râ’nın kesri ve hâ’nın fethiyle- cem‘dir; müfredi رِهْمَة *hafif yağan yağmur*. الرَّيِّق, -râ’nın fethi ve yâ’nın teşdîdiyle- راقَ – يَرُوق’dan, masdarı رَيْق, *insibâb, cereyan* ve تَرَدُّدُ الماءِ على وَجهِ الأَرْضِ. [Mehmed Fehmi]

Arapça cümlenin tercümesi: رَيْق, suyun toprak üzerinde gidip gelmesidir.

Beyitlerin tercümesi:

لِمَـــنِ الدِّيـــارُ عَفَـــوْنَ بِـــالحُبْسِ؟ آياتُهـــا كَمَهـــارِقِ الفُـــرْسِ[26] [٤٥٨]

Ve Antere'nin uzun bir kasidesinden:

والنَّقْـعُ يـوْمَ طِـرَادِ الخَيْـلِ يَشْـهَدُ لِي والضَّـرْبُ والطَّعْـنُ والأقْـلامُ والكُتُـبُ[27]

Ve Ebû Züeyb'in:

عَرَفْـــتُ الدِّيـــارَ كَـــرَقْمِ الدَّوا ةِ يَـــذْبِرُهُ الكَاتِـــبُ الحِمْـــيَرِيّ[28]

İbn Kuteybe diyor ki kâtibe *zebûr* (ذَبور) derler.

Ve Ümeyye b. Ebi's-Salt es-Sekafî'nin munserih'den:

قَـــوْمي إِيـــادٌ لَـــوْ أَنَّهُـــمْ أَمَـــمُ أَوْ لَـــوْ أَقـــاموا فَتُهْـــزَلُ النَّعَـــمُ[29]

Ev mi seni hüzünlendirdi yoksa evin eskimiş ve terk edilmiş hâli mi ya da kömürü silinip gitmiş kül mü?
Evin geriye kalan izleri, âdeta kuşluk vaktinde süsleyicinin tezyin ettiği parşömen üzerindeki ince çizgiler gibidir!
Benden sonra seller, ahalisi göçmüş bu evle oynamış; yağmur da onun üzerine akıp durmuş!

26 العَفْوُ, يَعْفُو – عَفا, *mahv ve muzmahil olmak ve imha etmek.* الحُبْس, -ḥâ'nın zammı ve bâ'nın sükûnuyla- Mekke ve Medine arasında kâin Sevârikiye denilen Ebû Bekir karyesi ile Benî Süleym arazisi arasında vaki bir dağdır.

وَقالَ الزَّمَخْشَرِيُّ: الحُبْسُ بِالضَّمِّ، جَبلٌ لِبَني قُرَّةَ.

المَهارِق cem'dir, müfredi مُهْرَق -mîm'in zammı ve hâ'nın sükûnu ve râ'nın fethiyle- Fârisî'den muarrebdir, *mühürlenmiş kağıt, yazıya mahsus beyaz yumuşak kağıt.* [Mehmed Fehmi]
Arapça cümlenin tercümesi: Zemahşerî şöyle demiştir: الحُبْس -ḥâ'nın zammıyla- Benû Kurra'ya ait bir dağın ismidir.
Beytin tercümesi:
Hubs'ta eskiyip yok olan bu evler de kime aittir? Geriye kalan izleri, Farsların kullandığı beyaz kağıt gibidir!

27 النَّقْعُ, *toz, gubâr,* cem'i نِقَاع, -جِبَال- vezninde-. [Mehmed Fehmi]
Atları kovaladığım o günde (savaşta) bana tanıklık eder toz, kılıç, mızrak darbesi, kalemler ve kitaplar!

28 الذَّبْر, -صَبْر- vezninde- *yazı yazmak.* İkinci babtan ve *yazıyı noktalamak ve hafifçe yahut süratle okumak* ve Himyer lugatında *hurma yaprağı üzerine yazılan yazıya* denilir ve ذُبْر, *sahifeye* de ıtlak olunur, cem'i ذِبَار, -ẕâl'ın kesriyle-. تَذْبير de *yazı yazmak* manasınadır. [Mehmed Fehmi]
Beytin tercümesi:
Terk edilmiş diyarlar, hokkanın oluşturduğu hat gibidir. Himyerli bir kâtip, onu kağıda geçirir.

قَـــومٌ لهُــــمْ ســــاحَةُ العِـــراقِ إذا   سَــــارُوا جَميعًــــا والقِــــطُّ والقَلَــــمُ[30]

Diyor ki; "Benim kavmim İyâd'dır; yakın olsaydılar yahut zamân-ı ikâmetleri hulul etmiş olsaydı onlara giderdim. Varsın hayvanlarımız yorulsun ve bitap olsun! Onlar öyle bir kavimdir ki seyahetleri esnasında bütün hıtta-i Irâkiyye onlarındır; kalem de onların, ihsan ve atıyeler de..." [459]

Burada şartın cevabı mahzuftur, أَوْ لَوْ أقامُوا لَطَلَبْتُهُمْ takdirindedir. القِطُّ, ümera tarafından şuna buna nukut ve erzak tahsisisine dair emri havi varakparedir.

Ve İmruülkays'ın:

قِفَـا نَبـكِ مِــن ذِكْــرَى حَبيــبٍ وَعِرْفــانِ   وَرَسْــمٍ عَفَــتْ آياتُــه مُنــذُ أزْمَــانِ

أَتَــتْ حِجَــجٌ بَعْــدِي عَليْــهِ فأصْــبَحَتْ   كَخَــطِّ زَبُــورٍ في مصَــاحِفِ رُهْبَــانِ[31]

beyitlerinden ve evvelce Hâtim'in Mîmiyye'si şerhinde 334-336 sahifelerinde irat olunan emsileden müstebân olduğu vecihle zamân-ı Câhiliyye'de yazı mevcut ve maruftu.[32]

---

29 الأَمَم, -fethateyn ile- *karîb* manasınadır; tesniyesi, cem'i ve müfredi birdir. الهَزْل, -hâ'nın fethi ve zammıyla- ve الهُزال -hâ'nın zammıyla- *lagar olmak.* هُزِلَ الرّجلُ والدّابّةُ هُزالاً sîga-i mechûl ile. [Mehmed Fehmi]
Bir kimsenin ya da hayvanın zayıflayıp güçsüzleşmesi anlamındadır.

30 القِطّ, -ḳâf'ın kesri ve ṭâ'nın teşdîdiyle- cem'i قُطُوط, *haz, nasip, çek.*

وأرادَ بِها هُنا، الجَوائزَ والأرْزَاقَ؛ سُمِّيَتْ قُطُوطًا لِأنّها كانَتْ تَخْرُجُ في رِقاعٍ وصُكوكٍ مَكْتوبَةٍ.

[Mehmed Fehmi]
Şair, القِطّ kelimesiyle burada 'mükâfat ve maaşları' kastetmiştir. Yazılı belge ve çeklerde bulunmasından ötürü bu mükâfat ve maaşlar قُطوط şeklinde isimlendirilmiştir.

31 Durun, sevdiklerimizin ve tanıdıklarımızın anılarını ve uzun zaman önce izleri yok olan evin kalıntılarını hatırlayıp ağlayaduralım!
Benden sonra evin üzerinden uzun yıllar geçti. Görmeyeli buralar, ruhbanların kitaplarındaki ince yazı hattı gibi olmuş.

32 Her ne kadar erken dönemde başladığına işaret eden bulgular olsa da Araplarda yazı/tedvin faaliyetlerinin, genel olarak 2./8. yüzyılın sonlarına doğru arttığı söylenebilir. Ancak Fuat Sezgin'in ifade ettiği üzere Araplarda yazının varlığı, tedvin faaliyetlerinin kesin olarak ne zaman başladığı ve bu faaliyetlerin İslam'dan önceki dönemde hangi seviyede olduğu gibi meseleler belirsizliğini korumaktadır. Kanaatimizce bu konuda *yazının mevcudiyeti* ile *yazının kullanımı-yaygınlığı* meselelerinin birbiriyle karıştırılması ve bazen bir tutulması meselenin izaha kavuşamamasına neden olmuştur. Müellifin de yukarıda belirttiği üzere yazı malzeme yönüyle (kağıt, mektup, kalem) biliniyordu. Ancak yazının biliniyor olması, dönemin toplumu tarafından kullanıldığı anlamına gelmemektedir. Özellikle hafızanın kuvvetliliği ve hazırcevapla bilinen Arap toplumunda yazının kullanımı yaygınlaşmamıştır.

Yazı, o asırda tedavül etmemiş olsaydı onun âlât ve edevatına ait bunca isimler vazolunmazdı. Bir lugat, elbette bir ihtiyaç üzerine vazolunur. Muallaka sahibi Lebîd diyor ki;

وجَلاَ السُّيُولُ عَنِ الطُّلولِ كأنَّها   زُبُرٌ تُجِدُّ مُتُونَها أَقلاَمُها

Yani, “Akan seller, toprak altında mestur kalan hanenin bakiye-i âsârını cilaladı... O izler, mürurazaman ile yazısı silinmiş ve üzerinden kalemi yürüterek yeniden tecdit edilmiş sahifelere benziyor.”

Bu nazik ve dakik teşbihten, Devr-i Câhilî’de yazının bütün safahatı hakkında vukuf peyda edilmiş olduğu anlaşılıyor. Ceylan derisi üzerine yazılan [460] bir yazının silinip tecdidi uzun bir müddete mütevakkıftır. Demek ki hatt-ı Arabî, Lebîd’in asrından pek çok zaman evvel başlamıştır.

Devr-i Câhilî’de Hattın Zuhuru

İbn Düreyd, *Emâlî’*sinde es-Seken b. Saîd’in Avâne’den muan‘an rivayetine istinaden diyor ki;[33] *“el-Cezm* denilen bu hattımızla ilk önce yazı yazan, Tâîler’den Mürâmir b. Mürre ile Eslem b. Cüdre’dir. Bunlar da bu yazıyı el-

Burada çalışmamızla doğrudan ilintili olmaması dolayısıyla tedvîn çalışmalarının tam olarak ne zaman ve kiminle başladığı, ilk önce hangi metinlerin yazıldığı, Ömer b. Abdülazîz’in (öl. 101/720) bu konudaki katkısı, ilk hadislerin tedvini, Güney Arabistan’daki kitabeler üzerinde çalışmalar yapan Carsten Niebuhr (öl. 1815) gibi Batılı araştırmacıların vardıkları sonuçların tetkiki gibi ayrıntılı konular irdelenmemiştir. Ancak konuyla ilgili olarak, “Paragrafın başında neye bağlı olarak 2./8. yüzyıl şeklinde bir tarih verdiniz?” sorusu gündeme gelebilir. Tedvin çalışmalarının tetikleyicisi olan ve Arap şiirinin tedvin edilmesinde inkâr edilemez katkıları bulunan şiir râvilerinin vefat tarihlerine bakarak genel anlamda 2./8. yüzyıla işaret ettik. Ayrıca Ebû Amr b. Alâ (öl. 154), Hammâd er-Râviye (öl. 160) ve Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178) gibi meşhur şiir râvileri ve derleyicilerinin vefat tarihlerini göz önünde bulundurduk. Dikkat edilirse bu râvilerin her birisi, Arap şiirine büyük katkı sağlamış ve şiirin günümüze ulaşmasında önemli etkisi olmuştur. Aynı şekilde Fârâbî’nin bedevilerden dilin nakledilmesi ile ilgili pasajda dil çalışmalarının daha çok hicrî 90-200 yılları arasında olduğunu belirtmesi; Mahmûd Şâkir’in semâ ve hıfz yoluyla şiir rivayetini daha çok İslam’dan yaklaşık 150 yıl öncesinden 1./7. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini ve bundan sonra tedvin çalışmalarının başladığını ifade etmesi de bu tarihi belirlememizde etkili olmuştur. Bunun yanında şiirin erken dönemlerde de tedvin edildiğine dair izlerin bulunduğunu, yazının bilindiğini ve bu yönde çalışmaların yapıldığını hem en-Nedîm hem de Cahiliye şiirinin tarihini tetkik eden araştırmacılar ifade etmektedir. Daha fazla bilgi için Nâsiruddîn el-Esed’in titiz bir bir şekilde hazırladığı eserin özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerine müracaat edilebilir. bk. Ebû Nasr el-Fârâbî, *Kitâbü’l-hurûf,* thk. Muhsin Mehdî, Beyrut: Dârü’ş-Şark, 2. Bs., 1990, s.147; Nâsiruddin el-Esed, *Masâdiru eş-şi’r el-Câhilî ve kıymetuhâ et-târihiyye,* Beyrut: Dâru’l-Cîl, 8. Bs., 1996, s.107-283; Fuat Sezgin, *Târîhü’t-türâs*, c.1/2, s.3-25; Johannes Pedersen, *İslam dünyasında,* s.21-28.

33 Mu‘an‘an rivayet, senedinde ‘an (عَنْ) edatı bulunan rivayet türüdür. رُوِيَ عَنْ فُلاَنٍ (falandan rivayet edilmiştir) şeklinde aktarılan rivayetlerdir.

Enbâr ahalisine öğrettiler.[34] Enbâr ahalisinden, Dûmetü'l-Cendel[35] sahibi Ükeydir b. Abdülmelik nam hükümdarın biraderi Bişr b. Abdülmelik öğrendi. Mumaileyh Mekke'ye gittiğinde Harb b. Ümeyye'nin kızı ve Ebû Süfyân'ın kız kardeşi es-Sahbâ' ile evlenerek orada kaldı ve yazıyı Kureşîler'e öğretti. Onun için Dûmetü'l-Cendel ahalisinden bir Kindî, tefahür ma'razında Kureşîler'e minnet yükleterek diyor ki;[36]

فَلا تَجْحَدُوا نَعْمَاءَ بِشْرٍ عَلَيْكُمُ ... فَقَدْ كَانَ مَيْمُونَ النَّقِيبَةِ أَزْهَرَا[37]
أَتَاكُمْ بِخَطّ الجَزْمِ حَتَّى حَفِظتُمُ ... مِنَ المَالِ مَا قَدْ كَانَ شَتَّى مُبَعْثَرا[38]
وَأَتْقَنْتُمُ مَا كَانَ بالمَالِ مُهْمَلا ... وطَامَنْتُمُ مَا كان مِنْه مُنَفَّرا
فَأَجْرَيْتُمُ الأَقْلامَ عَوْدًا وَبَدْأَةً ... وضَاهَيْتُمُ كُتَّابَ كِسْرَى وَقَيْصَرا[39]
وأَغْنَيْتُمُ عَن مُسْنَدِ الحىّ حِمْيَرًا ... وَمَا زَبَّرتْ في الصُّحْفِ أَقْيالُ حِمْيَرَا"[40]

Kindî diyor ki; "Nâsiyesi pak ve dırahşân, bütün asar ve menakıbı pürfahr ve şan olan Bişr'in lütuf ve inayetini inkâr etmemek lazımdır. Bişr, size Hatt-ı Cezm'i getirdi. Onun sayesinde dağınık ve perişan olan malınızı muhafaza ettiniz. Malla da elde edemediğiniz şeyleri yazıyla temin eylediniz ve

---

34 el-Enbâr, buradaki Enbâr'dan murat Bağdat'tan on fersah mesafede Fırat vadisi üzerinde eskiden gayet mamur olan ve el-yevm Fellûce denilen şehirdir. Enbâr namında bir de Belh civarında Merv'den büyük bir şehir de vardır, vaktiyle payitahttı. Bağdat'taki Enbâr'ın vech-i tesmiyesi hakkında *Mu'cemü'l-büldân'*da uzun tafsilat vardır. [Mehmed Fehmi]

35 Dûmetü'l-Cendel, -dâl'ın zammı- efsahtır. Şam'dan yedi konak mesafede Tay'ın iki dağları arasında Medine muzafatından üç köyden biridir. Dûme, bir sur dâhilindedir. Mârid namıyla kalesi, bir de menbe'i suyu vardır. Ükeydir b. Abdülmelik nam hükümdara aittir. Dûm b. İsmâil b. İbrâhim'in ismiyle tesmiye edilmiştir. Binası karker olduğu için el-Cendel ile tavsif edilmiştir. Buna dair *Mu'cemü'l-büldân'*da tafsilât-ı tâmme vardır. [Mehmed Fehmi]

36 İbn Düreyd'in açıklamaları için bk. İbn Düreyd, *Ta'lîk min Emâlî İbn Düreyd,* thk. es-Seyyid Mustafa es-Senûsî, Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb, 1984, s.228-229.
Kindî: Kinde kabilesine mensup kimse.

37 النَّقِيبَة, *nefis, akıl, seciye.* أَزْهَر, *gayet berrak olan şeye* ıtlak olunur; burada pak ve dırahşân manasınadır. [Mehmed Fehmi]

38 مُبَعْثَر, *dağınık.* [Mehmed Fehmi]

39 البَدْأَة, -bâ'nın zammı ve fethi ve dâl'ın sükûnuyla- *bir şeye herkesten evvel başlamak.* بَدْأَةً ve عَوْدًا yahut بَدْأً ve عَوْدًا tabiri, *bir iş bittikten yahut yarısına kadar gelindikten sonra baştan ona avdet etmek* makamında kullanılır. Yazı da böyledir; bir satır bitince ikinciye baştan başlanır. المُضَاهَاة, *müşabehe.* [Mehmed Fehmi]

40 أَقْيَال, *mülûk,* müfredi, قَيْل -ḳâf'ın fethi ve yâ'nın sükûnuyladır-. [Mehmed Fehmi]

zihinde tutulamayacak umûr-i hisâbiyyeyi yazıyla zapt ve tespit imkânı buldunuz. Kisrâ ve Kayser'in kâtipleri gibi istediğiniz surette kalemi baştan aşağı yürütmeye başladınız. Himyer'i de hatt-ı Müsned'den ve Himyer hükümdarlarının sahifelerde karaladıkları şeyden müstağni ettiniz."[41]

Bu yazıya *Hattü'l-Cezm* denilmesinin sebebi Müsned-i Himyerî'den tevlit ve ihraç olunmuş olmasıdır. Cezm, قَطْع *(koparmak)* manasınadır.[42] Sekizinci asr-ı hicrînin ricalinden İmam Süyûtî, *el-Müzhir* nam eserinde Ebced Hevvez (أَبْجَدْ هَوَّز) bahsinde *el-Mes'ûdî* tarihinden naklen diyor ki;[43] Ebû Câd (أبو جاد), Hevvez (هَوَّز), Huttî (حُطِّي), Kelemen (كَلَمَنْ), Sa'fas (سَعْفَص) ve Karaşayât (قَرَشَيات), birer padişahın ismidir.[44] Bunlar, el-Mihsan b. Cendel b. Ya'sub b. Medyen b. İbrâhim el-Halîl aleyhisselâm'ın evladındandırlar.[45] Ebced, Mekke ve ona muttasıl olan arâzi-i Hicâziyye hükümdarıydı; Hevvez ile Huttî, Tâif ve ona muttasıl Necid kıtasına hâkimdiler; Kelemen ile Sa'fas ve Karaşayât, Medyen hükümdarlarıydılar. Kelemen, Şuayb kavmiyle beraber Yevmü'z-Zulle azabıyla ve bir hâdise-i cevviyye ile telef olmuştur. [462] ﴿فَأَخَذَهُمْ عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ﴾ âyet-i kerîmesindeki azabı, müfessirîn-i kirâm, ber vech-i ât-i beyan buyuruyorlar:[46]

Yedi gün mütemadiyen esen tahammülsüz bir bâd-i semûm akabinde ufku bir kara bulut kaplamış. Bunlar, hararetin şiddet-i ızdırâbından hemen bulutun altına iltica etmişler. Yağmur beklerken âteşin rüzgar esmiş ve cümlesini yakmıştır. Kelemen namındaki hükümdarın kızı bu facia esnasında Hicaz'da idi. Hâdise-i elîmeden haberdar olunca pederine bir mersiye söyler, der ki;

---

41 Nâsiye: Alın. Dırahşân: Parlak. Pür-fahr: Gurur dolu. Umûr-i hisâbiyye: Yazı gerektiren hesap işleri.

42 Yani Cezm yazısı, Himyer yazısından elde edilmesi dolayısıyla 'koparmak, çekip almak' anlamına gelen cezm ismini almıştır.

43 Ebced, "alfabedeki harflerin kolaylıkla hatırda tutulmasını sağlamak için eski dönemlerde geliştirilmiş bir formül olup gerçekte bir anlamı bulunmayan kelimelerinin ilki 'ebced' (abucad, ebuced) şeklinde okunduğu için bu adla anılmıştır." Ayrıntılı bilgi için bk: Mustafa İsmet Uzun, *"Ebced",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994, c.10 s.68-70.

44 en-Nedîm, eserinin girişinde Hişâm b. el-Kelbî'den naklen bu isimleri Ebû Câd, Hevvâz, Huttî, Kelemûn, Sa'faz, Karîsât şeklinde aktarmıştır. Aynı sayfada şu açıklamaya da yer vermiştir: "İbn Ebî Sa'd'ın yazısıyla onların adlarını şu şekilde, şu i'rab ile okudum: Ebcâd, Hâvez, Hâtî, Kelemân, Sâ'faz, Karaset." Araplarda yazının ilk ortaya çıkışı ve şekli hakkında ayrıntılı bilgi için bk. en-Nedîm, *el-Fihrist* (Türkçe tercümesi), s.28-33.

45 Müellif, 'Mihsan' olarak transkribe ettiğimiz ismi, "محصن" şeklinde harekesiz olarak aktarmıştır.

46 "… derken gölge gününün azabı üzerlerine çöküverdi…" (Şu'arâ, 26/189).

كَلَمُونٌ هَدَّ رُكْنِي   هُلْكُهُ وَسْطَ المَحَلَّهْ

سَيِّدُ القَومِ أَتاه ال   حَتْفُ نَارًا وَسْطَ ظُلَّهْ[47]

el-Müntasır b. el-Münzir el-Medyenî de;[48]

ألا يا شُعَيْبٌ قَدْ نَطَقْتَ مَقالَةً   أَتَيْتَ بِها عَمْرًا وحَيَّ بَنِي عَمْرِو

هُمُ مَلَكُوا أَرْضَ الحِجازِ بِأَوْجُهٍ   كَمِثْلِ شُعاعِ الشَّمْسِ في صُورة البَدْرِ

وهُمْ قَطَنُوا البَيْتَ الحَرامَ وزَيَّنُوا   قُطُورًا وفازُوا بِالْمَكارِمِ والْفَخْرِ[49]

مُلُوكُ بَنِي حُطِّي وسَعْفَصَ في النَّدَى   وهَوَّزَ أَرْبابِ الثَّنِيَّةِ والحِجْرِ[50]

beyitlerinde Huttî, Sa‘fas ve Hevvez nam hükümdarlardan bahsetmiştir. [463]

---

47 Ah! Kabilesinin tam ortasında Kelemûn'un ölümü beni harap etti.
Kabilesinin efendisiydi. Ölüm, ateş hâlinde gölgenin tam ortasında ona geldi!

48 Medyen, -mîm'in ve yâ'nın fethi ve dâl'ın sükûnuyla- kavm-i Şuayb'ın memleketidir. Medyen b. İbrâhim aleyhisselâmın namıyla tevsîm edilmiştir. Şam ve Medine arasında Şam'dan altı konak mesafede Tebük karşısındadır. Hz. Şuayb'ın kızlarına, Hz. Mûsâ'nın su istiskâ ettiği -çektiği- kuyu buradadır. الظُّلّة, -ẓâ'nın zammı ve lâm'ın fethi ve teşdîdiyle- *örtü, gâşiye, sâyeban ve gölge eden sehâb-pâredir* ki burada maksat budur. [Mehmed Fehmi]

49 القُطُون, -قُعُود vezninde- birinci babtan *bir yerde ikamet etmek*. يُقالُ: قَطَنَ بِالْمَكانِ ve *hizmet etmek;* burada ikinci mana maksuttur. قُطُور, Mısır'da Kûretü'l-Garbiyye'de bir şehirdir. الثَّنِيَّة, -بَلِيَّة vezninde- burada *istisna* manasınadır, yani *müstesna seciyelere maliktirler*. "الشُّهَداءُ، ثَنِيَّةُ اللهِ فِي الخَلْقِ" hadîs-i şerîfinde olduğu gibi. [Mehmed Fehmi]
Hadisin tercümesi: Şehitler, Allah'ın insanlar arasında (sûra üfürüldüğü gün) istisna tuttuğu kişlerdir.
Ebû Ca‘fer en-Nehhâs (öl. 338/950), müellifin hadis olarak aktardığı sözü tâbiînden Saîd b. Cübeyr'den (öl. 94/713 [?]) nakletmiştir. Dolayısıyla mezkûr söz, hadisten ziyade eser olarak değerlendirilebilir. Hadisin senedi için bk. Ebû Ca‘fer en-Nehhâs, *Me‘âni'l-Kur'âni'l-Kerîm,* thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekke: Merkez İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1410/1989, c.5, s.149.

50 الحِجْر, *akıl*. الثَّنِيَّة'nin manalarından biri *dağda yüksek yol;* cem‘i ثَنايَا, Haccâc'ın, أَنَا ابْنُ جَلا وطَلاّعُ الثَّنَايَا'den maksadı, *müşkülât-ı umûru iktihâm ettiğini* beyan etmektir. [Mehmed Fehmi]
Beyitlerin tercümesi:
Ey Şuayb! Amr ve Benî Amr kabilesine sövüp saydığın bir konuşma yapmışsın!
Kendilerinden bahsettiğin kişiler, dolunay suretindeki güneş ışınları gibi yüzlerle Hicaz topraklarını yönettiler.

Eyyâm-ı Câhiliyye'de yazı yazmakla şöhret bulanlardan Dûmetü'l-Cendel sahibi Bişr b. Abdülmelik ile Süfyân b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf ve Ebû Kays b. Abdimenâf b. Zühre ve Amr b. Ades'tir. Ahd-i İslâm'da sahâbe-i kirâmdan şöhret bulanlar; Ömer, Osman, Ali, Talha, Ebû Ubeyde, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Yezîd b. Ebî Süfyân hazarâtı…

Cenâb-ı Hakk'ın, ﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾ âyet-i kerîmesinde kalem ile kasem etmesi,[51] yazının o asırda Araplarca ne kadar mutena ve hâiz-i ehemmiyet olduğunu ispata kâfidir.[52] İbn Haldûn *Mukaddime'*sinde, İmam Zemahşerî *Müzhir'*inde[53] ve es-Sûlî *Edebü'l-kâtib* nam eserinde bu bahse dair uzun uzadıya tafsilat vermişlerdir.[54]

Yazıya Müteallik Lugatler

Yazıya müteallik âlât ve edevat ile levâzim-i sâirenin her birine birer lugatın vazolunduğu atideki tafsilattan anlaşılacaktır:

المِحْبَرَةُ ve الدَّواةُ, *devit dediğimiz hokka*. مِحْبَرة, -mîm'in harekât-ı selâsesiyle- ve cümlesinde -bâ'nın fethiyle- mervîdir. دَواة'ın cem'i دَوْي ve دِوِيّ ve دُوِيّ. A'dâdıyla zikrolunursa ona kadar ثَلاثُ دَوَياتٍ şeklinde söylenir; [464] نَواةٌ ve ثلاثُ نَوَياتٍ gibi; adetsiz olarak cem'lenirse الدَّوَى denilir.[55] نَواة ve نَوَى gibi. Devit imal edene *devâtî* denilir.

اللِّيقَة ve المَلِيقُ, *hokkanın içine bırakılan ipek* yahut *pamuk*. لاقَ'den alınmıştır:

Onlar ki Beytü'l-Harâm'a yerleşen ve Kutûr'u süslendiren, iyiliklerle ve gururla ön plana çıkan kişilerdir.
Cömertlikte nam salmış, akıl erbabı, nadide hasletlere sahip Benî Huttî, Sa'fas ve Hevvez oğullarının hükümdarlarıdır onlar!

51 "Nûn. Kaleme ve (yazanların) onunla yazdıklarına andolsun…" (Kalem, 78/1).

52 Mutena: Özen gösterilen, önemli görülen. Hâiz-i ehemmiyet: Önemli.

53 Müellif burada Süyûtî'nin *el-Müzhir* adlı eserini sehven Zemahşerî'ye isnat etmiştir. Zemahşerî'nin bu adla bir eseri bulunmamaktadır.

54 es-Sûlî'nin açıklamaları için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ el-Bağdâdî eş-Şatrancî es-Sûlî, *Edebü'l-kâtib,* nşr. Muhammed Behçet el-Eserî, Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1341/1921, s.28-32; İbn Haldûn'un açıklamaları için bk. İbn Haldûn, *Mukaddime,* s.742-752; Süyûtî'nin açıklamaları için bk. Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga,* thk. Fuâd Alî Mansûr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, c.2, s.293-302.

55 Müellif, دَوَاة kelimesinin sayıyla kullanıldığı zaman (3-9 arası) çoğul olarak geldiğini ve bu çoğulun da دَوَيات şeklinde olduğunu ancak sayı olmadan normal bir isim olarak geldiğinde الدَّوَى ismini aldığını belirtmiştir.

لَاقَ الدَّواةَ لَيْقًا وَأَلَاقَها إِلَاقَةً فَلَاقَتْ -لَزِقَ المِدَادُ بِصُوفِها- ولُقْتُها لَيْقًا.

المِدَادُ النِّقْسُ، الحِبْرُ وَهُوَ الزَّاجُ،

mürekkep. الحِبْرِيّ, *mürekkep satan.* Mürekkebin مِدَاد ile vech-i tesmiyesi, kâtibe mededres olmasındandır

وَمَدَدْتُ الدَّواةَ، صَبَبْتُ فِيهَا مَاءً.[56]

نِقْس'in cem'i أَنْقَاس ve أَنْقُس. el-Merrâr diyor ki;

عَفَـتِ المَنَـازِلُ غَـيْرَ مِثْـلِ الأَنْقُـسِ بَعْـدَ الزَّمَـانِ عَرَفْتَـهُ بِـالْقِرْطِسِ[57]

أَيْ بِالْقِرْطَاسِ، نَقَّسَ دَواتَهُ تَنْقِيسًا.

وقَدْ خَثُرَتِ الدَّواةُ خُثُورةً وخَثَارَةً،

Hokkada mürekkep kalınlaştığı zaman denilir.

وَبَرَيْتُ القَلَمَ أَبْرِيهِ بَرْيًا،

yontmak. بَرَوْتُ – أَبْروهُ – بَرْوًا dahi lugattır, يَقْلُو البُرَّ gibi.

المِبْراةُ ve السَّفَنُ, *kalemtıraş.*

[وأَنْتَ في كَفِّكَ المِبْراةُ والسَّفَنُ[58]]٤٦٥

mısraında ve Cendel et-Tuhavî'nin,

إِذْ صَـعِدَ الدَّهْـرُ إلى عِفْراتِـهِ فَاجْتَاحَهـا بِشَـفْرَتَيْ مِبْرَاتِـهِ[59]

beytinde olduğu gibi.[60]

البُرَايَةُ والبُراءُ، ما يَسْقُطُ مِن القَلَمِ عِنْدَ البَرْيِ،

yontulurken kalemden düşen talaş.

قَطَّ القَلَمَ يَقُطُّهُ قَطًّا،

kalem kesmek.

القَطُّ، قَطْعُ الشَّيْءِ عَرْضًا والقَدُّ قَطْعُهُ طُولاً.[61]

---

56 مَدَدْتُ الدَّواةَ, *hokkaya su katmak* demektir. Mededres: Yardıma koşan.

57 Daha önce şen şakrak olan evler yok olup gitti. Geriye sadece zaman geçtiği hâlde kağıdın üzerindeki mürekkep gibi (hayal meyal) şeyler kaldı.

58 Sen ki bir elinde eğe ve kalemtıraş olan…

59 العِفْرات, *başın ortasındaki saçlar.* اجْتِيَاح, *istîsâl.* شَفْرَة, *bıçağın ağzı.* [Mehmed Fehmi]

60 Felek, başının tam ortasındaki saçlarına varıp onları eğesiyle kökünden kazıdığında…

61 القَطّ, *bir şeyi enine kesmek;* القَدّ ise *uzunlamasına kesmektir.*

المِقَطُّ ve المِقَطَّةُ, *makta* denilen alet. الطِّرْسُ ve الطِّلْسُ, cem'i أَطْرَاس ve طُرُوس, *sahife yahut yazısı silinip sonradan yazılan sahife*.

يُقَالُ: طَرَّسْتَ الصَّحيفَةَ تَطْرِيسًا إذا أنْعَمْتَ مَحْوَها، وطَرَسَ الكِتابَ سَوَّدَهُ.[62]

وثَبَّجَ الكِتابَ تَثْبِيجًا، لمْ يُبَيِّنْهُ؛ وقِيلَ: لَمْ يَأْتِ به على وجْهِهِ. والثَّبَجُ، تَعْمِيَةُ الخَطِّ وتَرْكُ بَيانِهِ ويُقالُ: كِتابٌ مُثَبَّجٌ وقَدْ ثُبِّجَ تَثْبيجًا.[63]

ومَجْمَجَ الكِتابَ، خَلَّطَهُ وأفْسَدَهُ. المَجْمَجَةُ، تَخْليطُ الكِتابِ وإفْسادُهِ بالْقَلَمِ. ومَجْمَجْتُ الكِتابَ إذا ثَبَّجْتَهُ ولمْ تُبَيِّنِ الحُروفَ.[64]

Bu tabirler, *vazıh ve açık olmayan yazı hakkında* istimal olunur.

القِطُّ وجَمْعُهُ قُطُوطٌ، الصَّحِيفَةُ لِلإنْسانِ بِصِلَةٍ يُوصِلُ بهَا. قَالَ الأزْهَرِيُّ: القُطُوطُ، الجَوائِزُ والأرْزاقُ سُمِّيَتْ قُطوطًا لأنّها كانَتْ تَخْرُجُ في رُقاعٍ [٤٦٦] وصِكاكٍ مَقْطوعَةٍ.

Hasılı, bu tafsilattan anlaşıldığına göre قِطّ, *zahire* veyahut *nakd olarak şuna buna tahsisatı havi emirname makamındaki pusuladır.*

المَجَلَّة، صَحِيفةٌ كانُوا يَكْتُبونَ فِيها الحِكْمَةَ.

Hikem ve mevâizi havi mecmua… Nâbiga'nın:

مَجَلَّتُهُمْ ذاتُ الإلهِ ودِينُهُمْ   قَويمٌ بِهِ يَرْجُونَ خَيْرَ العَواقِبِ

beytinde olduğu gibi.[65]

العُهْدَةُ, *bey ve şirâ muamelatında müstamel evrâk-ı resmiyye, hüccet ve temessük gibi ve hat ve kitabetteki zı'f.*

يُقالُ :في خَطِّهِ عُهْدَةٌ أيْ ضَعْفٌ.

الْمَنْشورُ، مِنَ كُتُبِ السُّلْطانِ ما كانَ غَيْرَ مَخْتُومٍ.

İmzalanmamış nâme-i hümâyün.

الهامِشِ، يُقَالُ: كَتَبْتُه بِهامِشِ الكِتابِ أيْ بِحَاشِيَتِهِ.

Mektubun kenarlarına denir.

---

62 طَرَّسْتَ الصَّحِيفَةَ, sayfadaki yazıyı güzelce silmek. وطَرَسَ الكِتابَ, yazısı silinmiş bir sayfa üzerinde yazı yazmak, karalamak.

63 الثَّبَج: Yazı ve konuşmayı, vazıh-açıklayıcı bir şekilde yapmamak; yazının hatlarını anlaşılır şekilde yazmamak, açıklamamak.

64 مَجْمَج: Kişinin çapraşık, dolambaçlı ve anlaşılması güç şekilde yazması.

65 Onların sahifesi, Allah'tan bir vahiydir; inançları da yerli yerindedir. Bu inançla en hayırlı akibeti arzularlar.

السِّجِلُّ, كِتابُ العَهْدِ; cem‘i, سِجِلّات -tâ ile cem‘lenen- müzekker isimlerden biridir.

وَقِيلَ: السِّجِلُّ، الكاتِب؛ ﴿يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ﴾
âyet-i kerîmesinde olduğu gibi.[66]

الكُرَّاسَةُ وجَمْعُها الكُرَّاسُ والكَراريسُ منَ الكُتُبِ، سُمِّيَتْ بِذلك لِتَكَرُّسِها أيْ انْضِمامِها لِبَعْضِها منَ التَكْرِيسِ وهو ضَمُّ الشَّيْءِ بَعْضِهُ إلى بَعْضٍ.[67]

Şimdi كُرَّاسَة yerine *forma* kullanılıyor.

السِّفْرُ, cem‘i أسْفار, *büyük kitap*. ﴿كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾ [467] âyet-i kerimesinde olduğu gibi[68] ve السَّفَرَةُ müfredi سَافِر, *ketebe*. Nabatî'den alınmıştır; lisân-ı Nabatî'de سافِرًا denilir.

المِصْحَفُ والمُصْحَفُ، الجامِعُ لِلصُّحُفِ المَكْتُوبَةِ بينَ الدَّفَّتَيْنِ. وهوَ مِنْ أُصْحِفَ أيْ جُمِعَتْ فِيهِ الصُّحُفُ.

Kitabın iki kapı arasındaki sahâifin mecmuuna ıtlak olunur.

الزِّبْرُ، الكِتابُ والجَمْعُ زُبورٌ مِثْلُ قِدْرٍ وقُدورٍ؛ والزَّبورُ الكِتابُ المَزْبورُ والجَمْعُ زُبُرٌ، مثْلُ رَسُولٍ ورُسُلٍ؛ والمِزْبَرُ القَلَمُ؛ وكِتابٌ ذَبِرٌ، سَهْلُ القِراءَةِ؛ والذَّبْرُ، الكِتابُ جَمْعُهُ ذِبارٌ.[69]

Zürrumme'nin:

---

66 "O dehşet günü gökleri yazılı kâğıt tomarlarını dürer gibi düreriz..." (Enbiyâ, 21/104); müellif, السِّجِلّ kelimesinin bir görüşe göre *kâtip* anlamında olduğunu belirtmiş ve bunu teyit etmek amacıyla içinde السِّجِلّ kelimesinin, -bir tevile göre- *yazıları yazan-kâtip* anlamında kullanıldığı âyet-i kerîmeyi aktarmıştır. السِّجِلّ kelimesinin *kâtip* anlamında kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda ayetin manası, "O dehşet günü gökleri kâtibin, yazısını bitirdikten sonra yazdığı kağıt tomarlarını dürttüğü gibi düreriz." mealinde olur. Bununla beraber müellif, السِّجِلّ kelimesinin bu anlama geldiğinin zayıf görüş olduğuna قِيلَ fiilini kullanarak dikkat çekmiştir. Ayet ve السِّجِلّ kelimesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984, c.17, s.157-161.

67 الكُرَّاسَةُ: Bir şeyi, birbirinin içine katmak/bir araya getirmek anlamında التَّكْرِيس masdarından isim olup sekiz, on veya on altı sayfalık formalara denir.

68 "… Koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer..." (Cuma, 62/5).

69 زِبْر, (çoğulu زَبُور), *yazılı metin veya kitap* anlamındadır. مَزْبَر ise *kalemdir.* ذَبِر ise *okunması kolay olan kitaptır.*

أَقُـــولُ لِنَفْسِـــي وَاقِفًـــا عِنْـــدَ مُشْـــرِفٍ   عَلَى عَرَصَـــــــاتٍ كَالدِّبَـــــــارِ النَّوَاطِـــــقِ

beytinde olduğu gibi.[70]

الرَّقْمُ والتَّرْقيمُ، تَعْجِيمُ الكِتابِ، ورَقَمَ الكِتابَ يَرْقُمُهُ رَقْمًا أعْجَمَهُ وبَيَّنَهُ وكِتابٌ مَرْقومٌ أيْ قد بُيِّنَتْ حُرُوفُهُ بِعلاماتِها مِنَ التَّنْقِيطِ.[71]

Bu tabirler, *vazıh bir surette noktaların vaz'ı* hakkında istimal olunur. ﴿كِتَابٌ مَّرْقُومٌ﴾ âyet-i kerîmesindeki مَرْقُوم, مَكْتُوب manasınadır.[72]

سَـــأَرْقُمُ في المـــاءِ القَـــراحِ إِلَيْكُـــمُ   على بُعْـــــدِكُمْ إنْ كان لِلْمـــــاءِ رَاقِـــــمُ[73]

[468] beytindeki tasvir gayet bediidir. سَأَرْقمُ, سأَكْتُبُ manasınadır.

الرَّقْمُ، الكِتابَةُ والمِرْقَمُ، القَلَمُ. يَقُولُونَ: طاحَ مِرْقَمُكَ أيْ قَلَمُكَ. والمُرَقِّمُ والمُرَقِّنُ، الكاتِبُ؛

دارٌ كرَقْمِ الكاتِبِ المُرَقِّنِ[74]

mısraında olduğu gibi ve الرَّقيم, الكِتاب.

الرِّشْق وَالرَّشْقُ، صَوْتُ القَلَم،

Yazı yazarken kalemin çızırtısı.

يُقَالُ: نَقَطْتُ الكِتابَ ونَقَّطْتُهُ وأعْجَمْتُهُ وقَيَّدْتُه وشَكَلْتُه أَشْكُلُه شَكْلًا فهوَ مَشْكُولٌ وأشْكَلَهُ.

Harekelemek.

وَهٰذا كِتابٌ غُفْلٌ أيْ غَيْرُ مُعَرَّبٍ.

Harekelenmemiş demektir.

التَّحْبِيرُ, *hüsnühat*. Seleme'nin Ferrâ'dan rivayet ettiği şu:[75]

كَتَحْبـــيرِ الكِتـــابِ بِخَـــطِّ يَوْمًـــا   يَهـــــــودِيٍّ يُقـــــــارِبُ أوْ يَزِيـــــــلُ[76]

beytinde olduğu gibi.[77]

---

70 Âdeta konuşan, okunması kolay kitaplar gibi olan terk edilmiş evlerin geniş alanlarında durup yüksekten bakarken kendi kendime diyorum ki…

71 الرَّقْم ve التَّرْقِيم, *kitaptaki kelimelerin noktalanması;* رَقَمَ الكِتَابَ, *kelimelere nokta işaretleri koymak;* كِتابٌ مَرْقُومٌ, *harfleri noktalanmış kitap* demektir.

72 "Kaydedilmiş bir defterdir." (Mutaffifîn, 83/20).

73 Bizden ırak olmanıza rağmen suyun üzerinde yazı yazabilecek imkân varsa hislerimi suyun üzerine yazacağım.

74 Kâtibin yazısı gibi bir yurt.

75 Seleme'den kasıt, Ebû Muhammed Seleme b. Âsım en-Nahvî'dir (öl. 270/883'ten sonra). Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın ileri gelen öğrencisi ve yanından ayrılmayan en güvenilir râvisiydi.

المُهْرَق, cem‘i مَهارِق, Fârisî’deki مُهْرَة’den muarreb olduğuna ihtimal veriliyor. مُهْرَة, esasen kağıda cila vermekte müstamel *büyük deniz böceği kabuğudur*. Araplar, onu sahife makamında kullanmışlardır. A‘şâ diyor ki;

رَبِّي كَــــــرِيمٌ لا يُكَــــــدِّرُ نِعْمَــــــةً وَإِذا تُنُوشِــــدَ في المَهَــــارِقِ أَنْشَــــدَا[78] [٤٦٩]

القَرْمَطَةُ في الخَطِّ: دِقَّةُ الكِتابة. يُقالُ: قَرْمَطَ الكاتِبُ إذا قارَبَ بَيْنَ كِتابَتِهِ.

Pek ince ve sık yazmaya denir.

التَّارِيخُ، يُقالُ: أَرَّخْتُ الكِتابَ أَرْخًا والاسمُ منهُ، أُرْخَةٌ وآرَخْتُ الكِتابَ فهوَ مُؤَارَخٌ وأَرَخْتُ الكِتابَ وَقَّتُّهُ والتَّوْرِيخُ مِثْلُه وزَعَمَ يَعْقوبُ، أنَّ الواوَ بَدَلٌ مِنَ الهَمْزَةِ.[79]

Ayın ibtidasından nısfına kadar خَلَتْ ve خَلَوْنَ ve nısfından sonuna kadar بَقِيَتْ ve بَقِينَ tabirlerini kullanırlar.

يقال: كُتِبَ لِلَيْلَتَيْنِ خَلَتَا مِنْ رَجَبٍ وثَلاثِ لَيَالٍ خَلَوْنَ ولِلَيْلَتَيْنِ بَقِيَتا مِنْ شَعْبانَ وثَلاثِ لَيالٍ بَقِينَ. وَغُرَّةُ الشَّهْرِ أَوَّلُهُ والسَّلْخُ آخِرُهُ.[80]

الإِضْبارَةُ والإِضْمَامَةُ، الحُزْمَةُ مِنَ الصُّحُفِ وجَمْعُهُما، الأَضَابِيرُ والأَضَامِيمُ ويُقَالُ: ضَبَرْتُ الكُتُبَ أَضْبُرُها إذا جَعَلْتَها إِضْبَارَةً.

-Hemze’nin feth ve kesri- caizdir;[81] *bir demet kağıt* manasınadır.

---

76 الزَّيْلُ, زالَ – يَزيلُ, *bir şeyi yerinden ayırmak*. يقالُ: زَالَهُ عَنْ مَكَانِهِ يَزيلُهُ ve *bir şeyi diğer bir şeyden cüda eylemek,* تَقُولُ: زِلْتُهُ – أَزيلُهُ. [Mehmed Fehmi]

77 Evin arta kalmış kalıntıları, Yahudi bir kâtibin kaleminden çıkan; bazısı birbirine yakın ve diğer bazısı da birbirinden uzak yazısından oluşan sahife gibidir.

78 Efendim (Rabbim), cömert biridir; bağışladığı hiçbir nimeti başa kakmakla bozmaz. Peygamberler’in sahifeleri ile dilenildiğinde cevap verir.

79 “Kitabın tarihlendirilmesi demektir. Yâ‘kûb, التَّوريخ kelimesindeki vâv harfinin, تأريخ kelimesinde bulunan hemze’den bedel olduğunu, yani onun yerine kullanıldığını ifade etmiştir.” Cümlede geçen Ya‘kûb, Arap dilinin ileri gelen âlimlerinden biri olan Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk es-Sikkît’tir (öl. 244/858). Müellifin aktardığı açıklamalar, İbn Manzûr’un *Lisânü’l-Arab* isimli sözlüğünde bazı farklılıklarla beraber geçmektedir. İbn Manzûr, eserinin çoğunda bazen Ya‘kûb bazen de İbnü’s-Sikkît ismini kullanarak zikri geçen âlimden alıntılar yapmıştır. Yukarıdaki cümle ve İbn Manzûr’un İbnü’s-Sikkît’ten yaptığı bazı alıntılar için bk. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c.3, s.4; Ya‘kûb ismi için bk. *Lisânü’l-Arab,* c.2, s.201, c.9, s.4, c.13, s.218.

80 Recep ayının ilk ikinci, üçüncü gününde/gecesinde yazıldı. Şaban ayının son ikinci, üçüncü gecesinde yazıldı. Ayın ilk gününe *gurre;* son gününe ise *selh* denir.

81 إِضْبَارَة kelimesindeki hemze’nin feth ve kesrini kastetmiştir.

الخَتْمُ، يُقالُ: خَتَمَ الكِتابَ يَخْتِمُهُ خَتْمًا وخِتامًا أيْ طَبَعَهُ فهو مَخْتومٌ ومُخَتَّمٌ.[82]

Mübalağa içindir. الخَاتِم, الفاعِل. Evvelce mektubu büküp ortasına balçık nevinden bir şey basarlardı; bu lugat ona vazolunmuştur. Medeniyetin terakkisiyle bu ihtiyaç da devirler geçirmiş ve tekâmül etmiştir. Rengarenk vereşânlar ve lök ve bal mumu denilen kırmızı mumlar, onun yerine kullanmaya başladı. Buna da Araplar circis (جِرْجِس) dediler. İmruülkays'ın;

تَرَى أَثَرَ القَرْحِ فِي جِلْدِهِ ... كَنَقْشِ الخَواتِمِ في الجِرْجِسِ[83]

beytinde olduğu gibi.

İşte o balçığa خِتام ve o balçığın üzerine basılan mühre de الخاتَم derlerdi. A'şâ, ser-mühr olan rakı şişesini:[84]

وَصَهْبَاءَ طَافَ يَهُودِيُّهَا، وأَبْرَزَهَا وعَلَيْهَا خَتَمْ[85] [٤٧٠]

beytiyle tavsif etmiştir. أيْ عَليْها طِينَةٌ مَخْتومَةٌ.[86]

وجَمْعُ الخاتَمِ، الخَواتِمُ والخواتيمِ والخُواتيم.

دَفَّتَا المُصْحَفِ, *kitabın iki yanını ihata eden ciltleridir.*

والطِّينَةُ، قِطْعةٌ مِنَ الطِّينِ يُخْتَمُ بِها الصَّكُّ ونَحْوُهُ وطِنْتُ الكِتابَ طَيْنًا جَعَلْتُ عَليهِ طِينًا لِأَخْتِمَهُ به وطانَ الكتابَ طَيْنًا وطَيَّنَهُ خَتَمَهُ بِالطِّينِ ويُقَالُ أَطِنِ الكِتابَ أيْ اخْتِمْهُ.

Bu tabirler, *balçıkla mektubu mühürlemek* makamında müstameldir.

وتَرَّبْتُ الكِتابَ تَتْرِيبًا وتَرَّبْتُ القِرْطاسَ فأنا أُتَرِّبُهُ.

Kurutmak için yazıya toz atmak. Ahiren bunun yerine *rik* ve zebânzedi[87] *rîh* denilen mavi, kırmızı ve siyah renkli kumlar istimal olunmaya başladı. Bu

---

82 Mektubu veya yazıyı mühürlemek anlamındadır. Müellif bir sonraki satırda *'mübalağa içindir'* cümlesini, مُخَتَّم kelimesine dikkat çekmek için kullanmıştır. Bu durumda مُخَتَّم kelimesinin, *'sıkı sıkıya, iyi bir şekilde mühürlenen'* anlamında olduğu söylenebilir. Müellifin "الخَاتِم, الفاعِل" şeklinde bir cümle kurması ise خَتَمَ (mühürlemek, mühür vurmak) fiilinin failinin الخاتِم şeklinde geldiğine dikkat çekmek içindir. Bundan ötürü, الخاتِم (mühürleyen, mührü vuran) kelimesini aktarmış, hemen akabinde bu kelimenin i'rab ve siga yönüyle işlevini açıklayan الفاعِل (bir işi yapan) kelimesini getirmiştir.

83 Çıbanın etkisini derisinde görürsün; mühürlerin circis kağıdı üzerinde yaptığı işlemeleri andırır.

84 Ser-mühr: Mühürlü. Rakı şişesinin kapalı olduğunu kastetmiştir.

85 Başı mühürlenmiş, kendisine daha el değmemiş, sahibi Yahudi'nin dönüp dolaşıp gösterdiği beyaz bir üzümden sıkılmış saf bade.

86 Yani balçıktan bir mühürle kapatılmıştır.

babta bir hadîs-i şerîf de vardır; {أَتْرِبُوا الْكِتَابَ، فَإِنَّهُ أَنْجَحُ لِلْحَاجَةِ}.[88] Yani *mektubu tozlatmak, maksadı daha ziyade temin eder;* çünkü yazıya toz atılmazsa olabilir ki yaş kalan bazı kelimeler, mektup kapandığı zaman bozulur ve mektubun münderecatı bihakkın anlaşılmaz.[89]

العُنْوانُ والعِنْوانُ، يُقَال: عَنَّ الكِتابَ يَعُنُّهُ عَنًّا وعَنَّنَهُ كَعَنْوَنَهُ وعَنْوَنْتُهُ وَعَلْوَنْتُهُ وعَنَّنْتُ الكِتابَ تَعْنِينًا وعَنَّيْتُهُ تَعْنِيَةً إذا عَنْوَنْتَهُ.

Mektubun zarfı üzerindeki yazı, adres (adresse).

Ebû Duâd er-Ruâsî diyor ki;

لِمَنْ طَلَلٌ كَعُنْوانِ الكِتابِ   بِبَطْنِ أُواقِ أَوْ قَرَنِ الذُّهابِ[90] [٤٧١]

Ebü'l-Esved ed-Düelî de:

نَظَرْتُ إلى عُنوانِهِ فَنَبَذْتُهُ   كَنَبذِكَ نَعْلاً أَخْلَقَتْ مِنْ نِعالِكا[91]

الإملاءُ، قال الفرَّاءُ: أَمْلَلْتُ، لُغَةُ أهلِ الحِجازِ وبَنِي أَسَدٍ وأَمْلَيْتُ، لُغَةُ بَني تَميمٍ وقَيْسٍ. يُقال: أَمَلَّ عَلَيْهِ شيْئًا يَكْتُبُهُ وأَمْلَى عليْهِ.[92]

Kur'ân-ı Kerîm'de her ikisi mevcuttur.

ويُقال: أَمْلَلْتُ عَلَيْهِ الكِتابَ وأملَيْتُهُ إذا أَلْقَيْتُهُ على الكاتِبِ لِيَكْتُبَهُ.

السَّطْرُ يقال: سَطَرَ – يسْطُرُ – سَطْرًا إذا كَتَبَ. قال اللهُ تَعالَى: ﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾[93] وقدْ سَطَرَ الكتابَ وسَطَّرَه واسْتَطَرَه؛ وفي التَّنْزِيلِ: ﴿وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ﴾.[94]

---

87 Zebânzedi: Kullanımı yaygınlaşan kelime vb.

88 Kaynaklarda zayıf olarak geçen hadisi İbn Mâce şu şekilde aktarmıştır: تَرِّبُوا صُحُفَكُمْ أَنْجَحُ لَهَا، إِنّ التُّرَابَ مُبَارَكٌ (Yazdıklarınızı tozlatın. Bu yazılarınız için daha faydalıdır. Nitekim toprak uğurludur." bk. İbn Mâce, *Sünen,* c.2, s.1240, 3774.

89 Bihakkin: Burada 'tam anlamıyla' anlamındadır.

90 أُوَاق, -hemze'nin zammıyla- maruf bir yerdir ve Arapların eyyâm-ı mahsûsesinden biridir. Yevmü Yü'yü' dahi denir. قَرَنُ الذُّهَابِ, -fethateyn ile- ve الذُّهَاب -ẕâl'ın zammıyla- bir yerdir. [Mehmed Fehmi]
Beytin tercümesi:
Mektubun/yazının başlığını andıran Uvâk ya da Karanü'z-Zühâb mevkiinin iç kısımlarındaki bu terk edilmiş kalıntılar da kime aittir?

91 Başlığına bir baktım; bunun üzerine hemen onu elimden fırlattım; tıpkı eskiyen ayakkabılarından birini fırlatıp attığın gibi.

92 الإمْلَاء kelimesinin fiil formunun kullanımı, kabileden kabileye değişmektedir. أَمْلَلْتُ عَلَيْهِ kalıbını Hicaz ehli ve Benû Esed kabilesi; أَمْلَيْتُ عَلَيْهِ kalıbını ise Benû Temîm kabilesi kullanmaktadır. Her iki kullanım da 'birisine yazacağı bir şeyi söylemek/okumak, yani birisine bir şey yazdırmak' anlamındadır.

والسَّطْرُ, *sıra ve saf* manasınadır; cem‘i أَسْطُرٌ ve سُطُورٌ ve أسْطار. أسْطار’ın da cem‘ü’l-cem‘i أَسَاطِير’dir. Şemmâh diyor ki;

كَمَا خَطَّ عِبْرَانِيَّةً بِيَمِينِه بِتَيْمَاءَ حَبْرٌ ثُمَّ عَرَّضَ أسْطُرا[95]

الإِسْطار, *okurken satır kaçırmak.*

الزَّبْرُ والذَّبْرُ، الكِتابةُ. يُقَالُ: زَبَرَ الكِتَابَ يَزْبُرُه ويَزْبِرُه زَبْرًا، كَتَبَه وذَبَرَ الكتابَ يَذْبُرُه ويَذْبِرُه ذَبْرًا وذَبَّرَه كَتَبَهُ وَقِيلَ: الذَّبْرُ، القِراءَةُ الخَفِيَّةُ. [٤٧٢]

الطَّيُّ، يُقالُ: طَوَيْتُ الصَّحِيفَةَ أطْوِيها طَيًّا وطَويْتُها طَيَّةً واحِدةً.[96]

السَّحا والسَّحاةُ والسِّحَاةُ والسِّحايَةُ وجَمْعُهَا أسْحِيَةٌ، مَا انْقَشَرَ مِنَ القِرْطاسِ أوْ غَيْرِه.

Kağıdın yüzünden sıyırdıkları yufka tirşe gibi sıyırıntıya denir ki onunla mektubu bent ederler.

وَيُقَالُ: أَسْحَى الرَّجلُ، إذا كَثُرَتْ عِنْدَهُ الأسْحِيَةُ وسَحَوْتُ القِرْطاسَ وسَحَيْتُهُ أسْحَا إذا قَشَّرْتُهُ وسَحا الكِتابَ وسَحَّاهُ وأسْحاهُ شَدَّهُ بِسِحَاءَةٍ.[97]

الرَّجْعُ والرُّجْعَى والرُّجْعانُ والمَرْجوعةُ والمَرْجوعُ.

Bunlar, hep *mektubun cevabına* ıtlak olunur. Şairin:

سَأَلْتُها عَنْ ذٰاكَ فاسْتَعْجَمَتْ لَمْ تَدْرِ مَا مَرْجُوعَةُ السَّائِلِ[98]

---

93 “Nûn. Kaleme ve (yazanların) onunla yazdıklarına andolsun ki…” (Kalem, 78/1).

94 “Büyük küçük hepsi satır satır yazılmıştır.” (Kamer, 54/53).

95 Bu ıssız kalıntılar öyle silinip gitmiş ki âdeta Teymâ’da bir âlimin İbrânîce yazı yazıp sonra da bu yazıların üzerine gelişigüzel satırlar çizdiği bir sahifeyi andırıyor.

96 الطَّيّ, *sahifeyi katlamak, dürmek* manasındadır. Burada bir noktaya değinmekte fayda vardır. Cümlenin sonunda müellifin aktardığı وَاحِدَة kelimesi, طوَى fiilinin طيًّا ve طَيَّة şeklinde gelen masdarlarının *‘bir ve aynı masdarlar’* olduğuna işaret etmemektedir. Buradaki وَاحِدَة kelimesi, *‘bir kez’* anlamında kullanılan ve طَيّة masdarını tekit etmek amacıyla gelen sıfat olup *‘bir kez dürmek, katlamak’* demektir.

97 Yanında kağıt ya da başka şeyden sıyrılıp kopan birçok parça bulunan kimse için أَسْحَى الرَّجُلُ denir. Kağıdı soymak manasında ise سَحَوْتُ القِرْطاسَ ya da سَحَيْتُهُ denir. Kitabı ya da mektubu hafif ve ince bir parçayla kaplamaya ise سَحا الكِتابَ denir.

98 Bunun sebebini kendisine sordum; bunun üzerine dili tutuldu. Cevap bekleyene ne cevap vereceğini bilemez hâle geldi.

يُقال: رَجَعَ إِلَيَّ الجَوابُ يَرْجِعُ رَجْعًا ورُجْعانًا وتَقولُ: أَرْسَلْتُ إِلَيْكَ فما جاءَنِي رُجْعَى رِسالَتِي أَوْ مَرْجوعُها وهَلْ جاءَ رَجْعَةُ كِتابِكَ ورُجْعانُهُ؟ أَيْ جَوابُهُ. ويَجُوزُ رَجْعَةُ، -بالْفَتْحِ- ويُقَالُ: ما كانَ مِنْ مَرْجوعِ أَمْرِ فُلَانٍ عَلَيْكَ؟ أَيْ مِنْ مَرْدودِهِ وجَوَابِهِ.[99]

القَضِيمُ والقَضِيمَةُ، جَمْعُهَا القُضُمُ، الصَّحِيفَةُ البَيْضاءُ أَوِ الرِّقُّ الأَبْيَضُ.

Beyaz sahife yahut yazıya mahsus beyaz deri. İmruülkays'ın:

فغَـادَرَ صَرْعَى مِـنْ حِمـارٍ وخَاضِـبٍ   وتَـيْسٍ وثَـوْرٍ كالْقَضِـيمَةِ قَرْهَـبِ[100]

[473] Yazının bütün âlât ve edevatına ve kâffe-i levâzım ve teferruatına dair izahat vermek, pek uzun tafsilata mutavakkıftır ki onun yeri burası değildir. Bu bahisler mevzuumuzun haricindedir. Bu babta fazla malumat almak için kütüb-i lugata ve bilhassa es-Sûlî'nin *Edebü'l-küttâb* nam eserine müracaat olunmalı.[101]

Mamafih bâlâda verdiğimiz muhtasar izahattan zamân-ı Câhiliyye'de yazının bir ehemmiyet-i mahsûsesi olduğu ve o asırdaki akvâm-ı Arabiyye'nin alelumum ümmi olmadığı tebeyyün etmiş olmalıdır. Hişâm b. Muhammed es-Sâib el-Kelbî, *Kitâbü'l-Ensâb* nam eserinde diyor ki;[102]

---

99 Bütün bu kullanımlar, beklenen cevabı ve sorulan/gönderilen şeyin dönüşünü ifade etmektedir.

100 خاضِب, *erkek devekuşudur* ki bahar mevsiminde ot otlamakla incikleri kızarır yahut sararır veya yeşillenir. Hasılı boya sürülmeden boyanmış gibi görünür. قَرْهَب, -جَعْفَر- vezninde- *yaşlı öküz*. [Mehmed Fehmi]
Beytin tercümesi:
Yabani eşeğini, eril deve kuşunu, tekeyi ve kuru bir deri parçası gibi olan yaşlı öküzü yere yıkılmış bir hâlde bırakıp oradan ayrıldı.

101 *Edebü'l-kâtib* ya da *Edebü'l-küttâb,* her iki kullanım da doğrudur. Müellifin işaret ettiği konular için bk. es-Sûlî, *Edebü'l-kâtib,* s.91-197 (ikinci bölüm); bu bölümde es-Sûlî, müellifin aktardığı konulara geniş yer vermiştir. Hokka ve çeşitleri, mürekkep ve hakkında söylenenler, kırtas ve benzeri kağıt türleri, kalemtıraş, yazı, satır, harf gibi birçok konuyu ayrıntılı bir şekilde işlemiştir.

102 Hişâm b. Muhammed es-Sâib el-Kelbî'nin (öl. 204/819 [?]) kabilelerin ensâbına dair günümüze ulaşan eseri, en son Nâcî Hasan (daha önce Wernel Caskel ve Gert Strenziok, Abdüssettâr Ahmed Ferrâc ve M. F. el-Azm tarafından yapılmış farklı neşirleri mevcuttur) tarafından tahkik edilen ve 1981'de Beyrut'ta basılan *Cemheretü'n-neseb* adlı eseridir. İlgili esere baktığımızda İbnü'l-Kelbî'nin böyle bir açıklaması görülmemektedir. Bununla beraber Taberî (öl. 310/920) gibi klasik dönem âlimlerinin eserlerinde bu rivayetin İbnü'l-Kelbî'den aktarıldığı görülmektedir. Müellifin bu kaynaklardan hareketle İbnü'l-Kelbî'nin rivayetini aktardığı tahmin edilmektedir. Rivayet için bk. Taberî, *Târîhü'r-rusül*, c.1, s.628.

"Arapların vakâyi' ve ensâbını ve Benî Nasr b. Rebîa'nın son nesillerinin neseplerini ve onlardan ekâsireye muasır olanlarının müddet-i ömürleri ile târîh-i hayâtlarını Hîre'daki kitaplardan istinbat ettim."[103]

Hammâd'ın rivayetine nazaran Hîre hükümdarlarından Nu'mân b. el-Münzir, Edebiyyât-ı Arabiyye'yi istinsah ettirmiş ve *el-Kasrü'l-Ebyad* namındaki meşhur sarayının bir yerinde defnetmişti. Ahiren el-Muhtâr b. Ebî Ubeyde es-Sekafî'ye kasrın altında bir define mevcut olduğu ihbar olunması üzerine icra olunan hafriyatta eş'âr-ı mezkûre meydana çıkarılmıştır.

Edebiyyât-ı Câhiliyye'nin bu derece tekâmülüne hizmet eden avâmilden biri ve belki birincisi, lisân-ı Arabî'nin vüsat ve tekâmülüdür. Lisân-ı Arabî o kadar vâsi ve edebiyata o kadar müsaittir ki Arapçada şiir söylemek değil; şiir söylememek mûcib-i istigrâbtır. Arapçada şairin sâha-i hayâlini tahdit edecek hiçbir müşkülat yoktur. Kafiye, mecaz, kinaye, teşbih ve istiareler mebzul olduğu gibi müteradif, mütezâd kelimeler bî-had ve hesaptır. [474]

Kamûs-i Arabî, meşhûdat ve mahsusâttan ne varsa, cüziyat ve külliyatına dâl olan bütün müfredatı dâire-i şümûl ve ihatasına almıştır.[104] Lisân-ı Arabî kadar tabiatın tercümanı olmuş bir lisan hemen yok gibidir. Tabiatın mevludâtını teşkil eden köklerin, asılların bütün füruuna; o füruun bütün dal budaklarına, eşkâl ve envaına, ebat ve elvanına mahsus ayrı ayrı lugatler vazolunmuştur.

Arza Ait Lugatler

430'da vefat eden Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî'nin *Fıkhü'l-luga* nam eserinden bir iki misal iktibas etmekle bahsimizi tenvir etmek isteriz. Müşarünileyh, arz (أَرْض) bahsinde şu yolda izahat veriyor, diyor ki;

إذا اتَّسَعَتِ الأَرْضُ ولمْ يَتَخَلَّلْها شَجَرٌ وخَمِرٌ[105] فهِيَ الفَضَاءُ والبَرَازُ والبَرَاحُ، ثُمَّ الصَّحْراءُ والعَرَاءُ، ثُمَّ الرَّهَاءُ والجَهْراء. فإذا كانَتْ مُسْتَوِيَةً معَ الاتِّساعِ فَهِي الخَبْتُ والجَدَدُ، ثُمَّ الصَّحْصَحُ والصَّرْدَحُ ثمَّ القاعُ والقَرْقَرُ، ثُمَّ القَرِفُ والصَّفْصَفُ.

فإذا كَانتْ مَعَ الاسْتِوَاءِ والاتِّسَاعِ، بَعِيدَةَ الأَكْنَافِ والأَطْرَافِ فَهُوَ السَّهْبُ والخَرْقُ. ثُمَّ السَّبْسَبُ والسَّمْلَقُ والمَلَقُ. فإذا كَانَتْ مَعَ الاتِّساعِ والاسْتِوَاءِ والبُعْدِ لَا مَاءَ فِيها، فَهِيَ الفَلاةُ

[103] Vakâyi': Meydana gelen savaş ve olaylar. Ensâb: Soylar. Ekâsire: İran'da 226-651 yılları arasında hüküm süren Sâsânî krallarına verilen unvan, müfredi Kisrâ. Târîh-i hayât: Biyografi.

[104] Kamûs-i Arabî'den kasıt, Arapça kelime dağarcığıdır.

[105] خَمِرٌ, -كَتِفٌ vezninde- *gizlenecek yerleri çok olan ağaçlı ve kayalı mevki*. [Mehmed Fehmi]

والمَهْمَهُ. ثُمَّ التَّنُوفَةُ والفَيْفَاءُ. ثُمَّ النَّفْنَفُ والصَّرْمَاءُ. فإذا كَانَتْ مَعَ هٰذِهِ الصِّفَاتِ لا يُهْتَدَى فيها لِلطَّرِيقِ فَهِيَ اليَهْمَاءُ والغَطْشَاءُ. فإذا كَانَتْ تُضِلُّ سَالِكَها فَهِيَ المُضِلَّةُ والمَتِيهَةُ. فإذا كانَتْ لمْ تَكُنْ [٤٧٥] لَهَا أَعْلامٌ ومَعَالمُ فَهِيَ المَجْهَلُ والهَوْجَلُ. فإذَا لم يَكُنْ بها أثرٌ فَهِيَ الغُفْلُ. فإذا كَانَتْ قَفْرَاءَ فَهِيَ الْقِيُّ. فإذَا كَانَتْ تُبِيدُ سَالِكَها فَهِيَ البَيْدَاءُ "والمَفَازَةُ كِنَايةٌ عَنْهَا."

فإذا لمْ يَكُنْ فِيها شَيْءٌ مِنَ النَّبْتِ فَهِيَ المَرْتُ والمَلِيعُ. فإذا لَمْ يَكُنْ فِيهَا شَيْءٌ، فَهِيَ المَرْوَرَاةُ والسُّبْرُوتُ والبَلْقَعُ. فإذا كَانَتِ الأَرْضُ غَلِيظَةً صُلْبَةً فَهِيَ الجَبُوبُ ثُمَّ الجَلَدُ ثُمَّ العَزَازُ ثُمَّ الصَّيْدَاءُ ثُمَّ الجَدْجَدُ. فإذا كانَتْ صَلْبَةً يابِسَةً مِنْ غَيْرِ حَصًى فَهِيَ الكَلَدُ ثُمَّ الجَعْجَاعُ، فإذا كانت غَليظَةً ذاتَ حِجارَةٍ ورَمْلٍ فَهِيَ البُرْقَةُ والأبْرَقُ. فإذا كانَتْ ذاتَ حَصىً فَهِيَ المَحْصَاةُ والمَحْصَبَةُ. فإذا كانَتْ كَثيرَةَ الحَصَا، فهِي الأمْعَزُ والمَعْزاءُ. فإذا اشْتَمَلَتْ عَلَيْها كُلَّها حِجَارَةٌ سُودٌ فَهِيَ الحَرَّةُ واللاَّبَةُ. ويُقالُ لَهَا اللُّوبَةُ أيضًا والجَمْعُ، لابٌ ولُوبٌ ولاباتٌ وفي الحَدِيثِ: {أنّ النّبِيَّ، حَرَّمَ ما بينَ لابَتَي المَدينَةِ وهُما حَرَّتانِ يَكْتَنِفانِها}. فإذا كَانَتْ ذَاتَ حِجَارَةٍ كَأنّهَا السَّكاكِينُ فَهِيَ الحَزِيزُ – جَمْعُه حُزَّانٌ وأحِزّةٌ وحُزُزٌ-. فإذا كَانَتِ الأَرْضُ مُطْمَئِنَّةً فَهِيَ الجَوْفُ والغَاطُّ والغَائِطُ، ثُمَّ الهَجْلُ والهَضْمُ. [٤٧٦] فإذا كَانَتْ مُرْتَفِعَةً فَهِيَ النَّجْدُ والنَّشْزُ "بِتَسْكِينِ الشّينِ وفَتْحِها" فإذا جَمَعَتِ الارْتِفَاعَ والصَّلابَةَ والغِلَظَ فَهِيَ المَتْنُ والصَّمْدُ. ثُمَّ القُفُّ والقَرْدَدُ والفَدْفَدُ.

فإذا كَانَ ارْتِفَاعُهَا مَعَ اتّساعٍ فَهِيَ اليَفَاعُ. فإنْ كَانَ طُولُهَا في السَّماءِ مِثْلَ البَيْتِ وعَرْضُ ظَهْرِهَا نَحْوَ عَشْرَةِ أذْرُعٍ فَهُوَ التَّلُّ وأطْوَلُ وأعْرَضُ مِنْهَا، الرَّبْوَةُ والرَّابِيَةُ، ثُمَّ الأكْمَةُ ثُمَّ الزُّبْيَةُ وهيَ الّتي لا يَعْلوها المَاءُ، ثُمَّ النَّجْوَةُ وهِيَ المَكانُ الذي تَظُنُّ أنَّه نَجَاؤُكَ –أيْ خَلاصُك-. ثُمَّ الصَّمَّانُ وهِيَ الأرْضُ الغَلِيظَةُ دُونَ الجَبَلِ. فإذا ارْتَفَعَتْ عَنْ مَوْضِعِ السَّيْلِ وانحَدَرَتْ عن غِلَظِ الجبَلِ فَهِيَ الخَيْفُ. فإذا كَانَتِ الأرْضُ لَيِّنَةً سَهْلَةً مِنْ غَيْرِ رَمْلٍ فَهِيَ الرَّقاقُ والبَرْتُ ثُمَّ المَيْثَاءُ والدَّمْثَة. فإذا كَانَتْ طَيِّبَةَ التُّرْبَةِ كَريمَةَ المَنْبَتِ بَعِيدةً عَنِ الأَحْسَاءِ[106] والنُّزوزِ فَهِي العَذاةُ. فإذا كَانَتْ مَخِيلةً[107] لِلنَّبْتِ والخَيْرِ فَهِيَ الأرِيضَةُ. فإذا كَانَتْ ظَاهِرَةً لا شَجَرَ فِيها وَلا شَيْءَ يَخْتَلِطُ بِهَا فَهِيَ القَرَاحُ

---

[106] الأَحْسَاء, cem'dir, müfredi الحَسَى -ḥâ'nın fethi ve kesri ve sîn'in sükûnuyla- ve الحِسي, -إِلَى vezninde- *su birikilecek düzce yer*. [Mehmed Fehmi]

[107] المَخِيل ve المَخِيلَة, -مَكِيل vezninde- *ifâze-i hayra ehil ve layık*. يُقالُ: إنّه لَمَخِيلٌ لِلْخَيْرِ، أيْ خَليقٌ لَه. [Mehmed Fehmi]

O, iyiliğe layıktır, denilir.

[٤٧٧] والقِرْوَاحُ. فإذا كَانَتْ مُهَيَّأَةً لِلزِّرَاعَةِ فَهِيَ الحَقْلُ وَالمَشَارَةُ والدَّبْرَةُ. فإذا لمْ تُهَيَّأْ لِلزِّراعَةِ فهي بُورٌ. فإذا لمْ يُصِبْهَا المَطَرُ فَهِيَ الغِلُّ والجُرُزُ وقدْ نَطَقَ بِهِ القُرآنُ. فإذا كَانَتْ غَيْرَ مَمْطُورَةٍ وهيَ بين أَرْضَيْنِ مَمْطُورَتَيْنِ فَهِيَ الخَطِيطَةُ. فإذا كَانَتْ ذَاتَ نَدًى وَوَخَامَةٍ فَهِيَ الغَمِقَةُ. فإذا كَانَتْ ذَاتَ سِبَاخ[108] فَهِيَ السَّبَخَة. فإذا كَانَتْ ذَاتَ وَبَاءٍ فَهِيَ الوَبِيئَة والوَبِئَةُ على مِثَالِ "فَعِيلَةٍ" و"فَعِلةٍ". فإذا كَانَتْ كَثِيرَةَ الشَّجَرِ فهي الشَّجِرَةُ والشَّجْرَاءُ. فإذا كَانَتْ ذَاتَ حَيَّاتٍ فَهِي المُحَوَّاة. فإذا كَانَتْ ذَاتَ سِبَاع أو ذِئابٍ فَهِيَ المَسْبَعَة والمَذْأَبَةُ.[109]

---

108 Çorak yer. [Mehmed Fehmi]

109 Geniş olmakla beraber içinde herhangi bir ağacın, kuytulanacak bir yerin olmadığı araziye; geniş ve ıssız anlamında *fezâ,* ağaçsız ve geniş boşluk anlamında *berâz,* ekimi ve kuytusu olmayan geniş sahra anlamında *berâh,* çöl ve gizli kısımları olmayan açık meydan anlamında *ârâ',* bol ve engin arazi anlamında *rehâ',* el ayası gibi dümdüz ova anlamında *cehrâ'* denir. Geniş olmakla beraber dümdüz ve belli bir düzende olan araziye *ḥabt,* düz ve sert manasında *ceded,* düz ve muntazam anlamında *ṣaḥṣaḥ* ve *ṣardeḥ,* etrafında dağ ve tepe olmayan, düz-engin anlamında *kâ',* el ayası gibi düz ve pürüzsüz anlamında *ḳarḳar* ve *ḳirf,* dümdüz ova anlamında *ṣafṣaf* denir. Geniş ve düz olmakla beraber uçsuz bucaksız ve sonu görünmeyen toprağa *sehb,* içinde rüzgarların darmadağınık olduğu arazi anlamında *ḫark,* sonu gelmeyen çöl anlamında *sebseb,* son derece düz anlamında *semlaḳ* ve *melaḳ* denir. Geniş, düz ve uzun olmasının yanı sıra bir de içinde su bulunmuyorsa o zaman bu tür arazinin adı, birkaç günde katedilen uçsuz bucaksız anlamında *felât,* her iki ucu birbirinden çok ırak olan çöl anlamında *mehmehe,* susuz ve şenliksiz anlamında *tenûfet,* içinde ot ve su bulunmayan düz sahra anlamında *feyfâ'* denir. Geniş, düz, uzun ve içinde su bulunmamasının yanında bir de içine girildiğinde yönü ve ciheti saptanamayan araziye ise *yehmâ',* içinde takip edilecek yol işaretleri olmayan anlamında *gatṣâ'* denir. İçinde yürüyenin kaybolmasına sebep olan araziye *muḍille;* içine düşenin ne yapacağını bilmediği, şaşırıp kaldığı ve ucu bucağı görünmeyen anlamında *metîhe* denir. İçinde yol işaretleri ve alametleri bulunmayan toprağa ise bilinmez ve içinden çıkılmaz yer anlamında *mechel* ve *hevcel* denir. İçinde hiçbir izin bulunmadığı araziye ise alamet ve herhangi bir bayındırlık eseri bulunmayan arazi anlamında *ġufl* denir. Otsuz, ıssız, susuz olan toprağa ise *ḳiyy* denir. İçinden geçeni yok eden araziye *el-beydâ',* yok eden yer anlamında *mefâze* denir (*mefâze* denilmesinin sebebi tefeül/uğur içindir). İçinde bitki adına hiçbir şeyin olmadığı araziye *mert* ve dümdüz ve hiçbir bitkiye sahip olmayan arazi anlamında *melî'* denir. İçinde hiçbir şey bulunmayan kır ve çıplak araziye *merevrât,* boş ve ıssız anlamında *semrût,* şenliksiz, otsuz ve susuz anlamında *belḳa'* denir. Sert ve kalın toprağa sahip araziye *cebûb, celed* ve katı anlamında *'azâz, saydâ'* ve sert, düz, kalın anlamında *cedced* denir. İçinde çakıl taşı olmaksızın sert ve kuru olan araziye ise çakılsız ve molozsuz anlamında *keled,* sert anlamında *ca'câ'* denir. Taşlı, kumlu ve sert bir arazi ise buna *burḳa* ve *ebraḳ* denilir; çakıllı ise *maḥṣâ* ve *maḥṣaba* denir. Çok çakıllı ise o zaman *em'az* ve *me'zâ'* denir. Bütün yüzeyini kara taşlar (volkanik alanlar) kaplamışsa o zaman kendisine *ḥarre* ve *lâbe* denir. Bu tür araziye ayrıca *lûbe* de denir. *Lûbe'*nin cem'i ise *lâb-lûb-lâbât* olarak gelir. Hadiste de "Peygamber, Medine'nin iki kara taşlık (lâbiyeteyn) arasında olan yeri -ki bunlar Medine'yi çevreleyen iki harredir- harem bölgesi kabul etmiştir." şeklinde geçmektedir. Âdeta bıçaklar gibi keskin taşlara sahip olan araziye ise *ḥazîz* -cem'i *ḥuzzân, ehizza ve huzuz*- denir. Arazi düz, obruklu ve alçak oturaklı ise kendisine *cevf, ġât, ġâit,*

Toprağın envaı ve evsafı da ber vech-i âti beyan olunur.

الصَّعِيدُ، تُرَابُ وَجْهِ الأَرْضِ. البَوْغَاءُ والدَّقْعَاءُ، التُّرَابُ الرِّخْوُ[110] الرَّقِيقُ الذِي كَأَنَّهُ ذَرِيرَة. الثَّرَى، التُّرَابُ النَّدِيُّ وهُوَ كُلُّ تُرَابٍ لا يَصِيرُ طِينًا لاَزِبًا إذا بُلّ. المُورُ، التُّرَابُ الذِي تَمُورُ بِهِ الرِّيحُ. الهَبَاءُ، التُّرَابُ الذي تُطَيِّرَهُ الرِّيح فتَرَاهُ عَلَى وُجُوهِ النَّاسِ وجُلُودِهِمْ [٤٧٨] وثِيَابِهِمْ يَلْتَزِقُ لُزُوقاً. الهَابِي، الَّذِي دَقَّ وارْتَفَعَ. السَّافِيَاءُ، التُّرَابُ الذِي يَذْهَبُ فِي الأَرْضِ مَعَ الرِّيحِ. النَّبِيثَةُ، التُّرَابُ الذِي يَخْرُجُ مِنَ البِئْرِ عندَ حَفْرِهَا. الرَّاهِطَاءُ والدَّاماءُ، التُّرَابُ الذِي يُخْرِجُهُ اليَرْبُوعُ مِنْ جُحْرِهِ وَيجْمَعُهُ. الرُّهَطَةُ والرُّهَطاءُ[111]

dahi denilir.[112]

---

hecl ve *haḍm* denir. Arazi çevresine göre yüksek ise kendisine *necd,* tümsek ve çıkıntılı yer anlamında *neşz* -sîn harfinin sâkin, şîn harfinin de fethalı okunmasıyla- denir. Arazi eğer yüksekliğe, sertliğe ve kalınlığa aynı anda sahipse kendisine sırasıyla *metn, samd, ḳuf, ḳarded* ve *fedfed* denir. Yüksekliğin yanında genişliği de bulunuyorsa o zaman kendisine höyük anlamında *yefâ'* denir. Höyüğe benzer bu arazinin uzunluğu ev gibi ise ve genişliği on arşın kadar varsa o zaman kendisine tepe/yığın manasında *tel* denir. Bu *tel'*den daha uzun ve daha geniş olan araziye ise küçük tepe anlamında *rebve* ve *râbiye,* çevresinden daha yüksek olan tepe anlamında *ekme,* su seviyesinden yüksek olan tümsek anlamında *zübye,* kendisinde kaçışın -yani kurtuluşun- olduğunu düşündüğün yüksek mekân anlamında *necve,* dağdan daha küçük, sert arazi anlamında *ṣammân* denir. Sel akıntısının yüksek tarafında kalan, dağlardan kopup gelen toprağın oluşturduğu sert, sağlam anlamındaki araziye ise *ḫayf* denir. Kumsuz yumuşak toprağa *reḳaḳ,* düz ve mülayim anlamındaki araziye ise *bert, meyṣâ' ve demṣe* denir. Toprağı güzel ve verimli olan, su toplayan yerleri olmayan araziye *'adât* denir. Verimliliğe, işlenmeye ve ekilmeye elverişli araziye *arîże* denir. İçinde su ve ağaca ait hiçbir eser görülmeyen apaçık toprağa *ḳarâḥ* ve *ḳırvâḥ* denir. Ekime hazır hâle getirilmişse kendisine *ḥaḳl, meşâret* ve *debret;* ekime hazır hâle getirilmemişse o zaman *bûr* denir. Üzerine yağmur yağmayan araziye ise *ġil* ve kupkuru yer anlamında *curuz* denir. Kur'ân-ı Kerîm, *curuz* kelimesini kullanmıştır (Secde, 32/27). Eğer arazi yağmursuz olup yağmur alan iki arazi arasında bulunuyorsa bu araziye *ḥaṭîṭa* denir. Rutubetli ve vahametli (kötü şartlara sahip) ise buna *ġamiḳa* denir. Çorak bir arazi ise adı *sebḫa* olur. Vebalı bir arazi ise kendisine -fe'île ve fe'ile vezninde olduğu üzere- *vebîe* ve *veibe* denir. Sık ağaçlı ise kendisine *şecire* ve *şecrâ'* denir. Çok yılanlı bir arazi ise kendisine *muḥavvâ* denir. Yırtıcı hayvanlar veya kurtlarla dolu bir arazi ise adı *mesba'a* ve *mezebe* olur.

110 -Râ'nın harekât-ı selâsesiyle caizdir-, *gevşek.*

111 قَالَ أَبُو الهَيْثَمِ: الرَّاهِطَاءُ، التُّرَابُ الَّذِي يَجْعَلُه اليَرْبُوعُ عَلَى فَمِ القَاصِعَاءِ وَالقَصْعَاء، مَا يُخَبِّأُ فِيهِ أولَادَهُ وَيُسمّى التَّافِقَاءَ أَيْضًا. [Mehmed Fehmi]

Ebü'l-Heysem dedi ki; الرَّاهِطَاء, çöl faresinin, içinde yavrularını sakladığı yuvanın (القاصِعَاء veya القَصْعَاء) ağzına koyduğu topraktır.

112 Toprağın yüzeyine *ṣa'îd;* âdeta pudra gibi olan gevşek, ince ve hemen çözülebilen toprağa *bavġâ'* ve *deḳ'â';* ıslak olan ve suya değdiğinde yapışkan balçığa dönüşmeyen her toprağa *s̱erâ;* rüzgarla karışan toprağa *mûr;* rüzgarın uçurduğu, insanların yüzlerinde, vücutlarının

الجُرْثُومَةُ، التُّرَابُ الَّذِي تَجْمَعهُ النَّمْلُ عِنْدَ قَرْيَتِهَا. العَفَاء، التُّرَابُ الذِي يُعْفِي الآثَارَ،[113] وَكَذَلِكَ العَفَرُ. الرَّغَامُ، التُّرَابُ المُخْتَلِطُ بالرَّمْلِ. السَّمَادُ، التُّرَابُ الذِي يُسَمَّدُ بِهِ النَّبَاتُ. فإذا كَانَ مَعَ السِّرْقِينِ فَهُو الدَّمَالُ -بِالفَتْحِ-.[114]

Tozun envaı ve evsafı ber vech-i âti beyan olunur:

النَّقْعُ والعَكُوبُ، الغُبَارُ الَّذِي يَثُورُ مِنْ حَوَافِرِ الخَيْلِ وأخْفَافِ الإبِلِ. العَجَاجُ، الغُبَارُ الذِي تُثِيرُهُ الرِّيحُ. الرَّهَجُ والقَسْطَلُ، غُبارُ الحَرْبِ. الخَيْضَعَةُ، غُبارُ المَعْرَكَةِ. العِثْيَرُ، غُبَارُ الأَقْدَامِ. المَنِينُ، ما تَقَطّعَ مِنْهُ.[115]

Çamur için vazolunan isimler:

الصَّلْصَالُ، الطِّينُ الحُرُّ اليَابِسُ. فَإذا كَانَ مَطْبُوخاً فَهُوَ الفَخَّارُ. [٤٧٩] فإذا كَانَ عَلِكاً لاصِقاً فَهُوَ اللاَّزِبُ. فإذَا غَيَّرَهُ المَاءُ وَأَفْسَدَهُ فَهُوَ الحَمَأُ، "وقَدْ نَطَقَ بِهٰذِهِ الأَسْمَاءِ الأَرْبَعَةِ القُرْآنُ". فإذا كَانَ رَطْباً فَهُوَ الثَّأَطَةُ والثُّرْمُطَةُ والطَّثْرَةُ. فإذا كَانَ رَقِيقاً فَهُوَ الرَّدَاغُ. فإذا كَانَ تَرْتَطِمُ[116] فِيهِ الدَّوابُّ فَهُوَ الوَحْلُ. وَأَشَدُّ مِنْهُ، الرَّدْغَةُ والرَّزْغَةُ. وَأَشَدُّ مِنْهُمَا الوَرْطَةُ "تَقَعُ فيها الغَنَمُ فَلاَ تَقْدِرُ عَلَى التَّخَلُّصِ مِنْهَا ثُمَّ صَارَتْ مَثَلاً لِكُلِّ شِدَّةٍ يَقَعُ فِيهَا الإنْسانُ". فإذا كَانَ حُرًّا طَيِّبًا عَلِكًا وَفِيهِ خُضْرَةٌ فَهِي الغَضْراءُ. فإذا كَانَ مُخْتَلِطًا بالتِّبْنِ فَهُوَ المِلَاطُ.[117]

---

ve elbiselerinin üzerinde görülen, yapış yapış olan toprağa *hebâ';* ufalıp toz gibi olan toprağa *hâbî;* esen rüzgarla birlikte uçup giden toprağa *sâfiyâ';* kazımı sırasında kuyudan çıkarılan toprağa *nebîşe;* çöl faresinin, yuvasından çıkarıp küme hâline getirdiği toprağa ise *râhiṭâ'* ve *dâmâ'* denir. Bu tür toprağa ayrıca *ruhṭa* ve *ruhaṭâ'* da denir.

113 {إذَا كَانَ عِنْدَكَ قُوتُ يَوْمِكَ، فَعَلَى الدُّنْيَا العَفاءُ} hadîs-i şerîfinde ve Züheyr'in:

تَحَمَّلَ أَهْلُهَا مِنْهَا فَبَانُوا — عَلَى آثَارِ مَنْ ذَهَبَ العَفَاءُ

beytinde olduğu gibi. [Mehmed Fehmi]
Hadis'in tercümesi: "Günlük azığın da yanındaysa o zaman dünya silinip yok olsun (yani ekmeğini yiyebiliyorsan gerisini boşver, seni Allah'a yaklaştıracak işlerle uğraş)." Beytin tercümesi:
- Sakinleri göç edip oradan ayrıldılar. Gidenlerden arta kalan izler yok olsun!

114 Yuvasının yanı başında karıncanın biriktirdiği toprağa *cürşûme;* insanlardan-yapılardan geriye kalan izleri örten toprağa *'afâ'* denir. *'Afer* de aynı şekilde bu anlamdadır. Kumla karışık toprağa *raġâm;* kendisiyle bitkilerin gübrelendiği külle karışık toprağa *semâd* denir. Eğer bu toprak gübre karışımı ise kendisine *demâl* -dâl'ın fethiyle- denir.

115 Koştuğunda atın tırnaklarından ve devenin ayaklarından çıkan toza *naḳ'* ve *'akûb;* rüzgarın çıkardığı toza *'acâc;* savaşın tozuna *rahec* ve *kastal;* cenk sırasında çıkan toza *ḫayḍa'a;* ayakların çıkardığı toza *'işyer;* kesik kesik olan zayıf toza ise *menîn* denir.

116 الإرْتِطام، يُقَالُ: ارْتَطَمَ عَلَيْهِ الأَمْرُ إذا لَمْ يَقْدِرْ عَلَى الخُروجِ مِنْهُ. [Mehmed Fehmi]
Kişinin içinden çıkamadığı durum anlamındadır.

117 Kendi hâlinde bırakılarak kurayan çamura *ṣalṣâl;* ateşte kurutulana *faḫḫâr;* yapış yapış olana *lâzib;* suyun kendisini değiştirip bozduğu kokuşmuş kara balçığa *hame'* -ki Kur'ân-ı Kerîm bu dört ismi de zikretmiştir-; kara ve ıslak çamura *s̱eaṭa- s̱ürmüṭa- ṭas̱ra;* ince ça-

Kumun, taşın envaı ve evsafı hakkında muhtelif, müteaddit isimler vazedilmiş olduğu gibi yerin üzerinde irtifa peyda eden tepeciklerin dağ şeklini alıncaya kadar derece derece yüksekliğine, nevi, tul ve arzı, meyli itibarıyla vazolunan isimler akıllara hayret verecek derecede çoktur.

Elbiseye Ait Lugatler

İnsanın ihtiyacâtına vazedilen lugatler, el-yevm en müterakki akvamın medeniyetiyle tatbik olunabilecek vüsattedir. Umum elbiseye ait evsâf-ı mümeyyizeye vazolunan kelimeler şöyle dursun yalnız gömlek namı altındaki isimlerden misal irat olunur:

الغِلالَةُ، ثَوْبٌ رَقِيقٌ يُلبَسُ تَحْتَ ثَوْبٍ صَفِيقٍ.[118] المِبْذَلَةُ، [٤٨٠] ثَوْبٌ يَبْتَذِلُهُ الرَّجُلُ في مَنْزِلِهِ. المِيدَعُ، ثَوْبٌ يُجْعَلُ وِقَايَةً لِغَيرِهِ.[119]

Birisinin bir köle hakkındaki,

أُقَدِّمُهُ قُدَّامَ وَجهِي وأَتَّقِي بِهِ الشَّرَّ إنَّ العَبْدَ لِلحُرِّ مِيدَعُ[120]

beytinde münderiç مِيدَع bu manadadır.

السُّدُوسُ والسَّاجُ، الطَّيْلَسَانُ. المَنَامَةُ والقَرْطَقُ والقَطِيفَةُ، ما يُتَدَثَّرُ بِهِ مِنْ ثِيَابِ النَّوْمِ. الشِّعَارُ، ما يَلِي الجَسَدَ. الدِّثَارُ، مَا يَلِي الشِّعَارَ. الرَدَنُ، الخَزُّ. السَّرَقُ، الحَرِيرُ. الرَّقْمُ والعَقْمُ والعَقْلُ، ضُرُوبٌ مِنَ الوَشْيِ. الرِّيْطَةُ، مُلاَءَةٌ لَيسَتْ بِلِفْقَيْنِ[121] إنَّما هُوَ نَسْجٌ وَاحِدٌ. قالَ الأَزْهَرِيّ: لا تَكُونُ الرِّيطَةُ إلَّا بَيْضَاءَ ولَا تَكُونُ الحُلَّةُ إلَّا ثَوْبَيْنِ.

الدِّرْعُ، ثَوْبٌ لِلنِّساءِ خَاصَّةً وَهُوَ مُذَكَّرٌ. فأمّا دِرْعُ الحَدِيدِ، فَهِيَ مُؤَنَّثَةٌ. العِلْقَةُ لِلصِّبْيَانِ الصِّغَارِ خَاصّةً. الإِتْبُ والقَرْقَرُ والقَرْقَلُ والصِّدَارُ والمِجْوَلُ والشَّوْذَرُ، قُمُصٌ مُتَقَارِبَةُ الكَيْفِيَّةِ في القِصَرِ [٤٨١] واللَّطَافَةِ وَعَدَمِ الأَكْمَامِ، يَلْبَسُهَا النِّسَاءُ تَحْتَ دُرُوعِهِنَّ وَرُبَّمَا اقْتَصَرْنَ عَلَيْهَا في

mura *ridâğ;* hayvanların içine saplandığı çamura *vaḥl; vaḥl'*den daha yoğun olan çamura *radġe* ve *razġe;* bunlardan da daha yoğun olan çamura *verṭa* -ki küçük baş hayvanlar içine saplandığında ondan bir türlü kurtulamaz. Ancak daha sonra bu kelime, insanın içine düştüğü her badireyi ifade etmek için kullanılan mesel hâline geldi-, güzel, kendi hâlinde bırakılan, yapışkan ve kendisinde yeşillik bulunan çamura *ġaḍrâ';* samanla karışık olan çamura *milâṭ* denir.

118 الصَّفِيق, *muhkem dokunmuş gömlek.* [Mehmed Fehmi]

119 Sık dokunmuş ağır elbisenin altına giyilen ince gömleğe *ġilâle;* kişinin evinde günlük olarak giydiği elbiseye *mibẕele;* başka bir elbisenin kirlenmesini önlemek amacıyla üzerine giyilen koruyucu gömleğe *mîda'* denir.

120 Onu önüme geçirir ve kendisiyle zarardan korunurum. Şurası gerçek ki köle, hürün koruyucusudur.

121 اللِّفَق, -lâm'ın kesriyle- *en, arz.* [Mehmed Fehmi]

أَوْقَاتِ الخَلْوَةِ وَعِنْدَ التَّبذُّلِ. الرُّفَاعَةُ والعُظْمَةُ، الثَّوْبُ تَرْفَعُ بِهِ المَرْأَةُ الرَّسْحاءُ[122] عَجِيزَتَهَا تُعَظِّمُها.

عِرَاضُ القَطَا لَا يَتَّخِذْنَ الرَّفَايِعَا[123]

mısraında olduğu gibi.

الخَيْعَلُ، قَمِيصٌ لَا كُمَّ لَهُ.[124]

Gömleğin evsafı:

ثَوْبٌ شَفٌّ، إذا كَانَ رَقيقًا يُسْتَشَفُّ مِنْهُ مَا وَرَاءَهُ. ثُمَّ سِبٌّ، إذا كَانَ أَرَقَّ مِنْه. ثُمَّ سابِرِيٌّ،[125] إذا كَانَ لابِسُهُ بَيْنَ المُكْتَسِي والعُرْيانِ. ثُمَّ لَهْلَهٌ ونَهْنَهٌ، إذا كَانَ نِهَايةً فِي رِقَّةِ النَّسْجِ. مُنَيَّرٌ، إذا كَانَ الثَّوْبُ مَنْسُوجًا عَلَى نِيْرَينِ والنِّيرُ، العَلَمُ وفِي الصِّحاحِ، لُحْمَةُ الثَّوبِ. فإذا كَانَ يُرَى فِي وَشْيِهِ تَرَابِيعُ صِغَارٌ تُشْبِهُ عُيُونَ الوَحْشِ فَهُوَ مُعيَّنٌ. فإذا كَانَ مُخَطَّطاً فَهُوَ مُعضَّدٌ ومُشَطَّبٌ. فإذا كَانَ فِيهِ طَرائقُ فَهُوَ مُسَيَّر. فإذا كَانَتْ فِيهِ نُقُوشٌ وخُطُوطٌ بِيضٌ فَهُوَ مُفَوَّف. فإذا كَانَتْ خُطُوطُهُ كالسِّهَام فَهُوَ مُسَهَّم. فإذا كَانَتْ تُشْبِهُ العَمَدَ فَهُوَ مُعَمَّد. فإذا كَانَتْ تُشْبِهُ المَعَارِجَ فَهُوَ مُعَرَّج. فإذا كانتْ فِيهِ

---

122 الرَّسَحُ، خِفَّةُ الأَلْيَتَيْنِ ولُصُوقُهُمَا، يُقَالُ: لِلْمُذَكَّرِ أَرْسَحُ وَهُوَ الَّذِي لَا عَجْزَ لَهُ. [Mehmed Fehmi]

Uylukların etinin az ve sırık olmasına denilir. Kalça eti az ve sırık olan eril kişiye أَرْسَح denilir.

123 القَطَا, müfredi قَطَاة، مِنَ الإِنْسَانِ وَالحَيَوانِ عَجْزُهُ . [Mehmed Fehmi]

İnsan veya hayvanın kalça bölgesi.

124 Baş ve omuza atılan taylasan ismindeki kıyafete *sudûs* ve *sâc;* saçaklı olan uyku kıyafetine *menâme-ḳurtaḳ-ḳaṭîfe;* altında herhangi bir elbise olmaksızın doğrudan vücudu örten elbiseye *şi'âr; şi'âr* elbisesi üzerine giyilen elbiseye *diṡâr;* ipek-yün karışımından yapılmış elbiseye *reden;* ipek elbiseye *seraḳ;* işlenmiş süslemeli elbise/kumaş türlerine *raḳm-'aḳm-'aḳl;* tek kumaştan olup kendisinde dikiş yeri bulunmayan elbiseye *rîṭa,* -Ezherî dedi ki; *Rîṭa (rayṭa)* sadece beyaz olur; *ḥulle* elbisesi ise altında iki kıyafet olmadan giyilmez-; kadınlara özel giysiye *dir',* -ki kendisi müzekker bir isimdir; *demir zırh* anlamındaki دِرْع ise müennestir-; küçük çocuklara özel giysiye *'ilḳa;* kısalıkta, zerafette ve yenlerinin bulunmaması gibi nitelik yönünden birbirine benzeyen; kadınların, gömlekleri altına giydikleri, yalnız kaldıklarında ve utangaçlığı bıraktıkları (rahat oldukları) zamanda sadece kendisini giydikleri çarşaf türünden olan elbise türlerine *itb-ḳarḳar- ḳarḳal-ṣidâr-micvel-şevẕer;* kalçalarını büyük ve sağrılı göstermek için kadının giydiği elbiseye *rufâ'a* ve *'uẓma* denir. Şu beyitteki kelimede olduğu gibi:

- Onların kalçaları zaten büyüktür; onları büyük göstermek için rufâ'a türünden giysiler giymezler.

Yeni olmayan elbiseye de *ḥay'al* denir.

125 سَابِرِيٌّ, *ince bir nev'i bez.* [Mehmed Fehmi]

نُقُوشٌ وصُورٌ كالأهِلَّةِ فَهُوَ مُهَلَّلٌ. فَإذا [٤٨٢] كَانَ مُوَشًّى بِأشْكَالِ الكِعَابِ فَهُوَ مُكَعَّبٌ. والكِعابُ، فُصُوصُ النَّرْدِ فإذا كانَتْ فيهِ صُوَرُ الطَّيْرِ فَهُوَ مُطَيَّرٌ، فإذا كانَتْ فِيهِ صُوَرُ الخَيْلِ فَهُوَ مُخَيَّلٌ.[126]

Adudüddevle'nin muharebesini tavsif eden Ebü'l-Hasen es-Sülâmî'nin:

والجَوُّ ثَوْبٌ بِالنُّسُورِ مُطَيَّر　　　والأَرْضُ فَرْشٌ بالجِيَادِ مُخَيَّلُ

beytinde olduğu gibi.

Gömleğin renkleri:

ثَوبٌ مُجَسَّدٌ، إذا كَانَ مَصْبُوغًا بالجِسَادِ "وهُوَ الزَّعْفَرَانُ." ثَوبٌ مبَهْرَمٌ، إذا كَانَ مَصْبُوغًا بالبَهْرَمَانِ "وَهُوَ العُصْفُرُ." ثَوب مُوَرَّسٌ، إذا كَان مَصْبوغًا بالوَرْسِ "وهُو أخو الزَّعْفرانِ ولا يَكُونُ إلا باليَمَنِ." ثوبٌ مُزَبْرَقٌ، إذا كَانَ مَصْبُوغًا بِلَوْنِ الزِّبْرِقانِ "وهو القَمَرُ." ثَوْبٌ مُهَرًّى، إذا كَانَ مَصْبُوغًا بلوْنِ الشَّمْسِ. وكانَتِ السّادةُ مِن العَرَب تَلْبَسُ العَمَائِمِ المُهرَّاةَ وهِيَ الصُّفْرُ. قَالَ الشّاعِرُ:

رَأَيْتُكَ هَرَّيْتَ العِمَامَةَ بَعْدَمَا　　　عَمَرْتَ زمَانًا حَاسِرًا لَمْ تُعَمَّمِ [٤٨٣]

يُقَالُ: حَسَرْتُ الْعِمَامَةَ عَنْ رَأْسِي والثَّوبَ عَنْ بَدَني: أَيْ كَشفْتُهما ويُقالُ: امْرَأَةٌ حاسِرٌ بلا هَاءٍ إذا حَسَرَتْ عَنْها ثِيابَها وكُلُّ مَكْشُوفَةِ الرَّأْسِ والذِّراعينِ حاسِرٌ والجَمْعُ حُسَّرٌ وحواسِرُ.[127]

---

[126] İnce ve şeffaf elbiseye *şeff;* bu elbiseden daha ince olana *sib;* giyeni giysili ve çıplak arasında gösteren elbiseye *sâbirî; sâbirî'*den de daha ince olup son derece ince dokunmuş elbiseye de *lehleh* ve *nehneh;* iki argaça/elbiseye dolanan ipler üzerine dokunmuş elbiseye *müneyyer* denir -ki *nîr* kelimesi de elbisenin püskülüne denir. *Sıhâh'*ta, giysinin argacı anlamında olduğu geçmektedir-. Üzerinde yabani hayvanın (öküzün) gözünü andıran kare şeklinde küçük resimleri bulunan elbiseye *mu'ayyen;* çizgili olana *mu'aḍḍad* ve *muşaṭṭab;* çizgili, çubuklu elbiseye *müseyyer;* kendisinde beyaz işleme ve çizgilerin bulunduğu elbiseye *mufevveh;* oku andıran çizgileri olan elbiseye *musehhem;* sütunlara benzeyen çizgilere sahip elbiseye *mu'ammed;* merdivenlere benzeyen nakışlı elbiseye *mi'râc;* hilallere benzeyen kavisli elbiseye *muhellel;* küplere benzeyene *muka'eb, -ki'âb* da tavla küplerine denir-, üzerinde kuş portreleri olana *muṭayyer;* at portreleri olana da *muḫayyel* denir.

[127] Safran bitkisiyle renklendirilen/boyanan elbiseye *mucessed;* aspur (yalancı safran) ile boyanana *mubehrem;* vers bitkisiyle boyanana *muverres, -vers* bitkisi, safran bitkisine benzer olup sadece Yemen'de biter-; *zibrikân* -ki dolunay manasınadır, (sarı renginde)- bitkisiyle boyanana *muzebraḳ;* güneş renginde olan bir renkle boyanana *muherrâ* denir. Arapların ileri gelenleri, sarı olan *muherrâ* sarıklar giyerlerdi. Şair bu anlamda şöyle demiştir:

- Belli bir süre başın açık (ḥâsir) gezip sarık sarmayı bıraktıktan sonra şimdi sarı bir sarığı başına geçirdiğini görüyorum.

Şöyle denilir: حَسَرْتُ العِمَامَةَ عَنْ رَأْسِي والثَّوبَ عَنْ بَدَنِي, yani *sarığı başımdan; elbiseyi de vücudumun üzerinden çıkardım.* Aynı şekilde elbiselerini çıkaran kadını ifade etmek için tâ-i merbûta olmadan امْرَأَةٌ حَاسِرٌ denilir. Başı ve kolları açık olan kişi, حَاسِرٌ kelimesiyle ifade edilir. حَاسِرٌ'in cem'i ise حُسَّر ve حَوَاسِر'dir.

ARAPLARIN GARP EDEBİYATI ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Arapların 91/709 senesinden itibaren Avrupa dâhilinde İspanya, Fransa ve İtalya kıtalarında ihraz eyledikleri muzaffariyetler, inkişafât-ı edebiyyeleri üzerine külli bir tesir icra eylediği gibi İspanya'da yedi-sekiz asır kadar bilâ-fâsıla icrâ-yı hükûmet etmeleri ve Fransa'nın bütün cenup eyaletleri ve İtalya'nın şimal kısmı ile cennet-âsâ adaları üzerine uzun bir müddet istila eylemeleri ve sonradan Avrupalıların da miladi 1096 senesinden miladi 1291 senesine kadar tam iki asır bilâd-ı Arabiyye dâhilinde gâh galip ve gâh mağlup olarak devam eden Muhârebât-ı Salîbiyyeler'i münasebetiyle Araplar ile Avrupalıların ister istemez asırlarca birlikte yaşamış olmalarının te'sîrât-ı içtimâiyye ve ilmiyyesi gayrimünkirdir.[1]

Asırlarca imtidat eden bu ihtilatlar, bu medit temaslar, Avrupa'nın edebiyatı ve ulum ve maarifi üzerine esaslı bir tesir icra etmiş ve başka başka suretlerle her iki kavmin edebiyatında birer âmil-i zî-nüfûz olmuştur. Gerek Garb'ın Araplardan müktebasâtı ve gerek Edebiyyât-ı Arabiyye'nin Arapların fütuhatı sayesindeki inkişafâtı hakkıyla anlaşılmak için evvela Arapların fütuhatından ve sonra Avrupalıların Salîb Muhârebâtı'ndan bahsetmek lazımdır. Zaten Fransızların, lisân-ı Arabî'den iktibas etmiş oldukları kelime ve cümleleri, evvelce lisan bahsinde 106-123 [484] sahifelerinde muhtasaran beyan etmiştik. Lisan üzerine açıktan açığa derin ve ilmî bir surette hasıl olan bu tesir, edebiyata da nüfuz ederek asarını bütün vuzuhuyla göstermiştir. Târîh-i edebiyyâtın netîce-i muhâkemesi olan bu hakâiki bastetmek için evvela bu mühim hadisatın sûret-i cereyânını izah edelim.[2]

Arapların Avrupa Dâhilindeki Fütuhatı

Fransız meşâhîr-i müsteşrikîninden Reinaud Joseph Tousaint'ın (1795-1867) Paris'te 1836 senesinde tab olunan *Arapların Fransa'ya Hücumları* unvanı altındaki eserinden naklen; yine Fransa müsteşriklerinden Épigraphie hutût-u kadîme akademisi[3] azasından coğrafya cemiyeti kâtib-i umûmîsi Noel do Verjen (Noël des vergers Joseph -Marin-Adolphe, 1805-1867), *Arabie* namıyla Paris'te 1847 senesinde tab olunan eserinden; biliktibas el-

---

1 İnkişafât-ı edebiyye: Edebî gelişmeler, açılımlar. Bilâ-fâsıla: Aralıksız. İcrâ-yı hükûmet etmek: Yönetmek. Cennet-âsâ: Cennet misali, cenneti andıran. Te'sîrât-ı içtimâiyye ve ilmiyye: Toplumsal ve bilimsel etkiler. Gayrimünkir: İnkâr edilmeyen, yadsınmayan.

2 Netîce-i muhâkeme: Bir şey üzerinde inceden inceye kafa yorduktan sonra sonuca ulaşmak. Hakâik: Gerçekler. Bastetmek: Anlatmak, aktarmak. Sûret-i cereyân: Meydana geliş şekli.

3 Épigraphie, Fransızca bir kelime olup *eski yazıtlar bilimi* anlamına gelir. Müellif de bunu 'hutût-u kadîme' şeklinde çevirmiştir. Günümüzde *Epigrafi* olarak bilinir.

Makdisî'nin *Târihü'l-edeb 'inde el-İfrenc ve'l-Arab* nam eserinden aldığımız malumatı tevsîan ber vech-i âti naklediyoruz:[4]

[4] Müellifin aktardığı isimlerden Reinaud, özellikle Haçlı seferleri hakkında yaptığı araştırma ve kaleme aldığı yazılarla öne çıkan Fransız şarkiyatçısıdır. Yaptığımız araştırmalar neticesinde, müellifin *"Arapların Fransa'ya Hücumları"* ismiyle Reinaud'a isnat ettiği herhangi bir çalışmayla karşılaşmadık. Müellifin Fransızca bildiği göz önünde bulundurulduğunda aktardığı bu başlığın, Reinaud'un Müslümanların Avrupa'ya akınlarına ve Avrupalıların düzenledikleri Haçlı seferlerine dair eserlerinden birinin dolaylı çevirisi olduğu düşünülmektedir. Nitekim Reinaud'un Haçlı seferleri ve Müslümanların Güney Avrupa'ya akınlarına dair birçok eserinin yanı sıra özellikle VI. Haçlı seferi ve bu seferle ilgili yazılanları aktardığı *Histoire de la Sixième Croisade et de la Prise de Damiette d'après les Écrivains Arabes* ile Avrupalılar tarafından Sarazen olarak bilinen Müslümanların, günümüzde İtalya'nın Piyemonte bölgesine, İsviçre ve Fransa gibi ana bölgelere yaptıkları akınları konu ettiği *Invasions des Sarrasins en France et de France en Savoie, en Piémont et en Suisse* başlıklarını taşıyan iki önemli eseri bulunmaktadır. Metinde geçen *"Arapların Avrupa Dâhilindeki Fütuhatları"* başlığından hareketle müellifin, Reinaud'un yukarıda aktardığımız *Histoire de la Sixième Croisade et de la Prise de Damiette d'après les Écrivains Arabes* adlı eserini kastetmediği anlaşılmaktadır. Zira bu eser, adından da anlaşıldığı üzere VI. Haçlı seferi hakkında Müslüman tarihçilerin yazılarından oluşmaktadır. Kanaatimizce müellifin kendisinden alıntı yaptığı eser, Reinaud'un *Invasions des Sarrasins en France et de France en Savoie, en Piémont et en Suisse* adlı eseridir. Zira bu eserde Reinaud, Sarazen'in (Müslümanların) fetihleri (Reinaud bunu invasions/istila olarak tanımlıyor), Narbonne ve Provence bölgelerinin ele geçirilmesi (s. 85-157), bu fetihler (istilalar) sırasında Müslümanlara yardım eden kişilerin olup olmadığı, (s. 241), fetihleri yapanların dinleri ve dillerinin ne olduğu (s.242), Müslümanların eline düşen Hıristiyanların kaderi ve Hıristiyanların eline düşen Müslümanların kaderi (s.254-265), Müslümanların fetihlerinin (istilalarının) nasıl cereyan ettiği (s.286-289) gibi konuları işlemiştir. Reinaud'un eserindeki bu konular, müellifin ileride aktaracağı konularla gerek sıralama gerekse işleniş yönüyle büyük benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla müellifin, *"Arapların Fransa'ya Hücumları"* başlığıyla bu esere atıf yaptığı söylenebilir. Eser için bk. Reinaud, *Invasions Des Sarrasins en France et de France en Savoie, en Piémont et en Suisse,* Paris: A la Librairie Orientale de vo Dondey-Dupré, 1836, (Mûsâ b. Nusayr konusu, girişten sonra s.4'ten başlıyor); müellifin kendisinden alıntı yaptığı bir diğer eser, Fransız arkeolog Joseph-Marin-Adolphe Noël des Vergers'in (1805-1867) *Arabie* adlı eseridir. Eserin tam adı *Histoire et Description de Tous Les Peuples Arabie* olup müellifin de belirttiği üzere 1847 yılında Paris'te neşredilmiştir. Arap coğrafyasının özelliği, Mekke şerifleri, Arap coğrafyasında giyim kuşam, Zemzem suyu, kutsal dağlar ve türbeler, Irak ve Şam'da sarayların durumu gibi kültürel konuları ihtiva eden ve içeriği fotoğraflarla zenginleştirilmiş bir eserdir. Kitap için bk. Joseph-Marin-Adolphe Noël des Vergers, *Histoire et Description de Tous Les Peuples Arabie,* Paris: Typographie de Firmin Didot Freres, 1947, s.1-492; müellifin kendisinden alıntı yaptığı bir diğer eser ise Makdisî müstearını kullanan Rûhî el-Hâlidî'nin *Târîhü'l-edeb 'inde'l-İfrenc ve'l-Arab* adlı eseridir. Kaynaklarda bu eser, tam olarak *Târîhu ilmi'l-edeb 'inde'l-İfrenc ve'l-Arab ve Victor Hugo* ismiyle geçmektedir. Müellifin, eseri el-Makdisî'ye isnat etmesinin bir hata olmadığını belirtmekte fayda vardır. Müellifin isnadı, Rûhî el-Hâlidî'nin, Kudüs'te doğmasından ileri gelmiştir (zira burada doğanlara Makdisî denilir). Nitekim Rûhî el-Hâlidî de Makdisî mahlasını yazılarında kullanmıştır. bk. Ali Bulut, *"Rûhî el-Hâlidî",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2016, EK-1, s.518-519; Halife Velîd ile bir bedevi ara-

Vakta ki Hulefâ-yı Emeviyye'nin altıncısı ve Âl-i Mervân hanedanının üçüncüsü bulunan Velîd b. Abdülmelik b. Mervân, câlis-i evrank-ı hilâfet oldu;[5] Mısır kıtasının Afrika eyaletinden alakasını keserek müstakilen idare olunmak üzere valiliğine Mûsâ b. Nusayr'ı tayin etti. Müşarünileyh Mûsâ b. Nusayr, İspanya'ya giderek Avrupa'yı istila ve Macaristan tarikiyle Kostantiniye'ye gelip onu da feth ve teshir ettikten sonra Şam'a avdet etmek fikrini çoktan beslemekteydi. Bu fırsattan bilistifade İspanya'nın mevkiini, letafetini halifeye meth ve sena etmiş ve sefer-i askerînin icrası hakkında müsaade istihsal eylemiştir. [485]

Mûsâ b. Nusayr, evvelemirde istikşafâtta bulunmak üzere meşâhîr-i bahâdırân-ı Arab'tan Tarîf'in kumandası altında beş yüz süvariyi bir gemiye irkâb ederek İspanya sevâhiline göndermiştir.[6] Tarîf, İspanya sevâhiline yanaşıp icap eden istikşafâtı ifa ettikten sonra birkaç esirle avdet etmiştir. Tarîf'in yanaştığı burun, el-yevm müşarünileyhin namına izafetle *Tarifa* diye yâd olunmaktadır.

Gerek istikşafâttan ve gerek elde edilen esirlerin ifadâtından istihsal olunan malumat üzerine Mûsâ b. Nusayr, mükemmel bir ordu teçhiz ederek Târık b. Ziyâd'ın kumandası altında izam etmiştir. Târık b. Ziyâd, evvela birkaç bin fedai ile Sebte (Ceuta) boğazını geçmiş, Avrupa sevâhiline, İspanya'ya çıkmış ve kendi namına izafetle *Cebelü et-Târık (Gibraltar)* tesmiye olunan dünyanın en metin kalesinin bulunduğu dağ üzerinde ordugâh kurmuş ve sahilin pek yakınında bulunan Cezîretü'l-Hadrâ denilen adayı üss-ü hareket ittihaz eylemiştir (92/710).

Tarîf'in bir sene evvel vuku bulan istikşafâtından telaşa düşen o havalinin prensi Theodemir (Prince Wisigoth d'Espagne), mükellef bir ordu hazırlayarak Târık b. Ziyâd'ın etrafını ihata etmiştir. Arapların kuvveti, düşmanın kuvvetine nispetle pek az olduğundan, asâkir-i İslâmiyye'ye bir nevi tereddüt arız olmuş. Târık bunu görünce Cezîretü'l-Hadrâ limanında bulunan gemilerin ihrakını emretmiştir.[7] Sonra askere dönerek "Gaziler!! Önümüzde düşman; arkamızda deniz!! Görüyorsunuz; muzaffariyetten başka çâre-i necât yoktur…" cümle-i hakimanesiyle başlayan hutbeyi irat etmiştir. [486]

---

sında geçen diyaloğu (s.27-28), Arapçanın istiare ve bedîiyâtla ilgili özellikleri (s.28), Arapçanın lehçeleri ve hatlarla ilgili bilgiler (s.35-39), ayetler (s.464-47), Endülüs'teki edebiyatın gelişimi (s.67 vd.), Müslümanların fütuhatı sırasında Avrupa'nın genel durumu (s.75 vd.), Emevîlerle başlayan Endülüs fetihleri (s.79 vd.) gibi konularda müellif, Rûhî el-Hâlidî'nin bu eserinden çokça faydalanmıştır. Metinde "Vakta ki …" ile başlayan pasaj da Rûhî el-Hâlidî'nin eserinden (s. 75) iktibas edilmiştir. Eser için bk. Rûhî el-Hâlidî, *Târîhu ilmi'l-edeb,* s.25 vd.

5 Câlis-i evrank-ı hilâfet olmak: Hilafet tahtına oturmak.

6 İstikşafât: Ön yoklama, düşmana dair bilgi almak için araştırma yapmak. Meşâhîr-i bahâdırân: Meşhur cengâverler. İrkâb etmek: Bindirmek.

7 İhrak: Yakmak.

Târık b. Ziyâd'ın Hutbesi

أيّها النّاسُ أينَ المَفَرُّ؟! البَحْرُ مِن وَرائِكُم، والعَدوُّ أمامَكُمْ، ولَيْسَ لَكُمْ وَاللهِ إلا الصِّدْقُ والصَّبْرُ. واعْلَمُوا أنّكُم في هٰذَهِ الجَزِيرَةِ أَضْيَعُ مِنْ الأيْتامِ، في مَأْدَبَةِ[8] اللِّئامِ. وقَدِ اسْتَقْبَلَكُم عَدوُّكم بِجَيْشِه وأسلِحَتِه. وأقْوَاتُه مَوْفورَةٌ، وأنتُم لا وَزَرَ[9] لَكُم إلا سُيُوفُكُمْ، ولا أقواتَ إلاّ ما تَسْتَخْلِصُونَه مِنْ أيْدِي عَدوِّكُم، وإنِ امْتَدّتْ بِكُمُ الأيّامُ على افْتِقَارِكُم ولَمْ تُنْجِزُوا[10] لَكُمْ أَمْرًا ذَهَبَتْ رِيحُكُمْ، وتَعَوَّضَتِ القُلوبُ مِنْ رُعْبِها عَنْكم الجُرْأَةَ عَلَيْكُمْ، فادْفَعُوا عن أنْفُسِكم خِذْلانَ هٰذَه العاقِبَةِ مِنْ أَمْرِكم بِمُنَاجَزَةِ[11] هٰذَا الطاغِيَةِ،[12] فقَدْ أَلْقَتْ بِه إلَيْكُمْ مَدِينَتُه الحَصِينَةُ، وإنّ انْتِهازَ الفُرْصَةِ فِيهِ لَمُمْكِنٌ إنْ سَمَحْتُمْ لِأَنْفُسِكم بالمَوْتِ، وإنّي [٤٨٧] لم أُحَذِّرْكُم أمرًا أنا عَنْهُ بِنَجْوَةٍ،[13] ولا حَمَلْتُكم على خُطّةٍ[14] أَرْخَصُ مَتاعٍ فِيها النُّفُوسُ [إلاّ وأنا] أَبْدَأُ بِنَفْسِي، واعْلَمُوا أنّكُم إنْ صَبَرْتُمْ على الأشَقّ قَلِيلاً، اسْتَمْتَعْتُم بالأَرْفَهِ الألَذّ طَويلاً، فلا تَرْغَبُوا[15] بأنفسِكم عَنْ نَفْسِي، فما حَظُّكُم فيه بِأَوْفَرَ مِنْ حَظيّ. وقدْ بَلَغَكُمْ ما أنْشَأَتْ هٰذَه الجَزِيرَةُ مِنَ الخَيْراتِ الْعَمِيمَةِ. وقَدِ انْتَخَبَكُمْ الوَلِيدُ بْنُ عَبْدِ المَلِكِ أَمِيرُ المُؤْمِنِينَ مِنْ الأبْطالِ عُرْبانًا، ورَضِيَكُم لِمُلوكِ هٰذَهِ الجَزيرَةِ أَصْهارًا وأَخْتَانًا،[16] ثِقةً مِنهُ بِارْتِياحِكُم لِلطِّعَانِ، واسْتِماحِكُم

---

8 مَأْدَبَة, أَدَبَ – يأدِبُ – أدْبًا ikinci babtan, masdarı -dâl'ın sükûnuyla ve hemzenin fethiyledir-, *yemeğe davet etmek;* مَأْدَبَة ise, -dâl'ın fethi ve zammıyla-, طَعَامٌ صُنِعَ لِدَعْوَةٍ أَوْ عُرْسٍ, *ziyafet* yahut *velîme taamı*. [Mehmed Fehmi]
Bir düğün ya da bir ziyafet vermek vesilesiyle hazırlanan yemek.

9 وَزَر, -fethateyn ile- *melce ve penâh*. [Mehmed Fehmi]

10 الإنْجَاز, *ifa etmek*. [Mehmed Fehmi]

11 المُنَاجَزَة, *muharebe* manasınadır. المُحَاجَزَةُ قَبْلَ المُناجَزَةِ darbımeseli *müsâlemete mübâderet, muharebeye mübaşeretten mukaddem olmalı* demektir. [Mehmed Fehmi]

12 طَاغِيَة, *cebbar, ʻanîd* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

13 النَّجْوَة, *yüksek yer*. [Mehmed Fehmi]

14 الخُطَّة, -ḫâ'nın zammıyla- *maslahat, kâr ü bâr iş*. [Mehmed Fehmi]

15 فَلَا تَرْغَبُوا, dördüncü babtan;

يُقَالُ: رَغِبَ بِنَفْسِه عَنْهُ أيْ رَأَى لِنَفْسِهِ فَضْلاً عَلَيْهِ فاشْتَغَلَ بِنَفْسِهِ وتَرَكَهُ

[Mehmed Fehmi]
Bir kimsenin, kendisinde üstünlük görüp başkasıyla ilgilenmemesi, onu göz ardı etmesidir.

16 أَخْتَان, -hemze'nin fethiyle- müfredi خَتَن ile *damat, güveci*. أَصْهَار, cem'dir, müfredi صِهْر -ṣâd'ın kesriyle- *kadın cihetinden hasım ve akraba*. [Mehmed Fehmi]

بِمُجالَدَةِ[17] الأَبْطالِ والفُرْسَانِ، لِيَكُونَ مَغْنَمُها خالِصًا لَكُم منْ دُونِه ومِنْ دونِ المُؤْمِنِينَ سِواكُمْ، واللهُ تَعالى وَلِيُّ إنْجادِكُمْ[18] على ما يَكُونُ لَكُمْ ذِكْرًا في الدَّارَيْنِ، واعْلَمُوا أَنّي أَوّلُ مُجِيبٍ إلى ما دَعَوْتُكُمْ إلَيْهِ، وإِنّي عِنْدَ مُلْتَقى الجَمْعَيْنِ حامِلٌ بِنَفْسِي على طَاغِيَةِ القَوْمِ فقَاتِلُهُ إنْ شاءَ اللهُ تَعَالَى، فاحْمِلُوا مَعِي، فإنْ هَلَكْتُ بَعْدَه فَقَدْ كُفِيتُم [٤٨٨] أَمْرَه، ولم يُعْوِزْكُمْ[19] بَطَلٌ عاقِلٌ تُسْنِدُونَ أُمُورَكُم إلَيْهِ، وإنْ هَلَكْتُ قَبْلَ وُصُولِي إليْه فاخْلُفُونِي في عَزيمَتِي هٰذِهِ، وَاحْمِلُوا بِأَنْفِسِكُمْ عَليْه، واكْتَفُوا الهَمَّ مِنْ فَتْحِ هٰذِهِ الجَزيرَةِ بِقَتْلِهِ.

Tercümesi: “Askerler! Nereye kaçarsınız?! Deniz arkanızda; düşman önünüzdedir. Sadakat ve metanetten başka çâre-i necât yoktur... Biliniz ki öksüzler, nâkis ve leîm olanların velîmelerinde ne kadar binasip iseler, siz bu cezirede onlardan daha ziyade bivâye ve bibehresiniz.[20] Düşman bütün kuvvetiyle, bütün silahıyla karşınızda bulunuyor. Erzakı, mühimmatı mebzuldür; siz ise, kılıçlarınızdan başka bir haminiz ve düşman elinden koparacağınız erzaktan maada yiyeceğiniz yoktur. Eğer bu ihtiyaç ile beraber günler geçer ve hiçbir muvaffakiyet elde etmezseniz, zayıf düşer ve bitap olursunuz ve o zaman sizden titreyen yürekler, size karşı cüret peyda eder. Bu akîbet-i elîmenin zilletini, bu tâğinin muharebesiyle defediniz! İşte müstahkem olan şehri, onu önünüze atmıştır. Eğer fedâ-yı cân hususunda biraz semahat gösterir ve mevti istihkar ederseniz, fırsatı intihâz edebilirsiniz.[21] Bana gelince; ne sizin için korktuğum felaketten emin bir mevkide bulunuyorum ne de hayatın kıymeti olmayan bir işe sizi sevk ediyorum. Ben, evvela kendi nefsimden başlıyorum. Bir de biliniz ki eğer az bir zaman meşakkate katlanır ve sebat ve metanet gösterirseniz, uzun bir müddet refah ve saadetle [489] zevkyab olursunuz. Yalnız kendinizi düşünmeyiniz, beni de nazarıdikkate alınız. Bu işte siz benden daha ziyade hissemend olacak değilsiniz. Pür-feyiz

---

17 المُجَالَدَة, müfâale babından *kılıçla vuruşmak*. الاسْتِمَاحَة, *şefaat dilemek*.

اسْتَمَحْتُهُ، سَأَلْتُهُ أنْ يَشْفَعَ لي عِنْدَ السُّلْطانِ واسْتَمَحْتُهُ، سألْتُهُ العَطَاءَ.

[Mehmed Fehmi]
Birisinden, yöneticinin nezdinde bir şey için aracılık yapmasını istemek demektir. Aynı şekilde birisinden yardım istemek anlamına da gelir.

18 إنْجَاد, *müzaheret*. [Mehmed Fehmi]

19 الإعْوَاز, -hemze’nin kesriyle- *muhtaç olmak*. [Mehmed Fehmi]

20 Nâkis: Eksikliği olan, zayıf. Leîm: Alçak, değersiz. Velîme: Ziyafet, yemek sofrası. Binasip-bivâye ve bibehre: Üçü de nasipsiz ve mahrum anlamındadır.

21 Fedâ-yı cân: Canı feda etmek. Semahat göstermek: Cömert olmak. Mevti istihkar etmek: Ölümü değersiz görmek. İntihâz etmek: Fırsatı değerlendirmek.

ve bereket olan bu adanın muhtevi olduğu ni‘am-ı gûnâgûni işitmişsiniz.[22] Emîrü'l-mü'minîn Velîd b. Abdülmelik, sizi Arapların kahramanları diye intihap edip bu cezirenin padişahlarıyla sıhriyet peyda etmek ve onlara layık birer damat olmak üzere gönderdi. Çünkü muharebeyi sever, kahramanlarla musâraa etmekten zevk alır bir fıtratta olduğunuzu bilirdi ve onun içindir ki bu adanın bütün ganâiminin ve bütün feyiz ve saadetinin münhasıran size nasip olmasını; yani ne kendisine ne de sizden başka olan müminînden hiçbirine hiçbir şeyin terk olunmamasını tensip etti. Dünya ve ahirette namınızı zikr-i cemîl ile tahlîd ettirecek amalde Allahü Teâlâ, muin ve zahîrinizdir.[23] Bunu da biliniz ki bu davete ilk önce ben icabet edeceğim ve iki ordu karşı karşıya gelir gelmez, o cebbâr-ı anîd olan Rodrik'e evvela ben hücum edeceğim ve inşallah katili ben olacağım; siz de beni takip ediniz! Onu öldürdükten sonra ölürsem, belasından kurtulmuş olursunuz ve idarenize bakacak gayur bir kahraman sizin için kıt değildir. Eğer ona yetişmezden evvel terk-i hayât edersem, durmayıp takip ettiğim gayeye koşunuz; üzerine atılınız ve bu adanın feth-i emrinde onlardan bunu öldürmekle iktifa ediniz!"

Bu hutbeyi müteakip Kadiks (Cadix) ceziresi kurbunda kâin Lethe (Léthé) vadisinde vukuua gelen muharebede Târık b. Ziyâd, muzafferiyet-i kâmileye nâiliyetle Medînet-i Sidonia'yı (Médina Sidonia) feth ve teshir eyledi. Bu fütuhat üzerine Tuleytula'da (Tolédo) hükümet eden Vizigotlar'ın (Wisigoths) kralı Rodrik (Rodrique) mükemmel şövalyeleriyle Târık üzerine gelmiştir. [490] Mûsâ b. Nusayr da oldukça mühim bir imdât-ı kuvveti Târık b. Ziyâd'a göndermişti.

İki ordu Şerîş'te (Xérés-Jerez) telaki ettiler. Yedi günlük azim bir muharebe oldu (Ramazan 24, h. 92). Vizigot şövalyeleri tepeden tırnağa kadar zırh içindeydiler. Arapların saika gibi hücumlarına mukavemet ediyorlardı. Üçüncü günü Arap ordusu bozulmuş ve ricate yüz tutmuşken Târık, atının üzerinde ayağa kalkarak yüksek bir sesle, "Kahraman Müslümanlar! Gaza ve şehadet arkada değil; öndedir. Yanlış harekette bulunmamak için emirinize bakınız!" diyerek atını ileriye sürüp düşmanın cephesini yarmış ve piyade ve süvariler, Târık'ı takip ederek muharebe bütün şiddetiyle devam etmiştir.

Târık, fildişinden bir arabada bir hükümdar görmüş, onun Kral Rodrik olduğunu anlamış. Yıldırım gibi üzerine hücum ile arabadan aşağı düşürmüştür. Vizigotlar, pek çok emval ve eşya ile krallarının cesedini meydân-ı harbte terk etmeye mecbur olmuşlar ve dört gün sonra külliyen perişan bir hâlde firar etmişlerdir. Târık b. Ziyâd, Kral Rodrik'in ser-i maktuu ile kilitli

22 Pür-feyiz: Bereket dolu, bolluk. Ni‘am-ı gûnâgûn: Çeşit çeşit nimetler, güzellikler.

23 Zikr-i cemîl. Bir kimsenin güzel sözle anılması. Tahlîd etmek: Ölümsüzleştirmek. Muin ve zahîr: Destekçi, arka çıkan.

emval ve ganâimi, Mûsâ b. Nusayr tarafına irsal ve muzaffariyyet-i azîmesini tebşir eylemiştir.[24]

Târık'ın muhayyir-i ukûl olan bu muzafferiyetini temin eden avâmil ve esbaptan biri, Gotlar'ın hükümdarı Rodrik'in zulmünden halkın bizar olup asâkir-i İslâmiyye'nin muvaffakiyetine hâhişkâr olmalarıdır.[25]

Tuleytula şehri gayet müstahkem ve içinde kâfi miktarda muhafız mevcut olduğu hâlde mücahidîn, akıllara dehşet verecek derecede ilerliyorlardı. Zâdegânın kısm-ı a'zamı, Pirene (Pyrénées) dağlarını aşarak Fransa'ya firar ediyorlardı.[26] Zaten Tuleytula ahalisi, şehri Târık'a teslim etmişlerdi. [491] İşte bu suretle İspanya'nın, vaktiyle Vandallar'ın yed-i zabtında olan Endülüs (Andalousie) kıtası Arapların yed-i hâkimiyetine geçmiştir.

Târık, bu muzafferiyetten sonra ileriye doğru hareket ederken ahalinin ırz, mal ve canlarına dokunulmaması ve ancak silah-bidest mukavemet edenlerin ahz ve tenkilleri hakkında tenbihât-ı şedîde ve evâmir-i kat'iyye vermiştir.[27] Târık, ahaliye hüsnü muâmele ederek kemâl-i emniyet ve hürriyetle mallarına tasarruf edebileceklerini; miktâr-ı muayyen vergiden başka hiçbir resm alınmayacağını, kiliselerinde kemâ fissâbık kemâl-i serbesti ile icrâ-yı ayinde hür olduklarını; hiçbir ferdin tebdîl-i mezheb için tazyik olunmayacağını; yalnız kendi ihtiyariyle İslamiyet'i kabul edenin vergiden muaf olacağını ilan etmekle ahkâm-ı şeriyyeyi Îsevîler'in nazarında i'lâ etmiştir.[28]

Mûsâ b. Nusayr ise, Târık'ın tebşiratı üzerine oğlu Abdülazîz'i yerine kaymakam nasbederek Araplardan ve Kureyş eşrafından mürekkep bir ordu ile garba doğru hareket[29] ve Vâdi'l-Kebîr sahilinde bulunan Malaga, İşbîliye (Séville) ile Tac (Tage) nehri üzerinde kâin Kurtuba (Cordoue) ve Got (Gothe) hükümdarlarının payitahtı olan Tuleytula (Tolédo) şehirlerinin feth ve teshirinde ihrâz-ı muvaffakiyet etmiştir. Sonra garba doğru hareketle Luzitanya (Lusitanie) yani Portekiz ve Estramadure kıtaları ile İspanya'nın en metin ve müstahkem mevâki'inden mâdud olan Mérida şehrini de istila eyledi. İleri hareketlerinde devam ederek İspanya ve Fransa hududu arasında

---

24 Ser-i maktu: Kesik baş. Emval ve ganâim: Mal ve ganimetler. Muzaffariyyet-i azîme: Büyük zafer.

25 Muhayyir-i ukûl: Akılları hayrete düşüren. Bizar olmak: Sıkılmak. Asâkir-i İslâmiyye: İslâm askerleri veya ordusu. Hâhişkâr: İstekli ve arzulu olmak.

26 Zâdegân: Asilzadeler, soylu tabakada bulunanlar. Kısm-ı a'zam;: Büyük çoğunluğu.

27 Silah-bidest: Eli silah tutan kimse. Tenkil: Cezalandırmak. Tenbihât-ı şedîde: Sert uyarılar. Evâmir-i kat'iyye: Kesin hükümler.

28 Kemâl-i emniyet: Tam bir güven. Resm: Vergi. Kemâ fissâbık: Geçmişte, daha önce olduğu üzere. Kemâl-i serbest: Tüm serbestliğiyle. Tebdîl-i mezheb: Mezhep değiştirmek. Tazyik: Baskı. Îsevî: Hıristiyan, Îsâ'ya (a.s.) mensup kimse. İ'lâ etmek: Yüceltmek.

29 Cümledeki 'garb' kelimesi, Şark kelimesinin mukabili olan Garp değildir. Burada Güneybatı Avrupa bölgesinde yer alan Endülüs bölgesi kastedilmiştir. Bu ve bundan sonraki cümlede yer alan garp kelimesinin ilk harfi bundan dolayı küçük yazılmıştır.

bir hatt-ı fâsıl teşkil eden Pirene (Pyrénées) dağlarının alt tarafına kadar vasıl oldular ve Astorga şehrini fethettiler.

Hulefâ-yı Emevî'den Ömer b. Abdülazîz b. Mervân'ın ahd-i hilâfetinde asâkir-i İslâmiyye, Pirene dağlarını aşarak Fransa kıtasına dâhil oldular ve [492) Mûsâ b. Nusayr'ın Kostantiniye'ye berren gitmek hususundaki niyet ve makasıdını mevki'i tatbîke koymak için ileri hareketlerine devam ettiler. O esnada Marsilya'dan daha mamur ve daha müzeyyen olan ve fakat Romalıların metin kaleleriyle tahkim edilen Narbon (Narbonne) şehrini Alkame, maiyetindeki asâkir-i İslâmiyye ile berren ve bahren iki sene muhasaradan sonra Hulefâ-yı Emeviyye'nin dokuzuncusu ve Âl-i Mervân'ın altıncısı bulunan Yezîd b. Abdülmelik'in ahd-i hilâfetinde feth ve kaleleri yeniden tahkim ve Fransa kıtasında icrası mukarrar olan harekât-ı askeriyyeye merkez ittihâz ve namı Erbune'ye tahvil ve ittisalinde bulunan bütün kurâ ve kasabâtı fethetmiştir. Asâkir-i İslâmiyye, oradan da ilerlediler; Landok (Languedoc) eyaletine vasıl oldular ve Tuluz (Toulouse) şehrini muhasara eylediler. Tuluz, o esnada Dük Akitanya'nın (Duché d'Aquitaine) payitahtıydı. Tuluz dükası; Vizigotlar'dan (Wisigoths), Vaskonlar'dan (Vascons) ve Frank denilen Franche-contéler'den mürekkep bir ordu ile Alkame'nin karşısına çıktı. Şiddetli bir muharebe neticesinde Alkame şehit olmuştur (103/721). Asâkir-i İslâmiyye komundanlığını Abdurrahman deruhte etti.

Yezîd'in vefatıyla câlis-i taht-ı hilâfet olan biraderi Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân, Endülüs valiliğine Anbese'yi tayin etmiştir. Anbese, şark-ı Pirene ve Ôd (Aude) vilayetlerine dâhil oldu ve civarındaki yerleri işgal ve Karkason (Carcassone) şehrini feth ve namını Kargaşûne'ye tahvil etti. Karkason, Narbon'un garbında şömendöfer hattı üzerinde Marsilya, Tuluz ve Bordo (Bordaux) arasındadır.[30]

Anbese, ordusuyla ileri hareketine devam ederek Nim (Nimes) ve Monpile (Monpellier) şehirlerine sulhen girdi ve namını Nime'ye tahvil etti. [493] Nim, Marsilya'nın şimâl-ı garbiyesinde kâindir. O şehrin âyan ve eşrafının zâdegânını rehn-i makâmında alarak Berşelûn'de terk eyledi. Berşelûn (Barcelon) sahilde ve Katalonya (Catalogna) eyaletindedir; Araplar, namını Berşelûne'ye tahvil ettiler. Anbese, Ron (Rhone) nehrinin sahilini takip ederek Burgonya (Bourgogne) şehrine dâhil oldu (107/725). Bu senede Anbese şehit oldu; yerine Hadîse tayin olundu.

Avrupa muerrihlerinin verdikleri malumata nazaran Araplar, bu yerleri fethettikten sonra eyaletlere taksim etmişler. Mesela Fransa ve İspanya kıtalarında bahr-ı mütevassit cihetinde Pirene'nin her iki tarafındaki araziyi bir şehir itibar edip Sirdanya (Cerdagne) namıyla yâd ettiler. Bu kıta, bugünkü günde ikiye ayrılmıştır: Bir kısmı Katalonya namı altında İspanya'da; bir

---

30 Demiryolu demek olan *şömendöfer,* kaynaklarda *şimendifer* olarak da geçmektedir.

kısmı da şark-ı Pirene olup Fransa'da bulunuyor. Bu kıtaya Araplar tarafından Berber'den olan kumandanlar tayin olunurdu. Bu, Avrupa tarihlerinde (Müniz) Menés diye yâd olunur.

Tuluz dükası, kızını kumandana tezviç ederek hasıl olan sıhriyet münasebetiyle muharebelerin önünü almıştır; fakat Halife Hişâm tarafından Endülüs valiliğine 112 sene-i hicriyyesinde tayin olunan Abdurrahman, Sirdanya eyaletinin merkezi olan Puyikserda'ya (Puigcerda) girdi ve kumandan ile akd-i ittifâk eden kumandanı öldürdü ve Ron nehrinin sol tarafını takip ederek Arel (Arles) şehrini muhasara ettikten sonra şimal tarafına geçerek Avinyun (Avignon) şehrini fethetti.[31] Bu şehir, on dördüncü asırdan 1791 sene-i mîlâdiyyesine kadar papalık merkezi ittihaz olunmuştu.

Abdurrahman, bu yolu takip ile Gaskonya (Gascogne) ovasına kadar geldi. [494] Gaskonya'nın suları mebzul, ormanları çok, gayet latif bir mevkidir. Abdurrahman, bu çimenzârda askerine ve hayvanlarına susuzluktan emin olarak hareketinde devam ile Tuluz (Toulouse) ve Bordo'dan (Bordeaux) geçen Garon (Garonne) nehrine kadar geldi. Buralarda Dük Ôd'un Vasconlar'dan (Vascons) ve Akitanyalılar'dan mürekkep ordusuna mülaki oldu. Muharebe bütün şiddetiyle başladı. Nihayet Dük, askeriyle beraber münhezim oldu ve Bordo kalesine iltica eyledi. Abdurrahman, onu takip ederek şehri muhasara ve harben fethetti. Araplar, bu şehrin adını Burguş koydular. Garon ve Ron nehirlerinin munsapları arasındaki arazi, kâmilen Arapların taht-ı hâkimiyetine geçmiş oldu.

Abdurrahman, Angulim (Anguléme) şehrine gelince karşısına mühim bir ordu çıktı. Muharebe, Abdurrahman'ın muzaffariyetiyle neticelendi. Angulim ve garbında bulunan Kunyak (Cognac) şehirlerini feth edip behşet-âsâ ormanlar içinde mesudane ve muzafferane seferine devam etti. Puvatya (Poitiers) şehrine gelince orada da mühim bir muharebe oldu ve şu mühim vilayetin fethiyle neticelendi. Puvatya'nın fethi akabinde Bahr-ı Muhîte munsap olan Luvâr (Loir) nehri üzerindeki Tûr (Tours) şehrini de fethetti.

Hasılı, Arapların Avrupa dâhilinde işgal ettikleri arazinin hududu Luvâr nehri ile Tûr ve bunların şarkındaki Dijon ve Bezanson (Besançon) şehirleridir. Demek oluyor ki Fransa'nın cenup kısmı kâmilen Arapların yed-i hâkimiyetine geçmiştir.

Araplar, bu yerlerde müddet-i ikâmetlerinde birçok Fransız kızlarıyla teehhül ederek orada bir nesil ibkâ ve o münasebetle Fransızlardan pek çok aileler de Dîn-i İslâm'ı kabul edip ihtida etmişlerdir. [495]

---

31 Müellif, bu bilgiyi Rûhî el-Hâlidî'den almıştır. bk. Rûhî el-Hâlidî, *Târîhu 'ilmi'l-edeb,* s.83-84.

Abdurrahman b. Muâviye'nin devrinde (135),[32] Endülüs kıtası fevkalade kesb-i mamuriyet etmiştir. Az bir müddet zarfında İspanya, mamur bir gülzâr hâline ifrağ edilerek nehirler, kanallar hafr ve tathîr; camiler, medreseler, kütüphaneler, hamamlar, çeşmelerle tezyin olunmuştur.

Abdurrahman, fünun ve maarifi tahsil etmişti. Ulemayı himaye edip darü'l-imâratta hükemadan mürekkep bir encümen-i dâniş teşkil etti. Kurtuba'da inşa olunan Câmi-i Kebîr, dünyanın en birinci ebniyesinden mâduddu. Gemiler inşa olunmuş, Afrika ve Avrupa sevâhili ve Kostantiniye şehri ile münasebât-ı ticâriyye tesis edilmiş ve ecnebi çarşıları Endülüs emtiasıyla dolmuştu. İngiliz meşâhîr-i müerrihîninden Gibbon Edward (Gibon Edouard, 1737-1796) diyor ki;[33]

"Araplar, Cebelü et-Târık (Gibraltar) kayasından Luvâr nehrinin munsabına kadar üç yüz merhale (lieue) ilerlediler. Bu muzaffariyetler tevali etmiş olsaydı, yani üç yüz merhale daha ilerlemiş olsaydılar, Avrupa'nın şarkında Polonya hududuna yahut İngiltere'nin Ekos (Ecosse) dağlarına vasıl olurlardı ve o zaman Almanya'dan geçen Rhin nehrini kemâl-ı suhûletle geçerlerdi.[34]

Öbür taraftan da donanmaları harbsiz Thames'ı geçerdi; çünkü o asırda Mısır, Suriye ve Tunus donanmalarına muadil bir donanma yoktu; fakat Arapların Paris'e 234 kilometre yakınında ahz-ı mevki ettiklerini haber alan Merove (Mérovée) hafîdi Clovis'in hanedanına mensup hükümdarların saray nazırı Prens Şarl Martel (Charles Martel, prince Franc et maire de palais'in 689-741) Almanya'nın şimal kabâilinden teçhiz ettiği mühim bir orduyla istilanın önünü almıştır."[35]

Araplar, Fransa'nın cenup kısmında ve hususuyla Marsilya (Marseille) [497] etrafında epey bir müddet icrâ-yı hâkimiyet ettiler. Narbon (Narbonne) muthafında (müze) Arapların âsâr-ı medeniyeti, evâni-i ẖazafiyyeleri şimdiye kadar teşhir olunmaktadır.[36] Tulon (Toulon) ve Marsilya şimalindeki dağ-

---

32 Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik (öl. 172/788), Abbâsîler'in Emevîler'e karşı izledikleri kanlı siyasetten kurtularak Endülüs'e geçen ve burada uzun yıllar ayakta kalacak Endülüs Emevî Devleti'ni kuran önemli bir liderdir.

33 Edward Gibbon (1737-1794), İngiliz tarihçi ve siyasetçidir. Edebiyat ve tarih alanında yazdığı eserlerle tanınmıştır. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun gerileyişini ve çöküşünü işlediği *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* adlı eserle şöhret bulmuştur.

34 Müellifin Rhin nehri olarak aktardığı nehir, İsviçre Alpleri'nden başlamak üzere Fransa, Almanya ve Hollanda topraklarından geçerek Kuzey Denizi'ne dökülen Ren/Rhine nehridir.

35 Charles Martel: Müslümanların Endülüs'e geçtiği dönemlerde Avrupa'nın en güçlü devleti kabul edilen ve Fransa'nın yanı sıra günümüzdeki Almanya ve İtalya topraklarının da bir kısmına hâkim olan Frank Krallığı'nda bir devlet adamıydı.

36 Âsâr-ı medeniyet: Medeniyetin izleri, eserleri. Evâni-i ẖazafiyye: Topraktan yapılmış çanak, tabak vb.

lar, şimdiye kadar Arapların namına izafetle *Moro (Maures)* diye yâd olunur. Moro, Moritanya'ya (Mauritanie) mensup demektir. Moritanya; Tunus, Cezair ve Marakeş ülkesine ıtlak olunur. İspanya Araplarına da *Moro* denilir.

Tuluz (Toulouse) ve Bordo (Bordeaux) arasında Kastelsarrazin (Castelsarrasin) diye yâd ettikleri şehir, hâlâ Arapların namıyla yâd olunmaktadır; çünkü Castel -kale ve hisar-, eş'âr-ı kadîmede kasır (château) manasınadır. Sarrazin (Sarrasin, ine), Afrika ve Avrupa Araplarına ıtlak olunur. Bu da ya İbrâhim aleyhisselâm'ın zevcesi Sâre'ye Arapların nispetleri nazarıitibara alınmış olmasından -çünkü Araplar, Hz. İsmâil'in validesi Hâcer'den tevellüt etmişler, Hâcer de Sâre'nin cariyesidir-; yahut Şarkiyyîn (Scharkiin) kelimesinden ahz olunmasındandır. Bunlardan maada kamuslarda daha başka teviller görülmüştür. Hasılı Kastelsarrazin (Castelsarrasin), *Arap kalesi* demektir.

Afrika eyaleti valisi Bişr b. Safvân el-Kelbî'nin Sicilya adası fethinde şehit olması üzerine eyâlet-i mezkûreye Hulefâ-yı Emeviyye'nin onuncusu Hişâm b. Abdülmelik tarafından Ubeyde b. Abdurrahman tayin olundu. -Sicilya (Sicile) adası, bugünkü günde İtalya'ya aittir. Araplar, vaktiyle namını Sıkılye'ye tahvil etmişlerdi-. [497] Fakat Ubeyde'nin valiliği çok sürmedi. Mumaileyhin yerine Ubeydullâh b. el-Habhâb tayin olundu. Müşarünileyh, Tunus'u mebâni-i âliye ve müessesât-ı fâhire ile tezyin ve sahilde bir dârü's-sınâa (tersane) inşa eylemiş ve Puvatya vakasında Abdurrahman'ın vefatı üzerine Endülüs valiliğine Abdülmelik b. Katan'ı tayin ve hemen Fransa üzerine sevk etmişti (117/735).

Müşarünileyh Abdülmelik, Narbon ve Karkason etrafında ve Ôd (Aude) nehri sahilinde bulunan şehirleri istirdat ve Ren (Rhin) nehrini geçerek Provence eyaletini kâmilen zapt etti (120/737). İleri harekatında devam edip Bahr-ı Muhît sevâhilini takiben İtalya'ya kadar geldi ve Milan'a tabi Lombardie üzerine bir hücum harekatı yaptı. Ahiren Endülüs valiliğine tayin olunan Ukbe b. el-Haccâc, Fransa'ya tabi Karkason'da (Carcassonne) vefat edip orada defnolundu. Karkason, o esnada tamamıyla İslam memleketiydi.

Asâkir-i İslâmiyye 205/820 senesinde Bahr-ı Muhît adalarının fethine azimet ettiler. Les îles Baléares denilen Balear adaları[ında] bulunan Majarque ve Minorque ve İviça ve Yapygie ve bunlara tabi olan ufak adaları fethettiler.[37] Bu adalar m. 1232 senesine kadar Arapların yed-i hâkimiyetinde kaldı. H. 226 senesinde Korsika (Corse) adasını feth ve müstakil olarak idare ettiler. 276/889 senesinde Venise ve Tulun (Toulon) arasında kâin Verasen (Vracene) müstemlekesini tesis ettiler. Fransa'nın mühim bir eyaleti olan bu müstemlekede onuncu asrın sonuna [498] kadar kaldılar ve birçok Fransız

---

[37] Müellifin aktardığı adalardan İviça, günümüzde İbiza olarak bilinir.

kızlarıyla teehhül ettiler. Ziraati tamim ve orada mamuriyet ve medeniyet esasını vazeylediler.

324/935 senesinde İsviçre'ye (Suisse) ait Vals ve Tarantez (Tarentaise) iklimlerinde bir cevelân-ı askerî yaptılar. 331/942 senelerinde dâire-i nüfûzlarını Firiji (Phrygie) ve Tulun (Toulon) ve Fransa'nın bütün Bahr-i Muhît sevâhiline kadar temdit ettiler ve İtalya'nın bütün cenup kısmıyla Sicilya'dan maada Malta (Malte) ve Serdanya (Cerdagne) adalarına da hâkim oldular.

Napoli (Naples) cenubunda kâin Amalfi ve Salerne şehirleri, Arap âsâr-ı medeniyetiyle mamurdu. O müessir medeniyetin, hususuyla değirmenlerin bakayası hâlâ duruyor. Araplar, Roma'nın limanı olan Osti (Ostie) ve şimalinde bulunan Tiber (Tibre) nehri civarında Beza (Bais) üzerinde Jen–Jenova (Génes-Genua) üzerine de istila ettiler.

Araplar, Serdanya adasında 213/828 senesinden, 408/1017 senesine kadar hâkim kaldılar. İtalya cenubunda vaki Tarante'de 435/1043 senesine ve Sicilya'da m. 1071 senesine ve Beza'da 396/1005 ve Jen –Jenova'da 325/936 senesine kadar icrâ-yı hükûmet ettiler.

Gerek Lyon ve gerek şimalinde bulunan diğer Fransız eyaletleri üzerine Arapların târîh-i hücûmları hakkında muerrihler ihtilaf etmişlerdir. Lyon, İspanya'nın şimâl-i garbiyesindeki Léon değildir. Vaki olan hücum, Şarl Martel zamanında mı yoksa ahiren Tulun sevâhilinden şimale doğru vuku bulan ileri hareketleri esnasında mı? Bu noktada muerrihlerin rivayetleri arasında ihtilaf görülmüştür. [499] Provence şimalinde Ron nehrinin sol tarafında kâin Dûfine (Dauphiné) ve şimalinde bulunan Burgonya (Bourgogne) –ki Araplar namını Burgonya'ya tahvil ettiler- ve Frani Konte (Franche Conté) ve Viyen (Vienne) eyaletlerinin zapt ve istilası hakkında muerrihler ittifak etmişlerdir.

Viyen, Avusturya payitahtı olup Türk ordusu tarafından muhasara olunan Viyana değildir. Viyen, Fransa'nın garbında ve ortasında kâin bir eyalettir. Bundan maada Ron nehri sahilinde bulunan eyaletin bütün kurâ ve vilâyâtını zapt ettiler. Bu eyaletlerden başlıca Lyon eyaleti zikre şayandır. Fransa'da Ron nehri üzerinden Paris'ten sonra en mamur şehirdir. Bir de Mâcon ve Sen nehri üzerinde kâin Şalon (Chalon-sur-Saône) ve Bon ve Otun (Hotton) şehirleridir. Bon'un ismini Araplar, Bûne'ye tahvil ettiler.

Fransa şimalinde Arapların istila ettikleri yerlerden biri de Dijon şehridir ki Fransa'nın şimalinde istila olunan son mevkidir. Dijon'un kurbunda ve şarkında Bezanson (Besançon) şehridir. Bezanson, Viktor Hugo'nun maskat-ı re'sidir.[38]

---

[38] Maskat-ı re's: Doğum yeri.

Salib Muhârebâtı

Hz. Mesîh'in merkad-ı mübâreklerini ihtiva eden Arz-ı Mukaddese'nin İslam hâkimiyetinden nez'i hususunda Hıristiyanların gösterdikleri taassub-i dînî neticesi olarak iki asır devam eden ehl-i salib muhârebâtı ber vech-i âti beyan olunur:

(1)- İlk salib muharebesi, 474/1096 senesinde Mayıs ibtidasında başlamış, üç sene sürmüştür. Ordu yüz binlerce köylü, ihtiyar ve çoluk çocuktan mürekkepti. [500] Piyer Lermit (Pieerre L'ermite) ile Fransa şövalyelerinden Gauthier Sans-Avoir'in kumandaları altında olarak Almanya, Macaristan ve Rum ili tarikiyle Kostantiniye'ye gelmişler. Esnâ-yı râhda Mûsevîler'i kesmek ve mallarını yağma eylemek gibi vahşetler icra etmişler ve erzak ve mühimmatça istihzârât-ı kâfiyede bulunmamış olduklarından, kısmen açlıktan ölmüşler ve diğerleri de yolda tesadüf ettikleri akvam tarafından itlaf edilmişlerdir.

İkinci ordu, Godefroy de Bouillon duc de Basse-Lorraine. Loren dükası Godefroy de Bouillon'nun kumandası altındaydı. Bu ordu, erzak ve mühimmât-ı harbiyye itibarıyla mükemmeldi. Çanakkale boğazını geçtiler ve o zaman Selçûkîler idaresi altında bulunan İznik, Tarsus ve Antakya'yı ve sonradan o muntazam ordudan kalmış olan yirmi beş bin kişilik bir kuvvetle Kudüs'ü istila ettiler. Kudüs-ü Şerîf, o esnada Mısır'da icrâ-yı hükûmet eden mülûk-i Fâtimiyye'den el-Alevî'nin idaresine tabiydi. Orada da vahşetin envaını icra ederek Godefroy'ı tetvîc ettiler (477/1099). O yüzden ahâli-i İslâmiyye, Bağdat'a hicret ettiler ve bu münasebetle el-Muzaffer el-Ebîverdî diyor ki;[39]

وَكَيْفَ تَنَامُ الْعَيْنُ مِلْءَ جُفُونِهَا   عَلَى هَفَوَاتٍ أَيْقَظَتْ كُلَّ نَائِمِ

وَإِخْوَانُكُمْ بِالشَّامِ يُضْحِي مَقِيلُهُمْ   ظُهُورَ الْمَذَاكِي أَوْ بُطُونَ الْقَشَاعِمِ[40]

---

[39] Tam adı Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebîverdî'dir. (öl. 507/1113) Ebîverdî, Büyük Selçuklular devrinin önde gelen şairlerinden biriydi.

[40] المَذَاكِي, -mîm'in fethiyle- cem'dir, müfredi مُذَكًّى -mîm'in zammı ve z̲âl'ın fethi ve kâf'ın teşdîdiyle- الخَيْلُ المَذَاكِي denilir, *yaşını bulmuş kısraklar,* المُذَكِّيَات dahi denilir; yani *ne çok yaşlıdır ne de toy denilecek derecede küçüktür*. القَشَاعِم, müfredi قَشْعَم, -جَعْفَر vezninde- *arslana ve koca kerkes kuşuna* ve أُمُّ قَشْعَم'den murat *ölümdür*. [Mehmed Fehmi]

Beyitlerin tercümesi:

Uyuyan herkesi uykusundan kaldıran olaylara rağmen göze nasıl rahatlıkla uyku giriyor anlamıyorum!

Şam diyarlarında düşmana karşı koyan kardeşleriniz, kuvvetli bir at üzerinden indirilen kılıç darbeleri ile etlerini yiyen akbabalar arasında kalmıştır!

[501] (2)- 2. muharebe, m. 1147-1139 senesine tesadüf etmişti. Papa, Kudüs kralının talebi üzerine bir ehl-i salib daha tertip etmeye karar verdi ve fusahâ-yı asırdan mâdud Sen Bernar'ı (Saint Bernard) memur etti. Bernar, Fransa ile Almanya'yı dolaşarak pek çok şövalyeleri ve Fransa Kralı Yedinci Lui (Louis) ile Almanya Kralı Üçüncü Conrad'ı muharebeye ikna etmiştir. Lui ile Conrad, mükemmel ordularla Asya'ya geçmişler ve Şâm-ı Şerîf'i muhasara etmişlerse de aralarında zuhur eden münazaalar, muvaffakiyetlerine mâni olup recat etmişlerdir.

(3)- 3. muharebe, m. 1189-1193 senesinde vaki olmuştur. Kudüs-ü Şerîf'in Selâhiddîn Eyyûbî tarafından feth ve teshir ve kralı bulunan Gui de Luzinyan'ın (Gui de Lusignan) esir edilmesi üzerine âlem-i Nasrâniyyet'te yeniden heyecan baş göstermiş ve üçüncü muharebeye sebebiyet vermiştir.

Bu muharebenin kahramanı Sûr Papası Gîyûm (Guillaume) olmuştur.[41] Almanya İmparatoru Frederik Barbaros (Frédéric Barberousse) ile Almanlar, Kostantiniye ve Anadolu tarikiyle karadan; Fransa Kralı Filip Agust (Philippe Auguste) ile İngiltere Kralı Arslan Yüreği Richard (Richard coeur de lion), ordularıyla beraber denizden hareket ettiler. [502]

Frederik Barbaros, Konya'yı istila edip Adana'ya vasıl olmuşken Karasu nehrini geçtiği sırada düşüp boğulmuştur. Almanya askerinin bakiyesi, Avusturya dükasının kumandası altında olarak Filip ve Richard'ın askerleriyle Akkâ kalesi pişgâhında birleşmişlerdir. Bunlar, Akkâ kalesini zapt ettikten sonra Selâhiddîn ile akd-i sulh etmişler (h. 580). Filip Agust ile Richard, hîn-i avdetlerinde Truva muharebesinden avdet eden Yunan kahramanları gibi birtakım felaketlere uğramışlardır. Filip, Rum korsanlarının eline düşmüş ve cenûb-i İtalya'da hükümet eden Normanlar tarafından kurtarılmıştır. Richard ise tebdîlen Adriyatik Denizi ve Almanya tarikiyle avdet etmekteyken Avusturya Dükası Léopold tarafından tevkif olunup hapse atılmıştır.

(4)- 4. muharebe (m. 1202-1204). Papa Üçüncü İnnosan (III. İnnocent) tarafından memur edilen Papaz Fulek de Nuyi (Foulque de Neuilly), vaazıyla ihzar edilmiş ve yalnız şövalyelere müracaat etmişti. Bu muharebenin en meşhur kumandanları Flander (Flandre) eyaleti kontu Dokuzuncu Budvan'dı (IX. Boudoin). Flander, o zaman Fransa ve Belçika arasında müstakil bir eyaletti. Bir de Venedik dükası Henri Dandolo.[42]

---

41 Sûr, Lübnan'ın Akdeniz kıyısında bir şehirdir. Akdeniz sahilindeki stratejik konumu ve limanı sebebiyle Fenikeliler, Romalılar ve daha birçok güçler tarafından ele geçirilerek bazı hareketler için üs hâline getirilmiştir. Sûr'un Haçlı seferleri sırasındaki stratejik konumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebru Altan, *"Sûr",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009, c.37, 535-537.

42 Henri Dandolo: Venedik Doçesi Enrico Dandolo olarak bilinir. IV. Haçlı seferinin önemli şahsiyetlerindendir.

Kostantiniye'ye muvasalat edince bu şehrin tabii ve suni güzelliğine meftun olmuşlar. Makrî köyünde[43] gerçi Rumların altmış bin kişilik bir fırkasıyla çarpıştılarsa da Rumlar firar etmişler ve salîbiyyûn bir iki gün sonra muzafferen İstanbul'a dâhil olmuşlar ve orada yerleşip kalmışlar ve maksad-ı aslîlerini unutuvermişler. Kont Budvan, imparator intihap olunmuş ve Latin Saltanatı, Kostantiniye'de 57 sene imtidat etmiştir (1204-1261). [503]

(5)- 5. muharebe (m. 1217-1221), Kudüs kralı Jean de Brienne ile Hongrie Kralı II. Andre (André II roi de Hongrie) tarafından idare olunmuştur.[44] Bunlar Mısır'a kadar gittiler ve hâib ve hâsir olarak avdet ettiler.[45]

(6)- 6. muharebe, m. 1228-1229 senesine müsadifti. Bu muharebenin kumandanı Almanya İmparatoru II. Frederik'ti. Frederik, Kudüs memleketinin kendisine Jean de Brienne'den müntakil bir miras olduğunu iddia ediyordu. el-Melikü'l-Kâmil ile sulh muahedesini akdedip Kudüs-ü Şerîf'i teslim etmiştir.

(7)- 7. muharebe, m. 1248-1254 senesine müsadifti. Bu muharebeye Fransa Kralı IX. Lui kumanda etmiştir. Mısır hududunda Mülûk-ü Eyyübiye'nin beşincisi el-Melikü'l-Kâmil tarafından mağlup edilmiş ve esaretten kurtulmasına mukabil Dimyat'ı tahliye etmiştir.

(8)- 8. muharebe m. 1270 senesinde vuku bulmuştur. Bu muharebe, Fransa Kralı Dokuzuncu Lui tarafından idare edilmiş ve Tunus el-Hadrâ'nın surları önünde taun illetiyle terk-i hayât etmiştir. Bunun üzerine Filistin ve Suriye şehirleri, birer birer Müslümanların idaresine geçmiş ve en son Akkâ fethi vuku bulmuştur (m. 1291) ve bununla Muhârebât-ı Salîbiyye'ye nihayet verilmiştir.

Muhârebât-ı Salîbiyye'den iki netice hasıl oldu: Biri maddi; diğeri manevidir. Netîce-i maddiyye, Avrupalıların bunca senelerde dökmüş oldukları kanların heder olmasıdır; çünkü nihayet Kudüs-ü Şerîf ile beraber Şark'ta zapt ettikleri bütün mevâki'i tahliye ve sifrü'l-kef olarak Avrupa'ya avdet ettiler. Netîce-i maneviyye ise Avrupalıların Müslümanlar ve Şarklılarla temas ve ihtilatları hasebiyle esbâb-ı intizâm ve terakkiyi öğrenmiş olmalarıdır.[46] [504]

Ernest Renan (Renan –Joseph Erneste) diyor ki;

"Muhârebât-ı Salîbiyye'den Tunus kapıları önünde terk-i hayât eden Dokuzuncu Lui'nin kumandası altındaki sekizinci muharebeden iki hareket-i mütezâdde hasıl oldu:

---

[43] Müellifin ismini zikrettiği köy, Makri Hori olarak da bilinen ve günümüzde İstanbul'un bir ilçesi olan Bakırköy'ün eski adıdır. bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları,* Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2. Bs., 2017, s.82 ve 525.

[44] Hongrie: Macaristan.

[45] Hâib ve hâsir: Yenilen, mağlup olan.

[46] Sifrü'l-kef: Eli boş olmak, bir şey kazanmamak. Müellifin tespitleri, Rûhî el-Hâlidî'ye aittir. Ayrıntılı bilgi için bk. Rûhî el-Hâlidî, *Târîhu 'ilmi'l-edeb,* s.101; Renan'ın açıklamalarını da aynı eserden alıntılamıştır.

Birisi, âlem-i İslâm'ın inhitat ve tedennisi; diğeri Hıristiyan âleminin intibah ve terakkisidir. Sanki ulûm-i İslâmiyye, Avrupalıların cisimlerine cerâsîm-i hayâtı telkih ederken, Müslümanların cisimlerindeki hayat cürsûmelerini imha etmiş oldu. Onun için bu iki âlem, mütezâd semtlere müteveccih oldu. Biri itila; diğeri inhitat cihetine yürüdü."[47]

---

[47] Fransız şarkiyatçı Ernest Renan'ın (1823-1892) açıklaması, İslam âleminin Yeni Çağ'da yaşadığı buhranı izah etmesi yönüyle önemlidir. Bu bağlamda Renan'ın açıklamasında öne çıkan iki husus üzerinde durulmasının elzem olduğu kanaatindeyiz:

i. Hıristiyanlar ya da Garp âlemi, sekiz defa denedikleri hâlde silah zoruyla başaramadıklarını ilim ve irfanla başarmışlardır. Zira açıklaması dikkatli bir şekilde tahlil edildiğinde Renan'ın, VIII. Haçlı seferine ve bu seferden sonra Garb'ın terakkiye geçtiğine işaret ettiği görülür. VIII. Haçlı seferinin 1268-1270'li yıllarda başladığı dikkate alındığında bu dönemde gerek yetiştirdiği ilim adamları gerekse Mısır'daki ilmî faaliyetler bakımından İslam medeniyeti, Renan'ın ifadesiyle *inhitat* (çöküş) içinde değildi. Dolayısıyla Renan'ın işaret ettiği VIII. Haçlı seferinin, Şark-Garp arasındaki zıt gelişmelerin yaşandığı tarihe denk gelmediği; bilakis önemli bir vakıaya işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu vakıa ise, Garb'ın yenilgi ve hüsranla dolu *sekiz haçlı seferidir.* Aslında Renan'ın burada ifade etmek istediği husus, belirli bir tarihi ve muayyen bir yeri olan VIII. Haçlı seferinden ziyade, genel olarak Şark-Garp arasında meydana gelen kanlı savaşlardır. O, Hıristiyan âleminin, bu savaşlardan kazanımları somut olmasa da ilim ve irfanda terakki ederek silahlı savaşlarda kendisini sekiz kez hezimete uğratan İslam âlemini zamanla geride bıraktığını ifade etmiştir.

ii. Renan, açıklamasında etik bir şekilde *'ulûm-i İslâmiyye'* ifadesine yer vermiştir. Bu ifadeyi, söz konusu ilimlerin Avrupalıların vücutlarına hayat kökleri aşıladığına dikkat çekerken kullanmıştır. Bu ifade, Avrupa'da uzun bir inhitat devri geçiren ilmin canlanmasında İslami ilimlerin büyük etkisinin olduğu gerçeğini bir kez daha ortaya koyması yönüyle önem arz eder. Bununla birlikte burada, "Şarkta ortaya çıkan ilimler, farklı dili konuşan kişilerin terakki edip gelişmelerine imkân sağlamışken bu ilimleri üreten İslam medeniyetinin duraksamasının sebebi nedir?" sorusu gündeme gelir. Sorunun cevabına geçmeden önce ilimlerin üretilmesi ile bu ilimlerin işlenir-sürekli kılınması arasında büyük bir farkın bulunduğunu belirtmekte yarar vardır. Başka şekilde ifade edecek olursak, üretim ile üretim sonucu ortaya çıkan malzemenin *süreklilik/işlenir* özelliğini haiz olması arasında fark vardır. Kanaatimizce Şark ve Garp medeniyetleri arasında ilim ekseninde aranın açılması ve açılan bu aranın Müslümanlar tarafından bir türlü kapatılamaması da mezkûr farkın idrak edilememesine bağlıdır. Bu bağlamda haçlı seferlerinden sonra İslam âleminin ilim adına hiçbir şey üretmediğini ve karanlık bir inhitat dönemi geçirdiğini iddia etmek, bu medeniyetin Yeni Çağ'daki teliflerinin bilinmemesinden ya da göz ardı edilmesinden kaynaklıdır. Bizim değinmek istediğimiz nokta, Şark'ın *üretim* yönüyle bir inhitat süreci yaşadığını ortaya koymaktan ziyade yeni ürettiği veya daha önce ortaya koyduğu eserleri *işlenir* ve *sürekli/geliştirilir* hâle getir[eme]mesidir. Dolayısıyla Renan'ın işaret ettiği Şark'tan Garb'a gerçekleşen ilim nakliyatı, Avrupalıların bu nakliyata *'süreklilik-işlevsellik'* özelliği kazandırması yönüyle Garb'a fayda sağlamıştır. Avrupalılar, Şark'tan veya Endülüs'ten iktibas ettikleri ilimleri, kendi perspektifleriyle tahlil etmiş, değerlendirmiş ve 'Bu ilimler nasıl geliştirilebilir? Nasıl sürekli ve faydalı hâle getirilebilir?' soruları ekseninde çalışmalar yürütmüşlerdir. Sorular ekseninde öne çıkan eleştirel bakış açısı, tümü olmasa da ekserisinin kökünün Şark'ta olduğu Avrupa'daki birçok ilmin faydalı ve sürekli hâle gelmesinin önünü açmıştır.

Renan, bu açıklamasını her ne kadar 19. yüzyılda yapmış olsa da günümüzde var olan tablonun, ilgili açıklamada geçen *'mütezâd'* ibaresine mutabık olduğu her türlü izahtan vares-

سَـــــارَتْ مُشَـــرِّقَةً وسِرْتُ مُغَرِّبًــــا   شَـــتّانَ بَـــيْنَ مُشَـــرِّقٍ ومُغَـــرِّبِ[48]

Şark ve Garb'ın Muhârebât ve Muzafferiyât-ı Mütenâvibelerinin Tesîrât-ı İlmiyyesi

Arapların İspanya'da, Fransa ve İtalya'da ihraz eyledikleri muvaffakiyet ve nail oldukları fütuhat akabinde neşe-i zaferle cuşuhuruşa gelen hissiyât-ı fahr ve gururlarını tarif ve tavsif etmek için Cahiliye devrinden müntakil şiirin enva ve aksamı kâfi gelmeyerek hayalleri daha vâsi bir sahada cevelan etmek ihtiyacını hissetti. Hususuyla tabiatın Endülüs afakına, İtalya'nın adalarına, Fransa'nın muhitine bahşeylediği mehâsin ve bedayiin tecelliyatıyla

---

tedir. Medeniyetin bileşenleri bilinmeden, bu bileşenleri oluşturan sütunlar saptanmadan, sütunları yerleştiren düşünürlerin zihinleri ve ilmî ürünleri, 'faydalı ve süreklilik sağlayan' bir okuma perspektifiyle okunup tahlil edilmeden Renan'ın deyimiyle bu *inhitat* sürecinin devam edeceği kanaatindeyiz. Yukarıda da ifade edildiği üzere burada kendisine yer verdiğimiz *'inhitat'* kelimesini, Renan'ın ifadesinde geçtiği üzere kullanmakla birlikte bu kelimeyle Renan'ın kastettiği anlamı kastetmemekteyiz.

Bize göre haçlı seferlerinden sonra İslam âlemi, inhitat devri yaşamaktan ziyade var olan ilimleri Garb'ın aksine işlevsel hâle getiremediği bir *duraksama* ve *körelme* dönemi geçirmiştir. Örneğin İbn Haldûn'nun düşüncesinin nasıl şekillendiği, ne demek istediği, teorisinin ne olduğu; Ali Kuşçu'nun astronomi ve matematiğe dair tespitlere nasıl ulaştığı, bu tespitler üzerine neler eklenebileceği; Pîrî Reis'in coğrafi çalışmalarının nasıl geliştirilebileceği; belagate dair telif edilen haşiyelerdeki bilgilerin üzerine özgün bir ilmin nasıl inşa edilebileceği vb. birçok mesele üzerinde gerektiği kadar çaba sarf edilmemiştir. Hâl böyle olunca Şark'ta dönemin coğrafya ve denizcilik çalışmalarında öncü olan Pîrî Reis'in tespitleri, bu alandaki görüşlerinin yansımalarını ve işlevsel hâle konulmuş şeklini, Garb denizcilerinin çalışmalarında ortaya çıkmıştır. Hâliye bu durum, Garb'ın terakkide; Şark'ın ise inhitatta olduğu görüşünün ortaya çıkmasına kapı aralamıştır. Hâlbuki gerek İbn Haldûn'un gerekse Pîrî Reis'in vefat tarihlerine (1406 ve 1553) bakıldığında aslında Renan'ın *'inhitat'* kavramıyla kendisine değindiği zaman diliminin, *'üretim'* yönüyle bir inhitat yaşamadığı; bu inhitatın var olan ilimlerin gerektiği şekilde okunmamasında ve işlevsel hâle getirilmemesinde saklı olduğu anlaşılır. Dolayısıyla verdiğimiz isimler başta olmak üzere bilim dünyasına katkı sağlayan ilim adamlarının zihinlerinin hakkıyla okunması ve ortaya koydukları ürünlerinin kapsamlı bir şekilde tetkik edilmesi hâlinde Şark âleminin vakıada *inhitat* döneminde olmadığı, sadece bir *'körelme'* sürecinden geçtiği vazıh bir şekilde anlaşılacaktır. Bu bağlamda İslam medeniyetinin özgünlüğüne ve zenginliğine atıf yapan Mahmûd Muhammed Şâkir ile Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ'nın görüşlerinin etraflıca tetkik edilmesinde yarar vardır.

Son olarak, mezkûr açıklamalardan hareketle burada farklı din ve dilleri paylaşan Garp (Hıristiyan) ve Şark (İslam) medeniyetleri ekseninde üstünlük yönüyle bir karşılaştırmaya gitmediğimizin altını çizmekte fayda vardır. İlmin evrensel olduğu, nerede olursa olsun bu ilmin geliştirilerek sahiplenilmesinin esas olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla bizim üzerinde durduğumuz husus, Garp medeniyetinin ilerleyişini gören Şarklı bazı araştırmacıların İslam medeniyetine menfi yaklaşmalarının ve bu medeniyetin âdeta herhangi bir ilerleme sağlamadığını düşünmelerinin önüne geçmektir. Tam da burada böyle bir düşüncenin önüne geçmek için İslam medeniyetinin ne tür zenginliklere sahip olduğunun vurgulanması zorunlu hâle gelmektedir.

48 O doğu tarafına; ben ise tam tersi batıya yöneldim. Doğu ile batı ne kadar da farklılar!

inkişaf eden karihaları, icat ve ibda hasselerini tevlit etmişti. Saf ve berrak semalar, ruh-nevâz nesimler, eflake ser çekmiş ağaçlar, zümrüdin yerler, gûnâgûn çiçekler, cennet-âsâ dereler, nazar-rübâ tepeler, [505] müselsel ve pür-şükûh dağlar, hayat-behşâ nehirler, can-rübâ güzellikler gibi sünûhât-ı şi'riyye için bi-had ve bi-hesap sevâik-i zihayatın tesiriyle Endülüslüler, enva'ı şiiri tezyit ve sâha-i edebiyyâtı tevsi ettiler.[49]

Endülüs şu'arâsı, hamâsiyyât ve fahriyyâtta, gazel ve nesîbde, medih, hiciv ve risâ aksamında mübtekir meânî ve mezâmîn icat ettikleri gibi şu'arâyı Câhiliyye'nin kullandıkları envaa ilave olarak ilm-i arûzda tasarruf ettiler ve birçok fünûn-u şi'riyye ihtira eylediler. Viktor Hugo da Fransız edebiyatında aynı suretle tasarruf etmişti.

Endülüs şu'arâsının ihtira eyledikleri envâ'ı şiirden; el-Müvaşşah, ez-Zecel, el-Muhammes, el-Mu'assab -dört cüz üzerine-, el-Müzdevic, el-Asmaiyyât vesaire…[50]

Müveşşahlar

Müveşşah'ı da birçok nevlere taksim ettiler. Müveşşah'ın muhterii, üçüncü asr-ı hicrînin evâsıtında el-Emîr Abdullah b. Muhammed el-Mervânî'nin şairi Mukaddem b. Mu'âfir'dir. *el-İkdü'l-ferîd* sahibi Ebû Abdullah Ahmed b. Abdürabbih (h. 246-348),[51] müveşşah usulünü Mukaddem'den ahz ve telakki etmiştir.[52] Dördüncü asr-ı hicrîde el-Mu'tasım'ın şairi bulunan Ubâdetü'l-Kazzâz müveşşah envaında ihtisas sahibi oldu.

Müveşşah'ın evzânı müteaddittir. Vezinlerin her biri bir aheng-i mûsîkîdir. Müveşşahlar'da i'rab hatası caiz değildir; i'rab harekelerine riayet olunmayan müveşşahlar'a *Zecel* namı verilmiştir. Müveşşahlar, ahiren bilâd-ı Arabî'nin her tarafına intişar ederek taammüm etmiştir. İbn Haldûn muasır-

---

49 Ruh-nevâz: Ruhu okşayan. Nesimler: Esintiler, yeller. Eflake ser çekmek: Çok yüksek olmak. Zümrüdin: Yemyeşil. Gûnâgûn: Çeşit çeşit. Cennet-âsâ: Cennet gibi, cennet timsali. Nazar-rübâ: Göz alıcı. Müselsel ve pür-şükûh: Sıralı ve yüksek. Hayat-behşâ: Hayat veren. Can-rübâ: Can alıcı. Sünûhât-ı şi'riyye: Şiire dair sezgiler, fikirler. Bi-had ve bi-hesap: Sayısız, hesapsız. Sevâik-i zihayat: Hayat sahibi, canlı etmenler. Enva'ı şiir: Şiirin türleri. Tezyit: Çoğaltmak. Sâha-i edebiyyât: Edebiyat sahası.
Müellif, bu açıklamaları doğrudan Rûhî el-Hâlidî'nin eserinden aktarmıştır. bk. Rûhî el-Hâlîdî, *Târîhu 'ilmi'l-edeb,* s.67 vd.

50 el-Mu'assab'ın tarifi 514'üncü sahifededir. [Mehmed Fehmi]

51 İbn Abdürabbih'in vefat tarihi bazı kaynaklarda 328/940 olarak verilmiştir.

52 Müellif, bu ve bundan sonraki pasajları dolaylı olarak İbn Haldûn'un *Mukaddimesi'*nden nakletmiştir. İbn Haldûn, *Mukaddimesi'*nde *"Endülüslülerin müvaşşahları ve zecelleri"* başlığı altında Endülüs bölgesinde ortaya çıkan edebî türlerden örnekler aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Haldûn, *Mukaddime,* s.1066-1086; müveşşahlar hakkında kapsamlı ve titiz çalışma için ayrıca bk. Muhammed Zekeriyyâ İnânî, *el-Müveşşahât el-Endelüsiyye,* Kuveyt: Silsiletü Kütüb Sekâfiyye, 1980, s.11 vd.

larından Endülüs ve Mağrib şairi şöhretiyle müştehir el-Vezir b. Abdullah b. el-Hatîb, müveşşahlar'da şöhret-şiâr olmuştur. [506]

Endülüs'te inkişâfât-ı edebiyye, o derecede tevessü etti ki usul ve kavâid-i i'rabdan bihaber olan avam dahi müveşşah tarzında gazel, nesîb ve medih aksamında mebzulen şiir söylemeye başladılar. Avamın bu nevi edebiyatına *Zecel* ve *Mevâl* namı verildi. Bu tarzda Ebû Bekir b. Kirmân iştihar etmiştir.

Birinci nevin *müveşşah* ile tesmiyesi, beyitlerden teferru eden dalların vişâha benzetilmesinden ileri gelmiştir. وِشَاح, -vâv'ın zammı ve kesriyle- *kadınlara mahsus murassa hamâil* veyahut *mücevher gerdanlık* manasınadır.

Avam müveşşahlar'ına *Zecel* denilmesinin sebebi, güftelerinin kolayca bestelenmesinden ve vezni de harekât-ı raksa müsait olmasından münbaistir. Zecel lugaten *oynaşmak, taganni ve izhâr-ı surûr ve şâdmânî eylemek* manasınadır. Buna dair mufassal izahat, edebiyyât-ı Arabiyye'nin üçüncü devrini teşkil eden Müvelledîn kısmına ait mebâhis cümlesinden olup tahrir etmekte olduğumuz *Târîh-i edebiyyât-ı Arabiyye*'nin ikinci cildinin münderecatı aksamındandır. Burada ise müveşşahlar'dan birkaç misal irat etmekle iktifa edeceğiz: (İbnü'l-Hatîb)

جادَكَ الغَيْثُ إذا الغَيْثُ هَمَى   يا زَمانَ الوَصْلِ بالأنْدُلُسِ![53]
لَمْ يَكُنْ وصْلُكَ إلا حُلُمًا   في الكَرَى أَوْ خُلْسَةَ المُخْتَلِسِ[54] [٥٠٧]
إذْ يَقُودُ الدّهْرُ أَسْبَابَ المُنى   تَنْقُلُ الخَطْوَ على ما تَرْسُمُ
زُمَرًا بَيْنَ فُرَادَى وثُنًى   مِثْلَ ما يَدْعُو الوُفُودَ المَوْسِمُ[55]
والحَيَا قَدْ جَلَّلَ الرَّوْضَ سَنَا   فَسَنا الأزْهارِ فِيه تَبْسِمُ[56]
ورَوَى النُّعْمانُ عَنْ ماءِ السَّمَا   كَيْف يَرْوِي مالِكٌ عَنْ أنَسِ
فَكَسَاهُ الحُسْنُ ثَوْبًا مُعْلَمَا   يَزْدَهِي مِنه بِأَبْهَى مَلْبَسِ[57]/[58]

…

[53] الجَوْد, -cîm'in fethiyle- جادَهُم المَطَرُ يَجودُهُم, *çok yağmur yağmak*. الغَيْث, *yağmur*. هَمَى, هَمَى الماءُ والدَّمْعُ أيْ سَالَ, *akmak*. [Mehmed Fehmi]

[54] خُلْسَة, -ḫâ'nın zammıyla- *kapış*. [Mehmed Fehmi]

[55] ثُنًى, -s̱â'nın zammıyla- اثْنَيْن manasınadır. الوُفود, وَفْد'in cem'i, *heyet-i murahhasa*. [Mehmed Fehmi]

[56] الحَيَا, *yağmur*. تَجْلِيل, *giydirmek*. سَنَا, -عَصَا vezninde- burada *mahsus bir nev'i ipek elbise;* bir de *aydınlık ve parıltı* manasına gelmiştir. [Mehmed Fehmi]

فِي لَيَالٍ كَتَمَتْ سِرَّ الهَوَى بِالدُّجَى لَوْلَا شُمُوسُ الغُدُرِ[59]

مَالَ نَجْمُ الكَأْسِ فيها وهَوَى مُسْتَقِيمَ السَّيْرِ سَعْدَ الأَثَرِ

وَطَرٌ مَا فِيهِ مِنْ عَيْبٍ سِوَى أَنّهُ مَرّ كَلَمْحِ البَصَرِ

حِينَ لَذَّ النَّوْمُ مِنَّا أَوْ كَما هَجَمَ الصُّبْحُ هُجُومَ الحَرَسِ

غارَتِ الشُّهْبُ بِنَا أَوْ رُبّما أَثّرَتْ فِينَا عُيُونُ النَّرْجِسِ[60]

Nev'i diğer (Ubâde el-Kazzâz):

بَدْرُ تَمْ	شَمْسُ ضُحَى	غُصْنُ نُقى	مِسْكُ شَنَم
ما أَتَمْ	ما أَوْضَحَا	ما أورَقَا	ما أَنَمْ
لَا جَرَمْ	مَنْ لَمَحا	قَدْ عَشِقَا	قَدْ حَرِمَ[61]

---

57 الازْدِهاء, *mağrur olmak ve istihfaf etmek.* [Mehmed Fehmi]

58 Yağmur çiselediğinde üzerine bol bol çiselesin ey Endülüs'teki arkadaşlarımı gördüğüm o kavuşma vakti! (جَادَكَ fiili dua anlamında tercüme edilmiştir.)

Gerçi sana kavuşmam, sadece uyku sırasındaki bir rüya ve sinsi birinin çabucak hareketi gibi epey hızlıydı.
Zaman dağılmış ve ayrı ayrı olan arzularımı gerçekleştiriyordu; böylece zamanın çizdiği şekilde gerçekleşiyordu o arzular!
O arzular ki tam zamanında teker teker ya da ikişer ikişer, hatta hacıların hac mevsiminde grup grup geldiği gibi zümre zümre gerçekleşiyordu.
O zamanlar, tabiat da neşeli olup mutluluğumuza ortaktı; yağmur ise bostanları tebessüm eden çiçeklerle donatmıştı.
Düğün çiçeği, gökyüzü suyundan içti. (Aralarındaki bu ilişkiye rağmen nasıl o sudan sulanır ki!) Mâlik, Enes'ten nasıl rivayette bulunabilir ki?!
Bunun üzerine güzellik, onu rengarenk bir elbiseye bürüdü. En güzel kıyafet olduğu için onunla övünür.

59 الدُّجَى, *gece.* [Mehmed Fehmi]

60 Orada bulunan kişilerin parlak yüzleri dışında tükenmeyen karanlığıyla aşkın gizliliğini kaplayan o geceler ne kadar da güzeldi!
Yıldız gibi parlak şarap badesi elden ele dolaşıp içimizde bir mest olma ve coşku hâli bırakıyordu o gecelerde!
Çok neşeli zamanlar geçirdik. O gecelerin, göz açıp kapayıncaya kadar ansızın bitmesi dışında bir kusuru yoktu!
Zevk ve sefamızı sürüp daha uykunun lezzetini yeni almışken sabah aydınlığı, muhafızın saldırması gibi saldırıp geceyi bitiriverdi.
Âdeta parlak yıldızlar (meteorlar) bizi kıskandı da hemen sabah aydınlığını getirdi ya da nergis çiçekleri mutluluğumuza katlanamadı!

61 Dolunay-kuşluk vakti güneşi-taze dal-misk kokulu.
Ne de mükemmel-ne de parlak-ne de yapraklı (yeşil)-ne de hoş serpilmiş.
Kesinlikle-göze çarpan-âşık olur-aşkla birlikte mahrum da kalır.

Nev'i diğer (Sehl b. Mâlik):

كُحْلُ الدُّجى يَجْرِي	مِنْ مُقْلَةِ الفَجْرِ	عَلَى الصَّباحِ
ومِعْصَمُ النَّهْرِ	في حُلَلٍ خُضْرِ	[مِنَ البِطاحِ[62]]٥٠٩

Nev'i diğer (İbnü'l-Fazl):

وَاحَسْرَتَا لِزَمَانٍ مَضَى عَشِيَّةَ بَانَ الْهَوَى وانْقَضَى

وأُفْرِدْتُ بِالرَّغْمِ لا بِالرِّضَا وَبِتُّ عَلَى جَمَرَاتِ الغَضَا[63]

أُعَانِقُ بِالفِكْرِ تِلْكَ الطُّلُولْ وَأَلْثُمُ بِالوَهْمِ تِلْكَ الرُّسُومْ[64]

Nev'i diğeri:

يا حَبِيبي اِرْفَعْ حِجابَ النُّورِ	عَنِ العِذَارِ
تَنْظُرِ المِسْكَ على كافُورِ	في جُلَّنارِ[65]

Vezn-i diğer:

كَلِّلي	يا سُحْبُ! تِيجانَ الرُّبَى بِالْحُلِي[66]
واجْعَلِي	سِوارَكِ مُنْعَطَفَ الجَدْوَلِ[67]

---

62 مِعْصَم, -مِنْبَر- vezninde- *bilezik yeri*. البِطَاح, -bâ'nın kesriyle- müfredi بَطْحَاءُ, *vâsi su akıntısı ki onda ufak ufak çakıl taşları bulunur*. [Mehmed Fehmi]
Kapkaranlık gece sürmesi akmakta-fecrin göz pınarından-sabahın üzerine.
Nehrin bilezikleri (kolları)-yemyeşil kisveler içinde-geniş vadilerden geçip akmakta.

63 الغَضَا, bir nev'i ağaçtır ki ateşi dumanlı olur. [Mehmed Fehmi]

64 Tüh o geçip giden zamana-sevdanın uzaklaşıp bittiği o zamanın akşamına!
Gönlümce isteyerek değil, istemeye istemeye yalnız bırakıldım-böylece meşe ağacının geç sönen közü üzerinde geceledim.
Efkârlanarak mazide kalanlarla sarmaş dolaş oluyorum-kuruntuya girerek o suretleri öpüyorum.

65 Sevgilim! Şu nur örtünü bir kaldır-al yanağından.
Böylece müşahade edelim kâfur üzerindeki miski-gülnarda olan.

66 الرُّبَى, müfredi رِبْوَة, -râ'nın harekât-ı selâsesiyle- ve رباوَة -râ'nın zammı ve kesriyle- ve الرَّابِيَة, *tepe*. [Mehmed Fehmi]

67 سِوَار, *bilezik*. مُنْعَطَف, ism-i mef'ûl sigasıyla *derenin mail ve münhani yerleri*. [Mehmed Fehmi]
Müveşşahlar'ın tercümesi:
Ey bulutlar, tepecikleri taçlandırın.
Bileziklerini de kıvrım kıvrım olan vadilerine takıverin.

....

يا سَمَا	فيكِ وفي الأَرْضِ نُجومٌ وما
كُلَّما	أَخْفَيْتِ نَجْمًا أَظْهَرَتْ أَنْجُما
وَهْي مَا	تَهْطِلُ إلاّ بِالطَّلا والدُّمَى[68]
فَاهْطِلِي	عَلى قُطُوفِ الكَرْمِ كَيْ تَمْتَلِي[69]
وَانْقُلِي	لِلدّنِّ طَعْمَ الشَّهْدِ والفُلْفُلِ[70]

....

تَتَّقِدْ	الدُّرِّيِّ لِلْمُرْتَصِدْ كالْكَوْكَبِ
يَعْتَقِدْ	فيها المَجُوسيُّ بما يَعْتَقِدْ
فَاتَّئِدْ	يَا سَاقِيَ الرَّاحِ بِها واعْتَمِدْ[71]
وامْلِ لِي	حَتَّى تَرَاني عَنْكَ في مَعْزِلِ
قَلِّلِ	فالرّاحُ إنْ زِدْتَ بِها تَقْتُلِ[72]

...

لا أُليم	في شُرْبِ صَهْباءَ وفي عِشْقِ رِيمْ[73]
فالنَّعِيمْ	عَيْشٌ جَديدٌ ومُدامٌ قَديمْ

---

68 الهَطَل, ikinci babtan *iri tanelerle muttasıl yağmur yağmak*. الطَّلَا, -ṭâ'nın fethiyle- *rakı*. الدُّمَى, -dâl'ın zammıyla- دُمْيَة'nin cem'idir, *mermerden tıraşîde heykel*. [Mehmed Fehmi]

69 القُطُوف, müfredi -ḳâf'ın kesriyle- قِطْف, *salkım*. [Mehmed Fehmi]

70 الدَّنّ, -dâl'ın fethiyle- *küp*. [Mehmed Fehmi]
Müveşşahlar'ın tercümesi:
Ey sema-sende de yeryüzünde yıldızlar vardır (yeryüzünde de vardır).
Ne zaman-bir yıldızın batsa yeryüzün yerine geçecek yıldızlar (çiçekler) çıkar.
Kendisi-ancak bade ve kuklayla çiseler çiselediğini.
Öyleyse çisele-üzüm salkımlarının üzerine, dolması için.
Ve taşı-bade testisine, balın ve acı biberin tadını!

71 اِتَّئِدْ, *teenni et*. الرَّاح, *bade*. [Mehmed Fehmi]

72 Tutuşur (ışık saçar)-parlak bir yıldız gibi, gözcü için.
İnancı tam olur-büyük yıldız görünene değin Mecûsî'nin inandığı şeye.
Öyle sakin ol-ey bade sakisi ve umudunu kendisine bağla.
Mühlet ver bana-ta ki beni, senden ayrı uzak bir yerde görene kadar.
Azaltıver-zira badenin ölçüsünü kaçırdın mı içeni öldürüverir.

73 الإِلَامَة, -hemze'nin kesriyle- *levm etmek ve levme müstahak olmak*. صَهْبَاء, *bade*. رِيم, *beyaz ceylan*. [Mehmed Fehmi]

لا أَهِيمْ	إلاّ بِهٰذَيْنِ فَقُمْ يا نَديمُ[74]
وَاجْلُ لي	مِنْ أَكْؤُسٍ صِيغَتْ مِنَ الفُوفَلِ[75]
أَلَذُّ لِي	[مِنْ نَكْهَةِ العَنْبَرِ والصَّنْدَلِ[76]]٥١١

İbn Senâülmülk:

أَزْهَرَتْ	لَيْلَتُنَا بِالوَصْلِ مُذْ أَسْفَرَتْ
أَصْدَرَتْ	بِزَوْرَةِ الظَّبْيَةِ إِذْ بَشَّرَتْ
أَخَّرَتْ	فَقُلْتُ لِلظَّلْماءِ مُذْ قَصَّرَتْ
طَوِّلي	يا لَيْلَةَ الوَصْلِ ولا وتَبْخَلِي
واسْبِلِي	سِتْرَكِ فالظَّبْيَةُ في مَنْزِلي[77]

Nev‘i diğer (Mehr b. Fâris):

لِلّه ما كان	منْ يومٍ بَهِيجٍ	بِنَهْرِ حِمْصٍ على تِلكَ المُرُوجِ[78]
ثمّ انْعَطَفْنَا	على فَمِ الخَلِيجِ	نَفُضُّ مِسْكَ الخِتامِ[79]
عَنْ عَسْجَدِ المُدامْ	ورِدَاءُ الأَصِيلِ	تَطْوِيهِ كَفُّ الظَّلامْ[80]

---

74 الهَيَمَان, -fetahât ile- *ilanıaşk.* [Mehmed Fehmi]

75 الفُوفَل, Hindistan'da bir ağaç. [Mehmed Fehmi]

76 Kınamam-beyaz üzüm yapımı badenin içilmesi ve ceylanın sevilmesi konusunda.
Zevk ü sefa-yeni bir hayat ve kadim bir badedir.
İlanıaşk ederim-sadece bunlara; o zaman hadi kalk ey nedim!
Bana uzatıver-filfilek hurma ağacından üretilmiş kâseleri.
Daha lezzetli geliyor bana-amber ve sandel bitkisinin tadından!

77 Çiçeklendi-gecemiz vuslatla, ortaya çıktığından beri,
Salıverdi (başlattı)-ceylanın bakışıyla müjdeliği zaman.
Geciktirdi-bunun üzerine zifiri karanlığa, geri duralı dedim ki;
Uzakta dur- ey vuslat gecesi ve aydınlanma!
İndiriver-örtünü; zira ceylan, evimdedir.

78 البَهِيج, *dilber, pür-sürur*. المُرُوج, -zammeteyn ile- müfredi مَرْج, -mîm'in fethi ve râ'nın sükûnuyla- *çimenzâr*. [Mehmed Fehmi]

79 الفَضّ, *açmak, dağıtmak*. [Mehmed Fehmi]

80 عَسْجَد, -جَعْفَر vezninde- *altın*. الأَصِيل, *âhirü'n-nehâr, ikindi ve akşam arasındaki zaman,* cem'i آصَال ve أُصُل -zammeteyn ile- ve أُصْلَان -hemze-i mazmûne ile-. [Mehmed Fehmi]
Müvehşahlar'ın tercümesi:

Nev‘i diğer (Ebû Bekir b. es-Sâbûnî):

قَسَـــــمًا بِـــــالْهَوَى لِذي حِجْــــــرِ   مــا لِلَيْـــلِ المَشُــوقِ مِــنْ فَجْــرِ[81] [٥١٢]

خَمَـــدَ الصُّـــبْحُ لَـــيْسَ يَطَّــرِدُ   مــا لِلَــيْلِي فِيمــا أظُــنُّ غَــدُ[82]

صَـــحَّ يـــا لَيْـــلُ أنَّـــكَ الأبَـــدُ   أوْ قَطَعْـــــتَ قَــــوادِمَ النَّسْـــــرِ[83]

....   فَنُجــــومُ السَّـــــماءِ لا تَسْــــرِي[84]

Nev‘i diğer (er-rubâî el-mumantak):

قَدْ قَدَّ مُهْجَتِي غَرَامِي ونَشَرْ	والقَلْبَ مَلَكْ[85]
مَنْ كانَ يَراكَ قال: ما أنْتَ بَشَرْ	بَلْ أنتَ مَلَكْ[86]

Müveşşah’ın envaı pek çoktur. Müveşşah’ta ibda edenlerden biri Ebû Bekir b. Kirmân’dır. Ebû Bekir, aslen Kurtubalı’dır. Zürefa ve üdebanın merkezi olan İşbîliye’ye gider gelirdi. Av ve tenezzüh için sandala biner ve etrafına erbâb-ı fazîleti alırdı. İşbîliye, Vâdi-i Kebîr üzerinde vakidir. Letafet ve mamuriyetçe Suriye’nin o vakitteki Hıms şehrini tanzir ettiğinden ona, *Hıms* ıtlak olunurdu.[87]

Allah aşkına-o ne şen şakrak bir gündü-Hıms (İşbîliye) nehrinin o çayırlıkları üzerinde.
Sonra döndük-haliçin ağzı üzerinde- misk içeceğinin mührünü delip geçerek.
Bade dolu altın kadehlerin-ikindi ve akşam arası vaktin elbisesi-zifiri karanlığın eliyle dürüldüğünde.

81 الحِجْر, *akıl*. [Mehmed Fehmi]

82 اطِّرَاد, iftiâl babından *çekilip gitmek*. [Mehmed Fehmi]

83 قَوَادِم’in müfredi قَادِمَة, *kuş kanadının ön tarafındaki on adet yelekleri –büyük tüyleri-*. النَّسْر, -nûn’un fethi ve sîn’in sükûnuyla- نَسْر طَائِر denilen *cümle-i kevkebiyye*. [Mehmed Fehmi]

84 Sevdaya yemin olsun ki aklı başında düşünen kişi-özlemi tutuşturan bu gecenin ağarması yoktur (akıllı kişi bunu bilir)!
Sabah içine sinip durdu, çekilip gitmiyor da-gördüğüm kadarıyla bu gecenin gündüzü yok!
Ey gece, kanıtlandı ki sen ebedîsin-ya da nesrin (kartal burcunun en parlak yıldızının) kanatlarını kesmişsin de;
Gök yıldızları bir türlü yol alamıyor gibi!

85 القَدّ, -dâl’ın teşdîdiyle- *bir şeyi uzunluğuna kesmek.* [Mehmed Fehmi]

86 Kara sevdam, neşemi kesip lime lime yaptı-gönlü de esir etti.
Seni gören der, ‘Sen insan değilsin-hayır, sen meleksin!’

87 Tanzir etmek: Benzemek.

Ebû Bekir b. Kirmân'ın bindiği sandal, bir şi'ri câri, bir seyyâle-i edeb, muhâdarât-ı şi'riyye ve muhâverât-ı edebiyyenin bir seyyaresiydi.[88] [513]

Asmaiyyât ise, Arapların râviyesi olan Asmaî'ye mensuptur (h. 122-216). Bedevilere mahsus bir nev'i edebiyattır. Bedevilerin lehçesiyle uzun kasidelerden ibarettir. Asmaiyyât'da i'rab harekelerine riayet olunmaz.

Mu'assab, dört cüzden mürekkep olup dördüncü cüzün kafiyesi ayrı olur ve kasidenin sonuna kadar dördüncü mısraın kafiyesi iltizam olunur. Bu kasideler birçok menâkıb-i târîhiyyeyi muhtevidir.

Endülüslüler; bedayi'i tabiiyattan, o zümrüdin dağlardan, o yeşil sahralardan, o rengin ve baygın güllerden, o sîmîn-revân çaylardan, o ahenktar çağlayanlardan, efsunkâr mehâsinden mülhem olarak sanat-ı şiir ve edebte esaslı bir inkılap vücuda getirdiler. Endülüslüler; güllerin nefha-i ıtır-bîzini, bülbüllerin ruh-nevâz nağmelerini, güzelliğin inceliklerini, dilkeş manalarını, sehhâr cazibelerini tahlil etmeye başladılar. Zambakın bir yaprağı, İbn Senâülmülk'ün bir divan şiiri oluyor. Bir menekşenin baygın rengi, İbn Hatîb'in karihasını teshir ediyor. Hasılı edebiyyât-ı Arabiyye o devr-i zehebîde edebiyyât-ı Garbiyye'nin şimdiki hüsün ve endamıyla tecelli etti. O devr-i pür-şükûh devam etmiş olsaydı, asr-ı ahîrin mefahirini tezyin eden bütün o havârık-ı âferin Hugolar, o i'cazkâr Zolalar, Arapların sahâif-i edebiyyâtını tezyin ederlerdi.[89] Mamafih o beliğ şahsiyetler, o nadir zihniyetler bütün beşerindir; beşerin mâl-ı müşterekidir.[90] [514]

Arapların Garp Hayât-ı İlmiyyesi Üzerine İcra Eyledikleri Tesir

Tafsilatı yukarıda beyan olunduğu vecihle Fransa'nın cenup kıtasıyla şimal kıtasının bir kısmına Arapların istilaları esnasında Fransızlar, birçok hemecî ve gayrimüdevven lisanlarla tekellüm ederlerdi.[91] Yazıları Latince idi. Gayrimüdevven lisanlardan Vascon (Vascons) kabâili tarafından konuşulan *Bask (Basque)* lisanıdır.[92] Bu lisan ile şimdi de Fransa'da 120.000 ve

---

88 Şi'ri câri: Akan şiir. Seyyâle-i edeb: Akan edebiyat, yoğun edebiyat. Muhâdarât-ı şi'riyye: Şiire dair konuşmalar ve fikir teatisi. Muhâverât-ı edebiyye: Edebiyata dair fikir teatisi. Seyyare: Araç, gezgin.

89 Hugo'dan kasıt Fransız şair, romancı ve oyun yazarı Viktor Hugo'dur (öl. 1885). Zola'dan kasıt ise Fransız edebiyatçı Émile François Zola'dır (öl. 1902).

90 Bedayi'i tabiiyat: Tabiatın güzellikleri. Zümrüdin: Parlak ve yeşil. Rengin: Parlak renkli, hoş. Sîmîn-revân: Güzel, gümüş gibi parlak akan. Efsunkâr mehâsin: Büyüleyici güzellikler. Mülhem olarak: İlham alarak. Nefha-i ıtır-bîzini: Güzel kokulu. Ruh-nevâz: Ruhu okşayan. Dilkeş: Gönül çekici. Sehhâr: Büyüleyici. Kariha: Sezgi. Devr-i zehebî: Altın çağ. Devr-i pür-şükûh: Görkemli, ulu devir. Asr-ı ahîr: Son dönem. Mefahir: Övünç kaynağı şeyler. Havârık-ı âferin: Harikalar yaratan. İ'cazkâr: Âciz bırakan. Mâl-ı müşterek: Ortak mal.

91 Hemecî: Kaba, vahşi, garip. Gayrimüdevven: Kayıt altına alınmayan.

92 On beşinci asır şu'arâsından Pey de Garrros, Gaskon lehçesiyle eş'ârından:
Per ı'hono deu pays sostengue

İspanya'da yarım milyon raddesinde konuşanlar vardır. Biri de *Provensal (Provençal)* lisanıdır; bunun lehçeleri müteaddittir. Marsilya sevâhilinde ve cenup vilayetindeki kurâ ahalisi, *Patwa (Patois)* denilen kaba ve galat bir lehçe ile konuşurlar. Üçüncüsü, Selt (Celte) lisanının enkazını teşkil eden *Breton* lehçesidir ki Fransa'nın garbında Britanya şibh-i cezîresinde şimdiye kadar bir buçuk milyon nüfus tarafından konuşulmaktadır. Dördüncüsü, Almancanın bir nev'i diğeri olan *Flamand* lehçesidir ki el-yevm dahi Fransa'nın şimal hududunda 165.000 nüfus tarafından tedavül olunmaktadır. [515] Bundan maada birçok münkariz lisanlar ki asıl ve esaslarına delalet edecek hiçbir eser kalmamıştır, *Akitanya (Aquitaine)* lehçesi gibi. Yahut ahâli-i kurânın *Patwa* dedikleri bakâyâ-yı enkâz –her nahiyenin kendine mahsus Patwası vardır ki diğer nahiye ahalisince maruf değildir-.[93]

Fransızlar, böyle bir tezebzüb-i lisân içinde ve ulum ve maariften bibehre oldukları bir zamandaydı ki Araplar, bir taraftan seyl-i hurûşan gibi Avrupa dâhilinde feth-i bilâd ve teshîr-i ibâda; diğer taraftan medeniyetlerini ve ilim ve irfanlarını neşr ve tamime başladılar.[94]

Araplar, Fransa kıtasının bütün cenup kısmını istila ettiler; arazisini ektiler, kızlarıyla evlendiler, Fransızlarla alışveriş ettiler. Narbon (Narbonne), Karkason (Carcassonne) ve Feraksîne (Vracene) şehirlerini birer gülzâr-ı medeniyet şekline koydular. Bin üç yüz doksan sütun üzerine hâlâ kaim olan Kurtuba (Cordoue) Câmi-i Kebîr'i ile el-Kasrü'z-Zehrâ (Alcazar), el-Hamrâ (Alhambrah) ve el-Kantara (Alcantara) gibi şahikaların inşasında Fransızlardan binlerce esir istihdam eylediler.[95]

Araplar, o sırada mücavir oldukları akvâm-ı Garbiyye'ye nispetle daha mütemeddin, daha âlim oldukları cihetle istilâ-yı siyâsîden başka istilâ-yı ilmî ile de Avrupalılara hâkim oldular.

Avrupalılar, Arapların ulum ve maarifini kendi mektep ve medreselerine soktular. Ulum ve maârif-i İslâmiyye, Avrupa mehâfiline yalnız istila vasıtasıyla değil; mücaveretin icabât-ı tabîiyyesinden olarak sûret-i mahsûsada berâ-yı tahsîl bilâd-ı Arabiyye'ye izam olunan heyetler vasıtasıyla da girmiştir.[96] Mesela II. Papa François Sylvestre, Tuluz'un (Toulouse) kurbunda ve şimâl-i şarkîsinde kâin Oriyak'da (Aurillac) ilahiyatı Latinceden okuduktan

---

E pers a dignitat mantengue. [Mehmed Fehmi]

Mısralardan tam olarak ne kastedildiği anlaşılamamıştır.

93 Ahâli-i kurâ: Köylüler. Bakâyâ-yı enkâz: Enkaz kalıntıları.

94 Tezebzüb-i lisân: Dil karmaşası. Bibehre: Nasipsiz. Seyl-i hurûşan: Coşan sel. Feth-i bilâd: Şehirleri fethetmek. Teshîr-i ibâda: Halkı kontrol altına almak.

95 Gülzâr-ı medeniyet: Normalde gülzâr, 'gül bahçesi' demektir. Burada adı geçen şehirlerin medeniyetle süslendiğine atıf yapmıştır. Şahika: Yüksek, büyük binalar.

96 Mehâfil: Meclisler. Mücaveret: Komşuluk. İcabât-ı tabîiyye: Tabii olarak gerekli şeyler. Sûret-i mahsûsa: Özel bir şekilde. Berâ-yı tahsîl: Eğitim için. İzam olunmak: Gönderilmek, yollanmak.

sonra Pirene dağlarını aşarak ve Kurtuba civarındaki Vâdi-i Kebîr'den [516] geçerek İşbîliye'ye gelmiş; İşbîliye'nin meşhur medresesinde üç sene ulum ve maârif-i İslâmiyye'yi tahsil ettikten sonra Avrupa'ya avdet etmiş ve padişahların mazhar-ı taltîf ve tevkirleri olup prenslerin muallimliğine tayin olunmuştur. Müşarünileyh, tahsil ettiği ulum ve fünundan bahsederken halk nazarında "sâḥir" gibi telakki olunuyordu;[97] fakat ulum ve maârif-i İslâmiyye sayesinde de menâsib-i rûhâniyyeyi katede ede papalığa kadar irtikâ etmiştir.[98]

Bir rivayete nazaran erkâm-ı Hindiyye namıyla yâd olunan erkâm-ı Arabiyye'yi Avrupa'ya idhâl eden kendisidir. Ahiren ulum ve maârif-i İslâmiyye'ye rağbet olunarak Papa Sylvestre'in eserine iktifâen, her sene birçok talebe-i ulûm, berâ-yı tahsîl Endülüs'e azimet etmeye ve Avrupa'nın şu'arâ ve üdebası, Arap şu'arâsını taklide başladılar. Fransa'nın Araplara mücavir olan cenup kıtası ve İspanya'nın şimal kısmı ahalisi, Latin edebiyatı yerine Arap edebiyatı ve bilhassa misalleri yukarıda irat olunan müveşşahlar ile zecellerini öğrenmeye mükib oldular.[99] Hatta on birinci asr-ı mîlâdîde fakirleri, meddahları, yollarda medâih ve enâşîd-i Arabiyye'yi aheng-i mahsûsuyla inşad ederler ve halkın sadakalarına nail olurlardı. Elhân-ı Arabiyye'nin enğâm-ı mahsûsesi, ahenktar vezin ve kafiyeleri, halk üzerine garip bir tesir icra ederek sadaka vermek hususunda birbirine müsabakat ederlerdi.

Lisân-ı Arabî, Arapların Sıkılye diye yâd ettikleri Sicilya (Sicile) adasında Araplardan sonra icrâ-yı hükûmet eden ecnebi hükümdarları tarafından lisân-ı resmî olarak uzun bir müddet kabul olunmuştu. Hususuyla Birinci Roger (Roger I er. 1031-1101) zamanında Arapçaya bir ehemmiyet-i mahsûse verilmişti. Mebâni-i umûmiyye üzerindeki ketîbeler, asırlarca Arapça yazılırdı. [517] Murad Bey, tarihinde diyor ki;[100] "Abdurrahman'ın oğlu Hişâm devrinde Hıristiyanlar, kendi lisanlarını unutup Arapça söylemeye başlamışlar ve kütüb-i mukaddeselerini dahi Arapçaya tercüme etmişlerdi."

Fransızlar, sema ve taklit ile Araplardan ilm-i kavâfîyi aldılar ve kafiye istimaline on üçüncü asırda başladılar. Ondan evvel şiirlerinde Asonans (As-

---

97 Sâḥir: Büyücü, sihirbaz.

98 Menâsib-i Rûhâniyye: Dinî mevki ve makam. İrtikâ etmek: Yükselmek.

99 Mükib olmak: Bir şeye yoğunlaşmak, bir şeyle çok uğraşmak.

100 Müellifin işaret ettiği tarihçi, Jön Türklerin öncü isimlerinden fikir adamı ve yazar Mizancı Murad'dır. Mizancı Murad, müellifin bu eseri kaleme aldığı 1917 tarihinde vefat etmiş olup *Târîh-i Umûmî, Muhtasar Târîh-i Umûmî* gibi tarihle ilgili eserlerin yanı sıra edebiyata dair yazılar da kaleme almıştır. Müellifin gerek buradaki alıntısı gerek ehl-i salib muharebeleri adı altında aktardığı bilgiler gerekse Endülüs şehirleriyle ilgili açıklamalarında Mizancı Murad'ın *Târîh-i Umûmî* adlı eserinden istifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mizancı Murad, *Târîh-i Umûmî,* İstanbul: Matbaa-i Jirâyır-Keteon, 1328, c.4, s.79; Ehl-i salib muharebeleri (Haçlı Savaşları), Endülüs'ün fethi vb. konular için de ayrıca bk. *Târîh-i Umûmî*, c.4, s.2-137.

sonance) nîm kafiye usulünü takip ederlerdi ki buna, *Rime imparfaite* derler.[101] Şiirde medih, nesîb ve Satirique denilen hiciv kısmını ve nesirde les petits-contes denilen ufak kıssalar, durûb-i emsâl ve letâif ve muzhikât gibi envaı iktibas ettiler.[102] Fârisî'den ve Hintçeden lisân-ı Arabî'ye naklolunan nevâdir ve hikem-âmiz hikayeleri ve Yunancadan mütercem felsefe ve ulûm-i sâireyi de lisanlarına nakl ve tercüme ettiler. Eğer nüfuz ve ekseriyet, Araplara mücavir olan Oc lisanıyla tekellüm eden cenup şairleri Trubadurlar'a ait olmuş olsaydı Arapların lisan ve edebiyatı, Fransa'nın lisanı ve ulum ve maarifi üzerine başka bir suretle icrâ-yı tesîr ederdi; fakat Fransız edebiyatı üzerine i'mâl-i nüfûz eden Oil lisanıyla konuşan Trouvereler'di.

Trouvereler'in başlıca şiirleri, hamasi ve kısa manzumelerden ibaretti. Şiirleri on ikinci asrın evâhirine kadar Asonans usulüne tabi, on heceli olarak devam etti. On üçüncü asırda kafiyeyi ve gazelde inceliği, bir de lahn-ı mûsîkîyi Trubadurlar'dan iktibas ettiler.[103] [518] İşte Endülüs edebiyatından mülhem olan cenup şairleri Trubadurlar, şimal şairleri Trouvereler'e bu bedayii ilham etmişlerdir.

Chanson de Roland

Fransız edebiyatının ahiren takip ettiği vezinler, yukarıda bazı envaından misal getirdiğimiz Endülüs müveşşahlarının vezinleri dairesinden hariç değildir. Fransızların en eski manzumeleri Rolan egânîsinden, *Chanson de Roland*. Bu egânî on hecelidir. On birinci asr-ı mîlâdînin nısf-ı ahîrinde silk-i nazma keşide edilmiştir. Nâzımı yahut nâzımları meçhuldür. Son beytinde ismi zikredilen Terold'un (Thérolde) olduğunu ispat edecek bir delil görülmüyor.[104]

Rolan, Sarazin (Sarrasins) denilen Endülüs Araplarıyla muharebe eden Şarlman (Charlemange) ordusunun kumandanıydı. Mezkûr manzume, bu

---

[101] Nîm kafiye: Yarım kafiye.

[102] Letâif ve muzhikât: Güldürücü ve eğlendirici şeyler.

[103] Trubadurlar'ın on dördüncü asır şu'arâsından Jirâr Dorusyun'un (Girart de Roussillon) bir parçası:
- Pour ce fist Dieu son hoir, si funda abaîes,
- Colléges, priooés qui or li font aîes.

Girart de Roussillon, 4285; XIV s.

Trubadurlardan Beranje egânîsinden:
- Gai! Gai! Serrons nos rangs.
- En avant Gaulois et Francs. (Béranger) [Mehmed Fehmi]

Şiirin tercümesi:
Neşe! Neşe! Saflarımızı sıklaştırıyoruz.
İleri Galyalılar ve Franklar. (Béranger)

[104] Roland Destanı'nın yazarı, içeriği ve şiirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *La Chanson De Roland,* (trc: Léon Gautier), Fransa: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 5. Bs., 1872, (özellikle bk.) Introduction/Giriş, s.v-ıij.

muharebenin safahatını musavvirdir. Zaten Fransızların karihalarına küşayiş veren ve Fransız edebiyatına zemin hazırlayan bu muharebedir.

Şarlman için Fransızlar pek çok muhayyel zafernâmeler söylemişler. Manzume, Rolan'ın kahramanlığı hakkında birtakım mübalağalarla meşhûndur. Anter kıssası üslubunda söylenmiştir. Bu egânîde Rolan'ın, Şarlman'ın biraderzadesi ve sağ kolu olduğu ve onun hezimeti ise Ganelon'un hıyanetinden ileri geldiği beyan olunuyor. Hülaseten deniliyor ki;[105]

"Rolan, Ganelon'un kumandası altında Aragon makarr-ı hükûmeti olan Sarakusta (Saragosse) hükümdarı Marsile aleyhine bir kuvvet sevk etti. [519] Ganelon, bu vazifenin ifasında hayatı için tehlike tasavvur ettiğinden ve zaten Rolan'a karşı şahsi bir adavet beslemekte olduğundan, Araplara iltihak ile Rolan'ın esbâb-ı itlâfını ihzar eyledi.

Rolan, bakiyetü's-süyûf ile Fransa'ya avdet etmek üzere Pirene dağlarına müntehi olan Ronsuyu (Roncevaux) deresine vasıl olunca, Araplarla ittifak eden Navar (Navarre) ve Vascon ahalisinden dört yüz bin kişiden mürekkep bir ordunun hücumuna maruz kaldı.[106] Rolan'ın müsteşarı ve samimi dostu Olivier, Şarlman'dan istimdat etmek mütalaasını dermeyan ettiyse de Rolan kabul etmedi. Sonradan tehlikeyi hissedince Olivier'in reyiyle hareket etmek istediyse de iş işten geçmişti.

Düşman, o dehşetli kuvvetle hücum etti. Rolan ordusu perişan oldu. O derecede ki birbirini öldürmeye başladılar. Hatta Olivier bile teşhis etmeyerek samimi dostu olan Rolan'ı kılıçla vurdu; Rolan yaralandı ve öldü."

İşte manzume, Rolan ve Olivier'in sûret-i vefâtlarını ve yekdiğerinden affı talep eylemelerini ve her ikisinin Papaz Turbin tarafından mazhar-ı af ve gufrân olduklarını ve muharebenin daha bazı tafsilatını musavvirdir.

Rolan, ölmezden evvel kılıcının düşman eline, Sarakusta hâkiminin yed-i igtinâmına geçmesini pek ağır gördüğünden onu kırmak istedi; fakat kıramadı; çünkü bükülecek, kırılacak kılıçlardan değildi. Rolan'ın kılıcı, *Durendal (Durandal)* namıyla yâd olunurdu. [520] Avrupalıların Durendal'ın vasfı hakkındaki mübalağakârane mazmunları, Antere'nin Samsâma'sına isnat edilen harikalar kabîlindendir. Avrupalılar diyorlar ki; Rolan'ın Ronsuyu geçidinde Durendal ile (15 août 778 tarihinde) vurduğu kaya, el-yevm mahall-i mezkûrde duruyor. Durendal darbesinin yeri de bir mucize gibi Rolan'ın kahramanlığını gösteriyor. Seyyahlar, ra'yü'l-ayn bu harikayı müşahade etmektedirler.

Rolan'ın bir de *Veillantif* namında bir atı vardı. O da Anter'in Ebcer namındaki atının eşiydi.

---

[105] *La Chanson De Roland,* "Ganelo'nun ihaneti" başlığı altında s.1 vd.

[106] Bakiyetü's-süyûf: Geriye kalan askerler.

Rolan vefat ederken onun naaşı, melâike-i kirâmın matâfı olmuştur. Bu egânî, şimdiki Fransızcaya naklolunmuştur. Rolan egânîsinin üslubunda Şarlman'ın Kudüs-ü Şerîf haccını ve salib muhârebâtını musavvir birçok hikayeler ve kasideler nazmolunmuştur.

On üçüncü asrın evâsıtında hicivler, hezeller, *Kelîle ve Dimne* tarzında letâif ve nevâdir, emsâl-ı Lokmân, elsine-i hayavanâttan mürettep hikayeler Arapçadan tercüme ve tedvin edildi.

Salib muharebeleri münasebetiyle Avrupa hükümdarlarının Şark hükümdarlarıyla temasta bulunmaları ve Arapların üdebasını, şu'arâsını, hütebâsını, tabip ve muerrihlerini ra'yü'l-ayn müşahade etmeleri ve hususuyla Selâhiddîn Eyyûbî'nin maiyetinde bulunan el-Kâdî el-Fâzıl ve el-İmâd el-Kâtib ve Umâre el-Yemânî ve Arslan Yüreği Richard'ı (Richard Cœur de lion 1157-1199) muâlece eden ve hazakati bilfiil sabit olan tabip gibi erbâb-ı ilim ve faziletle görüşmeleri ve usûl-i harb hakkında Araplardan harikulade maharetler görmeleri üzerine hasıl eyledikleri intibaha binaen memleketlerine avdetlerinde ulum ve maarife ehemmiyet vererek müessesât-ı ilmiyye vücuda getirilmiştir. [521]

On üçüncü asr-ı mîlâdîde Monpeliye (Montpellier) şehrinde büyük bir tıp mektebi tesis olundu. Bu mektep, Napoli (Naples) civarında kâin Salerne mektebinden sonra Avrupa'da en kadim tıp mektebidir. Endülüs, o esnada parlak ulum ve maarif devrini yaşıyordu. Monpeliye mektebine Endülüs'ün feyyaz menâbi'i ilim ve irfanından müderrisler, profesörler celbolundu. Sûret-i dâimada Endülüs mekteplerine, berâ-yı tahsil Avrupa'nın muhtelif kıtalarından talebe gönderilirdi. İkmâl-i tahsîlden sonra memleketlerine avdet eden talebe-i ulûm, mehâfilde, mecma'i nâsda hutbeler iradıyla halkı tenvir ve irşat ederlerdi.

Hükümdarlar da Endülüs ulema ve fuzalâsını saraylarına alarak mazhar-ı hürmet ve riayet edip faziletlerinden müstefit olurlardı. Sicilya ve Napoli hükümdarı Roger, ilm-i coğrafya müdevvini eş-Şerîf el-İdrîsî'yi ve ahlafı olan hükümdarlar da ilm-i hayavanât ve nebatat mütehassisleri İbn Rüşd'ün ahfadını nezdilerine alarak onlardan tahsîl-i ulûm ve fünun ettiler.[107] Sicilya'da müessesât-ı umûmiyye ve mebâni-i emîriyye üzerindeki yazılar, Arapça olarak asırlarca devam etti. Arapların vazettikleri ıstılâhât-ı ilmiyye umum Avrupa lisanlarına naklolundu.

Fransızlar, Arapların Yunancadan tercüme ettikleri ulum ve fününa ıttıla hasıl ettikten sonra Yunancayı ve Latin edebiyatını tahsile lüzum gördüler ve her iki lisanın ulum ve edebiyatını mütebahhirane bir tetkik ve tetebbu ile el-

---

[107] Şerîf el-İdrîsî (öl. 560/1165), Fas'ta hüküm süren ilk İslam hanedanı İdrîsîler'in soyundan gelir. Coğrafya ve botanik gibi ilim dallarında başarılı çalışmalar ortaya koymuştur.
İbn Rüşd (öl. 595/1198), İslam düşünce geleneğinde Aristo sistemi ve yöntemini ele alan bir düşünce hareketi olan Meşşâî okulunun son temsilcisi, Endülüslü âlim ve fıkıhçıdır.

de ettiler. Badehu Yunan ve Latin edebiyatını esas ittihaz edip Roman ve Yunan şairlerinin [522] şakirdi oldular. Fransızların lisan ve edebiyatı, On Dördüncü Büyük Lui (1638-1715) zamanında tehzib ve ıslah olundu.

1635 senesinden 1665 senesine kadar Markiz Rambuye (Rambouillet Catherine de Vivonne Marqusie de, 1588-1665) şu'arâ ve üdeba için hanesini küşâde ederek huzurunda edebî celseler akdedilir ve edebiyat üzerine münakaşalar yürütülürdü.[108] Bu gibi vasıtalarla da edebiyatın intişar ve taammümüne hizmet edilmiştir. 1635 senesinde Kardinal Rişelyu (Richelieu) tarafından kırk azadan mürekkep bir akademi teşkil olundu. Bu akademi, Fransız lisanının kamusunu tedvin etti ve ondan sonra ulum ve maarifin muhtelif şu'ubâtına akademiler teşkil olunarak tarih, felsefe, riyaziyat, içtimaiyat, bediiyat, ulûm-i tabîiye ve iktisâdiyye ve fünûn-u sâire tetkik ve tedvin olundu. Akvâm-ı Garbiyye'den ilm-i edebte en evvel eserler vücuda getirenler, Araplara mücavir olan İspanyollar ile İtalyanlardır. İspanya'da İspanyolların fuhûl-u şu'arâsından mâdud olan Lope de Vega (Lope de Vega Carpio, Félix, 1562-1635) yetişti. Bu şair hârika-nüvîs, 2200 raddesinde tiyatro piyesleri yazmıştır; bunlardan 1800'ü komedidir.[109] Onu da Calderonlar ve Loquinler takip etti. İtalyanlardan da Danteler (1265-1321) türedi. Dante, yeni ve eski bütün şu'arânın, bütün üdeba ve fuzalânın tebciline mazhar olmuş namdar bir şâir-i zîiktidârdır. Şöhretgîr-i âfâk olan sît-i bülendi 1300 senesi evâsıtında te'lîf-kerdesi olan *Divin Komedi (La Divine Comédie)* nam eser-i şâiranesi sayesindedir.[110] [523]

Dante, kitabını üç bab üzerine tebvîb etti. Babı, *neşîd* ile tesmiye eyledi. Birinci bab cehennemden, ikinci bab a'râftan, üçüncü bab cennetten bahseder. Kitap, cehennem ile başlıyor. Şöyle ki;

"Dante, tüyleri ürpertecek derecede muzlim ve mûhiş bir ormana nazır bir yerde, ormana girmek istiyor. Ansızın karşısında arslanın çıkıvermesi Dante'nin önünde ölümü bütün dehşetiyle tecsîm ediyor. Bu esnada Latinlerin büyük şairi Vergil (Virgile, milattan önce 70-19) zuhur ediyor.[111] Vergil, cehennemde ve a'râfta Dante için rehberlik edebileceğini ve fakat putperest olduğu cihetle cennete girememiş olduğundan, orada rehberlik edemeyeceğini beyan ediyor. Dante, Vergil'in delaletiyle cehennemi ve a'râfı geziyor ve cehennemi korkunç ve müthiş bir suretle tavsif ediyor.

---

108 Küşâde etmek: Açmak.

109 Şair hârika-nüvîs: Mükemmel, harika şiirler yazan şair.

110 Şöhretgîr-i âfâk: Her tarafa yayılan, herkesçe duyulan şöhret. Sît-i bülend: Nam, şöhret. Evâsıt: 'Evsat' kelimesinin çoğulu olup bir şeyin ortası demektir. Te'lîf-kerde: Yazılmış olan.

111 Roma İmparatorluğu'nun Publius Vergilius Maro olarak bilinen hatırı sayılır şairlerinden biridir.

Dante cehennemde zalimleri, müstebitleri görüyor. Müstebitler, enva‘ı azap ile tecziye olunuyorlar. Ugolin,[112] Piz (Pise) şehrindeki zulmünden dolayı tazip olunyor, düşmanlarının eline düşüyor, oğullarıyla ve onların da küçücük yavrularıyla beraber kapalı ve muzlim kale içine atılıyor.[113] Ugolin, açlıktan çocuklarını yiyor…!!"

Dante, bütün bu canhıraş safahatı dramatik bir surette tavsif ediyor.

"Cennetin kapısına gelince Florans'ın (Florence) hârika-i hüsn ve ânı olan Beatris (Béatrice) arzıendam ediyor. [524] Beatris, Dante'yi gayrikâbil-i tarif bir hüsnükabul ile karşılıyor ve cennetin bütün tabakatını gezdiriyor. Dante, cennette bütün papazlarla, ehl-i hayr ve hasenat ile görüşüyor ve melâike-i mukarrebîne mülaki oluyor. Dante, melâike-i kirâm ile bir mübâhese-i ilmiyye açıyor, ilâhiyâttan maddiyata varıncaya kadar bütün ulum ve fünundan bahsediyor ve bu münasebetle asrın edebiyatını, maarifini ve İtalya lisanını âdeta tedvin ediyor."[114]

Dante, eserinin hüsnütertîbinde ve bahislerde intikal sanatında gösterdiği maharet her türlü takdirin fevkindedir.

Dante'den iki asır mukaddem Ebü'l-Alâ Maarrî, bu zeminde *Risâletü'l-gufrân* namı altında bir eser yazmış ve cennâtın tabakatını dolaşırken sûret-i kat‘iyyede cennete girmekten memnu olup da sonradan birer vesîle-i hayriyyenin bahşeylediği salahiyetle nasılsa girmeye muvaffak olan şu‘arâ ile hasbihâl etmiş ve cennete bilistihkak giren eâzım-i sulahânın ve hususuyla sahâbe-i kirâmın vaziyet-i mesudânelerini tasvir eylemiştir.[115]

Hasılı Arapların ulum ve edebiyatı, Garb'ın hayât-ı ilmiyyesi üzerine icra eylediği tesiri burada ber vech-i tafsîl izah etmek sırası değildir. Bu babda vâsi mikyasta izahat veren el-Makdisî'nin *Târihü'l-edeb 'inde'l-İfrenc ve'l-Arab* nam eseri ve Trubadurlar hakkında da malumât-ı kâfiye edinmek için zirdeki eserler tavsiye olunur:

Raynouard. *Choix de poésies originales des Troubadours,* Paris 1817.[116]

---

[112] Kont Dülâşera Düskâ (Comte de la Cherardesca).

[113] Gualandi kalesi ki ahiren *turdo lafen (tour de la Faim)* diye tesmiye olundu. [Mehmed Fehmi]

[114] Melâike-i mukarrebîn: Allah'a yakın kılınan melekler. Mülaki olmak: Yakın olmak. Mübâhese-i ilmiyye: İlmî bir mesele hakkında karşılıklı konuşmak. İlâhiyâttan maddiyata: Dinî ilim ve konulardan fennî ilimlere.

[115] Cennât: Cennetler. Sûret-i kat‘iyye: Kesin surette. Vesîle-i hayriyye: Hayırlı bir araç, vesile. Bilistihkak: Hak ederek. Eâzım-i sulahâ: Büyük salihler, hayırseverler.
Müellifin işaret ettiği *Risâletü'l-gufrân,* Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin (öl. 449/1057) manevi âlemlere yaptığı hayalî yolculuğu oldukça edebî bir üslupla ele alan bir risaledir. Risale için bk. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletü'l-gufrân,* thk. Âişe Abdurrahman Bintü'ş-Şâtî, Kahire: Dâru'l-Maârif, 9. Bs., 1977, s.21 vd.

[116] Fransız oyun yazarı ve dil bilimci Raynouard'ın tam adı François Just Marie Raynouard'tır (öl. 1836). Müellifin dikkat çektiği eser, halk ozanlarının şiirlerinden oluşan antolojik nitelikte olup Paris'te 1816-1821 tarihleri arasında 6 cilt olarak basılmıştır.

Zwickau 1827, *Leben und Werke der Troubadours,* Heidelberg.[117]

Kaldı ki bir heyet-i mahsûsa tarafından yeni Fransızcaya tercüme edilen Rolan egânîsinden bahsimize ait parçalar… Onlar da ber vech-i âti dercolunur:[118]

Arapların kuvvetli ordusuna karşı mukavemet edilemeyeceğinden, Şarlman'dan [525] imdat talep etmek lüzumuna dair Olivier'nin mütalaasını Rolan mağrurane reddediyor:

Olivier dit: "Ces paîens sont bien forts,
Et nos français sont bien peu, ce me semble,
Ami Roland, sonnez de votre cor;
Charles, en I'entendant, fera revenir son armée."
Roland répond: "j'agirais comme un fou.
Et je perdrais ma gloire en douce France.
Je vais frapper de grands coups de Durendal,
Le fer en sera sanglant usqu'a I'or de la garde.
Félons païens sont malvenus dans ces défilés,
Je vous assure qu'ils sont tous condamnés à mort."[119]

…

"Ami Roland, sonnez votre olifant;
Charles, en I'entendant, fera revenir son armée;
Le Roi, avec ses barons, viendra nous secourir."
Roland répond: "A Dieu ne plaise
Que mes parents soient blâmés à cause de moi
Ni que France la douce soit déshonnorée!
Non! Mais je frapperai à grands coups de Durendal,
Ma bonne épée que j'ai ceinte au côté.

---

117 Trabadurlar'un hayatlarını ve şiirlerini konu alan *Leben und Werke der Troubadours,* Alman filolog Friedrich Christian Diez'e (öl. 1876) ait olup 1829 yılında Almanya'nın Zwickau şehrinde yayımlanmıştır.

118 Müellifin Fransızcaya çevrildiğini belirttiği Rolan Destanı'nın çevirisi, daha önce aktardığımız *La Chanson De Roland* adıyla 1872 yılında yapılmıştır. Müellif, metindeki şiirleri, bu çevireden bazı değişikliklerle beraber aktarmıştır. Şiirlerin, Fransızca tercümedeki yerleri için bk. *La Chanson De Roland,* s.101 vd.

119 Olivier der: "Bu putperestlerin ordusu çok güçlü,
Ve bana öyle geliyor ki, bizim Fransızlar oldukça az,
Dostum Roland, borunuzu öttürünüz!
Charles, bunu duyarak ordusunu geri getirecektir."
Roland cevaplar: "Bir aptal gibi davrandım."
"Ben şanımı Fransa'nın tatlılığında kaybediyormuşum.
Durendal'ı büyük bir darbe ile dağıtacağım,
Kılıç kabzamın altınını kanla kaplayana kadar durmayacağım.
Hain putperestler bu geçitlere yakışmazlar.
Sizleri temin ederim ki onlar ölüme mahkumdurlar."

Vous en verrez tout le fer ensanglanté.
Pour leur malheur les païens se sont rassemblés,
Je vous assure qu'ils sont tous condamnés à mort."[120]

…

"Ami Rolant sonnez votre olifant;
Charles, en train de franchir les défilés, I'entendra.
Je vous assure que les Francs retourneront.
-A Dieu ne plaise, lui répond Roland,
Que jamais homme vivant puisse dire
Que j'ai sonné du cor pour des païens!
Mes parents n'en auront pas de reproche.
Quand je serai dans la grande bataille [526]
Je frapperai mille et sept cents coups,
Vous verrez de Durendal I'acier sanglant,
Les Français sont bons et frappent et braves;
Ceux d'Espagne ne sauraient échapper à la mort."[121]

…

Olivier dit: "Je ne vois guére où serait le blâme.
Pour moi, j'ai vu les sarrasins d'Espagne,
Couverts en sont les vaux et les montagnes
Et les landes et toutes les plaines,

---

[120] "Dostum Roland, savaş borunuzu öttürünüz;
Charles, bunu duyarak ordusunu geri getirecektir;
Kral, baronlarıyla beraber bize yardıma geleceklerdir."
Roland cevap verir: "Tanrı sakındırsın,
Benim yüzümden ne ailem yaralansın
Ne de Fransa'nın narin şerefi sarsılsın!
Hayır! Lakin Durendal'ı büyük bir darbe ile dağıtacağım,
Belime kuşandığım canım kılıcım ile.
Tüm kılıçları kanlanmış göreceksiniz.
Bedbahtsızlıkları için toplanacaklar putperestler bir araya,
Sizleri temin ederim ki onlar ölüme mahkumdurlar."

[121] "Dostum Roland öttürün savaş borunuzu;
Charles, yolları aşarken duyacaktır.
Eminim ki Franklar döneceklerdir geri."
"Tanrı sakındırsın" diye cevap verir Roland:
"Yaşayan hiçbir insanoğlu dile getiremesin,
Putperestler için savaş borusunu üflediğimi!"
"Ailem ayıplamayacaktır beni.
Ben büyük savaşta iken
Bin yedi yüz kere vuracağım,
Durendal'ı kanlı çelik olarak göreceksiniz,
Fransızlar iyidirler, çarpıcıdırlar, cesurdurlar;
İspanya'dakiler ölümden kaçamayacaklar."

Grande est I'armée de cette gent étrange,
Et que petite est notre compagine!"
Roland répond: "Mon ardeur s'en augmente.
Ne plaise à Dieu ni a ses trés saints anges
Qu'a cause de moi France perde sa valeur,
Mieux vaut mourir que supporter la honte.
C'est pour nos rudes coups que I'Empereur nous aime!"[122]

…

Şarlman'ın kumandanı Rolan'ın kayınpederi Ganelon, Sarakusta hâkimi Marsil ile ittifak ediyor ve Rolan'ın esbâb-ı mahvini hazırlıyor:

Ganelon s'est approché du Roi
Et lui a dit: "Vous vous courroucez à tort,
Car Charles, le maître de la France, vous mande
De recevoir la foi chrétienne.
II veut vous donner en fief la moitié de I'Espagne.
L'autre moitié, c'est son neveu Roland qui I'aura,
Et ce sera pour vous un orgueilleux voisin.
Si vous ne voulez consentir à cet accord,
II viendra vous assiéger dans Saragosse.
Vous serez pris de force et ligoté;
Vous serez mené à Aix, capitale de I'Empire.
Vous n'aurez ni palefroi, ni destrier,
Ni mule, ni mulet pour pouvoir chevaucher, [527]
Mais on vous jettera sur un méchant cheval de somme
Et vout serez par jugement condamné à perdre la téte
Voici le bref que vous envoie notre Empereur."
II remet la lettre dans la main droite du païen.[123]

---

[122] Olivier der: "Ben bunda ayıp görmüyorum."
Ben, sadece İspanya'nın her yanını çevirmiş
Kara buğdaylarını ve dağlarını görüyorum.
O geniş fundalıklarını, tüm o ovalarını görüyorum,
Orduları büyüktür bu yabancı ırkın,
Oysa bizim yoldaşlarımız ne kadar da az!"
Roland cevaplar: "Kızgınlığım artıyor buna.
Tanrı ve kutsal melekleri göstermesin ki
Benim yüzümden Fransa değerini kaybetsin,
Ölmek yeğdir bu utancı sürdürmekten.
İmparatorun bizi sevmesi, bizim sert ve acımaz darbelerimizdendir!"

[123] Ganelon, Kral'a yaklaşır,
Ve Kral'a der: "Kendinizi boş yere öfkelendiriyorsunuz,
Zira Charles, Fransa'nın efendisi,
Hristiyan inancını kabul edeceğini bildirir.
İspanya'nın bir yarısını bize yurt olarak vermeyi ister.

…

De rage, Marsile perdit la couleur.
II brise le sceau, en fait tomber la cire,
Regarde la lettre, et voit ce qui y est écrit.
“Charles, qui a la France en son pouvoir, me mande
De me souvenir de la grande douleur
Qu’il ressentit à propos de la mort de Basan et de Basile
Dont j’ai pris les tétes au mont de Haltoïe.
Si je veux racheter ma propre vie,
II me faut lui envoyer mo oncle: le kalife.
Autrement, il ne m’aimera plus.”
Aprés Marsile, son fils prend la parole
II dit au Roi: “Ganelon a dit une folie,
Son langage mérite la mort.
Livrez-le- moi, j’en ferai justice.”
Quand Ganelon I’entend, il brandit son épée,
Et va s’adosser au tronc d’un pin.[124]

Öbür yarısını yeğeni Roland sahiplenecek,
Ve sizin gururlu mu gururlu komşunuz olacak.
Ola ki anlaşmaya razı olmak istemezseniz,
Sizi Saragosse’da kuşatmaya gelecek.
Gücünüzden mahrum kalıp bağlanırsınız;
İmparatorluğun merkezi Aix’ye sürülürsünüz.
Binebileceğiniz ne bir tören atınız ne bir savaş atınız
Ne bir katırınız ne de bir dişi katırınız olacaktır.”
“Sizi çirkin bir yük atının üzerine atacağız,
Hüküm ile boynu vurulmaya mahkum olacaksınız.”
“İşte size imparatorumuz tarafından kısaca iletilen sonunuz.”
Mektubu putperestin sağ elinin yakınına koyar.

124 Öfkeden Marsile’in rengi atar.
Mührü parçalar, balmumunu düşürür.
Mektuba bakar ve yazılanı görür.
“Charles, Fransa’nın gücünü elinde tutan, bana bildiriyor.
Haltoîe tepesinde kellelerini aldığım,
Basan ve Basile’in ölümü karşısında hissettiği,
Büyük acısını bana hatırlatmak adına.
Hayatımı geri almayı istersem eğer,
Onu amcamın yanına göndermem gerek: Halife.
Öteki türlü, beni artık sevmeyecek.”
Marsile’den sonra, oğulları söz alacak,
Kral’a der: “Ganelon saçmaladı;
Dili ölümü hak etti.”
Onu bana teslim edin; bu işi adaletle yapacağım.”
Ganelon bunu duyduğunda kılıcını havaya kaldırdı.
Ve çam ağacının gövdesine sırtını verdi.

…

Le Roi s'en allé dans un verger.
II emmène avec lui les meilleurs de ses hommes.
Blancandrin, au poil chenu, y vient
Ainsi que Jurfalen, son fils et son hèritier,
Et le kalife, oncle de Marsile et son fidèle ami.
Blancandrin dit: "Appelez le Français,
II m'a engagé sa foi."
Le Roi dit: "Amenez-le"
II prend Ganelon par les doigts de la main droite
Et I'amène au verger jusqu'au Roi.
Alors ils préparent la déloyale trahison. [528]
"Ami Roland, sonnez votre olifant;
Charles, en I'entendant, fera revenir son armée;
Le Roi, avec ses barons viendra nous secourir."
Roland répond: "A Dieu ne plaise
Que mes parents soient blâmés à cause de moi
Ni que France la douce soit déshonnorée!
Non! Mais je frapperai à grands coups de Durendal,
Ma bonne épée, que j'ai ceinte au côté.
Vous en verrez tout le fer ensanglanté.
Pour leur malheur les païens se sont rassemblés,
Je vous assure qu'ils sont tous condamnés à mort."[125]

---

[125] Kral bir meyve bahçesine gider.
Yanında en iyi adamlarını da alır.
Blancandrin, ağarmış saçlarıyla oraya gelir,
Jurfalen, oğulları ve varisi
Halife, Marsile'in amcası ve onun sadık arkadaşı ile.
Blancandrin der: "Fransızları çağırın!
İnancına bağladı beni."
Kral der: "Getirin onu!"
Ganelon'u sağ elinin parmaklarıyla tuttuğu gibi
Onu bahçeden kralın yanına kadar getirir.
Böylece bu haksızca ihaneti hazırlıyorlardır.
"Dostum Roland, borunuzu öttürünüz;
Charles, sesi işiterek orduyu geri getirecektir;
Kral, baronları ile beraber bizi kurtarmaya geleceklerdir."
Roland cevap verir: "Tanrı sakındırsın,
Benim yüzümden ne ailem yaralansın
Ne de Fransa'nın narin şerefi sarsılsın!
Hayır! Lakin Durendal'ı büyük bir darbe ile dağıtacağım,
Belime kuşandığım canım kılıcım ile.
Tüm kılıçları kanlanmış göreceksiniz.
Bedbahtsızlıkları için toplanırlar putperesler bir araya,
Sizleri temin ederim ki onlar ölüme mahkumdurlar."

Rolan'ın ordusu perişan oluyor, meydân-ı muhârebe ölülerin cesetleriyle doluyor:

Roland regarde et les monts et les landes,
II les voit couverts de cadavres Français;
En noble chevalier, il les pleure;
"Seigneurs barons, Dieu vous ait en pitié!
Qu'il donne le paradis à vos âmes,
Et les fasse reposer parmi les saintes fleurs.
Je ne vis jamais meilleurs vassaux que vous:
Vous m'avez tous si longtemps servi!
Vous avez conquis pour Charles de si vastes terres!
C'est pour cette dure fin que vous a conservés I'Empereur.
Terre d France, Vous êtes un bien doux pays,
Mais de désastre vous rend déserte.
Barons Français, c'est à cause de moi que je vous vois mourir;
Je ne puis ni vous sauver, ni vous défendre.
Que Dieu vous aide, Dieu qui ne trompa jamais!
Olivier, mon frére, je ne vous ferai point défaut,
Et si un autre ne me tue, je mourrai de douleur.
Sire compagnon, allons frapper encore."[126]

…

Quand le païsens voient qu'il y a si peu de Français,
IIs en conçoivent de I'orgueil et du réconfort.
II se disent I'un à I'autre: "Leur Empereur a tort!" [529]
Le kalife montait sur un cheval roux;

---

[126] Roland dağlara, geniş fundalıklara bakar.
Onları Fransa'nın örtük cesetleri gibi görür.
Asil bir şövalye olarak onlara gözyaşı döker;
"Efendi baronlar, Tanrı bize acısın!
Ruhlarınıza cenneti bahşetsin,
Ve onları kutsal çiçekler arasında dinlendirsin."
"Hayatımda sizden daha sadık birini görmedim ben:
Hepiniz bana çok uzun zamandır hizmet ettiniz!
Bu kadar geniş toprakları Charles için fethettiniz!
Bu çetin zamanlarda İmparatoru korudunuz.
Fransa toprakları, çok güzel bir memleketsin,
Ama felaket sizi çöle çevirdi."
"Fransa'nın baronları, benim yüzümden öldüğünüzü görüyorum;
Ne sizi kurtarabiliyorum ne de savunabiliyorum.
Tanrı yardımcınız olsun; O Tanrı ki asla aldatmaz!"
"Olivier, kardeşim size karşı bir kusurum olmayacak,
Bir başkası beni öldürmezse kendim acıyla öleceğim.
Benim asil yoldaşlarım, haydi tekrar vuralım."

II le pique rudement de ses éperons d'or,
Et frappe Olivier par derriére, au milieu du dos;
II lui brise son blanc haubert à méme le corps,
Et lui fait passer sa lance de I'autre côté de la poitrine.
II dit ensuite: "Vous avez reçu un coup mortel;
C'est pour votre malheur que Charles vous laissa aux défilés
II nous a fait du mal, mais il n'aura pas à s'en louer,
Car sur vous seul, j'ai bien vengé les nôtres."[127]

Vaziyet daha fazla kesb-i vahâmet ediyor, asker birbirine geçiyor; Olivier yaralanıyor ve samimi dostu olan kumandan Rolan'ı kılıçla vuruyor. Her ikisi, hâl-i ihtizârda yekdiğerinden af diliyor:

Roland regarde Olivier au visage:
II est livide, décoloré et pâle;
Le sang vermeil lui jaillit du corps,
Et les gouttes en tombent à terre.
"Dieu! dit le comte, je ne sais que faire en ce moment.
Jamais on ne verra d'homme de votre valeur.
Hélas! Douce France, tu vas étre écrasée, confondue.
L'Empereur en aura grand dommage."
A ce mots, il s'évanouit sur son cheval.[128]

…

Voici Roland pâmé sur son cheval
Et voilâ Olivier blessé à mort.

---

[127] Putperestler, çok az Fransız'ın olduğunu gördüklerinde
Buna rağmen gurur ve gücün ne olduğunu anlayacaklar.
Birbirlerine: "İmparatorları haksız!" diyecekler.
Halife kızıl atına biner;
Onu mahmuz altınları ile kabaca dürter,
Ve Olivier'i arkasından sırtının ortasına vurur.
Beyaz zırhını vücudundan kırıp atar.
Ve mızrağını göğüs kaburgasına fırlatır.
Ve ekler: "Ölümcül bir darbe aldınız;
Charles'in sizi geçitte terk etme talihsizliğinizden dolayı."
"Size kötülük yaptı ama o da hoşnut olmayacaktır,
Yalnızlığınızı fırsat bilerek intikamımızı aldım."

[128] Roland Olivier'in yüzüne bakar:
Morarmış, halsiz ve solgundu;
Parlak kanı vücudundan fışkırıyordu.
Kanının damlaları toprağa düşüyordu.
"Tanrım! Cevap ver Efendim! Ne yapacağımı bilemez durumdayım."
Böyle değerde bir adam asla görmeyeceğiz.
"Heyhat! Narin Fransa ezileceksin, karışacaksın,
İmparator büyük hüsran duyacak."
Bu sözleri ile atının üzerinde kendinden geçer.

II a tant perdu de sang que ses yeux sont troubles;
De prés ni de loin, il ne voit plus assez clair
Pour reconnaître homme qui vive.
II va à la rencontre de son compagnon,
Le frappe de haut sur le heaume gemmé d'or,
Et le lui fend en deux jusqu'au nasal,
Mais sans atteindre aucunement la téte. [530]
A ce coup Roland I'a regardé;
II lui demande avec douceur et tendresse;
Sire compagnon, le faites-vous exprés?
Je suis Roland, celui qui tant vous aimme.
Vous ne m'avez, que je sache, défié en aucune façon."
Olivier dit: "Je vous entends parler,
Mais sans vous voir; ami, que Dieu vous voie!
Je vous ait frappé, pardonnez-le-moi."
Roland répond: "Je n'en ai point de mal
Et vous le pardonne, ici, et devant Dieu."
A ce mot ils s'inclinent I'un vers I'auture
Et, sur cette marque d'amour, les voilâ séparés.[129]

…

Rolan, can çekiştiriyor ve o hâl-i ihtizârda iki şey düşünüyor: Vatanı Fransa'yı ve seyf-i celâdeti Durendal'ı.[130] Durendal için bir kasîde-i hamâset

---

[129] İşte atının üstünde baygın Roland
İşte ölümcül yaralanmış Olivier.
O kadar çok kan kaybetmişti ki gözleri bulanmıştı;
Ne uzağı ne de yakını ayan görebiliyordu.
Hayatta kalanları görmek için,
Yoldaşlarının yanına gider.
Altınlarla süslü miğferinin üzerinde yüksekten bir vuruş gelir.
Burnunu ikiye bölecek
Ama kafasına kadar ulaşmayacak şekilde
Bu darbeyle Roland ona bakar.
Ondan şefkat ve merhamet ister;
"Asil yoldaşım, bunu kasten mi yapıyorsun?"
"Ben Roland'ım, sizi çok seven ben,
Bildiğim üzere sen bana hiç meydan okumadın."
Olivier der: "Sizi konuşurken duyuyorum,
Ama sizi göremiyorum; dostum, seni Tanrı görsün!
Size vurdum, bağışlayın beni."
Roland cevaplar: "Zararı yok!"
"Ve burda, Tanrı'nın önünde sizi bağışlıyorum."
Bu sözle birbirlerine doğru eğilirler.
Ve böylelikle bu sevgi göstergesi üzerine ayrılırlar birbirlerinden.

[130] Seyf-i celâdet: Kahraman, yılmayan kılıç.

söylüyor ve Arapların eline geçmemek için onu parçalamak istiyor. On kere kılıcı taşa vuruyor, kılıç kırılmıyor; çünkü kırılacak kılıçlardan değildi.

Roland sent que sa vue baisse;
II se met sur pieds, et s'évertue tant qu'il peut,
Mais son visage a perdu toute couleur.
II ya devant lui une Pierre brune;
Avec douleur et colére, il y frappe dix coups;
L'acier grince sans se rompre ni s'ébrécher,
Et le comte dit: "Sainte Marie, à mon aide!
O ma bonne Durendal! quel malheur pour vous!
Nous allons nous séparer, je n'aurai plus jamais soin de vous,
Combien j'ai gagné avec vous de batailles rangées,
Combien de pays immenses j'ai conquis
Que possède oujourd'hui Charles à la barbe chenue.
Que jamais homme qui fuie devant un autre ne vous ait son pouvoir;
Vous avez été longtemps aux mains d'un vaillant chevalier!'"
Tel qu'il n'y en aura jamais dans la libre France!"[131][531]

…

Roland frappe sur le perron de sardoine,
L'acier grince, sans se rompre, ni s'ébrécher.
Quand il voit qu'il ne peut la rompre,
Au dedans de lui, il déplore le sort de son épée:
"Oh! Durendal! comme tu es claire et blanche,
Comme tu luis et flamboies au soleil!
Charles était aux vallons de Maurienne,
Quand Dieu lui manda du ciel par son ange
Qu'il te donnât à un vaillant capitaine.
Le noble, le grand Roi la ceignit donc à mon côté;

---

[131] Roland bakışlarının alçaldığını fark etti;
Ayaklarının üzerine oturur ve elinden geldiğince çabalar.
Ama yüzünün beti benzi atmıştı.
Önünde kahverengi bir taş;
Acı ve öfkeyle on kez vurur.
Çelik kılıcı, kırılmadan ve zedelenmeden sadece gıcırdar.
Vuruşlarını sayarak der: "Kutsal Marie, yardım et!
Ey benim güzel Durendal'ım! Ne yazık oldu size!
Ayrılacağız birbirimizden, bir daha asla sizinle ilgilenemeyeceğim.
Sizinle art arda kaç tane savaş kazandık.
Kaç koca ülke fethettim.
Bugün sakallı Charles'in sahip olduğu o ülkeler.
Bir başkasından kaçan adam hiçbir zaman kendi gücüne erişemez.
Uzun zamandır cesur şövalyenin elindesiniz."
"Böyle insanlar asla özgür Fransa'da var olmayacaklar."

Avec elle, je lui conquis I’Anjou et la Bretagne,
Je lui conquis le Poitou et le Maine,
Je lui conquis la libre Normandie,
Je lui conquis la Provence et I’Aquitaine,
La Lombardie et toute la Romagne,
Je lui conquis la Baviere et les Flandres,
La Bulgarie et toute la Pologne,
Constantinople, dont il reçut I’hommage,
Et la Saxe, où tout va selon ses désirs,
Je lui conquis Écosse, Galles, Irlande,
Et I’Angletere, dont il a fait son domaine privé.
En ai-je conquis des pays et des contrées
Que Charles, à la barbe blanche, possède!
Je souffre, pour cette épée une pesante douleur.
Plutôt mourir que la laisser au païens.
Seignenr Dieu le père, ne laissez pas déshonorer la France!”[132]

…

Roland frappe sur une pierre grise,
II en abat plus que je n’en puis dire,
L’acier grince, sans se rompre ni s’ébrécher,

---

[132] Kalsedon taşına vurur Roland,
Çelik kılıcı, kırılmadan ve zedelenmeden sadece gıcırdar.
Çeliğin parçalanmadığını görünce,
İçinden, kılıcının talihi için bir acı duydu:
“Ey Durendal! Ne kadar temiz ne kadar beyazsın,
Charles Maurienne vadilerindeydi,
Tanrı onu gökten meleği tarafından görevlendirdiğinde
Sana bir cesur kaptan bağışlasaydı!”
“Kutsal, Yüce Kral bu yüzden onu yanımda kuşattı;
Onunla birlikte ben Anjou ve Britanya’yı fethettim,
Onun için Poitou ve Maine’i fethettim.
Onun için özgür Normandiya’yı fethettim,
Onun için Provence ve Akitanya’yı fethettim,
Lombardiya ve tüm Romanya’yı,
Onun için Bavyera ve Flandra’yı,
Bulgaristan ve tüm Polonya’yı,
Konstantinopolis’i ki ondan hürmet gördü,
Her şeyin onun arzusuna göre olduğu Saksonya’yı fethettim.
İskoçya, Galler, İrlanda'yı fethettim.
Özel alanını kurduğu İngiltere’yi.
Ak sakallı Charles sahiplensin diye
Kıtaları, ülkeleri fethetmedim mi?
Acı çekiyorum, bu kılıç için ağır bir acı çekiyorum.
Burayı bu putperestlere bırakmaktansa ölmek yeğdir.
Yüce Babamız, Fransa’nın şerefinin lekelenmesine izin verme!”

L'épée rebondit en haut vers le ciel.
Quand le comte voit qu'il ne saurait la briser.
II déplore doucement son sort, au fond de lui:
Oh! Durendal! comme tu es belle et sainte!
Dans ton pommeau se trouvent bien des reliques:
Une dent de Saint Pierre et du sang de saint Basile,
Et des cheveux de monseigneur saint Denis,
Du vétement de la Vierge Marie!
II n'est pas juste que les païens te possédent,
Par des chrétiens tu dois étre servie. [532]
Par toi j'ai conquis beaucoup de terres immenses,
Fiefs de Charles à la barbe fleurie,
Qui le rendent puissant et riche.
Fasse le ciel qu'un lâche ne te possàde pas!"[133]

…

Rolan bir çam ağacı altında tövbe ve istiğfar ile teslîm-i rûh ediyor. Gökten melekler iniyor. Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil hazerâtı da Kont Rolan'ın ruhunu Firdevs-i berîne nakl ediyorlar:

Roland sent qu'il n'a plus de temps à vivre;
II est couché, du côté de I'Espagne, sur un pic aigu;
D'une main, il bat sa poitrine:
"Mon Dieu! mea culpa, par ta vertu
Efface les péchés, petits et grands,
Que j'ai commis dés I'heure où je suis né
Jusqu'à ce jour où je suis ainsi frappé."
II tend à Dieu le gant de sa main droite:
Les anges du ciel descendent vers lui.[134]

---

[133] Roland gri bir taşa vurur,
Kırılmamış, zedelenmemiş çeliğin gıcırtıları duyulur.
Kılıç göğün yükseklerine sıçrar.
Vuruşlarının taşı kıramadığını fark edince,
Talihine yanar, kalbinin derinliklerinde:
"Ey Durendal! Sen ne kadar güzel ne kadar kutsalsın!"
Kılıcının kulpunda kutsal emanetler vardır:
Aziz Pierre'in dişi ve Aziz Basil'in kanı,
Aziz Denis Efendilerinin saçları,
Bakire Meryem'in kıyafetleri!
"Putperestlerin seni alması adilce değil,
Sen Hristiyanlar tarafından hizmet görmelisin."
"Koca toprakların çoğunu senin yardımınla fethettim,
Onu güçlü ve zengin kılan
Çiçek sakallı Charles'in toprakları."
"Öyle yap ki Tanrım, bu topraklar korkaklara yar olmasın!

…

Le comte Roland est étendu sous un pin,
II a tourné son visage do côté de I'Espagne.
Plusieurs souvenirs lui reviennent à I'esprit:
Les nombreuses terres qu'il a conquises,
La douce France, les hommes de son lignage,
Charlemangne, son segineur, qui I'a nourri.
II ne peut faire autrement que pleurer et soupirer.
Mais il ne veut pas s'oublier lui-méme,
II bat sa coulpe et demande le pardon de Dieu
"O vrai père, qui ne mentis jamais,
Qui ressuscitas saint Lazare d'entre les morts
Et préservas Daniel des lions,
Garde mon âme de tous les périls
Pour les péchés que j'ai commis dans ma vie!"
II a tendu vers Dieu le gant de sa main droite,
Saint Gabriel I'a reçu de sa main. [533]
Alors sa téte s'incline sur son bras,
Et, les mains jointes, il s'en est allé à sa fin,
Dieu lui envoie un de ses chérubins,
Saint Raphaël, et saint Michel du Péril,
Saint Gabriel vint aussi avec eux.
IIs emportent au Paradis I'âme du comte.[135]

---

[134] Roland yaşamak için fazla vakti kalmadığını hisseder;
İspanya yakınlarında, sivri bir tepede yatıyor;
Bir elini göğsüne atıyor:
"Tanrım! Kudretin karşısında hatalıyım.
Büyük ve küçük günahlarımı,
Doğduğum saatten bu vurulduğum güne kadar
İşlediğim günahları sil."
Sağ elini Tanrı'sına uzatır.
Gökten melekler ona doğru inerler.

[135] Kont Roland çam ağacının altında uzanır.
Yüzünü İspanya tarafına çevirir.
Anıları bir bir aklına gelmeye başlar:
Tüm o fethettiği topraklar,
O narin Fransa, soyunun insanları,
Onu besleyen efendisi Şarlman…
Ağlamak ve içini çekmekten başka bir şey yapamıyordu.
Ama kendini de unutmak istemiyordu.
Suçunu kabul eder ve Tanrı'dan af diler.
"Ey vaadinden dönmeyen Kutsal Babamız,
Ki sen Aziz Lazare'i ölülerin arasından dirilten
Daniel'i aslanlardan koruyansın!

…

Şarlman, ordusunun ciğergâhında nâkûs-u ‘ademin çalındığını işitiyor ve Ronsuyu’daki karargâhına koşuyor. Kanlı ve müthiş bir levha görüyor; ağlıyor, ağlıyor ve Allah’a iltica ediyor:

Roland est mort Dieu en a I’âme aux cieux.
Mais I’Empereur arrive à Ronceveaux,
Pas de piste, pas de sentier.
Pas d’espace, pas une aune, pas un pied de terre
Que ne couvre de son corps Français ou païen.
Charles s’écrie: “Où étes-vous, beau neveu?
Où est I’archevéque et le comte Olivier?
Oû es Gérin, et son ami Gérier?
Où sont Othon, le comte Bérenger,
Ive et Ivoire que j’aimais si tendrement?
Qu’est devenu le Gascon Engelier,
Le duc Samson, et le fier Anséis?
Où est le vieux Gérard de Roussillon?
Où sont les douze Pairs que j’avais laissés?”
Mais à quoi bon? nul ne saurait répondre.
“Dieu! Dit le Roi, j’ai bien raison de m’affliger
De ne pas étre survenu au début de cette bataille.”
II tire sa barbe, comme un homme en colére,
Pleure, et ses chevaliers I’imitent:
Vingt mille hommes tombent à terre, évanouis:
Le duc Naimes en éprouve une extréme pitié.[136] [534]

Ruhumu tüm tehlikelerden koru,
Beni hayatım boyunca işlediğim günahlardan koru!”
Sağ elininin eldivenini Tanrı’ya doğru meylettirir,
Aziz Gabriel eldivenini elinden alır.
Başı koluna doğru yatar,
Eller birleşmiş, yaşamının sonuna doğru yol alır.
Tanrı kendisine yakın olan meleklerini yanına gönderir,
Aziz Raphaél, Aziz Michel du Péril,
Ve Aziz Gabriel meleklerle birlikte gelir.
Kontun ruhunu cennete taşırlar.

[136] Roland ölür, Tanrı ruhunu göklere alır.
İmparator Ronceveaux gelir,
Ne bir geçit ne de bir yol vardır.
Ne düzgün bir yer ne de ayak basılacak bir yer vardır.
Ne bir putperestin ne de bir Fransız’ın bedenini alacak yer.
Charles seslenir: “Neredesiniz güzel yeğenim?”
“Başpiskopos ve Kont Olivier neredeler?
Peki ya Gérin ve arkadaşı Gérier?
Othon nerede? Kont Bérenger nerede?

Ebü'l-Bekâ'nın Endülüs Hakkındaki Mersiyesi

Fransızlar ile Arapların gerek İspanya kıtasındaki fütuhât-ı mütekâbilelerine ve gerek Salib Muhârebâtı'na dair Arapça kaside ve manzumeler, edebiyyât-ı Arabiyye tarihinde bir fasl-ı mahsûs teşkil etmiş olduğundan, o kısmın, asıl mahall-i derci olan Müvelledîn devrini muhtevi ikinci cilde taliki daha münasip görüldü.[137] Şimdilik ise Chanson de Roland derecesinde tedavülü taammüm etmiş olan 698 sene-i hicriyyesinde müteveffa Endülüs şu'arâsından Ebü'l-Bekâ Sâlih b. Şerîf er-Rundî'nin Endülüs inkırazı hakkındaki meşhur mersiyenin derciyle bahsimize hatime vermek isteriz.[138]

Ebü'l-Bekâ, mersiyesine feylesofane bir mukaddime ile başlıyor, diyor ki;

لِـــكُلِّ شَيْءٍ إِذَا مَـــا تَـــمّ نُقْصَـــانُ　　فَـــلَا يُغَـــرَّ بِطِيـــبِ العَـــيْشِ إِنْسَـــانُ
هِيَ الأمُـــورُ كَمَـــا شَـــاهَدْتَها دُوَلٌ　　مَـــنْ سَرَّهُ زَمَـــنٌ سَـــاءتْهُ أَزْمَـــانُ[139]
وهٰـــذهِ الدَّارُ لا تُـــبْقي على أَحَـــدٍ　　ولا يَـــدُومُ عَلَى حـــالٍ لَهَـــا شَـــانُ
يُمَـــزِّقُ الدَّهْـــرُ حَتْمًـــا كُلَّ سَـــابِغَةٍ　　إذا نَبَـــتْ مَشْـــرَفِيّاتٌ وخُرْصَـــانُ[140] [٥٣٥]

Şefkatle sevdiğim Ive ve Ivoire neredeler?
Gascon Engelier'e ne oldu?
Dük Samson ve yürekli Anséis?
Yaşlı Gérard de Roussillon nerededir?
Bıraktığım on iki akran nerede böyle?"
Ama yararsızdır bu sorular; hiçbir cevap gelmeyecektir.
"Tanrım! Kral demişti oysa ki; kederlenmek için bir nedenim var, diye!
Savaşın başında orada olamamak."
Kızmış bir adam misali sakalını çekiştirir.
Ağlar, şövalyeleri de onun gibi kızgın, ağlamaklı:
Yirmi bin adam yere baygın düşerler:
Dük Naimes inanılmaz bir acıyla kıvranır.

137 Fütuhât-ı mütekâbile: Karşılıklı fetihler. Fasl-ı mahsûs: Özel bir bölüm. Mahall-i derci: Bir şeyin aktarıldığı, işlendiği yer. Talik etmek: Asmak anlamındadır ancak burada 'ertelemek, bırakmak' manasında kullanılmıştır.

138 Bazı kaynaklarda Rundî'nin vefat tarihi 684/1285 olarak verilmiştir.

139 الدَّوْلَة, -dâl'ın fethi ve zammıyla- *tedavül ve intikal* manasınadır. الدُوَلُ, دَوْلَة'nin cem'idir, *daima değişen şuûn-u kevniyye.* [Mehmed Fehmi]

140 السّابِغَة, *tam, kâmil ve vâsi olan her şeye* ıtlak olunur; burada *zırhtan* kinayedir. النُّبُوّ, -عُلُوّ vezninde- *hedefe isabet etmemek*. المَشارِف, -mîm'in fethi ve râ'nın kesriyle- Yemen'de birtakım karyelerdir. Meşhur kılıçlar ona mensuptur.
يُقالُ: السُّيُوفُ المَشْرَفِيَّةُ وَسَيْفٌ مَشْرَفِيٌّ وَلَا يُقالُ مَشارِفِيٌّ لِأَنَّ الجَمْعَ لا يُنْسَبُ إِلَيْهِ إِذَا كَانَ عَلَى هٰذَا الوَزْنِ.

وَيَنْتَضِـــي كُلَّ سَــــيْفٍ لِلْفَنَــــاءِ ولَـــوْ كانَ ابـــنَ ذِي يَـــزَنٍ والغِمْـــدَ غُمْـــدانُ[141]

Tercümesi: “Her kemalin bir zevali vardır; onun için insan nimet ve saadetle mağrur olmamalıdır... Her şey, gördüğün gibi bisebat ve bikarardır. Bir gün mesrur olan günlerce mahzun olur... Bu dünya hiç kimseyi payidar etmemiş ve onun hiçbir hâl ve şanında reng-i bekâ görülmemiştir. Zamanın kati ve lâ-yatagayyer bazı ahkâmı vardır. Kılıçlarla kargılar, hedefe isabet etmez bir hâle geldiler miydi tahte himayelerinde bulunan zırhları hemen parçalamaya başlar. Bir de bir kılıcın kını yahut bir padişahın hısn-ı hasîni, dünyanın en menî‘ kasırlarından olan Gumdân gibi bir şahika dahi olsa onu mutlak eskitir ve çürütür.”[142]

Şair; sâbiga (سَابِغَة), nübû (نُبُوّ), meşrefiyyât (مَشْرَفِيّات), hursân (خُرْصان) ve gimd (غِمْد) gibi kılıcın levazımını dercetmekle seyf’ten (سَيف), *kılıcı* murat ettiğini iham ve sonradan İbn Zîyezen’i ve daha sonra Yemen hükümdarlarını tadat etmekle Seyf’ten (سَيف), kinaye tarikiyle Yemen hükümdarlarından Seyf b. Zîyezen’i kasteylediğini ima ederek bu beyitlerde bedii bir tevriye ve istihdâm sanatı yapmıştır.[143]

Gumdân Kasr-ı Şehîri

Ebü’l-Bekâ’nın ehemmiyet-i mahsûsayla beytinde zikreylediği Gumdân kasrı [536] hakkında *Mu‘cemü’l-büldân*’dan iktibas eylediğimiz malumatı ehemmiyet ve garabeti cihetiyle ber vech-i âti nakledİyoruz:[144]

الخُرْصان, -ḫâ’nın zammı ve kesriyle- müfredi خِرْص, -ḫâ’nın harekât-ı selâsesi ve râ’nın sükûnuyla- *kargı veyahut kargının ucundaki demir parçası.* [Mehmed Fehmi]
Müellif, مَشْرَفِي kelimesinin مَشارِف sigasıyla çoğul yapıldığında nispet yâ’sı (ي) alamayacağını, çünkü bu kalıpta olan çoğul bir kelimeye bir şeyin nispet edilmediğini ifade etmiştir.

141 الإِنْتِضَاء, *sell-i seyf etmek ve elbiseyi eskitmek.* ذِي يَزَن, mülûk-i Himyeriyye’den biridir. Vech-i telkîb, Yezen namındaki vadiyi himaye etmesidir. غُمْدَانُ, -عُثْمَان vezninde- Yemen’de San‘a’da Yemen hükümdarlarından Liyeşrah’ın kâşanesidir. Seyf b. Zîyezen, Yemen hükümdarlarından birinin ismidir. [Mehmed Fehmi]

142 Bisebat ve bikarar: Sabit olmayan, değişiklik gösteren. Reng-i bekâ: Kalıcılık izi. Kati ve lâ-yatagayyer: Kesin ve değişmeyen. Tahte himaye: Himaye, koruma altında. Hısn-ı hasîn: Sapasağlam kale.

143 Tevriye: Biri yakın diğeri uzak iki anlama gelen kelimenin akla ilk gelen yakın anlamının terk edilip uzak anlamının kastedilmesidir. İstihdâm: Bir kelimenin iki anlama gelecek şekilde hem gerçek hem de mecazi anlamda kullanılmasıdır. Diğer bir ifadeyle istihdâm, iki farklı anlama işaret eden kelimenin her iki anlamına da atıf yapılarak kullanılmasıdır.

144 Nakledilen bilginin aslı için bk. Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân,* c.4, s.210-211.

Gumdân, (غُمدان) -ġayn'ın zammı ve mîm'in sükûnuyladır-. Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin ifadesine nazaran Liyeşrah b. Yahsub tarafından Yemen'de San'a'da inşa olunmuştur. İnşasından evvel garip bir hadise zuhur etmiştir. Mühendisler, mesaha ipini yere uzatırken müfteris kuşlardan biri yere iner, ipi gagasıyla kaldırır ve San'a ile Tiva arasındaki yere atar.[145] Keyfiyetten haberdar olan Liyeşrah, ipin düştüğü yerde kasrın bina olunmasını emreder. Kasrın bir cephesi kırmızı, biri beyaz, biri sarı, dördüncüsü de yeşil olarak yapılmış ve yedi kattan ibaret olup her iki katın arasında kırkar arşın irtifa terk olunmuştur.

Sabah güneş çıkarken güneşin gölgesi ta 'Aynân'da görülür.[146] 'Aynân ile köşkün bulunduğu mevki arasında üç mil mesafe vardı. Köşkün en yüksek katındaki salonun heyet-i mecmûası mermer taşından ve tavanı yekpare mermerden yapılmıştır. Köşkün her köşesinde birer arslan heykeli yapılmış; heykelin içine rüzgar girer girmez arslanın sâmia-hırâş zeîrini andırır bir ses çıkarırdı.[147] Gece îkâd olunan kandiller, köşkün içini ve dışını birden tenvir ederdi. Uzaktan ışığı görenler, şimşek çakmakta veyahut yağmur yağmakta olduğuna zâhib olurlardı.[148] [537]

Zûceden el-Hemdânî'nin Gumdân köşkünün tavsifinde diyor ki;

دَعِيـــنِي [لا أَبـــا لَـــكِ] لَـــنْ تُطِـــيقِي   [لَحَــــاكِ اللهُ] قَـــدْ أَنْزَفْـــتِ رِيـــقِي[149]

وهٰـــــذَا المـــــالُ يَنْفَـــــدُ كُلَّ يـــــومٍ   لِـــنُزْلِ الضَّـــيْف أَوْ صِـــلَةِ الحُقـــوقِ[150]

وغُمْـــــدانُ الّذي حُـــــدِّثْتِ عَنـــــهُ   بَنـــــاهُ مُشَـــــيَّدًا في رَأْسِ نِيـــــقِ[151]

---

[145] Mesaha: Alan ölçüsü. Müfteris: Yırtıcı. Tiva (طيوة).

[146] 'Aynân (عَيْنان).

[147] Sâmia-hırâş: Kulak tırmalayan. Zeîr: Kükreme sesi.

[148] Bu tarife nazaran bu ışığın elektirik cihazına muadil bir madde-i tenvîriyyeden mürekkep olması lazım gelir. [Mehmed Fehmi]
Îkâd etmek: Ateşle tutuşturmak, yakmak. Zâhib olmak: Düşünmek.

[149] الإِنْزَاف, burada *kurutmak,*

يُقالُ: :أَنْزَفَ الرَّجُلُ، إذا ذَهَبَ مَاءُ عَيْنِهِ أَوْ مَاءُ بِئْرِهِ.

[Mehmed Fehmi]
Kişinin gözyaşının veya kuyun suyunun kuruması demektir.

[150] النُّزُل, -zammateyn ile yahut nûn'un zammı ve râ'nın sükûnuyla- *mihman için edilen istihdârât*. [Mehmed Fehmi]
Misafir için yapılan hazırlıklar.

[151] نِيق, -nûn'un kesriyle- *dağın en üst tepesi,* cem'i أَنْيَاق ve نُيُوق. [Mehmed Fehmi]

بِمَرْمَرَةٍ وأَعْلاهُ رُخامٌ   ضُخامٌ لا يُغَيَّبُ بِالشُّقوقِ[152]

مَصابيحُ السَّليطِ يَلُحْنَ فِيهِ   إذا يُمْسِي كَتَوْماضِ البُرُوقِ[153]

فأَضْحَى بعد جِدَّتِهِ رَمَادًا   وغَيَّرَ حُسْنَهُ لَهَبُ الحَرِيقِ[154]/[155]

Son beyitten anlaşılıyor ki; Gumdân, Çırağan gibi harik kazasıyla mahv ve nâbûd olmuştur.[156] Başka bir rivayete nazaran Gumdân'ın asıl banisi Hz. Süleyman b. Dâvûd'dur. Güya Hz. Süleyman, Belkıs için şeytanlar vasıtasıyla San'a'da üç kasır yaptırmıştır. Biri Gumdân, biri Silhîn, diğeri Beynûn namındadır. Atideki beyit her üçünü camidir:

هلْ بَعْدَ غُمْدانَ أوْ سِلْحِينَ مِنْ أَثَرٍ   أو بعدَ بَيْنُونَ يَبْنِي النّاسُ أبْياتا[157]

[538] Di'bil b. Alî el-Huzâî, Yemen hükümdarlarının mevâki'inden bahsederken diyor ki;

مَنازِلُ الحَيِّ مِنْ غُمْدانَ فَالنَّضَدِ   فَمَأْرِبٍ فَظَفارِ المُلْكِ فالجَنَدِ[158]

---

152 ضُخَام, -żâd'ın zammıyla- ve ضَخْم -żâd'ın fethi ve ẖâ'nın sükûnuyla- *her şeyin büyüğü, azimi;* cem'i, ضِخَام'dır, -żâd'ın kesriyle-. [Mehmed Fehmi]

153 السَّلِيط, *zeytin yağı*. [Mehmed Fehmi]

154 جِدَّة, -cîm'in kesriyle- *cedit* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

155 Beni bırak -baban olmayasıca-! Beni işimden alıkoymaya güç yetiremezsin -Allah lanet etsin sana- boğazımı kuruttun!
Bu gördüğün servet; gelen misafirler ya da yakınlarımızın hak-hukuku için günden güne tükenmektedir.
Hakkında sana haber verilen Gumdân köşkünü de dağın en zirvesinde yüksek bir şekilde inşa ettiler!
Mermer taşından ve üst tarafını da yarıklara mahal vermeyen büyük mermer taşlarından inşa ettiler.
Zeytin yağıyla yakılan kandiller, akşam olduğunda içine ışık saçmaktaydı. Bu şekilde şimşeklerin parıltıları gibi görünmekteydi.
Bu yeniliğe rağmen küle döndü; ateşin alevleri de onun güzelliğini değiştiriverdi.

156 Harik: Yangın. Mahv ve nâbûd olmak: Yok olmak, bitmek.

157 Gumdân ya da Silcîn'den öte bir abide mi var veyahut Beynûn'dan sonra insanlar, gerçek anlamda evler inşa edebilirler mi?

158 النَّضَدُ, *Mu'cemü'l-büldân*'da نَضَدُون şeklinde yazılmıştır. Aksâ-yı Yemen'de Mehre kıtasında bir şehirdir. الجَنَد, -fethateyn ile Yemen kıtasındaki eyaletlerden biridir. مَأْرِب, -mîm'in fethi, hemze'nin sükûnu ve râ'nın kesriyle- Yemen'de Ezd kabilesine ait şehirlere ıtlak olunur. Süheylî'nin rivayetine nazaran Me'rib, Ezd kabilesine ait bir kasrın da ismidir. ظَفَار, -قَطَام vezninde- Yemen'de mülûk-i Himyeriyye'nin makarrı olan bir şehirdir,

أَرْضُ التَّبَابِعِ والأَقْيالِ مِنْ يَمَنٍ   أَهْلِ الجِيادِ وَأَهْلِ الْبِيضِ وَالزَّرَدِ[159]

لَمْ يَدْخُلوا قَرْيَةً إلاّ وقَدْ كَتَبُوا   بها كتابًا، فَلَمْ يَدْرُسْ ولَم يَبِدِ[160]

بالْقَيْرُوانِ وبابِ الصِّينِ قَدْ زبَرُوا   وبابِ مَرْوٍ وبابِ الهِنْدِ والصُّغْدِ[161] [٥٣٩]

Ebü'l-Bekâ, bu mukaddime-i feylesofâneden sonra târîh-i beşerden birkaç misal iradıyla serdeylediği hakâiki teyit ve teşrih ve zamanın lâyatagayyer olarak yukarıda beyan eylediği ahkâmını nasıl tatbik ettiğini beyan ve teşrih ediyor, diyor ki;[162]

أيْنَ المُلُوكُ ذَوُو التِّيجانِ مِنْ يَمَنٍ؟   وأينَ مِنْهم أكاليلٌ وتِيجَانُ؟

وأيْنَ ما شادَهُ شَدَّادُ في إرَمٍ؟   وأينَ ما ساسَه في المُلْكِ ساسَانُ؟[163]

وأيْنَ ما حَازَهُ قارُونُ مِنْ ذَهَبٍ؟   وأيْنَ عادٌ وشَدَّادٌ وقَحْطَانُ؟[164]

San'a kurbundadır. Bazılarının rivayetine nazaran Zafâr, San'a'nın isimlerinden biridir. [Mehmed Fehmi]

159 أَقْيَال, -hemze'nin fethiyle- Yemen hükümdarlarına has bir unvandır; müfredi قَيْل, -ذَيْل veznindedir-. Lugaten padişah manasınadır. الزَّرَد, -fethateyn ile- *örülmüş zırh*.

أَهْل الجِيادِ وَأَهْلِ الْبِيضِ وَالزَّرَدِ

الجِياد *atlar;* البِيض *kılıçlar;* الزَّرَد *zırhlar.* [Mehmed Fehmi]

Atlara, kılıçlara ve zırhlara sahip halk.

160 البَيَاد, -bâ'nın fethi- ve البُيُود, -قُعُود vezninde- *nâbûd olmak.* [Mehmed Fehmi]

161 الزَّبْر, -صَبْر vezninde- burada *hükmetmek, emir ve nehiy eylemek* manasınadır. القَيْرُوان, -ḳâf'ın fethi ve yâ'nın sükûnu ve râ'nın zammıyla- Afrika'da bir büyük eyalettir. الصُّغْد, -aslı ṣâd'ın zammı ve ġayn'ın sükûnuyladır-, Semerkand'ın merkez eyaletidir, -sîn ile- سُغْد dahi mervîdir. [Mehmed Fehmi]

Beyitlerin tercümesi:

Öncekilerin yerleri görünüyor; Gumdân, Nedad, Me'rib, kralların merkezi Zafâr ve Cened'de.

Yemen krallarından Tebâbialar'ın ve mihlâf sahipleri akyâllar'ın; asil atların, keskin kılıçların ve örülmüş zırhların sahiplerinin yurduydu buralar!

Bir beldeye girdiler mi orada, adlarına hiç silinmeyen ve yok olmayan bir name (iz) bırakırlardı.

Hüküm sürdüler Kayrevân'da, Çin bölgesinde, Merv'de, Hint'te ve Soğd'da!

162 Daha önce geçen şiirlere dikkat çekmektedir.

163 إِرَم, -عِنَب vezninde- Âd-ı Ûlâ yahut Âd-ı ahîrenin pederlerinin veya validelerinin, yoksa beldelerinin ismidir. Burada ise Kur'ân-ı Kerîm'de münderiç olan İrem'in manasınadır. Yani Şeddâd'ın cennetidir ki Şam veyahut İskenderiye şehridir. سَاسَان, mülûk-i Sâsâniyye'nin silsilesini teşkil eden padişahtır. [Mehmed Fehmi]

Zamanın pehçe-i kahrından rehâyâb olamayan Arap ve Acem hükümdarlarından meşhur olanları ile Kârûn gibi bir sâhib-i servetin de hâk-ı helâka serildiğini, enzâr-ı ibrete arz ettikten sonra o şükûh ve azametin uğradığı akîbet-i elîmeyi açık ve vazıh bir surette tahlil ediyor, diyor ki;[165]

أَتَى عَلَى الـــــكُلِّ أمـــــــرٌ لا مَـــــــرَدّ له　　حـــتَّى قَضَـوْا فَكـأَنَّ القـومَ مـا كانُـوا [٥٤٠]

وَصَـــارَ مَـــا كَانَ مِـــنْ مُلْـــكٍ ومِـــنْ مَلِـــكٍ　　كَمـا حَـكَى عَــنْ خَيَـالِ الطَّيْـفِ وَسْـنانُ[166]

دارَ الزَّمَـــــــــــــانُ على دَارًا وقاتِلِـــــــــــه　　وأَمَّ كِسْـــــــرى فَمَـــــــا آواهُ إِيـــــــوانُ[167]

كأَنَّمَـــا الصَّـــعْبُ لَـــم يَسْـــهُلْ لهُ سَـــبَبٌ　　يَوْمًـــا وَلا مَلَـــكَ الدُّنْيـــا سُـــلَيْمانُ[168]

فَجَـــائعُ الدَّهـــــرِ أَنْـــــواعٌ مُنَوَّعَـــــةٌ　　ولِلزَّمَـــــــانِ مَسَـــــــرّاتٌ وأَحْـــــــزَانُ

ولِلْحَـــــــوَادثِ سُـــــــلْوَانٌ يُسَـــــــهِّلُهَا　　وَمَـــا لِمَـــا حَـــلَّ بالإسْـــلامِ سُـــلْوانُ[169]

Tercümesi: “Bütün bu kahhar hükümdarlar, müdafaası gayrikabil bir emr-i mahtûmun karşısında bulundular ve güya bu âleme hiç ayak basmamışlar gibi mahv ve nâbûd oldular. Bütün o taç ve devlet, o mülk ve saltanat uykuda görünen birer hayal gibi savuşup gitti… [541]

Mülûk-i Keyâniye’den Dârâ b. Behmen, zamanın pençe-i kahrından kurtulamadı. Bir katilin hedef-i şimşîri oldu; sıra katiline de geldi. O da aynı akibete uğradı. Kisrâ’ya döndü; onun ne eyvanı ne de metin ve yüksek Tâk’ı hayatını kurtaramadı…

Şiddet ve gılzetinden dolayı es-Sa‘b lakabıyla iştihar eden Münzir b. Mâissemâ güya hiçbir gün hiçbir emeline nail olmamış, hiçbir kolaylığa mazhar olmamış gibi sönüp gitti. Güya Hz. Süleyman, bir gün olsun bu dün-

---

164 Taç giyen Yemen kralları nerede? Başlarına taç giyen (iklîl) o krallar nerede artık?!
Şeddâd’ın İrem’de yükselttiği köşk hani nerede?! Sâsân’ın krallığı nerede?!
Kârûn’un biriktirdiği onca altın nerede? Nerede Âd, Şeddâd ve Kahtân?!

165 Pehçe-i kahr: Mecazi anlamda kullanılmıştır; ‘Feleğin kendisiyle mahvettiği, insanları perişan ettiği pençesi’ manasındadır. Rehâyâb olamayan: Kurtulamayan. Hâk-ı helâk: Ölmek, yok olmak. Şükûh: Ulu.

166 وَسْنَان ve -كَتِف vezninde- وَسِن, sîga-i mübâlağa ile *çok uyuklayan,* müennesi وُسْنَى’dir. الطَّيْف, burada *uykudan* kinaye olmak lazımdır. Esasen uykuda görünen hayal manasınadır. [Mehmed Fehmi]

167 دَارًا, mülûk-i Keyâniye’nin dokuzuncusudur, İbn Behmen b. İsfendiyâr’dır. [Mehmed Fehmi]

168 الصَّعْبُ, Münzir b. Mâissemâ’nın lakabıdır. [Mehmed Fehmi]

169 السُلْوَان, -sîn’in zammıyla- يَسْلُو – سَلا’nun masdarıdır. [Mehmed Fehmi]

yada hükümdarlık etmemiştir… Hasılı zamanın faciaları gûnâgûndur. Onun meserreti de var felaketi de… Hadisatın acısını tehvin edecek teselliler de bulunur; fakat İslam'ın düçar olduğu musibeti telafi edecek hiçbir teselli yoktur..."

Şair bu dilhûn fecâyi'i, bu vakâyi ve hakâik-i târîhiyyeyi nazargâh-ı ibrete arz ettikten sonra asıl tasvir etmek istediği Endülüs inkırazına dönüyor ve cânsûz bir eda ile başlıyor, diyor ki;[170]

دَهَى الجَزِيرَةَ أَمْرٌ لا عَزَاءَ لَهُ   هَوى لهُ أُحُدٌ وانْهَدَّ ثَهْلانُ[171] [٥٤٢]

أَصَابَها العَيْنُ في الإسْلامِ فارْتَزَأَتْ   حتّى خَلَتْ مِنْهُ أقْطارٌ وبُلْدانُ[172]

Tercümesi: "Cezirenin uğradığı felaket, kâbil-i teselli değildir. Onun dehşetinden Medine'deki Uhud, Necid'deki Sehlân dağları yıkıldı. Bu Cezire, ahd-i İslâm'da isâbet-i 'ayne uğradı ve musibetzede oldu. Şimdi onun bütün şehirlerinde, bütün yerlerinde İslamiyet'in nam ve nişanı kalmamıştır."[173]

Şimdi şair, Müslümanların yed-i hâkimiyetinden çıkan o cesim kıtaların isimlerini ve her birinin ayrı ayrı olarak haiz olduğu evsâf-ı mümeyyizeyi yâd etmekle tesirini döküyor, diyor ki;

فاسْأَلْ بَلَنْسِيَةً ما شأنُ مُرْسِيَةٍ؟   وأيْنَ شاطِبَةٌ أمْ أينَ جَيّانُ؟

وأينَ قرْطُبَةٌ دارُ العُلُومِ فكَمْ؟   مِنْ عالِمٍ قَدْ سَما فيها لهُ شانُ؟

وأيْنَ حِمْصٌ وما تَحْوِيهِ مِنْ نُزَهٍ؟   ونَهْرُها العَذْبُ فيّاضٌ ومَلْآنُ؟

---

170 Dilhûn: Çok hüzünlü, acıklı. Fecâyi': Facialar, musibetler. Cânsûz: Can yakıcı.

171 أُحُد, -zammeteyn ile- Medîne-i Münevvere'nin şimalinde bir mil mesafede kâin târîh-i İslâm'ın hararetle zikrettiği Uhud gazvesinin sahne-i elîmesini teşkil eden dağdır. Bu muharebede Hz. Peygamber'in amcaları Hz. Hamza şehit oldu. Hz. Risâletpenâh Efendimiz'in sinn-i mübârekleri, vech-i şerîfleri, mukaddes dudakları bu muharebede elim bir arızaya uğradı. Hâdise-i elîme, hicret-i seniyyeden iki sene dokuz ay ve yedi gün geçmiş olduğu hâlde serzede-i zuhûr oldu. ثَهْلَانُ, Muhammed b. İdris b. Ebî Hafsa'nın rivayetine nazaran Necid kıtasında bir dağdır.

دَهَى: يُقَالُ: ما دَهاكَ؟ أيْ ما أصابَكَ؟

felaket manasına gelen داهِيَة'dendir. [Mehmed Fehmi]

دَهَى, başına ne geldi, yani sana ne oldu? anlamında kullanılır.

172 الارْتِزَاء, *ziyan vermek ve ziyandîde olmak*. [Mehmed Fehmi]

Zarar vermek ve zarar görmek anlamlarına gelir.

173 Kâbil-i teselli değildir: Teselli edilecek gibi değildir. İsâbet-i 'ayne uğramak: Nazar değmek.

قواعـــدُ كُـــنّ أركانَ البِـــلادِ فَمـــا　　عَسَـى البَقَـاءُ إذا لـمْ تَبْـقَ أركانُ [٥٤٣]

Evvela beyitlerde münderiç olan şehirlere ait izâhât-ı mücmele vermek isteriz.[174]

Belensiye

بَلَنْسِيَة, -bâ'nın ve lâm'ın fethi ve nûn'un sükûnu ve sîn-i mühmelenin kesriyle- el-yevm, *Valence* diye yâd olunan bir şehr-i azîmdir.[175] Denizden bir fersah mesafededir. Şarken Kurtuba (Cordoue), şimalen Katalonya (Catalogne), garben Aragon ve cenuben Yeni Kastil (Neuvelle-Castille) şehirleriyle mahduttur. Bugünkü günde üç eyaleti muhtevidir: Birincisi Valans (Valence); ikincisi Kastelon dû Lâplana (Castellon-de-la-Plana); üçüncüsü Elikant (Alicante) eyaletidir. Sath-ı bahirden dört bin metre irtifaında ve on bin yedi yüz elli bir kilometre murabba'ındadır. Belensiye şehrinin dairen-madâr bahçelerle muhat olduğunu imaen Ebü'l-Abbas Ahmed b. ez-Zekkâk tavsifinde:

كـــأَنَّ بَلَنْسِـــيَةً كاعِـــبٌ　　ومَلْبَسُـــهَا السُّـــنْدُسُ الأخْضَـــرُ[176]

إذا جِئْتَهـــا سَـــتَرَتْ وَجْهَهَـــا　　بِأَكْمَامِهـــا فَـــهِي لا تَظْهَـــرُ[177]/[178]

demiştir. Yine mumaileyh diyor ki;

بَلَنْسِـــيَةٌ، جَنَّـــةٌ عَالِيَـــه،　　ظِـــلالُ القُطـــوفِ بِهـــا دَانِيَـــة[179]

عُيُـــونُ الرَّحِيـــقِ مَـــع السَّلْسَـــبِيل　　وعَـــينُ الحَيَـــاةِ بِهـــا جارِيَـــه[180] [٥٤٤]

Ebü'l-Hasen b. Harîk el-Mürsî dahi diyor ki;[181]

---

174 Beyitlerin tercümesi, ilerleyen sayfalarda gelecektir.

175 Burada kastedilen Valence şehri, Fransa'daki Valence şehri değildir. Müellif günümüzde İspanya'da bulunan Valencia şehrini kastetmiştir.

176 كاعِب, cem'i كَوَاعِب, *memesi taze tomur(cuk) ağırşaklanmış kız.* [Mehmed Fehmi]

177 أَكْمَام, müfredi كُمّ, -kâf'ın zammıyla ve mîm'in teşdîdiyle- *elbisenin yenine, astîn* denir. [Mehmed Fehmi]

178 Belensiye âdeta göğüsleri yeni tomurcuklanan kız gibidir; kıyafeti yeşil ve ince ipektir. Yanına vardın mı yüzünü kıyafetinin yenleriyle örtüverir; böylece görünmez.

179 القُطُوف, -zammateyn ile- cem'dir, müfredi قِطْف, -ḳâf'ın kesriyle- *salkım*. [Mehmed Fehmi]

180 الرَّحِيق, *saf ve halis bade*. [Mehmed Fehmi]

Beyitlerin tercümesi:
Belensiye ulu bir cennettir; ağaçlarının salkımlarının gölgeleri sarkıktır.
Saf badelerin pınarları selsebille beraberdir. Hayat pınarı da içinde akıp durmaktadır!

181 el-Mürsî, Endülüs'ün meşhur şehirlerinden Mürsiye'nin (Murcie) yetiştirdiği eâzım-i İslâmiyye'dendir. [Mehmed Fehmi]

بَلَنْسِيَةٌ، نِهَايَةُ كُلِّ حُسْنٍ، حَدِيثٌ صَحَّ فِي شَرْقٍ وغَرْبِ[182]

Belensiye, birçok eâzım-i İslâmiyye'nin mehd-i zuhûrudur. Ebü'l-Hasen el-Ensârî el-Belensî şöhretiyle müştehir Sa'dü'l-Hayr b. Muhammed b. Sehl b. Sa'd, o silsileyi teşkil eden eâzımden biridir. Müşarünileyh muhaddis ve fakihtir. Çin'e kadar gitmiş ve orada ulûm-i İslâmiyye'yi neşretmiştir. Sonra Bağdat'a gelerek Ebü'l-Hattâb b. el-Batîr'in ve Tırâd b. Muhammed ez-Zeynebî'nin halka-i tedrîsinde bulunmuştur. 541'inci senesinin Muharremü'l-Harâm'ında vefat etmiştir.

Mürsiye

مُرْسِيَة, -mîm'in zammı ve râ'nın sükûnu ve sîn'in kesri ve yâ'nın fethi ve ahirindeki hâ'nın sükûnuyla- telaffuz olunur, (Murcie). Elikant (Alicante) eyaletinde şarken Albas (Albace); şimal ve şimâl-i şarkî cihetinden Gırnata (Grenade); garben Almarya (Almeria); cenuben Bahr-ı Muhît ile mahduttur. On bir bin beş yüz doksan yedi kilometre murabba'ındadır.

Mûrsî eyaletinin müessisi Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân'dır. Bahçeleri, ağaçları, suları mebzuldür. Lugaviyyûndan Ebû Gâlib b. el-Bennâ şöhretiyle müştehir Temmâm b. Gâlib el-Mürsî, bu şehrin yetiştirdiği efâzildendir. Müşarünileyhin lugatte büyük ve mühim bir telifi vardır.[183] [545]

Şâtibe, Kurtuba'nın (Cordoue) şarkında büyük bir şehirdir. Şâtibe, pek çok eâzim-i İslâmiyye yetiştirmiştir. 465'te vefat eden Abdülazîz b. Abdullah b. Sa'lebe el-Endelüsî eş-Şâtibî ve 454'te tevellüt eden Ahmed b. Muhammed b. Halef b. Muhriz b. Muhammed el-Endelüsî el-Şâtibî o cümledendirler.

Ceyyân, Kurtuba'nın şarkında ve on yedi fersah mesafede kâindir. Birçok efâzil-i ulemânın maskat-ı re'sidir. 545'te vefat eden Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed el-Ceyyânî el-Endelüsî, bu şehrin yetiştirdiği efâzildendir. Ceyyân, birçok nefâis-i âsârı havidir.

Kurtuba

Kurtuba (Cordoba-Cordoue), şimâl-ı şarkîsi Siyuda-Real (Ciudad-Real); şarken Ceyyân (Jaén); cenuben İşbîliye (Séville); şimâl-i garbîsi Badajoz şe-

---

182 Belensiye, bütün güzelliklerin doruğudur. Bu söz hem Şark'ta hem de Garp'ta geçerlidir.

183 Müellifin işaret ettiği telif, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'*Ayn eserindeki ifadeleri açıklayan, yeri geldiğinde Arap kelamından deliller aktaran ve İbn Düreyd'in meşhur *Cemhere* adlı sözlüğündeki dilsel malzemeyi muhtevi *el-Mû'ab* adlı eserdir. Eserin herhangi bir neşrine vâkıf olamadık. Eserin içeriği ve yazma nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah el-Cubûrî, *İbnü't-Teyyânî ve el-Mû'ab,* Dımaşk: Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, c.78, Sayı 1, s.58-80.

hirleriyle mahduttur. Kurtaba eyaleti el-yevm 378.682 raddesinde nüfusu muhtevidir. 13.727 kilometre murabba‘ındadır. Vâdi el-Kebîr (Guadalquivir) üzerinde Madrid ve Gırnata'ya (Grenade) bir şömendöfer hattıyla merbuttur.

Kurtuba şehri, kablelmilat 150 sene mukaddem Romalılar devrinde Consul Marcellus tarafından tesis olunmuş; miladi 572 senesinde Gotlar'ın (Gothe) yed-i istilâsına ve miladi 711 senesinde Arapların zîr-i hâkimiyetine girmiştir.

Kurtuba, Avrupalıların da itirafıyla Arapların zamân-ı idâresinde darü'l-ulûm, dârü's-sanâyi‘ ıtlakına seza bir mamuriyet iktisap etmişti. Birçok feylesoflar, tabipler, şairler, âlimler yetiştirmiştir. Avrupalıların Averröës yahut Averrhoës dedikleri feylesof-u şehîr Muhammed b. er-Rüşd, Kurtubalı'dır (m. 1115- 1198). [546] Müşarünileyhin namına izafetle *L'averroïsme* denilen meslek-i felsefî, ta yakın zamanlara kadar Avrupa feylesofları tarafından kabul olunarak *Averroïste* unvanı altında teşekkül eden cemiyetler bu mesleği müdafaa ederlerdi.[184] Bugünkü günde dahi müşarünileyhin felsefesi, Avrupa dârülfünunlarında tedris olunmaktadır. Müşarünileyh, heyet ve nücûm hakkında tetkikat ve müşahedât-ı ciddiyede bulunmuş; *Mecistî (Almageste)* üzerine mufassal bir şerh yazarak rasadâtta ziyadesiyle iştigal etmiştir.[185] Bir gün şemste gördüğü siyah bir nokta üzerine tetkîkât-ı rasadiyyede bulunmuş ve bunun, şems ile arz arasından Utârid seyyaresinin geçmesiyle hasıl olan bir küsûf-u cüzi olduğunu keşfeylemiştir. Müşarünileyh, müsellesât-ı küreviye hakkında da risâle-i mahsûsa yazmıştır.[186] Gerek İbn Rüşd ve gerek sair ulemâ-yı İslâmiyye, Kepler (1571-1630) ve Kopernik'ten (Copernique, 1473-1543) asırlarca mukaddem nücûm ve hey'etin en dakik mesailini halletmiş ve birçok istikşafâtta bulunmuş oldukları hakâik-i ilmiyye-i târîhiyyedendir.

---

184 L'averroïsme, İbn Rüşdçülük olarak bilinen bir felsefi akım olup Ortaçağ Avrupasını etkilemiştir.

185 Müellif, burada İbn Rüşd'ün hangi müellifin *Mecistî* ismindeki eserini çevirdiğini belirtmemiştir. Kaynaklarda İbn Rüşd'ün Mecistî ile ilgili *Muhtasarü'l-Mecistî ve Mâ yuhtâcü ileyhi min Kitâbi Öklîdis fi'l-Mecistî* şeklinde iki farklı eseri olduğu belirtilmiştir. Kanaatimizce burada bahsedilen eser, Batlamyus'un (öl. 189 [?]) astronomi alanında meşhur *el-Mecistî* adlı eseridir. İbn Rüşd'ün, Batlamyus'un eserine yazdığı şerh (*Muhtasarü'l-Mecistî*), kaynakların aktardığına göre 'özet' bir şerhtir. Müellifin şerhi 'mufassal' olarak nitelendirmesinin neye dayandığı tespit edilememiştir. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. İshak en-Nedim, *el-Fihrist,* s.860-862; Ernest Renan, *Averroès et l'averroïsme: Essai historique,* Paris: Calmann-Lévy, 1982, s.462; Georges Chehata Anawati, *Müellefâtü İbn Rüşd,* Müessesetü Hindâvî, 2020, s.33-34; Cengiz Aydın-Gülseren Aydın, *"Batlamyus",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992, c.5, s.196-199; H. Bekir Karlıağa, *"İbn Rüşd",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999, c.20, s.257-288.

186 Müsellesât (مُثَلَّثَات), üçgenlerin açıları ve bu açıların kendi aralarındaki bağlantılarını inceleyen matematiğin alt konusu olan trigonometridir.

Arapların Kurtuba'daki el-Kasr (Alcazar) ile Câmi-i Kebîr gibi musanna' ve nadide âsâr-ı umrân ve medeniyetleri, el-yevm dahi enzâr-ı temâşâgerânı tenvir etmektedir.[187] Câmi'i mezkûrun binasına Emevîler'den Abdurrahman'ın zamanında başlanılmış (770-786) ve oğlu Hişâm'ın zamanında ikmal ve 912'de üçüncü Abdurrahman devrinde tevsi olunmuştur. Camiin dâhili ebniyesi 854 sütun üzerine kaimdir. Bütün sütunlar yekpare mermer taşından mamuldür. Taşlar, pek kıymetli ve nadir mermerlerdendir. Bronz (Bronze) kaplı on dokuz kapısı vardır. Bütün der ve duvarları, [547] musanna' mozaik (mosaïque) nakışlarla müzeyyendir.[188] Binanın ahşaba müteallik aksamı, melez (méléze) denilen en semîn kara çamdan yapılmıştır. Kelâm-ı kadîmin vazına mahsus mihrabın kubbesi, on altı ufak sütun üzerinde yekpare mermer taşından ve hurdekârî sedeflerden mamuldür.[189]

Kurtuba, mülûk-i Emeviyye'den Abdurrahman zamanında m. 756 senesinde merkez-i saltanat ittihaz olunmuştu. Tefsir, hadis, fıkıh, farâiz, felsefe, tarih ve lugat ilimlerinde âsâr-ı adîde vücuda getiren uleması pek çoktur.

Hıms

Hıms'ın asıl ismi İşbîliye'dir.[190] İşbîliye de Séville'den muarrebtir. Mülûk-i Emeviyye, Endülüs kıtasındaki bazı şehirlerin isimlerini Suriye kıtasındaki şehirlerin isimleriyle tevsîm ettiler. Hıms, esasen Şam vilayeti muzâfâtındandır. Endülüs Hıms'ı yani İşbîliye, Arapların hâkimiyetinde iken Emevîler'den sonra Endülüs'te icrâ-yı hükûmet eden Benû Abbâd tarafından payitaht ittihaz olunmuştu.

Denize yakındır. Vâdilkebîr (Guadalquivir) üzerindedir. Gayet bedii manzarası vardır; ağaçları, meyveleri, çiçekleri mebzuldür. O kadar dil-firîb bir şehirdir ki onun hakkında Fransızlar,"Qui n'a pas vu séville n'a rien vu" derler; *"İşbîliye'yi görmeyen bir şey görmemiş."* demektir.[191]

Araplar, bu şehirde de birçok âsâr-ı muhallede-i umrâniyye vücuda getirmekle ibkâ-yı nâm etmişlerdir.[192] İşbîliye'nin yetiştirdiği namdar ulema ve fuzâla, cihân-ı ilim ve fazilete epey hizmet etmişlerdir. [548]

Muhammed b. Abdûn, İşbîliye'yi yâd ederken:

هَــلْ تَــذْكُرُ العَهْــدَ الذي لَــمْ أَنْسَــه   ومَـــــوَدَّةً مَخْدُومَـــــةً بِصَـــــفَاءِ

---

[187] Musanna': Sanatlı, güzel işlenmiş bir eser. Âsâr-ı umrân: Medeniyet eserleri. Enzâr-ı temâşâgerân: Seyircilerin, bakanların gözleri. Tenvir etmek: Aydınlatmak.

[188] Der: Kapı.

[189] Yekpare: Tek parça. Hurdekârî: Sanat gerektiren, estetik içeren iş.

[190] Müellifin Hıms (حِمْص) olarak aktardığı şehir, kaynaklarda Humus olarak da geçmektedir.

[191] Dil-firîb: Gönle nüfuz eden, gönlü aldatan.

[192] Âsâr-ı muhallede-i umrâniyye: Ölümsüz yapılar, binalar. İbkâ-yı nâm etmek: Anılacak ve hatırlanacak isim bırakmak.

ومَبِيتَنَا في أرْضِ حِمْصٍ والحِجَى ... قَدْ حُلَّ عَقْدُ حُباهُ بِالصَّهْباءِ[193]

ودُموعُ طَلِّ اللَّيْلِ تَخْلُقُ أعْيُنًا ... تَرْنُو إليْنا مِنْ عُيونِ الماءِ[194]/[195]

demiştir.

ez-Zehrâ

Kurtuba'dan üç mil mesafede bir de ez-Zehrâ namıyla bir küçük şehir vardır. 325 senesinde kendine mahsus bir nüzhetgâh olmak üzere Emevîler'den Abdurrahman en-Nâsır b. Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem tarafından tesis olunmuştur.[196] Orada müşarünileyhin Kasrü'z-Zehrâ namıyla inşa eylediği sarayın sanat-ı mimâriyye noktainazarından tarif ve tavsifi hakkında Endülüs şu'arâsı, devâvîn-i mahsûsa vücuda getirmişlerdir. Masârîf-i inşâiyyesi hakkında da mahsus bir risale yazılmış olduğu *Mu'cemü'l-büldân'*da okunmuştur.[197]

Ebü'l-Velîd b. Zeydûn, ez-Zehrâ'yı yâd ederken:

إنّي ذكرْتُكِ بالزّهْرَاءِ، مُشْتاقًا، ... والأُفُقُ طَلْقٌ ووَجْهُ الأرْضِ قَدْ رَاقَا[198]

---

[193] الحِبَى, -ḥâ'nın zammı ve kesri mervîdir-, cem'dir, müfredi حَبْوَة, -ḥâ'nın zammı ve kesriyle- ve حِبْيَة -ḥâ'nın kesriyle-

الثَّوْبُ الَّذِي يُحْتَبَى بِهِ وَالاِحْتِبَاءُ بِالثَّوْبِ الاِشْتِمالُ

gömleğe sarılmak demektir. Demek oluyor ki الحَبْوَة, *tekmîl-i vücûdu setreden gömleğe* denir. الصَّهْبَاء, *bade.* [Mehmed Fehmi]

[194] الطَّلّ, *hafif yağmur ve şebnem.* الرُّنُوّ, -دُنُوّ- vezninde- *bir şeye göz değip bakmak.* [Mehmed Fehmi]

[195] Hatırlıyor musun; hiç unutamadığım o zamanları ve samimiyetle işleyen o sevgiyi,
Hıms'ta bade sayesinde zihinlerimizin örtüsünün kaldırıldığı o geceledığimiz ve bir yandan,
Gece şebneminin gözyaşlarının, yerdeki su delikleri aracılığıyla bize bakan gözler vücuda getirdiği o zamanı, hatırlıyor musun?!

[196] Müellif, Abdurrahman'ın nesebini verirken bazı isimleri atlamıştır. …el-Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem şeklinde olmalıdır.

[197] Müellifin aktardığı bilgi ve şiirler, *Mu'cemu'l-büldân'*da geçmektedir. bk. Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, c.3, s.161.

[198] طَلْق, -خَلْق- vezninde- burada *havası mutedil* demektir. [Mehmed Fehmi]

وَلِلنّسِيمِ إِعْتِلالٌ في أصائِلِهِ، كأَنَّهُ رَقّ لي، فاعْتَلّ إشْفَاقَا[199]

والرَّوْضُ، عَنْ مَائِه الفِضِّيِّ مُبْتَسِمٌ، كَمَا حَلَلْتَ عَنِ اللَّبّاتِ، أطواقَا[200]

يَوْمٌ، كأيّامِ لَذّاتٍ لَنَا انْصَرَمَتْ، بِتْنَا لَهَا، حِينَ نَامَ الدَّهرُ، سُرّاقَا[201]/[202]

beyitlerini söylemiştir.

İşte şâir-i mersiye-hân, mânend-i cinân olan bu dilber şehirleri arıyor ve hasretle yâd ediyor… "Belensiye nerededir? Mürsiye'yi gören Şâtibe'den malumat veren var mı? Ceyyân nerede kaldı?! Hani Kurtuba… O mehd-i ulemâ ne oldu?! Hıms'tan, Hıms'ın çimenlerinden o mâ-i selsebilden haber yok mu?! Ah!! Bunların her biri mülkün birer rükn-i rekîni, memleketin birer payitahtı, birer hısn-ı hasîni idi. Bunlar gittikten sonra yaşamak ne içindir?!" diyor.[203]

Gıpta-efzâ firdevs-i berîn olan bu yerlerin hâkimiyet-i İslâmiyye'den sonraki hâlini de anlatıyor, diyor ki;[204]

تَبْكِي الحَنيفِيَّةُ البَيْضَاءُ مِنْ أَسَفٍ [٥٥٠] كَمَا بَكَى لِفِراقِ الإلْفِ هَيْمَانُ[205]

---

[199] أَصَائِل, müfredi أَصِيلَة ve أَصِيل, *gurup vaktine* denir. [Mehmed Fehmi]

[200] لَبَّات'in müfredi لَبَّة, -lâm'ın fethi ve bâ'nın teşdîdiyle- حَبَّة vezninde *kerdene ve göğsün ortasına* ıtlak olunur. أَطْوَاق'ın müfredi طَوْق, *kürdanlık*. [Mehmed Fehmi]

[201] انْصِرَام, *kesilmek*. [Mehmed Fehmi]

[202] Zehrâ'da gökyüzünün havasının mutedil ve yeryüzünün de pırıl pırıl olduğunu görünce seni özleyerek aklıma geldin.
Bu sırada güneş batımına doğru yumuşak bir meltem esintisi vardı. Sana özlemimi dile getirince âdeta bana şefkat gösterip hastalandı.
Bostan da içindeki gümüşsü suyuyla tebessüm etti. İncilerle kuşanan kolyenin kattığı güzellikle daha da güzelleşen sevgilimin bembeyaz boynu gibi.
Mazide kalmış lezzetli günlerimiz gibi bir gündü. Zamanın bizi gözetlemediği (gafil davrandığı) sırada bu lezzetleri çalıvermiştik.

[203] Mânend-i cinân: Cennet misali. Mehd-i ulemâ: Âlimlerin beşiği. Mâ-i selsebil: Sürekli akan su. Rükn-i rekîn: Asıl ve sağlam rükün. Hısn-ı hasîn: Sağlam, yıkılmaz kale.

[204] Gıpta-efzâ: İmrenmeyi, özenmeyi artıran. Firdevs-i berîn: Çok güzel bahçe. Müellifin aktardığı cümledeki *'de'* bağlacından yola çıkarak bu beyitler ile daha önce aktarılan beyitlerin aynı şaire ait olduğu şeklinde bir çıkarıma varılmamalıdır. Daha önce aktarılan beyitler, müellifin de belirttiği üzere İbn Zeydûn'a aittir. Bu beyitler ise Ebü'l-Bekâ er-Rundî'nin *el-Kasîdetü'n-Nûniyye* veya *Risâü'l-Endelüs* olarak bilinen şehir mersiyesindendir. Müslümanların elinden çıkmasıyla harabeye dönen şehirlerin etkili bir şekilde tasvir edildiği mersiyeye, başta Endülüs edebiyatı olmak üzere genel olarak Arap edebiyatını konu alan eserlerin ekserisi yer vermiştir. Mersiyenin tamamı için bk. Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1997, c.4, s.486-488.

عَلَى دِيــــارٍ مِــــنَ الإِسْــــلام خَالِيَـــةٍ   قَــدْ أَقْفَــرَتْ ولَهَــا بِــالْكُفْرِ عُمْــرَانُ[206]

حَيْثُ المَسَـاجِدُ قَـدْ صـارَتْ كَنـائِسَ مـا   فِـــيهِنَّ إلّا نَـــواقِيسٌ وصُـــلْبانُ[207]

حَـــتَّى المَحاريـــبُ تَـــبْكِي وهِي جامِـــدةٌ   حَـــتى المَنَـــابرُ تَـــرْثِي وهي عِيـــدانُ[208]

Tercümesi: "Şerîat-ı garrâ, bir âşık-ı şeydâ gibi vâlih ve sergerdân, eşk-rîz-i ehzândır. Dîn-i Mübîn-i İslâm'dan dûr; küfür ile mamur olan o diyara nalandır. Nasıl olmasın ki; cebîn-i sâ-yı ehl-i imân olan o mesâcid-i nûr-i enverin afak ve lüledârında bugün bâng-ı ezân yerine nâra-i nâkûs kopuyor; âyât-ı Kur'âniyye yerine heyâkil-i salîb kaim oluyor. Taştan ibaret olan o mihraplar, ağaçtan başka bir şey olmayan o minberler bile giryan ve mersiye hândır."[209]

Şair, musibeti bütün dehşetiyle tasvir ettikten sonra gafil davrananlara tevcîh-i hitâb edip onları muaheze ediyor, diyor ki; [551]

يــــا غافِـــلاً ولَهُ في الدَّهْـــرِ مَوْعِظَـــةٌ!   إن كُنْـــتَ في سِـــنَةٍ فـــالدَّهْرُ يَقْظَـــانُ[210]

وماشِـــيًا مَرِحًـــا يُلْهِيـــهِ مَوْطِنُـــهُ   أَبَعْـــدَ حِمْـــصٍ تَغُـــرُّ المَـــرْءَ أَوْطَـــانُ؟![211]

تِلْـــكَ المُصِـــيبَةُ أَنْسَـــتْ مـــا تَقَـــدَّمَها   ومـــا لَهَـــا مِـــنْ طِـــوالِ الدَّهْـــرِ نِسْـــيَانُ

Tercümesi: "Ey zamanın ibret-âmiz hadisatına karşı uyuklayan gafiller! Siz uyurken uyumak bilmeyen o zaman sizi avladı. Ey vatanın sihirbaz alayışıyla sermest-i gurûr olanlar! Hıms'tan sonra insanı firifte edecek vatan var mı?![212]

---

205 هَيْمَان, -عَطْشَان vezninde- masdarı هِيَام'dir, *aşkın şiddetinden sersemleşmek*. [Mehmed Fehmi]

206 إِقْفَار, -hemze'nin kesriyle- *hali olmak*. يُقالُ: أَقْفَرَ المَكانُ إذا خَلا. [Mehmed Fehmi]

İçinde kimsenin bulunmadığı yer için أَقْفَرَ المَكانُ denilir.

207 صُلْبَان, صَلِيب'in cem'idir. [Mehmed Fehmi]

208 عِيدَان, -ayn'ın kesriyle- ve أَعْوَاد, عُود'un cem'idir, *haşap* demektir. [Mehmed Fehmi]

209 Şerîat-ı garrâ: Parlak, nurlu şeriat. Âşık-ı şeydâ: Divane, çılgın âşık. Vâlih: Kara sevdaya tutulan. Sergerdân: Başı dönen, ne yapacağını bilemeyen. Eşk-rîz-i ehzân: Hüzün gözyaşları. Nalan: İnleyen. Cebîn-i sâ-yı ehl-i imân: Ehli imanın alınlarının secdeye vardığı yer. Mesâcid: Mescitler, camiler. Nûr-i enver: Çok nurlu, nurla dolu. Bâng-ı ezân: Ezan sesi. Nâra-i nâkûs: Çanın sesi. Heyâkil-i salîb: Hıristiyan heykelleri, freskler. Giryan: Ağlayan. Mersiye-hân: Ağıt yakan.

210 سِنَة, -sîn'in kesri ve nûn'un fethiyle- *ağır uyku*. Beynin derin gafletten kinaye olarak kullanılır. *Âmâ-yı kalb*. [Mehmed Fehmi]

211 المَرَح, -fethateyn ile- dördüncü babtan, *meserretten taşkın, şen ve şûh olmak*. ﴿ولا تَمْشِ في الأرضِ مَرَحًا﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. الإِلْهَاء, -hemze'nin kesriyle- *meşgul olmak*. [Mehmed Fehmi]

212 Sermest-i gurûr: Gurur, kibir sarhoşluğu. Firifte etmek: Aldatmak, kandırmak.

Bu felaket, mazinin bütün mesâibini unutturdu ve dünya durdukça onun acısı unutulmayacaktır.”

Şair, badehu akvâm-ı İslâmiyye’ye tevcîh-i hitâb ederek onlara seng-i târiz atıyor. Bigâne ve lakayıt kalmalarından dolayı muaheze ediyor ve yana yakıla diyor ki;[213] [552]

يَا رَاكِبِينَ عِتاقَ الخَيْلِ ضامِرَةً! كأنَّها في مَجال السَّبْقِ عِقْبانُ[214]

وحَامِلينَ سيُوفَ الهِنْدِ مُرْهَفَةً كأنَّها في ظَلامِ النَّقْعِ نِيرَانُ[215]

ورَاتِعِينَ وَرَاءَ البَحْرِ في دَعَةٍ لَهُمْ بِأَوْطَانِهم عِزٌّ وسُلْطانُ[216]

أعِنْدَكُمْ نَبَأٌ مِنْ أَهْلِ أنْدُلُسٍ؟ فَقَدْ سَرَى بِحَديثِ القَوْمِ رُكْبَانُ[217]

كَمْ يَسْتَغِيثُ بِنا المُسْتَضْعَفُونَ وَهُمْ! قَتْلَى وأَسْرَى فَمَا يَهْتَزُّ إنْسانُ؟

مَاذا التَّقاطُعُ في الإسْلام بَيْنَكمُ؟ وأنتمْ يَا عِبادَ الله إخوانُ! [٥٥٣]

ألا نُفوسٌ أبِيَّاتٌ لَهَا هِمَمٌ؟ أَمَا عَلى الحَقِّ أَنْصَارٌ وأعْوَانُ؟

Tercümesi: “Size! Ey müsabaka meydanlarında şahin gibi pervaz eden asil atların süvarileri!! Ve size ey tozların karanlığı içinde ateş gibi parlayan abdâr kılıçlarla mücehhez Müslüman kahramanları!! Ve bilhassa size, ey denizin arka tarafında kendi vatanlarında kemâl-i debdebe ve dârât ile muhteşem bir hayat geçirmekte olan din kardeşleri! Size, evet size tevcîh-i hitâb ediyorum.

Endülüs’ten, Endülüs’ün o bedbaht felaketzedelerinden haberiniz var mı? Onların alay alay menâkıb-i felâketleri âfâk-ı cihâna yayıldı. Düçâr-ı żı‘f ve nâtüvâni olan o zavallı şehitler, o biçare esirler az mı feryat ettiler? Az mı yalvardılar? İçinizden hiçbirinin asabı titremedi, hiçbir damarın kanı kaynamadı! Kardeş olduğunuz hâlde neden bu kadar lakayıt kaldınız? Niçin böyle

---

213 Seng-i târiz: Tariz-iğneleme taşı. ‘Onlara laf atıyor’ manasındadır. Bigâne: İlgisiz.

214 العِتاق, يُقالُ: فَرَسٌ عاتِقٌ أيْ سَابِق. الضَّامِر, birinci ve beşinci babtan masdarı, ضُمُور, -قُعود- vezninde- *bel incelerek karnın içeriye çekilmesi*. عِقْبَان, -غِلْمَان- vezninde- müfredi عُقَاب, -غُرَاب- vezninde- *tavşancıl*. [Mehmed Fehmi]
Safkan ve önde olan ata فَرَسٌ عاتِقٌ denir.

215 الرَّهَف, -fethateyn ile- beşinci babtan *letafet ve incelik*. يُقالُ: سَيْفٌ مُرْهَفٌ, sîga-i mef‘ûl ile, أيْ رَقِيق. النَّقْع, burada *toz toprak* manasınadır. [Mehmed Fehmi]

216 الرَّتْع, -tâ’nın sükûnuyla- ve الرُّتُوع ve الرِّتَاع, *fahur ve mesut olarak yiyip içmek*. دَعَة, -dâl’ın fethiyle- *refah, huzur ve rahat*. [Mehmed Fehmi]

217 رُكْبَان, -râ’nın zammıyla- رَاكِب’in cem‘idir. [Mehmed Fehmi]

bigâne durdunuz? Ar ve mezelletten çekilir bir sâhib-i himmet kalmadı mı? Hakkın muini, nâsırı yok mu?!”[218]

Şair, bu acı itap ve muahezeden sonra Endülüs’ün istilası esnasındaki Müslümanların hâlini tasvire intikal ediyor, diyor ki;

يَـــا مَـــنْ لِذِلَّـــةِ قَـــوْمٍ بعـــدَ عِـــزِّهِمُ أَحَـــالَ حَـــالَهُمْ جَـــوْرٌ وطُغْيَـــانُ[219] [٥٥٤]

بِـــالأَمْسِ كانُـــوا مُلـــوكًا فِي مَنَـــازِلِهِم واليَـــوْمَ هُـــمْ فِي بِـــلادِ الكُفْـــرِ عُبْـــدانُ[220]

فلـــوْ تَـــرَاهم حَيَـــارَى لا دَليـــلَ لَهُـــمْ عَلَـــيْهِمُ مِـــــنْ ثِيـــــابِ الذُّلِّ أَلْـــــوانُ

ولَـــوْ رأَيْـــتَ بُكَـــاهُم عِنْـــدَ بَـــيْعِهِمِ لَهَالَـــكَ الأَمْـــرُ واسْـــتَهْوَتْكَ أحْـــزَانُ[221]

Tercümesi: “Evc-i i‘lâ-yı saâdetten hazîz-i zül ve sefalete düşen bu kavme acıyan yok mu? Cûr ve cefa, hâl ve şanlarını tamamıyla değiştirdi... Dün kendi memleketlerinde hâkim olanlar, bugün küffârın mülkünde mahkumdurlar. Görsen, zilletin gûnâgûn câmesi altında nasıl vâlih ve hayrandırlar. Mülkü kaybederken, girye ve figanlarını görseydin o facia, seni de biakıl ve biizan ederdi.”[222]

Sonra düşman tarafından îkâ’ olunan fecâyi‘e nakl-ı kelâm ederek heyecanlı bazı beyanat ile mersiyesine hatime veriyor, diyor ki;

يَـــا رُبَّ أمٍّ وطِفْـــلٍ حِيـــلَ بَيْنَهُمَـــا كَمَـــا تُفَـــرَّقُ أَرْوَاحٌ وأَبْـــدَانُ [٥٥٥]

وطِفْلَـةٍ مِثْـلَ حُسْـنِ الشَّـمْسِ إِذْ طَلَعَـتْ كأَنَّمَـــا هِيَ يَـــاقوتٌ ومَرْجَـــانُ

يَقُودُهـــا العِلْـــجُ لِلمَكْـــروهِ مُكْرَهَـــةً والعَـــيْنُ باكِيَـــةٌ والقَلْـــبُ حَـــيْرانُ[223]

لِمِثْـلِ هٰـذَا يَـذوُبُ القَلْـبُ مِـنْ كَمَـدٍ إنْ كانَ فِي القَلْـبِ إِسْـلامٌ وإيمـانُ[224]

---

218 Menâkıb-i felâket: Felaketlerin hikayeleri, menkıbeleri. Âfâk-ı cihân: Dünyanın her tarafı. Düçâr-ı żı‘f ve nâtüvâni: Zayıflığa, güçsüzlüğe uğramak. Sâhib-i himmet: Burada ‘onur, şeref sahibi’ anlamındadır. Muin ve nâsır: Yardımcı, arka çıkan.

219 يَا مَنْ, buradaki münada mahzuftur, takdiri: يَا قَوْمِ!. [Mehmed Fehmi]

220 عُبْدَان, -ayn’ın zammıyla- عَبْد’in cem‘idir. [Mehmed Fehmi]

221 الاسْتِهْوَاء, *akıl ve şuuru çalmak, sersemleştirmek.* ﴿كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. [Mehmed Fehmi]
“… Şeytanların saptırıp şaşkın olarak çöle düşürmek istedikleri …” (En‘âm, 6/71).

222 Evc-i i‘lâ-yı saâdet: Mutluluğun doruğu. Hazîz-i zül: Zilletin en aşağı mertebesi. Cûr: Haksızlık, zulüm. Küffâr: Kâfir kelimesinin çoğuludur. Gûnâgûn: Türlü türlü. Câme: Elbise. Vâlih: Sevdalı, âşık. Girye ve figan: Ağlayıp feryat etmek. Biakıl ve biizan: Akılsız, idraksiz.

223 العِلْج, -ayn’ın kesri ve lâm’ın sükûnuyla- *şedit ve dürüşt adama ve himâr-ı vahşîye ve kâfire* ıtlak olunur, cem‘i عُلُوج ve أَعْلَاج. [Mehmed Fehmi]

Tercümesi: "Canı bedenden ayırır gibi valideyi çocuğundan ayırdılar. Sefil kâfirler, ten-i sîmîni yakuttan, mercandan dökülmüş kadar dilber, güneşin tuluu kadar şaşaadâr bir hüsne malik olan o masum kızı kerhen, ağlaya ağlaya nâmeşru yola sevkettiler. Bu fecâyi'e karşı yürekler erir; eğer o yüreklerde İslamiyet'ten ve imandan eser varsa…!"[225]

[224] كَمَد, -fethateyn ile- dördüncü babtan, *şiddet-i hüzün*. [Mehmed Fehmi]

[225] Ten-i sîmîn veya ten-sîmîn: Çok beyaz, parlak vücutlu. Tulu: Güneşin doğması. Kerhen: Zorla, istemeyerek. Fecâyi': Facialar, musibetler.

KAYNAKÇA

Abbas, Sâlim Hâşim. *Mevkifu'l-Melik Faysal el-Evvel mine's-Sevreti'l-Arabiyye ve'l-kadiyyeti'l-Filistîniyye (1908-1933),* Mecelletü Ehli'l-Beyt, 15, 2014.

Abdürrahim, Râid. *Zâhiretü't-tekessübi bi'ş-şi'r ve tecelliyâtuhâ fi'n-nakdi'l-Arabî el-kadîm,* Mecelletü Câmiatü'l-Ezher bi-Gazze, 12/1, 2010.

Abkâryûs, İskender Âgâ. *Ravzatü'l-edeb fî tabakâti şu'arâi'l-Arab,* Beyrut: 1858.

Akkan, Erdoğan vd. *"Irak",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1999.

Ali, Cevâd. *el-Mufassal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm,* Beyrut: Dâru's-Sâkî, 4. Bs., 2001.

Altan, Ebru. *"Sûr",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009.

Altıkulaç, Tayyar. *"Kisâî, Ali b. Hamza",* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2002.

Âlûsî, Mahmûd Şükrî. *Bulûgu'l-ereb fî maʿrifeti aḥvâli'l-ʿArab,* nşr. Behçet el-Eserî, Kahire: Dâru'l-Kitâb el-Mısrî, 2. Bs., ts.

Âlûsî, Mahmûd Şükrî. *Ahbâru Bağdâd ve mâ câverehâ mine'l-bilâd,* thk. İmâd Abdüsselâm Raûf, Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2008.

Anawati, Georges Chehata. *Müellefâtü İbn Rüşd,* Müessesetü Hindâvî, 2020.

Araz, İsmail. *Sürgünden Müderrisliğe: Osmanlı Aydını Arap Edebiyatı Tarihçisi Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin Serencamı,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9/2, 2022.

el-Askalânî, İbn Hacer Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethü'l-bârî,* haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbüddin el-Hatîb, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.

el-Askalânî. *el-Emâli'l-mutlaka,* thk. Hamdî b. Abdilmecîd b. İsmâîl es-Selefî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1995.

Aydın, Cengiz vd. *"Batlamyus",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

'Âyiş, Abdülffettâh. *Mu'cemü'l-üdebâ mine'l-asri'l-câhilî hattâ 2002,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 2002.

Azizova, Elnure. *"Ubeyd b. Şeriyye",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012.

el-Bağdâdî, Abdülkâdir. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab,* thk. M. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 4. Bs., 1997.

el-Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Sîd. *Müselles,* thk. Salâh Mehdî el-Fertûsî, Bağdat: Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, 1981.

Birinci, Ali. *Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmi Efendi'nin Hikâyesi,* Yeni Türkiye Dergisi, 84, 2016.

Âişe Abdurrahman Bintü'ş-Şâtî, *el-İ'câzü'l-beyânî li'l-Kur'ân ve mesâilü (Nâfi') İbnü'l-Ezrak,* Kahire: Dâru'l-Maârif, 1971.

Brockelmann, Carl. *Târîhü'l-edebi'l-Arabî,* Almanca'dan Arapça'ya çev. Abdülhalim Neccâr – Ramazan Abdüttevvâb, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1977.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhü'l-Buhârî,* thk. Mustafa Dîb el-Boğâ, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr ve Dâru'l-Yemâme, 5. Bs., 1414/1993.

el-Buhtürî, Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî. *Kitâbü'l-Hamâse,* haz. Luvîs Şeyho, Beyrut: Mélanges de la Faculté Orientale, 1910.

el-Buhtürî. *el-Hamâse,* thk. Muhammed İbrâhim Huvvar – Ahmed Muhammed Ubeyd, Ebûzabî: Heyetü Ebûzabî li's-Sekâfe ve't-Türâs, 1428/2007.

Bulut, Ali. *"Rûhî el-Hâlidî",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2016, EK-1.

el-Bustânî, Süleyman. *İlyâzetü Hûmîrûs,* Mısır: Matbaatü'l-Hilâl, 1904.

Buzpınar, Ş. Tufan. *"Sayyâdî",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009.

el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Resâilü'l-Câhiz,* thk. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1384/1964.

el-Câhiz. *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Müessesetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Bs., 1965.

el-Câhiz. *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 7. Bs., 1998.

el-Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muarreb mine'l-kelâmi'l-a'cemî 'alâ hurûfi'l-mu'cem,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1942.

el-Cevâlîkî. *el-Muarreb,* thk. F. Abdürrahîm, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1990.

Chodzko Alexander. *Specimens of the popular poetry of Persia : as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of northern Persia and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea,* Berlin: 1842.

el-Cubûrî, Abdullah. *İbnü't-Teyyânî ve el-Mû'ab,* Dımaşk: Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, c.78, Sayı 1.

el-Cumahî, İbn Sellâm. *Tabakâtü fuhûli'ş-şu'arâ,* thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Cidde: Dâru'l-Medenî, 1980.

el-Cümeyyil, Antûn. *es-Semev'el ev vefâü'l-Arab,* Mısır: Matbaatü el-Ehrâm, 1909.

el-Cürcânî, Kâdî Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Müntehab min kinâyâti'l-üdebâ ve işârâti'l-bülegâ,* thk. Mahmûd Şâkir el-Kattân, Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2003.

el-Cürcânî, Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdirrahmân. *Delâilü'l-i'câz,* thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1984.

Çetinsaya, Gökhan vd. *"Midhat Paşa",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2005.

ed-Dabbî, Mufaddal. *el-Mufaddaliyyât,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Dâru'l-Maârif, 6. Bs., ts.

Dayf, Şevkî. *Târihu'l-edebî'l-Arabî,* Kâhire: Dâru'l-Maârif, 11. Bs., 1960.

Dayf, Şevkî. *el-Fen ve mezâhibüh fi'ş-şi'ri'l-Arabî,* Kahire: Dâru'l-Maârif, 11. Bs., 1960'tan sonra.

Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi I Câhiliye Dönemi,* Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 3. Bs., 2014.

Derveze, Muhammed İzzet. *Havle'l-hareketi'l-Arabiyyeti'l-hadîse,* Saydâ: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1950.

ed-Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer,* thk. Edward Badeen, Kahire: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1994.

ed-Devâdârî. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer,* thk. Dorothea Krawulsky, Beyrut: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1413/1992.

Dîvânu Adî b. Zeyd el-İbâdî, thk. Cebbâr el-Muaybid, Bağdat: Şeriketü Dâru'l-Cumhûriyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1965.

Dîvânu Amr b. Kamîe, thk. Hüseyin Kâmil es-Sîrafî, Kahire: Ma'hadü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, 1965.

Dîvânu Amr b. Külsûm, thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Bs., 1996.

Dîvânu en-Nâbiga ez-Zübyânî, thk. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Bs., ts.

Dîvânu eş-Şenferâ, thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Bs., 1996.

Dîvânu Lakît b. Ya'mer el-İyâdî, thk. Abdulmuîd Hân, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1971.

Dîvânu Mühelhil b. Rebîa, thk. Talâl Harb, Beyrut: Dâru'l-Âlemiyye, 1993.

Dîvânu şi'ri Hâtim b. Abdillâh et-Tâî ve ahbârihi, thk. Âdil Süleyman Cemâl, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1975.

Dîvânu şi'ri'l-Hâdire, thk. Nâsırüddin el-Esed, Mecelletü Ma'hadi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, ts.

Dîvânu Urve İbnü'l-Verd, şrh ve thk. Saîd ed-Dinnâvî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1996.

Dîvânu Urve İbnü'l-Verd: Şerhu İbnü's-Sikkît, thk. Abdülmunim el-Melûhî, Dımaşk: Matâbiu Vizâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1966.

Dîvânu Zilisba' el-Advânî, thk. Abdülvehhâb M. Ali el-Advânî - M. Nâif ed-Düleymî, Musul: Matbaatü'l-Cumhûr, 1973.

Dîvânü'l-Mühelhil, thk. Antuvân Muhsin el-Kavvâl, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1995.

Duval, Alexandre. *Maison à vendre, comédie en un acte et en prose, mêlée de chant,* Vente-Paris: Libraire Baulevard Des İtalien, 1800.

Ebû Saîd, Neşvân b. Saîd el-Himyerî. *Mülûkü Himyer ve akyâlü'l-Yemen ve şerhuhâ el-müsemmâ Hulâsatü's-sîre el-câmiʿa li-ʿacâʾibi ahbâri'l-mülûki't-tebâbiʿa,* thk. es-Seyyid Ali b. İsmâil el-Müeyyed - İsmâil b. Ahmed el-Cerâfî, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 2. Bs., 1975.

el-Elbânî, Nâsırüddin. *Silsiletü'l-ehâdîs ed-dâ'ifâ ve'l-mevzû'a ve eserühâ es-seyyi' fi'l-ümme,* Riyad: Dâru'l-Maârif, ts.

el-Elbânî. *Sahîhü't-tergîb ve't-terhîb,* Riyad: Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1421/2000.

el-Esed, Nâsiruddin. *Masâdiru eş-şi'r el-Câhilî ve kıymetuhâ et-târihiyye,* Beyrut: Dâru'l-Cîl, 8. Bs., 1996.

Eserî, Muhammed Behçet. *A'lâmü'l-Irâk,* el-Matbaatü'l-Selefiyye, 1926.

Eyyâmü'l-Arab fi'l-Câhiliyye, haz. M. A. Câdülmevlâ vd., Kahire: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1942.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed et-Türkî. *Kitâbü'l-hurûf,* thk. Muhsin Mehdî, Beyrut: Dâru'ş-Şark, 2. Bs., 1990.

el-Fârûkî, Muhammed A'lâ b. Alî et-Tehânevî. *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm,* haz. Refîk el-Acem - Ali Dahrûc vd., Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996.

Fayda, Mustafa. *"Adnân",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988.

Fegal, Hasan Mahmûd Hasan. *Midhat Paşa Vâli Bağdâd min 'âm 1869-1872,* (Yüksek Lisans, Ürdün Üniversitesi), 1994.

Fehmi Efendi, Abdurrahman. *İslam Medeniyeti Tarihi (Medresetü'l-Arab),* haz. Hüseyin Elmalı - Cüneyt Eren, İstanbul: Akademi Yayımları, 2005.

el-Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Absî. *el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve'ş-şühûr,* thk. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut ve Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî – Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 2. Bs., 1980.

Ferrûh, Ömer. *Târîhü'l-edebi'l-Arabî,* Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 4. Bs., 1401/1981.

el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb b. Muhammed. *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-'azîz,* thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1412/1992.

Fureycât, Âdil. *eş-Şu'arâ el-Câhiliyyûn el-Evâil,* Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.

el-Galâyînî, Mustafa. *Ricâlü'l-Muallakâti'l-'aşr: Kitâbu edeb ve târîh ve luga,* Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1998.

Gautier, Théophile. *Histoire de L'art Dramatique en France Depuis Vingt-cinq ans,* Leipzing: Edition Hetzel Alphonse Durr Libraire Edituer, 1958.

el-Gâzî, Sicâd. *Fehmi el-Müderris: Ebrezü reis-i tahrîr li'z-Zevrâ el-Irâkiyye,* el-Merkezü'l-Arabî el-İklîmî li'd-Dirâsât el-İ'lâmiyye li's-Sükkân ve't-Tenmiye, 88, 1997.

Girmm, Wilhelm. *Die Deutsche Heldensage,* Berlin: Ferd Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 2. Bs., 1867.

Girardin, Mme Émile. *Lady Tartuffe,* Paris (Rue Vivienne): Michel Lévy Frères, 1851.

Girardin, Mme Émile. *La Joie Fait Peur,* Paris (Rue Vivienne): Michel Lévy Frères, 1854.

Glaser, Eduard. *Die Abessinier in Arabien und Afrika, auf Grund neuentdeckter Inschriften,* Münih: München H. Lucaschik, 1895.

Günay Kut, *"Ahmed Paşa, Bursalı",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.

el-Hârizmî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *Mefâtîhu'l-'ulûm,* thk. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 2. Bs., 1989.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî. *el-Ayn,* thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân,* Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.

el-Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ' irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

Hammûr, İrfân Muhammed. *Mevâsimü'l-Arab,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Bs., 2006.

Hanilçe, Murat. *Orta Doğu'da Osmanlı Vilayet Gazetelerine Bir Örnek: Zevrâ Gazetesi (1869),* Elazığ: Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 2016.

Harman, Ömer Faruk. *"Hârûn",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Hârûn, M. Abdüsselâm. *Nevâdirü'l-mahtûtât,* Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1973.

el-Hasanî, Abdürrezzâk. *el-Irâk kadîmen ve hadîsen,* Sayda: Matbaatü'l-İrfân, 3. Bs., 1958.

el-Husayn b. Humâm el-Mürrî: el-Fâris eş-şâir, derleme ve thk. Şerîf 'Ulâvene, Uman: Dâru'l-Menâhic, 2002.

İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd,* thk. Müfîd Muhammed Kamîha, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsılî el-Bağdâdî, *el-Hasâis,* thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2012.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed el-Ezdî. *Cemheretü'l-luga,* thk. Remzi Münîr Ba'lebekkî, Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987.

İbn Düreyd, *Ta'lîk min Emâlî İbn Düreyd,* thk. es-Seyyid Mustafa es-Senûsî, Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb, 1984.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga,* thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Mektebetü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân. *Mukaddime,* haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 17. Bs., 2018.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1972.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel,* thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessetü'r-Risâle Nâşirûn, 1421/2001.

İbn Hazm, el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cemheretü ensâbi'l-Arab,* thk. Kolektif, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecr, 1997.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim ed-Dîneverî. *Fazlü'l-Arab ve't-tenbîh alâ ulûmihâ,* thk. Velîd Mahmûd Hâlis, el-Mecma'ü's-Sekâfî, Ebû Dabî, 1998.

İbn Kuteybe. *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Bs., 1967.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce,* thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Kahire: İhyâü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1953.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-Arab,* Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Bs., 1414.

İbn Reşîk, Ebû Alî el-Hasen el-Ezdî el-Mesîlî el-Kayrevânî. *el-Umde fî sinâati'ş-şi'r ve nakdih,* thk. en-Nebevî Abdülvâhid Şa'lân, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2000.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh,* thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1997.

İbnü'l-Esîr. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe,* thk. Muhammed Muavvaz vd., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.

İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-Abbâs Abdullāh b. Muhammed el-Abbâsî. *el-Bedî' fi'l-bedî',* Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1990.

İbnü'ş-Şecerî, Ebü's-Saâdât Ziyâüddîn Hibetullah el-Hâşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bağdâdî. *Muhtârâtü şu'arâi'l-Arab,* thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.

İnânî, Muhammed Zekeriyyâ. *el-Müveşşahât el-Endelüsiyye,* Kuveyt: Silsiletü Kütüb Sekâfiyye, 1980.

el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî el-Kureşî, *el-Egânî,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Bs., 1429/2008.

el-İsfahânî, Râgıb. *Muḥâḍarâtü'l-üdebâ' ve muḥâverâtü'ş-şu'arâ' ve'l-büleġā,* thk. Ömer et-Tabbâ', Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 2016.

İzzeddin, Yûsuf. *Fehmi el-Müderris: min rüvvâdi'l-fikri'l-'Arabî,* Kahire: Me'hadü'l-Bühûs ve'd-Dirâsât el-Arabiyye, 1970.

İzzeddin, Yûsuf. *Mahtûtatün ferîdetün mechûletün li'l-Üstâz el-Kebîr Fehmi el-Müderris,* Kahire: Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1997.

Krachkovsky, Ignaty Yulianovich. *Ma'al'l-mahtûtât el-'Arabiyye: safahât mine'z-zikreyât 'ani'l-kütübi ve'l-beşer,* çev. Muhammed Münîr Mursî, Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, gözden geçirilmiş bs., 1969.

Kapar, Mehmet Ali. *"Fezâre",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.

Karlıağa, H. Bekir. *"İbn Rüşd",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999.

Kehhâle, Ömer Rızâ Kehhâle. *Mu'cemü'l-müellifîn,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957.

Kelpetin, Mahmut. *"Zûkâr Savaşı",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.

Kılıç, Hulusi. *"Bağdatlı Mehmed Fehmi",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991.

Kılıçlı, Mustafa. *"Hillî, Safiyyüddin",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998.

Kızıklı, Zafer. *İstanbul Dârülfünûnu'ndan Bir Şahsiyet: Bağdatlı Mehmed Fehmi,* Ankara: XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010.

Kızıklı, Zafer. *Dârülfünûn'da Okutulan Bir Ders Kitabı: Târîh-i Edebiyyât-ı 'Arabiyye,* İstanbul: Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu, 2010.

el-Kureşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hattâb. *Cemheretü eş'âri'l-Arab,* haz. Saîd Anton Ammûn, Kahire: Bulak Matbaası, 1308.

el-Kureşî. *Cemheretü eş'âri'l-Arab,* (Muhammed Ömer Hüseyin el-Haşşâb'ın katkısıyla) Kahire: Matbaatü Hayriyye, 1330.

el-Kureşî. *Cemheretü eş'âri'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm,* thk. Ali M. el-Bicâvî, Kahire: Matbaatü Nahdati Mısr, 1981.

Lammens, Henri. *Remarques sur les mots français dérivés de l' arabe,* Beyrut: Imprimerie Catholique, 1890.

Li Romans d'Alixandre par Lambert li tors and Alexandre de Bernay, ed. Heinrich Michelant, Stuttgart: Literarischen Verein, 1846.

Lisânü'l-Yemen, Ebû Muhammed el-Hasen el-Hemdânî. *Sıfatü Cezîreti'l-Arab,* thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hevâlî, San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1410/1990.

el-Maarrî, Ebü'l-Alâ. *Risâletü'l-gufrân,* thk. Âişe Abdurrahman Bintü'ş-Şâtî, Kahire: Dâru'l-Maârif, 9. Bs., 1977.

el-Maarrî, Ebü'l-Alâ. *Şerhu Dîvâni'l-Hamâse li-Ebî Temmâm,* thk. Hüseyin M. Nakşe, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.

Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri İlimler,* çev. H. Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Bs., 2019.

Mecmû'atü eczâ' hadîsiyye, haz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl-i Selmân, Cidde: Dâru'l-Harrâz, 1422/2001.

el-Merzûkī, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen, *Şerhu Dîvâni'l-Hamâse li-Ebî Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî,* thk. Abdüsselâm Hârûn-Ahmed Emîn, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.

el-Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed en-Nîsâbûrî. *Mecma'u'l-emsâl,* thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1374/1954.

el-Meymenî, Abdülazîz. *Buhûs ve tahkîkât,* haz. M. Üzeyir Şems, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.

el-Mısrî, İbn Ebü'l-İsba'. *Tahrîrü't-tahbîr fî sinâ'ati'ş-şi'r ve'n-nesr ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân,* thk. Hifnî M. Şeref, Kahire: el-Cumhuriyyetü'l-Arabiyyetü'l-Muttahide, 1963.

Murad, Mizancı. *Târîh-i Umûmî,* İstanbul: Matbaa-i Jirâyır-Keteon, 1328.

Muhammed Hasan Nâil el-Mersafî, *Edebü'l-lugati'l-Arabiyye li'l-kısmi's-sânevî mine'l-medârisi'l-Emîriyye,* Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, 1326/1908.

el-Mu'tasımî, Muhammed b. Aydemir, *ed-Dürrü'l-ferîd ve beytü'l-kasîd,* thk. Kâmil Selmâm el-Cubûrî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.

el-Müderris, Mehmed Fehmi. *Makâlât Fehmi el-Müderris,* haz. Abdülhamid er-Reşûdî-Hâlid Muhsin İsmâil, Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1970.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim,* thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955.

Nâcî el-Asîl, *el-Eyyâm Gazetesi,* Sayı 103, 1962.

en-Nedîm, Muhammed b. İshak. *Kitâbü'l-Fihrist,* thk. Eymen Fuâd Seyyid, Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâs el-İslâmî, 1430/2009.

en-Nedîm. *el-Fihrist,* Türkçeye çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

en-Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm,* thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekke: Merkez İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1410/1989.

en-Nemerî, İbn Abdülber. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb,* thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.

Nevâr, Abdülazîz Süleyman. *Târîhü'l-İrâki'l-hadîs: Min nihâyeti hükm-i Dâvûd Paşa ilâ nihâyet-i hükm-i Midhat Paşa,* Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1968.

Nouveau Larousse Illustré, (Claude Augé editörlüğünde), Paris: Librairie Larousse, 1898.

Okay, M. Orhan. *"Ahmed Midhat Efendi",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1989.

Okay, M. Orhan. *"Edebiyat Tarihi",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994.

Özdemir, Yılmaz. *XIX. Yüzyıl'da Lübnan'da Arap Dili Grameri Çalışmaları,* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Özgül, Metin Kayahan. *Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı,* Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, 14/40, 2002.

Özaydın, Abdülkerim. *"Bündârî",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi,* çev. M. Macit Karagözoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Bs., 2018.

er-Râfiî, Mustafa Sâdık. *Târîhu âdâbi'l-ʿArab,* haz. Abdullah el-Minşâvî-Mehdi el-Buhkayrî, Kahire: Mektebetü'l-Îmân, ts.

Reinaud, Joseph-Toussaint. *Invasions Des Sarrasins en France et de France en Savoie, en Piémont et en Suisse,* Paris: A la Librairie Orientale de vo Dondey-Dupré, 1836.

Renan, Ernest. *Averroès et l'averroïsme: Essai historique,* Paris: Calmann-Lévy, 1982.

Rûhî el-Hâlidî, *Târîhu ilmi'l-edeb 'inde'l-İfrenc ve'l-Arab ve Victor Hugo,* Devha: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve't-Türâs, 2013.

es-Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefeyât,* thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.

Sâlih, Mahmûd Meşhûr. *el-Hükûmetü el-Arabiyye el-Faysaliyye fî Dımaşk (1918-1920),* (Yüksek Lisans Tezi, Âlü'l-Beyt Üniversitesi, Ürdün), 2018.

Sâlim, Muvaffak Hâdî vd. *Câmiatü Âli'l-Beyt fi'l-Irâk 1922-1930,* Mecelletü Diyâlî, 61, 2016.

es-Sâmerrâî, İbrâhîm. *es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî ve Bulûgü'l-ereb,* Lübnan: el-Müessesetü'l-Câmiiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992.

Selçuk, Mustafa. *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923),* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi), 2010.

es-Seyyid, Fuâd Sâlih. *A'zamü'l-ehdâs el-Muâsira,* Beyrut: Mektebetü Hasen el-Asriyye, 2015.

Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları,* Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2. Bs., 2017.

Sezgin, Fuat. *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* Arapça'ya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Riyad: Câmiatü el-İmâm Muhammed b. Suûd, 1411/1991.

es-Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ el-Bağdâdî eş-Şatrancî. *Edebü'l-kâtib,* nşr. Muhammed Behçet el-Eserî, Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1341/1921.

es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakāti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât,* thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

es-Süyûtî. *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga,* thk. Fuâd Alî Mansûr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

es-Sübkî, Ebû Hâmid Bahâüddîn es-Sübkî el-Mısrî. *'Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh,* thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye li't-Tibâa ve'n-Neşr, 2003.

es-Sühreverdî, Muhammed Sâlih. *Lübbü'l-elbâb,* Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1933.

Şâkir, Mahmûd Muhammed. *el-Mütenebbî: Risâle fi't-tarîk ilâ sekâfetinâ,* Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1987.

Şâkir, Mahmûd Muhammed. *Namat sa'b ve namat muhîf,* Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1996.

Şakiroğlu, Mahmut H. *"Gabriel Joseph Edgard Blochet",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Şerhu Dîvâni'l-Hamâse li-Ebî Temmâm, thk. Garîz eş-Şeyh, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Şen, Ahmet. *Mardinli Luvîs Şeyho ve Nuzhetu't-Tarf fi Muhtasari's-Sarf İsimli Eseri,* International Journal of Mardin Studies, 2 Ekim 2021.

Şevkî, Ahmed. *eş-Şevkiyyât,* Beyrut: Dâru'l-Avde, 1988.

Şeyho, Luvîs. *'İlmü'l-edeb: 'ilmü'l-inşâ' ve'l-'arûz,* Beyrut: Matbaatü'l-Âbâ' el-Yesû'iyyîn, 1886.

Şeyho, Luvîs. *Şu'arâ'ü'n-Nasrâniyye,* Beyrut: Matbaatü'l-Âbâ el-Murselîn el-Yesû'iyyîn, 1890.

Şeyho, Luvîs. *Riyâzü'l-edeb fî merâsî şevâ'iri'l-Arab,* Beyrut: Mektebetü'l-Kâsûlikiyye li'l-Âbâ' el-Yesû'iyyîn, 1897.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü'r-rusül ve'l-mülûk,* thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Bs., 1967.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâikü'n-nu'mâniyye,* Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1975.

et-Tebrîzî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb. *Şerhu Dîvâni'l-Hamâse li-Ebî Temmâm,* thk. Garîz eş-Şeyh, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

et-Temîmî, Ebü't-Tâhir Muhammed b. Yûsuf b. Abdullah. *el-Müselsel fî garîbi'l-luga,* thk. Muhammed es-Seyyid Osman, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.

et-Tilimsânî, Ahmed b. Muhammed el-Makkarî. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî),* Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Tomar, Cengiz. *"el-Melikü'l-Muazzam",* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2004.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. *"Halîl b. Ahmed",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.
el-Umerî, Hayrî. *Fehmi el-Müderris,* Mecelletü'l-Aklâm, Irak, 4, (Nisan) 1964.
Uzun, Mustafa İsmet. *"Ebced",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994.
el-Vatvât, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn el-Ensârî. *Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha ve 'urerü'n-nekâisi'l-fâzıha,* thk. İbrâhim Şemsüddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
Vergers, Joseph-Marin-Adolphe Noël des. *Histoire et Description de Tous Les Peuples Arabie,* Paris: Typographie de Firmin Didot Freres, 1947.
Ya'kûb, Emîl Bedî'. *Mevsûatü ulûmi'l-lugati'l-Arabiyye,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
Yavuz, Yusuf Şevki. *"Âlûsî, Mahmûd Şükrî",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.
Yıldız, Musa. *"Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım",* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013, c.44
ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs,* thk. Kolektif, Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 1965-2001 arası.
ez-Zebîdî, Muhammed Hüseyin. *Müzekkirâtu Rauf el-Bahrânî,* Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2009.
ez-Zeccâc, Ebû İshâk el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh,* thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn et-Türkmânî el-Fârikī ed-Dımaşkī. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* thk. Şuayb el-Arnaût başkanlığında heyet, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Bs., 1985.
Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye,* gözden geçiren: Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1957.
ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn ed-Dımaşkī. *el-A'lâm,* Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 5. Bs., 2002.
Ziyâ Paşa. *Harâbât,* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1291.

Bağlantılar

http://www.servetifunundergisi.com/yazarlar/;
https://digitale-sammlungen.ulb.uni-bonn.de/ulbbnioa/periodical/titleinfo/3137034.
https://www.wdl.org/ar/search/?collection=al-zaura-newspaper-collection&grouping=9956#9957.
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3413127r.image.
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k201375w.
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5406710m.texteImage.
https://archive.org/details/remarquessurles00lammgoog/page/n7/mode/2up.

KARMA DİZİN

A

B

C

D

E

F

G

H

I

İ

I

İ

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S